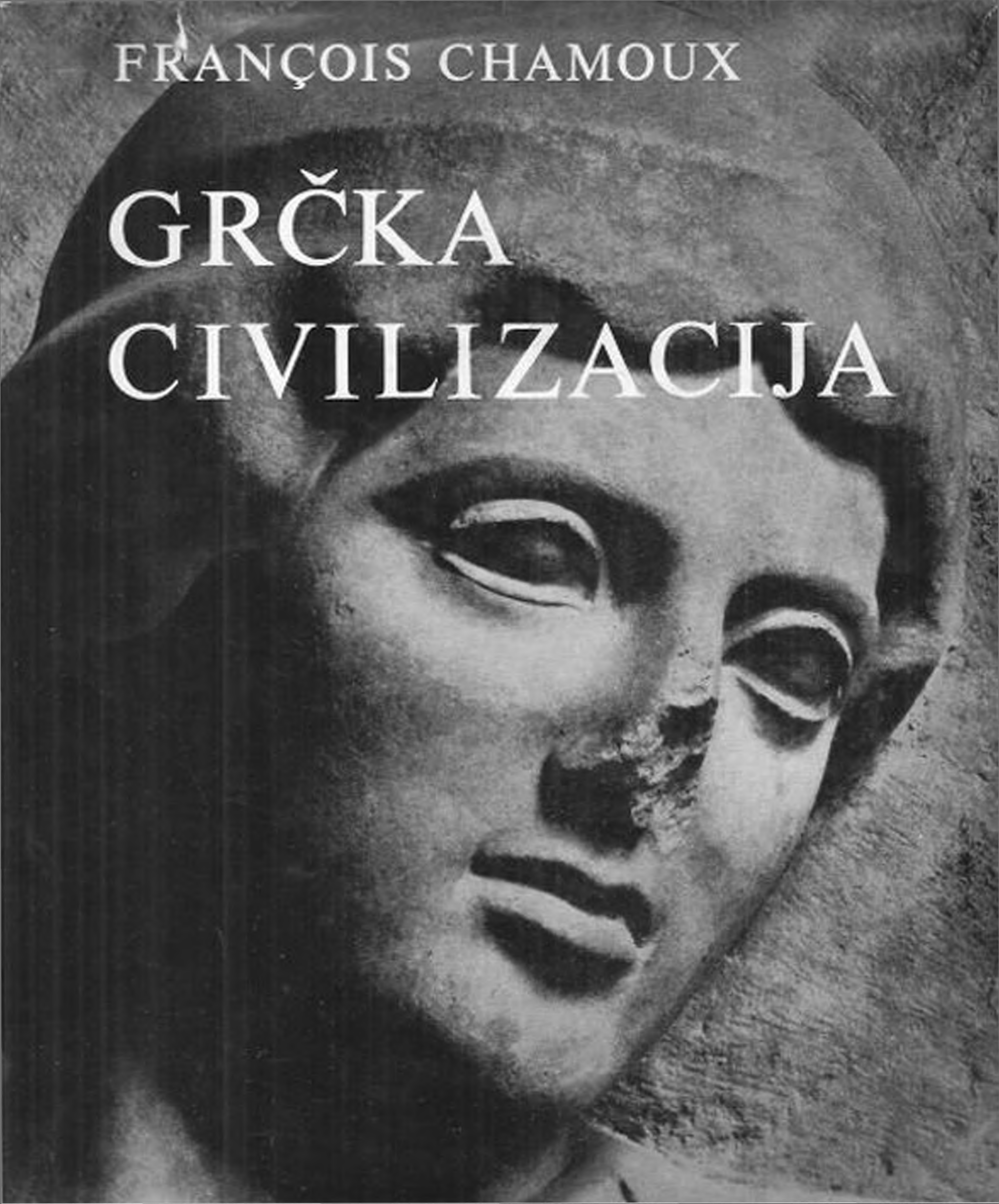

FRANÇOIS CHAMOUX

GRČKA CIVILIZACIJA

FRANÇOIS CHAMOUX

GRČKA CIVILIZACIJA

U ARHAJSKO I KLASIČNO DOBA

229 CRNO-BELIH REPRODUKCIJA
8 REPRODUKCIJA U BOJI
34 KARTE I CRTEŽA

JUGOSLAVIJA

NASLOV ORIGINALA:
LA CIVILISATION GRECQUE À L'ÉPOQUE ARCHAÏQUE ET CLASSIQUE

PREVEO:
BORISLAV RADOVIĆ

IZDAVAČ: IZDAVAČKI ZAVOD »JUGOSLAVIJA«, BEOGRAD, 1967
LIKOVNI DEO ŠTAMPAN U FRANCUSKOJ: BRAUN ET CIE, MULHOUSE-DORNACH
ŠTAMPA TEKSTA I POVEZ: VOJNOŠTAMPARSKO PREDUZEĆE, BEOGRAD

SADRŽAJ

PREDGOVOR

U velikom istorijskom nasleđu prošlosti postoje izvesne vrednosti koje trajno čuvaju svoju snagu i svežinu, lepotu i duboki humanistički smisao. Proučavanje i poznavanje stvaralačkih napora čoveka i čovečanstva pokazalo je da je zakon univerzalnog progresa imanentno vezan za potrebu sve šire i dublje spoznaje čovekova mesta u svetu i odraza sveta u čoveku. Kultura antičke Grčke potvrđuje osnovanost ovih premisa i svojim gotovo neiscrpnim sadržajem otkriva opšti i neprolazni značaj svega onoga što je stvorio grčki duh u umetnosti i književnosti, u nauci i filosofiji, u pravu i etici.

Grčka kultura, u najširem smislu te reči, već vekovima privlači pažnju i stručnjaka i amatera. Upoznavanje, proučavanje i tumačenje njenog sadržaja postalo je predmet interesovanja ne samo čitavog niza naučnih disciplina, nego i gotovo svakog obrazovanog čoveka. Nova otkrića i nova tumačenja nemirnih i bogatih tokova života antičkog sveta predstavljaju osvežavanje i oplemenjivanje savremenog života najvišim misaonim i umetničkim lepotama antičkih Grka. A to su oni stari Balkanci za koje je njihov savremenik, istoriograf i pragmatičar Tukidid rekao da su toliko okupljeni misaonim stvarima da se čini »da im je sopstvena misao bila najveća imovina na svetu«.

Upoznavanju toga i takvog naroda, njegovih misli i osećanja, njegove istorije i kulture, François Chamoux posvetio je svoje delo

Grčka civilizacija. *To je obimna i iscrpna, naučno akribična i egzaktna sinteza, koja je nastala kao plod svestranog poznavanja materijalnih, društvenih i intelektualnih osnova jednog doba koje u istoriji čovečanstva zauzima posebno poglavlje. Jednostavnom rečenicom, bez pretenzija da u svemu bude nov i originalan, ali dosledan u traženju i navođenju argumenata za svaki zaključak, F. Chamoux je uspeo da prikaže i da nam približi svu složenost grčke antičke civilizacije od njenih prvih, arhajskih dana do kraja klasičnog doba. U isti mah arheolog i istoričar, filosof i literat, autor ovog dela, koje je zapaženo u francuskom javnom životu, ukazao je na dijalektičku povezanost i logiku procesa koji su dali obeležje i odredili sadržaj istoriji i kulturi antičke Grčke.*

Radi lakše orijentacije jugoslovenskog čitaoca želeli bismo i smatramo za potrebno da istaknemo još jednu karakteristiku ovog dela. F. Chamoux je daleko od toga da stereotipno idealizuje grčku kulturu, grčki polis i njegovog građanina. Za njega antička umetnost, kojoj je posvetio dosta prostora, nije »l'art pour l'art«, nego je, kao što je to istakao i Stendhal, »vrhunac korisnog«. Svoje tumačenje antičke kulture F. Chamoux gradi na ideji humanističkog shvatanja grčkog sveta i čoveka. Međutim, to nije klasični humanizam čovekove ličnosti, definisan u Sofoklovoj Antigoni: *»Koliko ima veličanstvenih stvari na svetu, ali je najveličanstvenija od njih čovek.« F. Chamoux je pokušao da otkrije u grčkom antičkom fenomenu duboki, kosmopolitsko-etički supstrat na kome su stvorene i izgrađene trajne vrednosti antičkog polisa. Nastojeći da nađe i utvrdi koordinate toga fenomena, autor ove knjige — istorije i eseja u isti mah — ukazuje na vrlinu (»arete«, »virtus«) kao na osnovnu i bitnu komponentu celokupnog grčkog stvaralaštva. Po njegovom shvatanju, preuzetom sa stranica idealističkih traktata grčke filosofije, vrlina je u životu antičkog društva bila ona kategorija koja za društveno, etičko, a preko toga i misaono biće čoveka predstavlja uslov bez koga ne može postojati moralna ravnoteža u biću pojedinca, društva i države. Po ovim svojim osobinama delo F. Chamouxa ostavlja utisak, i pored egzaktnosti činjenica i izvora na kojima je građeno, pre jedne istorijsko-filosofske rasprave nego uobičajenog isto-*

riografskog priručnika. U pokušaju da ponekad bude originalan tumač jednog velikog doba leži glavno obeležje Chamouxove Grčke civilizacije. *A njena odlika i značaj manifestuju se u težnji autora da ovim delom postavi nove mostove između jedne daleke prošlosti i savremenog doba, u kome još žive i čuvaju neumanjenu, gotovo neprolaznu svežinu i aktualnost mnoge vrednosti doba nazvanog »živom antikom«. Koliko je François Chamoux uspeo u svojoj težnji, čitalac će najbolje sam prosuditi.*

U Beogradu
8. juna 1965.

Dr BRANKO GAVELA
profesor Univerziteta

UVOD

Dug savremenog sveta prema grčkom narodu je neizmeran. On je prvi odredio kategorije mišljenja, kojima se još služimo. Dugujemo mu sveukupnu suštinu naših intelektualnih oruđa, kao i načela našeg morala. Čak i hrišćansko učenje, koje još nadahnjuje zapadnu civilizaciju, doprlo je do nas posredstvom grčke misli, koja je razradila i sistematizovala njegove datosti. Ona je učinila da svima bude uočljiv opšti karakter hrišćanstva i postala je posrednik njegovog brzog i efikasnog prenošenja: grčki jezik je bio, ne zaboravimo to, jezik primitivne crkve. Rim je, ovde i onde, igrao isprva samo drugostepenu ulogu, pre nego što je preuzeo smenu i pojavio se naposletku, zahvaljujući doprinosu svog sopstvenog genija, kao učitelj i vođ Zapada. U opštem nasleđu, koje su naši mislioci i umetnici plodili tokom petnaest vekova sa različitom srećom, niko ne poriče da je udeo helenstva bio prevashodan.

Isto tako ostaje živa i radoznalost naših savremenika u odnosu na jedan narod i jednu civilizaciju prema kojima se osećamo tako velikim dužnicima. Ta radoznalost nalazi u izobilju svoje zadovoljenje, pošto su izvori našeg znanja o staroj Grčkoj neobično bogati i raznovrsni. Grčki jezik je predstavljen u književnim tekstovima bez ikakvog prekida počev od VIII veka pre naše ere pa do naših dana. Skorašnje dešifrovanje mikenskih tablica omogućuje čak da se dopre (istina, posredstvom čisto administrativnih dokumenata koji se

teško tumače) bar do XV veka pre naše ere. Ni jedan drugi jezik ne nudi na proučavanje tako bogatu književnost predstavljenu u periodu istorije dugom gotovo tri hiljade pet stotina godina. Pored ovih pisanih izvora, arheologija nas u pogledu Grčke snabdeva krajnje obilatom dokumentacijom, u celini vrlo dobro razvrstanom. Spomenici koje ona proučava, pošto ih je prethodno otkrila, ne pružaju nam samo obaveštenja o civilizaciji čija svedočanstva predstavljaju, već često sadrže i izvesnu estetsku vrednost prema kojoj smo i danas osetljivi, nezavisno od prohujalog vremena. Naposletku, a što nije elemenat koji bi se najpre zanemario, sama zemlja gde su Grci živeli, gde su stvarali svoj pogled na svet i svoju etiku, lako nam je dostupna. Ništa lakše, u naše doba, negoli otputovati do Grčke, a mi imamo preimućstvo da, još za neko vreme, otkrivamo uz mali trošak na grčkom tlu, u njegovom autentičnom vidu, pošteđene u svojoj suštini od jednoobraznosti savremenog života, iste one predele koje su videli Homer, Sofokle ili Platon.

Takva su, za današnjeg čoveka koji se trudi da bolje upozna daleke početke svoje sopstvene misli, sredstva koja mu stoje na raspolaganju. Svakako da obim materije zapanjuje neupućene: od nje može opravdano ustuknuti i helenista po pozivu, svestan nepouzdanosti svoje nauke i slabosti svojih snaga, očigledno nedoraslih tako širokom zadatku. Je li to razlog da se neprestano odlaže pokušaj sinteze čija je teškoća nesumnjiva, ali čije se traženje nameće za onoga koji naslućuje, u našem veku, koliko naši ljudi osećaju potrebu da se trezveno vrate svojoj sopstvenoj istoriji? Njima je potrebno da, pred opasnostima koje joj prete, obezbede snagu i dugovečnost civilizacije koja nas je učinila onim što jesmo, ali u pogledu čije opšte vrednosti i originalnosti suviše često se usuđujemo da je ne poznajemo. Neka sopstveno, izrazito osećanje jedne takve potrebe u naše doba bude piscu ove knjige opravdanje za kojim je imao potrebu da bi započeo ovaj poduhvat.

Isto tako cilj koji je on sebi postavio nije i ne bi mogao biti u tome da se sačini zbir, sveden na razmere jedne jedine knjige, svega čime su helenisti, arheolozi, filolozi i istoričari doprineli da se upozna stara Grčka. Ta bi namera bila smešna i on je izričito odbacuje. Na-

1. GRČKA I OSTRVA EGEJSKOG MORA

1. RT SUNION
(POGLED IZ VAZDUHA).

Na krajnjem jugoistoku Atike, najvišu tačku strmog predgorja Suniona čini Posejdonov hram, sa svojom dorskom kolonadom delimično još uspravnom. Stenovita obala je vrlo razuđena, vegetacija oskudna.

2. AKTEJSKO POLUOSTRVO
I PLANINA ATOS
(POGLED IZ VAZDUHA).

U prvom planu, zemljouz kroz koji je Kserks dao da se prokopa kanal da njegovo brodovlje ne bi obilazilo oko opasnog pribrežja planine Atosa (visina: 2.000 m), čija se silueta opaža na vidiku.

3. TEMPEJSKA DOLINA
(POGLED IZ VAZDUHA).

Pošto je natopila tesalsku ravnicu, reka Peneja se probija ka moru dubokim klancem između bedema planine Ose, na jugu (desno na fotografiji), i olimpskog masiva. Pesnici su hvalili svežinu ove senovite doline, nasuprot predelu sa golim planinama koje je okružuju.

4. POGLED NA OSTRVO PATMOS.

Predeo karakterističan za ostrva Egejskog mora: brdovito tle, duboke indentacije obale, gotovo bez drveća, terasaste njive, zidovi od slaganog kamena.

5. OKOLINA EPIDAURA.

Mala zatvorena ravnica u Argolidi. Tle plodno i dobro obrađivano. Masline i borovi. U pozadini planine pokrivene snegom, ka unutrašnjosti Peloponesa. Asklepijevo svetilište prostiralo se u podnožju brega na kome se nalazilo pozorište, odakle je ova fotografija snimljena.

6. DOLINA PLISTOS, POKRAJ DELFA.

Duboki klanac, zasađen maslinama, između strmih padina. Levo, planina Kirfis. Desno, prvi obronci Parnasa. Na grebenu koji se isprečio pri izlazu iz doline nalazio se mikenski grad Krisa. Delfsko svetilište bilo je nešto visočije, na desno. U pozadini, Itejski zaliv i brda zapadne Lokride.

7. MORSKA OBALA U TOLONU.

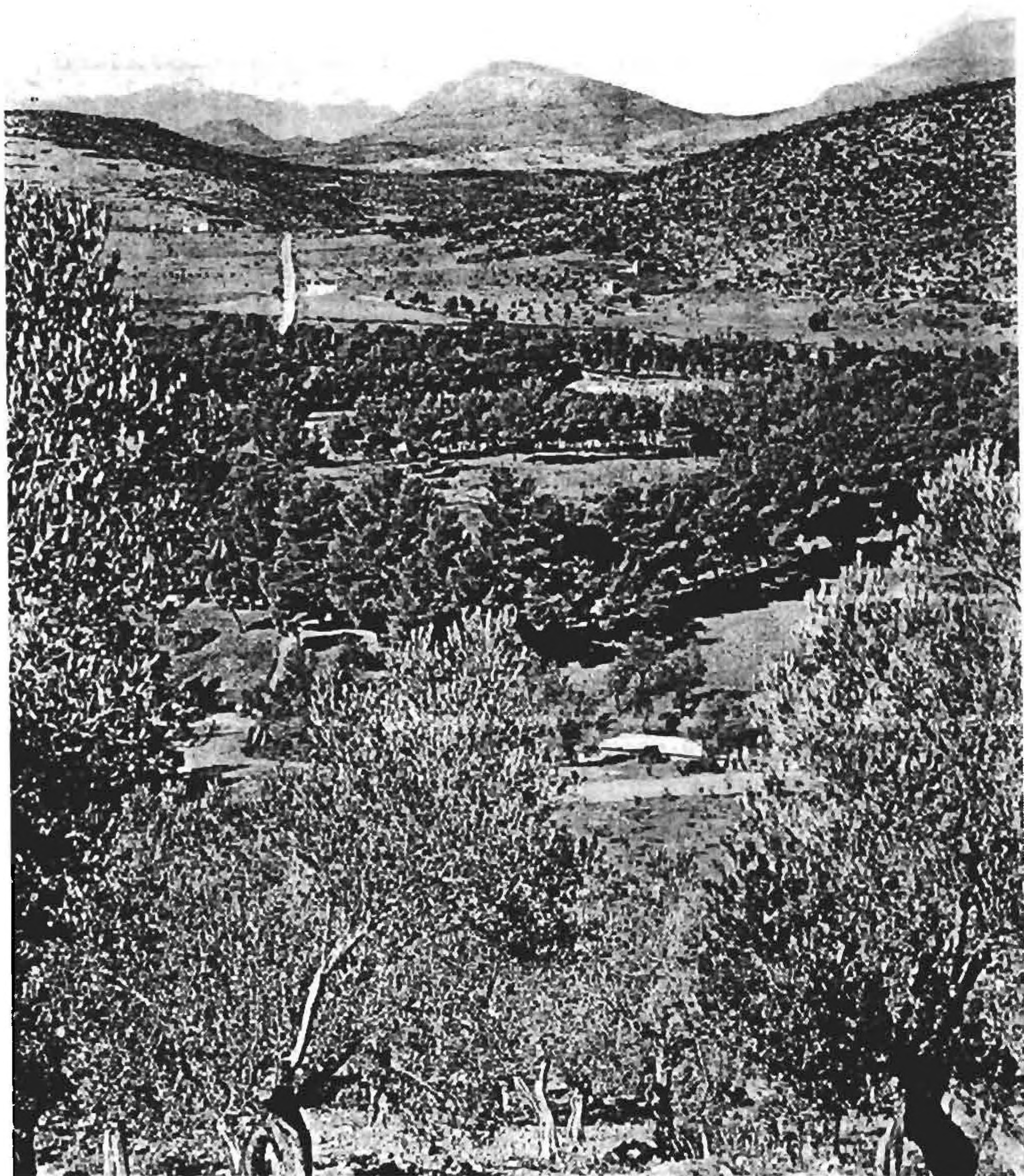
Pokraj Nauplije, u Argolskom zalivu, pitoreskni Tolonski zaton imao je u mikensko doba kao svoju najvišu tačku Asinsku akropolu. Pesak i šljunak. Eukaliptus, u drugom planu, dosta raširen po današnjoj Grčkoj, tek odskora je donet na tle Sredozemlja.

por jednog životá nije dovoljan za to i, ma koliko se tu unelo brige, takvo bi delo uvek patilo od nekih šupljina ili od kakve veće greške u proporcijama. Reč je utoliko pre o tome da se čitaocu ponudi, u dostupnom i lakom obliku, neka vrsta razmišljanja o glavnim vidovima arhajskog i klasičnog helenstva, onakvim kakvi se oni danas pojavljuju pred čovekom koji se već dvadeset pet godina bavi njihovim proučavanjem kao svojim poslom. Materija ovih opažanja, opseg i pravac njihovog kretanja zavise velikim delom od tema čije se istraživanje slučajem životnih okolnosti nametnulo piscu. Usled toga će ovo izlaganje iznenaditi svojom obimnošću, na uštrb drugih tema koje će možda izgledati nepravedno zanemarene. Bilo je ipak bolje otvoreno se izložiti ovoj opasnosti nego na silu uvoditi neku lažnu, unapred pripremljenu ravnotežu. Ako je već svaki ljudski posao nesavršen, bar bi ova knjiga odista htela, prijatelju čitaoče, da bude »dobronamerna« knjiga.

Nismo više skloni da mislimo, kao Taine, da se sve, ili gotovo sve, objašnjava uticajem prirodne sredine i podneblja. Upravo ljudi stvaraju istoriju i koriste se geografskim prilikama prema sopstvenoj istrajnosti i oštroumlju. Ali istina je da im te prilike više ili manje olakšavaju zadatak i da, obrnuto, one doprinose oblikovanju karaktera naroda. Onaj ko je posetio Grčku i prilaze ka njoj ne može sumnjati da je ova oblast Sredozemlja izvršila najblagotvorniji uticaj na svoje drevne stanovnike. Ako za savremenike, naoružane, tolikim sredstvima da se odupru prinudi tla i ćudi podneblja, zavodljivost egejskog sveta ostaje tako snažna, zašto je ne bi bilo u ono doba kad je zavisnost čovekova od prirodnih uslova života bila mnogo izrazitija nego što je to danas? Podsetimo se, dakle, u opštim crtama svega čime je ova zemlja obdarena.

Pravu Grčku čini južni kraj Balkanskog poluostrva. On je skromnih razmera: jedva da ima nešto više od 400 kilometara počev od masiva Olimpa, koji obeležava severnu granicu Tesalije, pa do rta Tenare (ili rta Matapan), najjužnije tačke Peloponesa. Ali ta

mala zemlja je krajnje izdeljena usled svoje planinske prirode i vrlo razuđenih obala. A isto tako, za onoga ko prolazi njom, ona i danas ostavlja utisak da je prostranija nego što njene razmere na karti dopuštaju da se veruje.

Kontinentalna Grčka, na koju se preko Korintskog zaliva nastavlja poluostrvo Pelopones (ili Moreja), u stvari je gotovo sva pokrivena planinama, ako ne odveć visokim (ni jedna ne dostiže 3.000 metara), a ono bar vrlo strmim. Jedine dve ravnice od nekog značaja su beotska ravnica, čiji je veliki deo zauzimalo Kopejsko jezero, koje je danas isušeno, i, više ka severu, tesalska ravnica. Svuda se drugde, među planinama i bregovima, otkrivaju samo mali unutrašnji baseni ili obalske terase koje retko prelaze 20 kilometara. Među ovim basenima, rasparčanost reljefa omogućuje da se koriste uski prolazi, put obalskih staza ili valovitih i strmenitih dolina. Katkada more, zalazeći duboko među planine, omogućuje da se olakša saobraćaj: ni jedna tačka prave Grčke nije udaljena više od 90 kilometara od obale.

Ostrvska Grčka predstavlja prirodnu dopunu kontinentalne Grčke. Više od jonskih ostrva, nešto izdvojenih ukraj pustih prostranstava srednjeg Sredozemlja, tu se ubrajaju ostrva Egejskog mora. Zatvoreno s juga dugom, uskom i visokom obalom Krita, čija je planina Ida visoka oko 2.500 metara, a sa severa obalama Makedonije i Trakije, ovo more je toliko zasejano ostrvima da se sa broda retko izgubi zemlja na vidiku. Od Eubeje do Rodosa, Kikladi i srednji Sporadi (ili Dodekanes) opisuju između Grčke i Male Azije neprekidan venac kopna čiji se vrhovi pomaljaju iz vode. Zahvaljujući ovom brdovitom ostrvlju, pribežištima i skloništima za moreplovce, ceo egejski basen postao je u neku ruku nastavak Grčke.

Većina ovih ostrva je stenovitog tla, bez žive vode, nepovoljnog za vegetaciju. Samo najveća ostrva Kiklada, Andros, Tinos, Naksos, Paros i Milo, pružaju bolje uslove. Vulkansko ostrvo Santorin (u staro doba Tera) usled svoga tla od plavca odlikovalo se posebnom plodnošću, ali nedostatak prirodne luke otežao je njegov razvoj. Bogatija su velika ostrva kraj azijske obale, Lezbos, Hios, Samos, koja uski kanali jedva da odvajaju od obale: ona predstavljaju prirodni deo života anadolskog primorja. Rodos, na jugu, zauzima posebno mesto,

nešto po strani. Na severu, Samotraka, Tasos i tri kraka poluostrva Halkidike čine pristupe ka Trakiji i Makedoniji. Između njih i Kiklada nalaze se Lemnos, Skiros i arhipelag Sporada, koji brazdaju severnu polovinu Egejskog mora pružajući korisna pribežišta.

Izvesno je da među predelima jedne tako raznolike zemlje postoje uočljive razlike: dok su vrhovi Pinda pokriveni alpskim šumama, Delos i Kitera su samo golo stenje, a, leti, prijatna elidska polja, uvek zelenih vidika, čine živu suprotnost tesalskoj ravnici, prašnjavoj i sprženoj od sunca. Ali ove raznolikosti, osim u krajnjim slučajevima, zapažaju se samo u okviru celine kojoj sredozemno podneblje obezbeđuje duboko jedinstvo. Još od antičkog doba ovo podneblje se pokazalo kao osobito povoljno. »Grčkoj su pala u deo, veli Herodot, između mnogih godišnjih doba ona najugodnija« (III, 106). More i planina, a još više dejstvo letnjih vetrova (koje nazivaju *meltem* u Kikladima), čine podnošljivom vrelinu dugog leta. Zima, poglavito blaga, predstavlja doba kiša, ali zna i za lepe sunčane dane. Led i inje takođe nisu zapostavljeni, a ima katkad i snega, čak i u Atici: ali ta oštrina kratko traje, kao što kratko traju i retke oluje, uostalom vrlo uzbudljive. Zajedno uzev, to je zdravo, okrepljujuće podneblje koje podstiče život napolju. Čistoća vazduha je upravo čuvena: Euripid opeva atmosferu Atike, »najsvetliju koja postoji« (*Medeja*, 829—830). Ako su prave reke retke, kao Aheloja i Arakta u Akarnaniji i u Epiru, Peneja u Tesaliji, Alfeja u Arkadiji i u Elidi, bar se ne primećuje nedostatak izvora, izuzev u Kikladima, gde su cisterne u opštoj upotrebi.

Tle pruža raznovrsne kulture: žito (ječam i pšenicu), vinovu lozu, maslinu, smokvu. Za krupnu stoku ima pašnjaka samo po planinama ili u tesalskoj ravnici, gde su gajeni čuveni konji. U naknadu, ovce, koze i svinje napasaju se bez teškoća po čestarima. U antičko doba vrvelo je od divljači: pitomih i divljih zečeva, divljih ptica, divljih svinja, običnih jelena i jelena lopatara. Bilo je i divljih zveri: medveda, vukova, pa čak i lavova, koje su u klasično doba još lovili po planinama na severu. Jezera su nudila ribolovcima svoja značajna bogatstva: tako su sa Kopejskog jezera, u Beotiji, slali jegulje za Atinu. Što se morske ribe tiče, ona je bila predmet živog ribolova, počev od sitnih sar-

dela i sardina pa do velikih komada kao što su tune. Takođe vrlo rano su Grci naučili da uzgajaju pčele. Tle i njegova unutrašnjost nudili su razna prirodna bogatstva: divan građevinski kamen, kao što je tesani kamen (ili *poros)* Sikiona, sivoplavi krečnjak sa Parnasa ili mermer sa Kiklada, Tasosa ili iz Atike; glinu koja omogućuje gradnju od sirove opeke i daje maha keramici, naročito kada je ta glina, kao u Atici, izvanrednog kvaliteta; korisne i plemenite metale. Bakra ima na Eubeji; srebra na Tasosu, na Sifnosu u Kikladima i naročito na bregovima Lauriona, u samom dnu Atike; zlata na Tasosu i na susednoj obali kontinentalne Trakije. Ako je gvozdena ruda osrednjeg kvaliteta, bar je vrlo rasprostranjena. Na Milu ima svega u izobilju, sve do opsidijana, tog crnog kamena, trajnog i lomljivog kao staklo, u isti mah tako retkog i tako cenjenog u neolitu.

Tako grčka zemlja pruža povoljne uslove za ljudski boravak: ali još je potrebno da je i čovek bude dostojan i da uloži truda kako bi se njome koristio. Jer, pored prirodnih preimućstava, izvesne nepovoljnosti ne mogu se zanemariti. Opasnost od trusova nije niukoliko izmišljena: Korint, Santorin, Kefalenija pretrpeli su od toga surovih patnji i u naše dane. Premda su oranice dobre, one ne pokrivaju više od 18% teritorije i zemljoradnik mora da ih neprestano čas brani od erozije, čas da ih navodnjava zbog suše. Potpuna rasparčanost tla, usled njegove planinske prirode, povoljno utiče na uspostavljanje političkog jedinstva među ljudima, ali se suprotstavlja stvaranju jedne velike države. Iako more, prodirući svuda, olakšava saobraćaj sa spoljnim svetom, razmena će moći da se obavlja samo po cenu prekomernog rada i oštroumlja: Grčka može da izvozi samo prerađevine proizvedene složenim postupkom, vino, ulje, mirise, terakotu, predmete od metala, dok su joj potrebne izvesne sirovine, a ponajviše žito. Grčki je narod, dakle, osuđen da radi, da bude uman i da se širi ako neće da ubrzo propadne.

GLAVA I

MIKENSKA CIVILIZACIJA

Poslednjih godina desio se jedan događaj čije su posledice značajne za grčku istoriju: pismo nazvano *linearno B*, koje do tada nije bilo odgonetnuto, dešifrovali su 1953. Englezi Ventris i Chadwick, a uspesi koji su od tada postignuti potvrdili su, kao što su to isprva ustanovila dva britanska naučnika, da je taj transkribovani jezik bio grčki. To otkriće je od bitne važnosti, možda manje po sadržini tekstova koji će nam od tada biti razumljivi nego po novim perspektivama koje ono otvara ka počecima helenske civilizacije. U stvari, znalo se pouzdano, po legendnim predanjima sakupljenim u homerskim pesmama, po istoričarima i mitografima, da su indoevropski narodi, prethodnici Grka iz herojskog doba i njihovi bliski srodnici, prodrli na poluostrvo tokom II milenijuma pre naše ere. Po Homeru, zvali su ih Ahejcima i mislilo se da će njihovo ime biti otkriveno u izvesnim egipatskim ili hititskim dokumentima. Pripisivala im se odlučujuća uloga u razvitku civilizacije koju zovemo *mikenskom*, otkrivene prilikom iskopavanja na grčkom kontinentu i po mnogim drugim krajevima sredozemnog basena. Ali se redovno naglašavalo srodstvo te civilizacije sa kritskom civilizacijom, onakvom kakva se, zahvaljujući ser Arthuru Evansu, pojavila iz ruševina Knososa na Kritu, početkom veka, i zadržavalo se uverenje da između procvata mikenske kulture, oko XIV—XIII veka, i početka arhajske Grčke, u VIII veku, postoji dubok jaz. Mračni period

koji se naziva helenskim srednjim vekom, sa gotovo nepoznatim ali korenitim preokretima što se tu naziru, smatrao se kao period koji deli dva sveta, prehelenski svet II milenijuma, nestao u XII veku u nemirima što ih je izazvala dorska najezda, i grčki svet u pravom smislu reči, koji započinje sa Homerom. Zaista, od pre dvadesetak godina arheološka istraživanja su, zahvaljujući mnogobrojnim vazama otkrivenim poglavito u atičkim nekropolama, omogućila da se izdvoje ova gledišta, dopuštajući da se ostvari izvestan kontinuitet između mikenske i geometrijske umetnosti, od XII do VIII veka: da bi se obeležile etape ovog prelaza, stvoreni su termini submikenski i protogeometrijski i hronologija se u vezi sa keramikom uspostavljala malo po malo. Ali još se oklevalo sa izvlačenjem čvrstih zaključaka na planu istorije, a Mikenci su uvek bili smatrani Prehelenima.

Ovo opšteusvojeno mišljenje treba da napustimo ubuduće. Čitajući dokumente pisane *linearnim B*, Ventris i Chadwick su pokazali da su Mikenci bili Grci, ili da su bar govorili grčki, a to je u našim očima od suštinskog značaja, pošto se pripadnost helenstvu pokazuje pre svega po jeziku. Od tada prihvatamo pretpostavku da grčka istorija i civilizacija počinje ne više u VIII veku, već u trenutku kad se javljaju prvi tekstovi koji su dešifrovani, to jest sredinom II milenijuma, krajem XV veka, ako ne i ranije. Čitava mikenska civilizacija pripada ubuduće helenstvu, ne više kao predgovor, već kao prvo poglavlje njegove istorije, koje započinje bar oko šest stotina godina ranije nego što se verovalo. Grčki jezik poznavaćemo ubuduće po tekstovima koji se javljaju od XV veka pre naše ere pa sve do naših dana, recimo tokom gotovo tri hiljade pet stotina godina: ta je pojava jedinstvena i od prvostepenog je značaja za lingviste. S druge strane, počeci arhajske Grčke sada nam se više ne ukazuju kao začetak, već kao nastavak ili preporod, a ta nova perspektiva nameće da se od sada, umesto prekida, naglašava kontinuitet. Mikensko doba izmiče prehelenskim vremenima da bi ušlo u istoriju, a heroji epa za nas ponovo postaju ljudi.

•

Šta je, dakle, to *linearno B* čije je dešifrovanje izazvalo takve posledice? Od 1900. do 1904, prilikom iskopavanja u Knososu, ser Arthur Evans otkrio je, pored drugih iznenađujućih predmeta, glinene tablice na kojima se nalazilo pismo čiji znaci očigledno nisu bili alfabetske prirode. Prva podela omogućila je da se uoči razlika između dva dosta bliska ali ipak različita sistema simbola sa uprošćenim crtežom, koji su dobili imena *linearno A* i *linearno B*. Broj dokumenata pisanih *linearnim B* iz Knososa dostiže 3.000. Pred drugi svetski rat, 1939, Amerikanac Carl Blegen je, istražujući nalazište jednog mikenskog dvorca u Pilu, u Meseniji, otkrio novih 600 tablica pisanih *linearnim B*, a iskopavanja preduzeta posle rata imala su da uvećaju taj broj: danas ih ima oko hiljadu. Najzad, od 1950. engleski arheolog A. J. B. Wace je sa svojim saradnicima, nastavljajući istraživanja u Mikeni, opet pronašao u ruševinama kuća pokraj tvrđave pedesetak novih dokumenata. Taj materijal za proučavanje obogaćuje se svake godine zahvaljujući neprekidnim otkrićima.

Naučnici su od početka ulagali veliki napor pri tumačenju ovih dokumenata. Oni su ih brižljivo upoređivali i razvrstavali, ne uspevši da ih protumače, jer nisu raspolagali ni jednim dvojezičkim dokumentom koji bi za njih odigrao istu ulogu kao kamen iz Rozete za Champolliona. Ostajalo se, dakle, pri nagađanjima sve dok mladi britanski arhitekta Michael Ventris, uz pomoć svog sunarodnika Johna Chadwicka, polazeći od pretpostavke da je jezik pisan *linearnim B* bio grčki, nije uspostavio zadovoljavajuće ekvivalencije i povezan postupak transkripcije. U članku objavljenom 1953. u *Journal of Hellenic Studies*, koji je naišao na veliki odjek, oni su prikazali prve postignute rezultate i predložili tumačenje za 65 od nekih 90 simbola poznatih kao *linearno B*. Od tada, uprkos slučajnoj Ventrisovoj smrti do koje je iznenada došlo 1956, dešifrovanje se nastavilo sa žestinom i upornošću, potvrđujući bitnost otkrića mladog i prerano nestalog naučnika.

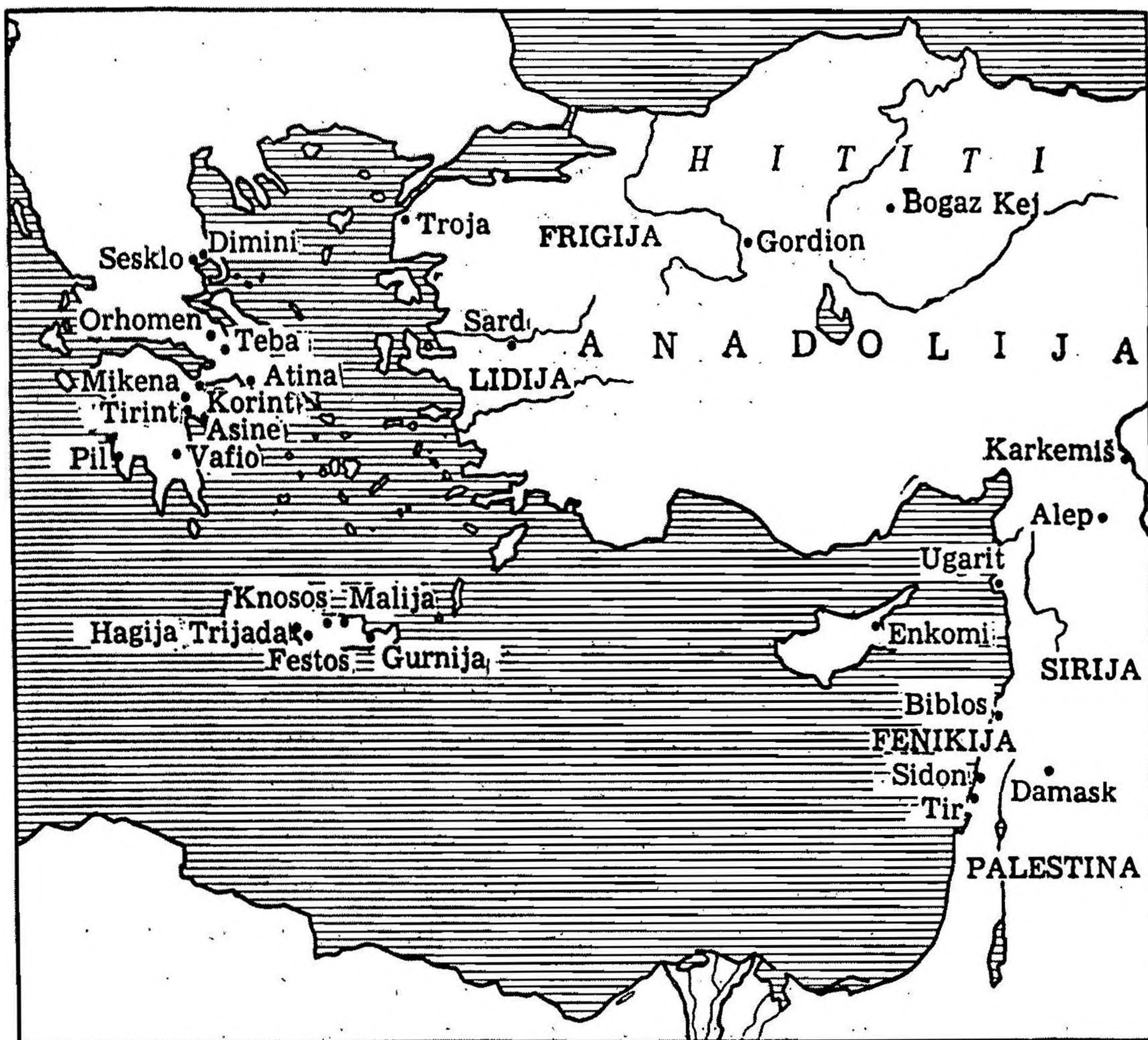
Linearno B je grafički sistem čiji simboli predstavljaju većinom slogove. Znacima sa slogovnom vrednošću pridružuju se izvesni ideogrami koji u celini predstavljaju reči *(čovek, žena, žito, kola,*

pehar, bronza itd.), dok ostali simboli predstavljaju jedinice broja ili mere i, naposletku, brojke. Ti znaci urezivani su pomoću stileta na tablice od meke gline, koje čas imaju pravougli oblik sličan stranici sveske gde redovi u pisanju teku s leva na desno i obično se međusobno razdvajaju jednom vodoravnom crtom, čas imaju uzan i duguljast oblik gde ima mesta samo za jedan do dva reda. Znaci su sastavljeni od nekoliko poteza, koji čine jednu prostu figuru. Samo ideogrami izazivaju katkad sa dosta tačnosti neku konkretnu sliku. Brojke odgovaraju decimalnom sistemu; ima, pored ostalog, posebnih znakova za razlomke.

Prilično je jasno što taj sistem transkripcije, koji su Grci pozajmili od Krićana, nije bio prvobitno shvaćen kao grčki jezik. Potvrđuje se, konačno, da vrednosti koje se pripisuju različnim znacima ovog bukvara treba da pretrpe izvesnu promenu da bi se ostvarila povezana transkripcija na neki grčki dijalekat, čak i vrlo arhajskog tipa. Tako ni dvoglasnici u najvećem broju nisu obeleženi kao takvi, nije načinjena razlika između dugih i kratkih samoglasnika, niti između muklih, zvučnih i grlenih suglasnika, a ni između *l* i *r*. Primera radi, isti znak može se čitati *pe* i *phe;* neki drugi čitaće se prema slučaju *lo* i *ro*. S druge strane, suglasnici kojima se završava slog, ukoliko ih ima, nisu uopšte ubeleženi. Tako se grčka reč *elephantei,* što znači *od slonovače* (u dativu), piše *linearnim B e-re-pa-te,* dok se *doulos,* što znači rob (u nominativu), piše *do-e-ro.*

Po ovim ukratko iznetim opaskama vidi se kakve se teškoće javljaju pri čitanju tih tekstova: ali, sa izuzetkom nekoliko još neodgonetnutih znakova i izvesnih neuverljivih transkripcija, nastavilo se napredovanje započeto 1953. i načelo dešifrovanja koje je otkrio Ventris nije više dolazilo u pitanje; od sada se istaknuti lingvisti trude da, polazeći od ovih tekstova, odrede originalne crte »mikenske filologije«. Biće potrebno, u svakom slučaju, da prođu godine da bi se postiglo savršeno razumevanje svih sačuvanih dokumenata. Ali već sada je moguće izdvojiti neke od podataka koje nam oni pružaju.

Na mikenskim tablicama još se ne nalaze ni književni tekstovi, ni ugovori, ni prepiska ili pogodbe između vladara. Do sada raspo-

lažemo samo arhivskim odlomcima poteklim iz upravne službe koja je postojala u dvorcima Knososa, Pila ili Mikene. Tu čitamo popise imanja, zaliha hrane, stoke, pokretnih predmeta; spiskove upravitelja, radnika ili vojnika; spiskove vladarskih potraživanja i zavetnih poklona božanstvima. Očigledno, namena tih dokumenata nije bila trajna: oni su odgovarali čisto praktičnom cilju i služili su samo za vođenje računâ dvorca. Upravo zato oni nam omogućuju da neposredno prodremo u svakodnevni život prvog grčkog naroda koji susrećemo u istoriji. Ne samo da saznajemo kakvim je jezikom govorio taj narod, već naziremo i njegovo društveno uređenje. Vladar

upravlja svojim podanicima i područjem uz pomoć upravitelja dužnih da uredno vode svoje knjige. Davanja u naturi popunjavaju vladaočeve zalihe žitom, uljem, vinom, medom, ali i aromatičnim travama i začinima, metvicom, koprom, susamom, koriandrom, kimom. Popisana su stada koja su na paši daleko od dvorca. Zanatlije, bilo slobodni ljudi ili robovi, rade za gospodara: kovačima se isporučuje bronza u šipkama kao sirovina za obradu; grnčari izrađuju različite vrste vaza; drvodelje i kolari prave nameštaj, kola, točkove. Drugi tekstovi odnose se na kretanje vojske ili na pomorske poduhvate. Ostali pak pominju imena božanstava kojima su posvećivani zavetni pokloni.

•

Tako oživljuje pred našim očima, ako ne u pojedinostima političkih zbivanja, ono bar pod izvesnim vidovima svog društvenog i verskog uređenja, prva helenska civilizacija u istoriji. U onom dobu njenog razvoja u kome je otkrivamo zahvaljujući mikenskim tablicama ona se već više vekova nalazila u basenu Egejskog mora. Početkom II milenijuma pre naše ere, čini se, prvi Heleni su se rasprostrli po samoj Grčkoj, počev od severnih oblasti, Makedonije i Tesalije, gde su već pre bili prodrli. Tu su se izmešali sa tamošnjim stanovništvom čija nam je proizvodnja poznata od neolitskih vremena (negde do polovine III milenijuma), a i u poznije doba nazvano *starija bronza* (oko 2500—1900). Pridošlice su starosedeocima nametnule svoj jezik, indoevropski jezik koji je imao da postane mikenski grčki. Civilizacija nazvana *srednjom bronzom*, koja se proteže od 1900. do 1600. po prilici, proishodi iz spajanja ovih osvajača sa prethodnim posednicima istog tla: dok se širi novi tip kuće sa *megaronom*, vrtena grnčarija podražavana u metalnim oblicima, keramika nazvana »minijskom«, javlja se naporedo uz tradicionalnu keramiku »sa uglastim ornamentom«.

Od početka *mlađe bronze* (oko 1600—1100) Heleni sa kontinenta, koji su do tada održavali veze osobito sa severoistočnim oblastima Egejskog mora i sa Kikladima, stupaju u česte dodire sa

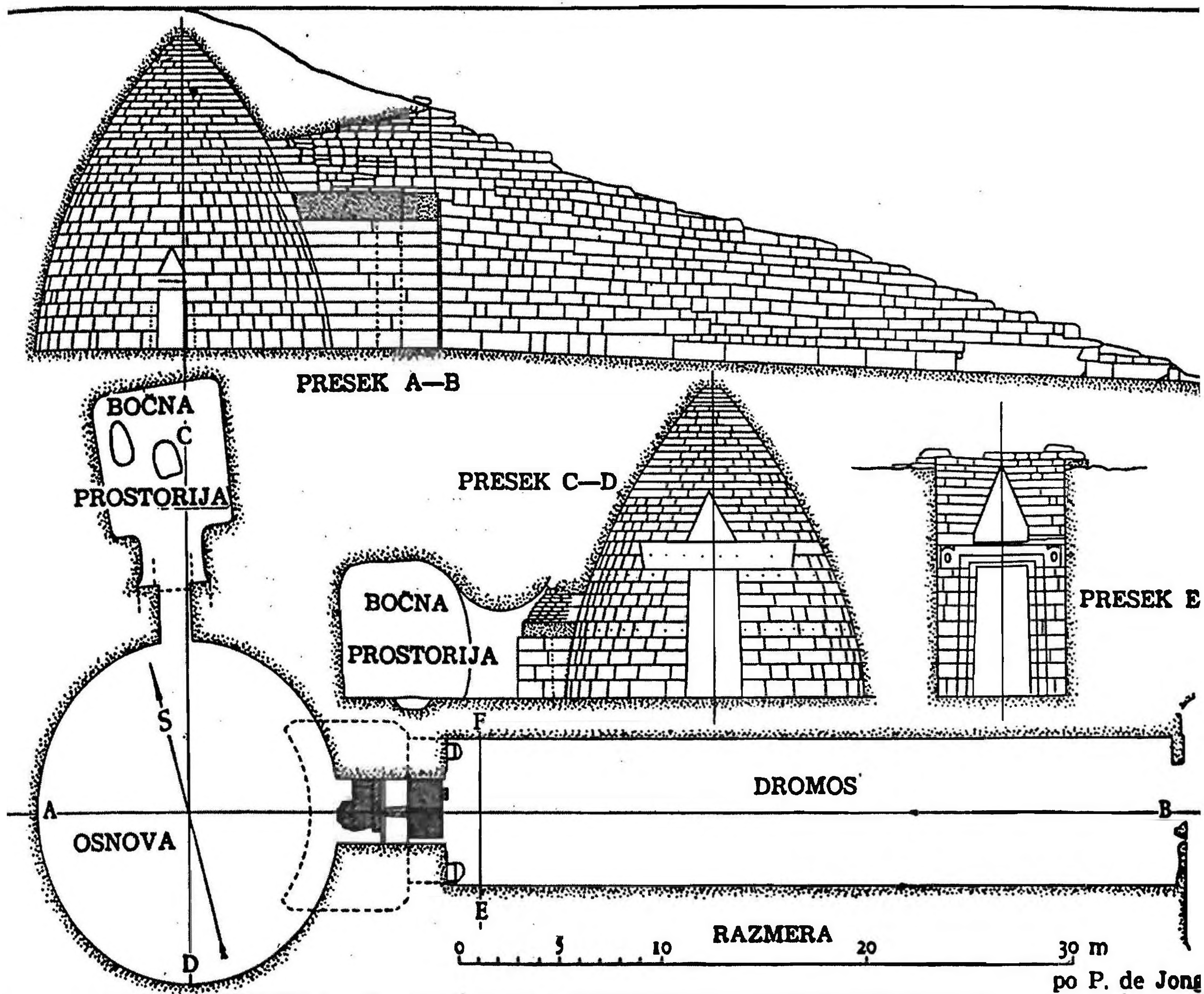
minojskim Kritom. Ti su dodiri bili od presudne važnosti. Od tada su se grčki ratnici povezali sa jednom drevnom, blistavom i prefinjenom civilizacijom. U to vreme Krit je bio centralizovana država, sa prestonicom Knososom*, gde je živelo preko 50.000 stanovnika i gde je vladao bogat i moćan monarh, okružen aristokratijom koja je volela dvorski život, dvorce ukrašene freskama, udobne vile, svetkovine i igre. Zahvaljujući naprednoj mornarici, kritska trgovina nalazila se u procvatu i širila je van granica svog kopna proizvode jedne originalne i istančane umetnosti. Ubrzo su Grci potpali pod uticaj svojih suseda s juga. Zatim su bili navedeni da odu i izbliza vide zemlju iz koje su im stizala tolika bogatstva: ispoljili su sklonost ka moreplovstvu i ubrzo se u njemu pokazali kao učitelji. Ako bismo se držali tumačenja arheoloških činjenica koje je od Evansa postalo tradicionalno (ali koje se od nedavno nalazi pod sumnjom), oni su se oko 1450. iskrcali na veliko ostrvo i srušili minojsku državu da bi se smestili na njenom tlu. Baš u to vreme, od sredine XV pa negde do XII veka, moć mikenskih Grka vladala je basenom Egejskog mora i širila na velikom prostranstvu, od Sirije i Egipta do srednje Italije i Sicilije, svoje manufakturne proizvode. Sticaj međunarodnih prilika bio je povoljan, pošto su dva velika carstva, egipatsko i hititsko, bila uspostavila među sobom izvesnu ravnotežu i pošto su gradovi Palestine i Sirije, koji su ih razdvajali i prividno zavisili od jednog ili drugog carstva, uživali isto tako veliku slobodu i u svojim privrednim odnosima. Time su se koristili Grci da bi razvili svoju trgovinu u ovim prelaznim oblastima, na Kipru gde su se po svoj prilici i nastanili od tog doba, u Ugaritu (Ras Šamra) na sirijskoj obali i u unutrašnjosti Sirije i Palestine. Trojanski rat, do koga je, kao što su to pokazali nedavno objavljeni rezultati američkih iskopavanja, zaista došlo krajem XIII veka, predstavlja jednu od poslednjih epizoda ovog nadiranja, koje je uskoro zatim, tokom XII veka, dovelo do dubokog i trajnog opadanja.

•

Upravo tokom ovog povlašćenog razdoblja, od kraja XV do kraja XIII veka pre naše ere, treba da posmatramo prvu grčku civilizaciju, koja je tada bila na svom vrhuncu. Ona duguje naziv *mikenska*, pod kojim je opšte poznata, značaju nalazišta u Mikeni*, u Argolidi, koje je Nemac Schliemann istraživao 1876. sa izvanrednim rezultatima. Smeloga istraživača pokrenula je želja da otkrije Agamemnonovu grobnicu. Ako mu je Fortuna već uskratila tu radost, pružila mu je u naknadu mnogo više, pošto je čitava helenska civilizacija II milenijuma, dotle potpuno zaboravljena, iskrsla iz tla Mikene. Jedna kraljevska nekropola, sa stelama koje su bile ukrašene nezgrapnim vajarskim radovima, otvorila je riznice podzemnih grobnica, gde se uz posmrtne ostatke nalazilo oružje i blistav nakit: dijademe, ogrlice, prstenje, narukvice, zlatne ploče prišivane na odeću, zlatni pojasevi i opasači, zlatne portretne maske umrlih, pehari i vaze od plemenitih metala, inkrustirani mačevi i noževi sa kanijama ukrašenim zlatnom dugmadi, — svi ovi blistavi ukrasi danas su sakupljeni u velikoj mikenskoj sali Nacionalnog muzeja u Atini i svedoče o sjaju grčke dinastije koja je vladala Argolidom u XVI veku pre naše ere. To je, u stvari, vreme koje se pripisuje postanku ove nekropole po arheološkom materijalu (keramika, predmeti od slonovače i metala) što ga je ona pružila svojim istraživačima.

Naslednici ove dinastije, u sledećem veku, sahranjivani su u grobnicama sasvim drugačijeg oblika, koje se ubrajaju u najizuzetnije tvorevine antičkog sveta. Zovu se *tolosi*, po imenu koje su Grci davali građevinama kružne osnove. To su u stvari okrugle prostorije izdubene u tlu i pokrivene koničnom kupolom sa prepustima načinjenim od uzastopnih slojeva velikih kamenih blokova koji su brižljivo obrađeni. Prilaz je načinjen u obliku otvorenog hodnika, ili *dromosa*, koji vodi do monumentalnih vrata, bogato ukrašenih. Najznačajnija od ovih grobnica, sagrađena u drugoj polovini XIV veka, nosi po predanju ime *Atrejeva riznica* i nalazi se na padini jednog brežuljka naspram akropole u Mikeni. Njen svod se očuvao u neoštećenom stanju, premda je nestao arhitektonski ukras sa ulaza. Znatne razmere unutrašnjeg prostora (preko 13 metara visine u odnosu na prečnik od 14,50 metara), ogromni blokovi postavljeni

3. OSNOVA ATREJEVE RIZNICE U MIKENI

(Po A. J. B. Waceu.) Ova veličanstvena grobna građevina, nazvana proizvoljno Atrejevom riznicom, sagrađena je oko 1325. pre n. e. Ispred podzemne grobne odaje nalazi se dugačak otvoren hodnik, ili dromos, *zaštićen sa dva bočna zida. Vrata su pokrivena sa dva ogromna monolitna nadvratnika na kojima leži jedan rasteretni trougao. Unutrašnjost je zasvođena u obliku košnice. Jedna bočna prostorija bila je izdubena u steni.*

u nadvratniku (jedan od njih teži preko 100 tona), kao i odlike obrade — sve to ostavlja jedinstven utisak na posetioca.

Nešto dalje, iste odlike gradnje izazivaju divljenje na utvrđe-

njima glavnog bedema koji opasuje akropolu. Čuvena *Lavlja kapija*, sa zidovima i grudobranom koji ih štite sa bokova, potiče iz sredine XIV veka. Načinjena od ogromnih blokova koji su odoleli seizmičkim potresima kao i rušilačkim poduhvatima čovekovim, ona još uvek impozantno izgleda. Rasteretni trougao nadvratnika ispunjen je velikim monolitnim reljefom u sivom kamenu: on predstavlja »heraldički« motiv, dva naspramno postavljena lava, čije se prednje šape oslanjaju na postolje jednog posvećenog stuba. Ova plastična tema je uzeta iz kritske likovne tradicije, ali za tehniku te monumentalne skulpture nema primera na Kritu i treba je pripisati Grcima sa kontinenta.

Mikena je u samim brdima, u divljem predelu koji jasno izaziva u očima savremenog čoveka prizore mračnih tragedija koje su se, po uobrazilji klasičnih Grka, zbivale u porodici Atrida. U ravnici Argolide, pedesetak kilometara južnije, jedva na dva kilometra od morske obale, na usamljenom brežuljku nahode se druge kiklopske ruševine koje pripadaju dvorcu u Tirintu. Tu je bedem još moćniji i razmere kamenih blokova (oko 3 metra dugi) još su gorostasnije nego u Mikeni. U Tirintu, kao i u Mikeni, utvrđenja okružuju dvorac; ali tu je osnova bolje sačuvana. Ovde se prvi put u arhitekturi uočava pojava jednog oblika kome će Grci ostati naklonjeni: *propileji*, što će reći monumentalan ulaz gde se ispred vrata otvorenih u zidu nalazi sa obeju strana zida po jedan trem na stubovima. Ovaj dispozitiv je upotrebljen u dva uzastopna dvorišta dvorca. U dnu drugog dvorišta, okružen porticima sa tri ostale strane, otvara se sledeći trem, još širi, kojim se kroz jedno predvorje stupa u veliku dvoranu. Velika dvorana, ili *megaron*, lepih srazmera (oko 12 metara × oko 12 metara), sa četiri stuba koja nose krov, oko središnjeg ognjišta, predstavlja kraljevsko prebivalište, gde je knez imao svoj presto i predsedavao skupovima i gozbama. Ovaj tip građevine, sa svojim tremom na stubovima između krajnjih tačaka (ili *anta)* uzdužnih zidova, svojim predvorjem i svojom velikom dvoranom, prethodi po osnovi grčkome hramu: kraljev dom postaće dom boga.

Među svim mikenskim dvorcima čiji su ostaci otkriveni, najbolje je sačuvan dvorac u Pilu, u Meseniji, nedaleko od čuvene pri-

rodne luke Navarona. Tu je od 1952. jedna američka misija vršila iskopavanja. Pripisuje se dinastiji mudrog Nestora, koga je Homer proslavio u *Ilijadi.* Glavni deo, gde je baza zidova ostala prilično uočljiva, zauzima jedan pravougaonik od 55 metara × 30 metara, u čijem središtu se nalazi *megaron* sa četiri stuba oko središnjeg ognjišta, u koji se stupa kroz predvorje i trem pružen prema malom unutrašnjem dvorištu. Svuda oko ovog glavnog rasporeda smešten je veliki broj manjih prostorija: odaje za spavanje, kupatila, pisarnice, razne ostave gde su nađeni veliki ćupovi sa životnim namirnicama poređani po policama u udubljenjima koja su u tu svrhu načinjena u zidovima. U jednoj prostoriji levo od ulaza otkrivene su arhive pisane *linearnim B* koje su proslavile ova iskopavanja: tablice od meke gline bile su spečene u požaru koji je nekada zahvatio dvorac i tako su se na čudesan način sačuvale.

I ovde je, kao u Tirintu ili u Mikeni, bio predviđen istančan ukras: tle obloženo gipsanim pločama, zidovi pokriveni freskama koje je pažljivim proučavanjem bilo moguće restaurirati sa priličnom izvesnošću. Sa obeju strana kraljevskog prestola nalazili su se licem u lice grifoni, svaki udvojen po jednim lavom. Nešto dalje svirač na liri sedi na nekoj steni, dok jedna krupna bela ptica poleće ispred njega. U drugim prostorijama bili su prizori iz lova. U Mikeni je *megaron* bio ukrašen prizorima iz bitaka.

Zaista su i tehnika gradnje, sa podzidanom bazom zidova na koju se nastavlja sirova opeka, i opšte linije osnove, sa mnoštvom posebnih odaja oko središnjeg dvorišta, najzad i glavni ukrasni motivi — izrazito obeleženi kritskim uticajem: »minojski« dvorci u Knososu, Maliji, Festosu odredili su uzor iz koga proishode mikenski dvorci. Ali, premda je srodstvo očigledno, ovi poslednji ispoljavaju ipak i svoja posebna obeležja, među kojima je najistaknutije *megaron.* Ta velika središnja dvorana sa svojim predvorjem i tremom nepoznata je u minojskoj arhitekturi. Bilo da su je preuzeli iz anadolske Azije ili da su je sami zamislili, Mikenci su je uveli u složenu osnovu kritskog dvorca: ali su oni u isti mah tu uneli i zahtev za simetrijom i brigu za srednjom osovinom, što je bilo sasvim strano ostrvskim arhitektima. Isto tako, kad su uzimali od Krita tehniku

8. MIKENSKA AKROPOLA (POGLED IZ VAZDUHA).

Jasno se izdvaja trouglasti oblik akropole. U prvom planu, levo, glavni ulaz (Lavlja kapija), sa jakim bedemima. Odmah pozadi, »krug grobnica«. Visočije, terasa na kojoj se nalazi dvorac.

9. TIRINT: MIKENSKI DVORAC.

Na dvadeset metara iznad ravnice Argosa (koja se opaža u drugom planu), tirintski brežuljak krasio je dvorac sagrađen krajem XIII veka. Na severnoj strani unutrašnjeg dvorišta sa betoniranim tlom pružao se trem na predvorju megarona. Samo je baza zidova ostala na mestu. Dva golema četvorougaona bloka podupirala su krajeve (ante) bočnih zidova. Između anta, na tlu se izdvaja mesto gde su bila dva okrugla stuba (u drvetu) koja su nosila arhitrav. Zid od nepravilnih blokova, koji se pomalja u visini drugog stuba, pripada hramu boginje Here, podignutom u VII veku na mestu gde je bio megaron.

10. TIRINT: PRISTUP U DVORAC.

Jaki, grubi ozidi oivičavaju hodnik kojim se kroz tvrđavu stupa na viši plato brežuljka.

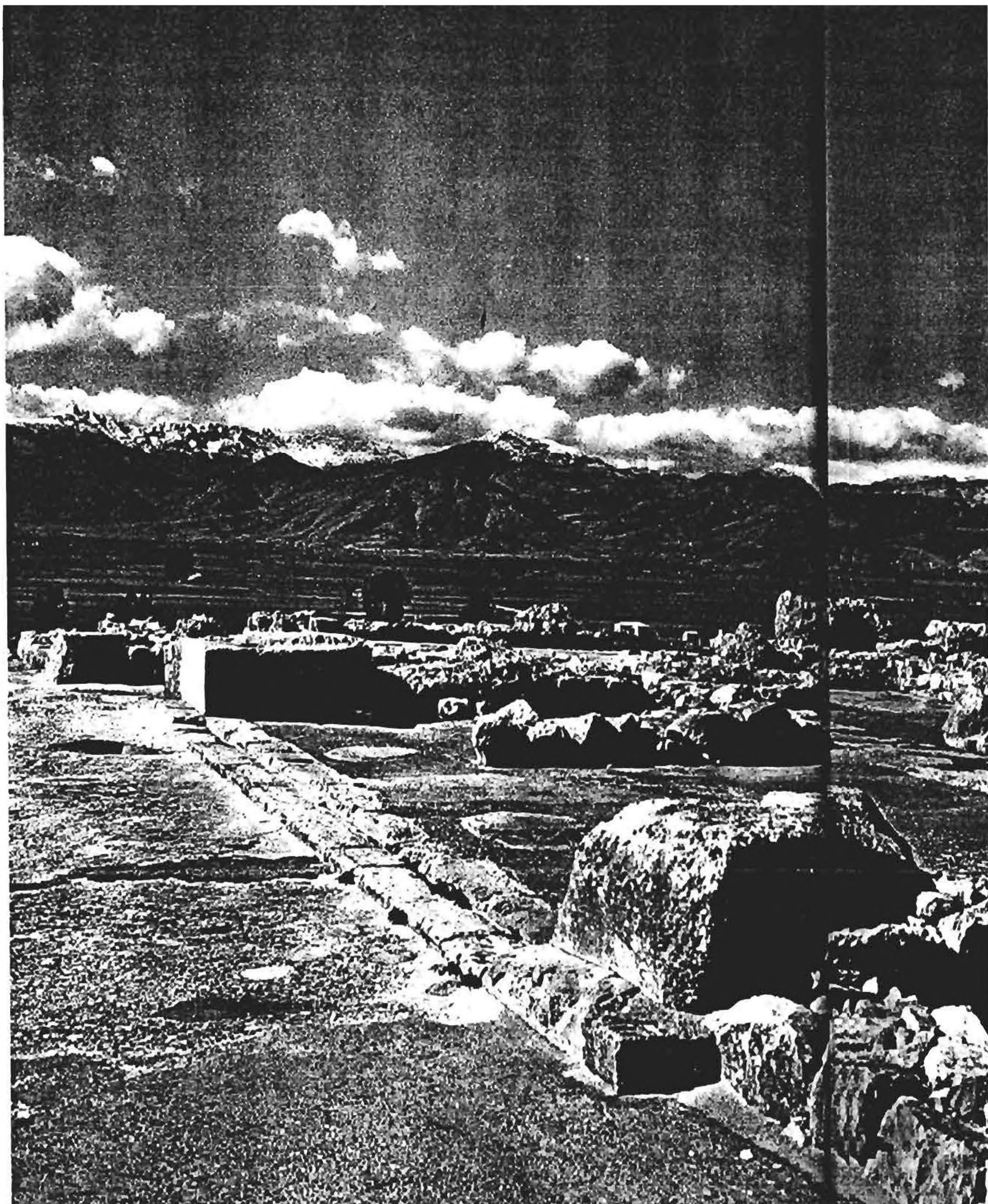
11. MIKENA: UNUTRAŠNJOST ATREJEVE RIZNICE.

Vidi se početak svoda sa prepustima. Nad ulazom, ogroman monolitni nadvratnik koji nosi rasteretni trougao. Zidovi grobnice su oblikovani od krupnih blokova u pravilnim slojevima.

12. MIKENA: LAVLJA KAPIJA.

U zidu bedema, sa pravilnim vezom kamena, nalazi se otvor, dovoljno širok da bi kroz njega mogla da prođu kola, uokviren sa četiri ogromna monolita (nadvratnik je 4,50 metara dug, 1 metar visok i 2 metra širok). Rasteretni trougao ispunjen je reljefom sa lavovima. Glave ovih dveju zveri bile su posebno obrađene i nestale su. Kao čuvari kapije, jedan naspram drugog, lavovi su oslonjeni prednjim šapama na žrtvenik, sa obeju strana stuba koji ih razdvaja.

10

11

freske, služili su se njom da slikaju stvari — kao što su ratni prizori — različite od onih koje su se dopadale Krićanima. U kneževskim prebivalištima i u svojim tvrđavama i monumentalnim grobnicama, prvi Grci utisnuli su dubok pečat svog ličnog doprinosa kulturi koju su primili od drugih.

Isto se dešavalo u oblasti keramike, koja je od tolikog značaja kad se procenjuje širenje i hronologija mikenske civilizacije. Dugo se smatralo da vaze iz poslednjeg perioda mlađe bronze prosto predstavljaju završni i dekadentni stadijum u razvoju kritske keramike, onakve kakvu su je primili u nasleđe kontinentalni umetnici. Po današnjoj oceni, mikenska grnčarija zaslužuje da se posebno proučava, koliko sa svog izobilja toliko sa svoje originalnosti. Stručnjaci su ustanovili repertoar oblika i ukrasnih motiva, a taj rad je omogućio da se sa dovoljnom tačnošću izvrši hronološko razvrstavanje ovih vaza. One su se proizvodile na mnogim mestima: u Argolidi, na Rodosu, na Kipru, a i u Atici, gde se već po finoći gline i veštini domaćih umetnika zapaža naročit kvalitet tamošnje proizvodnje.

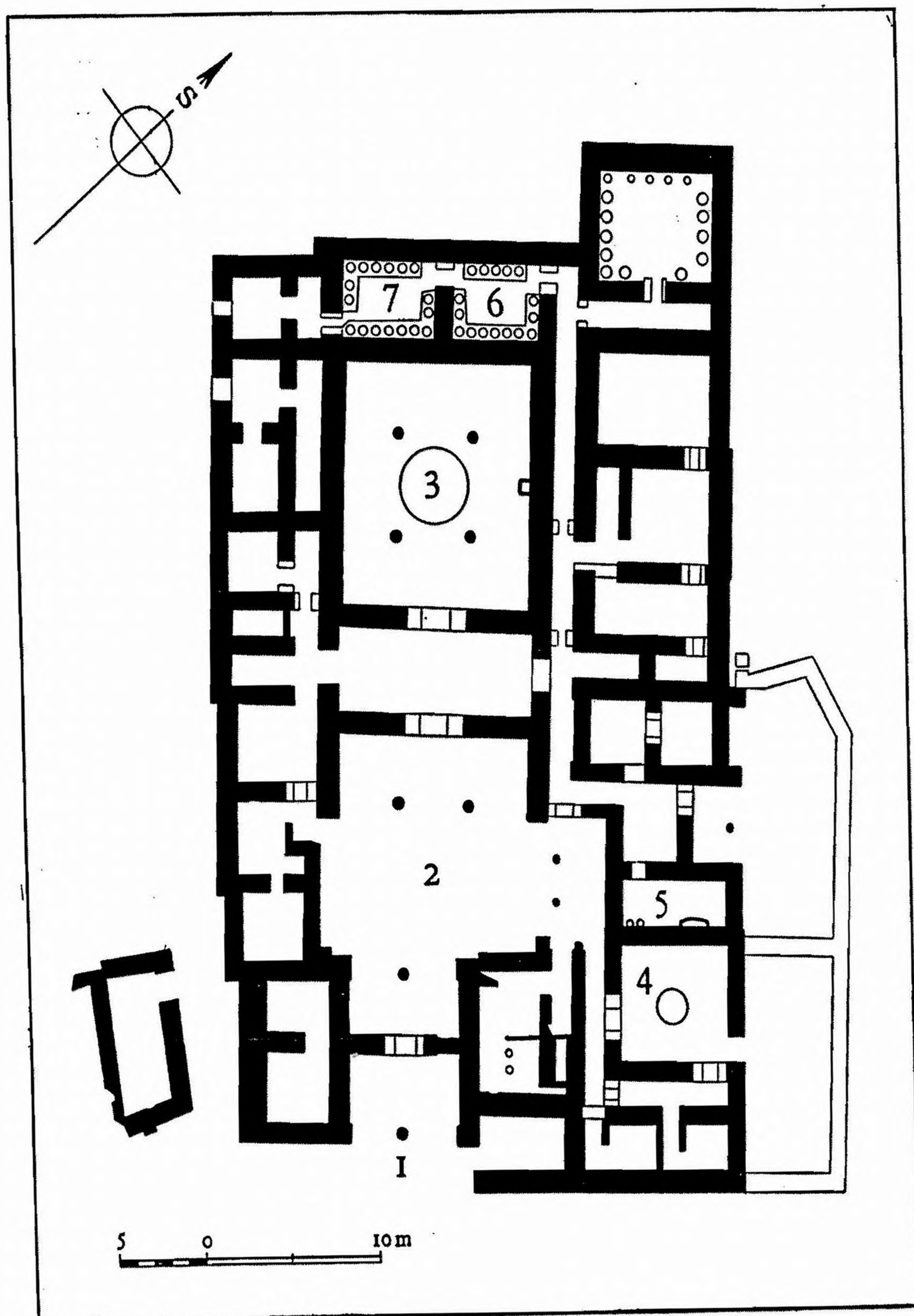
Mikenski grnčari oblikovali su veštom rukom vaze sasvim određenih oblika: ćupove sa tri lučne drške na ramenu; ćupove nazvane *uzengijašima,* sa dve drške koje se spajaju na lažnom grliću, dok se pravi grlić nalazi nešto niže; krčage za vino, sa skladno izvijenim levkom i korubavom drškom, koji očigledno podražavaju modele od metala; vaze za mešanje vode sa vinom, ili *krateri,* sa širokim trbuhom, vrlo proširenim grlićem i elegantno suženom nogom; pehare u obliku putira, sa dve drške na izduženoj nozi; veliki broj malih vaza čiji se oblici svode na prethodne, među kojima je najkarakterističnija mala vaza uzengijašica sa loptastim trbuhom. Ukras je izveden crnim ili mrkocrvenim »firnisom« (razlika u boji uslovljena je načinom pečenja) na premazu koji je prosvetljen jednim krem tonom. Vrlo često se suština ovog ukrasa svodi na gušće ili ređe vodoravne linije, povučene na odgovarajućim mestima da

bi naglasile oblik vaze, sa divnim smislom za eleganciju i ritam. Na ramenoj strani se isto tako javljaju prosti motivi, kraljušt, mreže, koncentrične krive. Na velikim vazama su motivi, preuzeti iz kritske keramike, korišćeni sa velikom pouzdanošću ukusa, ali su tako stilizovani da je katkad teško otkriti njihovo prirodno poreklo. Ko bi, na primer, bez pomoći kritskih uzora pogodio da tri vitka uvojka koji se nalaze na trbuhu jednog krčaga proizlaze u stvari iz predstave nautilusa koji diže tri svoja pipka iznad školjke da bi mu oni poslužili kao jedro? Takvim ga je opisao Plinije Stariji, ljubopitljiv pred čudima prirode. Takvim ga je opevao Kalimah u jednom divnom epigramu: »... Plovio sam nekada po morskim talasima, šireći svoje jedro pod dahom zefira...« Mikenski slikar je preobrazio dražesnu viziju u čistu grafičku shemu koja opasuje oblinu vaze sa vrhunskom elegancijom.

Isto uprošćavanje šara postoji i za motiv oktopoda, za motiv puža ili za biljne uzore, koji su svi na sličan način nasleđeni od Krita i koje je sve na sličan način preobrazio moćni uprošćavalački genije mikenskih Grka. Ali, pored toga, oni nas pozivaju na one izvore nadahnuća koje su zanemarivali njihovi kritski prethodnici: ptice i četvoronošci služe kao tema za slikanje velikih vaza, a isto tako i ljudska figura koja je do tada ostavljana samo za fresku.

(Po Blegenu.) Ovo je osnova glavne zgrade dvorca koji je bio okružen skromnijim zdanjima. Zapaža se glavni ulaz (1), gde se sa spoljašnje i unutrašnje strane vrata nalazio po jedan pokriveni trem sa središnjim stubom: to je već dispozitiv propileja, koji će se uveliko razviti u grčkoj arhitekturi. Zatim se ulazi u unutrašnje dvorište (2), koje se završava sa dva portika sa po dva noseća stuba. Portik u osovini otvara pristup, kroz predvorje, u veliku dvoranu, ili megaron *(3), u čijem središtu se nalazi kružno ognjište sa četiri stuba koja nose krov sa malom laternom za provetravanje. Pod je rađen u gipsu, sa ukrasnim zarezima. Vladaočev presto, desno, bio je između grifona predstavljenih na fresci na zidu. Desno od dvorišta ulazilo se u posebne prostorije (za vladarku, ili za ugledne goste?), od kojih je glavna (4) snabdevena središnjim ognjištem. Jedna od susednih prostorija (5) bila je kupatilo, čija se loža za kupanje i danas nalazi na svom mestu. Druge prostorije dvorca bile su određene za različitu upotrebu: posebno se zapažaju ostave (6, 7), gde se nalaze ćupovi poređani po gipsanim policama.* ▶

4. PALATA U PILU

13. TABLICA NA LINEARNOM B.

Ova tablica od terakote, svrstana u rubriku AN 1, otkrivena je kao prva prilikom iskopavanja u Pilu. Tu se čita raspored veslača poslatih u Pleuron, u Etoliji. Svaka od linija 2 do 5 označava (1) poreklo grupe veslača, (2) broj veslača u svakoj grupi, gde svaka uspravna crta predstavlja jednog čoveka, ispred čega se uvek nalazi ideogram (koji označava čoveka) *u obliku ljudske siluete. (Nacionalni muzej, Atina.)*

14. MIKENSKA AMFORA.

Ova amfora iz XIV veka ukrašena je, po tradiciji, velikim oktopodom (čija se tri duga kraka vide levo opuštena vertikalno), ali i originalnijim prizorom sa figurama: dve osobe na kolima ispred kojih treća osoba nosi vagu. Izvesni komentatori tu vide homerski prizor (Zevs meri sudbinu boraca pred Trojom). Ovi prizori sa figurama podsećaju na freske iz dvoraca. (Muzej na Kipru.)

15. MIKENSKI KRATER.

Ova vaza iz XIII veka ukrašena je bikovima i kozama. Ona je otkrivena prilikom iskopavanja u Enkomiju. (Muzej na Kipru.)

16. VAZA SA RATNICIMA.

Ovaj krater, nađen na akropoli u Mikeni, potiče s kraja XIII veka, što će reći iz vremena koje je neposredno prethodilo trojanskom ratu. On nam pruža živu sliku ahejskih ratnika koji polaze u boj, u zbijenom poretku, sa šlemom na glavi, sa štitom pritegnutim levom mišicom, sa kopljem u desnoj šaci. Snažan i pomalo karikaturalan crtež. Utisak discipline i stroge određenosti. (Nacionalni muzej, Atina.)

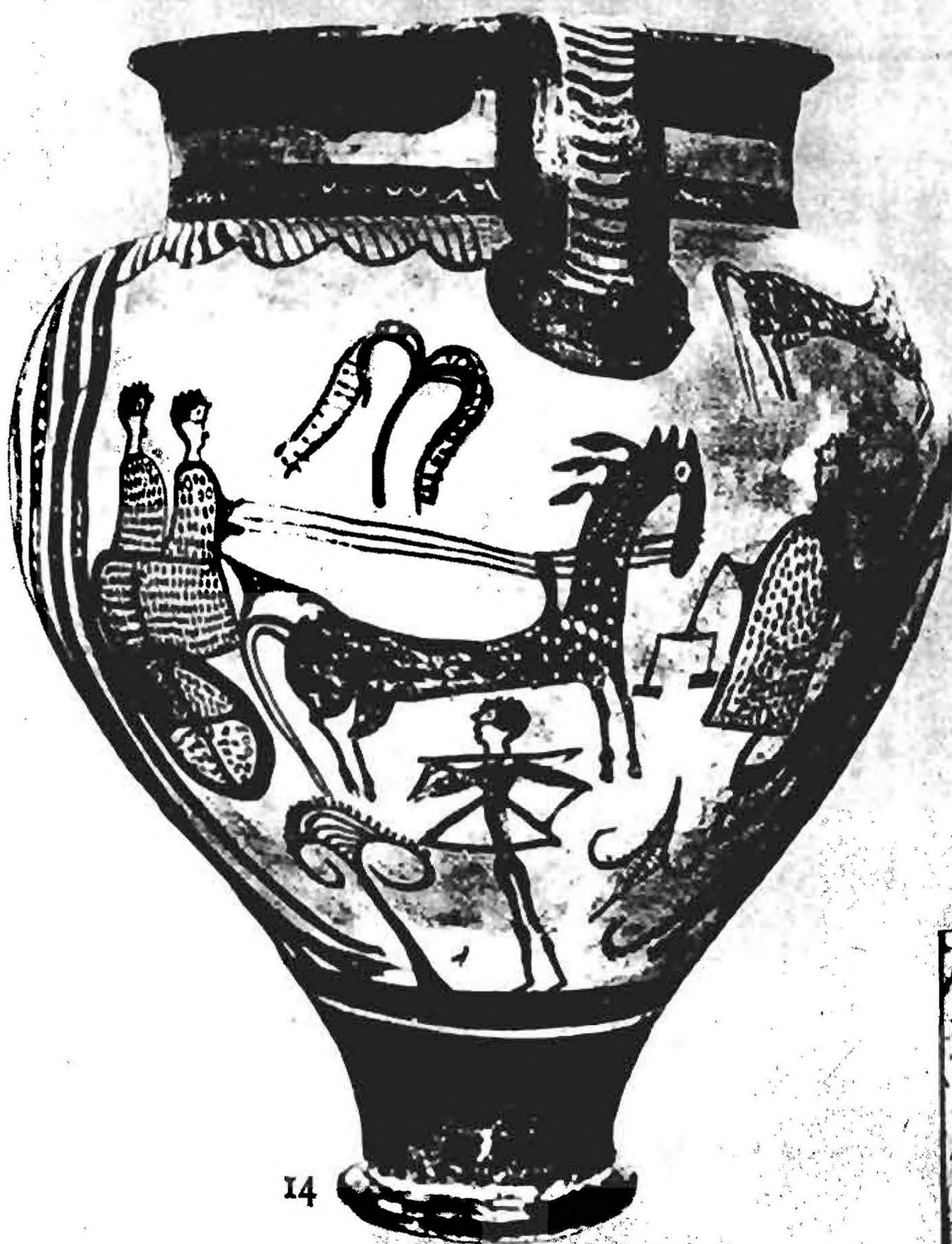
17. MIKENSKA SLONOVAČA SA RATNIKOM.

Ovaj reljef iz XIII veka, nađen u zavetnom skloništu koje se ukazalo 1946. pod Artemidinim svetilištem na Delosu, predstavlja ratnika, gotovo nagog (osim pregače), sa velikim štitom u obliku osmice i sa kopljem. Na glavi mu je šlem ukrašen zubima divljeg vepra, po uzoru poznatom iz arheoloških dokumenata i tekstova. (Muzej na Delosu.)

18. MIKENSKA GRUPA OD SLONOVAČE.

Otkrivena u okolini dvorca u Mikeni, ova grupa statueta (XIII vek), u punoj plastici, predstavlja dve žene koje sede obgrljene,

14

15

16

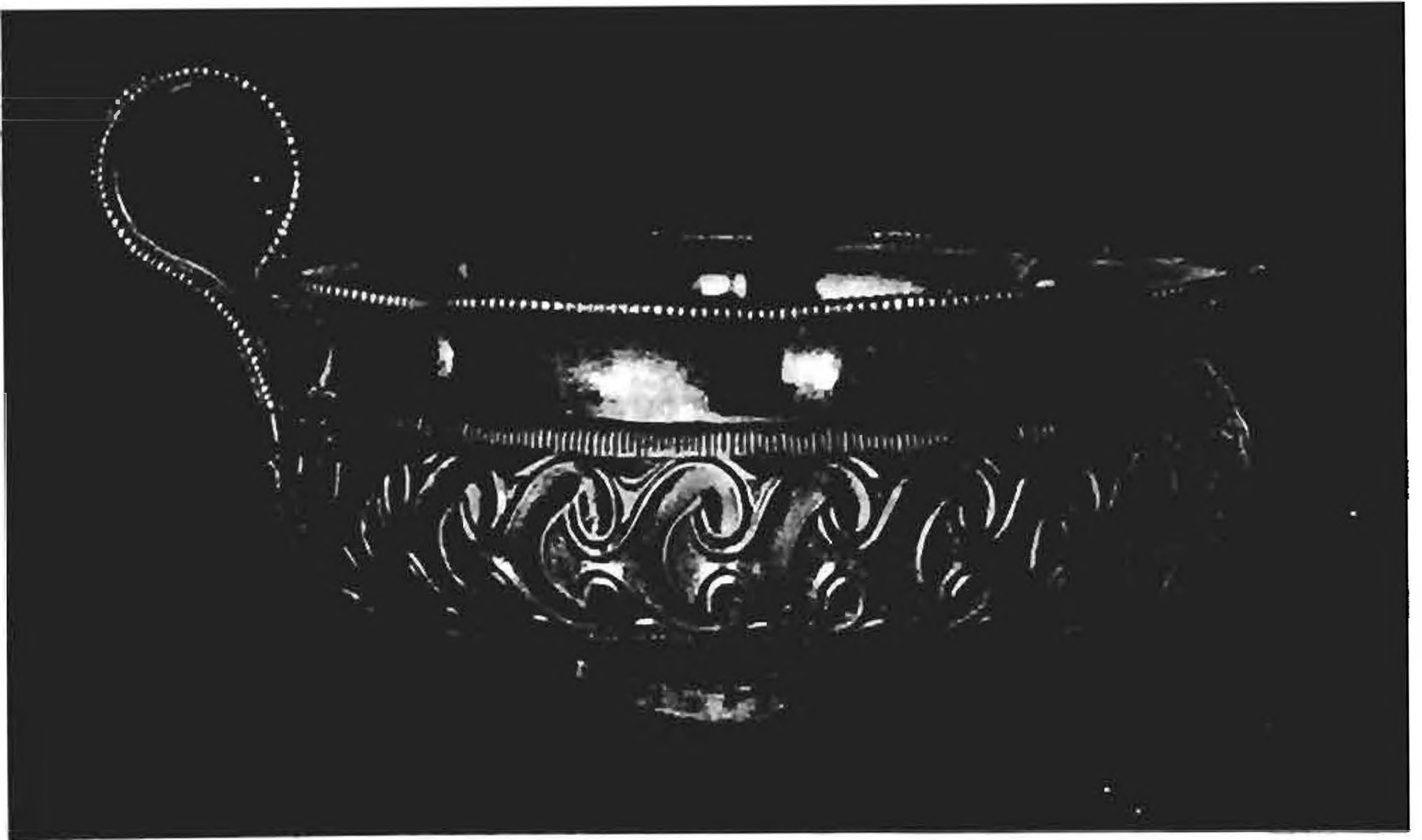
17

18

21

22

u društvu jednog dečaka. Izvesni komentatori u njima vide božanstva (Demetra, Kora, Triptolem), ali ovo tumačenje nije potvrđeno. (Nacionalni muzej, Atina.)

19. FIGURINE OD TERAKOTE.

Dve mikenske statuete vrlo rasprostranjenog tipa, jedna nazvana »kolutasta«, druga »krstasta«. Obe su iz Tirinta (XIII—XII vek). To su veoma stilizovani likovi nekog ženskog božanstva čije se grudi ocrtavaju pod širinom odeće. Glava, veoma uprošćena (sa »profilom ptice«), pokrivena je širokom kapom. Jedna pletenica pada niz potiljak. Jedna figura je uzdignutih ruku, druga ih spušta niz telo. (Muzej u Louvreu.)

20. APOLON ALASIJSKI.

Figurina od bronze nađena u Enkomiju 1948. Visoka je 0,45 metara. Predstavlja mladića odevena u pregaču sa koničnim šlemom ukrašenim velikim rogovima bika. Okolnosti pod kojima je nađena navode nas na pretpostavku da potiče iz XII veka, a verovatno je u pitanju Apolon Kiparski, koji je bio predmet kulta u ovom kraju. (Muzej na Kipru.)

21. ZLATNI PEHAR IZ DENDRE.

Nađen u važnom mikenskom nalazištu, na istočnoj međi doline Argosa, ovaj lepi kujundžijski komad iz XIII veka ukrašen je karakterističnim motivom čije nas poreklo vraća kritskoj umetnosti, a koji je bio vrlo omiljen u mikensko doba. (Nacionalni muzej, Atina.)

22. ZLATNA MASKA IZ MIKENE.

Jedna od maski, rađenih iskucavanjem, koje su pokrivale lica sahranjenih u podzemnim grobnicama Mikene (XVI vek). Lice sa stilizovanim crtama, sklopljenih očiju, stisnutih usana, delimično izbrijano na podbratku, između brkova i negovane brade, ostaje kao otisak strogosti i veličanstvenosti. (Nacionalni muzej, Atina.)

Naročito na kraterima ima pogodnog prostora za prizore u kojima se vidi bik kome ptica kljuca šiju, ili kola sa dva konja koja prevoze dva putnika. Često crtež izrazito prednjači u ovim smelim novatorskim delima: ali više nego sva ostala, baš ona nam pomažu da prodremo neposredno u svet istorije, kao čuvena vaza sa ratnicima iz Mikene; ili u svet predanja, kao krater iz Enkomija, sa Kipra, na kojoj bi neki hteli da prepoznaju jedan mitski prizor čiji se odjek sačuvao u *Ilijadi.*

Drugu vrstu dokumenata dragocenih za proučavanje mikenske civilizacije predstavlja rezbarena slonovača. Spiskovi pisani *linearnim B* pominju u više navrata predmete iz pokućstva ukrašene reljefima u slonovači, koji prikazuju ljude ili životinje. Iskopane su pločice od slonovače koje su mogle pripadati takvim celinama: u tome je grčki svet sačuvao tradiciju sve do vizantijskog doba. Tako su na Delosu otkriveni izvajan ratnik i izrezbarene grupe životinja, što predstavlja karakteristična dela XIII veka. Pored njih, mnogobrojni kovčezi i škrinje u slonovači potvrđuju omiljenost jedne tehnike istočnjačkog porekla, kojom su se mikenski umetnici koristili sa osobitom naklonošću. Oni su isto tako vajali figurine u punoj plastici, kao što je grupa od slonovače otkrivena u Mikeni, sa dve žene koje sede obgrljene i jednim malim dečakom uz njih. Božanstva ili obične smrtnice? Mi to uistinu ne znamo, a naša neizvesnost otkriva duboku dvosmislenost. Snažni realizam izražen u ovim delima čvrsto se vezuje sa onim realizmom koji nam se otkrio u reljefu sa lavovima na tvrđavi u Mikeni ili u slikama na vazama sa živopisnim ukrasom. Već na svom pomolu grčka umetnost, čak i kad preuzima iz istočnjačkog predanja čudovišta kao što su grifoni, zamišlja ih sa naročitom izoštrenošću i svodi ih na meru ljudskog iskustva.

Tablice pisane *linearnim B*, grobnice, tvrđave i dvorci, keramika i, najzad, slonovača, to su dokumenti koji nam omogućuju da skiciramo sliku mikenske civilizacije, još veoma privremenu. Oni nam pokazuju jedan ratnički narod, čvrsto organizovan u nezavisne kneževine. Knez,

I. MIKENSKI KRČAG.

Atička keramika iz XIV veka. Široki oblik koji podražava metalnim vazama. Šara slikana smeđim »firnisom« na premazu u kremu. Na trbuhu, linearni motiv sa tri spirale koje potiču od tri uzdignuta pipka nautilusa, omiljen u kritskoj keramici. (Privatna zbirka.)

čija je homerska titula *anaks,* boravi na svome bogatom i moćnom domu i posredstvom upravitelja određenih za tu svrhu nadgleda skup svih delatnosti u društvenoj grupi kojoj je poglavar: on rukovodi zemljišnim posedima, daje posao zanatlijama, obezbeđuje održavanje kultova. Na raspolaganju mu stoji vojska, dobro opremljena bronzanim oružjem: kopljem i mačem, šlemovima koji su katkad ukrašeni zubima divljeg vepra ili šarenim perjanicama, kožnim oklopom sa bronzanim pločicama. Za konjicu se još nije znalo, ali se elitna vojska prevozila na kolima koja su vukla dva konja. Ratna flota štitila je trgovačke brodove i omogućavala obilate pljačke na tuđem tlu. Gusarenje, koje je smatrano plemenitim, i trgovina dovodili su ove male države u vezu sa čitavim egejskim svetom, od Troje do Krita, preko Kiklada i obala Anadolije. Obilata se razmena obavljala, kao što smo videli, u pravcu istočnog sveta, preko Rodosa i Kipra, gde su se trajno uspostavljale mikenske naseobine. Sirijska obala, Palestina i Egipat primaju grčke proizvode. Te zemlje u razmenu isporučuju tkanine, zlato, slonovaču, začine. A još dalje, mikenska trgovina dopire do Sicilije, Liparskog ostrvlja, Iskije i, naročito, do Tarenta, gde su oko 1400. Grci sa Rodosa osnovali jednu trgovačku naseobinu. I tako prvo helensko nadiranje, počev od Peloponesa i prave Grčke, već u XIV i XIII veku prekriva ceo istočni basen Sredozemnog mora i počinje čak da se oseća pred samim vratnicama Istoka.

Taj grčki narod, koga vidimo kako dela preko trgovine i mača, ispoljava jedinstven smisao za umetnost. Prihvatio je bogato i dugogodišnje nasleđe sa Krita, odakle je pribavio uzore i tehničke tradicije. Ali on je to nasleđe oplodio i izmenio, namećući mu svoje obeležje: osećanje veličine i snage i ono dvostruko, na izgled protivrečno svojstvo koje još od početka ne prestaje da karakteriše grčku umetnost, realističko posmatranje i moć apstrakcije. Otuda plemenitost u arhitekturi njegovih zidina i grobnica, savršenstvo u oblicima njegovih vaza, snažni crtež njegovih reljefa, gde čak i sama nespretnost umetnika, još neveštih da potpuno zagospodare prirodnim oblicima, iskazuje sa genijalnom bezazlenošću elementarne sile života. Najbolja dela u tome dostižu takav unutrašnji napon koji nas i danas uzbuđuje; i ne treba da se iznenađujemo kad ga

nalazimo, na drugom kraju lanca, u remek-delima vizantijske umetnosti.

Već su ti Grci iz prvog doba obožavali one iste bogove koji će ostati i njihovim dalekim potomcima. Dešifrovanje *linearnog B* je pribavilo imena mnogobrojnih božanstava kojima su Mikenci prinosili žrtve i otkrilo je tako, na naše veliko iznenađenje, da je većina Olimpljana iz klasičnog panteona već predstavljala predmet jednog kulta tokom II milenijuma. Helenski karakter stanovništva Pila, Knososa i Mikene najbolje se ogleda u tome što se na njegovim tablicama susreću imena Zevsa i Here, Posejdona, Atene, Hermesa, Artemide i Aresa, pa čak i ime Dionisa, za koga se verovalo da je tek mnogo kasnije bio uveden u krug grčkih bogova. To se već helensko mnogoboštvo, u svojoj bogatoj složenosti, javlja uspostavljeno na istim onim mestima gde će se kasnije podići hramovi i svetilišta. Tu postoje čak i posvete *svim bogovima,* koje objedinjuju u jednoj zajednici poštovanje glavnih božanstava (ili bar smatranih za takva) i onih drugih što će docnije biti više ili manje apsorbovana ili pomračena od strane važnijih božanskih ličnosti: takav je Enjalije, bog rata, koji će postati jedan od epiteta za Aresa; Pean, bog lekarstva, koji će se sjediniti sa Apolonom; Ilitija, boginja porođaja, kći Zevsova i Herina i tesno povezana sa svojom majkom; ili pak heroina Ifimedija, koju beše zavoleo Posejdon. Ovim raznovrsnim bogovima služili su sveštenici i sveštenice koji su katkad dobijali iste titule — kao što je *Ključonoša,* na primer — koje će im kasnije davati klasični Grci.

Nije nepobitno dokazano ali je krajnje verovatno da su ova božanstva, individualizovana imenima koja su nam postala prisna, Mikenci već zamišljali u antropomorfnom vidu. Čuveni sarkofag iz Hagije Trijade, gde su, početkom XIV veka, »minojske« uspomene i »mikenski« prizori tesno izmešani, pokazuje božanstvo u ljudskom obličju kome se prinose žrtve. Ako se za grupu od slonovače iz Mikene, sa dve žene i detetom, još ne može sa izvesnošću reći da je to verska predstava, bar se sa nesumnjivim razlogom može prepoznati Apolon *Alasiotas,* bog Alasije (drevno ime Kipra), u čudnoj bronzanoj statueti što nosi šlem sa dugim rogovima, koja je nedavno

otkrivena u Enkomiju na Kipru, u svetilištu priključenom uz neko veliko prebivalište. Ona predstavlja prototip čitavog poznijeg grčkog vajarstva.

•

Ta civilizacija tako dugovečna, taj narod tako preduzimljiv i to društvo, kako se čini, tako čvrsto postavljeno na svoje osnove: kako se sve to tako brzo survalo tokom XII veka? Još se do nedavno pozivalo na dorsku najezdu da bi se objasnila propast mikenskog sveta i tako duboka dekadencija koja između XII i X veka obeležava razdoblje nazvano helenskim srednjim vekom. Dorci su bili Grci, ali na nižem stupnju razvoja, koji, počev od planinskih oblasti severozapadne strane poluostrva, malo po malo zauzeše srednju Grčku, veći deo Peloponesa i, najzad, ostrva na jugu Egejskog mora, pa i sam Krit, tokom dugog i sporog napredovanja koje se protezalo kroz ceo XI i jednim delom i kroz X vek. Pošto je ovo nadiranje bilo praćeno velikom promenom u običajima, što posleduje usvajanju gvožđa, prirodan je bio pokušaj da se dolasku severnih osvajača, surovijih i bolje naoružanih, pripiše poremećaj koji je srušio mikensku civilizaciju.

O ovim dugo prihvatanim gledištima danas se mnogo raspravlja. Dublje proučavanje mikenskih nalazišta malo ostavlja izgled teškog i korenitog rušenja, potpunog prekida sa prošlošću, kako se to u samom početku verovalo. Čini se da je dekadencija tekla u etapama i nesigurnost se stvarala malo po malo, izazivajući postepeno napuštanje slabije branjenih oblasti. Pojava gvožđa i spaljivanje kao novi pogrebni obred koji teži da zameni sahranjivanje bez sumnje su prethodili dolasku dorskih plemena. Tako se nužno umanjuje važnost ovih poslednjih kao neposrednih uzročnika jedne pojave koja je morala započeti ranije.

Čini se da jedno sasvim nedavno izneseno objašnjenje tumači dosta dobro činjenice. Tokom XIII i XII veka su veoma složene seobe naroda narušavale jedinstvo Bliskog istoka, krugom istočnog Sredozemlja. O tim seobama znamo iz egipatskih dokumenata koji

govore o učestalim napadima što su ih vodili *narodi s mora*, raznorodna koalicija u kojoj su izvesno učestvovale i grčke snage. Ovi upadi, koji su isprva bili odbijani a zatim delimično uspevali, teško su narušili političko jedinstvo Bliskog istoka. Hititsko carstvo se srušilo. Egipat se povukao u Deltu, napuštajući svoje posede u Aziji. Uslovi koji su pomagali trgovinu u istočnom basenu Sredozemlja iščezoše pred razvitkom gusarstva. Pošto su bili neposredno zainteresovani za tu trgovinu, Mikenci su veoma trpeli zbog njenog slabljenja. Uskoro su bili odsečeni od svojih istočnih partnera i ograničeni samo na sredstva sa sopstvenog tla. A ono, pošto nikada nije bilo naročito bogato, nije pružalo dovoljno sredstava za mnogobrojno stanovništvo, naviknuto na obilje. Pritisnute nemaštinom, mikenske kneževine bi se okretale jedna protiv druge, u nizu unutrašnjih ratova koji postepeno izazivahu delimično propadanje, a zatim slom većine od njih. Otuda i brzo opadanje jedne kulture koja je na kraju zaboravila svoje izvore nadahnuća i svoja nekadašnja bogatstva, uključujući i upotrebu pisma *linearnog B*, i koja je izgubila svaku sposobnost obnove u prekomernom ponavljanju već jalovih obrazaca. Tako su Dorci, šireći se po velikom delu grčkog sveta, umesto da tamo nađu jednu civilizaciju u punom sjaju, koju bi surovo uništili, naišli na umiruću civilizaciju jednog društva na izmaku. Njihov dolazak imao je da ubrza opšte osiromašenje Grčke, prouzrokujući tako bežanje ka bogatijim zemljama anadolske obale, gde helenstvo treba da pronađe svoju pređašnju snagu i blesak. Tek se počev od IX veka mogla obnoviti spoljašnja trgovina, a sama Grčka, našavši se opet u mogućnosti da se obogaćuje u dodiru sa Istokom, stade malo po malo da oživljava.

GLAVA II

GEOMETRIJSKA CIVILIZACIJA ILI HOMEROVO DOBA

Kada je u IX veku, posle dugog razdoblja mraka i bede, helenski svet povratio svoju životnu snagu, on se javio pred nama u obliku veoma različitom od onoga koji je imao u mikensko doba. Opadanje ahejskih država i najezda dorskih plemena su tokom tri stoleća izazivali kretanje stanovništva koje je iz osnova izmenilo raspored grčkog naroda u basenu Egejskog mora. Dok su došljaci postupno zauzimali najveći deo kopnene Grčke i Peloponesa, pređašnji stanovnici su, ukoliko su hteli da se uklone od dorske vladavine, napuštali svoja staništa kako bi otišli drugde da potraže gostoprimljivije tle. U pojedinostima se veoma malo zna o ovim seobama, koje se nastaviše tokom stoleća i koje su ostale Grcima u sećanju samo u obliku legendi, u kojima je veoma teško jasno uočiti istorijsku sadržinu. Ali je izvesno da se ovo kretanje upravilo ka istoku, ka Kikladima i anadolskoj obali i da je dovelo do stalnog stvaranja niza mnogoljudnih i naprednih grčkih naseobina duž čitave, bogato razuđene, zapadne obale Male Azije. Pošto se u najvažnijim od ovih naseobina govorilo jonskim narečjem, uobičajeno je da se istorijska pojava koja je dovela do njihovog osnivanja naziva *jonska seoba*. Ovaj izraz postoji kao suprotnost *dorskoj najezdi*, čime se stvara diptih koji zadovoljava po smislu. Ali, kao ni dorsko nadiranje, ni jonsku seobu ne treba smatrati jednostavnim poduhvatom. Skorašnji radovi su pokazali, naprotiv, njenu krajnju složenost.

Bilo bi prerano kada bismo hteli da u pojedinostima ocrtamo tako složeno kretanje stanovništva. Više od kritičkog ispitivanja legendnog predanja, arheološka iskopavanja nam dopuštaju da tačno utvrdimo vreme dolaska grčkih naseljenika na različite tačke azijske obale. Ova istraživanja, koja, uostalom, mnogo obećavaju, još su na svojim počecima, kao što se to videlo u Smirni i u Fokeji. Za sada se smatra da su prve helenske naseobine na anadolskom tlu stvorene nešto pre kraja mikenskog doba: u Milet* i u Klaros, kako se čini, Grci su stigli još u XIV veku, možda za Krićanima koji su se tamo već bili naselili. Zatim se kolonizacija širila u uzastopnim talasima, veoma različnim po poreklu i brojčanom značaju, u zavisnosti od toga kako se ahejsko stanovništvo prave Grčke raštrkavalo pred dorskim zavojevačima: katkada se ono nastanjivalo na novim mestima, isterujući domoroce, katkada je dolazilo da pojača pređašnju naseobinu. I sami Dorci su pratili ovo kretanje osvajajući ostrvlje na jugu, Krit, Rodos i druge tačke na obali Male Azije. U IX veku su ove seobe uglavnom već bile okončane. Pojavom jedne nove sile, lidijskog kraljevstva, u samom sedištu Anadolije, okončava se širenje Grka prema unutrašnjosti. Od tada je raspored helenskog stanovništva oko Egejskog mora, koje je tako postalo grčko jezero, dobio svoj konačan oblik, sa izuzetkom severne obale, koja će tek kasnije biti zauzeta.

Stari su pravili razlike među Grcima u zavisnosti od velikih jezičkih podela, zasnovanih na narečjima, za koje su smatrali da odgovaraju etničkim podelama. Ako savremenici i ne smatraju više ovu podudarnost strogom, oni niukoliko ne odriču da se jezik često usklađuje sa ustanovama i time utvrđuju preovlađujuće obeležje u nekoj određenoj oblasti. U zavisnosti od toga se zauzeće egejskog sveta, pod kraj velikih seoba koje su obeležile helenski srednji vek, prikazuje na sledeći način:

Eolskim narečjima se govori u severnom delu anadolskog obalskog pojasa koji su naselili Grci, od donjeg toka Hermosa, severno

5. GRČKI DIJALEKTI U VIII VEKU PRE N. E.

od Smirne, do obale pred ostrvom Lezbosom, kao i na samom ovom ostrvu. Eolski naseljenici su došli iz Tesalije i iz Beotije, gde se eolsko narečje, po njihovom odlasku, veoma obojilo severozapadnim

uticajima. Stanovništvo koje je govorilo *jonskim* jezikom nastanilo se u Atici, na Eubeji, na Kikladima (izuzev na jugu) i na anadolskom primorju od Smirne do severno od Halikarnasa, kao i na velikim ostrvima Hiosu i Samosu. *Dorska* plemena su pokorila, namećući svuda svoj jezik, Megaridu, Korintiju, Argolidu, Lakoniju, južne Kiklade (posebno Milo i Teru), Krit, Rodos i Dodekanes i, najposle, na azijskoj obali, Halikarnas i Knid u karijskom području. U severozapadnoj oblasti grčkog kopna i u Ahaji i Elidi na Peloponesu, govori se takozvanim *severozapadnim* narečjima, koja su vrlo bliska dorskome: njihov se uticaj opaža na narečjima u Tesaliji i u Beotiji. I najzad, u dvema međusobno veoma udaljenim oblastima, u Arkadiji i na ostrvu Kipru, očuvalo se narečje nazvano *arkadsko-kiparskim*, u kome su, kako se čini, bile očuvane najprisnije veze sa drevnim mikenskim grčkim jezikom.

Ovaj je raspored bio trajan. On je imao posledica za političku istoriju kao i za civilizaciju. Zajednica ili srodstvo po narečju beše u grčkom svetu, tako olako razdiranom unutrašnjim suparništvima, činilac jedinstva ili bar solidarnosti među državama. To se dobro moglo uočiti tokom ratova u V veku, kada su Atina i Sparta odvele svaka u svoj tabor, sa više ili manje uspeha, jonske gradove i dorske gradove. To se uočilo i ranije, kada su se jonske varoši u Aziji ujedinile pod okriljem jednog saveza u X i IX veku. Istina je da su zajednička verska predanja, koja su, za Jonjane kao i za Dorce, dopunjavala zajednička svojstva jezika, morala mnogo doprineti da se održi osećanje njihove prvobitne srodnosti. Od Jonjana su građani uglavnom bili podeljeni na *četiri* plemena sa tradicionalnim imenima, gde se održavaju svetkovine Apaturijâ. Kod Doraca se obično susrećemo sa istom podelom na *tri* plemena i sa zajedničkim kultovima kao što je kult Apolona Karnejskog. Ove sličnosti nikako ne isključuju duboke razlike među varošima i povremena neprijateljstva koja su se javljala u jednoj istoj grupi: bila bi, dakle, zabluda ako bi se razlici između Doraca i Jonjana pripisivao kakav izuzetan značaj da bi se rasvetlila grčka istorija. Međutim, ma koliko malo bila zasnovana na etničkom planu, usled mešanja stanovništva, ta razlika nije odigrala manju i sporedniju psihološku ulogu u me-

đusobnom suprotstavljanju Sparte i Atine, koje su u svome pripadništvu dvojim različitim delovima grčkog sveta našle odgovarajuće opravdanje za svoje suparništvo.

Na planu civilizacije, različnost među narečjima ostade zadugo bitna crta helenstva. Grci su imali duboko osećanje da njihova srodnost počiva na zajednici govora: upotreba grčkog jezika ih je upravo razlikovala od varvara i zasnivala u njihovim sopstvenim očima njihovu solidarnost nasuprot ostalom svetu. Dakle, ako je raznovisnost mesnih govora raspirivala u samoj ovoj zajednici političku podvojenost, ona je u isti mah predstavljala izvor bogatstva reči kojom su se pisci i pesnici, kao svesni umetnici, znali obilato da koriste. Tako se ubrzo obrazovalo više književnih jezika, koji su iz ovog ili onog narečja, ili iz njihovog kombinovanja, crpli svoju neobičnu boju i svoja posebna sazvučja, ostajući ipak dostupni svakom obrazovanom Grku. Najočigledniji i u isto vreme najstariji primer pruža nam epski jezik u kome se u jednoj koliko složenoj toliko i skladnoj sprezi prepliću jonski elementi i eolski elementi podvrgnuti zahtevima istančane metrike. Taj veštački jezik, koji je bio namenjen isključivo za epski govor u heksametrima i kojim se nigde i nikada nije *govorilo*, stekao je izvanrednu naklonost pošto nije izašao iz upotrebe ni do kraja antičkog doba, pa čak ni mnogo kasnije, iz krugova vizantijskih učenih ljudi. Tako se, slučajnim posredstvom književnog stvaralaštva, u kome je genije jednog pisca obeležio ovaj ili onaj rod, narečje kojim se on poslužio smatralo najpovoljnijim za sastave istog stila i izazivalo pokušaje podražavanja bez zabranjivanja odgovarajućeg prenošenja u neko drugo narečje. Čak su se i mešavine usvajale: horovi atičkih tragedija nisu se sastavljali na atičkom narečju kao ostali deo komada, već na nekom dorskom narečju, uostalom veoma merodavnom, za koje se smatralo da će većma odgovarati horskom lirizmu. S druge strane, Aristofanova komedija je ostvarila živopisne utiske koristeći se narečjima kojima bi govorili stranci kao ličnosti u komadu.

Isto tako ne bi trebalo zaboraviti da su i sami Stari dali ime *dorski** i *jonski** glavnim »redovima« svoje arhitekture. Otuda primena jednoga ili drugoga reda, od VI veka, kada se oni javljaju

kao potpuno određeni, preovlađuje u različitim oblastima helenskog sveta: dorski na grčkom kopnu, jonski u helenizovanoj Maloj Aziji. Ali ove razlike ne behu nikada odveć stroge i ubrzo izvesni arhitekti dođoše na pomisao da spoje ova dva reda, s namerom da izazovu poseban utisak, u istim monumentalnim celinama, kao što je atinski Akropolj, pa čak i u istim spomenicima, kao što su Mnesiklovi Propileji. I tu su, kao i u književnosti, raznovrsni ukusi i različite tradicije u različnim ograncima grčkog naroda doprineli obogaćenju jedne kulture koja je postala njihovo opšte dobro.

•

Uobičajeno je da se IX i VIII vek, zbog originalnog obeležja keramike iz ovog vremena, nazivaju *geometrijsko doba*. I zaista se na nalazištima koja su u ovo doba bila nastanjena otkrivaju vaze ili bar njihovo komađe sa ukrasom koji je suštinski obrazovan od pravih linija i jednostavnih geometrijskih motiva. Dugo se pojava ovog stila dovodila u vezu sa dorskom najezdom: postojala je težnja da se u tome vidi uticaj novog duha koji su doneli osvajači sa severa. Ovakvo tumačenje činjenica danas jedva da i susrećemo: napredak u iskopavanjima je pokazao da se geometrijski stil, daleko od toga da bude proizvod jedne revolucije u ukusu koja je usledila iznenadnom preobražaju etničke sredine, lagano i postupno oslobađao mikenske tradicije. Posebno je značajno da je taj kontinuitet zapažen u Atici, gde dorski elemenat nije nikada prodro i gde je geometrijska keramika dostigla neuporedivo savršenstvo. Ali taj isti lagani razvoj javljao se i u drugim mestima. Da bi obeležili njene etape, arheolozi su stvorili termine *submikenski* i *protogeometrijski*, koji omogućuju, u odsustvu svake pouzdane istorijske činjenice, da se uspostavi bar relativna hronologija ovih mračnih vekova. Pretpostavlja se da je submikenski period trajao približno od kraja XII do sredine XI veka (± 1100—1050), a da se protogeometrijski proteže od polovine XI do početka IX veka (± 1050—900). U geometrijskom stilu u pravom smislu reči keramolozi razlikuju čisti geometrijski stil, ili *rani geometrijski*, koji je trajao negde od 900. do nešto pre

sredine VIII veka; razvijeni geometrijski stil, ili *zreli geometrijski*, sredinom VIII veka, u kome su nastala veličanstvena remek-dela, gde ljudska figura, u stilizovanom obliku, već zauzima mesto među geometrijskim motivima; i, najzad, *pozni geometrijski* stil, koji odgovara kraju VIII veka, gde prikazi sa figurama dobijaju sve veći značaj i tako izazivaju brzo raspadanje geometrijskog stila u pravom smislu reči.

Ove podele, izvršene da bi se geometrijski stil tačnije odredio, zasnivaju se suštinski na proučavanju atičke keramike, koja je između mnogih drugih najbolje poznata. U drugim delovima grčkog sveta često se zapažaju zakašnjenja u odnosu na Atiku: teškoće saobraćaja tokom helenskog srednjeg veka podsticale su konzervativnost u najudaljenijim oblastima. Ali, u celini, razvoj je svuda isti.

Ne treba se iznenaditi što se keramici pripisuje toliki značaj u uspostavljanju hronologije za ovo razdoblje grčke istorije. Nismo u stanju da uočimo političke činjenice iz »mračnih vekova«, a arheološko istraživanje, jedino koje nam može pružiti obaveštenja, mora da se zasniva na dokumentima koji se najčešće otkrivaju prilikom iskopavanja, što će reći na komađu pečene gline; to komađe, u stvari, ima trostruko preimućstvo, zbog toga što potiče od predmeta za svakodnevnu upotrebu, dakle svuda je rasprostranjeno, što ga je srazmerno lako razvrstati zbog njegovog slikanog ukrasa, čiji se stil razvija, i, naposletku, što je obično dobro očuvano jer, ako se vaze od slikane terakote lako razbijaju, bar njihovo komađe odoleva bez vidljive štete zubu vremena. I zato bi se moglo reći, da se poslužimo pesnikovom rečju: *samo je odlomak večit.*

Ta geometrijska keramika se susreće na mnogim tačkama grčkog sveta: u Korintu, u Argu, u Beotiji, u Kikladima, a posebno na Teri, na Rodosu, na Kipru, pa čak i u Italiji. Ali upravo se u Atici najbolje može pratiti njen razvoj od submikenskog perioda, zahvaljujući iskopavanjima nekropola kao što je Keramejik, pokraj jedne atinske četvrti u kojoj su poznije stanovali mnogobrojni grnčari, odakle potiče njeno ime. Izvan varoši, u blizini Dipilonskih vrata*, prostiralo se jedno groblje u kome su vršena sahranjivanja i u klasično doba. Ono što je otkriveno u najstarijim od ovih grobova, to-

23. GEOMETRIJSKA AMFORA.

Ova atička veza pripada periodu koji nazivamo »ranim« geometrijskim periodom (IX vek). Islikane površine su razdvojene širokim crnim trakama. Između drški, motiv predstavljen »u metopi«: koncentrični krugovi, uobičajeni šablon iz prethodnog perioda, nazvanog protogeometrijskim. Nasuprot tome, novi, »grčki« motiv meandra pojavljuje se na vratu i, vertikalno postavljen, između dveju »metopa« na trbuhu. Celina, sa živim suprotnostima između crnih i slikanih traka, otkriva vrlo pouzdan ukus. (Muzej keramike, Atina.)

24. ATIČKI GEOMETRIJSKI KRČAG.

Lep primer »zrelog« geometrijskog perioda (VIII vek): telo vaze pokriveno je linearnim motivima postavljenim u trake, sa savršenim smislom za prilagođavanje svakog motiva mestu koje mu je određeno. Meandar je široko korišćen u raznim oblicima. Kukasti krst nalazi se na ramenu vaze. Okrugli trbuh i valjkasti vrat jasno se razlikuju. Nikakvog pribegavanja naturalističkom nadahnuću, izuzev u figurini ptice koja služi kao drška za poklopac. (Nacionalni muzej u Kopenhagenu.)

25. VELIKA DIPILONSKA AMFORA (DETALJ).

Ova monumentalna vaza, visoka preko 1,50 metara, s pravom se naziva remek-delom atičke radionice nazvane »dipilonskom«. Pored apstraktnih geometrijskih motiva, keramičar iz VIII veka je upotrebio dva friza sa životinjama (na vratu) i posebno, između drški, prizor sa figurama gde posreduje ljudski lik: izlaganje pokojnika na posmrtni odar, među prisutnima koji ga oplakuju, stojeći ili klečeći kraj odra. Ove su se vaze stavljale u grobove. (Nacionalni muzej, Atina.)

26. VELIKI GEOMETRIJSKI KRATER (DETALJ).

Na jednoj drugoj grobnoj vazi iz Dipilona, nešto skorijeg porekla, povorka dvokolica (čija su dva točka prikazana jedan ispred drugog) zauzima prostor ispod prizora izlaganja pokojnika, koji je smešten među drškama. Zapaža se niz »narikača«, ruku podignutih u znak tuge. (Nacionalni muzej, Atina.)

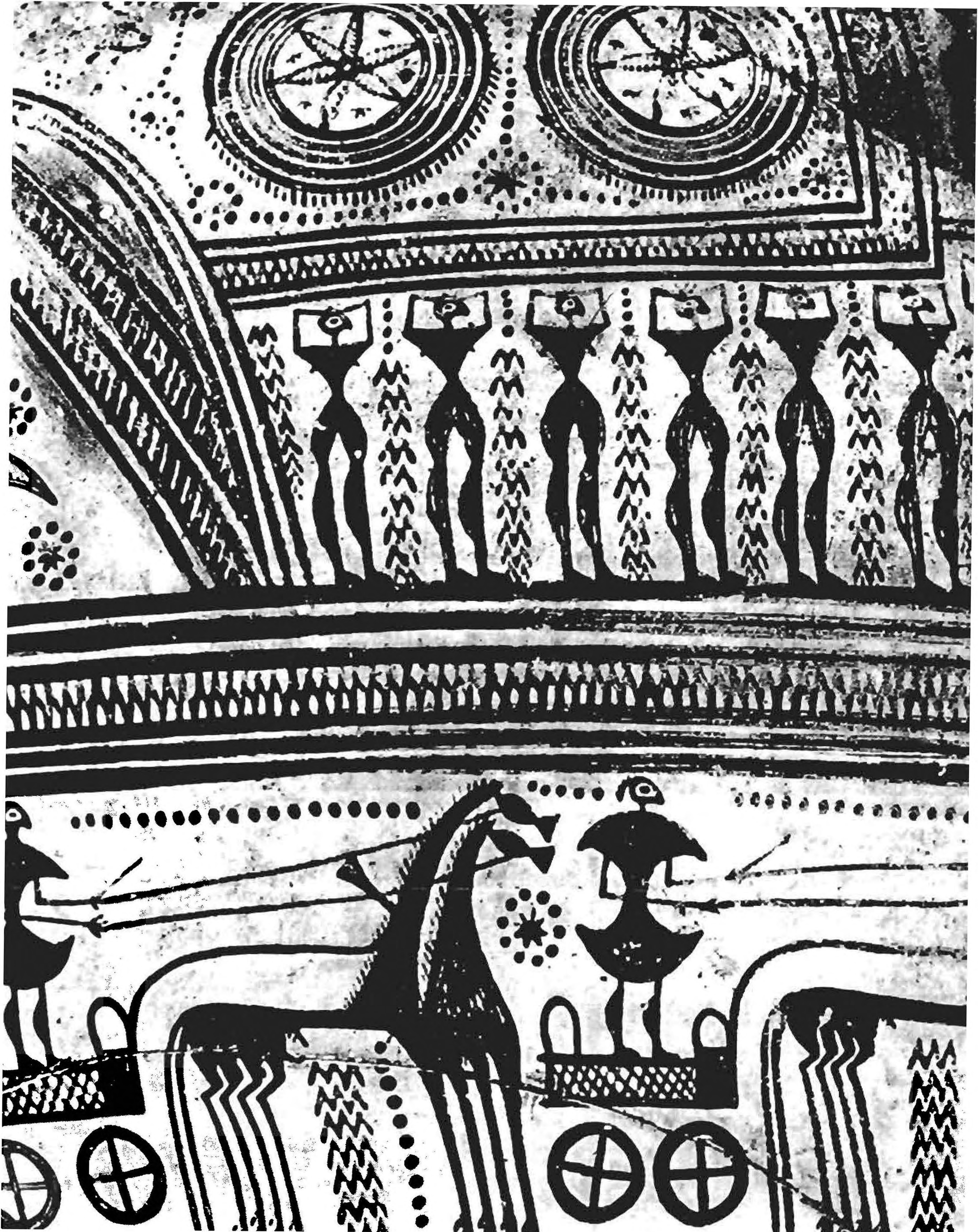

23

24

25

28

29

27. MALI GEOMETRIJSKI KRČAG.

Na ovoj vazi iz VIII veka, najrazvijeniji je naturalistički elemenat: friz sa pticama štakarama na trbuhu, na ramenu su psi u trku, a naročito je zanimljiv živi prizor na vratu. Tu se vidi jedan brodolomnik nad kobilicom prevrnutog broda, dok su njegovi mrtvi drugovi razbacani oko njega. Čovek je u iskušenju da u tome otkrije ilustraciju neke mitske povesti, Odisejev brodolom na primer. (Museum antiker Kleinkunst, Minhen.)

28. FRAGMENT JEDNOG VELIKOG GEOMETRIJSKOG KRATERA.

Živi prizor podseća na borbu pored nekog broda. Lađa je prikazana sa tačnošću. Slikajući leševe koji leže s leve strane, keramičar je dao njihovim uprošćenim siluetama napose verno držanje. Ovo podseća na odlomke iz Ilijade. *(Muzej u Louvreu.)*

29. PLASTIČNA VAZA U OBLIKU GALIJE (VIII VEK).

Pozadi, neka osoba obavlja ulogu krmanoša. Spreda, kljun sa profilaktičkim okom. Ukras je geometrijski. (Muzej u Bostonu.)

kom radova izvođenih između dva svetska rata, obelodanilo je poseban uređaj za spaljivanje umrlih, koji se javlja još od submikenskog perioda, postaje uobičajeno u X veku i ostaje u upotrebi i tokom sledećih stoleća, premda će se sahranjivanje, obred jeftiniji od spaljivanja, opet pojaviti. U jednu običnu raku iskopanu u tlu stavljala se urna sa pepelom pokojnika i nekoliko vaza sa ponudama pokojniku. Ta raka je do polovine ispunjena zemljom, a na njenoj površini uzdiže se nadgrobni kamen koji ima ulogu stele i uz koji se često nalazi jedna velika vaza određena da se u nju sipaju žrtve livenice kao bitan elemenat pogrebnog kulta. Razume se da su i ovo groblje i slične nekropole, kao što je ona u Eleusini, morali biti neobično bogati keramikom.

Oblici vaza (amfore, krateri, krčazi, pehari, čaše, posude sa poklopcima nazvane *pikside*) razvijaju se u veoma određenom smislu: različiti delovi vaze (na primer, kod amfora, trbuh i vrat) sve jasnije se izdvajaju umesto prelaza u blagim krivuljama koje je volela mikenska keramika. Čini se da se neki smisao za arhitekturu ispoljava, namećući se sve više i više i vodeći ka pravljenju vaze kao jedne skupine jasno izdvojenih elemenata. U isto vreme smelost grnčara raste sa njihovim majstorstvom: ona će ih odvesti dotle da ostvaruju prave spomenike od terakote, kao što su nadgrobne amfore i krateri iz Dipilona, koji visinom dostižu ljudski rast i predstavljaju izvanredna tehnička dostignuća.

Ukras u crnom firnisu je najpre slikan na svetloj glini, a zatim, od protogeometrijskog perioda, javlja se običaj da se cela vaza premaže crnim firnisom, dok se na vratu ili na ramenu ostavlja pravougli prostor za ukrasni geometrijski motiv: koncentrični krugovi ili polukrugovi, talasaste linije, isprekidane linije, trake od trouglova ili rombova, pravougaonici ispunjeni mrežom kvadrata ili šahovskih polja. Plastična lepota ovih vaza, sa živim kontrastom svetlog na tamnom i odmerenom otmenošću ukrasa, ostaje u našim očima bez poređenja. Tada se javlja i motiv meandra, već poznat u Egiptu i na Kritu, ali kojim će se tek helenska umetnost tako obilato koristiti da ćemo ga nazvati *grčkim*. Neprestano se obogaćujući, repertoar ukrasa se okreće ka živom svetu: ali nadahnuće koje on otuda crpe

ostaje potčinjeno snažnom apstraktnom tumačenju. Veoma shematizovane životinje, u crnim siluetama, sačinjavaju frizove koji se jedva razlikuju od frizova sa čisto geometrijskim motivima: ptice i četvoronošci su više znaci nego oduhovljeni oblici, neumorno ponavljani kao na kakvoj tapiseriji. To proširenje repertoara podstiče grnčara da posveti više mesta ukrasu, koji će napokon zahvatiti gotovo celu površinu vaze.

Goleme amfore i krateri iz Dipilona pripadaju zrelom geometrijskom stilu ili poznom geometrijskom stilu. Pred tim spomenicima čoveka zbunjuje istančan ukus koji upravlja podelom pojaseva sa ukrasima: izabrani motiv je uvek savršeno prilagođen prostoru koji mu je određen, a osim toga veze i odnosi su istančano raspoređeni u granicama poretka koji je skladan do u najmanju pojedinost. Unoseći novinu koja će imati velikih posledica, grnčar završava delo obraćajući se ljudskoj figuri, sa kojom postupa na isti uslovni način kao i sa životinjama. U svakom slučaju, od kada se započelo sa predstavljanjem ljudi, bilo je veliko iskušenje da se oni uvedu u jedan komponovan prizor. A to je ostvareno na velikoj amfori iz Dipilona, gde se na pravougaoniku između drški nalazi slika oplakivanja pokojnika, koji leži na posmrtnom odru i koga okružuju, u stojećem ili sedećem stavu, njegovi najbliži skrhani bolom. Svakako, ove shematizovane ličnosti su sasvim slične; ne razlikuju se ni po odeći ni po polu. Ali već pokret dveju ruku koje su se uhvatile za glavu izražava jedno osećanje: ljudski elemenat koji njihovo prisustvo uvodi u jednu čisto apstraktnu celinu delovaće kao ferment koji će ubrzo preobraziti karakter te celine. Ako je brzi razvoj prizorâ sa ličnostima obeležje atičke geometrije, on time podvlači i izuzetnu darovitost jednog umetničkog naroda koji je u ovoj oblasti već daleko nadmašio ostale Grke.

•

Ova nadmoć Atine u geometrijskoj keramici pomračuje ostale pojave materijalne civilizacije u ovo isto doba. O arhitekturi jedva da se nešto zna po nekolikim retkim osnovama hramova ili kuća

rekonstruisanih počev od temelja, jedinih koje su preostale. Mnogobrojne bronzane statuete, u punom livu, potiču još iz VIII veka: one predstavljaju životinje ili stilizovane likove dosta slične slikanim siluetama iz poslednjeg geometrijskog perioda. Neke od njih su pričvršćene za postolje koje je služilo kao pečat. Druge su bile postavljene na vaze ili na velike bronzane tronošce, od kojih je nađeno mnoštvo oštećenih primeraka. Ostale su pak služile kao zavetni pokloni u svetilištima. Bronzane fibule, kopče neophodne da se pričvrsti dorska odeća koja je slobodno padala i nije bila šivena, nose geometrijske crteže. Statuete od terakote ponavljaju iste shematizovane modele kao i bronzane statuete, sa izuzetkom jedinstvenih »zvonastih« idola iz Beotije, sa uglavljenim nogama i telom katkad ukrašenim slikanim geometrijskim motivima. Sve je to ipak malo u poređenju sa velikim atičkim vazama. Ali geometrijska Grčka je učinila mnogo više za civilizaciju: ona joj je dala azbuku i Homera.

Usvajanje feničanske azbuke od strane Grka pada najverovatnije u IX ili u početak VIII veka. Azbučni zapisi, oni najstariji, potiču iz druge polovine VIII veka. Usvajajući za svoju upotrebu oštroumno fonetsko beleženje do koga su došli Feničani, Grci su mu dodali jednu neobično značajnu novinu, beleženje samoglasnika, što Semiti nisu upražnjavali. Možda je sećanje na drevni mikenski bukvar, koji je pravio jasne razlike između slogova sa različitim samoglasnikom, doprinelo tom obogaćenju azbučnog sistema koji je imao da mu pribavi opštu vrednost. Ta nova tehnika pisanja dobila je velikog maha i, sa nekim razlikama u pojedinostima, proširila se po čitavom helenskom svetu. Odatle će kasnije izaći latinska azbuka, kao i mnoštvo savremenih azbuka.

Bez sumnje nije slučajno što su dva prva književna dela dugoga daha, *Ilijada* i *Odiseja*, po mišljenju većine današnjih naučnika nastala u IX ili, još češće, u VIII veku, što će reći u vreme kada su Heleni počeli da se služe azbučnim pismom. Uprkos krajnjoj složenosti homerskog pisanja, mnoštvo današnjih čitalaca oseća strogost konstrukcije u kojoj i jedan i drugi spev svedoči za svakoga ko ih proučava bez predrasuda. Još su Stari, kojima je homerski tekst bio neuporedivo prisniji nego što je nama, smatrali pouzdanim

osnovno jedinstvo svakoga od dvaju spevova; malobrojni među njima usvajali su pretpostavku da isti pisac nije sačinio i *Ilijadu* i *Odiseju*, a najbolji književni kritičar antičkog doba, Aristarh, tako vešt da u tradicionalnom tekstu otkrije kasnija umetanja, potukao je žestoko te »podvojitelje«, ili *horizonte*, kako su ih nazivali. Sklon sam, sa svoje strane, da sledim jedno takvo autoritativno mišljenje, od jednog do drugog dela *Spevova*, odnose koji otkrivaju arhitekturu svesno rukovođenu jednim istim stvaralačkim duhom.

Dakle, ma kako da je bilo izvežbano pamćenje u pesnika koji su se posvetili epskom recitovanju, jedva da je moguće i zamisliti da je ovaj književni rod mogao ostvariti svoje dejstvo bez pomoći pisma. Čak i ako epski stil, karakterom svojih obrazaca još zadržava obeležje usmenog stila, treba pretpostaviti da je tvorac *Ilijade* i *Odiseje*, premda ga jedna kasnija legenda smatra slepim, prepisao od samog početka svoje velike kompozicije. Isto nam tako i najstariji grčki zapisi koji su se sačuvali, kao što je onaj koji obećava najboljem igraču za nagradu atičku vazu na kojoj je to bilo zapisano, ili onaj koji je nedavno dešifrovan na *Nestorovom peharu* otkrivenom u Iskiji (oba potiču iz druge polovine VIII veka), potvrđuju da su epski jezik i epsko stihotvorstvo bili počev od tog doba u tekućoj upotrebi koliko u Atini toliko i u dalekim naseobinama zapadnog Sredozemlja.

Samo savršenstvo ovih dvaju spevova pokazuje da su oni proistekli iz duge tradicije. Stari su bili svesni toga, jer Aristotel piše u svojoj *Poetici:* »Ne znamo ni za jednu sličnu pesmu koju su sastavili Homerovi prethodnici, ali sve nagoveštava da ih je moralo biti mnogo.« Nestanak te prethodne književnosti je bez sumnje prouzrokovan odsustvom jednog opšteg načina pisanja: mikenski bukvar, ako je i ostao u upotrebi (što nije nipošto izvesno), bio je odveć nesavršen da bi poslužio ovekovečenju jednog književnog dela dugoga daha. Homer se pak morao u punoj meri koristiti azbučnim pismom i njegovo delo je bacilo u zaborav sva ona druga koja su mu prethodila.

Mnoge su se varoši sporile oko časti u kojoj od njih je on ugledao dana. Ali, bilo da je rođen na Hiosu, u Smirni, u Kolofonu, na

Iosu ili u Kimeji, izvesno je da je pesnik sastavljao svoje delo u svetu jonskih gradova u Maloj Aziji. Oni su u VIII veku cvetali pošto su prebrodili svoj težak početak. Okupljeni u savez dvanaest gradova, sjedinjeni srodnošću jezika i religije, kao što je zajednički kult Posejdona koji su održavali u panjonskom svetilištu na rtu Mikali, vezani za Atinu osećajnim vezama i istorijskim uspomenama, oni su imali čvrsto društveno uređenje, čiji je bitni elemenat bila veleposednička aristokratija koja je raspolagala stvarnom vlašću, bilo da se nalazila okupljena oko nekog kralja ili da nije. Baš u dvorcima tih jonskih velmoža prvi put se recitovala *Ilijada* i *Odiseja*. Jedna je prizivala u sećanje, iz davnih vremena, čudesni pohod čija je uspomena bila draga Helenima nastanjenim na azijskom tlu: oni su s punim pravom u ahejskom poduhvatu protiv Troje videli znamen jonske kolonizacije u Anadoliji, a povesti o sjajnim ratničkim podvizima dopadale su se ovim plemićkim slušaocima, koji su i sami bili vatreni pobornici lova i vojničkog poziva. Druga je godila uobrazilji svojom povešću o dalekim pustolovinama po zapadnim morima, koje su pomorci sa Eubeje i iz prave Grčke, sledeći za Feničanima, započinjali da oživljuju. Rat i putovanja, ta dva oblika delatnosti, pružahu lepu epsku građu. Tokom mračnih vekova uspomena na ahejski svet sačuvala se zahvaljujući ovim pesničkim tvorevinama koje Homerovo delo pretpostavlja, ali koje ih je zatim bacilo u zasenak. Posle otkrića mikenske arheologije i naročito posle dešifrovanja *linearnog B*, savremeni komentatori u homerskim pesmama rado podvlače sve što se može odnositi na tu mikensku tradiciju i tako značaj ovog zaveštanja iz II milenijuma postaje očigledan. Ali bila bi zabluda ne uočiti da Homer, koji je živeo u geometrijsko doba, duguje isto tako mnogo i svome vremenu. On mu posebno duguje jedan od suštinskih elemenata svoje poezije, poređenja, često veoma razvijena, jednog herojskog događaja sa jednom činjenicom iz svakodnevnog života, postupak koji mu omogućuje da epski svet učini razumljivim za svoje slušaoce, pozivajući se na njihovo zajedničko svagdašnje iskustvo. On mu duguje ovo neposredno i lično poznavanje prirode i ljudi, koje nam, u *Odiseji* kao i u *Ilijadi*,

omogućuje da potpuno prodremo u osećanja ličnosti i vaspostavlja nam sa trezvenom uverljivošću prirodni okvir u kome se nižu njihovi doživljaji. Otuda onaj utisak jednostavne istine koji uvek iznova osećamo, posredstvom magije stila, pred tekstom *Spevova* i koji kao da im daje neku večitu mladost.

Ne nastoji se bez razloga, već nekoliko godina, u više navrata, da se ukaže na srodnost Homerove umetnosti sa najlepšim geometrijskim vazama. Osećanje za kompoziciju kako bi se velike celine razradile u tananom rasporedu, jasno shvatanje hijerarhije u verskoj ili u društvenoj oblasti, kao i u estetici, neprestano posredovanje bistrog razuma koji tumači svet u funkciji čoveka i ostvaruje delo u funkciji zahteva duha: dva velika jonska speva nam pokazuju sve to što nalazimo slično i u remek-delima atičkih grnčara iz VIII veka. Ali postoji i nešto još jasnije. Kada su, u drugoj polovini veka, slikari vaza u Atini dali više mesta prikazima sa figurama, oni su na velikim kraterima slikali prizore iz pomorskih i kopnenih bitaka, čija je srodnost sa sličnim prizorima iz *Ilijade* bila u više navrata podvučena. Ova dela, koja su se često sačuvala samo u fragmentima, nisu time izgubila od svog značaja. Čuvajući vezu sa tradicijom koja mu pruža svoje male shematizovane likove, keramičar ih oživljuje tačnim beleženjem jednog stava ili jednog pokreta koji im daje neobičnu istinitost. Nije li značajno da Homer, kad opisuje, postupa upravo na isti način, birajući iz složene stvarnosti suštinsku ili karakterističnu pojedinost koju kao jedinu zadržava da bi je konačno urezao u naše pamćenje? I umetnost pesnika i umetnost slikara počivaju na savršenoj ovladanosti zanatom koji im pruža formule i šablone razrađene od prethodnika: ali njihov sopstveni stvaralački genije udahnjuje tim tradicionalnim elementima novi život zahvaljujući oštrini i tačnosti njihova ličnog viđenja sveta. Izražajna snaga dela, osećanje potpunosti i savršenstva koje nam ono pruža počivaju upravo na toj ravnoteži između zaveštanja prošlosti koje je umetnik svesno usvojio i originalnog doprinosa jedne inteligencije koja ide pravo u srž stvari. Sučeljavanje dvaju umetničkih oblika koji pripadaju tako različitim oblastima, ali koji su tako vidljivo zadojeni istim duhom, jeste otkrivačka činjenica civilizacije.

•

Sa Homerom i sa atičkom geometrijskom keramikom grčko društvo VIII veka javlja se pred nama u svom najpovoljnijem vidu. Naličje nam je prikazao jedan drugi pesnik, više opor a manje zavodljiv, Hesiod*, koji je živeo verovatno u drugoj polovini veka, ako ne i nešto kasnije. On je poznavao Homerovo delo i katkad mu podražavao na veran način, a po jednoj kasnijoj legendi, veoma omiljenoj po školama, čak ga je pozivao na takmičenje. Za razliku od jonskog pesnika, on nije živeo na dvorovima moćnih: bio je to seljak iz Beotije, vlasnik malog imanja kraj varošice Askre, u podnožju Helikona, nedaleko od jedne doline posvećene Muzama. Sačuvala su nam se dva njegova speva, oba pisana epskim jezikom, *Teogonija,* ili rodoslov bogova, i *Poslovi i dani,* didaktička pesma o zemljoradnji. U onom drugom on nam često govori o samome sebi, o svojim razmišljanjima i brigama. Dok je Homerova ličnost potpuno zaklonjena njegovim delom, Hesiodovo delo, uprkos stilu po obrascu i izvesnim neveštinama u obliku, odaje veoma ličan zvuk i obaveštava nas sa tačnošću o sudbini sitnog seoskog stanovništva u Grčkoj geometrijskog perioda.

Ta sudbina zaista nije bila zavidna. Seljak se zlopati na svom komadiću zemlje. Ako i uspe da se obogati, porodične i susedske raspre dovode do parničenja, koja velikaši iskorišćavaju. Pravda, koju Hesiod često priziva, retko je poštovana. Već taj neprestani poziv koji on upućuje pokazuje snagu zahteva za moralom koji se javlja u potrebi tih građana, nezadovoljnih uslovima svog života i svesnih da zaslužuju nešto drugo. Tu je u grčkim gradovima bio izvor društvenih sukoba koji će se, tokom sledećeg razdoblja, okončati velikim poduhvatom daleke kolonizacije i dubokim političkim prevratima.

GLAVA III

ARHAJSKO DOBA

(OD VIII DO VI VEKA)

U prethodnom izlaganju osvetljena su velika dela civilizacije koja obezbeđuju geometrijskom dobu presudan značaj u istoriji Zapada. Sada bismo mogli da se u širokim potezima podsetimo glavnih zbivanja kojima je obeležen razvoj grčkog naroda od VIII do VI veka, počev od trenutka u kome ga, posle vekovne tame, ponovo uspevamo da pratimo, pa do doba persijskih ratova, kada je sudbina helenstva opet bila dovedena u pitanje. Za ovo razdoblje, dokumenti sasvim retko omogućuju da se u pojedinostima uspostavi istorija koja je, naročito u početku, ostala sva protkana elementima legende. Ali, za razliku od helenskog srednjeg veka, bar arhajsko doba nije se izgubilo u potpunoj pomrčini. Usvajanje azbučnog pisma omogućilo je da se ubuduće sačuvaju arhivski dokumenti: spiskovi činovnika, spiskovi pobednika na igrama, odgovori proročištâ, kasnije tekstovi zakonâ, naredaba i ugovora. Spisak pobednika na Olimpijskim igrama, koji je mnogo kasnije poslužio opštoj hronologiji, započet je 776. pre naše ere, od ustanovljenja ovih svehelenskih praznika. Neka vrsta istoriografije, koja se uistinu loše oslobodila tradicije epa, stidljivo se pojavila krajem VIII veka sa pesnikom Eumelom* iz Korinta. Veliki istoričari V veka, Herodot* i Tukidid*, koristili su ove izvore, ukoliko su imali takve potrebe u svojim izlaganjima. Zahvaljujući ovim tekstovima, koje arheologija katkad dopunjava ili potvrđuje, možemo da načinimo suštinsku

skicu istorije u ovom složenom razdoblju u kome je klasično helenstvo lagano završilo svoje oblikovanje.

Pre nego pokušamo da ga pratimo u pojedinostima, gde su suviše česte neizvesnosti i šupljine, u okviru svakoga grada, bolje je da izdvojimo iz celine nekoliko pogleda koji će pomoći da se, izvan lokalnih problema čija složenost obeshrabruje analizu, obuhvati opšti smisao razvoja arhajskog grčkog sveta. Suštinske pojave su sledeće: jedna društvena kriza, veoma rasprostranjena, čiji se uzrok nalazio u rđavoj raspodeli zemljišne svojine, izazvala je iseljavanje velikih razmera koje je posejalo grčke naseobine daleko izvan granica egejskog sveta, od Crnog mora do Španije; to iseljavanje nije bilo dovoljno da se reši problem, unutrašnji razvoj gradova se pojačao, dovodeći često do žestokih previranja i uspostavljanja novih oblika vladavine kao što je tiranija; najzad, naporedo sa ovim političkim zbivanjima, jedan veliki događaj u civilizaciji obeležava ceo ovaj period: ponovno stupanje u tesne dodire sa Istokom. Ispitajmo redom ova različita pitanja.

Društvena kriza nam se pokazuje kako po svojim posledicama tako i po Hesiodovom svedočenju, koje važi naročito za jednu oblast, Beotiju, i za jedan period, kraj VIII veka. U tesnom okviru grada, koji se formirao s kraja na kraj grčkog sveta na dvema obalama Egejskog mora, živelo je u svakom području nekoliko hiljada ljudi koji su delili među sobom prirodna bogatstva jedne teritorije sa skromnim razmerama. Svako od ovih političkih jedinstava, bilo da se sastojalo od raštrkanih sela ili da mu se na čelu nalazio kakav važan grad, imalo je monarhijsko uređenje, onakvo kakvim nam ga predstavljaju homerski spevovi; nasledni knez, okružen glavarima velikih porodica, upravljao je sudbinama u maloj državi. Krvne i verske veze, porodični klanovi, ili *geneje*, grupe ujedinjene zajedničkim kultom, ili *fratrije*, davale su veću koheziju zajednici. U gradu je moć pripadala glavnim zemljoposednicima, kao vlasnicima suštinskog izvora bogatstva, koji su jedini raspolagali sredstvima za održavanje konja neophodnih nji-

hovim ratnim kolima i za nabavku skupog teškog naoružanja. Ta zemljišna aristrokratija često je svodila vladara na položaj prvoga među jednakima: kraljevska funkcija postojala je još samo kao titula, činovnički posao kao i svaki drugi, zadržavajući naročito verski karakter. Ali u isto vreme, neminovnim razvojem, preobražavale su se ekonomske osnove društvenog poretka. Izgleda da se nasledni oblik vladavine uglavnom sastojao u jednakoj podeli dobara među neposrednim naslednicima. Kada je sopstvenik određene zemlje imao više od jednog sina, njegova imovina se cepala posle njegove smrti na delove koji su se umanjivali sa svakom novom generacijom: ubrzo je položaj vlasnika svakog od ovih komadića zemlje postajao bedan, a njegovo osiromašenje ga je prisiljavalo ili da se zadužuje ili da stupi u službu nekog bogataša koji se koristio prilikom da, pre ili posle, stavi svoju ruku na njegovo malo imanje. Otuda potiče opšta težnja ka gomilanju zemljišta u korist nekolicine povlašćenih, dok je sve veća masa stanovništva trpela oskudicu pod teškim uslovima života i dolazila u opasnost da izgubi svoju ekonomsku nezavisnost, pa čak, putem zaduživanja i ropstva zbog dugova, i ličnu slobodu. To je pojava, opisana u svom krajnjem i shematskom obliku, koju pomalo otkrivamo svuda po grčkom svetu početkom arhajskog doba i koja je, uz pravilan priraštaj stanovništva, nagnala Grke u kolonijalnu pustolovinu.

Stari su definisali, ukratko, ovaj bitni uzrok iseljavanja kao »nestašicu zemlje«, ili *stenohoriju*. U praksi su se vrlo razlikovale prilike koje su izazivale odlazak naseljenika na tuđu zemlju: suparništva među političkim glavarima, želja za pustolovinama, izgnanstvo na koje su osuđivani pojedini delovi društvenog tela i naposletku preduzimljivi duh nadahnut političkim ili trgovačkim imperijalizmom. Ali se skoro uvek u osnovi nalazila potreba da se nekim radikalnim sredstvom reši problem prenaseljenosti ili zemljišna kriza.

Okolnosti pod kojima su osnivane naseobine plenile su uobrazilju savremenikâ, naseljenika i njihovih naslednika, tako da su se u ovoj oblasti, možda više nego u ijednoj drugoj, legende u sve većoj meri umnožavale. Ipak za mnoštvo naseobina raspolažemo tačnim izveštajima koji nam omogućuju da dosta dobro zamislimo uobičajen

SKITI
Tanais
Olbija
Pantikapeja
Teodosija
Hersones
Istros
Odesos
Mesembrija
Apolonija
PONT EUKSIN
Dioskurija
Fasis
Sinopa
Amisos
Trebizond
Herakleja
Halkedonija
Bizant
Perint
Kizik
Lampsak
Abidos
TRAČANI
Abdera
Maroneja
Amos
Stagira
Akantos
Metoneja
Potideja
Toroneja
Mendeja
FRIGIJCI
Lezbos
Hios
FOKEJA
Teos
Samos
MILET
Andros
HALKIDA
MEGARA
KORINT
Sparta
Tera
Anaktorion
Leukada
Ambrakija
Korkira
Apolonija
Epidamn
ILIRI
LIGURI
ETRURCI
ITALICI
Agd
Marsej
Nica
Antibi
Olbija
Alalija
IBERI
Ampurija
Hemeroskopion
Tartesos
Malaga
Kartagina
Posidonija
Kuma
(Pestum)
Ishija
Tarent
Metapont
Eleja
Sibaris
SIKULI
Kroton
Lokra
Region
Zankl
Himera
Selinunt
Naksos
Katanija
Agrigent
Gela
Leontini
Megara Hibleja
Kamarina
Akraj
Sirakusa
SEMITI
Kirena
Barkeja
Euhesperidi
Kinips
LIBIJCI
Naukratis
Dafne
EGIPĆANI
Glavne metropole i njihove naseobine
HALKIDA ■ Region ■
KORINT + Leukada +
MEGARA ★ Herakleja ★
MILET ▲ Sinopa ▲
FOKEJA ● Marsej ●
○ Ostale metropole i naseobine

tok dejstava. Uzmimo primer malog vulkanskog ostrva Tere* (danas Santorin), u Kikladima, odakle je pošao, nešto posle sredine VII veka, jedan pohod u Afriku. Zaplete oko ovog poduhvata ispričao nam je do u sitne pojedinosti Herodot (IV, 150 i sl.), čija je priča čudnovato potkrepljena, u svojim bitnim crtama, jednim zapisom iz Kirene koji dopire do IV veka, ali odražava neko starije predanje koje izvesno ne čini Herodotov tekst. Saglasnost ovih dvaju izvora utoliko je samo značajnija.

Iz ovih dvaju tekstova proizlazi da je, oko sredine VII veka, ostrvo Tera proživljavalo period nereda, prouzrokovan slabim žetvama. Odgovarajući kralju koji je upravljao ostrvom, Delfsko proročište mu je savetovalo da pošalje jedan pohod u Libiju i tamo osnuje naseobinu. Bez oduševljenja, stanovnici Tere ispuniše nalog: sazvana na poziv kralja, skupština građana odluči da poveri nekom Batosu rukovođenje pohodom. Budući naseljenici sakupljani su po principu da svaka porodica pošalje po jednog sina. Oni koji bi bili određeni bivali su pod pretnjom smrtne kazne prisiljavani da se ukrcaju i nastane u novoj naseobini. Smeli su se vratili na Teru samo ukoliko bi, posle pet godina bezuspešnih napora, poduhvat potpuno propao. Tako prikupljeni, određeni učesnici se ukrcaše na dve *pentekontore* (brodovi sa pedeset veslača): što će reći da se tu ubrajalo najviše dve stotine ljudi. Dve lađe prispeše na Krit, u Itanos, gde obezbediše pomoć kritskog pilota i zaploviše put Libije, gde na pučini pred istočnom obalom Kirenaike pristadoše uz jedno nepodesno ostrvce koje im je predstavljalo pouzdanu polaznu tačku za ispitivanje kontinenta. Počev od ovog pripremnog položaja, oni su napredovali kroz unutrašnjost, stupili u dodir sa urođenicima koji ih primiše sa naklonošću i, posle privremenog šestogodišnjeg boravka u istočnoj Kirenaici, konačno se učvrstiše u srednjem delu zemlje, na rubu gornje visoravni, na povoljnom mestu koje im je pružalo izvorske vode u izobilju i dobro navodnjeno zemljište, pogodno za poljoprivrednu kolonizaciju. Grad Kirena* osnovan je 631. pre naše ere, ako je verovati tradicionalnoj hronologiji, i imao je da se u ovoj afričkoj zemlji blistavo razvija i napreduje tokom trinaest vekova, sve do dolaska Arabljana 642. godine naše ere.

Ova povest, o kojoj smo se, srećom, posebno dobro obavestili, ima opšti značaj. Tu se otkrivaju bitni elementi većine priča o osnivanju naseobina: ekonomska i društvena kriza koja povlači odluku o iseljavanju; konsultovanje Delfskog proročišta, koje treba da poduhvatu obezbedi nepobitno jemstvo verskog autoriteta, a isto tako možda, usled mnogobrojnih konsultovanja ove vrste pod okriljem proročišta, i korisne savete kako bi se izabrao pravac na kome ne bi došlo do sukoba sa drugim naseljenicima; autoritativno posredovanje države, u obliku odluke skupštine, kako bi se pripremio pohod, odredio njegov vođ i učesnici, prisiljeni da napuste otadžbinu pod pretnjom najstrožih kazni; njihov polazak u malom broju, jer skučen okvir grčkog grada dopušta da se jedan težak društveni problem reši iseljavanjem jedva nekoliko stotina ljudi; njihovo smeštanje na priobalsko ostrvo, pred kopnom nepoznatog kontinenta, da bi se obezbedilo povlačenje pre nego se započne pohod u unutrašnjost; i najzad, konačno smeštanje poljoprivredne naseobine na pogodno mesto, snabdeveno vodom i dobrom oranicom. Sve to se iznova otkriva, više ili manje saobraženo okolnostima, u istoriji mnogobrojnih drugih osnivanja naseobina koja su odgovarala istim potrebama i sadržavala zbivanja iste vrste.

U Kireni i u mnogim drugim oblastima Grci nisu nailazili, bar ne u početku, na neprijateljstvo domorodaca: oni su imali posla sa nomadskim plemenima koja nisu osećala podozrenje prema stalnom boravku stranaca na njihovom području. Ali ova miroljubiva kolonizacija nije svuda uspela. U nekim oblastima, kao u srednjoj Italiji, bile su potrebne duge i surove borbe da bi se slomio otpor varvara. Najočigledniji je, bez sumnje, primer Tarenta, kao što nam ga donosi grčki putnik Pausanija, koji piše u II veku naše ere, ali koristi stare izvore: »Lakedemonjani su kolonizovali Tarent, a osnivač varoši beše Spartanac Falant. Određen da vodi kolonizacioni pohod, Falant je iz Delfa primio proročanstvo da će, kad bude osetio kišu iz vedrog neba, zauzeti jedno područje i jednu varoš. U tom trenutku on nije lično ispitao značenje proročanstva i propustio je priliku da dobije tumačenje od jednoga među posvećenima koji su se time bavili. Na čelu svoga brodovlja, iskrcao se on u Italiji. Tu je odneo mnoštvo

pobeda nad domorocima, ali nije uspeo ni da zauzme neku varoš ni da učvrsti svoju vlast nad nekim područjem. Tada se seti proročanstva govoreći kako mu je bog prorekao nemoguću stvar: jer nikada neće biti kiše iz čistog i vedrog neba. Kako se bio osećao obeshrabren, njegova žena, koja ga je pratila na pohodu, htela je da ga nečim uteši: ona mu uze glavu na svoja kolena i poče da mu trebi vaši iz kose. Tokom tog posla, kako je mislila na svog muža čiji se položaj nije poboljšavao, iz milošte prema njemu ona se obli suzama. Njene su suze kvasile glavu Falantu, i on najednom razumede proročanstvo, jer njegova žena se zvala Aitra, što znači »vedro nebo«. I tako sledeće noći on napade na Tarent, najveću i najnapredniju od obalskih varoši, i ote ga od varvara.«

Uprkos svom anegdotskom i legendnom karakteru, ova priča dobro pokazuje na kakve su teškoće nailazili grčki naseljenici nastanjujući se u ovoj oblasti stare Apulije gde im Mesapijci pružiše žestok otpor počev od dolaska, krajem VIII veka, i jedva prestadoše kasnije da ih uznemiravaju. Ona isto tako pokazuje kako je u osnivanju svake naseobine suštinsku ulogu igrao vođ određen da upravlja pohodom, koji nosi titulu osnivača, *oikistesa,* i koji, pod pokroviteljstvom božanstva, pomaže iseljenicima da prebrode svoje nevolje. Razumljivo je što su ti ljudi, opterećeni izuzetnom odgovornošću, bivali nagrađeni izuzetnim počastima: posle smrti bili bi opšte priznati za heroje i u tom svojstvu ustanovljavao se kult kraj njihovih grobova.

Želeli bismo da možemo u pojedinostima pratiti ovo snažno širenje grčkog sveta, ali pouzdani dokumenti nam najčešće nedostaju, naročito iz ranih vremena, a s druge strane su i osnivanja bila i suviše česta da bi se nabrajala bez prethodnog izbora. Osim toga, neke će naseobine, pošto se budu učvrstile na svom području, početi da se samostalno razmnožavaju šaljući naseljenike u susedne oblasti. Naposletku, teško je jasno razlikovati vremenske faze jednog kretanja koje se nastavilo tokom skoro tri veka u sasvim različitim pravcima.

Bez sumnje se moglo sa razlogom reći da su prve naseobine, negde do sredine VII veka, bile pretežno zemljoradnička naselja, stvorena društvenom krizom koju smo napred pomenuli, dok se u kasnijem periodu javljaju trgovačka poslovanja; ali u ovim promenama nije bilo nekog sistema i teško su dozvoljavale stvaranje hronoloških okvira vrednih za kolonizaciju u celini. Ograničimo se, dakle, da ga se podsetimo, kao što se obično čini, u zavisnosti od velikih geografskih podela.

U osvit VIII veka, istočni basen Sredozemlja otvarao je slobodan put Grcima samo u pravcu severa. Unutrašnjost Anadolije, brdovita i teško pristupačna, malo je privlačila narod koji nije voleo da se udaljuje od mora. Asirci i Feničani sprečavali su svako prodiranje u Kilikiju ili u Siriju. Štaviše, oni su stupili na tle Kipra gde će Grci morati da računaju sa njima. Na jugu, Egipat, čak i oslabljen i podeljen, bio je suviše naseljen za lako osvajanje. Samo su severne obale Egejskog mora bile bez mnogobrojnog i organizovanog stanovništva. One su privukle od prve polovine VIII veka naseljenike sa Eubeje, gde su dva susedna grada, Halkis i Eretrija, uzeli prvenstvo u poduhvatima. Premda se ovde hronologija sasvim slabo razaznaje u pojedinostima, osnivanja su se brzo smenjivala u oblasti koja je, usled velikog broja naseobina iz Halkisa (nekih tridesetak), dobila ime Halkidika. Tri njena poluostrva, Palena, Sitonija i Akteja, behu najvećim delom zauzeta, sa najvažnijim gradovima: Mendejom na Paleni i Toronejom na Sitoniji. Nešto kasnije, zasnovana je Metoneja na obali Makedonije, na pola puta između Olimpa i najbliže tačke Termajskog zaliva. Većinom su ovi gradovi ostali u skromnim razmerama i malo se pročuli, izuzev po kvalitetu svoga vina. Najmoćniji od njih, Potideja, na Palenskom zemljouzu, osnovan je tek krajem VIII veka, ali ne od naseljenika sa Eubeje, već iz Korinta.

Ka istoku, obala Trakije, gde su živela ratoborna plemena, privukla je Jonjane sa Kiklada. U prvoj polovini VII veka naseljenici sa Parosa osnovali su grad na ostrvu Tasosu*, kraj ušća reke Nestosa i nedaleko od Pangejskog planinskog masiva. Na samom ostrvu, kao i na kontinentu, značaj zlatnih rudnika trebalo je da obezbedi procvat naseobine. Ali ovaj poduhvat, u kome je učestvovao pesnik Arhi-

loh, nije prošao bez žestokih borbi sa Tračanima: koristeći se time, narod sa Tasosa zauzeo je dobar deo teritorije koja se pruža između ušća Nestosa na istoku i ušća Strimona na zapadu, obezbeđujući tako osnove svog budućeg napretka. Preko Strimona, na istočnoj obali Halkidike, Grci sa ostrva Androsa osnovali su, polovinom VII veka, Akant i Stagiru. Preko Nestosa, prema istoku, Jonjani sa Hiosa su se u približno isto doba nastanili u Maroneji, dok su ostali, stigavši iz Klazomene, uzalud pokušavali da se održe u Abderi protiv susednih tračkih plemena: jedan vek kasnije, drugi Jonjani, koje su Persijanci oterali od Teosa, ponovo će se vratiti u Abderu, ovoga puta sa uspehom. Najzad, još dalje na istok, na ušću reke Hebrosa eolski naseljenici su osnovali grad Ainos, dok su drugi Eolci, početkom VII veka, zauzeli Samotraku*. Od Olimpa do Hersonesa u Trakiji, primorje i ostrva nalazili su se ubuduće pod nadzorom Grka.

Prodiranje na Crno more, preko Moreuza i Propontide (Mramorno more), započinje možda od kraja VIII veka, ali je kimersko stanovništvo zbrisalo prve naseobine i naseljavanje Grka je tu zakasnilo za nekih pola veka. Već početkom VIII veka ljudi iz Mileta osnivali su Kizik, na južnoj obali Propontide: trebalo ga je osnivati iznova 676, posle jednog upada Kimerana. Većina drugih miletskih naseobina nastala je nešto kasnije, posebno Abidos na azijskoj obali Helesponta (Dardaneli). Između Abidosa i Kizika, Fokejci su se nastanili u Lampsaku. Evropska obala je vrlo rano primila u Sestosu, na Helespontu, Eolce sa Lezbosa, a kasnije, oko 600, u Perintu Jonjane poreklom sa Samosa. Ali jedan od gradova prave Grčke, Megara*, pojavio se u ovoj oblasti kao suparnik azijskih grčkih gradova: 676. odatle je poslata jedna naseobina za Halkedoniju, na azijskoj obali Bosfora, a šesnaest godina kasnije, 660, osnovan je na suprotnoj obali grad Bizant, kome je predstojala velika budućnost. To što su Megarani mogli da čekaju šesnaest godina da bi se nastanili na tlu Bizanta, izazivalo je još, kaže nam Herodot, osuđujuće čuđenje jednog persijskog vojskovođe u doba Darijevo! Bar su megarske naseobine sa Bosfora ubuduće imale nadzor nad prilazom Crnom moru.

Grci su ga nazivali Pont Euksin, gostoljubivo more, rečeno u antifrazi zbog strašnih oluja koje se ustremljuju na to more bez

ostrvlja, zbog magli i struja koje čine plovidbu tuda opasnom. Oni su isto tako ispitali njegove obale počev od Bosfora u isti mah na istok, u pravcu Kavkaza i Kolhide, mitske zemlje Zlatnog Runa, i na sever, iznad ušća Dunava, do Krima. I tu je, kao i u Propontidi, Milet igrao glavnu ulogu, a odmah za njim, kao i u Propontidi, Megara. Oko 630. godine Milećani su se konačno učvrstili u Sinopi, po sredini severne obale Anadolije. Zatim su, u VI veku, osnovali Amisos iznad Sinope. I sama Sinopa slala je naseljenike dalje ka istoku, prema Trebizondu. Napredak ovih grčkih gradova nije zavisio samo od stočarstva, ribolova i zemljoradnje: tu je i pomorska trgovina koristila zanimljivo tržište, jer je izvesna roba kružila kopnenim putevima preko anadolijskih visoravni od Sinope i Amisosa do Kilikije, naspram ostrva Kipra.

Ploveći duž evropske obale Pont Euksina, Milećani su ubrzo stigli do Dunava: osnovali su Istros, nešto južnije od ove reke, polovinom VII veka. Deset godina kasnije nastaniše se u Olbiji, na ušću Buga i Dnjepra, koga nazivahu Boristenom. Pre kraja VII veka uredili su pristanište Apoloniju na obali Trakije, a zatim, nešto severnije, luku Odesos (Varna). U prvoj polovini VI veka doprli su do Krima (ili Taurijskog Hersonesa), gde su osnovali Pantikapeju (Kerč), a zatim Teodosiju pre nego što su krenuli, krajem veka, do obale Azovskog mora da tamo osnuju grad Tanais na ušću Dona. Skromnije poslovnice behu naposletku otvorene i na samoj Kavkaskoj obali, kao što su Fasis ili Dioskurias. Manje delotvorni, Megarani su oko 560. godine osnovali Herakleju Pontsku, između Bosfora i Sinopa, a zatim 510. Mesembriju, između Apolonije i Odesosa. Tek su se 422. godine ljudi iz Herakleje Pontske nastanili u Hersonesu, na srednjoj tački Krima.

Ova megaranska i naročito milećanska kolonizacija Crnoga mora ima poseban karakter: gradovi koje je ona rasula po toj ogromnoj oblasti većinom su predstavljali trgovačke naseobine, vrlo usamljene među varvarskim narodima sa kojima se trebalo nagoditi tako što bi im se plaćao danak. Ali prirodna bogatstva tih dalekih zemalja omogućiše plodnu trgovinu čiji korisnik beše sama Grčka: gvožđe, olovo i bakar iz tračkih rudnika, drvo sa Balkana, sušena ili dim-

ljena riba lovljena po velikim ušćima, tračko i skitsko roblje, najzad i pre svega žito sa crnice u srednjoj Rusiji, to je bila glavna roba koju je grčko brodovlje tražilo po tržištima Pont Euksina. Ono je u razmenu donosilo rukotvorine grčkog zanatstva, nakit i kujundžijske vaze, predmete od keramike, vino, ulje i mirise, čega su varvari bili veliki ljubitelji. Po domorodačkim grobnicama Trakije i srednje Rusije nalazile su se mnoge riznice koje pokazuju značaj ove trgovine: jedna vrsta atičkih vaza iz IV veka tako je obilato zastupljena među predmetima iz krimskih grobnica da je nazvana *kerčkim stilom.*

•

U mnogome drugačije izgleda kolonizacija u Italiji i na Siciliji: ovde to nisu samo trgovačka mesta, već moćne naseobine koje rastu i napreduju vodeći nezavisan život i uveliko doprinoseći procvatu helenske civilizacije. Poduhvat zapadnog helenstva predstavlja blistavu stranicu grčke istorije.

Ona započinje u vrlo rano doba od osnivanja Kume u Kampaniji, od 757, po tradicionalnoj hronologiji koju je arheologija znatno potvrdila. Nekih dvadesetak godina ranije su Eubejci već zauzeli ostrvo Ishiju (Pitekusa), pre nego što su prešli na kontinent. Tako se Kuma, naseobina Halkisa, od početka nalazila, kao najseverniji grčki grad u Italiji, uz samu bogatu kampanijsku ravnicu, u mogućnosti da sa Etrurcima koji su vladali severnim delom poluostrva uspostavi trgovinsku razmenu morskim putem. Otprilike u isto vreme su se drugi naseljenici iz Halkisa nastanili u Naksosu, kraj Taormine, na Siciliji, odakle su se skoro istovremeno širili ka jugu, prema Kataniji i Leontiniju. Oko 740—730. su opet ljudi iz Halkisa osnovali Zankl (Mesinu), zatim Region, na Kalabrijskoj obali, na drugoj strani moreuza: kao i Megarani na Bosforu, Halkidejci su ubuduće držali pod nadzorom rt oko koga se moralo ploviti ka severu. Uostalom, i na Zapadu opet otkrivamo Megarane, isto tako preduzimljive kao i u pravcu Pont Euksina: njihova naseobina Megara Hibleja

II. ARKESILASOV PEHAR.

Na ovom lakonskom peharu slikar je prikazao, oko 560, jedan savremeni prizor. U Kireni, kralj Arkesilas II, koji bogato odeven sedi s leve strane, prima tribut od domorodaca, u vidu gomolja biljke silfiona. Nad kraljem je zasvođeni pokrivač, dok pred njim upravitelji mere, zapisuju i uvezuju velike bele gomolje, koje nosači zatim slažu u kraljevske podrume, pred kojima se nalazi jedan stražar. Pored ličnosti su upisana njihova imena arhajskim lakonskim pismom. Zanimljiv prizor, živopisne pojedinosti (životinje koje čine deo ukrasa u afričkom gradu), osećanje života. (Odeljenje medalja.)

osnovana je u to doba nešto južnije od Leontinija. I konačno je jedan Korinćanin, Arhija, 773. godine, izabrao da se nastani na pogodnom mestu buduće Sirakuse*, odakle je izbacio domaće Sikule: uskoro je to imao da postane najnapredniji grčki grad na Siciliji. Sirakušani su širili svoje područje ka unutrašnjosti, gde su osnovali Akraj, do srednje tačke ostrva. Najzad, napredujući duž južne obale u pravcu zapada, tu su naselili Kamarinu početkom VI veka.

Ali već su ih drugi Grci bili pretekli u tom pohodu na Zapad. Jedna združena ekspedicija Rođana i Krićana došla je da se nastani u Geli*, na plodnoj ravnici, u prvim godinama VII veka: jedan vek kasnije ljudi iz Gele poslali su, oko 580. godine, naseljenike u Agrigent. Još dalje, Megarani iz Megare Hibleje bili su već osnovali Selinunt*, negde sredinom VII veka. Na severnoj obali je jedini značajan grčki grad bila Himera*, naseobina Zankla, osnovana u isto vreme kad i Selinunt. Ali je ipak zapadni vrh Sicilije ostao u rukama domorodaca Elima i Feničana koji su se, posle Kartagine, tu bili učvrstili. U čestim ratovima, njihovi protivnici Grci nisu nikada uspeli da ih potisnu odatle i čak su na kraju izgubili tako važno uporište kao Selinunt, krajem V veka.

Naporedo su tekla osvajanja Sicilije i srednje Italije. Oko 720. godine su se naseljenici iz Ahaje, sa Peloponesa, iskrcali u Sibaridi, u zapadnom uglu Tarentskog zaliva, na ravnici gde su odmah razvili proizvodnju. Jedan kopneni put, preko Kalabrijskih planina, omogućio je da se izbije na Tirensko more bez zaobilaženja oko Mesine. Južnije su drugi Ahejci osnovali Kroton, koji je imao da postane suparnik Sibaride i da je naposletku i uništi, oko 511—510. godine. Ali u međuvremenu su Sibariti bili nastanili svoje naseljenike u Metapontu, u dnu Tarentskog zaliva, i u Posidoniji, na obali Tirenskog mora, u Lukaniji, koja je poznatija pod svojim latinskim imenom kao Pestum*. Međutim, najmoćniji grad ove oblasti, Tarent, bili su osnovali krajem VIII veka Lakedemonjani pod uslovima na koje smo se nešto ranije podsetili: izvanredna luka i plodna okolina obezbedile su njegov brzi procvat. Najzad, pri vrhu italijanske čizme, Lokrijci su osnovali Epizefirsku Lokru, u prvoj četvrtini VII veka. Oivičena mnogoljudnim i živim grčkim gradovima, srednja Italija

je zaista zasluživala ime Velika Grčka, kojim je ušlo u običaj da se naziva.

Put koji je od stare Helade vodio ka njoj prolazio je kroz Otrantski kanal, pošto bi prošao kraj obala Akarnanije i Epira. Bilo je prirodno da i ta sama puta bude obeležena grčkim naseobinama. Najstarija među njima bila je Korkira (Krf), koju je najpre zaposela Eretrija početkom VIII veka, a zatim su je zauzeli Korinćani oko 733, u isto vreme kad su išli da osnuju Sirakusu. Nešto kasnije, Korint je pojačao svoj nadzor nad izlazima iz Korintskog zaliva ka zapadu i severu nastanjujući naseljenike u Leukadi, u Ambrakiji i u Anaktorionu, a zatim severnije, u Ilirskoj Apoloniji. Korkirani su ih već bili pretekli osnivajući Epidamn (Duraco) na jadranskoj obali. Kada je atinsko brodovlje krajem VI veka stiglo do ušća reke Po, donoseći lepe vaze koje su nedavno otkrivene u etrurskoj nekropoli u Spini, ono je moglo da pristaje u grčkim lukama sve do na onu stranu Otrantskog kanala.

Jonjani su više od svih ostalih napredovali ka krajnjem zapadu. Herodot nam iznosi povest o onom trgovcu sa Samosa koji je 639. godine, tokom jedne plovidbe za Egipat, bio najpre prognan na obale Kirenaike, a zatim, počev odatle, beše ga zahvatila oluja koja ga je odnela sve do Heraklovih stubova (Gibraltarski moreuz), kuda je brod prošao pre nego što se nasukao u Španiji na ušću Gvadalkivira, u blizini Kadisa, u Grcima do tada nepoznatoj oblasti kojoj oni dadoše ime Tartesos. Tovar koji je Samljanin dovezao učini te se ovaj obogatio i zahvalio za to bogovima posvećujući im u Herinom svetilištu na Samosu jednu divovsku bronzanu vazu koju je Herodot video i opisao. Izgleda da se u Španiji moglo naći naročito srebra i bakra. Jonski mornari iz Fokeje* su se posebno uputili u ovo trgovanje na koje su domoroci po svojoj prilici rado pristajali od kraja VII do sredine VI veka. Uprkos konkurenciji kartaginskih mornara koji su posećivali obale zapadnog Sredozemlja i imali tržišta u Španiji, na zapadu Sicilije, na Sardiniji i na Balearskim ostrvima, Fokejci su stizali u

španske luke putem sa severa. Tako su se, oko 600. godine, nastanili u Masaliji (Marsej), gde je jedan od njih, Protis, uzeo za ženu Giptis, kćer kralja ove oblasti. Više nego zemljoradnička naseobina, grad je bio središte trgovine sa unutrašnjošću. Na francuskoj obali su Masalijci osnovali mnoga trgovačka mesta, Agateju (Agd) na zapadu, Olbiju (Ijere), Antipolis (Antibe) i Nikaju (Nicu) na istoku. Ostali Fokejci podigli su stepenice na španskoj obali: Emporion (Ampurias), Hemeroskopion (kraj rta Nao), pa čak i Mainake (Malagu). Kad su metropolu, Fokeju, 545. zauzeli Persijanci, izvestan broj njenih stanovnika stigao je do Marseja, a zatim se učvrstio u Alaliji, na istočnoj obali Korzike.

Ta navala Grka na zapadno Sredozemlje dočekana je udruženim neprijateljstvom Kartaginjana i Etruraca. U 540. godini se njihova saveznička flota bacila na brodovlje Fokejaca iz Alalije u velikoj pomorskoj bici na pučini pred Sardinijom. Iako je ishod bitke bio neodlučan, Grci su izgubili toliko brodovlja (dve trećine) da su morali napustiti Korziku i povući se ka srednjoj Italiji, gde su osnovali Eleju (Veliju) u Lukaniji, južno od Pestuma. Isto je tako i u Španiji pritisak Kartagine nagnao Fokejce da napuste Mainake. Ali se njihova uporišta u Galiji i Kataloniji behu održala.

•

U Africi je punsko prisustvo onemogućavalo svaki poduhvat prema Magrebu. Ali Kirenaika, zelena visoravan okružena pustinjama, privuče grčke naseljenike u drugoj polovini VII veka. Videli smo pod kakvim su okolnostima Terejci sa Batosom na čelu osnovali Kirenu 631. Novi grad je prilično brzo napredovao i razvio bogatu zemljoradničku kolonizaciju, uz pomoć iseljenika sa Peloponesa, Kiklada i Rodosa. Grad je odbio napade susednih Libijaca koje je u jednom trenutku podržao faraon Apries, a i sam je osnovao druge naseobine u ovoj oblasti: Barkeju, nekih stotinak kilometara zapadno od Kirene, i Euhesperide (Bengazi), na zapadnoj obali, naspram pustih prostranstava Velike Sirte. Karakteristično je da su i Kirena i Barkeja bile na visini i u unutrašnjosti zemlje. Izvesno je

30. POLIFEM KOGA SU OSLEPILI ODISEJEVI DRUGOVI.

Ovo je komad jednog velikog kratera načinjenog u VII veku u nekoj radionici u Argosu. Okružen geometrijskim motivima (cik-cak i rešetke), prizor sa figurama nadahnut je, sa izvesnim izmenama, legendom iz IX pevanja Odiseje. *(Muzej u Argosu.)*

31. KRČAG ZA VINO.

Lep primerak keramike sa Rodosa (druga polovina VII veka). Ukras u frizovima, gde se zadivljujući crteži životinja izdvajaju među raznim motivima koji su svuda posejani. Na vratu krčaga, jedna vitica. Uticaj istočnjačkih tkanina je očigledan. (Muzej u Bostonu.)

32. KORINTSKI KRČAG ZA VINO.

U korintskoj keramici, vrlo naprednoj u doba tirana (druga polovina VII i prva polovina VI veka), susreće se ukras u frizovima sa životinjama, ali izveden na sasvim poseban način (pune siluete koje dobijaju pojedinosti urezivanjem). (Muzej u Louvreu.)

33. ATINSKI NOVAC.

Na naličju se uvek nalazi atinska buljina, sa dva maslinova lista i tri početna slova imena atinskog naroda. (Nacionalna biblioteka, Odeljenje medalja.)

34. EGINSKI NOVAC.

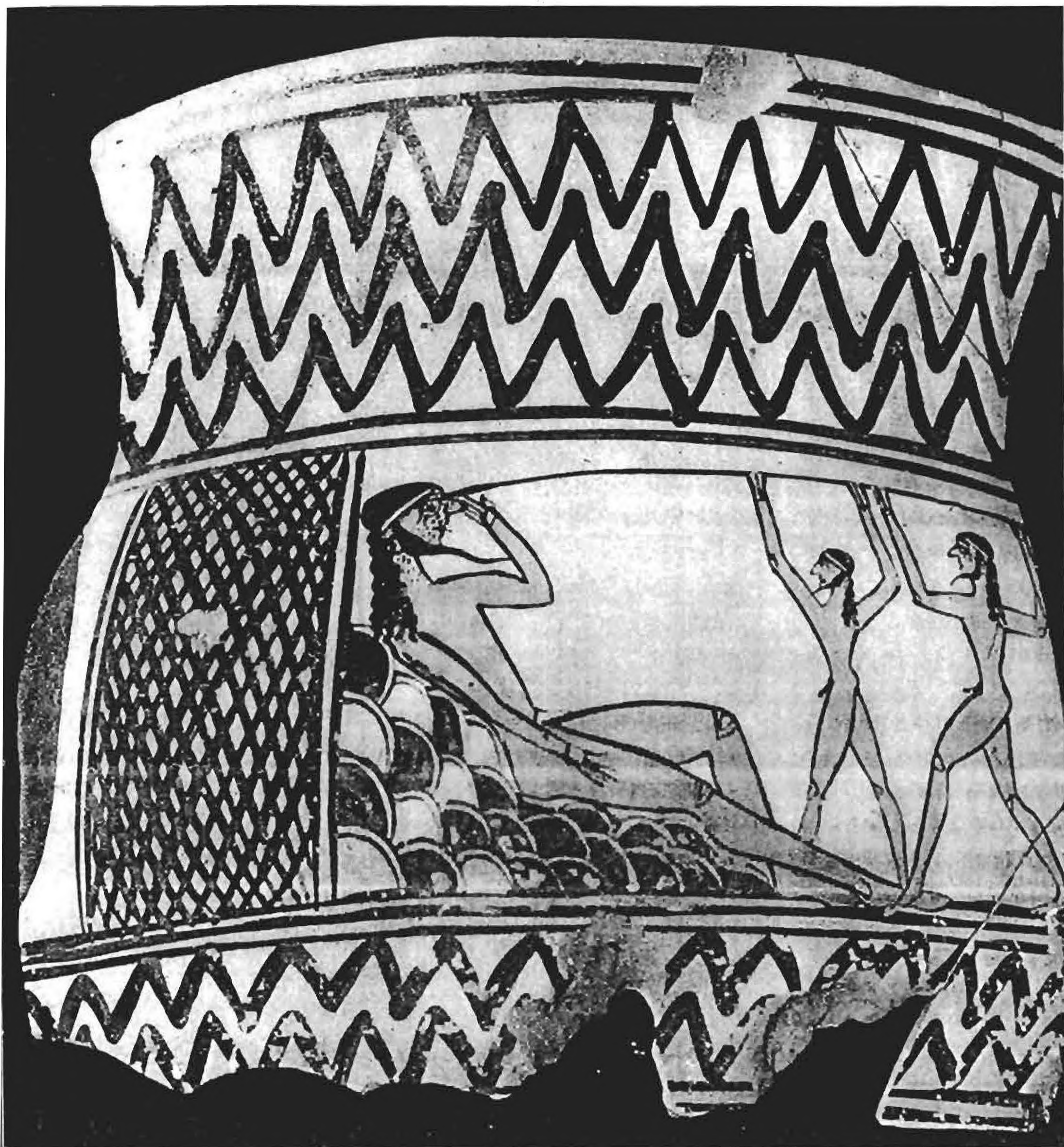
S lica, kopnena kornjača. Ovaj novac iz klasičnog doba nije bio u tako širokom opticaju kao arhajske eginske »kornjače«, koje su uvek predstavljene kao morske kornjače. (Odeljenje medalja.)

35. KORINTSKI NOVAC.

S lica, čuveni Pegaz, amblem Korinta, po kome je novac ovoga grada dobio nadimak »ždrebad«. Pod životinjom, jedno arhajsko slovo (kopa), *početno slovo imena Korinćana. (Odeljenje medalja.)*

36. KOŠUTA LOPATARA SA SVOJIM LANETOM.

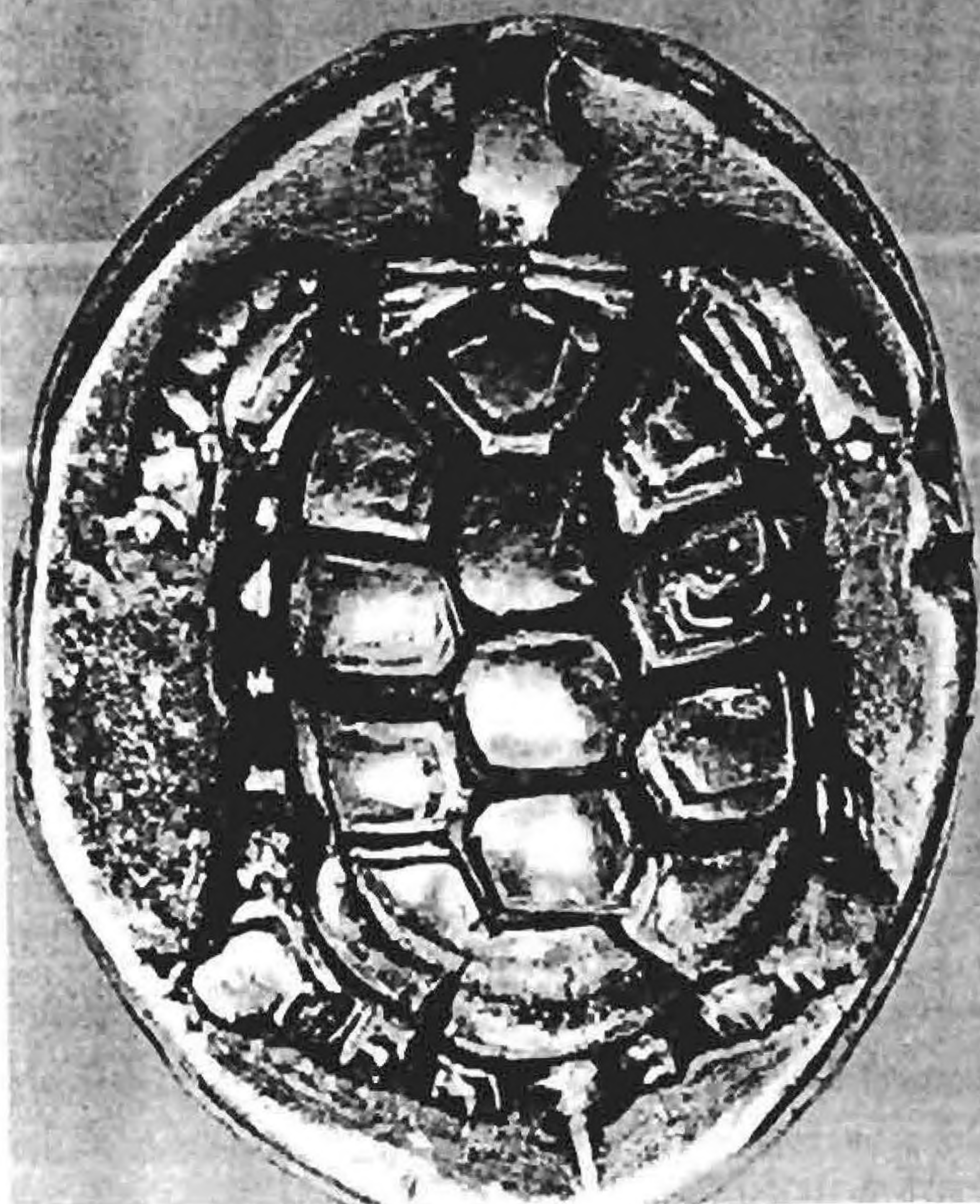
Mala geometrijska bronza iz VIII veka. Baza ovih figurina služila je katkad kao pečat. Jedna se ptica spustila jelenu na sapi. (Muzej u Bostonu.)

36

37

37. KVADRIGA OD TERAKOTE.

Nađena u Beotiji (VII vek). Uprošćenje nasleđeno od geometrijskog stila ne isključuje život u stavu konja niti u stavu oba ratnika. Vozar je obesio svoj štit na leđa, dok ga njegov gospodar drži na dolaktici. Samo ovaj poslednji nosi šlem. Sećanje na bogate aristokrate odgajivače konja u grčkom društvu ranog arhajskog doba. (Nacionalni muzej, Atina.)

38. PLJAČKA. METOPA SA JEDNOG SIKIONSKOG SPOMENIKA IZ DELFA.

Vajar (oko 580—570) se podseća na otmicu stada koju su izveli Dioskuri Kastor i Poluks sa dvojicom drugih heroja. Ljudi i bikovi idu korakom, u pobedničkom nastupu. Ratnici nose u rukama tanka i dugačka koplja. Odeveni su u hlamide i imaju dugu kosu. Treba zapaziti umnožavanje planova po dubini. (Muzej u Delfima.)

39. GLAVA RAMPIN.

Ovo remek-delo atičkog vajarstva, koje potiče iz 570—560, otkupio je u Grčkoj francuski diplomata koji mu je dao svoje ime. Torzo konjanika kome pripada ova glava, otkriven kasnije, nalazi se u Muzeju Akropolja. Brada i kosa (ukrašena vencem) prikazane su sa krajnjom istančanošću. Ostaci polihromije. (Muzej u Louvreu.)

da su oba grada raspolagala lukama koje su im otvarale izlaz na more, ali za Grke nastanjene u Libiji* bitno je bilo vlasništvo i iskorišćavanje obradive zemlje. Oni su se tome odali sa puno uspeha i Kirenaika ubrzo postade jedna od žitnica antičkog sveta.

Dalje na istoku, Egipat, zemlja bogata i naseljena, zemlja stare civilizacije, odolevaše osnivanju naseobina. U mikensko doba Grci su imali tesne veze sa njim, ali ti su odnosi bili vrlo oslabeli, ako se već nisu i potpuno prekinuli, tokom »mračnog doba«, a asirsko osvajanje nije olakšalo njihovu obnovu. Tek kada je Psametih I, počev od 663, oslobodio Egipat tuđinskog jarma i vaspostavio jedinstvenu državu, Grci su opet imali pristup u zemlju. Saitski faraon i njegovi naslednici su u stvari pozvali jonske i karske najamnike, one iste čija imena još čitamo na grafitima Abu Simbela u dolini gornjeg Nila. Grčki vojnici u službi egipatskog monarha povukli su za sobom trgovce i trgovina između egejskog sveta i Egipta ponovo se rascvetala. Ali trajno stvaranje trgovačkih naseobina nije bilo prepušteno slobodnoj inicijativi Grka. Vojnici, kao što je prirodno, behu smešteni po logorima kao što je Dafne, na istočnoj granici Delte, na peluzijskom ogranku Nila. Trgovci pak udariše drugim pravcem i odrediše kao mesto za svoje poslove i robu Naukratis, na zapadu Delte, pored kanopskog ogranka reke. Arheološki dokumenti pokazuju da su Grci tu stigli u poslednjoj četvrtini VII veka. Ali tek pod filhelenskim faraonom Amasisom (568—526) bio je statut Naukratisa tačno određen. Tu su Grci uživali autonomiju u upravljanju i slobodu da proslavljaju svoje kultove. Dvanaest gradova je međusobno delilo odgovornost na ovom povlašćenom tržištu: to su bili svi gradovi Male Azije, kao Milet, Fokeja, Knid ili Halikarnas, ili velika ostrva kao Samos, Hios i Rodos. Samo je Egina zastupala pravu Grčku u ovom sporazumu. Poduhvat je imao zadivljujućeg uspeha sve dok Kambiz nije 525. osvojio Egipat: tu su grčki brodovi dovozili srebro iz rudnikâ sa Sifnosa ili iz Trakije i utovarivali žito iz Delte. Svako je sticao dobit u tako plodnoj trgovinskoj razmeni.

Možda je sličan pokušaj učinjen u Posejdeonu (Al Mina), blizu ušća Oronte, u Siriji. Pri nedavnim iskopavanjima tu je nađena mikenska keramika, ali i komađe arhajskog grčkog posuđa koje po-

tvrđuje da su grčki proizvodi uvoženi između sredine VIII i kraja VII veka. Međutim, ne znamo da li je tu stvarno postojala kakva trajna ustanova: Feničani i Asirci su, po svemu sudeći, sistematski odbijali Grke od obala Sirije i Palestine. Na Kipru* je došlo do podele ostrva između Grka i Semita, gde su prvi držali veći deo kao i Salamis, Soles i Pafos, a drugi su imali jugoistočnu oblast sa Amatontom i Kitionom. Kiparsko helenstvo se održalo, kao što svedoči spev *Kiparska pevanja,* sastavljen u homerskoj tradiciji od strane pesnika Stasinosa: ali, više nego drugde, tu je helenstvo osetljivo na istočnjačke uticaje i arhajske skulpture pronađene na ostrvu nose otuda odliku sasvim posebnog ukusa.

Dok se grčki narod tako širio od Španije do Kavkaza, šta se dešavalo u samoj Grčkoj i u Joniji? Kolonizacija je bila, kao što smo videli, uslovljena društvenom krizom vrlo rasprostranjenom po egejskom svetu. Unutrašnji politički razvoj i sukobi među gradovima tumače druge vidove ove krize, dok se grčka civilizacija razvija i obogaćuje zahvaljujući dodirima sa Istokom.

U VIII i u VII veku pred nama se u grčkom svetu javlja grad kao originalna politička tvorevina, što će reći država skromnih razmera čije središte čini jedna gradska aglomeracija, sedište zajedničkih ustanova i građanskih kultova. Svuda gde se formirao neki grad, često kroz ujedinjenje, ili *sinoikizam**, više poljskih varošica, — vidi se rađanje tog političkog jedinstva po ljudskoj meri: ono je stvorilo okvir u kome se razvila klasična civilizacija. Umnožavanje grčkih gradova je pojava koja iznenađuje kao i širenje njihovih naseobina: bilo ih je na stotine, među kojima većina ostaje pred nama bez svoje istorije, ali niukoliko manje ne ispoljava trajnu životnu snagu. Svaki je raspolagao najmanjim područjem: u Fokidi su se, na primer, na ukupnoj površini od 1.650 km², nalazila dvadeset dva nezavisna grada. Krit, čija površina dostiže do 8.500 km², bio je izdeljen na nekih stotinak državica: već ga Homer naziva ostrvom »sa stotinu gradova«. Korint sa svojih 880 km² ili Argos sa svojih 1.400 km²

predstavljali su velike države. Što se tiče Atine (2.500 km^2) ili Sparte (8.400 km^2 računajući i Meseniju), to su bili gradovi sa izuzetnim površinama. Videli smo da ni kolonijalni gradovi, čak i kad su tražili da prošire svoje teritorije prema unutrašnjosti, skoro da nisu prevazilazili ove razmere. Kirena ili Sirakusa, koji su bili najmoćniji, držali su pod svojim nadzorom teritoriju manju od nekog francuskog departmana. Grčka se istorija ne bi mogla razumeti ako se ne bi vodilo računa o tom krajnjem političkom drobljenju, kome je ustanovljenje konfederacijâ i savezâ pružilo samo privremen i ograničen lek. Zajednička svest Helena, čije su Olimpijske igre, počev od 776, bile u isti mah manifestacija i simbol, nije sprečila ni suparništva ni ratove. Lokalni patriotizam, raspirivan od pesnikâ, podržao je i otežao sukobe. Potrebe oružane borbe prouzrokovale su porast broja vojnika, izazvale promene u naoružanju i taktici: to je imalo za posledicu narušavanje društvene ravnoteže. Unutrašnje krize i ratovi sa inostranstvom, eto slike koju nam pruža ova arhajska Grčka, iz udaljenosti vremena koje uprošćuje i uvećava stvari.

U svome razvitku, krajnje složenom u pojedinostima, neke glavne činjenice mogu se izdvojiti: na unutrašnjem političkom planu, mnogi su gradovi trpeli političke i društvene preobražaje usled kojih se proširio građanski stalež i stvorilo veće mesto za najsiromašnije građane. Na planu odnosa među gradovima, neke države igraju vodeću ulogu: bilo da se ističu svojom trgovačkom delatnošću, kao gradovi Eubeje i naročito Korint, bilo da se nameću svojim vojnim značajem, kao Argos i naročito Sparta. Počev od VI veka, sve veći značaj Atine postaje bitna činjenica. U isto vreme, na drugoj obali Egejskog mora, anadolsko helenstvo, tako napredno, upoznaje najpre vazalstvo pod pritiskom Lidije, a zatim ropstvo posle persijskog osvajanja. Jedna spoljašnja pretnja nadvija se tada nad Grčkom: ona se završava persijskim ratovima. Na ove različite vidove arhajske grčke istorije vraćaćemo se povremeno.

•

Grčki gradovi VIII veka imali su većinom aristokratsko uređenje, zasnovano na prevlasti krupnih zemljoposednika. Čak i u doba naslednog kraljevstva zemljoposednici su raspolagali stvarnom vlašću. Oni su imali zemlju, te ih otuda nazivaju »vlasnicima tla«, *geomorima* na Samosu, *gamorima* u Sirakusi. Imali su konje, neophodne za vuču kola na kojima su se, saobrazno ahejskom običaju prikazanom još na vazama iz Dipilona, nalazili teško naoružani ratnici koji su jedini bili u stanju da reše ishod bitke: otuda naziv »odgajivači konja«, *hipobotai*, kojim se diči plemstvo Halkisa na Eubeji. Pravilo nasleđivanja, kako zajmova u naturi tako i ropstva zbog dugova, uslovilo je koncentraciju zemljišnih bogatstava i osiromašenje sitnog i srednjeg seljaštva, koje se protivi. Ali evo neočekivane pomoći koja mu se pruža. Vojna taktika se preobražava u njegovu korist: pojedinačnim borbama između vitezova dvaju tabora, koji svojim kolima dolaze na poprište, pretpostavljen je jedan pronalazak sa krupnim posledicama po efikasniji način ratovanja, pešački manevar u zbijenim redovima, ili *falanga*. Sa svojim velikim okruglim štitom, šlemom, oklopom i štitnicima za noge, teški ratnik, ili *hoplit*, koji rukuje kopljem i mačem, obrazuje sa svojim drugovima jednu čvrstu i opasnu masu protiv koje usamljeni borci na kolima ne mogu ništa da učine. Sva vojska će uskoro imati svoj borbeni korpus obrazovan od ovih dobro opremljenih pešaka, kome je dovoljno da ima ne više kola, već jednog oružnika koji bi pomagao vojnicima da nose svoju opremu. Hopliti se regrutuju među srednjim i sitnim sopstvenicima, dovoljno bogatim da bi nabavili oklop i držali jednoga slugu, ali koji ne bi mogli da kupe konja. Neophodni u ratu, ovi ljudi su ubrzo umeli da zahtevaju svoj udeo u političkim odgovornostima. Tu počiva načelo mnogih kasnijih reformi. Videće se, uostalom, kako se usled istih uzroka stvaraju odgovarajuće posledice kada razvitak ratne mornarice bude nagnao da se za eskadre vrbuje vrlo veliki broj veslača: ovi poslednji, siromašni ljudi koji nisu imali druge imovine osim svojih mišica, tražiće isto tako da igraju neku ulogu u gradu i time će ubrzati i sam politički razvoj mnoštva pomorskih država.

Borba protiv povlašćenosti aristokratije, — povlašćenosti političke, pravne i zemljišne, — često je dovodila do koncentracije vlasti u rukama jednog čoveka. Kada je reč o arbitru određenom od strane sukobljenih društvenih grupa, takav čovek, opunomoćen izuzetnom vlašću, daje gradu zakone za koje se stranke obavezuju da ih poštuju. Arhajsko doba u Grčkoj je zlatni vek zakonodavaca. To može da bude neki stranac, pozvan usled ugleda koji uživa zbog svoje mudrosti, ili zato što se veruje da će on pre ispoljiti svoju nepristrasnost ako od rođenja nije umešan u lokalne sporove. Tako su, da bi reformisali svoje institucije, sredinom VI veka Kirenci doveli u Libiju jednog mudraca iz Mantineje. Efes poziva jednog Atinjanina, Teba jednog zakonodavca iz Korinta. Drugde, stanovnici polažu poverenje u nekoga od svojih sugrađana, da bi se vaspostavio red i zakon. Zaleuk je, u Epizefirskoj Lokri, u prvoj polovini VII veka, najstarija među ovim polulegendnim ličnostima. Drakon u Atini je, oko 625—620, pripadao atičkom plemstvu, kao i Solon* početkom VI veka. U Mitileni, na ostrvu Lezbosu, zakonodavac Pitak vaspostavio je građansku slogu sprovodeći vrhovnu vlast tokom deset godina: sa svoje čvrstine, pravičnosti u umerenosti zaslužio je da ga ubroje među Sedam mudraca, premda je smatrao da treba kazniti progonstvom pesnike Alkeja i Sapfu.

Većina ovih zakonodavaca bavila se istim suštinskim problemima. Oni su najpre imali da ozakone pravo svojine, naročito za zemljišna dobra, jer je politička sposobnost bila povezana sa vlasništvom izvesnog određenog imanja, koje je u osnovi predstavljala zemlja: otuda značaj koji se pripisivao odredbama koje bi uredile pitanje nasledstva, da bi se izbeglo kako krajnje rasparčavanje tako i prekomerno gomilanje imanja. Na ovo pitanje nadovezuju se propisi protiv raskoši, bilo da je reč o ženskim haljinama ili o pogrebnim obredima, kako bi se uklonio jedan od važnih uzroka rasipanja očevine. Njihova je druga briga bila da uspostave pravičnije propise u pravnoj građi, da bi ograničili zloupotrebe i »uvijene izreke« velikaša protiv kojih se dizao Hesiod: sastavljajući zakonike koji su često bivali vrlo strogi, kao Drakonov, ali koji su se nametali svima, oni su nastojali da zadovolje narodne mase u njihovim osnov-

III. ATIČKI KRČAG ZA VODU
SA CRNIM FIGURAMA.

U poslednjoj četvrtini VI veka, dok se razvija tehnika crvenih figura, neki keramičari hoće da podrže staru tehniku crnih figura, obogaćujući je dodacima u boji i ističući je na beloj osnovi. Ovde mlada žena u tunici i dvobojnom ogrtaču pruža krunu mladom čoveku koji drži žrtvenu kupu i štap po kome u njemu prepoznajemo Hermesa (uporedi sa sl. 188). Levo, jedna koza. Treba zapaziti reljefnu lavlju glavu koja ukrašava početak drške. (Muzej u Maloj palati, zbirka Dutuit, Pariz.)

nim zahtevima za svoja prava. Najzad su se bacili i na problem ubistva: običaju lične osvete, koji je, u slučaju ubistva, nastavljao *krvnu osvetu* od porodice do porodice i od klana do klana, oni su suprotstavili državno pravosuđe, spojeno sa verskim propisima, koje je, uprkos svojoj krajnjoj strogosti, oslobađalo delimično pojedinca obaveza prema porodičnom klanu, ili *genosu*.

Ove reforme ne javljaju se kao proizvod revolucionarnih nadahnuća: naprotiv, njihovi tvorci su želeli da održe ravnotežu tradicionalnog društva, koja je u njihovim očima predstavljala vrlinu. Ali njihove konzervativne namere nisu ih sprečile da uoče potrebu sopstvenog doprinosa opravdanim težnjama većine. Tamo gde su uspeli u tome, što će reći u izrazitoj većini grčkih gradova, unutrašnji politički razvoj tekao je u miru, u okviru aristokratskog i cenzitarnog uređenja koje je prema prilikama postajalo umerenije.

Nasuprot tome, kada zakonodavac ne bi uspeo ili kada bi se prenebregle njegove usluge, trebalo je pribeći sili. Tu je još uloga koju je igrao pojedinac bila od prvostepene važnosti: arhajsko doba u Grčkoj je i doba prvih tirana.

Naziv tiranin, *tiranos*, o čijem se poreklu, bez sumnje stranom, i dalje raspravlja, označava najpre svaku ličnost koja raspolaže vrhovnom moći: u početku se ne razlikuje tiranin i kralj, *basileus*. Kasnije, taj naziv davao se uzurpatorima koji su otimali moć i čuvali je silom. Reč, dakle, dobija jednu pejorativnu nijansu koja se već zapaža kod Herodota i koja se naglašava sa Platonom i filosofima IV veka. Ali pojava tiranije nas zanima manje po moralnim opaskama koje je izazvala kod pisaca i moralista nego po ulozi koju je igrala u arhajskom grčkom gradu. Tukidid je, sa svojom uobičajenom bistrinom, to savršeno dobro shvatio kada je pisao: »Uglavnom, tiranija se uspostavila u gradu kada su prihodi porasli.« Time on podrazumeva da je bogaćenje putem zanatstva i trgovine, stvarajući novi izvor društvene nejednakosti u državi, potpomoglo političke nerede. Pošto je zemljoposednička aristokratija odbila da udovolji zahtevu ostalih klasa za svoja prava, one su konačno sjedinile svoje poverenje u ličnosti jednog energičnog i bezobzirnog čoveka koji se, silom ili lukavstvom, dograbio vlasti i slomio otpor

velikaša. Često je i sam taj čovek bio plemićkog roda i već imao značajnu funkciju u državi. Kipselos*, prvi tiranin Korinta, pripadao je vodećoj porodici u gradu i možda je upravljao vojskom u vreme kada je zaveo tiraniju. Arkesilas III iz Kirene je svrgnuti kralj koji je ponovo ovladao svojim kraljevstvom na isti način kao i kakav tiranin i nastavio da upravlja koristeći se tiranskim metodima. Drugi su skromnijeg porekla: Ortagoras, prvi tiranin Sikiona, bio je sin mesara. Ali svi su oni vešto i odlučno koristili lokalne uslove da bi ostvarili svoje ciljeve.

Oni predvode nezadovoljnike: bilo siromahe, kao Teagen iz Megare, koji je stekao popularnost tako što je dao da se kolju bogataška stada; bilo sitne sopstvenike sa sela, kao Pisistrat* u Atini; bilo neku etničku grupu stanovništva koja se smatra potlačenom, kao Klisten iz Sikiona, koji je vodio neprijateljsku politiku prema Dorcima, dotle vodećim elementom grada. Tiranin sebi stvara ili traži da mu se dodeli telesna straža, *dorifori*, ili kopljonoše, koja mu obezbeđuje sigurnost i ugled. On često regrutuje te ljude među najamnicima kojih u to doba već ima u grčkom svetu za onoga ko hoće da plati njihove usluge. Tiranin koristi tu snagu da bi srušio aristokratiju ukoliko ova odbija da ga prizna: tako je Pisistrat izgnao porodicu Alkmeonida, Arkesilas III zaplenio je imanja kirenskog plemstva i podelio njegovu zemlju svojim pristalicama, Trasibul iz Mileta savetovao je Periandru iz Korinta (ukoliko nije bilo obrnuto, jer postoje dve verzije ove anegdote) da poseče glave koje štrče, kao što on kreše svoj štap. Naporedo sa ovim, tiranin pruža izvesna zadovoljenja srednjoj klasi ili sitnim sopstvenicima: u Atini je Pisistrat praktično rešio problem dugova i seljačke svojine, čime se Solon bavio pre njega. Tiranin povećava broj javnih radova, radi sopstvenog prestiža ili da bi pružio posla zanatlijama i olakšao materijalni život svojih građana. Polikrat* je, na Samosu, naložio graditelju Eupalinosu iz Megare da sagradi podzemni vodovod koji će, jedan vek kasnije, izazvati divljenje Herodotovo, kao i jedan gat u dubokoj vodi. On je obnovio ogromni Herin hram, »najveći od svih hramova koja sam video«, kaže nam isto tako istoričar. Pisistrat i njegovi sinovi su postupili na isti način dovodeći do središta Atine

vode Himeta, sve do *Fontane sa devet lula*, o čijem se položaju još raspravlja, i prihvatajući se gradnje hrama Zevsa Olimpskoga, koji nisu imali vremena da završe. Batos IV, naslednik Arkesilasa III, kralj tiranin kao i njegov otac, podigao je u Kireni jedan hram Zevsu koji će ostati najveći grčki hram u Africi.

Tirani su takođe pomagali, usled sklonosti ka raskoši i da bi zasenili javnost, plastične umetnosti i književnost. Oni čine blistave ponude velikim svehelenskim svetilištima, kao Kipselos koji je izgradio riznicu u Delfima i posvetio *Herajonu* u Olimpiji jedan kovčežić od slonove kosti tako veličanstvena izgleda da će ga Pausanija, u II veku naše ere, još uvek sa zadovoljstvom podrobno opisivati. Klisten iz Sikiona dao je da se u Delfima podigne jedan spomenik čije izvajane metope, na sreću sačuvane do naših dana, predstavljaju legende koje je on brižljivo izabirao u zavisnosti od svoje antidorske politike. Periandar prima i časti u Korintu pesnika Ariona, koga je, kako veli legenda, spasao delfin od surovosti gusara. Polikrat prima na svome dvoru pesnika Ibika iz Regiona i ljubaznog Anakreonta iz Teosa, u isto vreme kad daje da mu Teodor* sa Samosa, najslavniji umetnik toga vremena, iskuje onaj čuveni prsten. Pisistrat i njegovi sinovi upravljali su čudesnim procvatom atičke umetnosti u drugoj polovini VI veka; oni su privukli u Atinu Simonida* sa Keosa i Anakreonta posle Polikratova pada i doprineli su da se uspostavi prvo ozbiljno izdanje homerskih spevova. U prvoj polovini V veka, kada budu nestale tiranije u pravoj Grčkoj, kolonijalni tirani, Gelon i Hijeron u Sirakusi, dovešće sebi pesnike Simonida i Bakhilida* sa Keosa, kao i samog Pindara*, koji će se zatim vratiti Arkesilasu IV u Kirenu.

U odnosu na strane države, bile one grčke ili varvarske, politika tirana teško da se može odrediti na prvi pogled. Neki od njih su se upuštali u pljačkaške i osvajačke poduhvate: Kipselos je pomagao stvaranje korintskih naseobina u severozapadnoj Grčkoj, kao što su Leukada i Ambrakija; Periandar je oslobodio Korkiru vladavine Korinta i osnovao u Paleni grad Potideju, koja ubrzo postade najznačajnija grčka naseobina na Halkidici. Polikrat je ratovao protiv Mileta i posredovao na Kikladima, gde je osvojio ostrvo

Reneju da bi ga opet priključio Delosu. Arkesilas III je potčinio svojoj vlasti ostale grčke gradove Kirenaike, Barkeje i Euhesperida. Ali, u celini uzev, tirani su se malo bavili spoljnim poduhvatima. Trudeći se da osiguraju sopstvenu moć i, ukoliko je to bilo moguće, da ovekoveče svoju dinastiju, oni su razvijali svoje vojne snage da bi se obezbedili kako od unutrašnjih tako i od spoljašnjih pretnji, a ne da bi se upustili u imperijalističku politiku. Batos IV u Kireni, krajem VI veka, čuvao se da ne podstrekava Spartijata Doriusa, koji se nudio da osnuje jednu naseobinu u oblasti kartaginskog uticaja, tamo gde će se kasnije podići Leptis Magna: i uzdržljivost tiranina Kirene povukla je za sobom neuspeh poduhvata. Pisistrat ograničava svoje spoljne ambicije na zauzeće Sigeje, na Maloazijskoj obali, blizu Dardanela: u ostalome bio je vešt i miroljubiv prema svojim susedima i povezan sa drugim tiranima, kao što su Ligdamis iz Naksosa ili Polikrat, putem prijateljskih odnosa. A sam Polikrat, premda je mnogo puta mogao popustiti pred iskušenjem oružanih pohoda, trudi se da čuva moćne orijentalne kraljevine; zaključuje savez sa faraonom Amasisom, zatim snabdeva Kambiza brodovljem kad persijski kralj napade Egipat: ali to nije sprečilo da nešto kasnije bude ubijen iz zasede koju su mu pripremili Persijanci. U jonskim gradovima su se tirani prilagodili persijskoj prevlasti i prihvatili uloge satrapa. Ista je takva u Kirenaici bila politika monarhije Batijada. Na Siciliji pak, početkom V veka, okolnosti su učinile Gelona i zatim Hijerona predvodnicima helenstva protiv Etruraca i Kartaginjana.

Čak i kada je, kao u Kireni, tiranska vladavina bila zaklonjena prividom naslednog kraljevstva, njena logika je tražila da tiranin podlegne u okršaju sa svojim protivnicima, što će reći pripadnicima aristokratije kojoj je oduzeta moć, čim bi oslabila njegova snaga i sposobnost rasuđivanja. A isto tako, uprkos želji svih tirana da osnuju dinastiju, malobrojni su oni koji su uspeli u tome i ni jedna od ovih dinastija nije se održala preko tri generacije: u Korintu su Kipselos i Periandar uspeli da održe svoju moć od 657. do 586. godine (po tradicionalnoj hronologiji koju neki savremeni poznavaoci smanjuju na otprilike trideset pet godina), ali njihov naslednik je

bio ubijen; u Atini su bili Pisistratovi sinovi, Hiparh i Hipija, prvi izboden od strane *tiranoktona** Harmodija i Aristogitona 514, a drugi oteran 510; u Sirakusi su Gelon i zatim njegov brat Hijeron vladali od 485. do 466, ali je tiranija bila srušena iste godine kada je umro Hijeron; u Kireni je unuk Arkesilasa III, Arkesilas IV, treći i poslednji među kraljevskim tiranima Batijada, bio iskasapljen oko 440. godine kod Euhesperida, pošto je prethodno u jednom prevratu bio isteran iz svoje prestonice. Ako je, dakle, pojava tiranije bila prilično široko rasprostranjena u grčkom svetu između sredine VII i sredine V veka, ni u jednom gradu ona nije nikada predugo trajala. Ali ovaj prolazni režim, premda je obično ostavljao gorke uspomene usled surovih metoda kojima su se tirani koristili, nije mogao imati samo nesrećnih posledica. U izvesnim slučajevima on je obeležavao neophodnu etapu na putu koji je vodio ka demokratiji: to je posebno jasno u Atini, a isto tako istinito i u Korintu, u Kireni i po gradovima Sicilije, kao što su Sirakusa i Gela, gde je jedan ublaženi aristokratski režim smenio tiraniju. Tirani su bar često davali gradovima kojima su upravljali izvestan značajan podstrek u oblasti ekonomije i kulture, u isti mah doprinoseći da se raskinu ili olabave stari društveni okviri. Najzad, svojom ličnošću bez takmaca, najistaknutiji među arhajskim tiranima izazvali su radoznalost punu sablazni ili divljenja, koja se izrazito ispoljava u Herodotovoj *Istoriji*, gde ima portreta tirana u izobilju. Osuđujući njihovu besomučnu ambicioznost i raspusnički duh, istančani istoričar iz Halikarnasa ne krije ljudski interes koji pridaje svojim uzorima. Imaginacija Grka ispoljila se u sećanju na izvanredne ljude koje su njihove prirodne obdarenosti, energija i njihove mane tako jasno izdvojile iz zajednice smrtnika. Ona nikada nije zaboravila pouku izvedenu iz njihovog primera: da ljudi stvaraju istoriju i da mase, kad neko ume da ih pridobije, dragovoljno popuštaju pred prestižom pojedinca.

Nije li upravo zbog svog nepoverenja prema pojedincu Sparta*, najveći i najmoćniji arhajski grad prave Grčke, imala da ostane »bez tiranina«, *atiraneutos*, kao što veli Tukidid? Istoričar u svakom slučaju podvlači da se spartanska politika neprijateljski odnosila prema tiraniji, i stvarno je Sparta posredovala protiv Polikrata i protiv Pisistratida. Ona je svrgla Ligdamisa na Naksosu. Ona je sklopila savez sa Korintom i Sikionom tek posle pada njihovih tirana. To je bilo zato što su se njene političke i društvene institucije, zasnovane na jednoj strogoj hijerarhiji, nalazile u potpunoj suprotnosti sa demagogijom čija se potreba nametala tiranima. Možda je čak, kao što je nedavno istaknuto, taj režim i bio uspostavljen kao neka »alternativa tiraniji«, da bi se na drugi način suočilo sa unutrašnjom krizom koju je i Sparta trpela kao i ostali grčki gradovi. Ove reforme, čija će ekonomska osnova biti kasnije izložena, behu po antičkoj tradiciji pripisivane jednom istaknutom zakonodavcu, Likurgu, čija je ličnost za nas potpuno legendna i koji je mogao živeti krajem IX veka. Uistinu izgleda kao da je Lakedemonija (drugo ime Sparte) postepeno podešavala svoje institucije i običaje negde sve do sredine VI veka, posle čega nije više bilo izmena do kraja klasičnog doba. Bitan uzrok ovog razvoja počiva u politici teritorijalne ekspanzije koju je spartanska država sprovodila od samog osvita arhajskih vremena: toj politici ona duguje u isti mah svoju veličinu, svoje nedostatke i svoju originalnost.

Dorski zavojevači koji su za svoje prebivalište izabrali plodnu dolinu Eurota nisu se ograničili samo da se dočepaju čitave Lakonije, između naporednih planinskih venaca Tajgeta i Parnona. Oni su isto tako hteli da se raširе ka istoku, preko Parnona, do Egejskog mora, i tako su se sukobili sa interesima Argosa, koji je bio uspostavio svoju prevlast duž čitave ove obale do ostrva Kitere. Otuda proističe dugotrajan sukob iz koga je Sparta naposletku izvukla koristi, ali koji je bacio ova dva susedna grada u trajno neprijateljstvo, iako su i jedan i drugi bili dorski po jeziku i institucijama. Prema severu su se Lakedemonjani širili na štetu Arkadije i oteli joj mnoga brdska područja koja su se graničila sa njihovom teritorijom. Ali najteže je posledice izazvala odluka da se zauzme Me-

senija, s one strane Tajgeta. Ovu je oblast Sparta zauzela u drugoj polovini VIII veka, po cenu dvadesetogodišnjeg ratovanja (oko 740—720) protiv Mesenjana, koji su ogorčeno branili svoju slobodu. Kada je njihov otpor naposletku bio slomljen, čitava zemlja je bila podvrgnuta robovskom uređenju, a stanovnici su svedeni na položaj *helota,* što ih je skoro izjednačilo sa robovima. Bogata ravnica Mesenije, između Tajgeta i planine Itoma, imala je od tada da predstavlja osnovni izvor spartanskog bogaćenja, zahvaljujući radu helota. To osvajanje je odvratilo Spartu od kolonijalnih poduhvata, sa izuzetkom učinjenim u pogledu Tarenta, koji je upravo tako nastao: naseljenici koje je vodio Falant bili su u stvari bastardi rođeni u Sparti tokom dugog odsustva lakedemonskih hoplita.

Prisvajanje Mesenije učinilo je Spartu najznačajnijom od mnoštva peloponeskih država. Ali Mesenjani, sa kojima se tako surovo postupalo, jedva su čekali da zbace svoje okove. Ustanak helota, sredinom VII veka, doveo je Lakedemoniju na rub propasti i nametnuo joj drugi mesenski rat, iz koga je ona izašla kao pobednica tek posle tridesetogodišnje borbe (oko 650—620): borbene elegije pesnika Tirteja doprinele su da se kod lakedemonskih vojnika iskuje pobednički moral. Oni su tom prilikom usavršili taktiku falange i borbena disciplina im je omogućila da odnesu pobedu nad ustanicima i njihovim saveznicima iz Argosa i Arkadije. Ali je potreba za očuvanjem Mesenije i dalje teško pritiskala sudbinu Lakedemonije. Da bi bili u stanju da se u svakom trenutku suoče sa opasnostima koje su im pretile, Spartanci će sebi ubuduće nametnuti takav životni poredak koji je u potpunosti bio potčinjen vojničkim zahtevima: poslušnost, zajednički život, neprestane vežbe, prikupljanje zapovedničke moći u mali broj ruku. Ovaj oštri sistem vodio je, neumoljivom unutrašnjom logikom, do sve veće i veće strogosti: posle jednog sjajnog perioda koji je usledio za drugim mesenskim ratom, spartanska civilizacija je brzo opadala počev od sredine VI veka. Lepa keramika koju je ona izvozila za Samos, Kirenu, Tarent i Etruriju i koja se takmičila sa korintskom keramikom najednom je nestala. Grad je prestao da se otvara pred jonskim

umetnicima, onakvim kakav je bio Batikle* iz Magnesije, koji je početkom druge polovine VI veka bio sagradio čuveni »presto« Apolonov u Amikleji. Strani pesnici ne dolaze više da ulepšaju spartanske obrede, kao što su to činili u VII veku Alkman iz Sarda ili Terpandar sa Lezbosa. Lakedemonija se zacelo pojavljuje kao opasna sila čija se prevashodnost u Grčkoj skoro i ne dovodi u pitanje. Čitav Pelopones, izuzev Argosa i Ahaje, udružuje se u jednu mrežu saveza u kojima ona igra vodeću ulogu, kao što to dobro pokazuje izraz »Lakedemonjani i njihovi saveznici«, koji će se ubuduće nalaziti u stalnoj upotrebi. Ali ova snaga nije stavljena u službu neke velike politike. Sparta živi od sebe same, bez stremljenja ka novim osvajanjima, zadovoljna da održi ono što je već zadobila i da uživa među grčkim gradovima ugled vojničke važnosti i stroge vrline.

Izvan Peloponesa, oružani sukobi nisu bili nimalo ređi. Dva grada Eubeje, Halkis i Eretrija, koji su imali najvećeg učešća u počecima kolonizacije, podigli su se jedan protiv drugoga, krajem VIII veka, u borbu oko prisvajanja lelantinske ravnice koja se prostire između njih na Eubeji. U tom *lelantinskom ratu,* koji se završio padom Eretrije, učestvovala je, kako nam veli Tukidid, većina grčkih gradova. Jedva da nešto više znamo o tome, ali opaska pokazuje koliko je, u sićušnom helenskom svetu, i najmanja raspra mogla da izazove teške posledice. U drugim borbama sukobiše se, početkom VI veka, Megara i Atina oko osvajanja ostrva Salamine: Solon i zatim Pisistrat obezbediše pobedu Atine. U jednom lokalnom sporu između dva mala fokidska grada, Delfa i Krise, došlo je do značajnih posledica: jer u Delfima se u isti mah nalazilo Apolonovo proročište i zasedanje *Amfiktionije** u kojoj se okupilo dvanaest naroda severoistočne Grčke. Taj savez je posredovao i naložio da se protiv Krise povede prvi *sveti rat* (600—590): Krisa je bila pobeđena i uništena, a njena teritorija posvećena Apolonu. Nešto kasnije, 582. godine, prvi put su praznovane Pitijske igre. Prestiž Delfa se time mnogo povećao i Tesalci, koji su predvodili pohod protiv Krise, uživahu zadugo prvostepenu ulogu pod okriljem Amfiktionije.

Tako se rat često razbuktavao među arhajskim grčkim gradovima: on je za njih predstavljao bitno i neprestano zanimanje. Pa

ipak on niukoliko nije sprečio ekonomski razvoj kada su okolnosti to omogućavale. Primer Korinta* je od posebnog značaja: podignut na svome zemljouzu, sa svoje dve luke, jednom na zapadu, pokraj grada, drugom na istoku na Saronijskom zalivu, Korint je zauzimao povlašćen položaj na trgovačkom putu koji je povezivao obale Egejskog i Jonskog mora. Grad se time umešno koristio, najpre pod vladavinom velike porodice Bakhijada, zatim pod uzastopnom vladavinom dvaju tirana, Kipselosa i Periandra. Videli smo kako je on razvijao svoje kolonijalne poduhvate ka morima i tržištima Zapada, kao i ka Halkidici sa osnivanjem Potideje. Na svome sopstvenom tlu, Korint je činio bezuspešne pokušaje da proseče zemljouz i tako uspostavi saobraćaj između dva mora, zatim je sagradio popločanu stazu, *diolkos*, po kojoj su brodovi na konopcima vučeni sa jedne na drugu obalu zemljouza. Korint nije bio samo prometno mesto, već i važan zanatski centar. Njegova keramika, koja počinje od geometrijskog doba, krajnje je obilata i raširena po čitavom helenskom svetu, naročito prema Zapadu: vrlo izrazit razvoj njenog stila (*protokorintski* do poslednje četvrtine VII veka; *korintski* sve do kraja VI veka) pružio je arheolozima dragoceno merilo za vremensko razvrstavanje njihovih iskopina. Sasvim je razumljivo da neke vrste vaza, kao bočice za mirise, nisu putovale prazne, već su služile za izvoz proizvoda pravljenih u Korintu. Drugi izvor dobiti bila je metalurgija: oružje, ogledala i bronzane vaze izlažahu u velikom broju iz tih radionica. Da bi štitio svoju trgovinu, grad je razvio moćnu ratnu mornaricu: i baš je Korinćanima Tukidid pripisivao pronalazak *trijera*, brodova sa tri reda vesala, koji su bacili u zasenak pentekontore. Njegove zanatlije, mornarica i trgovina učinile su Korint najnaprednijim gradom poluostrvske Grčke u prvoj polovini VI veka.

Širenje trgovine se tada olakšalo jednim pronalaskom novijeg datuma, kovanjem srebrnog novca. Tradicija pripisuje Liđanima, koji su na svome tlu imali žice elektruma, prirodne smeše zlata i srebra, inicijativu da su se prvi njom koristili kao novcem. U samoj Grčkoj je srebro bilo jedini metal koji se mogao upotrebiti u takvu

svrhu: u Argosu je kralj Fidon, sredinom VII veka, dao da se iskuju prvi srebrnjaci dok je u isti mah uvodio čitav jedan sistem težina i mera. Ubuduće Grci će na raspolaganju imati mnogo podesnije sredstvo razmene nego što su to gvozdeni broševi ili *oboli* koji su prvobitno imali istu namenu.

Glavniji gradovi ubrzo počeše da kuju svaki svoj novac, koji se razlikovao po posebnom amblemu: »kornjačama« u Egini, »ždrebadi« u Korintu, »buljinama« u Atini. Fidonov sistem mera, koji se još naziva i *eginskim,* imao je pored toga takmace u drugim sistemima, posebno u *eubejskom* sistemu, usvojenom od strane Korinta, kome se pridružila i Atina. Otuda su proistekle teškoće koje Grci nikada nisu uspeli da reše u celini. Ali opticaj novca je i pored toga dao trgovini značajnog podstreka.

U stvari je tek tada, počev od trenutka kada je krenula u kovanje novca, početkom VI veka, Atina došla u položaj da na aktivan način učestvuje u ekonomskom kretanju. Izgleda čudno što je Atika, gde smo videli kako se jedna blistava civilizacija razvijala u mikenskom i geometrijskom dobu, doživela period izvesnog opadanja u VII veku. Ne bi se moglo reći da su se stvaralačke sposobnosti njenog stanovništva bile umanjile, pošto se *protoatička* keramika, koju nam je ostavilo to doba, i danas ceni u svojoj punoj vrednosti: ali njeno spoljno širenje je bilo ograničeno na bliske susedne oblasti, što je pouzdan znak unutrašnjeg slabljenja koje nam istorijska svedočanstva, ma kako da su maglovita, dovoljno jasno potvrđuju. Atina je trpela istu društvenu i političku krizu kao i ostali grčki gradovi: prekomerna moć sadržana u rukama velikih porodica ili *gena,* nepodnošljivo zaduživanje seljaštva, nedostaci u dejstvu pravde koja se čitava nalazila u rukama aristokratije, sve veći broj ličnih osveta. Pošto su neki, suviše stidljivi pokušaji preuređenja bili propali, jedan mladi slavoljubac, Kilon*, pokuša da uspostavi tiraniju. Otpor plemstva, na čijem se čelu nalazila porodica Alkmeonidâ i njen poglavar Megakle, sprečio ga je u tome: odmazda je bila toliko stroga da su izvesne Kilonove pristalice, izbegle u jedno svetilište, pobijene uz povredu prava na utočište. To svetogrđe je dugo pritiskalo *genos* Alkmeonidâ, koji behu prognani sa svojim poglavarom: dva stoleća kasnije, još će se preba-

civati Periklu, koji je po majci pripadao toj porodici, nasledna ljaga zbog pokolja kilonaca. Krićanin Epimenid* dođe tada da očisti grad (632).

Posle tog greha je atinski zakonodavac Drakon primio dužnost da popravi pravosuđe: on je uredio vrlo strog zakonik koji nosi njegovo ime. Učvršćujući po prvi put atičko pravo u obliku pisanih zakona, on je ličnim osvetama pretpostavio zakoniti postupak pred državnim sudovima. Osim toga, razlikujući namerno i nehotično ubistvo, on je tačno odredio pojam lične odgovornosti. Tako su samovolja i svemoć porodičnih klanova najednom bile veoma sasečene.

Ali se društvena kriza nije mogla time i u celini rešiti. To je učinio mudri Solon, pesnik, političar i trgovac u isti mah, kome je 594—593. ponuđen visoki položaj arhonta, sa punim zakonodavnim ovlašćenjima. On je započeo sa ukidanjem svih dugova i njihovih posledica po ljude i imanja. Ropstvo za dug beše zabranjeno. Razne pravne mere oslabiše tiransku snagu porodičnih veza u granicama *genosa*. Zakoni protiv rasipništva sprečiše pojave raskoši prilikom sahranjivanja, kada su klanovi dobijali mogućnost da istaknu svoje bogatstvo i svoju moć. Čitav niz sitničavih ekonomskih mera imao je za cilj da potpomogne razvoj poljoprivrede i trgovine. Solon je preinačio sistem težina i mera i usvojio za novac eubejski sistem: ova promena spasla je Atinu ekonomskog porobljavanja koje joj je pretilo od strane Egine, gde se upotrebljavao »fidonski« sistem. Srebro iz državnih rudnika Lauriona, na krajnjem jugu Atike, obezbedilo je ubrzo priznatu vrednost Solonova novca na međunarodnom tržištu.

Ostale mere su političkog reda. Građani su prethodno bili razvrstani, s jedne strane, u četiri tradicionalna jonska plemena, po rođenju, i, s druge strane, u četiri imovinske klase određene prema godišnjem zemljišnom dohotku. Solon ne preinačuje ovu dvojnu podelu, ali zato učešće u javnim službama zasniva na imovinskom razvrstavanju i tako pruža slobodan pristup svakom pojedincu koji se obogaćuje. On ustanovljava Godišnji savet od četiri stotine članova, po stotinu od svakog plemena, da bi se pripremio rad Skupštine. Najzad, njegovo je delo i javni sud, *Helieja**, čiji članovi se

biraju među svim građanima i koji će kasnije igrati bitnu ulogu u atinskoj demokratiji: jer, kao što je povodom toga rekao Aristotel, »glasanjem kojim raspolaže pri sudu narod u isti mah raspolaže i vlašću«.

Solonove reforme uspostavile su u mnogim pitanjima osnove onoga što će kasnije postati demokratskim oblikom vladavine u Atini. One međutim nisu dovele do građanskog mira, pošto su obe strane, plemstvo kao i narod, očekivale više od ovog trezvenog i umerenog zakonodavca. Trideset godina kasnije, oko 561—560, jedan plemić iz Braurona, Pisistrat, dočepao se Akropolja smelim državnim udarom i uspostavio tiraniju. U dva maha svrgavan sa vlasti, svakoga puta je umeo ponovo da se učvrsti i svojom smrću, 528—527, preneo je tiraniju na sinove Hiparha i Hipiju, koji su mirno vladali do 514. godine, kada su »tiranoktoni« Harmodije i Aristogiton ubili Hiparha zbog sasvim ličnih razmirica koje nisu imale nikakve veze sa politikom. Hipija se zadržao na vlasti sve dok ga Lakedemonjani, umešavši se jednom po savetu Delfskog proročišta na zahtev Alkmeonidâ, tiraninovih protivnika, nisu oterali 510. godine.

Tiranija je, ma koliko da je kasnije izazivala gnušanje u sećanju Atinjana, ipak donela Atini odlučujuću prednost. Kao neprijatelj velikih porodica čija su imanja zauzimala široka prostranstva, Pisistrat je imao naklonosti prema sitnosopstveničkom seljaštvu: on je na različite načine potpomagao stvaranje nezavisne i čvrste seljačke klase, veoma vezane za zemlju koju je obrađivala sopstvenim rukama. Tako je zemljišno pitanje, koje Solon nije mogao da reši, ubuduće bilo uređeno. S druge strane, Pisistrat je razvio kovanje srebra iz Lauriona i zamenio na novcu raznovrsno znamenje velikih porodica novim likovima Atine i buljine, simbolima atinske države. Taj se novac širio i van granica: nalazimo ga od Egipta do Halkidike, od Hiosa i Kosa do Tarenta. Atička keramika »sa crnim figurama«, počev negde od 550. godine, baca u zasenak korintsku keramiku na svim spoljašnjim tržištima, u Etruriji kao i u Egiptu, u Kireni kao i na Crnom moru. Ugledne građevine u samoj Atini i podsticaji pruženi umetnosti predstavljaju isto tako i pojave napretka

za koji je grad imao dobrim delom da zahvali razboritom upravljanju svojih tirana.

Posle Hipijina pada stvoriše se dve stranke, jedna naklonjena aristokratiji i savezu sa Lakedemonjanima i druga, koju je predvodio Alkmeonid Klisten*, stranka narodnih pristalica. Posle jednog spartanskog posredovanja koje je pretrpelo neuspeh, Klisten je savladao svoje protivnike i prihvatio nove i značajne političke reforme: rodila se atinska demokratija. Jedan čudnovat savez u koji su bili ušli, pored Sparte, Korint, Halkis i Beoćani, raspade se bez postignutog uspeha: Beoćani i Halkidejci, ostavši sami, behu potpuno potučeni 506. godine i ta pobeda je Atini donela udeo u zemlji na Eubeji, gde je ona po prvi put nastanila poluseoske, poluvojničke naseljenike, *kleruhe*. S novim političkim uređenjem i vojskom koja je upravo briljantno pokazala svoju vrednost, grad boginje Palade moći će da odigra odlučnu ulogu u događajima koji će učiniti da se helenstvo uhvati u koštac sa azijskim carstvom Ahemenida.

Od kako su se nastanili na zapadnoj obali Male Azije, Grci nisu prestajali da održavaju odnose sa domorodačkim državama u unutrašnjosti. Iskopavanja koja se vrše u Gordionu*, prestonici Frigije, omogućavaju nam da sve bolje postepeno upoznajemo civilizaciju kraljevstva gde je vladao Midas, kome legenda pripisuje basnoslovno bogatstvo. Kad ono beše srušeno pri jednom upadu Kimerana, početkom VII veka, Lidija sa prestonicom Sardom postade glavna sila u Anadoliji. U prvoj polovini VII veka Gig je osnovao dinastiju Mermnada, čiji su najznačajniji vladari bili Alijat, početkom VI veka, i zatim Kres (560—546). Na podstrek ovih preduzimljivih kraljeva, Lidija je proširila svoje odnose sa jonskim gradovima, do te mere da ih je držala pod pravim pokroviteljstvom. Posle jednog dugog perioda neprijateljstava, Alijat je umeo da sklopi mir sa Miletom, da načini sa njim ugovor o prijateljstvu i da otvori svoje države pred grčkom trgovinom. Plodna beše razmena između jonskih luka, koje

su uvozile robu iz Egipta ili sa Crnog mora, kao i iz prave Grčke i sa krajnjeg zapada, i tržišta u Sardu, o kome se širio glas grada raskoši i uživanja. Grci su se sasvim dobro prilagodili ne odveć teškom podanstvu pred istančanim kneževima koji su pokazivali pažnju prema helenstvu: Alijat se oženio Grkinjom, Kres je primio Solona na svome dvoru; i jedan i drugi su veličanstvenim darovima punili svetilište u Delfima, a Delfi su u naknadu za to priznali Kresu pravo na grad. Zahvaljujući ovim srdačnim odnosima sa Lidijom, grčki gradovi u Joniji prošli su u prvoj polovini VI veka kroz period velikog blagostanja. Rasprostiranje obične jonske grnčarije, posuđa koje je služilo za izvoz proizvoda, obilato svedoči o tome: ta se grnčarija susreće svuda, u Etruriji, u Provansi, u Španiji kao i u Naukratisu ili u naseobinama na Crnom moru. Naporedo sa svojim ekonomskim razvitkom, Jonija tada doživljava blistav kulturni razvitak: dok se u Efesu* diže veliki Artemidin hram, koji se po razmerama može porediti jedino sa *Herajonom* na Samosu, Milećani, kao Tales koji je predvideo pomračenje Sunca 585. ili Anaksimandar koji je oko 546. stvorio prvo nama poznato grčko delo u prozi, daju nauci i filosofiji njihov prvi racionalni oblik.

Ali već se odavno uticaj istočnjačke misli i naročito umetnosti bez prestanka ispoljavao na čitavoj grčkoj civilizaciji. Ceo VII i prva polovina VI veka nose u našim arheološkim klasifikacijama ime *orijentalizujućeg perioda*. Trgovina sa istočnim tržištima, najpre posredstvom Feničana, zatim neposredno, morskim kao i kopnenim putem kroz Anadoliju, raširila je bila po grčkom svetu proizvode azijskog zanatstva: kujundžijske radove, tkanine, rezbarenu slonovaču, bronzano posuđe. Pojava koju smo zapazili u mikenskom dobu tada se ponavlja: uticaji iz Azije se snažno ispoljavaju na običajima, misli i umetnosti. Istočnjački ukus u odevanju, sklon dugoj i bogato ukrašenoj odeći, blistav nakit, mirisi, skupi za razmaženu ćud, raskošni predmeti za svakodnevnu upotrebu, sve to prodire u grčke gradove Jonije i u bogate naseobine na Zapadu, koje trguju kako sa Istokom tako i sa Etrurcima, koji i sami nose dubok pečat svojih anadolskih tradicija. Religijska verovanja i mitovi oblikuju se uz podražavanje istočnjačkim tradicijama: Artemida Efeska, Afrodita

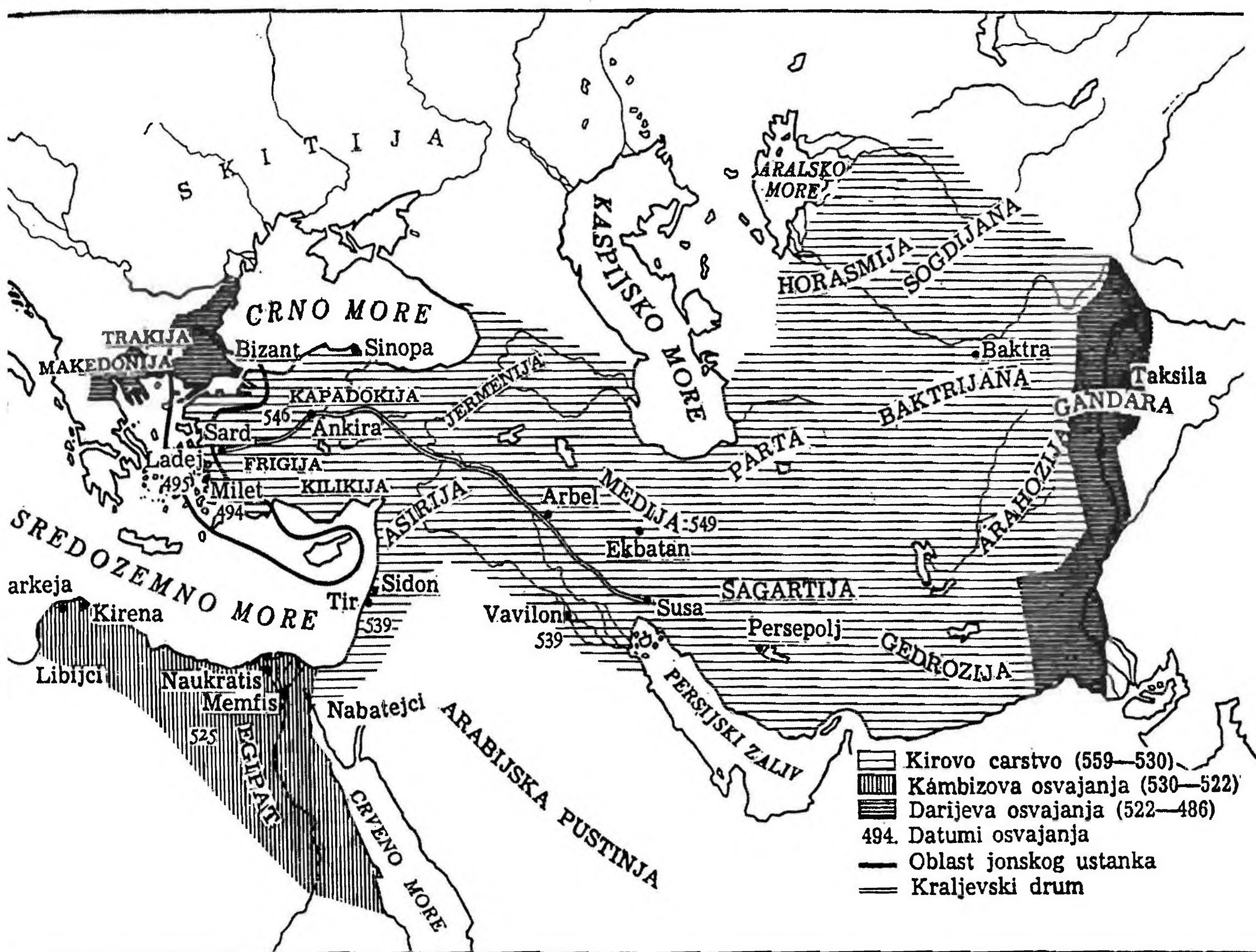
sa Pafosa, Apolon iz Didima, pored Mileta, svi oni nose više nego jednu crtu pozajmljenu od azijskih božanstava. Za Herakla sa Tasosa smatralo se da je feničanskog porekla. Čudovišta koja se u mitologiji rado prihvataju, sfinga ili grifon, Gorgona ili Himera, Sirena ili Pegaz, proističu iz azijskog folklora ili se nadahnjuju njegovim tvorevinama. Dekorativna umetnost, u draguljarstvu kao i u keramici, ponavlja omiljene motive istočnjačke umetnosti, posebno one sa tkanina, koje je upoznala čitava Grčka: frizovi sa životinjama što se beskonačno ponavljaju, kao da su otisnuti pomoću jednoga od onih valjkastih pečata koje su rezbarili umetnici sa Bliskog istoka, čine suštinski elemenat ukrasa na lepim »istočnjačkim« vazama rodoske kao i korintske keramike. Čak i u muzici, očigledan je anadolski doprinos: Grci mu duguju dva osnovna *oblika,* frigijski i lidijski oblik.

Ali, kao ni u mikensko doba pred širinom kritskog doprinosa, prava originalnost helenske civilizacije nije nikako dopuštala da je preplave istočnjački uticaji. Čak i u Joniji arhitektura suštinski ostaje grčka, a u keramici sa Hiosa kao i na sarkofazima iz Klazomene i na jonskim hidrijama iz Kaere — uvek se otkriva obeležje grčkog duha sa jasnim osećanjem za red, njegov smisao za realističko posmatranje, neprestano posredovanje umetnika koji unosi nešto lično u delo počev od trenutka kada ono izlazi iz okvira proizvodnje za svakodnevnu upotrebu. Grčko arhajstvo je u svojim dodirima sa Istokom otkrilo mogućnost bogaćenja, kojom se obilato koristilo: ono nije htelo da tu izneveri sebe. Nigde se, bez sumnje, to ne pokazuje jasnije nego u Atici, u drugoj polovini VI veka, sa dražesnim skupom *kora* na Akropolju, koje su otmene i doterane često na sasvim jonski način, ali zato u svome držanju kao i u izrazu čuvaju skromnost i sramežljivost saobrazno uzoru grčke žene. Osmeh koji se nagoveštava na njihovim mramornim licima nikako nije puki običaj: on izražava unutrašnji život koji od statue stvara ličnost, time sasvim različitu od bezimenih senki sa Istoka.

Ali, upravo u trenutku kada su se ta umetnost i civilizacija koristile azijskim doprinosom ne dopuštajući da ih on nadvlada, ocrtava se jedna opasna pretnja, dolazeći sa tog Istoka koji je do tada bio iz-

vor bogatstva i koristi, a koji je najednom poneo u sebi smrtnu opasnost po helenstvo. Jedna nova sila se pojavila sredinom VI veka, persijska moć, koju je u srcu Irana stvorio Ahemenid Kir. Za nekoliko godina ovaj osvajač i genijalni političar, potekao iz kraljevine Medije kojom je uspeo da zavlada, srušio je Kresovu moć (546), dočepao se čitave Anadolije, potčinio svojoj vlasti obalske grčke gradove i mnoštvo ostrva u Egejskom moru. Zatim je pokorio Vavilon i čitavu Aziju od Sredozemlja do Mesopotamije. Njegov sin Kambiz osvojio je Egipat (525). Počev od 522. jedan veliki vladar, Darije, upravlja carevinom Ahemenida i smera da još dalje proširi njene granice. U više navrata susretao se na svom putu sa Grcima iz prave Grčke: Sparta je podržala Kresa protiv Kira i imala neprijateljski stav prema persijskoj carevini. Atina je odbila da odobri povratak Hipiji koga su pomagali Persijanci. U 499. godini su Persijanci u jednom pohodu bezuspešno pokušali da pokore ostrvo Naksos u Kikladima. Taj neuspeh je podstakao Jonjane na ustanak: oni dobiše od Atine pojačanje od dvadeset brodova i stotinu drugih brodova od Eretrije, pa zatim poslaše jedan ekspedicioni odred u dolinu Hermosa, gde zauzeše i spališe Sard, ne poštedevši svetilište boginje Kibele koju su obožavali Liđani. Čitava azijska Grčka podigla se tada na ustanak, dok su se Atinjani vratili svojim domovima. Ali Darije je žestoko i uspešno odgovorio: 494. godine je zauzeće Mileta, koje je usledilo za pomorskom pobedom kod Ladeja, gde je uništena jonska flota, označilo kraj ustanka. Milećani behu u gomilama odvođeni u roblje, Apolonovo svetilište u Didimu* beše poharano, a sveti darovi odneseni kao plen u Susu, gde je jedan od tih darova bio pronađen u naša vremena. Nešto kasnije, 492, persijska vojska pod zapovedništvom Mardonija prošla je kroz Moreuze i vaspostavila Darijevu vlast nad Trakijom i Makedonijom, koje su prethodno već bile pokorene, kao i grčki gradovi u ovoj oblasti, pre pobune Jonije. Dve godine kasnije, 490, iz Kilikije je krenuo pohod koji su predvodili Datis i Artafern: njihov neposredni cilj bio je da kazne Atinu i Eretriju zbog pomoći koju su ova dva grada pružila ustanku u Joniji. Ali se svakako težilo i za sprovođenjem jedne još krupnije

7. PERSIJSKO CARSTVO PRE PERSIJSKIH RATOVA

političke namere: da se i čitava Grčka isto tako potčini Velikome kralju. U iskušenju persijskih ratova bila je u pitanju budućnost nezavisne grčke civilizacije. Slava Atine sastoji se u tome što je ona to odmah razumela i suočila se sa opasnošću bez uzmaka.

GLAVA IV

KLASIČNO DOBA

(OD PERSIJSKIH RATOVA DO STUPANJA NA PRESTO ALEKSANDRA VELIKOG, 490—336)

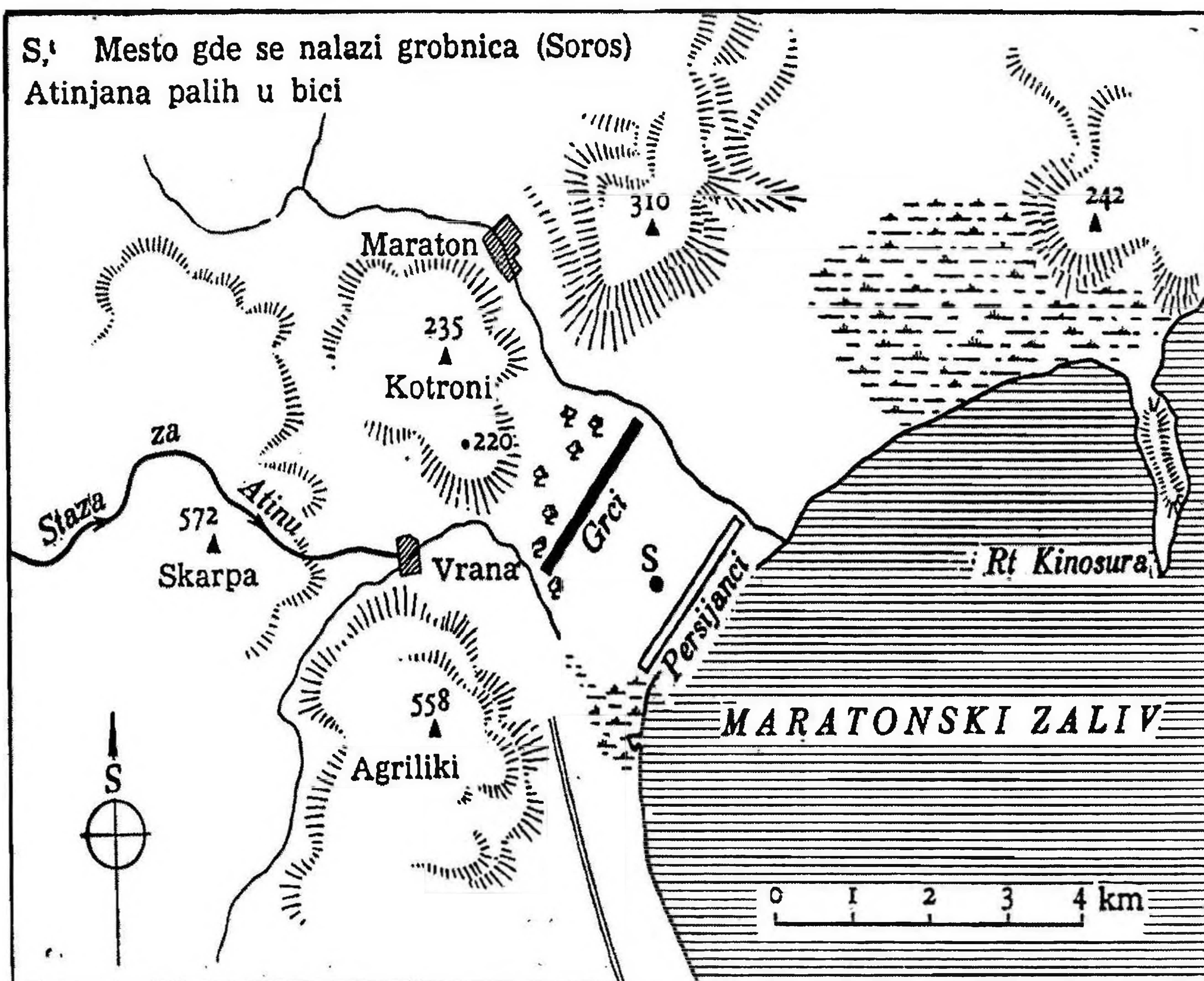
Pohod koji su predvodili Datis i Artafern okupio je znatne pešadijske i konjičke snage (možda 25.000 ljudi), koje su se prevezle preko mora pod zaštitom ratnih brodova. Pridružio im se Pisistratov sin, bivši atinski tiranin Hipija, u nameri da vaspostavi svoju vlast nad Atikom uz pomoć Persijanaca. On je računao na podršku izvesnih pristalica među stanovništvom, u redovima onih koji su se sećali vladavine Pisistratida kao »zlatnog veka«. U prolazu flota je zapalila Naksos, pokorila Kiklade, opustošila teritoriju Karista na Eubeji, zatim je stigla do Eretrije, koja je usled izdaje podlegla posle šestodnevne opsade. Stigavši potom i do atičke obale, ona je iskrcala napadačke jedinice u Maratonskom zalivu, naspram Eubeje. Hipija je savetovao Persijance u njihovim poduhvatima.

Pred ovom neposrednom opasnošću Atina posla jednog trkača u Spartu da traži pomoć. Ali, da ne bi narušili jedan verski propis, Lakedemonjani ne htedoše da krenu pre mladog meseca, šest dana kasnije: kad oni stigoše, sve je već bilo okončano. Skupština naroda atinskog bila je odlučila da prihvati bitku na otvorenom polju, umesto da čeka napad iza gradskih bedema. Da prevagne ova odluka, doprineo je jedan od desetorice izabranih stratega, Miltijad*, koji se i ranije susretao sa Persijancima prilikom jednog kolonijalnog poduhvata u Hersonesu, u Trakiji. On je isto tako odigrao presudnu ulogu

i na bojnom polju, utičući na polemarha Kalimaha*, vrhovnog zapovednika vojske, da okuša ratnu sreću bez oklevanja. U zoru jednog septembarskog dana, 490, dođe do okršaja. Pojačani sa hiljadu vojnika koje su poslali Platejci, verni saveznici Atine, hopliti su na juriš napali persijsku pešadiju, bar dvostruko brojniju od njih, i nagnali je u bekstvo posle teške borbe prsa u prsa. Neprijateljska flota je prihvatila pobeđene i digla sidro. Kalimah i nešto manje od 200 Atinjana behu pali u bici i sahranjeni su na mestu pogibije pod zajedničkom humkom koja i danas nadvisuje obalsku ravnicu Maratona, među maslinama. Persijanci behu izgubili blizu 6.500 ljudi. Miltijad i stratezi krenuše istoga dana sa vojskom ka Atini i stigoše na vreme da bi preduhitrili jedan pokušaj iskrcavanja u Faleri. Videvši da je obala odbranjena, Datis i Artafern odustaše od daljih pokušaja i vratiše se u Aziju, odvozeći sa sobom plen i zarobljenike sa Eubeje i Kiklada.

U Darijevim očima pohod je mogao imati polovičnog uspeha. Izvesno, Atina je izbegla osvetu Velikog kralja, ali je zato Eretrija, drugi grad okrivljen zbog pružanja pomoći pobunjenim Jonjanima, bila teško kažnjena. Zarobljeni Eretrijci behu odvedeni u Arderiku, severno od Suse, u Luristan, oblast u kojoj se već iskorišćavao jedan izvor nafte: pedeset godina kasnije, kada ih je posetio Herodot, oni su još uvek čuvali svoj jezik i svoje običaje. Pljačkanje gradova na Eubeji, kao što je Naksos, ogroman broj zarobljenih, pouzdani uspesi isto koliko i neuspelo iskrcavanje u Atici, nisu se mogli zaboraviti. Atina ne bi ništa izgubila čekanjem: sada se znalo da je vojska koja bi se iskrcala uz pomoć flote nedovoljna da bi se Grčka potčinila kraljevoj vlasti. Darije se ponovo vratio svojoj zamisli da izvrši upad u širokim razmerama, ali je ustanak u Egiptu odložio njeno sprovođenje u delo. U međuvremenu kralj je umro (486) i njegov naslednik Kserks je najpre morao da uspostavi red u Egiptu pre nego što bi preduzeo novi pohod na Evropu.

Ono što je za Persijance predstavljalo samo neznatan neuspeh izgledalo je pak u očima Grka i ostaje s punim pravom u pamćenju ljudi kao pobeda sa prevashodnim posledicama. Po prvi put je strašna persijska vojska bila razbijena na otvorenom polju od strane

(Po N. G. L. Hammondu.) Persijsku vojsku, leđima okrenutu moru, snabdevala je hranom njena mornarica usidrena u zalivu. Atinjani i Platejci spustili su se niz obronke Pentelika (bregovi Agriliki i Kotroni). Polemarh Kalimah (koji je poginuo u okršaju) zapovedao je desnim krilom, Platejci su obrazovali levo krilo. Miltijad je razvio svoje jedinice na strelomet od Persijanaca i dao zapovest za juriš. U središtu su Persijanci u početku imali preimućstvo, ali Grci su to ubrzo postigli na oba krila, a zatim su se ustremili na neprijatelja koji je pobeđivao u središtu i razbili ga. Većim delom persijska se vojska ponovo ukrcala, uprkos teškoćama koje su je sprečavale u tome. Tada je Eshilov brat, Kinegir, izgubio ruku od jednog udarca sekire, kad je pokušao da hvatanjem za krmu zadrži jedan neprijateljski brod.

hoplita, iako je dotle izgledala nepobedivom. Atina je, samo svojim sopstvenim snagama, ostvarila taj podvig: Kekropsov grad, veran svojim drevnim tradicijama i svom nedavnom napretku, ovenčao se od tada vojnom slavom koju mu čak ni uspeh u Halkisu, 506, nije mogao pribaviti. Pored Sparte, koja dotle nije imala premca po oružju, Atina je stekla ugled koji će služiti njenom probuđenom

slavoljublju. Ali naročito Darijev pokušaj protiv Atine je učinio da se, više nego ikada ranije, u Grcima probudi svest o tome šta predstavlja helenstvo nasuprot moćnom azijskom carstvu. Nije u pitanju bio samo život i nezavisnost jednog naroda, već i budućnost jedne civilizacije. Ma kakva da su bila prethodna dobročinstva vladavine Pisistratida za Atiku, prisustvo Hipijino među kolima sa persijskom vojskom dobijalo je simbolično značenje. Preko mlade atinske demokratije, koja je odlučila da se muški suprotstavi stranoj najezdi, čitav grčki narod ispoljio je svoju rešenost da odbije ropstvo. Naravno, mnogi su Grci već saznali i još će saznati šta znači potčinjenost ruci drugih Grka. Ali ovoga puta nije u pitanju bio uobičajen sukob, gde »rat, majka svih stvari«, kako je govorio Heraklit, suprotstavlja ljude i njihove želje: skromni kolonijalni pohod Datisa i Artaferna pojavljuje se kao pokušaj da se Grčkoj nametne ne samo strana vlast, već i politička filosofija velikih istočnjačkih država u kojima, pod vlašću vladara sa božanskim pravom, ne žive građani nego stvari, bezimena ropska gomila gde se uguši svaka ličnost. Takvu su sudbinu borci sa Maratona, *maratonomasi*, odbili da prihvate za sebe same, svoju braću i potomke. Pred jednom Azijom čiju su moć, bogatstvo i veličinu, zasnovane na potčinjenosti ljudskih masa ćudima jednog svemoćnog monarha, divno poznavali, — oni su oružjem branili pravni ideal grada u kome su živeli slobodni ljudi. Kada su pri svežoj svetlosti jednog letnjeg jutra Miltijadovi vojnici, sa okruglim štitovima na dolaktici i uzmahujući svojim dugim kopljima, pošli na juriš u pravcu Persijanaca, čija se tamna gomila ocrtavala prema svetlosti blistavih morskih talasa, oni se nisu tukli samo za sebe, već i za jedno shvatanje sveta koje je kasnije imalo da postane opštim dobrom Zapada.

Drugi persijski rat imao je sasvim drugačiji karakter. Kserksove pripreme su, počev od 483. godine, postale očigledne: ne samo da je on prikupljao znatne snage na kopnu i moru, već je, štaviše,

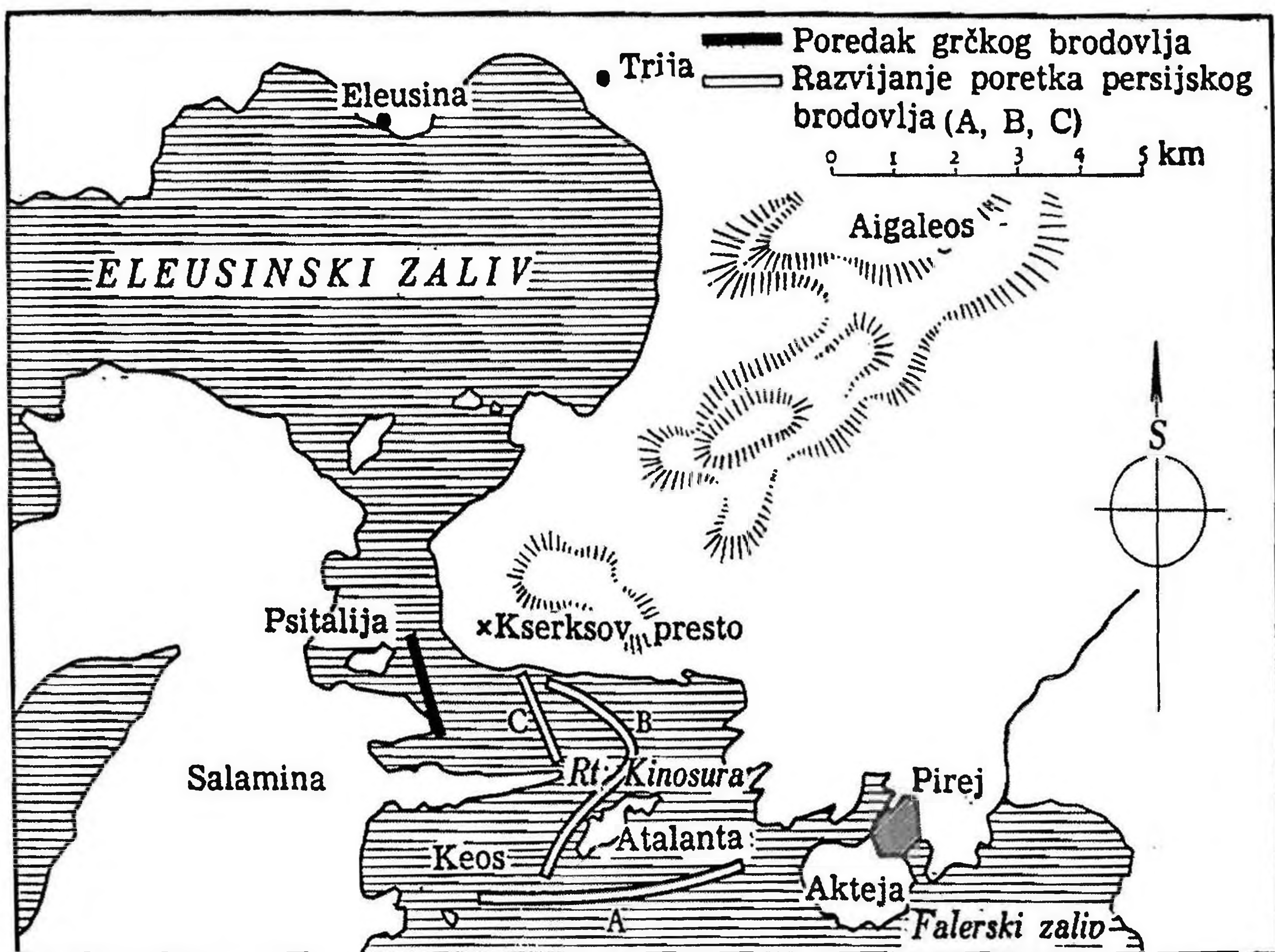

dao da se preduzmu golemi radovi, kao što je prokopavanje Aktejskog zemljouza (poluostrva sa planinom Atosom) na Halkidici, da bi tako uštedeo svojoj mornarici obilazak oko onog opasnog rta gde

je Darijevo brodovlje pretrpelo teške gubitke deset godina ranije, 492, tokom vojevanja po severnim obalama Egejskog mora. Bilo je jasno da se priprema skori upad i da se ovoga puta čitava Grčka nalazi pod udarom Velikoga kralja.

U Atini Miltijad beše preminuo u nemilosti, posle jednog neuspelog pohoda na Paros. Najuticajniji politički vođ, Temistokle, uočio je opasnost i predvideo kako da joj se suprotstavi; po njegovom savetu narod je za gradnju flote od dve stotine trijera dodelio izuzetne prihode stečene od rudnika srebra iz Lauriona. Sparta, proslavljena po svojoj davnašnjoj snazi i podržana od svojih saveznika, stala je na čelo grčkih gradova koji su odlučili da se zajednički bore za svoju slobodu. Okončani su unutrašnji ratovi. Pošto su se sakupili na Zemljouzu, predstavnici pojedinih država uzeše da raspravljaju o strategiji koju će sprovesti i poveriše vrhovno zapovedništvo lakedemonskim vođima. Argos, Ahaja, Etolija i Krit ostadoše neutralni. Gelon, tiranin Sirakuse, iako je bio pozvan, odbi da učestvuje jer nisu hteli da ga priznaju za poglavara saveza. Uostalom, jedan sporazum zaključen između persijskog kralja i Kartagine doprineo je da se sicilijanski tiranin odvrati od upuštanja u jedan daleki poduhvat, upravo kad je punska opasnost mogla da vaskrsne svakoga časa.

Kserksove snage, sakupljene na severozapadu Male Azije, otpočeše da prelaze Helespont prvih dana juna meseca 480, koristeći pri tom mostove sačinjene od poređanih brodova koje je persijski genije prebacio preko moreuza između Abidosa i Sestosa pod nadzorom grčkog graditelja Harpala. Flota od 1.200 brodova štitila je kopnena dejstva i pomagala da se snabdevaju hranom jedinice u kojima se nalazilo više stotina hiljada ljudi. Sve oblasti ogromnog carstva behu poslale svoje odrede, čiji šaren i živopisan izgled Herodot brižljivo opisuje. U sastavu mornarice nalazile su se feničanske, egipatske, kilikijske i kiparske eskadre, ali isto tako i 300 brodova na kojima su plovili Jonjani ili ostrvljani potčinjeni kralju. Preko Trakije i njenih grčkih naseobina, već svedenih na položaj satrapija, zatim preko Makedonije kao saveznice ahemenidske monarhije, Kserks je savladao oblast Olimpa i prodro u Tesaliju: Grci behu

(Po N. G. L. Hammondu.) Stručnjaci se ne slažu u pogledu ostrvca Psitalije, koje neki stavljaju tamo gde se nalazi Atalantino ostrvce na gornjem crtežu. Položaji dveju mornarica i Kserksova prestola ne mogu se utvrditi sa sigurnošću. Po Hammondu, grčka je mornarica zauzimala severni deo Salaminskog moreuza i njegov izlaz na Eleusinski zaliv. Dan uoči bitke, persijska mornarica (A) je upravo zatvorila južni izlaz moreuza, pokraj Atalantinog ostrva. Zatim je krenula odatle tokom noći (B) i našla se ujutru (C) nasuprot grčkoj mornarici, koja je takođe napredovala kroz moreuz. Do okršaja je došlo u sredini moreuza, koji na izvesnim mestima jedva da je širi od 1 km. Persijske jedinice iskrcane na ostrvce Psitaliju behu desetkovane strelama, a zatim su ih iskasapili hopliti, dok je grčko brodovlje, pokretljivije u tom tesnom prostoru, pritesnilo brodove Velikog kralja, koji su se uzajamno sudarili.

povukli svoj odbrambeni položaj više ka jugu. Tesalci i Beoćani (izuzev Platejaca i Tespijaca) pridružiše se Kserksu.

Do prvog kopnenog okršaja došlo je kod Termopila, obavezne prolazne tačke između mora i planinske prepreke Kalidroma, ocenjene neprohodnom za vojsku. Prvih dana meseca avgusta 480. godine Persijanci su probili odbrambeni položaj pošto ga je jedan neprijateljski odred zaobišao jednim planinskim putem. Obaveštene na vre-

me, grčke jedinice se behu povukle na Korintsku prevlaku, ostavivši u zaštitnici samo kralja Leonidu i njegovih tri stotine Spartanaca koji su se, uz nekoliko tespijskih Beoćana, tukli dok i poslednji nije pao. Njihovo žrtvovanje razbuktalo je borbeni duh u Helena i bilo proslavljeno od pesnika Simonida u epigramu koji je kasnije urezan na zajedničkoj grobnici ovih junaka: »Putniče, idi u Spartu i reci da padosmo ovde poslušni zakonima njenim.«

Naporedo sa ovim se grčka flota, sakupljena pored rta Artemisije, na severnom kraju Eubeje, sukobila po prvi put sa eskadrama Velikog kralja koje su se spuštale od Termeja, grada koji se dizao u Makedoniji na položaju budućeg Soluna. Iako su bili desetkovani orkanom koji ih je 400. razbio o stenovito Magnesijsko poluostrvo, egipatski i azijski brodovi su stekli dobre izglede tokom dvodnevnih neizvesnih borbi. Na vest o napuštanju Termopila, grčka se flota povukla ka jugu i usidrila pokraj Salamine, odakle je mogla da štiti bok utvrđenja na Zemljouzu.

Kroz Fokidu koju su opustošili i Beotiju koja ih je primila kao saveznike, Persijanci stigoše u Atiku. Postupajući prema jednom proročanstvu, Atinjani behu napustili svoj grad i sklonili se na brodovlje koje ih je prebacilo na Salaminu i Trezenu. Slaba posada ostavljena na Akropolju hrabro se branila pre nego što je bila iskasapljena. Atina bi prepuštena pljački i paljevini. Tako je Kserks svetio popaljena svetilišta u Sardu, kao što je želeo Darije.

Pre nego što bi se bacio na uporišta na Zemljouzu, kralj je morao da uništi grčku flotu, još uvek na okupu kod Salamine. Uhode su mu opisivale nesporazume i nesigurnost među vojskovođama koji su zapovedali udruženim grčkim snagama, pod vrhovnom upravom Spartanca Euribijada. Atinjanin Temistokle je smatrao da se treba boriti bez oklevanja na vodama Salamine, gde će nedostatak prostora onemogućiti protivniku da razvije sve svoje brodovlje kako bi koristio svoju brojnu nadmoćnost. On je vešto manevrisao kako bi prikrio pravu nameru prividnim povlačenjem ka Prevlaci: Persijanci, obavešteni od svojih izviđača, preprečiše jednom eskadrom zapadni prolaz Eleusinskim zalivom, kuda se grčko brodovlje moglo povlačiti. Trebalo je, dakle, prihvatiti bitku. Jednog jutra, krajem septem-

bra 480, flota Velikog kralja sa feničanskim brodovima na čelu probila se u moreuz, širok jedva jedan kilometar, između Salamine i atičke obale. Kserks je dao da mu se pripremi presto na padinama planine Aigaleosa da bi posmatrao pobedu svoje mornarice. Grčko brodovlje beše spremno za okršaj: prema taktici koju je preporučio Temistokle, oni iskoristiše svoje manevarske sposobnosti kako bi podstakli neprijateljske brodove koji su, u suviše zbijenom poretku, smetali jedni drugima. Ukrcani hopliti, bolje naoružani od svojih azijskih i egipatskih protivnika, behu jači od njih pri uskakanju na neprijateljske brodove u borbi prsa u prsa. Atinjani i Eginci, dve najbrojnije snage u grčkoj mornarici, takmičili su se u hrabrosti i veštini. Posle žestokog i nesređenog sukoba, brodovlje Velikoga kralja izvrši zaokret i pobeže ka Faleri, dok Grci nastaviše do u noć veliki pokolj neprijateljskih brodolomnika koje su tamanili, veli nam Eshil, »kao tunjevinu«. Manje od 400 grčkih brodova nanelo je težak poraz trostruko nadmoćnijoj floti.

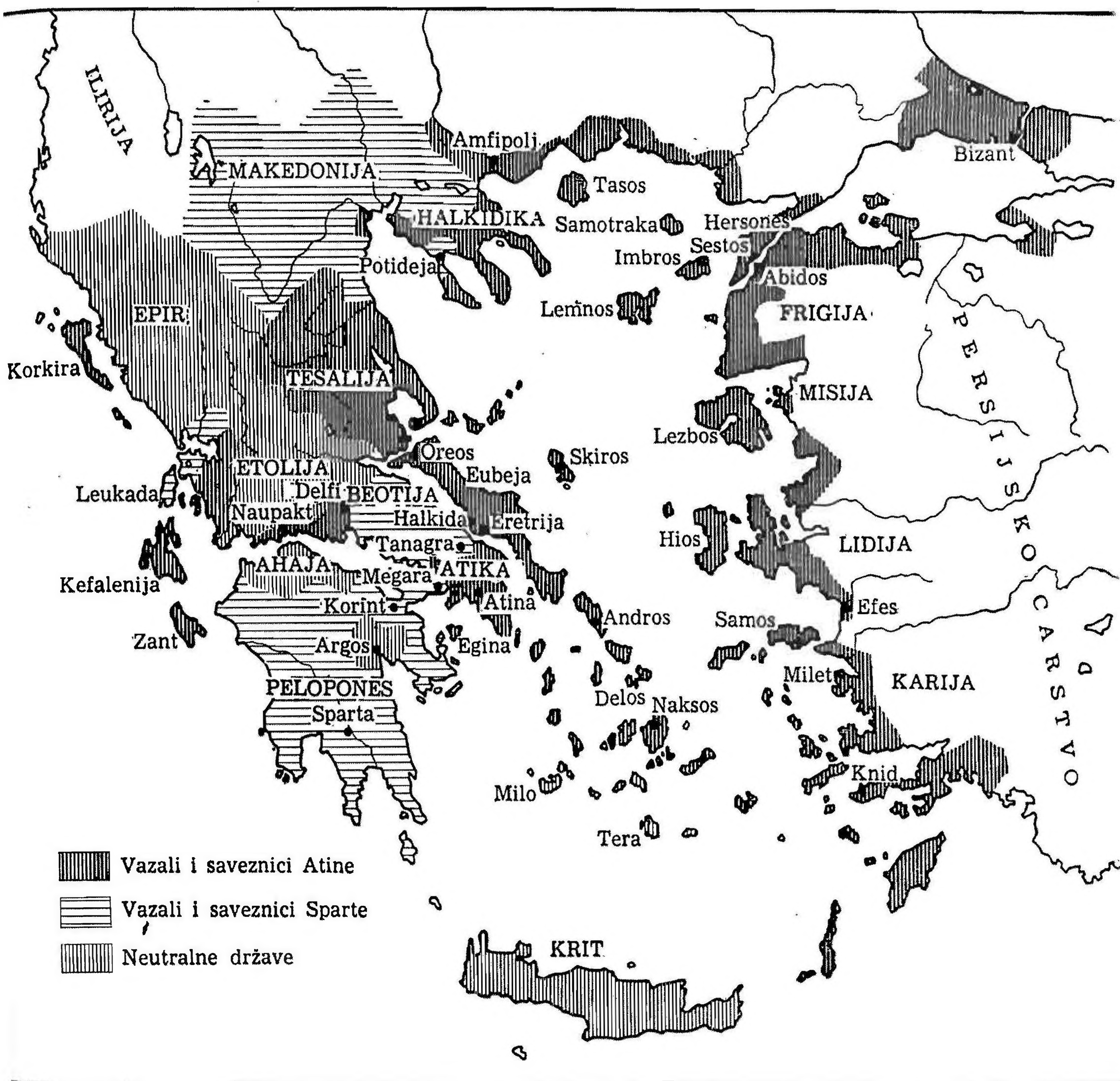
Oslabljena teškim gubicima, ta flota nije zato ostala manje opasna. Persijska vojska beše nedirnuta. Ali Kserks beše već dosta video, a i vreme beše poodmaklo. On izdade naredbu za povlačenje, poslavši mornaricu pravo ka Helespontu, dok se on sam vraćao sa vojskom kopnenim putem: trebalo mu je četrdeset pet dana napornog hoda da stigne do Azije. Ali je u Tesaliji ostavio jednoga od svojih vojskovođa, Mardonija, sa znatnim snagama koje su imale tu da zimuju kako bi nastavile borbena dejstva u proleće.

U 479. godini, samo što je obavljena žetva, početkom jula, Mardonije zauze Atiku koju njeni stanovnici behu ponovo napustili da bi se sklonili u Salaminu. Saznavši da je udružena grčka vojska napustila Pelopones, on se i sam povukao u Beotiju, ostavivši za sobom grad u ruševinama i opustošena sela. Čekao je Grke na kraju prelaza preko Kiterona, u blizini reke Azopa. Imao je brojnu i izvanrednu vojsku: persijska i azijska pešadija bila je združena sa beoćanskim i fokidskim hoplitima; posebno je konjica ulivala strah, pojačana eskadronima iz Tesalije, Beotije i Makedonije. Grčka vojska, kojom je zapovedao Spartanac Pausanija*, nećak kralja Leonide, brojala je skoro 40.000 hoplita, od kojih 10.000 Lakedemonjana i 8.000 Atinjana,

ne računajući lake jedinice. Ona je prešla Kiteron i zauzela položaj u podnožju planine, okrenuta ka persijskim redovima, pokraj grada Plateje. Protivnici su se ispitivali tokom tri nedelje, a za to vreme su Grci imali mnogo da pretrpe zbog uznemiravanja od strane neprijateljskih konjanika. Pokret koji je u cilju povlačenja naredio Pausanija, a loše sproveli njegovi potčinjeni, naveo je Mardonija da sa svojom pešadijom pređe Azop kako bi napao rastrojene Grke. Ali su oni izdržali udar sa čvrstinom: naročito su Lakedemonjani pružili dokaza o svojoj tradicionalnoj vrednosti, slomili juriš Persijanaca i, jurišajući i sami, naterali neprijatelja u bekstvo. Mardonije pogibe u okršaju. Atinjani, na levom krilu, behu naterali Beoćane na povlačenje. Varvarski logor pade u ruke Grcima, koji pobiše sve što nađoše u njemu. Ostaci napadačke vojske povukoše se ka severu, štićeni svojom konjicom. Teba, posle dvadesetodnevne opsade, predade pristalice Persijanaca. Pobednici su mogli s punim pravom da proslave svoju pobedu podigavši zaveštanja po velikim svetilištima, kao što je čuveni zmijasti stub u Delfima: ovoga puta Grčka beše konačno spasena.

Bitka kod Plateje, godinu dana posle Salamine, okončala je pretnju koja je već petnaest godina pritiskala helenstvo: ali ona nije okončala persijske ratove. Istoga dana kada je Pausanija razbio Mardonija na poljima Beotije, grčka flota, kojom je zapovedao jedan spartanski vojskovođa, postigla je drugi veliki uspeh. Ona je počela da nastupa, pozvana od Jonjana koji su hteli da se oslobode ahemenidskog jarma. Persijska flota, odbijajući da stupi u borbu, beše se nalazila na suvom tlu u blizini rta Mikale, na azijskoj obali, prema Samosu, a posada se pridružila jedinicama iz ove oblasti da bi se obrazovao jedan utvrđen logor. Grci se iskrcaše i zauzeše logor na juriš, dok su jonske snage zavrbovane od Persijanaca prelazile na njihovu stranu. Pobeda kod Mikale dala je grčkoj mornarici prevlast na Egejskom moru. Jonjani gotovo odasvud oteraše persijske posade i predstavnike Velikoga kralja. Što se grčke flote tiče, ona je otplovila do Helesponta kako bi uništila mostove od brodovlja koje je Kserks prebacio preko voda moreuza: o tome se već beše postarala nepogoda. Flota se tada vratila u Grčku, ali atinske snage

11. GRČKA UOČI PELOPONESKOG RATA

ostadoše u moreuzima i postaviše opsadu pred Sestosom, koji pade tokom zime. U proleće 478, atinski strateg Ksantip, Periklov otac, doneo je u Atinu, pored znatnog plena, užad koja beše poslužila da

se međusobno povežu brodovi nosači Kserksovih mostova. Ovo pobedničko znamenje, koje bi posvećeno bogovima u velikim svetilištima, doprinelo je da poraste slava Atine, koja je ubuduće držala u svojim rukama vojnu i političku prednost u borbenim dejstvima protiv Azije.

»Od persijskih ratova pa do onog peloponeskog, veli nam Tukidid, Lakedemonjani i Atinjani, čas ratujući jedni sa drugima, čas boreći se protiv svojih sopstvenih saveznika koji su težili da se oslobode njihove vlasti, čas zaključujući primirje, nisu prestajali da poboljšavaju svoja vojna sredstva i da prilikom tih poduhvata unapređuju svoje ratno iskustvo.« Ovaj period od pedeset godina, ili *pentekontaetija,* iskrsava tako iz prošlosti pred istoričarom kao priprema sukoba kojim se neizbežno moralo okončati suparništvo dvaju velikih grčkih gradova. Sparta, čija je prevlast do tada bila neosporna, vide sa nespokojstvom kako moć Atine raste do te mere da preti prevagom nad njenim sopstvenim uticajem čak i u peloponeskim zbivanjima. Taj porast predstavlja bitnu činjenicu ne samo za istoriju Grčke, već i za čitavu našu civilizaciju: jer je upravo prihvatanjem glavne uloge na političkoj i ratnoj pozornici Atina mogla da razvije u celini svoj genije u oblasti misli, književnosti i umetnosti. Poluvek koji je trajao od 480. do 430. s pravom nosi u ljudskom pamćenju ime *Periklovog veka:* on je dao grčkoj civilizaciji odlučan zamah, blesak koji nije prestao da zasenjuje.

Od zime 478/477. Atina je sa maloazijskim jonskim gradovima i ostrvljem pripremala savez koji je imao da nastavi rat protiv Persijanaca. Oni su i dalje ostajali opasni i uvek je postojala bojazan da obnove svoj napad. Gradovi u Maloj Aziji, na Moreuzima i na Egejskom moru, koji su neposredno bili ugroženi, imali su potrebu za stalnom zaštitom zasnovanom na pomorskoj moći. Nju je mogla obezbediti samo Atina: tradicionalno bratstvo Atike i Jonije bez sumnje je olakšalo stvaranje ovog saveza, ali glavni uzrok je, naravno, počivao na obostranoj koristi. Atina je stavila svoju flotu na raspolaganje savezu i prihvatila se zapovedništva nad udruženim

snagama. Gradovi koji nisu mogli da u pomorskim snagama doprinesu opštem naporu založili su se da izruče jedan godišnji novčani namet, ili *tribut**, čiju je visinu proračunao i odredio Aristid* sa mnogo pravednosti. Savezna blagajna, kojom su rukovali atinski rizničari, nalazila se pod Apolonovom zaštitom u svetilištu na Delosu, u srcu Kiklada, koje su Jonjani već vekovima zajednički obožavali. Pod vođstvom atinskih starešina, uzastopni pohodi obezbediše nadzor nad Moreuzima, oteraše persijske posade iz Trakije, omogućiše da se uspostave atinske vojne naseobine *(kleruhije)* na ušću Strimona i na ostrvu Skirosu, i ugušiše nameru za otcepljenje koja je dotle tinjala na Naksosu. Najzad, oko 467, Kimon*, sin Miltijadov, povede brojnu mornaricu u susret persijskoj floti na južnoj obali Male Azije; u Pamfiliji, na ušću reke Eurimedona, on odnese dvostruku pobedu, pomorsku i kopnenu, obnovivši uspeh kod Mikale. Bezbednost grčkih gradova na Egejskom moru beše ubuduće osigurana.

Za to vreme su vodeće ličnosti drugog persijskog rata nestajale pod sramnim okolnostima. Pausanija, pobednik kod Plateje, beše pokazao lično slavoljublje nespojivo sa tradicijama lakedemonske države. Lišen zapovedničkog položaja, on je uspostavio tajne veze sa Velikim kraljem: njegove spletke behu otkrivene i tako ga pustiše da umre od gladi u jednom svetilištu gde je potražio utočište. Temistokle, istinski pobedilac kod Salamine, pade i sam u nemilost. On beše učinio novu uslugu svojoj otadžbini podstičući je, uprkos Sparti, da se obnove bedemi koje su razrušili Persijanci i da se utvrdi Pirej. Ali politička sreća je učinila da se Atinjani otuđe od njega i da ga kazne ostrakizmom. On je bio umešan u Pausanijine pregovore sa Persijom i zato je imao za petama uhode i Sparte i Atine. Mogao im je umaći samo ako bi se sklonio pod zaštitu Artakserksa, Kserksova sina, koji ga je primio sa blagonaklonošću i dao mu imanja u Anadoliji, gde je nešto kasnije i umro, oko 460.

Ako je Atina, lišena Temistokla, pronašla u Kimonu vođa sposobnog da je nadahne jednom preduzimljivom politikom, Sparta se borila sa ozbiljnim teškoćama. Najpre je još jednom morala da se sukobi sa neprijateljstvom Argosa, svoga suseda i starog protivnika. Zatim je buknuo ustanak helota i izazvao treći mesenski rat,

koji je trajao gotovo deset godina (469—460). Žestok zemljotres je, 464. godine, uništio gotovo čitav grad: bila je potrebna sva snaga kralja Arhidamosa i tradicionalna spartanska disciplina da bi se država spasla od potpunog sloma. Zato se Sparta nije mogla koristiti ni prvim teškoćama na koje je Atina nailazila na svome putu do hegemonije: kada je, 465—464. godine, ostrvo Tasos, kraj obala Trakije, htelo da napusti atinski savez, uzalud je pozivalo u pomoć Lakedemonjane i Kimon je mogao da pokori pobunjeni grad posle dvogodišnje opsade. Štaviše, Sparta je i sama morala da traži pomoć Atinjana da bi konačno slomila otpor Mesenjana. Atinjani poslaše jedan odred sa Kimonom na čelu, koji pretrpe neuspeh pri pokušaju zauzimanja tvrđave na planini Itomu, gde se behu sklonili pobunjenici. Lakedemonjani ga vratiše bez okolišenja. To je bila prilika da dođe do otvorenog raskida između dveju država: oružana borba imala je da zameni potajno suparništvo koje ih je razdiralo već dvadeset godina.

Unutrašnji politički razvitak Atine podsticao je neprijateljstvo prema Sparti. Kimon je oduvek pokazivao naklonost ka čuvarnim tradicijama Lakedemonije. Ali, uprkos svojim pobedama, on bi kažnjen ostrakizmom 461: nije mogao da spreči demokratsku stranku, koju su predvodili Efijalt i Perikle, mladi Ksantipov sin, da usvoji reforme po kojima je Savetu Areopaga*, sastavljenom od arhonata čije je službovanje isteklo, oduzet sav politički uticaj i ostavljeno mu samo pravosuđe ograničeno na slučajeve ubistva i svetogrđa. Savet Pet stotina i sud Helieje, koji su birani na demokratskiji način, nalediše svu ostalu izvršnu vlast kojom je dotle raspolagao Areopag. Premda je Efijalt ubrzo potom bio ubijen, njegove mere su dobile podršku, i otuda Eshilov poziv na opreznost u *Orestiji* (458): »Odbij bezvlašće kao i despotizam!« (*Eumenide*, 525—526). U isto vreme je Atina otpočela napadačka borbena dejstva u jedan mah protiv Persije i protiv Lakedemonjana sa njihovim saveznicima. Dok je uvećavala odbrambena sredstva, podižući u gradu Pireju neprekidno utvrđenje od Dugih bedema, ona posla i jednu flotu u pomoć libijskom poglavaru koji je, u blizini Memfisa, pokušavao da podigne Egipat protiv Velikoga kralja. Ovaj pohod se, posle početnih u-

speha, završio slomom 454: propala je gotovo sva vojska poslata u ovaj poduhvat. U samoj Grčkoj Atina je dobila pomoć od Megare, dotadašnje saveznice Sparte, zavojštila protiv Korinta i skršila moć Egine (457), obezbeđujući sebi na taj način potpunu slobodu kretanja po Saronskom zalivu. Ona je u Beotiji, kod Tanagre (457), pretrpela poraz pred lakedemonskom vojskom, koja se posle svoga uspeha vratila na Pelopones. Atinjani su to iskoristili da učvrste svoju vlast u srednjoj Grčkoj. Zatim su tokom pomorskih borbenih dejstava, kojima je delimično upravljao Perikle, uznemiravane obale Peloponesa. U Naupaktu, u zapadnoj Lokridi, Atinjani behu stvorili čvrstu tačku oslonca, koju poveriše na čuvanje posadi sastavljenoj od Mesenjana koje su prognali Spartanci: tako su mogli da vrše nadzor nad Korintskim zalivom kao što su ga imali i nad Saronskim.

Decenija 460–450. je od bitnog značaja za Atinu: tada Perikle, rođen oko 495. u plemićkoj porodici privrženoj *genosu* Alkmeonidâ, postaje glavni duhovni vođ atinske politike. Lep, privlačan, obrazovan, sjajan besednik, merodavan u pitanjima rata, on je uživao puno poverenje demokrata koji su ga, svesni njegovih visokih odlika, smatrali časnim i u političkom i u novčanom pogledu i ostali mu verni do kraja, uprkos napadima pesnika komičara koji su bili naklonjeni njegovim protivnicima. On je postavio goleme ciljeve pred svoju otadžbinu i, kao obazriv političar, nije se opterećivao izuzetnim obzirima kada su bila u pitanju sredstva da ih ostvari. Uveren, s punim pravom, da atinski narod raspolaže izvanrednim sposobnostima, on je smatrao da mu te sposobnosti daju pravo na hegemoniju i postavio mu je u zadatak da to sprovede u delo: tako je on dospeo do zavojevačkih načela kojima su se njegovi sugrađani sasvim dobro prilagodili. Narod je u tome video preimućstvo za sebe, pošto je imao da postane rukovodećim elementom ne više jednog saveza, već jednog carstva i pošto će novčana sredstva saveza predstavljati njegov poreski prihod: zavođenje redovne dnevnice za sudije u Helieji, množenje upravnika u metropoli i izvan nje, vojničke plate i odštete, od svega toga je živelo, veli nam Aristotel, preko dvadeset hiljada građana. Kad se tu dodaju i ugledne građe-

40. MARATONSKI ZALIV (POGLED IZ VAZDUHA).

U sredini, brdo Kotroni razdvaja današnji gradić Maraton (levo) od sela Vrane (desno, uz šumovite padine brda Agriliki). Bitka se odigrala u obalskoj ravnici, danas pokrivenoj maslinjacima, između krajnjih obronaka brda Kotroni i mora. Uočava se, nešto u levo, istanjeno i izduženo predgorje Kinosura, koje zatvara zaliv. U pozadini, Eubeja.

41. PAUSANIJA.

Rimska kopija jednog portreta iz V veka, na kojoj se verovatno prepoznaje pobednik kod Plateje. (Muzej u Oslu.)

42. MILTIJAD.

Na postolju jedne herme iz rimskog doba, koja nam je sačuvala kopiju ovog portreta, može se pročitati ovakav grčki epigram: »Svi Persijanci, Miltijade, znaju za slavne podvige tvoje! Maraton je svetilište gde se čuva sećanje na valjanost tvoju.« Original je predstavljao potpunu statuu koja je podignuta u V veku posle Miltijadove smrti. (Muzej u Raveni.)

43. TEMISTOKLE.

Herma iz rimskog doba koja verno predstavlja jedan Temistoklov portret načinjen za njegova života (oko 470—460). Herma je identifikovana po jednom natpisu. Lice snažnih crta, dostojno ove izuzetno obdarene ličnosti. (Muzej u Ostiji.)

44 do 47. BITKA KOD PLATEJE.

Bez sumnje ima razloga da se pojedini događaji iz ove bitke prepoznaju u severnom, južnom i zapadnom frizu sa hrama Atene Nike na atinskom Akropolju, koji su vajani oko 420. Grčki ratnici su tu, u svojoj herojskoj nagoti, prikazani u okršaju sa Istočnjacima (duga tunika, štitovi u obliku mladog meseca: sl. 45 i 46) ili sa drugim Grcima (sl. 44 i 47) koji bi mogli biti Tebanci, saveznici Kserksovi. (Britanski muzej.)

48. GRK PROTIV PERSIJANCA.

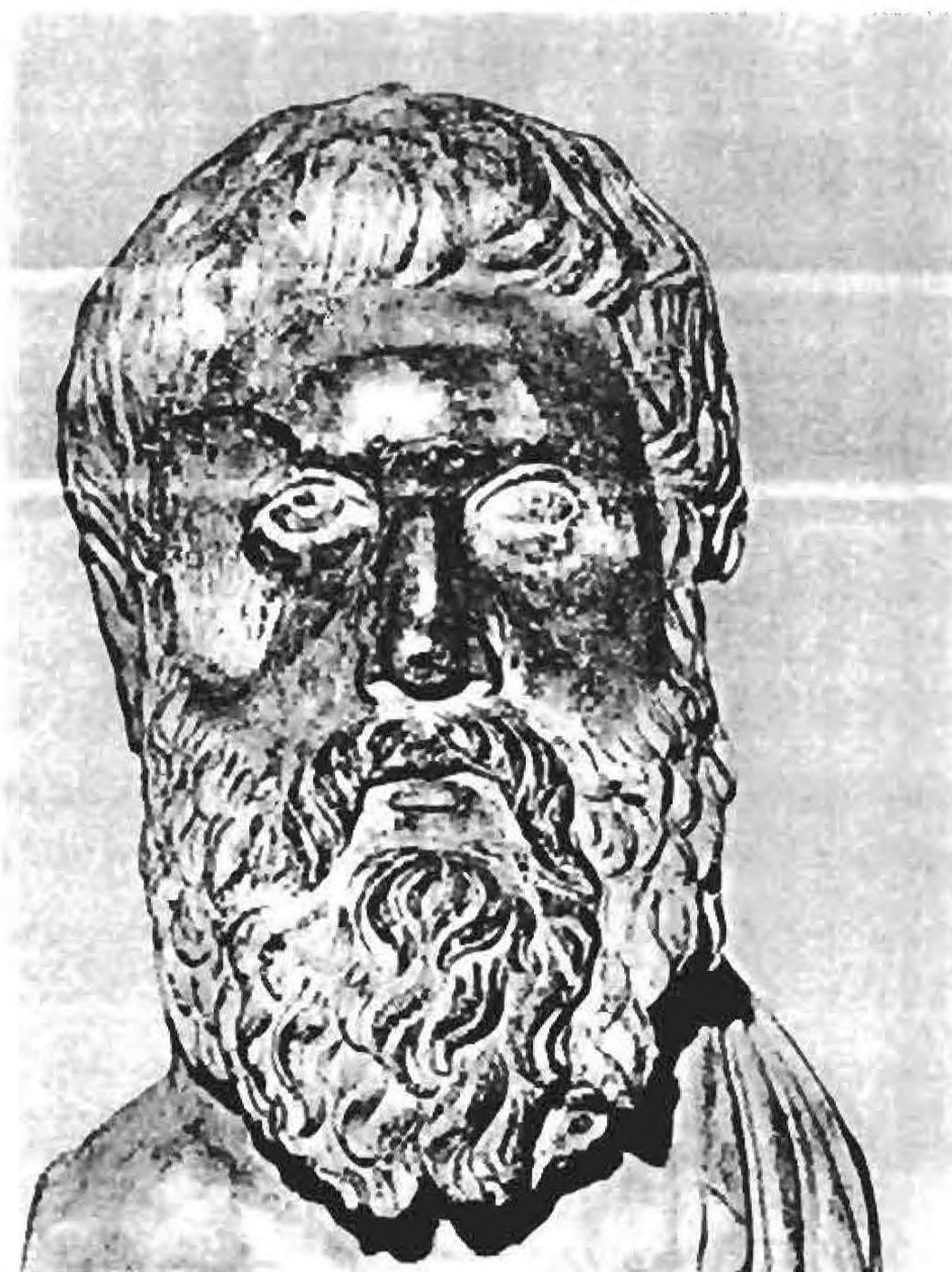
Ovaj atički pehar sa crvenim figurama, na nesreću veoma oštećen i restauriran (gornja polovina grčkog ratnika ponovo je naslikana), delo je slikara keramiča-

41

42

44

45

46

47

ΚΗΦΙΣΟΦΩΝΠΑΙΑΝΙΕΥΣ
ΕΓΡΑΜΜΑΤΕΥΕ
ΣΑΜΙΟΙΣΟΣΟΙΜΕΤΑΤΟΔΗΜΟΤΟΑΘΗΝΑΙ
ΩΝΕΓΕΝΟΝΤΟ

ΦΙΛΙΠ
ΠΟ

ra Durida. Ono podseća, negde u doba Maratona (490), na bitke između grčkih gradova i ahemenidskog carstva. Oboreni Persijanac, u pripijenoj odeći sa šarenim motivima, bio je neki zastavnik. (Muzej u Louvreu.)

49. ZAGLAVLJE JEDNOG ATIČKOG UKAZA.

Ovaj ukaz, obnarodovan u jesen 405, daje građansko pravo Samljanima koji su ostali verni atinskom savezu posle Egospotama (na istoj steli nalaze se i dva druga ukaza za Samljane, iz godina 403—402). Bareljef predstavlja Heru i Atenu, poštovane kao zaštitnička božanstva Samosa i Atine, kako potvrđuju svoje savezništvo stiskom ruke. Čitamo: »Kefisofon, iz peanijske deme, beše poverenik (Veća). Samljanima koji ostadoše verni narodu atinskom.« Sledi tekst ukaza. Kefisofonovo ime je pomenuto u zaglavlju pošto je on morao dati da se ova tri ukaza urežu 403—402. (Muzej Akropolja, Atina.)

50. PERIKLE.

Herma iz rimskog doba, identifikovana po jednom natpisu. Originalna statua, delo Kresilasovo, izvajana je nešto pre ili posle smrti ovog velikana, oko 430—420. Šlem na Periklovoj glavi predstavlja obeležje njegovih strateških ovlašćenja. Klasična plemenitost i dostojanstvo lica, čije se crte približuju idealnom tipu ne gubeći niukoliko individualni karakter. (Britanski muzej.)

51. NOVAC FILIPA II MAKEDONSKOG.

Godine 356, kada se i Aleksandar rodio, Filip je dao da se, u čast pobede njegovog konja na Olimpijskim igrama, iskuje izvesna količina tetradrahmi koje s lica nose Zevsovu glavu, a s naličja konja koga jaše nag konjanik. Njegova je glava ovenčana trakom, a u ruci nosi palmovu granu: to su odličja njegove pobede. Pod konjem, jedan kantar. (Odeljenje medalja.)

vine koje je Perikle podizao na Akropolju i gde su našle posla stotine radnika tokom dvadeset i više godina, vidi se koliko je Periklova politika povlađivala materijalnim interesima naroda, a da se i ne govori o zadovoljenjima koja je pružila narodnom samoljublju. U 454—453. savezna riznica bi premeštena sa Delosa u Atinu, prelazeći tako od Apolonovog pokroviteljstva pod pokroviteljstvo boginje Atene: premda je ova mera bila opravdana s obzirom na persijsku flotu čije su se pretnje nadvile nad Kikladima posle atinskog sloma u Egiptu, po sredi je bio politički potez kojim je Atina obeležila potpuno preuzimanje svih poslova saveza pod svoju vlast. Time su saveznički gradovi u stvari svedeni na položaj podaničkih gradova, a savez se preobrazio u carstvo.

Perikle je, uz podršku Kimona koji je pozvan iz izgnanstva, delao odlučno i snažno. Egipatski slom i zavojevačke težnje Atine behu pokrenuli mnoštvo savezničkih gradova na otcepljenje, uz sudelovanje Persijanaca. Da bi imali odrešene ruke, Atinjani su zaključili primirje sa Spartom. Zatim su se postarali da prinude odmetnute gradove na poslušnost. Pošto su vaspostavili svoju vlast, nastavili su rat protiv Persijanaca: Kimon je zapovedao eskadrom koja je otišla da traži bitku u vodama Kipra. On se razboleo i umro tokom borbenih dejstava, pošto je već odneo nove pobede. U 449—448. otpočeli su pregovori i završili se ugovorom koji se naziva Kalijin* mir, po imenu glavnog atinskog pregovarača. Samostalnost grčkih gradova u Aziji beše zajemčena. Ratno brodovlje Velikoga kralja nije se više smelo pojavljivati između Pamfilije i Bosfora. Atina bi, sa svoje strane, poštovala teritorije Velikoga kralja. Povratak mira osigurao je bezbednost Jonjana, što je i bio cilj za koji se zalagao Daloski savez, a pomorska trgovina opet je postala slobodna.

Atina se ovim koristila kako bi učvrstila ubuduće svoju prevlast nad »saveznicima«: ona je umnožila svoje vojne kolonije, ili *kleruhije*, podignute na savezničkom tlu; često je vršila upliv na unutrašnju politiku država pomažući u njima demokrate; nametnula je upotrebu atičkog novca i atički sistem težina i mera. Ekonomski imperijalizam sprovodio se naporedo sa političkim. Sparta

međutim nije bila neaktivna na kontinentu. Ona je pokrenula protiv Fokide, saveznice Atine, drugi sveti rat da bi od nje zaštitila samostalnost Delfa. Atina je uzvratila ravnom merom, ali se susrela sa ozbiljnim teškoćama u srednjoj Grčkoj, gde je mnoštvo gradova Beotije postalo neprijateljski raspoloženo prema njoj. Jedan atinski odred pretrpeo je 446. težak poraz kod Koroneje: trebalo je napustiti čitavu Beotiju. Megara se diže na ustanak, a i čitava Eubeja isto tako. Najzad se i lakedemonska vojska probi do Eleusine. Srećom po Atinu, vođ te vojske nije nastavio nastupanje i u redu se povukao. Perikle se time koristio da bi teško kaznio ustanike na Eubeji. Tada je on sa Spartom zaključio 446—445. godine tridesetogodišnji mir kojim je uspostavljena izvesna ravnoteža snaga između atinskog carstva, odsečenog od mnoštva svojih kontinentalnih saveznika (osim Plateje i Naupakta) ali još uvek gospodara Egejskog mora, i peloponeskog bloka predvođenog Spartom, koji se sada ojačao prilaskom Megare i Beotije. Svaka strana morala se uzdržati od poduhvata protiv saveznika one druge, ali je zato mogla da postupa po svojoj volji u odnosu na nezavisne države. Sloboda pomorske trgovine, na istoku kao i na zapadu, beše zajemčena.

Uprkos svome uzmaku u samoj Grčkoj, Atina beše na vrhuncu svoje ekonomske i vojne moći. Po Periklovu nagovoru, ona je uložila jedan deo tributom stečene gotovine u podizanje spomenika i statua na Akropolju: Partenon je sagrađen od 447. do 438, a sveta visoravan bila je ogromno gradilište na kome se neprekidno radilo do 432. Samo je Fidijina statua Atene Partenos stajala 700 talanata, gotovo dvostruku ukupnu vrednost godišnjeg tributa saveznika. U isto vreme Atina je izdržavala svoju mornaricu, sastavljenu od 60 trijera u stanju neprekidne pripravnosti tokom osam meseci godišnje. Te snage su joj omogućile spoljašnje posredovanje u najrazličitijim oblastima. U 443. godini Atinjani su u južnoj Italiji, u Turijima*, blizu stare Sibaride, smestili jednu naseobinu sastavljenu od ljudstva iz raznih grčkih država: istoričar Herodot iz Halikarnasa beše jedan od njenih prvih građana. U 440—439. Perikle je, ne bez muke, suzbio jednu pobunu na Samosu i drugu u Bizantu. Surovost ugušenja pobune na Samosu je svima jasno predstavila pre-

obražaj saveza u jedno carstvo sa tiranskim prohtevima. Pošto se njena vlast tako opet učvrstila, Atina je mogla da pošalje jedan pohod na Crno more do Sinopa i Amisosa, gde su se grupe naseljenika nastanile pored prethodnih stanovnika. U 436. godini ona je osnovala na donjem Strimonu značajnu naseobinu Amfipolis, predodređenu da pojača njen uticaj u Trakiji i na Halkidici. Najzad, na zapadu, ona je zaključila savez sa Akarnanijom.

U toj oblasti, kao i na Halkidici, interesi Atine su se sukobljavali sa interesima Korinta, člana peloponeskog saveza. U sukobu do koga je došlo između Korinta i njegove davnašnje naseobine Korkire (Krfa), ova poslednja se obratila Atini i dobila njeno savezništvo: u pomorskoj bici koja se odigrala 433. godine u vodama Krfa, Korkirani su, zahvaljujući dolasku atinskog pojačanja, uspeli da odbiju korintsku eskadru. Opasnost od opšteg sukoba se sve jasnije ocrtavala i Perikle ju je, svestan svega toga, smatrao neizbežnom. Tako je on učestao sa ispadima prema saveznicima Sparte. U 432. on je jednom naredbom zabranio trgovcima iz Megare pristup do luka i tržišta Atike i atinskog carstva: to je značilo dovesti Megaru, odgovornu zbog prihvatanja robova koji su bežali iz Atine, do privredne obamrlosti. U isto vreme krenuo je jedan atinski pohod na Potideju, najveći grad na Halkidici, korintsku naseobinu koja je sačuvala tesne veze sa svojom metropolom. Posredovanje kod Krfa, opsada Potideje, »megarska« naredba, sve je to bilo više nego što je Sparta mogla da podnese. Uz podršku svojih saveznika, a posebno podstaknuta od strane Korinta, ona je poslala ultimatum Atini, zahtevajući da bar megarska naredba bude opozvana. Na Periklov savet, Atinjani odbiše ovaj zahtev: to je značilo raskid i odlučno ogledanje snaga između dva suparnička grada. Rat koji je započeo 431. imao je da traje dvadeset sedam godina, pre nego što se bude završio porazom Atine 404.

Već od početka sukoba Perikle je uspeo da njegovi sugrađani prihvate takvu strategiju koja je iziskivala velike troškove, ali koja je jedina mogla da obezbedi Atini ozbiljne izglede na uspeh. On je

savršeno procenio podređenost atinske vojske u okršaju na otvorenom polju nasuprot snagama Sparte i njenih saveznika: ne samo da su ovi poslednji imali u ovom slučaju brojčanu nadmoćnost, već je i priznata vrednost spartanskih hoplita bila i sama dovoljna da zabrine njihove protivnike. Očigledno, Lakedemonjani su želeli da prihvate borbu kako bi do odluke došlo jednom jedinom bitkom. Perikle je savetovao da se to izbegne: atičko stanovništvo se moralo povući iza gradskih utvrđenja, Pireja i Dugih bedema, prepuštajući okolinu upadima neprijatelja. U naknadu, Atina bi u potpunosti koristila svoju pomorsku nadmoćnost, ne samo što bi održala slobodu svoje trgovine počev od Pireja, već bi i uznemiravala obale Peloponesa sve češćim iskrcavanjima i prepadima. Njenih 300 trijera, pojačanih onima sa Hiosa, Lezbosa i Korkire, njihova odlična posada, baze u Naupaktu i Akarnaniji na zapadu, vlast nad Egejskim morem, obimna novčana sredstva redovno popunjavana tributom, sve su to bila preimućstva Atine pred neprijateljem manje bogatim i slabije opremljenim na moru. Bilo je osnove za nadu da će se peloponeski savez, zadugo iscrpljivan nemilosrdnim pomorskim ratom, konačno raspasti i da će Sparta, ostavši bez saveznika, priznati svoj poraz. U pitanju je bio, dakle, iscrpljujući rat, u kome bi Atinjani imali da pokažu istrajnost i moralnu čvrstinu, prepuštajući osvajaču da opustoši njihovu zemlju, ali gajeći veru u konačan ishod borbe. Perikle je morao upotrebiti sav svoj prestiž da bi nametnuo svoja gledišta: polovina atičkog stanovništva — svi seljaci i gradski vlasnici poljskih dobara — imali su da žrtvuju svoja imanja i svoj način života po cenu uspeha jedne dugoročne strategije.

Prvi deo rata, koji je trajao deset godina (431—421), često se naziva Arhidamovim ratom, po imenu spartanskog kralja koji je predvodio prva borbena dejstva i koji je, uostalom, umro posle 427. Za jednim neuspelim prepadom Tebanaca na Plateju, saveznicu Atine, lakedemonska vojska ušla je u Atiku i opustošila ravnice, dok je atinska flota vršila upade na obalu Peloponesa. Sledeće godine, 430, Lakedemonjani su ponovo osvojili Atiku. Atinu tada zadesi neočekivan udarac, kuga: nagomilanost čitavog stanovništva u gradskom krugu, gde je seoski živalj bivakovao na širokom prostoru u

vrlo oskudnim zdravstvenim uslovima, podsticala je epidemiju koja je trajala duže od godinu dana i imala da se ponovo pojavi 427. Jedna trećina stanovništva beše pokošena. U tom strašnom iskušenju, o kome nam je Tukidid ostavio upečatljivu sliku, Atinjani u jednom trenutku okretoše leđa Periklu, ali mu u proleće 429. opet ukazaše svoje poverenje i nanovo ga izabraše za stratega. Taj veliki čovek, iscrpen, umre u jesen. Njegov nestanak lišio je Atinu jedinog političara koji je mogao rat privesti srećnom završetku. Posle njega, ni jedan poglavar nije raspolagao približnim poverenjem ni sličnom trezvenošću.

Vojni okršaji su se nastavljali sa promenjivom srećom. Na Halkidici, Atinjani su naposletku zauzeli Potideju (429), po skupu cenu dvogodišnjih napora. U vodama Naupakta je strateg Formion iste godine požnjeo sjajne uspehe protiv jedne peloponeske eskadre, brojčano vrlo nadmoćne: za spomen na tu pobedu, Atinjani su podigli jedan portik u Delfskom svetilištu. Ali su tek imali da se suoče sa odmetanjem Mitilene, najznačajnijeg grada na ostrvu Lezbosu, koju je trebalo pokoriti i kazniti. Na predlog jednoga od demokratskih vođa, Kleona, podstrekači pobune behu velikim delom pogubljeni. Iste godine (427) podlegla je već dve godine opsađena Plateja* i mala posada od Platejaca i Atinjana beše pobijena. Rat je dobio surov i neiskupiv karakter.

U 425. godini Atina, srećnim slučajem, odnese pobedu na svome domašaju. Ona beše podigla na Siciliji vojsku protiv Sirakuse i gradova saveznika Sparte. Eskadra koja je nosila pojačanja na zapad beše se sklonila, usled lošeg vremena, u Pilsku luku, na zapadnoj obali Mesenije. Jedan atinski vojskovođa, Demosten*, koji se već bio istakao u Akarnaniji, odluči da ostane u Pilu i da se tu utvrdi sa izvesnim brojem vojnika, da bi sa tog uporišta ugrožavao čitavu Meseniju, osetljivo područje lakedemonske teritorije. Da bi otklonili ovu pretnju, Spartanci su pokušali da preotmu atinjanski položaj, koji je odoleo njihovim jurišima: oni su zauzeli pribrežno ostrvce Sfakteriju, koje zatvara Pilsku luku. U to iznenada naiđe jedna atinska eskadra i 400 Spartanaca koji su držali ostrvo nađoše se odsečeni na njemu. Broj samih Spartanaca u lakedemonskom gradu beše

tako neznatan da je ova opsada u kojoj se našlo 400 od njih bila dovoljna da se Sparta odluči i zatraži od Atine mir nudeći joj vrlo povoljne uslove. Ali se Skupština naroda atinskog, podstrekavana od Kleona*, demagoga sklonog krajnjim merama, pokaza nepomirljivom i poveri Kleonu, posle burnog većanja, da se obračuna sa opsađenima na Sfakteriji. Pod veštim Demostenovim vođstvom atinska vojska, daleko nadmoćnija po broju, slomi otpor lakedemonskih hoplita: dvadeset dana po svome polasku, Kleon dovede u Atinu 300 zarobljenika, od kojih 120 Spartanaca (425). Ovaj sjajni poduhvat je u većem delu naroda učvrstio volju da se ne pregovara pre konačne pobede, uprkos žustrim Aristofanovim istupanjima u korist mira.

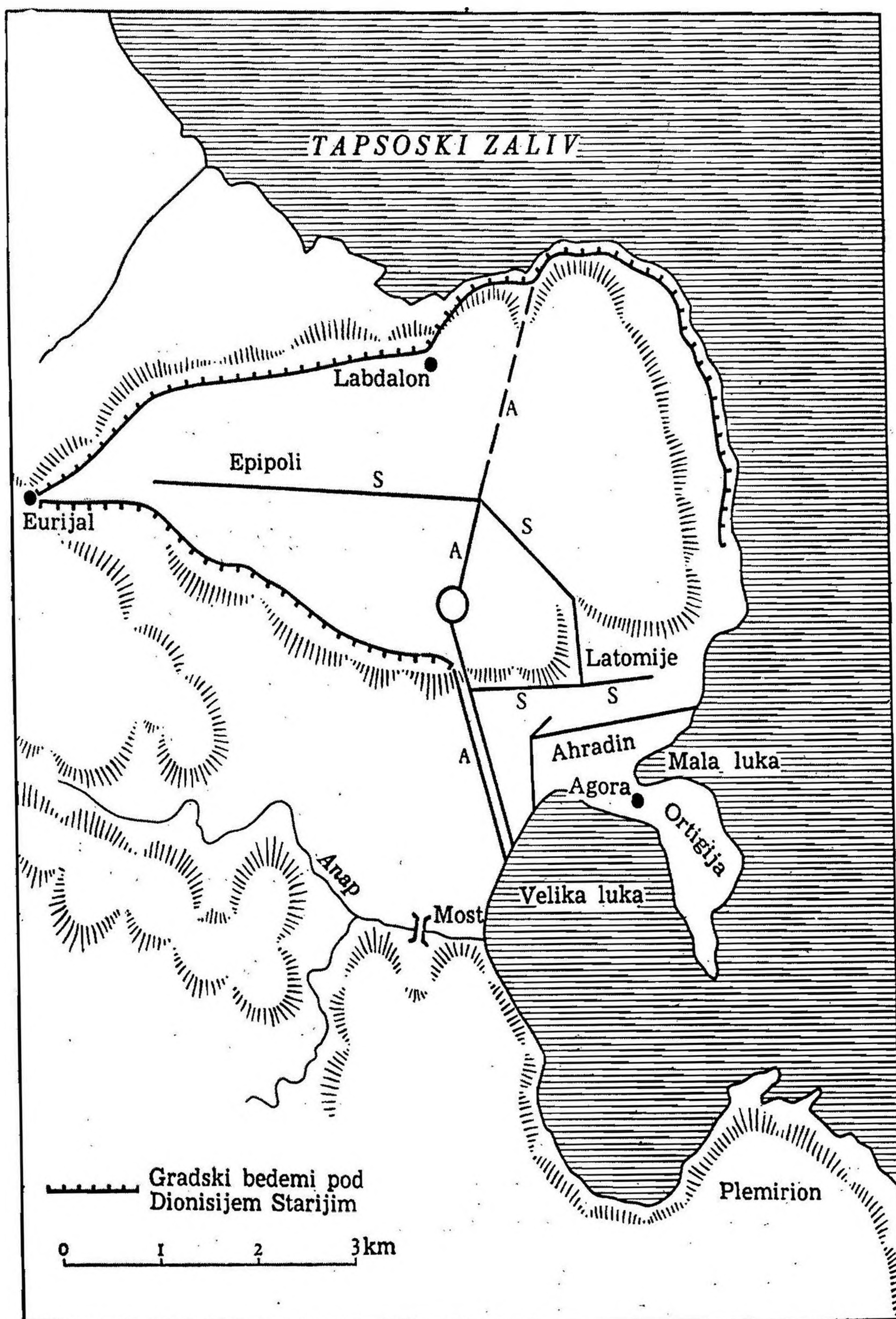
Ali ratna se sreća okrenula. U 424. atinska vojska krenu da osvaja Beotiju. Kod Deliona*, blizu Tanagre, ona se sukobila sa Beoćanima i bila poražena na otvorenom polju: Atina je pogrešila što se oglušila o nekadašnje Periklove savete. S druge pak strane, lakedemonski vojskovođa Brasida, poslat u severnu Grčku, zauze Amfipolis, uprkos naporima Atinjanina Tukidida koji je zapovedao eskadrom smeštenom uz ostrvo Tasos; pošto je bio smatran odgovornim za gubitak Amfipolisa, Tukidid je osuđen na progonstvo, gde je svoju prisilnu dokolicu posvetio pisanju istorije ovog rata. Brasida je međutim ubirao uspehe na Hilkidici, lišavajući Atinu mnoštva savezničkih gradova. Kleon se stavio na čelo jednog pohoda kojim je trebalo preoteti Amfipolis: u leto 422, pod gradskim zidovima, on je pretrpeo poraz od Braside i poginuo, kao i sam Brasida, tokom okršaja. Istovremeni nestanak najboljeg spartanskog vojskovođe i atinskog poglavara pristalice nepomirljivog rata dopustio je obema državama da pošalju pregovarače koji su, 421, zaključili mir nazvan Nikijin*, po imenu atinskog političara koji ga je ugovarao. Taj mir, prouzrokovan iscrpenošću i sklopljen po cenu uzajamnih ustupaka, nije rešio sukob oko prestiža između Sparte i Atine i nije mogao dugo trajati.

Već u samom početku pokazalo se da su odredbe ugovora imale da ostanu mrtvo slovo: Atina je, ne uspevši da povrati vlast nad Amfipolisom i Halkidikom, sačuvala Pil i Kiteru, odakle je ugrožavala

Spartu. Složena diplomatska igra razvila se između Sparte i Tebe, Atine i Argosa, igra kojoj su se priključili Elis i arkadijski gradovi. Atinska politika rastrzala se između Nikije, pristalice mira putem sporazuma sa Lakedemonijom, Hiperbola, naslednika Kleonovog na čelu demokratske stranke, i mladog Alkibijada*, spletkaroša, zavodnika i bezobzirnika, aristokrate po rođenju, demokrate po slavoljubivoj računici, učenika Sokratovog i sinovca Periklovog. Suđenje ostrakizmom, koje je primenjeno 417. poslednji put, odvelo je u izgnanstvo Hiperbola, ali je zaobišlo Alkibijada i Nikiju, saveznike i suparnike u isti mah. Prethodne godine Sparta je vaspostavila svoj vojni prestiž potukavši na otvorenom polju, blizu Mantineje, jednu argosku vojsku pojačanu Arkađanima i malim brojem Atinjana. Sa svoje strane Atina je težila da upotpuni svoju vlast nad Egejskim morem. Pošto je ostrvo Milo odbilo da pristupi savezu, Atinjani su ga silom uzeli i pobili na njemu sve odrasle ljude (416—415). Ovaj je pokolj izazvao opšte negodovanje, ali atinski narod nije za to mario i odlučio je da krene pohod na Siciliju.

Sirakusa je već dugo vremena na Siciliji zauzimala prvo mesto. Početkom veka je preduzimljiva politika njenih uzastopnih tirana, Gelona i zatim njegovog brata Hijerona, bila neobično uvećala njenu moć i njeno područje. Njihova slava je pomračila slavu drugih zapadnih tirana, kao što su bili Teron u Agrigentu ili Anaksilas u Re-

(Po N. G. L. Hammondu.) Tukididovo izlaganje omogućuje da se do u pojedinosti prate borbena dejstva. Atinjani zauzeše Veliku luku krajem 415. i napadoše varoš (koja se nalazila na poluostrvu Ortigiji, sa utvrđenim predgrađem Ahradinom u zaleđu) s proleća 414. Oni su pokušali da odseku varoš od kopna posredstvom jednog bedema (AAA) koji se pružao na sever po visoravni Epipola. Sirakušani su osujetili ovu pretnju postavivši poprečni bedem (SS) na zapad u pravcu Eurijalske tvrđave. Pošto je mogao da se probije u varoš sa kopna, Gilip je tokom jednog ispada uspeo da zauzme visove Plemiriona, južno od Velike luke, početkom 413. Kada su pristigla atinska pojačanja, vojskovođe Nikija i Demosten pokušaše ponovo da zauzmu Epipole, ali behu odbijeni. Njihovo brodovlje trpelo je napade Sirakušana i njihovih saveznika čak i u Velikoj luci. U septembru 413. atinska flota bi velikim delom uništena. Vojska je pokušala da stigne do Katane kopnenim putem, ali, iscrpena i desetkovana neprijateljskim upadima, morala je da se preda. 7.000 preživelih beše oterano u latomije.

TAPSOSKI ZALIV
Labdalon
Epipoli
Eurijal
A
S
Latomije
Ahradin
Mala luka
Agora
Ortigija
Anap
Most
Velika luka
Plemirion
Gradski bedemi pod
Dionisijem Starijim
0 1 2 3km

gionu. Oni su sjajno odbranili helenstvo od Kartaginjana, pobedom koju je kod Himere odneo Gelon 480, a od Etruraca pomorskom bitkom kod Kume, koju je dobio Hijeron 474. U Olimpiji je pronađeno mnoštvo etrurskih šlemova koje je Hijeron posvetio za spomen na svoju pobedu. Čak i posle pada tiranije, 466, godinu dana posle Hijeronove smrti, Sirakusa je ostala najmoćnijom državom na Siciliji. Verna uspomeni na svoje prve dane, ona je bila u dobrim odnosima sa svojom metropolom, Korintom, i, od početka peloponeskog rata, pridobila je na stranu Korinta i Sparte većinu grčkih gradova na ostrvu. Atina je, 427—424, svojski pokušavala da podrži Leontini i Kamarinu koji su se borili protiv Sirakuse i njenih saveznika, uz pomoć Regiona, ali to posredovanje nije dovelo do željenog ishoda. Sada je trebalo koristiti se primirjem kojim je Atina raspolagala u pravoj Grčkoj, da bi se nastavila pustolovna politika na Zapadu. Priliku za ovo pružili su pozivi za pomoć iz Segesta, saveznika Atine, koji se nalazio u ratu sa Selinuntom, saveznikom Sirakuse. Nikija je, uvek obazriv, odvraćao od poduhvata. Alkibijad se tu pokazao vatrenijim pristalicom. On je pridobio narod koji se otuda nadao materijalnoj dobiti, najamnini i pljački. Zapovedništvo beše povereno Alkibijadu i Nikiji zajedno, i pohod, snabdeven velikim sredstvima, krenu krajem proleća 415.

Nekoliko dana ranije, jedno svetogrđe beše izazvalo negodovanje Atinjana: stubove sa Hermesovom* glavom, koji su se, još od Pisistratida, u narodnoj pobožnosti namnožili po ulicama i Agori, unakaziše jedne noći neka nepoznata lica. Bi pokrenuta istraga i smatralo se da je u to umešan Alkibijad, za koga se već sumnjalo da je učestvovao jednom prilikom u ismevanju Eleusinskih misterija. Po njega je poslat brod na Siciliju, ali je on uspeo da umakne u Spartu. Tamo je on u krajnje uznemirujućoj svetlosti predstavio težnje svoje otadžbine prema Zapadu. Lakedemonjani su saslušali njegove savete, poslali u Sirakusu Spartanca Gilipa kako bi ovaj upravljao otporom iskrcavanju i odlučili da obnove neprijateljstva u samoj Grčkoj. Te mere behu krunisane uspehom: posle dvogodišnjeg jalovog ratovanja i uprkos pojačanjima koja je doveo najbolji atinski vojskovođa, Demosten, propadoše svi pokušaju ekspedicionog

odreda da se Sirakusa savlada živom silom, a zatim on podleže napadima koje su uzvratili Sirakušani vešto predvođeni Gilipom, u leto 413. Pobedioci pogubiše Nikiju i Demostena. Preživeli, kao zarobljenici, dopadoše surovog sužanjstva u kamenolomima, ili *latomijama**, Sirakuse, pre nego što ih prodadoše u roblje.

Međutim rat se rasplamsavao i u samoj Grčkoj. Te iste godine (413) Lakedemonjani, po Alkibijadovom savetu, osvojiše Atiku i utvrdiše omanji grad Dekeliju, u podnožju Parneta, odakle su gospodarili atinskom oblašću. Ovo mesto, koje su držali preko čitave godine, omogućilo im je ubuduće da sprovedu neprekidnu kopnenu opsadu grada sprečavajući ga da koristi atičke poljoprivredne izvore i posebno rudnike srebra u Laurionu, čiji rudari robovi behu pobegli. Istorija tih godina, 412—404, krajnje složena, pokazuje u isti mah očajničke napore koje je Atina ulagala kako bi odolela pritisku svojih spoljašnjih neprijatelja i ponavljane pokušaje za izmenu političkog poretka koji se smatrao odgovornim za slom na Siciliji. Tu lično slavoljublje pojedinaca igra svoju ulogu u vojnim okršajima čije ishode ono često i odlučuje. Strasna i nemilosrdna borba, u kojoj se svako igra sopstvenom glavom i istovremeno sudbinom Republike. Ratnički podvizi, diplomatski pregovori, sumnjivi proračuni u koje se upuštaju pustolovi, narodni nemiri koje izazivaju demagozi, spletke tajnih društava, ili *heterija*, politička ubistva, smrtne presude, pokolji zarobljenika, eto sa čime se istoričar ovih burnih godina suočava u svakom trenutku. Jedinstveni likovi političara koji su u isti mah vođi u ratu nižu se u ovim prelomnim zbivanjima: najpre Alkibijad, zatim, među Atinjanima, Teramen, predstavnik umerene stranke, demokrata Trasibul ili strateg Konon*; među Lakedemonjanima, Lisandar*, odlučan i vešt vojskovođa, pregovarač lukav i bezobziran; među Persijancima, satrapi Farnabaz i Tisafern i najmlađi sin Velikoga kralja, Kir Mlađi, koji će pripremiti pohod Deset hiljada. Jer od tada uloga Persijanaca postaje odlučujuća u razvoju sukoba. Opet su došla vremena da se Grci ujedine protiv azijske opasnosti! Nasuprot tome, oni se otimaju oko savezništva sa ahemenidskim vladarom i njegovim predstavnicima u Anadoliji: više nego vojnička potpora koja jedva da se i opaža na bojnom polju,

njima je potrebno kraljevo zlato da bi isplatili ratne troškove i u povoljnom trenutku većom ponudom privukli na svoju stranu najamnike iz drugog tabora. Ovaj će činilac biti od presudnog značaja po konačnu pobedu Sparte.

Rat se odigrava prevashodno na moru, gde je u isti mah skuplji i ubilačkiji. Atina očajnički pokušava da očuva svoje carstvo, koje se buni sa svih strana, i saobraćajne veze neophodne za snabdevanje. Odsečena od Egipta, koji je jedan od njenih dvaju glavnih snabdevača žitom, usled gubitka Rodosa, ona će se do poslednjeg daha boriti da održi slobodan prolaz kroz Moreuze kako bi primala brodove nakrcane žitom iz južne Rusije. U Joniji su pobune sve češće: jedino ostrvo Samos, gde su Atinjani uspostavili demokratski poredak, pruža njihovoj floti sigurnu tačku oslonca. Ali mornari i vojnici smešteni na Samosu posmatraju sa srdžbom oligarhijski prevrat koji se, u njihovom odsustvu, raspiruje u Atini pod zajedničkim uticajem aristokratskih heterija, podstrekavanih od besednika Antifona, i umerene stranke koju predvodi Teramen. U 411. je, tokom nekoliko meseci, demokratija bila ukinuta i zamenjena jednom oligarhijskom vladavinom koju nazivamo vladom *Četiri stotine.* Ali ovi poslednji nisu mogli sačuvati podršku Teramena, koji je privremeno vaspostavio prethodni poredak pošto je najpre dobio saglasnost flote na Samosu, pod zapovedništvom Trasibulovim. Alkibijad se, u zavadi sa Spartom, našao opet u milosti među svojim sugrađanima i pod njegovim su zapovedništvom zajedničke snage Trasibula i Teramena odnele 410. veliku pomorsku pobedu pred Kizikom. Sparta ponudi mir, koji Skupština atinska nesmotreno odbi. Sve do 408. je atinska mornarica žnjela nove uspehe u Trakiji i u Moreuzima, ali su dolazak Lisandra* na čelo peloponeske mornarice i novčana pomoć koju je on dobio od Kira Mlađeg preokrenuli stanje stvari. Lisandar je pridobio veslače atinskih trijera nudeći im veću najamninu i obezbedio sebi preimućstvo u prvoj bici. Alkibijad, smatran odgovornim za ovo, morao je svoje zapovedništvo da ustupi Kononu i da se skloni u Hersones. U 406. je Atina uložila novi napor: osetno pojačana, njena je mornarica potukla peloponesku eskadru kod Arginuskih ostrva, uz azijsku obalu, pred Lezbosom. To beše poslednji

osmeh ratne sreće. Atinski narod nije umeo da ga iskoristi: štaviše, u jednom nastupu nerazboritog gneva, nagradio je smrtnom kaznom stratege pobedioce, kojima se prebacivalo da su zapostavili spasavanje posada sa brodova nastradalih tokom bitke. Među vojskovođama koji su postali žrtve ovog nezakonitog suđenja nalazio se i jedan od Periklovih sinova. Sledeće godine je Lisandar, koristeći se ratnim lukavstvom, iznenadio atinsku mornaricu na sidrištu kraj obale Hersonesa, uz ušće Egospotama, i potpuno je uništio, zarobivši brodovlje i posade izuzev jednog malog odreda pod Kononovim zapovedništvom, koji je umakao. To je bio presudan poraz. Od novembra 405. Pirej se nalazio pod opsadom, a stanovništvo u gradu otpočelo je da gladuje. Ono je izdržalo četiri meseca i predalo se u aprilu 404, prihvatajući uslove pobednika: uništenje Dugih bedema, predaju zaostalog ratnog brodovlja, potčinjavanje naredbama Sparte u spoljnoj politici. Čak su se Lakedemonjani pokazali velikodušni odbijajući da udovolje zahtevu svojih saveznika, Tebe i Korinta, koji su hteli da na Atinu primene isti krvavi postupak koji je ona sama sprovela na Milu, u Mitileni i po drugim gradovima. Ubrzo su porušeni Dugi bedemi, uz zvuke frule: izgledalo je da je Grčka ušla u razdoblje slobode.

Ako se usled pada atinskog carstva i mogla roditi slična nada, ona nije dugo potrajala. Sparta se, kao neosporan vođ pobedničkog saveza, uskoro pokazala nesposobnom da odigra upravljačku ulogu koja joj je pripadala u obnovi helenskog sveta: privržena svojoj tradicionalnoj politici kontinentalne hegemonije, ometana persijskim savezom čija joj je potpora bila neophodna zbog mornarice, oslabljena usled unutrašnjeg razvoja kao posledice njenog društvenog i političkog sistema, po kome se progresivno smanjivao broj pravih Spartanaca u odnosu na niže klase i na helote, lakedemonska država nije imala ni dovoljno ljudi ni dovoljno široka politička gledišta da bi mogla grčkim gradovima, ljubomornim na svoju samostalnost, da nametne vlast sposobnu da uskladi njihove napore i smiri njihove svađe. Lični prestiž je Lisandru, kome su Grci posle njegove pobede

ukazali izuzetne počasti, svakako omogućio da za izvesno vreme nadvlada davnašnje saveznike Atine, dovodeći svuda na vlast oligarhijske stranke podržavane od lakedemonskih posada pod zapovedništvom jednog spartanskog upravnika, ili *harmosta.* Ali od kraja 403. Sparta je, uvek podozriva prema izuzetnim ličnostima, oduzela svu vlast ovom »kralju bez krune« i vratila se svojoj staroj brizi oko prevlasti na Peloponesu, ugušujući povremene težnje za nezavisnošću kakve su ispoljavali građani Elisa.

U Atini je, posle njenog poraza, došlo tokom nekoliko meseci do žestoke antidemokratske reakcije. Uprava nad gradom beše poverena jednom odboru od trideset građana, među kojima su se nalazili Teramen i Kritija, inteligentan i cinično slavoljubiv aristokrata, učenik Sokratov i ujak Platonov. Ojačani prisustvom lakedemonske posade koju je doveo Lisandar, Tridesetorica su zaveli strahovladu u gradu, izručivši dželatu više od 1.500 građana i mnoštvo meteka i zaplenivši u sopstvenu korist dobra osuđenih i onih koji su potražili spas u izgnanstvu. Uvek umeren, Teramen se uzalud upinjao da se suprotstavi ovim nasiljima: Kritija je naložio svojim privrženicima da ga pogube, a da se Savet Pet stotina, i sam pod pritiskom straha, nije usudio da to spreči. Ali su se izbeglice, okupljene oko Trasibula, koji beše našao utočište u Beotiji, vratile u Atiku, zauzele tvrđavu File, a zatim se dočepale Pireja. Posle bratoubilačke borbe između ljudi iz grada i ljudi iz Pireja, tokom koje je Kritija poginuo u jednom okršaju, Tridesetorica behu zbačeni, a zatim, pod pretnjom da se lakedemonska vojska vrati u Atiku, dođe do izmirenja među dvema strankama. U 403—402, pod Euklidovim* arhontatom, beše doneto opšte pomilovanje, iz koga behu isključeni samo Tridesetorica i nekoliko viših činovnika, i tradicionalna demokratija opet stupi na snagu.

Narod se strogo pridržavao ugovora o pomilovanju i uzeo na teret otplaćivanje dugova koje su ljudi iz grada uzeli od Lakedemonjana da bi potukli ljude iz Pireja. Pa ipak je uspomena na zloupotrebe vlasti od strane oligarha sasvim sporo bledela, a omraza koju su oni izazvali odigrala je ulogu u suđenju Sokratu*: podmećući mu krivicu za bezbožništvo i kvarenje mladeži, njegov tužilac Melet je,

uz podršku demokrate Anita, probudio u sudijama nejasno osećanje da je filosof delimično odgovoran ne samo zbog smelih razmišljanja i razbijačke kritike koja je podrila moralne temelje grada, već i za sramno ponašanje svojih učenika, bezočnih i skeptičnih aristokrata, Alkibijada, Harmida i naročito Kritije. Ne zaprepašćuje osuda Sokrata, već to što ju je donela tako neznatna većina. Njegovo herojsko mirenje sa smrću, poštovanje koje je ispoljio prema zakonima grada odbijajući bekstvo da bi se povinovao osudi, sve je to ostavilo na njegove prijatelje značajan utisak koji su Platon i Ksenofont preneli svojim savremenicima. Njegov dramatičan kraj je tako doprineo širenju njegova učenja.

Pošto je tako bila zauzeta svojom unutrašnjom obnovom, Atina je poslušno prepustila Sparti da ona vodi igru u odnosima sa Persijom: ona samo što beše izišla iz teške krize u koju behu upleteni i Grci. Po smrti kralja Darija II, njegov najmlađi sin, Kir Mlađi, nosilac značajne uloge u poslednjim godinama peloponeskog rata, podiže se protiv svoga starijeg brata koji se beše krunisao kao Artakserks II. On zavrbova jedan odred grčkih najamnika kako bi pojačao svoju vojsku u Anadoliji i krenu na Vavilon. U jesen 401. on se sukobio sa kraljevskom vojskom kod Kunakse, u Mesopotamiji, i poginuo u bici. Nekih 13.000 grčkih najamnika, prepuštenih samima sebi, povukoše se tada ka severu, obalom Tigra, zatim presekoše Armeniju i narednog proleća stigoše do Trebizonda, na Crnom moru, odakle se povratiše u Evropu. Epopeja Deset hiljada*, kako je nazvana po približnom broju preživelih, duboko se kosnula uobrazilje savremenika: ona je otkrivala veliku slabost ahemenidskog carstva koje nije moglo da zaustavi ovaj mali odred tokom njegova dugog povlačenja i raspirila je poverenje Grka u njihovu vojnu nadmoćnost nad Istočnjacima. Ksenofont je u *Anabasi*, pišući kao svedok očevidac i učesnik, sjajno izložio povest ovog povlačenja koje je kasnije imalo da nadahne Aleksandra u njegovim namerama.

Te iste godine (400) Sparta je raskinula sa Velikim kraljem, čiji je satrap Tisafern hteo da uspostavi stvarnu vlast nad grčkim gradovima u Joniji. Rat se sastojao u nizu nepovezanih poduhvata lakedemonskih jedinica u Maloj Aziji, koje je potreba da putem

pljačke popune svoje blagajne sprečila u sprovođenju uspešne strategije. Tu se istakao spartanski kralj Agesilaj* svojom dejstvenošću i odlučnošću. Na Kipru je Atinjanin Konon, kome je od poraza kod Egospotama kralj Evagoras pružao utočište, opremio jednu eskadru za račun Persijanaca. Konačno su i poklisari Velikoga kralja obišli pravu Grčku, štedro deleći zlato kako bi protiv Lakedemonije podigli grčke gradove ljubomorne na njenu prevlast.

Njihovi napori su 395. doveli do stvaranja ratnog saveza u koji su ušli Teba, tâda neposredno ugrožena od Sparte usled jednog sukoba u Fokidi, Atina, Argos i Korint. Lisandar beše poginuo u jednoj nesrećnoj bici u Beotiji. Pozvan iz Azije, kako je to Veliki kralj i želeo, Agesilaj odnese jednu pobedu kod Koroneje (394) nad snagama saveznika. Ali Atina opet podiže Duge bedeme, a Kononova flota potuče jednu peloponesku eskadru u vodama Knida. Ubrzo obale Lakonije iskusiše nove pomorske napade. Druga ratna dejstva odigravala su se oko Korintske prevlake, pa se čitav ovaj rat i naziva *korintskim ratom*. Tu se po prvi put videla na delu laka pešadija *(peltasti)* Atinjanina Ifikrata, koji je uveo novi elemenat u vojnu veštinu. Obnovljena, atinska mornarica je, pod Trasibulovim zapovedništvom, odnosila pobede na Egejskom moru. Sparta je uzvratila ravnom merom zadržavajući u Moreuzima konvoje sa snabdevanjem za Atinu i vršeći od Egine upade u Pirej. Tada se javio umor među neprijateljima Lakedemonije. Spartanac Antalkida sklopio je sporazum sa Persijancima, a Artakserks je objavio svoje uslove grčkim državama. Posle dugog oklevanja, one su konačno pristale na *Kraljev mir* (386). One su priznale ahemenidskom vladaru pravo na azijske gradove i Kipar. Ostali grčki gradovi, manji i veći, ostali su samostalni. Atina je sačuvala Lemnos, Imbros i Skiros, gde je opet poslala svoje kleruke. Kralj je bio jemac ovih pogodbi: on je bio i njihov korisnik, pošto je preuzeo ponovo nadzor nad Grcima u Anadoliji i pošto je evropska Grčka, shodno načelu samostalnosti gradova, imala da ostane prah sitnih država nemoćnih da se late kakvog krupnog poduhvata. To je bila nadoknada za persijske ratove.

Na Zapadu je helenstvo već moralo da se suoči sa opasnim nadiranjem Kartagine, koja se koristila razdorom među grčkim gra-

dovima da bi se i dalje širila na Siciliji, gde ju je zaustavila Gelonova pobeda kod Himere, 480. Punske jedinice su na juriš zauzele Selinunt i Himeru 408, dokopale se Agrigenta i sravnile ga sa zemljom, osvojile Gelu, zapretile Sirakusi. Tokom vojnih dejstava Sirakusom je upravljao jedan mlad i odlučan oficir, Dionisije, koji je, pošto je izabran za jedinog stratega, uspostavio tiraniju pobivši svoje protivnike. Usled kuge koja se pojavila u njihovom logoru, Kartaginjani behu prisiljeni na sporazum: Dionisije se složio da prizna vlast Kartagine nad većim delom Sicilije (404). Zatim se postarao da obnovi svoje snage: proširio je utvrđenja oko Sirakuse u tolikoj meri da je od nje načinio najveći grad helenskog sveta; okupio je mnogobrojnu vojsku od najamnika, kako grčkih tako i varvarskih; izgradio je dovoljno pokretnih ratnih sprava i mornaricu od 300 brodova, ne samo trijera već i lađa sa četiri i pet redova vesala. Sa ovim moćnim naoružanjem on je, 397, napao Kartaginu i, posle dugog rata u kome je postigao sjajne uspehe, ali i trpeo gubitke, zaključio je 392. novi sporazum po kome se osetno umanjila oblast punskog uticaja. Tada se Dionisije latio drugih poduhvata u južnoj Italiji, gde je, oslanjajući se na domorodačko stanovništvo Lukanije, osvojio čitav Brutijum sa grčkim gradovima Lokrom, Krotonom i najzad Regionom, što mu je obezbeđivalo nadzor nad drugom obalom moreuza (387). U isto vreme njegova je mornarica gospodarila Jonskim morem i omogućavala sirakuškim trgovcima da prodru u dubinu Jadrana: oni su uspostavili svoja tržišta u Lisosu u Iliriji, u Adriji na delti reke Po i konačno u Ankoni, izvrsnoj luci na italijanskoj obali. Jedan upad s mora na teritoriju etrurskog grada Agile (Cere) učinio je da se opasnost od sirakuškog ratnog brodovlja nadnela nad Tirensko more. Pa ipak, uprkos dva nova rata protiv Kartagine, Dionisije nije uspeo da izbaci Kartaginjane sa Sicilije: sve u svemu, protivnici su se saglasili da kao uzajamne granice svojih teritorija poštuju reku Himeru na severu i reku Halikos na jugu. Kartaginjani su tako sačuvali zapadnu trećinu ostrva, sa Selinuntom i Segestom. Ostalo su zadržali Grci, pod nadzorom Sirakuse.

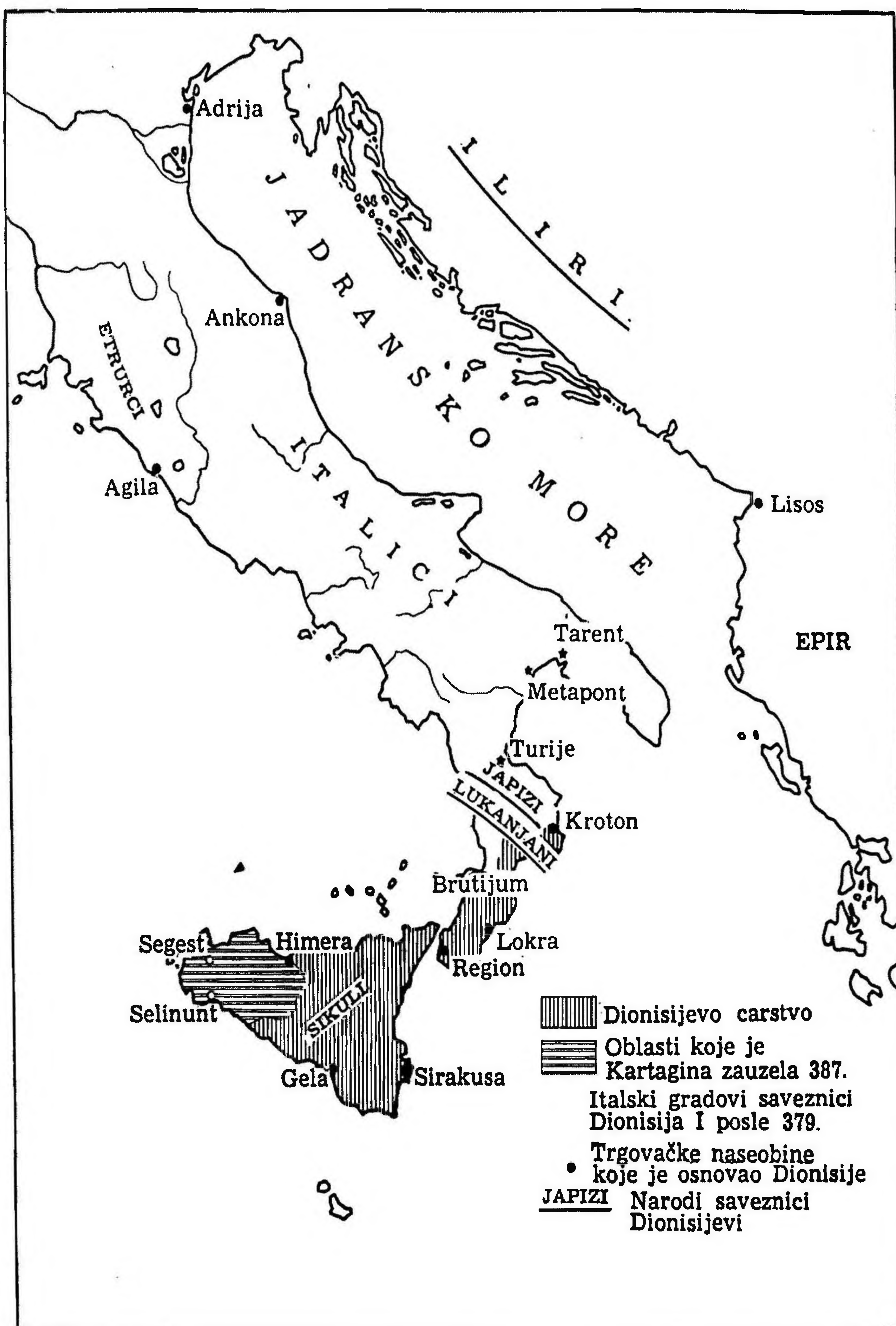
Ovi poduhvati i uspesi doneli su Dionisiju Starijem (tako nazvanom da bi ga razlikovali od sina mu i naslednika Dionisija Mlađeg)

veliki ugled: u doba svoje smrti, 367, bio je neosporno najslavniji među Grcima savremenicima. Njegova moć počivala je na sili, što će reći na njegovim dobro plaćenim i dobro naoružanim najamnicima, kao i na odsustvu svih obzira. On je imao sposobnosti da prvi stvori jednu veliku državu u kojoj su Grci svakog porekla, sikulski i italski varvari, vojnici po pozivu i lutajući trgovci živeli jedni kraj drugih pod njegovom ličnom vlašću, u životnim uslovima koji su više odgovarali podanicima nego građanima. Svakako, on nije uspeo da ove raznorodne elemente stopi u pravo političko jedinstvo, ali je zato duboko uzdrmao stare okvire grada. S druge strane, dao je snažnog podstreka privrednom životu i od Sirakuse stvorio veliko tržište Zapada. Sjaj njegovog dvora, pažnja koju je posvećivao književnosti (razmetao se pisanjem tragedija), privlačnost njegove izuzetne ličnosti, sve je to pobudilo radoznalost filosofa za njega. Platon i Aristip su mu dolazili u posetu: ni jedan ni drugi se time nisu usrećili. Isokrat, koji je maštao da vidi Grke ujedinjene protiv persijske opasnosti, sanjao je u jednom trenutku da bi Dionisije mogao da se prihvati ostvarenja ovog cilja. I konačno, Atinjani, pred samu smrt sirakuskog tiranina, dadoše mu građansko pravo i dodeliše mu prvo mesto na dramskom takmičenju o Dionisijama 367. Ovo priznanje upućeno njegovim tragedijama moralo mu je polaskati više od svih ratnih pobeda! Ali on je na Siciliji pružio primer autokratske vladavine koja se nije mogla zaboraviti: ubuduće njegovi sledbenici neće biti usamljeni.

Za to vreme prava Grčka se koprcala u bezvlašću koje je izazvao Kraljev mir uz dosluh Sparte. Ova se zauzela da slomi nevelike napore za nezavisnošću kod saveznika, posredujući naizmenično u Mantineji, u Arkadiji, zatim u Fliontu, u Korintiji, kako bi tamo uspostavila vladavinu koja bi odgovarala njenim željama. Na poziv dvaju gradova sa Halkidike, koji su odbili da uđu u savez država okupljenih oko Olinta*, najvećeg grada u toj oblasti, lakedemonska vojska se umešala da bi razbila ovaj savez i tako doprinela poštovanju »nezavisnosti« koju je propisivao Kraljev mir. Tokom ovog

13. SIRAKUSA U VREME DIONISIJA I

pohoda u severnu Grčku, jedan spartanski odred, na prolasku kroz Tebu, bi pozvan da pruži pomoć jednoj od dveju stranaka koje su se borile za prevlast i na njeno traženje zauze tebansku tvrđavu, Kadmeju. Ovo se zauzeće održalo nekoliko godina: ali jedne zimske noći, 379, neki tebanski rodoljubi, koje je predvodio Pelopida* poklaše činovnike naklonjene Sparti i oslobodiše grad, primoravši lakedemonsku posadu da se povuče. Jedinice koje je Sparta potom poslala u Beotiju behu nemoćne da vaspostave pređašnje stanje u Tebi.

Atina je, uprkos svom starom nepoverenju prema severnom susedu, Beotiji, vrlo brzo zauzela stav u njenu korist protiv Sparte; novi ljudi koji su upravljali sudbinom grada, besednik Kalistrat*, vojskovođe Habrija*, Ifikrat i Timotej*, sin Kononov, behu odlučili da iskoriste okolnosti kako bi vaspostavili ugled svoje otadžbine. U 377. godini su se njihovi napori okončali stvaranjem drugog pomorskog saveza, koji je, usledivši za prvim tačno za jedan vek, okupio oko Atine većinu ostrvskih gradova Egejskog mora i grčke gradove na tračkoj obali. Čitav niz dvostranih ugovora, zaključivanih od 384. do 383, beše pripremio tu novu organizaciju koja je na ravnoj nozi udružila Atinu i zajednicu njenih saveznika. Ovi poslednji su se ujedinili u jedan Savet *(Sinedrion)* u kome Atina nije učestvovala. Odluke ovog Saveta donošene su većinom glasova, a svaki grad raspolagao je jednim glasom. Sa svoje strane, atinska država donosila je svoje sopstvene odluke. Ukoliko su se one podudarale sa odlukama savezničkog *Sinedriona*, tada je, i jedino u tom slučaju, savez delao kao takav, gde je Atina bila pozvana da preuzme rukovođenje zajedničkim borbenim dejstvima. Da bi nadoknadili savezne rashode, saveznici su davali priloge koje je određivao *Sinedrion,* ali ne tribut. Atina se, sa svoje strane, brinula oko troškova za održavanje sopstvenih vojnih snaga. Ona je tako uložila znatan napor koji joj je omogućio da na moru odnese nekoliko pobeda nad peloponeskim brodovljem, ne samo u Kikladima, već i na Jonskom moru, gde je Timotej vodio jednu eskadru prema Korkiri i Akarnaniji. U 374. godini Atina je, starajući se da smanji svoje rashode i zabrinuta širenjem

IV. LEKIT SA BELIM POZAĐEM.

Pogrebni prizor: mladić i devojka pred grobom čija je stela ukrašena palmetom i širokim lišćem akanta. Povodom ovih atičkih vaza iz druge polovine V veka, vidi sl. 108—110. (Muzej u Maloj palati, zbirka Dutuit, Pariz.)

Tebe, sklopila mir sa Spartom na osnovi *status quo:* ona beše ponovo stekla nadmoćnost na moru.

Tokom ovog vremena Teba je u svoju korist obnovila savez beotskih gradova, dok je u Tesaliji jedan odlučan upravljač, Jason, tiranin iz Fere, ujedinio oblast pod svojom vlašću. Taj učenik sofiste Gorgije beše okupio jaku najamničku vojsku koja se oslanjala na izvanrednu tesalijsku konjicu: njeno je prisustvo uvodilo novi elemenat u srednju Grčku. Otuda su za Atinu proistekle nove brige koje su je navele na zbližavanje sa Spartom, uprkos novim teškoćama koje su ih sukobile povodom događaja oko Korkire. U 371. godini u Sparti je održan mirovni skup na kome su učestvovali predstavnici glavnijih grčkih država, računajući tu i Dionisija iz Sirakuse, i jedan predstavnik Velikoga kralja. Postignuta je saglasnost o ponovnom potvrđivanju načela Kraljevog mira. Ali buknu jedan sukob oko Beotije: opunomoćenik Tebe, Epaminonda*, hteo je da potpiše ugovor u ime svih Beoćana a ne samo u ime Tebe. Spartanski kralj Agesilaj se tome neopozivo suprotstavio i Epaminonda je napustio Spartu ne potpisavši ugovor.

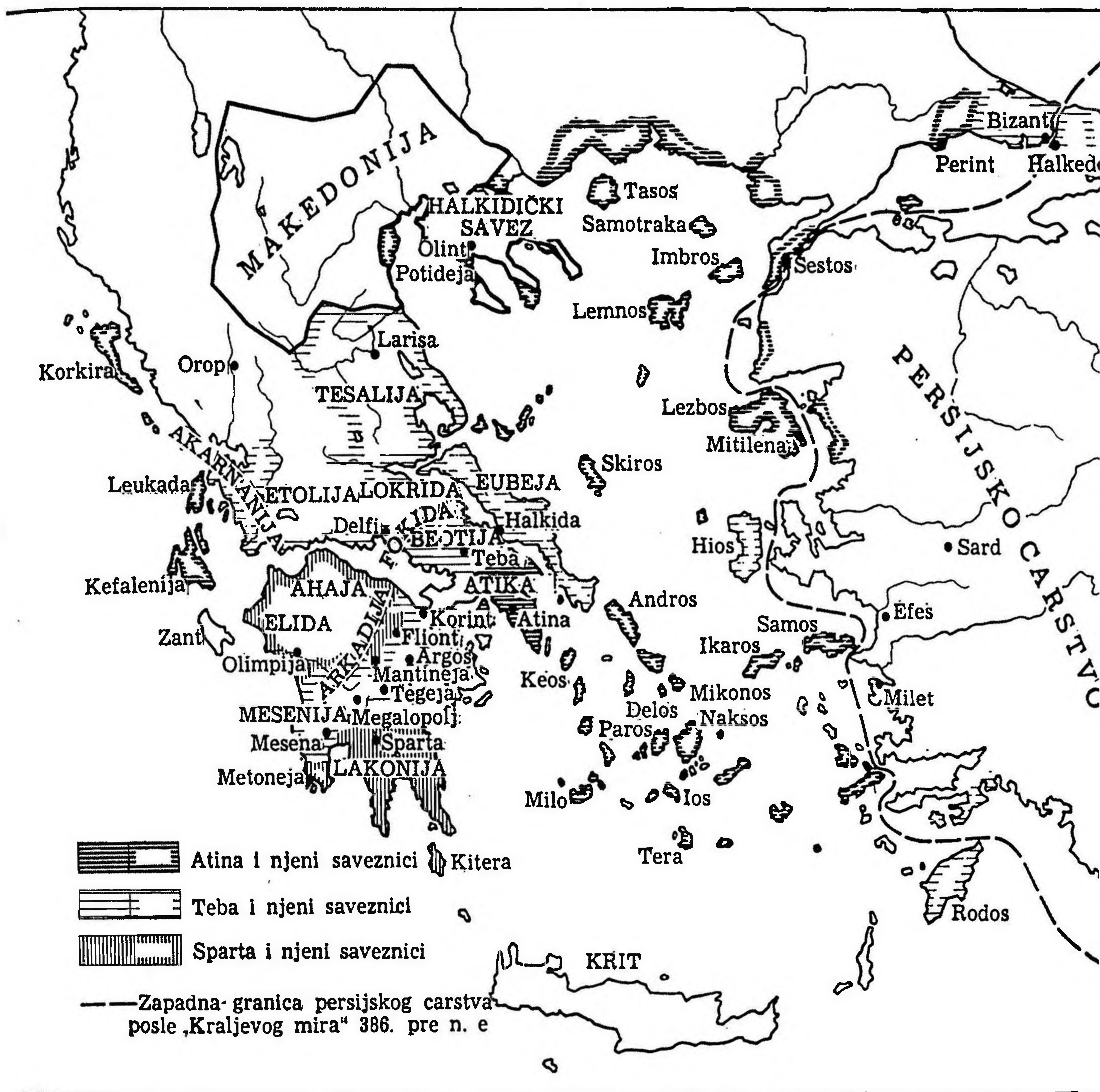
Ubrzo je Sparta izdala naredbu lakedemonskoj vojsci smeštenoj u Fokidi da krene na Tebance, koji su odbili da priznaju samostalnost ostalih beotskih gradova. Nekoliko kilometara jugozapadno od Tebe, pokraj varošice Leuktre, došlo je do okršaja (371). Epaminonda, koji je zapovedao tebanskim snagama, primeni jednu taktičku novinu od velike važnosti: suprotno tradicionalnom običaju, on je na levom krilu sakupio svoje najbolje jedinice, rasporedio ih po dubini i snažnim napadom razbio desno krilo Lakedemonjana: kralj Kleombrot i 400 Spartanaca ostadoše na bojnom polju. Ova je pobeda okončala vojnu nadmoćnost Sparte u borbi na otvorenom polju i stvorila od Tebe novog pretendenta na prevlast u pravoj Grčkoj. Tebanski uspeh bio je tesno povezan sa ličnim zalaganjem Epaminonde. Njegova čestitost, rodoljublje i naročito vojnički genije dovode njegovu otadžbinu ubrzo u prvi red.

Pogibijom Jasona iz Fere, 370, uklonio se jedan opasan sused: Teba se time koristila kako bi proširila svoj upliv u Tesaliji. Ali u isto vreme je Epaminonda dejstvovao na Peloponesu, gde su ga Ar-

kađani, podigavši se protiv Sparte, pozvali da im pritekne u pomoć. U 370—369. godini on zauze do tada nedirnutu Lakoniju, gde je stari Agesilaj mogao da brani samo grad Spartu, a morao prepustiti Tebancima da opustoše sela. Mesenija, koja je ponovo ustala, konačno se ote iz lakedemonskog jarma: njeno središte posta novi grad Mesena*, na padinama gore Itoma, gde se još uvek uzdižu njeni snažni bedemi. Tako je spartanska država izgubila bitne izvore svoga bogatstva: njeno je opadanje ubuduće bilo neizbežno. U Arkadiji su se gradovi okupili u jedan savez i stvorili svoju prestonicu osnivajući novi grad izuzetnih razmera, Megalopolis*: njegovo prisustvo na granicama Lakonije imalo je da prepreči put svakom novom poduhvatu Lakedemona. Prevlast Sparte na Peloponesu beše uništena.

Ovi sjajni uspesi Tebe izazvaše savezništvo između Sparte i Atine, koje pregoše da sebi obezbede potporu Persijanaca: ali Pelopida, tebanski poslanik u Susi, nađe načina da pridobije Velikoga kralja koji priznade nezavisnost Mesenije i zatraži razoružanje atinske mornarice (367). Rat se odasvud opet razbukta. Dok je Teba smeštala svoju posadu u Oropu, na samoj granici Atike, Atinjani zaslugom Timoteja zauzeše Samos, odakle izbaciše Persijance, i postaviše tamo kleruke. Isto učiniše i u Potideji, na Halkidici, i potčiniše mnoštvo drugih gradova ove oblasti. Ali ni Teba nije mirovala: ona izgradi mornaricu koja se nalazila u jednoj lokridskoj luci, u Eubejskom moreuzu, a Epaminonda ode da podigne protiv Atine Bizant i Moreuze. Pomorska prevaga Atine posta veoma ugrožena.

Pri svem tom behu i dalje nejasne prilike na Peloponesu, gde dođe do sukoba među Eliđanima i Arkađanima. Zatim iskrsnu nesloga u samom arkadijskom savezu između Mantineje i Tegeje. Sparta, Atina i Elida podržavahu Mantineju. Teba pruži podršku Tegeji i posla joj Epaminondu u pomoć 362. U okolini Mantineje, pojačana atinskim i mantinejskim jedinicama, lakedemonska vojska očekivala je napad Tebanaca. Kao i kod Leuktre, Epaminonda je obrazovao svoje levo krilo »u obliku pramca« i skršio otpor Spartanaca. Ali on pade u bici na čelu svojih hoplita: sa tim genijalnim

čovekom Teba je izgubila i priliku da preuzme rukovodeću ulogu u grčkim zbivanjima. Bez vojskovođe, tebanska vojska nije iskoristila postignutu pobedu. Više nego ikada, rasulo zavlada u Grčkoj.

Prilike nisu bile sjajnije ni na Zapadu, gde je smrću Dionisija Starijeg vlast nad Sirakusom prešla u ruke njegovoga sina, Dionisija Mlađeg (367—357), koji se nije isticao očevim odlikama. Kako bi mladi vladar dobio savetnika, jedan od šuraka njegova oca, Dion, učini da Platon ponovo dođe, ali ovo drugo filosofovo putovanje na Siciliju ne beše srećnije od prvoga. Ubrzo se Dionisije posvađa sa Dionom, koji bi izgnan i povuče se u Korint. Nekoliko godina kasnije, izgnanik, uz podršku Kartagine, uđe pobednički u Sirakusu. Dionisije pobeže u Lokre, prepuštajući Dionu* da sprovodi tiraniju po cenu takvih nasilja koja su dovela do njegovog ubistva 354. To beše početak nemirnog razdoblja u kome se sirakuško carstvo, prelazeći iz ruke u ruku, raspade. Sam Dionisije, došavši ponovo na vlast 347, beše nemoćan da ga vaspostavi: u svakom gradu Sicilije, u Kataniji kao u Taormini, u Mesini kao u Leontiniju, beše se pojavio po jedan mesni tiranin. Sirakušani se okretoše ka svojoj metropoli, Korintu, koja im posla 344. jednog posrednika, Timoleona*. Naišavši na ljubazan prijem kod tiranina Taormine, Timoleon postiže da se Dionisije Mlađi odrekne tiranije. Kako njegovi protivnici behu zatražili pomoć Kartaginjana, trebalo se najpre osloboditi ove pretnje. Kao pobednik na reci Krimisosu 341, Timoleon zaključi mir dve godine kasnije, pošto je najpre povratio grčke oblasti na Siciliji sve do granice koju je priznao još Dionisije Stariji, do rečice Himere i reke Halikosa. Zatim je vaspostavio unutrašnji red, obarajući sve tirane izuzev Andromaha iz Taormine, koji ga je bio pomagao još od samoga početka: grčki gradovi okupiše se u savez na čijem čelu se nađe Sirakusa. U samoj Sirakusi je on zaveo mešoviti poredak u kome je, pored narodne skupštine, jedan savet od 600 članova igrao ulogu upravljača. Pošto je tako okončao svoj zadatak i povratio mir na Siciliji iscrpenoj dvadesetogodišnjim bezvlašćem, Timoleon se 337. odreče najvišeg položaja koji mu bi ponuđen uz titulu opunomoćenog stratega i tiho dočeka svoje poslednje dane u Sirakusi kao običan stanovnik, pruživši tako redak primer umerenosti i građanske svesti u jednom toliko nemirnom razdoblju.

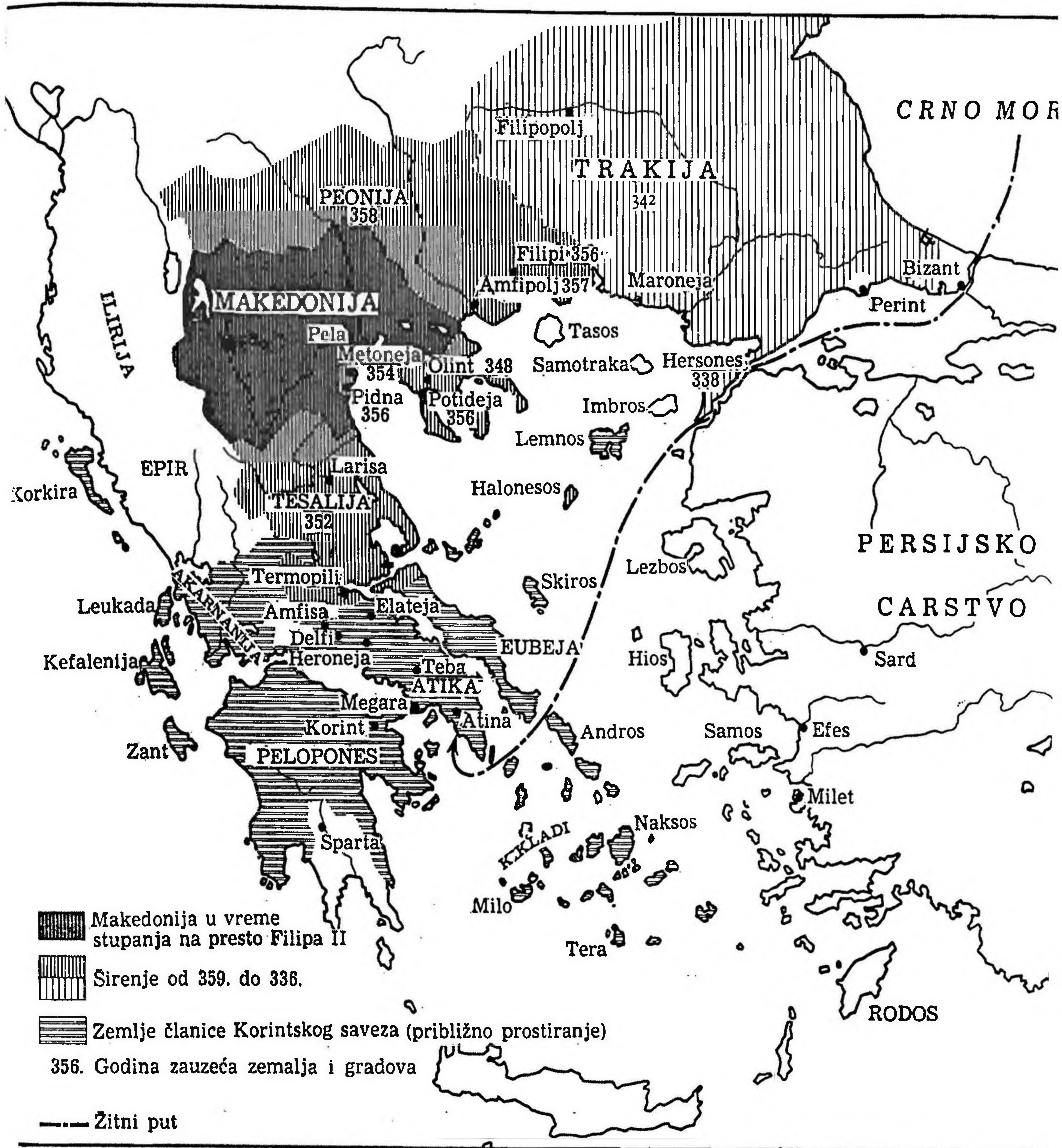
U samoj Grčkoj, zavođenje novog poretka, koje grčki gradovi ne behu u stanju da sami sprovedu, beše posledica inostranog posredovanja, i to makedonskog kraljevstva. Još uvek se vode rasprave kako bi se utvrdilo da li su Makedonci etnički pripadali Grcima. Izvesno je bar da je ovaj narod grubih seljaka i brđana, nastanjen oko Termajskog zaliva i po okolnim planinama, između Pindskog venca i dubodoline Strimona, dugo ostao po strani od helenskog sveta. Njegovi su pak nasledni vladari, dinastija Argeadâ, od početka V veka delotvorno učestvovali u grčkom životu. Krajem V veka kralj Arhelaj, koji se zanimao književnošću, primao je na svom dvoru u Peli pesnike Euripida i Agatona, muzičara Timoteja iz Mileta, slikara Zeuksida. Makedonija je imala svoju ulogu u međunarodnim zbivanjima i više nego jednom sklapala savezništvo sa grčkim državama. Njena su se bogatstva cenila, posebno drvna građa neophodna za brodogradnju. Kralj je, uz podršku velikaša koji su ponosno nosili titulu kraljevih »drugova«, ili *hetera*, mogao isto tako da računa i na vernu privrženost seljaštva iz čijih se redova popunjavala pešadija izvanrednim *pezetarima*. Ta vojnička monarhija, zasnovana na snažnom osećanju lične potčinjenosti vladaru, mogla je postati značajno političko oruđe u rukama jednog odlučnog i slavoljubivog kralja. Takav i bi slučaj sa Filipom, sinom Amintinim.

Od smrti Aminte III, 370, makedonsko kraljevstvo postade pravo poprište dinastičkih raspri. Filip, mlađi sin umrlog kralja, beše još sasvim mlad i provede više godina u Tebi kao talac: tu on upoznade Epaminondu i Pelopidu i postade mu bliska grčka politika. Bilo mu je dvadeset dve godine 359. kad bi izabran za namesnika kraljevstva, po smrti svoga brata Perdikasa III, čiji sin beše tek u ranom detinjstvu. Za kratko vreme mladi namesnik je sasvim uspešno sredio prilike: on se oslobodio ostalih pretendenata na kraljevsko zvanje, sporazumeo se sa Atinom obećavši da joj olakša ponovno zauzimanje Amfipolisa, odakle je povukao makedonsku posadu koju je doveo Perdikas, zatim je potukao Ilire na zapadu i pokorio Peonjane na severu Makedonije. Sa falangom *pezetara* i teškom konjicom koju su vodili *heteri*, stvorio je moćnu vojsku koja ga je, u znak priznanja za njegove uspehe, proglasila kraljem.

Njegov prvi cilj beše da obezbedi Makedoniji slobodan izlaz na more. Najbolje luke na njenim obalama, Pidna, Metona, behu grčke kolonije u savezništvu sa Atinom. Ali Atina se već godinama mučila u diplomatskim i novčanim teškoćama pokušavajući da očuva nadzor nad Moreuzima i da održi svoj pomorski savez. Ovaj se beše ozbiljno uzdrmao kada su se 357. Hios, Rodos i Bizant, uz podršku karijskog vladara Mausola*, koji je upravljao Halikarnasom za račun Velikoga kralja, udružili posebno i nezavisno od saveza. Izbi rat tokom kojega propadoše napori Atine da prinudi pobunjenike na poslušnost. Mir zaključen 355. doprineo je oslabljenju saveza: među Atinjanima je umerena stranka, predvođena Eubulom*, veštim i bogatim političarem, prevagnula sa svojim gledištima i narod nije više hteo ni da plaća ni da se bori. Filip se koristio takvim stanjem stvari: najpre se dočepao Amfipolisa, koji je Atina uzaludno pokušavala da preotme već godinama, zatim Pidne i naposletku Metone, pred kojom je izgubio jedno oko (354). Od tada je Makedonija sebi obezbedila izlaz na more. U međuvremenu on je zauzeo Potideju u Paleni, ali ju je prepustio halkidičkom savezu, pošto je najpre otuda izagnao atinske kleruhe. Ka istoku, prešavši Strimon iznad Amfipolisa, on beše zauzeo jednu naseobinu Tasosa, Krenides, u ravnici uz podnožje Pangejske gore: od nje je stvorio novi grad i dao mu ime, Filipi, prednjačeći tako prvim primerom u postupku koji će naići na širok odjek u helenističkom dobu. Pangejski rudnici zlata su mu pružili sredstava da isplati svoje najamnike i da kupuje ljudske savesti. Filipov će novac od tada igrati u grčkom svetu ulogu koju je persijsko zlato u njemu igralo već čitavo stoleće.

U 356. godini se, dakle, teška međunarodna kriza rasplamtela u srednjoj Grčkoj, pružajući tako podesan izgovor Makedoncu kada bi se on umešao. Delfsko svetilište postade predmet novoga svetog rata, trećeg po redu. Kao i jedan vek ranije, behu Fokiđani optuženi za svetogrđe: među članovima Amfiktionije, Teba se pokazala najogorčenijom protiv svojih suseda od kojih ju je razdvajalo davnašnje suparništvo. Ali Fokiđani, uz podršku Atine i Sparte, izabraše sebi za vođu odlučnoga Filomela i dokopaše se svetilišta: sveta riznica im je pružila sredstava da regrutuju najamničku vojsku sa kojom su

15. ŠIRENJE MAKEDONIJE POD FILIPOM II

Filomel i zatim, po njegovoj smrti, naslednik mu Onomarh odnosili pobede. Onomarh je prodro čak u Tesaliju, gde su mu tirani Fere i Kranona bili naklonjeni. Ostali gradovi Tesalije uputiše tada poziv Filipu. Posle teškog poraza 353, Makedonac se naredne godine povrati u Tesaliju i razbi Onomarhove jedinice, a ovaj pogibe u bici. Ovim se sveti rat nije okončao, jer Filip ne mogaše da pređe Termopile, koje su čuvali saveznici Fokiđana, kako bi ušao u srednju Grčku, ali zato bar postade saveznik i zaštitnik Tesalije. Tada se on okrenuo ka Trakiji, gde je nametnuo svoje savezništvo domorodačkim kraljevima i poveo svoju vojsku sve do Propontide. Atinu, koja tek što je opet kročila u Sestos u Hersonesu, nanovo uhvati nemir. Ona je stekla dovoljno i drugih razloga za bojazan kad Filip odluči da pokori gradove na Halkidici i zauze ih jedan za drugim. Najznačajniji među njima, Olint, pade 348. Uprkos žestokim pozivima besednika Demostena*, koji je video kako opasnost raste, Atina beše nemoćna da pravovremeno pritekne u pomoć Olintu. Grad bi opustošen, a čitava Halkidika uključena u makedonsko kraljevstvo. U isti mah Filipove spletke behu odvojile Eubeju od atinskog pomorskog saveza.

Tada se Atinjani odlučiše na pregovore: jedno opunomoćeno izaslanstvo koje je stiglo u Pelu, prestonicu makedonskog kraljevstva, zaključi 346. mir nazvan Filokratovim, po imenu glavnog atinskog opunomoćenika, koga su pratili Demosten i besednik Eshin*: ovaj poslednji će dopustiti Filipu da ga zavede i postaće privrženi pristalica njegove politike. Po tačkama ugovora svako je sačuvao ono što je u tom trenutku već bio zauzeo, ali Filip beše odbio da pomene Fokiđane među saveznicima Atine koji su imali da budu korisnici pogodbe: on je ubrzo odlučio o njihovoj sudbini, iste godine 346, zauzevši njihovu zemlju. Amfiktionija kazni Fokiđane teškim godišnjim nametom i nadoknadom za pljačkanja Delfskog svetilišta. Dva glasa kojima su oni raspolagali u Savetu behu dodeljeni Filipu kao i pokroviteljstvo nad Pitijskim igrama za tekuću godinu. Od tada se makedonski kralj i službeno uključio u odnose među grčkim državama.

Ovome su se mnogi obradovali: posebno je to bio slučaj sa onima koji su, uz starog besednika Isokrata, u makedonskom vladaru

već videli vođu potrebnog Grčkoj kako bi smirio njene svađe i ujedinio njene snage u zajedničkom poduhvatu protiv ahemenidske Persije. Ali drugi, u čijim se prvim redovima nalazio i Demosten, smatrahu Filokratov mir samo primirjem po nuždi, upravo pogodnim da se pripremi odlučna borba koja je za njih bila neizbežna. To postade jasno kad Demosten, 343, optuži Eshina za veleizdaju prilikom izaslanstva od 346: Eshin bi oslobođen, ali je politika Filipova i njegovih pristalica trpela žestoke napade tokom suđenja i povodom toga se opet raspališe narodne strasti.

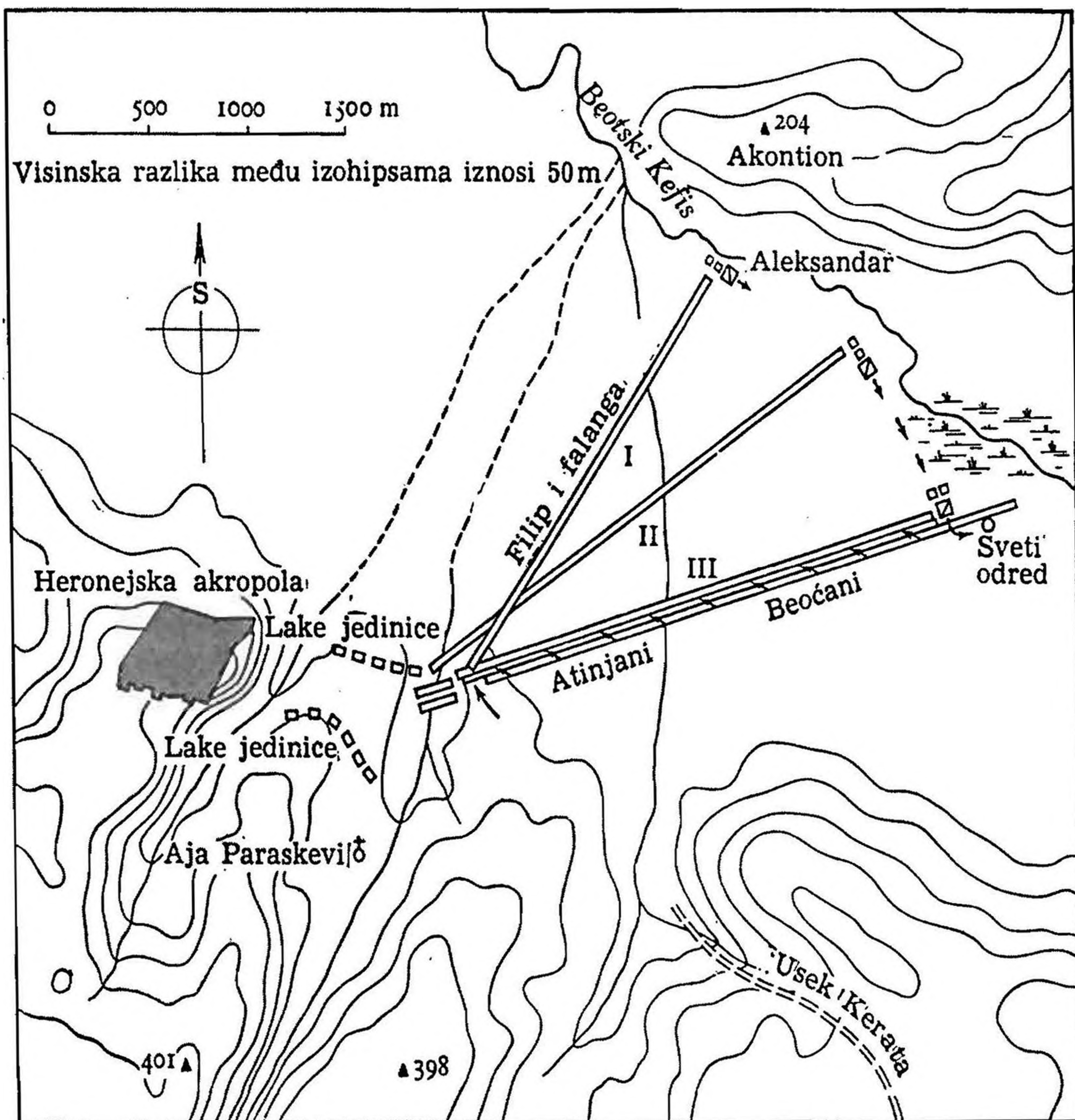
Filip se, sa svoje strane, koristio što je bolje mogao predahom koji mu se pružio. Novo vojevanje protiv Ilira, zatim posredovanje u Epiru, obezbediše njegovu pozadinu. U Tesaliji je on preuredio upravljanje zemljom, ubuduće podeljenom na četiri oblasti čiji mu odgovorni poglavari, ili *tetrarsi*, behu odani. Zatim se okrete ka Trakiji pokorivši je iznad Nestosa, sve do Crnog mora i Propontide: čitava zemlja postade kraljevsko vlasništvo pod upravom jednog stratega koga je imenovao Filip. Primorski grčki gradovi, kao Bizant i Perint, i atinska uporišta u Hersonesu behu neposredno ugroženi. U bojazni za svoj žitni put, od životnog značaja za njeno snabdevanje, Atina se ponovo pripremi za rat, kao što ju je Demosten podstrekivao. Stoga, kad 340. makedonske jedinice opsedoše Perint i zatim Bizant, atinska mornarica se baci u okršaj. Filip, pretrpevši neuspeh pred Perintom, morade da digne opsadu Bizanta, kome je pomagao atinski strateg Fokion. Taj je neuspeh uverio kralja da odluka u borbi sa Atinom treba da padne na tlu prave Grčke.

Događaji u Delfima su mu ubrzo pružili priliku za to. Kako bi skrenuo pažnju sa jedne žalbe podnesene Amfiktionskom savetu protiv Atine, atinski predstavnik, Eshin, optuži Lokriđane iz Amfise da bespravno obrađuju zemljište posvećeno Apolonu. Da bi se okajalo to svetogrđe, pala je odluka da se povede sveti rat protiv Lokriđana, a vođstvo bi povereno Filipu (339). Krećući se ogromnom brzinom, Filip prevede svoje jedinice u Fokidu, u saglasnosti sa Fokiđanima, kojima je obećao smanjenje nameta što su ga snosili. Zahvaljujući ovom lukavstvu, mogao je da zaobiđe sa zapada ključni položaj Termopila, koji su držali Beoćani, i da izbije do Elateje u

srednjoj Grčkoj. Ova je novost pomela Atinjane: to beše »elatejsko iznenađenje« i Demosten se morade založiti da ulije hrabrosti svojim sugrađanima. Shvatajući opasnost u svem njenom obimu, Atina se udruži sa Tebom kako bi pripremila zajedničku odbranu. Vojska sastavljena od snaga obeju država okupila se u Beotiji, dok je Filip bio zauzet kažnjavanjem Amfise, shodno zadatku koji su mu poverili Amfiktioni. U leto 338, Filip se, na čelu svojih jedinica, povratio iz zapadne Lokride ka gornjoj dolini beotskog Kefisa, gde ga je neprijateljska vojska čekala u blizini Heroneje. Levo makedonsko krilo, kojim je zapovedao mladi sin Filipov, Aleksandar, slomilo je otpor beotskih hoplita koji su mu se suprotstavili: »sveti odred« Tebanaca tukao se do poslednjeg čoveka. Atinske jedinice su pretrpele teške gubitke i zatim se raspršile (2. avgusta 338).

Pobeda kod Heroneje beše presudna. Prestade svaki otpor pred Filipovim namerama. Teba bi teško kažnjena, dobi makedonsku posadu u Kadmeji i izgubi svoj odlučujući položaj u Beotiji. Atina se izvukla sa manjim gubicima: ona je napustila samo svoje položaje u tračkom Hersonesu i prihvatila da raspusti pomorski savez; sačuvala je svoja spoljašnja uporišta, Lemnos, Imbros, Skiros i Samos, a čak je povratila Orop, na granici Beotije, koji je još davno izgubila; najzad, ona je ušla u savez sa Filipom. Pri svemu tome, u svom porazu, atinski narod sačuvao je dovoljno dostojanstva kako bi poverio Demostenu dužnost da izgovori, po tradiciji, posmrtnu pohvalu vojnicima izginulim kod Heroneje.

Filipova pobeda označava bitan zaokret u istoriji helenstva. Jedna monarhijska i centralizovana država beše pokazala na izvanredan način svoju premoć nad kratkotrajnim savezništvima koja su međusobno sklapali samostalni gradovi. Budućnost je pripadala velikim kraljevstvima, a ne malim republikama ograničenim na područje jednog jedinog grada. Klasična zamisao *polisa* ubuduće ostaje prevaziđena. To se jasno uočilo kada je Filip, 337, sazvao u Korintu skupštinu svih Helena. Svi su gradovi, izuzev Sparte, uputili svoje predstavnike. Oni su među sobom sklopili Korintski savez, koji je po prvi put dao federalni oblik nekoj vrsti svehelenske države. Opšti mir je zaveden među gradovima i bilo ga je zabranjeno narušavati

(Po N. G. L. Hammondu.) Grčke snage, Atinjani na levom i Beoćani na desnom krilu, dopirale su do močvara Kefisa na desno i do planinskih obronaka u blizini Heroneje na levo. Filip je započeo napad desnim krilom kojim je sam zapovedao (položaj I), zatim se dragovoljno povukao (položaj II) pre nego što je njegovo levo krilo stupilo u okršaj. U uverenju da su ga nadjačali, Atinjani neobazrivo poleteše za njim, stvarajući tako nered u grčkim redovima. Stvorila se praznina između središta i Svetog odreda. Aleksandar i makedonska konjica izvršiše proboj u tu prazninu, dok je falanga nastavila nastupanje prema neprijatelju u rasulu. Sveti odred beše uništen, Grci se razbežaše, a preživeli pobegoše ka Lebadeji kroz Keratski klanac. Spomenik u vidu lava, podignut posle bitke kao zajednička grobnica izginulima iz Svetog odreda, bio je obnovljen na svom prvobitnom mestu, u podnožju planinskih visova, gotovo u središtu položaja koji na gornjem crtežu zauzimaju makedonske lake jedinice.

pod pretnjom vojnih sankcija. Objavljeno je poštovanje unutrašnjeg uređenja i samostalnosti svake države. Zabranjeno je gusarenje i razbojništvo. Jedan federalni Savet (*Sinedrion*), u koji bi se slali predstavnici srazmerno značaju pojedinih država, sastajao bi se svake godine u jednome od velikih svetilišta. Njihove odluke, donete većinom glasova, bile bi obavezne za sve članove Saveza.

Makedonija nije učestvovala u Korintskom savezu, ali je sa njim sklopila sporazum o zajedničkom napadačkom i odbrambenom ratovanju, a Filip je određen za zapovednika savezne vojske. Od 337. on je predlagao Savezu da se povede rat protiv persijskoga kralja. Ahemenidska monarhija prolazila je tada kroz teške uzastopne krize koje su stvarale povoljan trenutak za napad. Ali Filipu nije bilo suđeno da i sam učestvuje u poduhvatu: u leto 336, tokom svetkovanja u čast venčanja njegove kćeri sa epirskim kraljem, ubio ga je izvesni Pausanija iz ličnog neprijateljstva. Sa njegovim sinom Aleksandrom, koga je narod odmah proglasio kraljem Makedonije, počinje jedno novo razdoblje koje nazivamo helenističko doba.

GLAVA V

POLEMOS

Polemos je, kaže Heraklit, stvorio svet, Polemos vlada svetom. Filosof iz Efesa, koji piše početkom V veka, pod tim podrazumeva da je *kosmos* pozorje jedne beskrajne borbe suprotnih elemenata, pa prema tome i pozorje stalnih promena: Polemos, rat (u grčkom ova je reč muškog roda), čini mu se osnovnim zakonom sveta. Na ovu trezvenu opasku Heraklita je sasvim mogao da navede prizor njegova vremena: rat je za Grke arhajskog i klasičnog doba bio stalno prisutna misao. I zato prethodna istorijska izlaganja ne bez razloga donose prikaz tolikih vojnih poduhvata: izračunato je da se za podrug veka, od persijskih ratova do bitke kod Heroneje, Atina prosečno više od dve, na svake tri godine, nalazila u ratnom stanju, a da nikad nije uživala mir deset godina uzastopce. Drugi gradovi, čije su odgovornosti i prohtevi bili manji, nisu međutim imali tako ratobornu sudbinu. Ali ni jedan od njih se nije mogao držati potpuno po strani od oružanih sukoba ukoliko je hteo da preživi: rat je stvarno bio gvozdeni zakon grčkog sveta.

Svakako, bilo je tu i razloga ekonomske prirode. Kako je plodno zemljište veoma retko u Grčkoj, ono je lako izazivalo lakomost i pohlepnih ili prenaseljenih suseda. Atina je upotrebila oružanu snagu da bi nastanila van Atike naseobine vojnog karaktera, *kleruhije*. Sparta je samom unutrašnjom logikom svog društvenog i političkog sistema bila naterana da osvoji Meseniju. Kasnije, potreba da se drži

otvorenim jedan važan trgovački put lako je dovela do rata: Atina je u toku jednog veka stalno uvećavala broj vojnih poduhvata da bi vršila nadzor nad oblašću Klanaca kroz koju su prolazili tovari žita iz južne Rusije. S druge strane, videli smo kakvu je ulogu u izbijanju peloponeskog rata igrala čuvena »megarska« naredba kojom je Perikle zaveo privrednu opsadu Megare. A lakomost koju su izazivali trakijski rudnici dovela je kasnije do sukoba u oblasti Tasosa i Pangejske gore.

Ali ekonomsko suparništvo nije najvažnije. Što su Grci posvetili toliko vremena ratovanju, to je pre svega iz psiholoških razloga koji potiču od helenskog shvatanja države. Država, za one koji ulaze u njen sastav, predstavlja vrhovnu vlast. Potpuna nezavisnost je njen zakon: ukoliko stupa u savez, to čini samo na ravnopravnoj nozi, ne otuđujući svoju samoupravu na koju je gorda. Ukoliko nema obostrano priznatog sudije koji bi rešio spor, svaki sukob interesa lako se pretvara u oružani sukob. Vatrena ljubav prema slobodi, koja je nadahnula toliko žarkih poziva besednika i pesnika, podrazumeva da se rat prihvata i da se čak ratuje sa oduševljenjem: jedino tako može ostati slobodna država koja ume da se bori za svoju slobodu. Zato je društvo tako uređeno da mu je prvi cilj da pripremi građanina na neizbežnu mogućnost sukoba. To je Platon savršeno razumeo kad je u usta Krićanina Klinije, u svojim *Zakonima* (625e), stavio sledeće reči: »Svi građani provode svoj život podržavajući neprestani rat protiv svih drugih gradova.« U grčkim gradovima arhajskog i klasičnog doba građanin je pre svega vojnik, kao što i državnik često mora da se pretvara u vojnog zapovednika. Sve zavisi od ratne sreće: budućnost svakog čoveka, budućnost države i u krajnjoj liniji budućnost celog helenskog sveta. Propast Atine je postala neminovna onog trenutka kad ona više nije htela da njome rukovodi bilo ko drugi sem advokata ili ljudi čiji je posao da se bave novcem, i kada su Atinjani, ne slušajući Demostenova preklinjanja, odbili da sami idu u vojsku prepuštajući najamnicima zaštitu otadžbine.

Osnovni elemenat grčke vojske je, kao što smo videli, odeljenje teške pešadije, *hoplita*. Hoplit ima potpunu vojnu opremu za odbranu i napad, koju nam likovni dokumenti, vajarstvo ili slike na vazama, pokazuju do najsitnijih pojedinosti. Ipak treba, među prikazima ratnika, razlikovati one koji verno slikaju stvarnost datog vremena i one koji ih donose prenoseći ih u svet mašte, a kojih ima u mnogo većem broju: potpuno nagi ratnici, prikazani na frizu Mauzoleja u Halikarnasu, sukobljavaju se samo sa Amazonkama. Nasuprot tome, čuvena mala bronza iz Dodona, koja se čuva u Berlinu, Aristionova stela koju je izvajao Aristokle* ili Ahilova vaza u Vatikanu, predstavljaju sasvim verodostojne dokumente. Tu vidimo hoplita obučenog u jednu vrlo kratku pripijenu tuniku koja ostavlja noge potpuno slobodne. Njegovu odeću može da dopuni ogrtač. Noge su ili bose ili je na njima duboka obuća ili sandale. Po nekim svedočanstvima bi se moglo zaključiti da su se grčki vojnici na nepogodnom terenu bolje osećali kad su bili bosonogi.

Prsa štiti oklop od metala, od kože ili od lanene tkanine i u tom slučaju je pojačan metalnim pločicama. U arhajsko doba se upotrebljavao kruti oklop u obliku zvona koji čine dve bronzane ploče, jedna na prsima, druga na leđima, spojene kopčama na ramenima i ispod ruku. U Argosu je nedavno otkriven jedan divan primerak takvog oklopa. Kasnije su se radije upotrebljavali meki oklopi: za razliku od oklopa u obliku zvona, koji je išao do pojasa, ovi su se produžavali obično ispod pojasa u vidu visećih traka, *resa*, koje su štitile donji deo trbuha. Na glavi hoplit nosi metalni šlem, postavljen kožom ili pustom, često sa jednom ili više perjanica. Oficiri su se razlikovali po veličini i bogatstvu svojih perjanica, koje Aristofan jednom prilikom ismeva. Oblik šlema odgovara različitim, ali uglavnom veoma određenim tipovima. Predanje im daje vrlo proizvoljna imena. *Korintski* šlem, sa pričvršćenim nosnikom i štitnikom za obraze, nosio se uzdignut kad ratnik nije bio u okršaju. *Atički šlem*, međutim, koji nije imao nosnik, bio je snabdeven pokretnim štitnikom za obraze koji se mogao podignuti po želji. *Beotski* šlem u vidu kupaste kape nije imao ni štitnik za teme ni štitnik za obraze. Bilo je i drugih tipova, ali ovi su najrasprostranjeniji na likovnim

52. HOPLIT.

Ova mala bronza, nađena u Dodoni, potiče s kraja VI veka. Ratnik zaštićen štitom ide napred vitlajući kopljem (koje je nestalo). Nosi »korintski« šlem sa velikom perjanicom, metalni oklop »u vidu zvona«, dokolenice. Ima dugu kosu. (Muzej u Berlinu.)

53. NADGROBNA STELA ATINJANINA ARISTIONA.

Pri dnu se može pročitati signatura arhajskim slovima: »Delo Aristoklovo« (oko 520—510). Preko kovrdžave kose hoplit ima podignut »korintski« šlem (jedan deo je nestao). Preko tanke tunike ima oklop sa resama. Nosi dokolenice i drži koplje u levoj ruci. Mnoge pojedinosti bile su samo naznačene slikanjem od kojeg je ostalo nekoliko tragova. (Nacionalni muzej, Atina.)

54. NADGROBNA STELA ATINJANINA DEKSILEJA.

Ovaj konjanik, koji je poginuo 394. ratujući na Korintu, prikazan je u trenutku kada svojim kopljem (koje je nestalo) udara protivnika palog na zemlju. Ovaj poslednji je prikazan nag kao likovi heroja, dok Deksilej, u tunici i hlamidi, nosi vojničku odeću tog doba. (Muzej keramike, Atina.)

55 i 56. DVA »KORINTSKA« ŠLEMA OD BRONZE.

Ovaj tip šlema, sa okruglim gornjim delom koji je katkada podvučen jednim ispupčenjem, sa nosnikom, štitnikom za obraze i štitnikom za teme, nema ni jedan pokretni deo (osim perjanice koja je nestala). Izuzev u boju (vidi sl. 58), uvek se nosio podignut (vidi sl. 49, 53, 82). Mogao je biti ukrašen prorezima (sl. 56) ili čak bareljefima na štitnicima za obraze. Iznutra je bio obložen kožom. (Muzej u Olimpiji.)

57. GEOMETRIJSKI OKLOP.

Nađeni u jednom grobu u Argosu, ovaj šlem i ovaj oklop potiču iz druge polovine VIII veka. Oklop čine jedan grudnik i leđnik koji su se spajali uglavljivanjem i vezivanjem. Šlem sa štitnicima za obraze ima na vrhu ukras u obliku čelenke od konjske dlake. (Muzej u Argosu.)

53

55

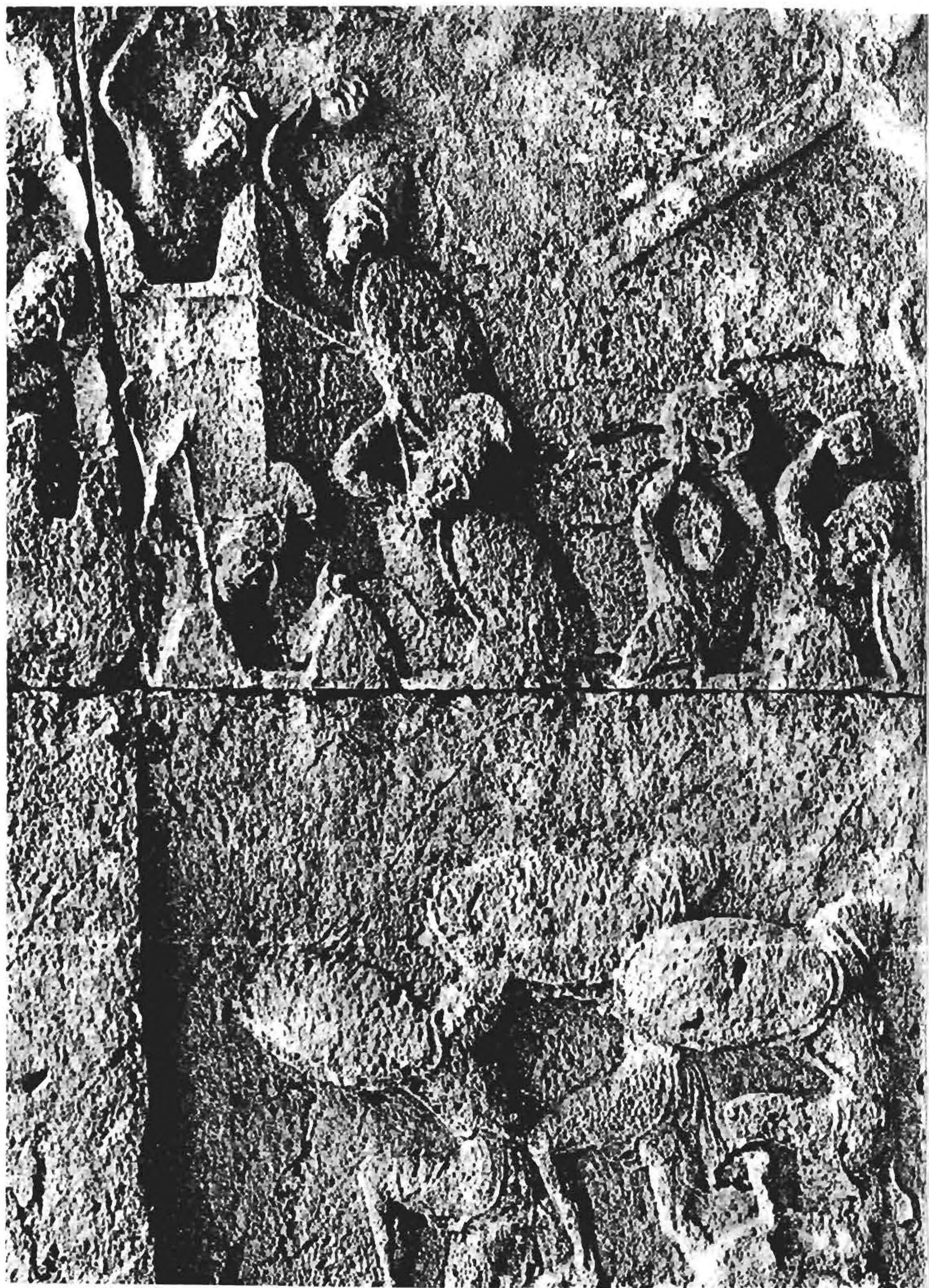

5[illegible]

59

61

62

63

58. »KORINTSKI« ŠLEM.

Ova pojedinost severnog friza riznice Sifnosa u Delfima, izvajanog oko 530, pokazuje kako se u boju nosio »korintski« šlem. Gigant koji beži, u drugom planu gledajući unazad, ima šlem sa ukrasom na vrhu u obliku kantare, sa po jednom perjanicom pričvršćenom za svaku dršku kantare. Levo, lice Artemide. (Muzej u Delfima.)

59. BRONZANI ŠTIT.

Fotografisan u trenutku kad je otkriven, štit, kružnog oblika, bio je zgnječen pod teretom zemlje. Na ivici se mogu razaznati ostaci jednog zavetnog natpisa. (Olimpija.)

60 do 62. NAPAD NA UTVRĐENU VAROŠ.

Ovi frizovi potiču sa monumentalne grobnice jednog kneza iz Trise (Gjölbaschi), u Likiji (sredina V veka). Jedan grčki vajar ih je istesao u tamošnjem krečnjaku. Vojnici, naoružani kao grčki ratnici, jurišaju na zupčasti bedem koji drugi vojnici brane. Usred njih knez i njegova supruga sede prividno ravnodušni prema borbi. Značajan napor da se prikažu velike grupe ratnika uprkos tehničkim teškoćama koje povlači bareljef: verovatan uticaj velikog slikarstva. Ovaj se prizor, svakako pogrešno, tumačio kao zauzeće Troje. (Kunsthistorisches Museum, Beč.)

63. AMAZONKA NA KONJU.

Ova plastična atička vaza, sa potpisom grnčara Sotada (sredina V veka), otkrivena je u jednoj piramidi u Meroe, u Nubiji. Jahačica nosi »atički« šlem sa visokom čelenkom i podignutim štitnicima za obraze. (Muzej u Bostonu.)

64. UGAO ELEUTERSKE TVRĐAVE.

Unutrašnja strana bedema u blizini kule na severnom zidu. Samo je donji deo ozida sačuvan. Lepo i pravilno slagan kamen. Kroz vratnice, u sredini, ulazilo se u unutrašnjost kule. Desno, bedem je prekinut tajnim vratima (vidi sl. 67).

65. BEDEM U GELI.

Gornji deo zidine, od šuplje opeke, delimično je sačuvan nad zidanom soklom. Da bi se zaštitili ovi trošni ostaci, postavljena je cementna obloga i krovište od plastičnog materijala. Obratiti pažnju na tajna vrata u obliku šiljastog luka, slična vratnicama opsedane varoši na frizu iz Trise (vidi sl. 61—62).

66. UTVRĐENJA U EGOSTENU (POGLED IZ VAZDUHA).

U jednoj udaljenoj pokrajini Megaride, u podnožju Kiterona, ovaj mali grad nalazio se na uzvišici u blizini mora. Visoka silueta nekoliko kula nadvisuje dosta dobro sačuvan kružni bedem (obratiti pažnju naročito na kulu u uglu, desno).

67. ELEUTERSKA TVRĐAVA (POGLED IZ VAZDUHA).

Sagrađena u drugoj polovini IV veka, ona se nalazi na stenovitoj uzvišici koja nadvisuje glavni prolaz preko Kiterona, na putu iz Atine za Tebu. Ceo severni deo ovog kružnog bedema, sa četvrtastim kulama koje su isturene, još se dobro vidi. Kula sa slike 64 je poslednja s leve strane (na mestu gde se padina lomi). Odmah s njene desne strane vidi se prosek za tajna vrata.

68. AHIL.

Atička amfora sa crvenim figurama. Na ovoj vazi iz treće četvrtine V veka (savremenica Partenona), Ahil je prikazan kao hoplit iz tog doba, ali bez šlema i štita. Nosi oklop sa resama i naplećnicima. Na grudima, maska Gorgone. Od odela, kratka tunika i ogrtač savijen preko leve ruke. Nema dokolenica. Heroj u levoj ruci drži dugačko koplje, pojačano u sredini, sa metalnim šiljkom na donjem delu pomoću kojeg se može zabiti u zemlju. Kratki remen pridržava mač, čiji balčak viri ispod levog pazuha. (Muzej u Vatikanu.)

69. TROSTRUKI GERION.

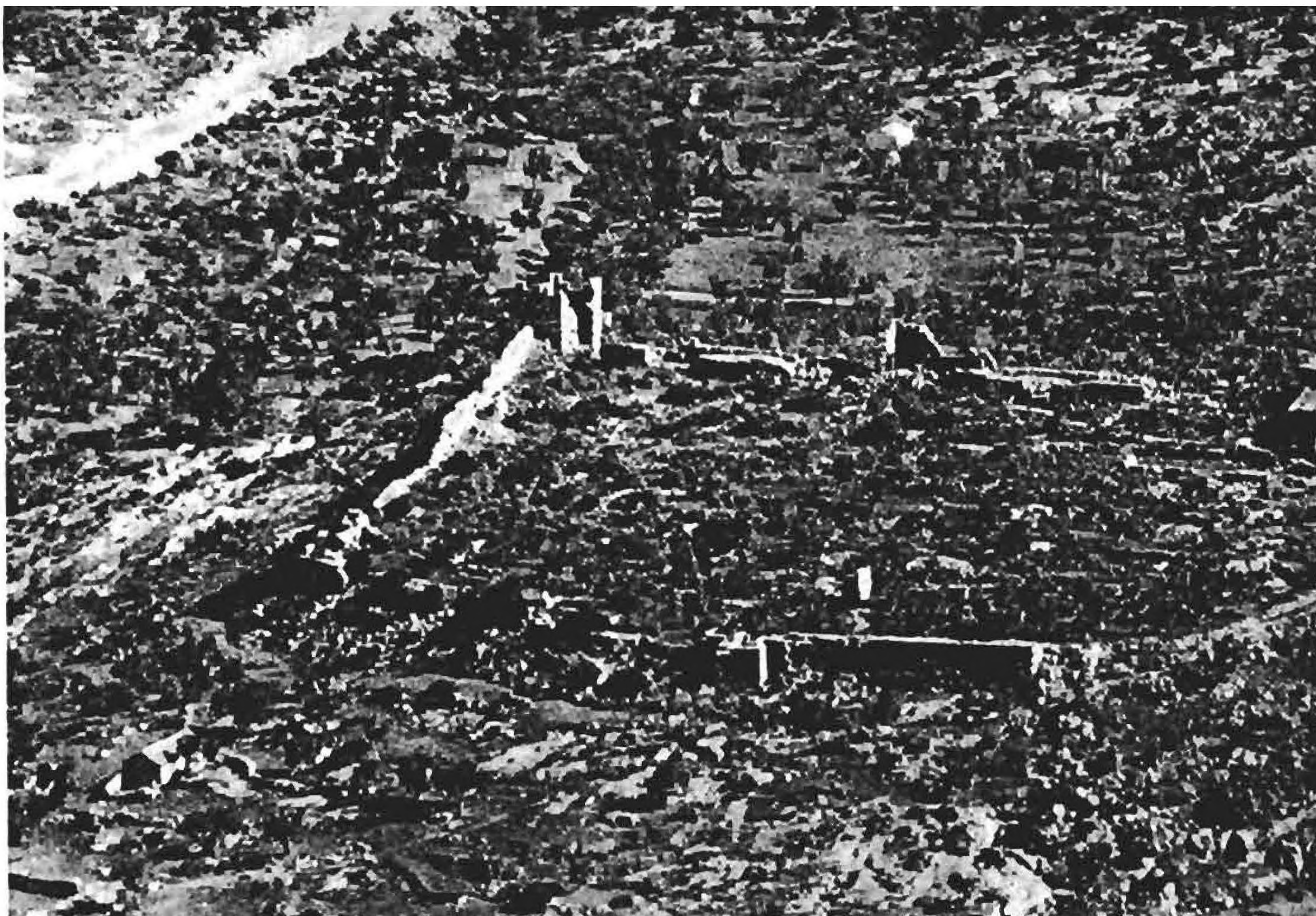
Atička amfora sa crnim figurama (treća četvrtina VI veka). Heraklov protivnik ima trostruko telo hoplita. Njegov nakazni pas ima dve glave. Ovaj crtež nam pokazuje obe strane okruglog štita koji se upotrebljavao u grčkoj vojsci. Na spoljnoj strani, slikani ili reljefni amblem ima magijsku moć: on treba da zastraši neprijatelja i da otkloni podmukle udarce (ovde je to glava Silena). Unutrašnja strana štita je ispunjena (ponekad je slikana ili izvezena, a odozgo su, pomoću metalnih spona ili remenova, pričvršćene drške kroz koje se provlači podlaktica i sa strane jedna ručica za šaku. (Odeljenje medalja.)

70. DVOBOJ.

Korintski krater (druga četvrtina VI veka). Dva heroja, naoružana kao hopliti, bore se iznad tela čo-

64

65

68

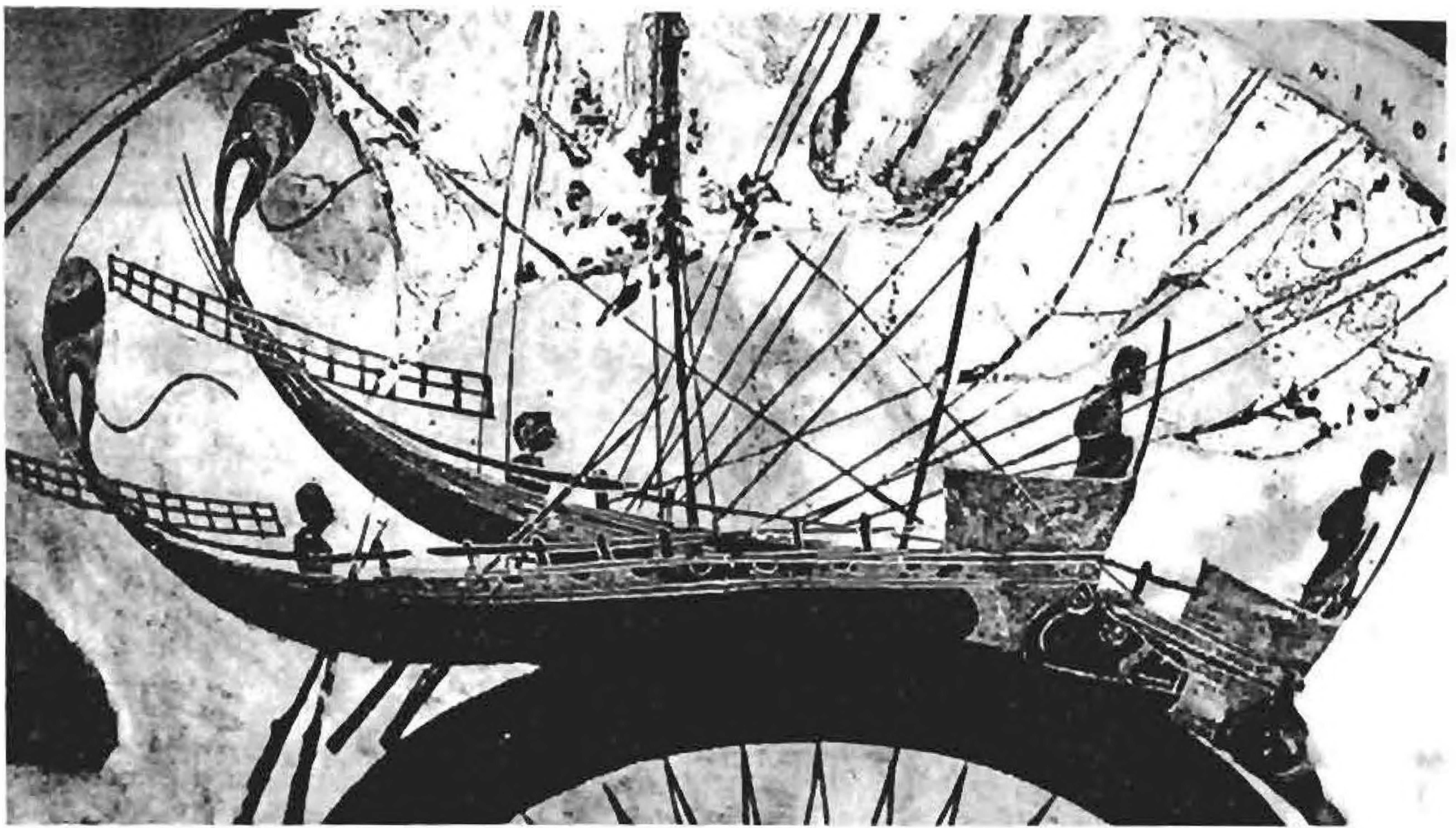
70

71

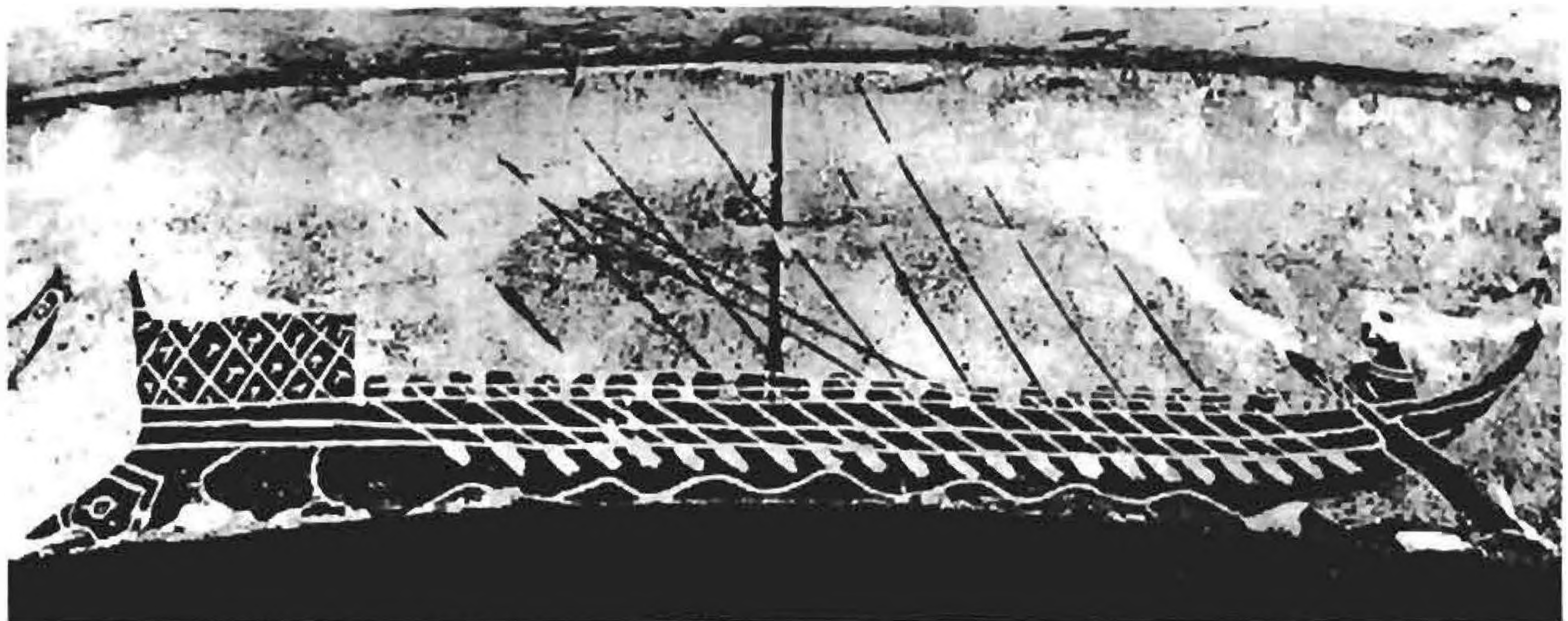

72

73

74

75

veka koji se zove Hipolit (ime napisano korintskom azbukom). Iza svakog borca po jedan štitonoša na konju. (Muzej u Louvreu.)

71. SPARTANSKI RATNICI SE VRAĆAJU IZ BOJA.

Lakonski pehar (sredina VI veka). Slikar je izrezao jedan fragment friza da bi ukrasio dno pehara. Nagi ratnici nose tela svojih poginulih drugova. Potresna surovost ove pogrebne povorke lepo prikazuje vojnički ideal Sparte. U donjem delu slike borba dvaju petlova nema nikakve veze sa glavnim prizorom. (Muzej u Berlinu.)

72. AHIL I PENTESILEJA.

Atički pehar sa crvenim figurama (oko 470—460). U trenutku kada smrtno ranjava Amazonku, Ahil se zaljubljuje u nju. On je prikazan nag kao likovi heroja, a Pentesileja je obučena kao grčka devojka (kratka tunika, kosa skupljena trakom). Ali ratnik na levoj strani ima opremu hoplita iz V veka (vidi sl. 69), sa »atičkim« šlemom i spuštenim štitnicima za obraze, dok ubijena Amazonka na desnoj strani nosi pripijen istočnjački triko (vidi sl. 48). (Muzej u Minhenu.)

73. RATNI BRODOVI SA RAŠIRENIM JEDRIMA.

Atički pehar sa crnim figurama grnčara Nikostena (oko 530—520). Dva broda sa uvučenim veslima plove uporedo. Vide se samo kormilar za krmom i stražar sasvim napred. Kljun je u obliku životinjske njuške. Pozadi, ispod ukrasa na krmi (ili aplustra), pričvršćene su lestvice kojima se silazi na kopno kad brod pristane. (Muzej u Louvreu.)

74. ATINSKA PENTEKONTORA.

Atički pehar grnčara Eksekije (treća četvrtina VI veka). Brod, istog tipa kao i prethodni, kreće se na vesla koristeći vetar u krmu. Slikar je prikazao samo 22 veslača (umesto 25). (Rim, Villa Giulia.)

75. ATINSKA TRIJERA.

Ovaj bareljef, na žalost oštećen, daje najtačnije podatke o rasporedu veslača na trijeri. Vidimo tranite (gornji red) čija se vesla oslanjaju na galeriju koja je isturena. Od zeugita i talamita vidimo samo vesla koja prolaze kroz četvrtaste otvore između obložnih pojaseva trupa. Iznad glava tranita gornja paluba naleže na drvenu gradnju sa širokim otvorima. (Muzej Akropolja, Atina.)

spomenicima. Prilikom skorašnjih iskopavanja otkriven je znatan broj bronzanih šlemova, naročito u Olimpiji, gde ih je bilo veoma lepih. Neki nose i posvetu, tako da možemo odrediti iz kog su doba.

Isto važi i za bronzane štitove koji su često posvećivani kao darovi svetilištima. Njihov se oblik menjao tokom vekova, počev od kritsko-mikenskog štita u vidu *osmice* pa do okruglog štita klasičnog doba, a preko »geometrijskog« štita sa dva široka bočna izreza i preko beotskog štita koji se razvio iz prethodnog, ali sa manjim izrezima. Okrugli štit u V i IV veku ima prečnik od oko dva lakta (0,90 m). Dosta je ispupčen sa spoljašnje strane. Njegov drveni kostur prekriven je spolja kožom, štavljenom ili sirovom, ili je čak potpuno obložen bronzom. U sredini se ponekad nalazi jedno ispupčenje u vidu metalnog motiva: često je to glava Gorgone, koja svojim užasnim izgledom treba, ako ne da zastraši protivnika, a ono makar da otkloni zle čini. Razni amblemi, rezbareni ili slikani, već prema tome da li su rađeni na metalu ili na koži, mogu ukrašavati spoljnu stranu štita, kao što se to može videti na slikama na vazama i u opisima koje su, crpući ih velikim delom iz mašte, dali Eshil u *Sedmorici protiv Tebe* i Euripid u *Feničankama,* kad su opisivali oklope argivskih vođa u napadu na Tebu. Što se tiče čuvenog Ahilovog štita koji je Homer opširno opisao u XVIII pevanju *Ilijade,* on pripada mitu. Ali zato postoji svečano oružje, kao što su štitovi koje je Fidija radio za svoje gorostasne statue boginje Atene na atinskom Akropolju, čija je ispupčena strana bila bogato ukrašena reljefima koji prikazuju bojeve Grka protiv Amazonki ili borbe Kentaura i Lapita. Čak je i unutrašnja, udubena strana ponekad nosila ukras, tkan ili slikan na platnu razapetom preko unutrašnjeg izdubenog dela koji je ispunjen nekim tkaninama ili biljnim materijama: na štitu Atene Partenos Fidija je na tom prostoru slikao borbu bogova i giganata. Sa iste te strane su se nalazile i dve ručice pomoću kojih se mogao držati štit i rukovati njime: prvo se leva podlaktica provuče kroz prvu dršku a zatim se šakom iste ruke obuhvati desna drška. Prva drška koja obuhvata ruku ponekad je ukrašena bronzanim »kovanim« reljefom: prilikom iskopavanja u Olimpiji otkriveno je više primeraka iz arhajskog doba i oni predstavljaju jedan veoma zanim-

ljiv niz. Unutrašnja strana štita snabdevena je i remenima od konopca ili kože pričvršćenim blizu gornje ivice: ti su remeni služili za nošenje oružja kad ono nije bilo držano u borbenoj pripravnosti i pomoću njih se moglo okačiti o neki oslonac. Zbog svoje velike težine štit se za vreme marša poveravao robu, neophodnom hoplitovom pratiocu. Osim štita zatvorenog u navlaku od grubog platna, ovaj hoplitov sluga je od vojničke opreme nosio i pokrivače za bivakovanje i nogare na koje se stavljao štit na otvorenom polju pre bitke.

U arhajsko doba odbrambena oprema teškog ratnika sastojala se i iz dokolenica, ili *knemida*, koje su štitile prednji deo noge, ali ovaj deo opreme izlazi iz upotrebe početkom V veka.

Oružje za napad jednog hoplita sačinjavali su pre svega koplje i mač. Dugačko i jako koplje je u arhajsko doba bilo dugo 5 lakata (2,25 m). Sem šiljka ono ima i metalni naglavak, dugačak i zašiljen, pomoću kojeg se koplje zabadalo u zemlju. Drveno držalje je ponekad obloženo kožom tako da je šire na mestu gde ga ruka obuhvata, pa se može sigurnije držati. Kopljem se uglavnom rukuje samo desnom rukom, dok se levom drži štit. U vreme između borbi i koplje se, kao i štit, čuvalo u zaštitnoj navlaci. »Dorsko« koplje su pesnici smatrali prevashodnim grčkim oružjem. Za Eshila je ono simbol vojne vrednosti Helena nasuprot luku Persijanaca. Ateni, boginji rata, milije je koplje od mača.

Mač, oružje stvoreno za borbu prsa u prsa, krajnje je sredstvo kome pribegava borac kad ostane bez svog koplja. U klasično doba on ima gvozdeno sečivo čija dužina nije veća od jednog lakta (45 cm). Ovo sečivo ima dve oštrice. Na balčaku se nalazi uzak branik i jabuka. Korice vise na kratkom remenu koji prelazi preko desnog ramena. Korice su tako visoko postavljene da jabuka mača dopire gotovo do visine levog pazuha: da bi se oružje isukalo, trebalo je zanjihati mač unapred i podmetnuti korice pod levu nadlakticu. Tako je bilo moguće isukati mač ne ispuštajući štit, što ne bi bilo moguće kad bi remen bio duži. Udaralo se bodimice i sečimice. Dok je rukovanje kopljem, lukom i džilitom bilo predmet redovne obuke, dotle se ne čini da su se Grci odveć zanimali mačevanjem. Lako je shva-

titi da hoplitu pod teretom njegovog štita i oklopa ne bi mnogo koristilo istančano poznavanje odboja i varki u mačevanju.

Pored hoplita kao osnovnog borbenog sastava, grčka vojska je imala i lake jedinice i konjicu. Lake jedinice su nam mnogo manje poznate od hoplita, što se lako da objasniti njihovim društvenim poreklom. Dok teški pešaci, koji o sopstvenom trošku moraju da nabave skupo oružje, pripadaju imućnoj klasi, dotle strelci, praćkaši, bacači džilita potiču iz redova siromašnih građana. Njima nije potrebno odbrambeno oružje, jer im nije zadatak da zapodevaju ili očekuju borbu, već da iz daljine čarkaju neprijatelja. Njihovo bacačko oružje nije skupo: to je isto oružje koje se upotrebljava u lovu. Luk sa dva oblučja je najusavršeniji: mada ga pesnici ponekad smatraju prevashodno »persijskim« oružjem, on u helenskom svetu ima veoma staru tradiciju koju dokazuje legenda o Ulisovom luku u *Odiseji*, a da i ne govorimo o mitu o Heraklu i Filoktetu. Krićane su smatrali najboljim strelcima. Dejstvo strelica je bilo veoma uspešno ukoliko se gađanje usredsređivalo na četu u zbijenom poretku. Čak su se i u pomorskom ratu veoma plašili strela, tako da su ratne brodove snabdevali zaštitnim zaklonima od jakog platna, koje su pre svake bitke razapinjali dužinom ivice broda.

Džiliti, koji su se inače upotrebljavali u lovu, služili su i za ratovanje. Teška pešadija ih je vrlo često upotrebljavala u homersko doba: dvoboj u *Ilijadi* počinje obično bacanjem tankog koplja koje retko kad promaši cilj. Na vazama iz Dipilona prikazane su povorke vojnika, naoružanih od glave do pete, koji u rukama češće nose dva džilita nego koplje. Ova herojska tradicija objašnjava zašto su, u klasično doba, nastavljali da obučavaju sve mlade ljude u bacanju džilita mada je to oružje iščezlo iz opreme hoplita. Uostalom, konjanici su se i dalje njime služili. Dosta kraći od koplja, džilit je dug tri do četiri lakta (1,35 do 1,80 m). On ponekad, kao i koplje, ima po jedan šiljak sa svakog kraja. Imao je veći domet kad se bacao tako da se ne obuhvata potpuno rukom, već pomoću remena učvršćenog na njegovoj sredini, koji je igrao ulogu izbacivača.

Praćka je najjednostavnije bacačko oružje: dve pređice ili dva konopčića, duga oko dve stope (oko 0,60 m), vezani su za neku vrstu kožne kese. Praćkaš drži u ruci druga dva kraja, stavlja zrno u kožnu kesu i sve to brzo okreće. Kad on otpusti jedan konopčić, zrno, pokretano centrifugalnom silom, odleće velikom brzinom. Iskusan praćkaš je mogao da postigne veliku tačnost, a njegov hitac, po rečima jednog starog pisca, dostizao je domet od jednog stadija (ili 600 stopa, što je oko 180 m). Praćkom se bacao kamen, ali i neka, posebno u tu svrhu napravljena, tanad od gline ili metala, a naročito od olova. Ova tanad, elipsastog oblika, omogućavala su tačnije gađanje i veći domet. Nađeno ih je veoma mnogo, naročito u Olintu, gde ona potiču od Filipove opsade grada 348. Više njih nose natpise: to su imena naroda (ili *etnika)*, puna ili skraćena, ili pak imena ljudi. Može se čak naići i na imena Olinćana ili Halkiđana, na ime samog Filipa ili nekog od njegovih glavnih oficira. Filipovo se ime sreće i na vrhovima strela.

Ne treba da zaboravimo da Grci, osim ovog lakog oružja, nikada nisu prestajali da u borbama upotrebljavaju najjednostavnije prirodno oružje koje pruža majka zemlja, to jest kamenje i tojage. Koliko puta u epopeji vidimo heroja kako uzmahuje komadom stene da njime smrvi protivnika. A u klasično doba Atinjani potukoše Persijance koji su se iskrcali na ostrvu Psitaliji, kraj Salamine, kad se završila pomorska bitka, koliko gađajući ih strelama, isto toliko i zasuvši ih kamenjem koje su bacali golim rukama. Ista je taktika bila upotrebljena i kad je Demosten, 424, osvajao ostrvo Sfakteriju, koje su branili Spartanci. Krajem veka, 403, u borbi kod Munihije, pirejske četvrti gde su se sukobile pristalice Tridesetorice i pristalice demokratije, Ksenofont doslovno navodi prisustvo bacača kamenja u redovima demokrata. Nekoliko tekstova pominje upotrebu kratkih tojaga kao ratnog oružja: uostalom, 300 telesnih čuvara naoružanih buzdovanima, koji su po Herodotu (I, 59) omogućili Pisistratu da uzme u svoje ruke vlast u Atini, nisu ništa manje pravi vojnici negoli kopljonoše, ili *dorifori,* koji obično sačinjavaju telesnu stražu grčkih tirana.

Mada je laka pešadija igrala ograničenu ulogu u velikim sukobima u arhajsko doba i u V veku, ona je u narednom stoleću dobila veći značaj. Još su se tokom peloponeskog rata neka iskustva pokazala kao veoma poučna. Tako je atinski vojskovođa Demosten, pre nego što se proslavio kod Sfakterije, pretrpeo 426. u Etolskom klancu težak poraz od gorštaka iz te oblasti: ovi, nemajući tešku pešadiju, napadoše atinski pohod na teškom terenu, naneše mu težak poraz zasuvši ga strelama i kopljima i prisiliše ga da se povuče iz istih stopa. Ove pouke nisu bile uzaludne. Početkom IV veka atinski strateg Ifikrat obrazova lako naoružane najamničke jedinice, *peltaste*, tako nazvane zato što su, umesto teškog okruglog štita, upotrebljavali laki trščani štit u obliku polumeseca, ili *pelte*, sličan po obliku onome koji legenda pripisuje Amazonkama. Peltasti nisu imali metalni oklop. Njihovo oružje za napad sastojalo se iz jedne dugačke sulice koja je mogla da služi kao koplje i kratkog mača za borbu prsa u prsa. U sukobu sa hoplitom oni su računali na svoju lakoću koja im je omogućavala da izbegnu udarce. Ove trupe su postizale čuda u više mahova, čak i protiv lakedemonskih hoplita.

Konjica je, kao što smo videli, u prvo vreme u vojnoj veštini Grka bila upotrebljavana za vuču bojnih kola. Konj se u početku koristio za zapregu, a tek potom za jahanje. Još u mikensko doba, kao što to vidimo na vazama sa Kipra, kola sa dva konja, ili *bige*, u čestoj su upotrebi. To je i uobičajena ratna naprava koju su koristili homerski heroji: u tom pogledu svedočanstva geometrijske keramike u potpunosti potvrđuju svedočanstva iz epopeje. Ratnik plemićkog porekla odlazi na bojno polje u kolima, a zatim silazi i bori se kao i hoplit. Za upravljanje zapregom on ima vozara koji se stara o kolima dok se njegov gospodar bori. Kad su u pokretu, ratnik, koji jedini nosi štit, stoji sa leve strane vozara. Kola u homersko doba imaju dva točka; jedan laki trap postavljen je neposredno na osovinu. Po jedan konj stoji sa svake strane rude, za koju su vezani jarmom koji im leži na vratu. Ponekad još jedan konj kao pojačanje

prati zapregu. Verovatno su se zahvaljujući tom običaju pojavile zaprege sa tri konja, ili *trige*, koje možemo zapaziti na jednom malom broju likovnih spomenika krajem geometrijske epohe i na nekim etrurskim spisima iz arhajskog doba. Ali od VII veka pojavljuju se kola sa četiri konja, ili *kvadrige*, a istovremeno kola kao ratna naprava postepeno izlaze iz upotrebe, što je, kao što smo napred kazali, došlo kao posledica napretka teške pešadije. Od tada je kvadriga svečano vozilo, kao što to možemo da vidimo na frizu na Partenonu, i naprava za sportska nadmetanja, koja u velikim svehelenskim igrama ima prvorazrednu ulogu. U grčkoj vojsci bojna kola se od tada susreću samo u udaljenim gradovima, kao što je Salamina na Kipru, gde se održavanje te tradicije može objasniti raznim uticajima iz Azije, ili pak Kirena, gde su se još do helenističkog doba zadržali odredi kvadriga da bi se brzo mogle nagnati u bekstvo pljačkaške bande koje su pustošile ratarske naseobine kirenske visoravni.

Dok su kola izlazila iz upotrebe, na njihovo mesto je dolazila konjica u pravom smislu reči. Homerski spevovi ne pominju učešće konjanika u borbi, a samo retko prave aluzije na jahanje. Ali od VII veka počinju da se prikazuju naoružani konjanici na vazama, na bareljefima kao što je čuveni friz Prinijasa na Kritu, među statuetama od terakote ili bronzanim predmetima. Međutim, retko je kada konjica u arhajsko i klasično doba igrala odlučujuću ulogu. Pre svega, sama Grčka nije bila pogodna za gajenje konja, pošto nije bilo odgovarajućih pašnjaka, izuzev u povlašćenim oblastima, kao što je bila Tesalija i nešto manje Beotija ili Eubeja. Zbog toga je tesalijska konjica na tako velikom glasu: to je bila jedina oblast u Grčkoj u kojoj je u vojnim snagama odnos konjice prema pešadiji bio jedan prema dva. U beotskoj vojsci, u kojoj je konjica takođe imala jaku tradiciju, trebalo je čekati da Epaminonda uvede taktičke novine kako bi ona dobila važnu ulogu u ratovanju. Ali je zato u nekim kolonijalnim državicama čije je zemljište bilo pogodno za stočarstvo, u Kireni, Tarentu, Sirakusi, konjica uvek imala veliki značaj i ugled.

Grčki konjanik je dugo jahao bez sedla, a potom na običnom pokrivaču ili životinjskoj koži. Nije znao za sedlo ni za uzengije. Upravljao je svojim konjem pomoću metalnog đema na vođicama,

ali nije znao za jezični đem. Zato je, da bi konj bolje osetio uzdu, đem bio veoma grub, oštrih ivica ili sa kakvim bodljikavim dodatkom. To bi konju teško ranjavalo gubicu i otuda potiče ona krvava pena koju navode tekstovi i koju su slikari prikazivali u prizorima sa konjima. Na glavi je konj od opreme nosio iste one glavne delove ama koji su i danas u upotrebi: nosnik, čeoni remen, oglav, nosače đema, dopunjenog počev od kraja V veka falerima, malim metalnim koturima ukrašenim reljefima ili inkrustacijama i pričvršćenim za remen pomoću jednog prstena koji je prianjao uz njihov zadnji deo.

Mada su bili vrlo vešti u jahanju, kao što o tome svedoči rasprava *O jahanju* od Ksenofonta, grčki konjanici nisu mogli da postignu istu snagu udara kao vitezovi iz srednjeg veka, koji su, čvrsto uglavljeni u svom sedlu i uzengijama, dopunjavali snagu udarca kopljem i svom onom silinom zamaha kad konj juri u galopu. A Grci su mogli da udaraju samo snagom svojih ruku pod pretnjom da očas budu izbačeni iz sedla. Zato su oni, radije nego dugačko koplje, upotrebljavali dve kraće i lakše sulice koje su mogle da služe i kao bacačko oružje i kao batina. Retko su upotrebljavali luk, prepuštajući to oružje varvarskoj konjici, Skitima ili Persijancima. Mač je dopunjavao njihovo oružje za napad. Često nisu imali nikakvog odbrambenog oružja, računajući samo na svoju brzinu i okretnost da bi izbegli udarce neprijatelja. Ponekad ipak vidimo u njihovim rukama kratak štit, manji od hoplitskog. Njihova uobičajena odeća je *hlamida*, kratak ogrtač pričvršćen fibulom na desnom ramenu. Ispod toga konjanik nosi tuniku. Na glavi ima bilo šešir sa širokim obodom, ili *petasos*, bilo kapu od kože, bilo šlem. Na nogama sandale ili meke čizme sa parmakom. Tako izgledaju na frizu na Partenonu mladi Atinjani okupljeni u jednoj blistavoj kavalkadi.

Ovako opremljena, grčka konjica nije udarna vojska: ona vrši izviđanje za većinu trupa, pomaže u toku bitke da se štiti bok vojske u napadu i goni razbijenog protivnika posle pobede. Izgleda da su samo Tesalci sistematski upotrebljavali konjičke jedinice, u kojima su konjanici nosili oklop, da bi odigrali odlučujuću ulogu u jednom sukobu. Tek pošto je obezbedio njihovo sadejstvo, Filip je obrazo-

vao, pod zapovedništvom svog sina Aleksandra, tešku konjicu čiji je žestoki napad sjajno doprineo pobedi kod Heroneje.

Kao ni hoplitu, tako ni konjaniku grad ne daje opremu, a on pored toga treba i da samostalno nabavi konja. Otuda je grčka konjica imala aristokratski karakter kao što su ga ranije imali ratnici na kolima. Gajenje konja, ili *hipotrofija,* bila je povlastica plemićkih a istovremeno i bogatih porodica: zanimati se za konje, znak je plemstva ili bar jedan oblik snobizma, kao kod mladog Feidipida, sina seljaka Strepsijada u Aristofanovim *Oblacima.* U Atini konjanici se regrutuju iz redova dveju poreskih klasa sa najvećim prihodima; druga se baš tako i zove: *konjanici.* Njih Aristofan prikazuje u komediji sa istim imenom, 424: oni su u njegovoj komediji vezani za tradicije predaka i žele da potkopaju uticaj demagoga Kleona. Ksenofont, i sam konjanik, savršeno izražava čime su bili zaokupljeni i zanimali se helenski »konjanici« u prvoj trećini IV veka.

Ustrojstvo ovih oružanih snaga menja se u zavisnosti od država i doba. U klasično doba ono nam je za Spartu i za Atinu približno poznato. Ali imena raznih jedinica ne odnose se uvek na odgovarajuće pojmove: tako reč *lohos* označava u spartanskoj pešadiji jedan veći odred koji odgovara nekom velikom današnjem bataljonu, dok se ista reč u Atini upotrebljava za manju jedinicu kao što je četa. Odgovornosti *lohaga,* starešine koji komanduje jednim *lohosom,* različite su, dakle, u ove dve vojske. Ipak, načela organizacije su svuda ista: vojnik se uvršćuje u jedinice slične našim odeljenjima, četama i bataljonima, čija veličina raste tako što je broj ljudstva za svaku narednu jedinicu desetostruko veći. Ime starešine koji njom zapoveda potiče obično od naziva jedinice: tako *enomotarh* u Sparti zapoveda jednim odeljenjem, ili *enomotijom; lohag* je na čelu *lohosa; trijakatijarh* u Kireni zapoveda odredom od trista ljudi; *taksijarh* je u Atini zapovednik neke vrste bataljona, ili *taksisa.*

Velike jedinice, sposobne da samostalno ratuju i sastavljene od elemenata sa različitim naoružanjem, poveravaju se vojskovođama,

čija titula nije svugde ista: u Atini su to *stratezi*, kojima pomažu dva *hiparha* što upravljaju konjicom; u Sparti jedan od dvaju kraljeva preuzima na sebe vođenje borbenih dejstava uz pomoć zapovednika odreda, ili *polemarha.* Naziv strateg je najrasprostranjeniji u značenju glavnog zapovednika.

Regrutovanje jedinica je tesno vezano za društveno i političko uređenje grada. Društveni okviri postoje i u vojsci: u Atini, o kojoj imamo najviše podataka, ova podudarnost je potpuno obezbeđena, jer svako od deset plemena, od kojih se sastoji građansko društvo, daje vojsci jedan *taksis*, ili bataljon, hoplita pod zapovedništvom taksijarha koji se bira i koji pripada istom plemenu. Taksijarh bira lohage, koji zapovedaju četama. On isto tako određuje koji će vojnici pripadnici njegovog plemena služiti prilikom vojnih pohoda: veoma teška odgovornost zbog koje je ponekad dolazilo do raspri ili zloupotrebe. Isti se način primenjivao i za konjicu: svako pleme daje jednu *file*, ili eskadron, jedinicu od 100 konjanika pod zapovedništvom *filarha*, koji se bira i čija su ovlašćenja slična taksijarhovim. Regrutovanje konjanika i hoplita zasniva se, kao što smo videli, na načelu cenzusa: građani sa nedovoljnim prihodima služe u lakim jedinicama, a naročito u mornarici.

Građanin dobija posebno obrazovanje kako bi postao vičan oružju. Ovo obrazovanje je naročito razvijeno u Sparti, gde je sve usmereno da od mladog Spartanca stvori ratnika. Ali čak i atinska demokratija, koja je daleko od toga da svoja nastojanja usmerava u istom pravcu kao lakedemonski ustav, posebnu pažnju posvećuje budućim vojnicima. U tu svrhu ona je stvorila efebiju, ustanovu veoma karakterističnu za vojnički vid života jednog antičkog građanina. Sam sistem nam je poznat samo za razdoblje posle bitke kod Heroneje, zahvaljujući Aristotelovom *Atinskom ustavu,* delu koje je napisano za vreme vladavine Aleksandra Velikog, u vreme kada je efebija upravo bila preuređena. Ali verovatno je da je, bar u načelu, ova ustanova već tada bila stara. Aristotel je opisuje kao jedan oblik vojne obaveze za sve mlade Atinjane od osamnaest do dvadeset godina, ili bar među njima za pripadnike onih klasa koje daju konjanike i hoplite. Ovi mladi ljudi, svrstani prema svojim plemenima

pod zapovedništvom starešina izabranih od naroda, podvrgnuti su fizičkim vežbama i vojnoj obuci pod rukovodstvom posebnih učitelja. Oni se zajednički hrane o trošku države. U drugoj godini svoje službe šalju se van Atine, u sastav jedinica koje obezbeđuju pogranične tvrđave kao što su Eleutera, File ili Ramnunt i obučavaju se na otvorenom polju. Po isteku te druge godine, oni su ponovo slobodni i smatraju se ubuduće potpuno obučenim građanima. Od tada, od dvadesete do šezdesete godine, oni mogu biti mobilisani: svako godište, označeno imenom arhonta eponima za godinu kada je godište upisano u efebiju, može biti pozvano u celini ili delimično na predlog stratega. Međutim, dva poslednja godišta, koja sačinjavaju građani od pedeset do šezdeset godina, mogu biti pozvana samo u odbranu područja i ne učestvuju u pohodima van Atike.

Tako je Atinjanin tokom četrdeset dve godine podvrgnut vojnoj obavezi: dve godine efebije, trideset godina na raspolaganju aktivnoj vojsci, deset godina u područnoj rezervi. Ovome velikom gradu je njegovo ljudstvo omogućavalo da okupi, po Tukididovim rečima, početkom peloponeskog rata 13.000 hoplita za prve bojne redove i 1.200 konjanika, ne računajući lake jedinice, pomoćno ljudstvo i rezerviste čiji je zadatak bio da brane utvrđenja. U 369, kada je Atina izvršila mobilizaciju, da bi pomogla Spartu ugroženu od Epaminonde, vojska poslata u pohod pod Ifikratovim zapovedništvom brojala je 12.000 hoplita. Otprilike u isto to vreme, beotska vojska je imala oko 13.000 hoplita i 1.500 konjanika. Sparta nikada nije bila u stanju da svrsta u svoje redove tako velike snage: kod Plateje je, istina, njena teška pešadija brojala 10.000 ljudi, od kojih polovinu pravih Spartanaca, ali kasnije ona više nikada nije bila kadra da dostigne toliki broj i morala je da računa na izuzetnu valjanost svojih vojnika da bi nadoknadila brojčanu slabost koja se vremenom sve više osećala. Ove brojke se odnose na najvažnije okršaje, ali najčešće su jedinice bile mnogo manje, svega nekoliko hiljada, a ponekad nekoliko stotina ljudi. U poređenju sa ovim malobrojnim ljudstvom, velikim vojskama Darijevim i Kserksovim, koje su okupljale snage jednog ogromnog carstva, Grci su morali pripisivati znatno veće brojno stanje nego što je ono stvarno bilo.

•

Taktika grčke vojske je obično vrlo jednostavna. Ona ide za tim da izazove s lica sudar protivnikâ na otvorenom polju. Vojske neprijatelja zauzimaju borbenu liniju po već tradicionalnom rasporedu: glavnina u središtu, lake jedinice i konjica, ukoliko je ima, na bokovima. U središtu, koje će odigrati odlučujuću ulogu tokom okršaja, hopliti su gusto zbijeni u osam do dvanaest redova po dubini. Po ustaljenoj tradiciji najbolje jedinice se postavljaju na desno krilo borbenog poretka. Ovaj običaj nesumnjivo potiče od činjenice da je, pošto se štit nosi u levoj ruci, desna strana najslabije zaštićena kako kod usamljenog borca tako i u grupi: najistaknutijim borcima treba, dakle, poveriti naisturenije mesto. Starešine se nalaze u prvom redu, a sam vojskovođa često učestvuje u bici: ne mogu se nabrojati sve slavne vojskovođe koje su poginule u borbi.

Pre nego što počne borba, pravilo je da se izvedu neki verski obredi. U ratu, kao i u svim ostalim stvarima, Heleni veruju da bogovi i sudbina odlučuju o ishodu: to i Homer već misli i u tom pogledu, kao i u mnogim drugima, arhajska i klasična Grčka ostaju verne poukama koje nalaze u *Ilijadi.* Svakog vojskovođu prate vrači i tumači koji pitaju bogove za savet i tumače znakove koje ovi šalju. Pominjući nekog čuvenog vrača, Teisamena, rodom iz Elisa, koji je bio u službi Lakedemona, Herodot ga smatra neposredno odgovornim za pet velikih pobeda koje su Spartanci odnosili od bitke kod Plateje do bitke kod Tanagre. Kasnije, kada je u Delfskom svetilištu Lakedemonjanin Lisandar dao da se postave statue njegova i njegovih starešina, u spomen pobede kod Egospotama, naredio je da se pored njegove statue postavi statuta vrača Agije koji ga je pratio u tom pohodu. I bilo da je to činio pokrenut iskrenom verom ili samo da bi udovoljio lakovernosti mase, bilo da ga je nadahnjivala duboka pobožnost kao Atinjanina Nikiju ili površnost i nepoverljivost kao Alkibijada, on svejedno nije propuštao da izlije vino u čast bogova, da prinese žrtvu i da sasluša predskazanja. Ukoliko ona ne bi bila povoljna, oklevalo se da li krenuti u borbu ili ne. U svom opisu bitke kod Plateje, Herodot kaže da su Lakedemonjani, zasuti persijskim

strelama, ostali nepomični i ne pokušavajući da uzvrate sve dok njihov vojskovođa Pausanija nije uspeo da mnogim molitvama i žrtvovanjima dobije od bogova zadovoljavajuća znamenja. A Mardonije, vođa persijske vojske, beše sebi obezbedio suvim zlatom usluge jednog čuvenog grčkog vrača koji je mrzeo Lakedemonjane i prinosio žrtve za račun osvajača.

Čim bi se dobila povoljna predskazanja, počinjala bi borba. Pošto bi lake jedinice, strelci i praćkaši razdražili neprijateljsku liniju zasipajući je tanadima, hopliti bi zapevali jednu staru ratničku pesmu u slavu Apolona: *pean*, a onda bi krenuli u konačni napad. Sudar se svodio na niz borbi prsa u prsa, kopljem i mačem, sve dok jedan od protivnika ne bi uzmaknuo i pobegao. U boju su koliko taktičke sposobnosti toliko i moralne vrednosti obezbeđivale pobedu boljima: da bi se održala povezanost jedne borbene ili odbrambene linije, da bi se zbili redovi i popunila mesta onih koji su padali, bili su potrebni pouzdani refleksi koje jedna dobro obučena jedinica stiče zajedničkim vežbanjem, ali i ogromna neustrašivost i hrabrost koja počiva na smislu za žrtvovanje. Po tim visokim ratničkim vrlinama dugo su bili na glasu lakedemonski vojnici, koji su još od druge polovine VII veka ponavljali ratničke elegije pesnika Tirteja: »Napred, mladići, borite se i ostanite u svojim redovima! Nemojte se sramno dati u bekstvo ili ustuknuti iz straha! Iskujte u svojim prsima hrabro i jako srce! Zaboravite na ljubav prema životu kada se suočite sa neprijateljem!... Smelo! Neka svako odoli naletu, čvrsto stojeći na svojim razmaknutim nogama, stopala ukopanih u tle i grizući zubima usne!«

Da bi se učinio kraj nadmoćnosti koja se priznavala lakedemonskim hoplitima, bila je potrebna čitava jedna taktička revolucija do koje je došlo zahvaljujući vojničkom geniju Epaminondinom. Kod Leuktre, 371, a zatim kod Mantineje, 362, ovaj Tebanac je uveo novine od presudnog značaja: umesto da po ustaljenom običaju postavi svoju sopstvenu falangu na desno krilo, on je linijski poredak zamenio uglastim, ne puštajući u borbu svoje desno krilo, a napredujući levim. Na čelo borbenog poretka postavio je svoje hoplite u pedeset redova po dubini. Ta gusto zbijena masa, »slična pramcu

trijere«, razbi lakedemonsku falangu koja je, po običaju, bila po dubini raspoređena u dvanaest redova. Slomivši na taj način najpre glavninu neprijatelja (to je već osnovno načelo Clausewitza!) dobro smišljenim i na pravo mesto upućenim udarom, on je lako potukao ostatak protivničke vojske, koja je međutim bila brojem daleko nadmoćnija. Pronalazak »kose falange«, kojoj je Epaminonda kod Mantineje dodao konjicu kao udarnu snagu, poremetio je običaje ustaljene još od VII veka i pokazao kakve sve koristi jedan vešt zapovednik može da izvuče iz manevrisanja. To su Atinjani već davno primetili u pomorskom ratovanju, ali su konzervativni duh Lakedemonjana i poštovanje prema njihovoj ratničkoj vrednosti sve dotle sprečavali usavršavanje ratničke veštine na kopnu: Filip Makedonski ju je, uz pouku Epaminondinu, i sam unapredio.

Kad bi se jedan od protivnika dao u bekstvo, konjica pobednika bi ga gonila, ali retko kada do kraja. Pobednička vojska, zadovoljna što je neprijatelju pokazala svoju nadmoćnost, podigla bi *trofej*, lutku pokrivenu oružjem, koja je predstavljala stvarni simbol pobede, i pevala bi pobednički pean. Svoje mrtve bi sahranjivali, a neprijatelju prepuštali njegove; moleći za prekid vatre u tu svrhu, neprijatelj bi samim tim priznavao svoj poraz. Trebalo je još izvući koristi od pobede namećući pobeđenom povoljne uslove primirja i iskazati zahvalnost bogovima posvećujući im deseti deo plena u obliku darova nacionalnim ili ponekad i svehelenskim svetilištima.

Ovako zamišljen, rat je mogao da liči na neku vrstu krvave igre koja ima svoje određene zakone i koja omogućava suparničkim gradovima da neopozivo reše svoje sukobe. Međutim, daleko od toga da su vojni sukobi uvek imali takav karakter. Odlučni okršaji su u stvari bili izuzetak u helenskoj istoriji i ratovi su se često otezali, povlačeći za sobom niz nebrojenih nedaća koje su se ponavljale iz godine u godinu. Uzrok tome je pre svega bila istaknuta nesposobnost grčke vojske da na juriš zauzme utvrđene gradove. U tom pogledu gotovo da i nema velikog napretka u periodu između trojanskog rata i klasičnog doba: kao što su Agamemnonove trupe deset godina tapkale pred Ilionom i uspele da ga tek lukavstvom osvoje, isto tako lakedemonski hopliti, ma koliko bili samouvereni u svoju nad-

moć na otvorenom polju, nisu nikako uspevali da probiju atinska i pirejska utvrđenja tokom celog peloponeskog rata i tek su glađu i opsadom savladali atinski otpor. To je zato što se, bez odgovarajućih sprava za opsadu, jedan dobro branjen bedem praktično nije mogao osvojiti.

Najpre je Dionisije Stariji iz Sirakuse, početkom IV veka, dao da se naprave prve bacačke sprave i usavršio oružje za opsadu, verovatno po ugledu na Kartaginjane. Pre toga tekstovi samo navode da je Perikle pri opsadi Samosa, 440, upotrebio sprave, da su »ovnovi« bili korišćeni nekoliko puta u peloponeskom ratu i da su bacačima plamena Beoćani, 424, zapalili drvena utvrđenja Deliona. Bilo je potrebno sačekati vojni preokret u IV veku i Filipa Makedonskog da bi se, po primeru Dionisija sa Sicilije, veština opsade, ili *poliorketika,* razvila u samoj Grčkoj.

Sve dotle veština odbrane je napredovala brže od veštine napada, kao što o tome svedoči *Rasprava o odbrani utvrđenjâ* koju je, oko 360, sastavio jedan arkadijski vojni starešina, Enej Taktičar. Uputstva, saveti, ratne veštine koje su predmet ovog dela objašnjavaju zašto su grčke vojske tako često trpele poraze pred utvrđenjima, kojih je u samoj Grčkoj bilo sve više i više još od persijskih ratova. Već se odavno bila izgubila mikenska tradicija snažnih bedema i arhajski gradovi su svom stanovništvu pružali kao sklonište samo akropolu, koja je jedina bila branjena zidinama. U VI veku međutim gradovi Jonije, zabrinuti Kirovim osvajanjima koja su ih ugrožavala, opasaše se bedemima. Bedemi Fokeje, podignuti novcem stečenim u trgovini sa Zapadom, behu od tesanog kamena, što je čudilo savremenike naviknute na zidove od opeke istočnjačkih gradova: ali ih Kirovi vojnici, kojima to nije bila prva opsada, osvojiše podižući uzvišenja preko kojih su mogli da se ispnu na bedeme i da protivniku zadaju protivudarac. U Atini je samo Akropolj bio utvrđen pre kraja VI veka, kada je, po poslednjim proučavanjima, sam grad bio prvi put opasan bedemom. Pošto su ga 480. Persijanci razrušili, Temistokle ga je na brzinu podigao po postupku koji je često bio upotrebljavan pri građenju zidina grčkih gradova: na jednom čvrstom temelju od kamena diže se bedem od sirove opeke. U početku, radi brzine,

za građenje temelja koristilo se već upotrebljeno kamenje, pa čak i nadgrobne stele, kako navodi Tukidid (I, 93). Kasnije, pri utvrđivanju Pireja, radilo se mnogo pažljivije, pa su čak metalnim čavlima povezivani blokovi. Taj postupak se do tada koristio samo pri podizanju zidova velelepnih zdanja, a tek izuzetno za namenske građevine. Kod zidina tog tipa slojevi sirove opeke su uglavnom nestali, samo se kameno podnožje očuvalo, manje ili više oštećeno. Tek je u sicilijanskom gradu Geli* pri nedavnim iskopavanjima otkriven jedan debeo zid od opeke, dobro očuvan do znatne visine. Po grčkim taktičarima, ovi bedemi od opeke veoma su dobro odolevali »ovnovima«.

Kada su to dopuštala sredstva i kamenolomi u neposrednoj blizini radne snage, bedemi su u celini građeni od tesanog kamena. Takav je bio Tasoski bedem, sagrađen, krajem arhajskog doba, od mermera i gnajsa, materijala kojih je na ostrvu bilo u izobilju, a obnovljen posle persijskih ratova i još jednom posle 411. U samoj Grčkoj najočuvaniji bedemi su Mesenski*, podignut posle Epaminondinih pobeda, i Egostenski*, u Megaridi, u podnožju Kiterona: to su lepi primeri klasičnih utvrđenja, sa bedemima pravih linija, iz kojih izbijaju četvrtaste kule, dvostruko više od zidina. Način zidanja izaziva divljenje po svojim lepim, pravilnim slojevima od ispupčenih blokova. Bedemi su pri vrhovima imali zupčasto krunište ili neprekidni grudobran sa puškarnicama. Kule su često bile pokrivene. One su se nalazile na svakih 20 ili 30 metara duž zidina, tako da bi branioci mogli uspešno da ih štite gađajući strelama i sulicama. Kasnije, kada je katapult, koji su pronašli graditelji Dionisija Starijeg, počeo svuda da se upotrebljava, veliki domet ove bacačke naprave nametnuo je produžavanje bedema, pa su čak i kule zamenjene usecima u zidinama, koje su od tada građene u obliku veriga: ali ove novine su se proširile uglavnom počev od Filipa Makedonskog.

Osim utvrđenih gradova, Grci su umeli da podižu i tvrđave da bi mogli da vrše nadzor nad obaveznim prolazištima i da bi obezbeđivali granice. Tako je Atika bila zaštićena od upada svojih suseda izvesnim brojem utvrđenja: Eleutera, File, Ramnunt, čije ruševine i danas stoje. Naročito Eleutera, nadvisujući Kiteronski tesnac koji vodi ka Plateji i Tebi, uzdiže još uvek na vrhu jednog stenovitog brda svoje

kule i zidine u dosta očuvanom stanju, dizane lepim izodomnim načinom zidanja iz IV veka. Neke od ovih tvrđava, kao File i Dekelija, igrale su značajnu ulogu u političkoj i vojnoj istoriji Atine. U V veku većina utvrđenja ove vrste nije bila tako usavršena: opkop koji su Atinjani podigli u Delionu, 424, bio je uglavnom izgrađen od drveta, tako da su ga Beoćani zapalili. Najzad, u svim krajevima Grčke nalaze se usamljene tvrđavice, uglavnom jednostavne četvrtaste kule, čvrsto sagrađene od tesanog kamena, koje se dižu usred obrađenog zemljišta ili pašnjaka i za koje se nije birao naročito utvrđen položaj. Često je teško odrediti od kada potiču ove građevine koje se sreću po planinama kao i na ostrvima, ali neke od njih, sudeći po sklopu njihovih zidina, potiču bar iz IV veka. U pitanju su verovatno skloništa ili osmatračnice podignute u pograničnim ili usamljenim oblastima izloženim pustošenjima pljačkaša što su dolazili kopnom ili morem: seljaci i pastiri iz okoline su mogli tako da drže u šahu neprijateljsku četu koja bi se iznenada pojavila.

Čitav ovaj odbrambeni sistem otežavao je posao napadačima sve dok se veština opsade nije još više razvila. Jedan uobičajen kopneni pohod u V veku i u prvoj polovini IV veka odigravao se ovako: po objavi rata, koju je preneo glasnik, napadačka strana okuplja svoje jedinice pridružujući im savezničke snage i prodire na tle neprijatelja. Svakako da je napadač, pre nego što je ušao u rat, tražio savet bogova, bilo da je slao izaslanstva u čuvena svetilišta ili da se oslonio na domaća proročišta i ustaljene obrede. Najpovoljnije doba je proleće ili leto. Izbegavalo se ratovanje zimi, kada je vojska izložena nevremenu: u *Aharnjanima* Aristofan prikazuje taksijarha Lamaha koji, pošto mu je stavljeno u zadatak da usred zime suzbije upad Beoćana sa granice, proklinje sneg i nepogodu. Čim stignu na tle neprijatelja, vojnici sistematski pustoše i pljačkaju: oni pale imanja, prisvajaju stoku, uništavaju neobrane plodove, seku voćke i vinovu lozu, pa čak štapovima vade iz zemlje češnjeve belog luka, da bi bili sigurni da su sve opustošili. Ispred napadača seljaci se spasavaju bekstvom: utvrđeni gradovi su tu da ih prime, a bedemi su se razvili tako da obuhvataju osim gradskih četvrti i široke neizgrađene pojaseve, baš zato da služe kao utočišta. Tako su se atički seljaci u vreme pelopo-

neskog rata bez reda natrpali po neograđenom zemljištu i svetilištima Atine i Pireja, kao i između Dugih bedema: ovaj iznenadni priliv stanovništva proteranog iz njegovih sela, koje bivakuje pod bednim zdravstvenim uslovima, izazvao je strašnu kugu prvih godina rata. Ukoliko vojska zavojevača ne bi ispred sebe naišla na jedinice protivnika radi odlučnog okršaja, ona bi došla do samih zidina grada. Prepad, izdaja ili strah mogu katkad da joj otvore vrata, kao u Plateji, marta 431, kada je jedan saučesnik noću uveo u grad 300 tebanskih hoplita, ili kod Amfipolisa koji se 424. predao na prvi Brasidin poziv. U protivnom, jedina nada je da se grad osvoji opsadom, koju je teško uspešno držati na duže vreme: Atina je tek posle dve godine i više (431—429) pokorila Potideju na Halkidici. Obično bi se napadač, posle jedne demonstracije pod gradskim zidinama, ne želeći da se izlaže nevoljama opsade usred zime u već opustošenoj oblasti, vraćao kući oslobađajući svoje jedinice do narednog proleća. Tako je u glavnim crtama izgledalo ratovanje tokom dugih godina peloponeskog rata ili bar sve dok Lakedemonjani nisu, osvojivši Dekeliju, stekli oslonac koji im je omogućio da se na duže vreme, pa čak i preko zime, nastane po atičkim poljima.

Na ovu uopštenu strategiju, države koje ne raspolažu sa dovoljno ljudstva da bi mogle da vode bitku sa nasuprot postrojenom vojskom, ili koje neće da se izlažu takvoj opasnosti, odgovaraju čarkanjem neprijatelja, koje se može pretvoriti u zasedu kakvu su Etolci pripremili Atinjaninu Demostenu 426, ili onu u kojoj je Atinjanin Ifikrat, na čelu svojih peltasta, uništio jednu četu spartanske pešadije u vreme korintskog rata. Još je uspešniji bivao protivudar sa mora, jer pomorska nadmoćnost omogućava onome koji je ima da neprijatelju zada neočekivane udarce. U vreme peloponeskog rata Atina se nije ustezala da tokom leta opustoši obale Peloponesa sve do kraja Lakonskog zaliva; ona je nekoliko godina održavala jedno uporište za ratna dejstva kod Pila u Meseniji; trudila se da što više ometa pomorsku trgovinu Sparte sa njenim saveznicima. Ovaj veliki sukob bio je, kao što su to savremenici savršeno osetili, borba kopnene protiv pomorske sile, i Sparta je konačno pobedila

tek kad je uspela, zahvaljujući Lisandru i persijskom zlatu, da slomi atinsku mornaricu. Presudna uloga ratne mornarice predstavlja jednu od originalnih crta grčke istorije.

Još od mikenskog doba Grci su se služili svojim brodovljem za ratovanje i gusarstvo, dve tesno vezane delatnosti koje su po njihovom mišljenju izgledale verovatno ravnopravne sve do helenističkog doba. Jedna čuvena pločica iz Pila pominje neki pomorski pohod. A trojanski rat je samo najčuveniji u nizu poduhvata iste vrste u kojima mornarica i kopnena vojska zajednički dejstvuju. Ne poznajemo dobro mikenske brodove: nekoliko izgraviranih kamenova, nekoliko crteža ili grafita su suviše ograničeni ili suviše sažeti dokumenti da bi nas mogli dovoljno obavestiti o helenskom pomorstvu u II milenijumu. Ali van sumnje je da su brodići koji su se tada upotrebljavali dopuštali već dosta duga putovanja morem: upad pomorskih naroda, među kojima je bilo i Ahejaca, u Egipat, to dobro pokazuje već krajem XIII veka.

O homerskom dobu smo mnogo bolje obavešteni, zahvaljujući kako *Spevovima* tako i likovnim prikazima na geometrijskim vazama, sa prilično često datim prizorima pomorskih bitaka ili borbi brodova, koji pokazuju iznenađujuću sličnost sa Homerovim opisima. Na osnovu podataka iz ovih dvaju izvora, mogu se sa dosta tačnosti opisati velike otvorene galije (bez palube) sa kljunom i prednjom i zadnjom farom, obema uzdignutim i oivičenim ogradama. Veslači su raspoređeni samo u jednom redu, oslanjajući svoja vesla na palce u obliku kuke, postavljene uspravno na naslon. Između dva reda veslača nalazi se uzdignut prolaz, ili *kursija*, koji omogućava da se ide napred i nazad. Tu se nalaze ukrcani vojnici. Brodom se upravlja pomoću dva dugačka vesla koja služe kao kormilo i nalaze se sa obeju strana krme. Krmanoš ide od jedne do druge strane preko »mostića« kojim se samo on služi i koji se proteže celom širinom broda — oko deset metara na tom mestu blizu krme. Sa tog je mostića Ajaks, u

XV pevanju *Ilijade*, podskakivao mašući velikim kopljem za abordažu, da bi odbio juriš trojanskih četa na grčko brodovlje izvučeno na obalu.

Tako izgleda dugi brod — *vita galija*, veli V. Bérard, uzimajući izraz kojim se služilo u velikom veku — obično korišćen u grčkoj mornarici počev od ranog arhajskog doba. On se kreće istovremeno na vesla i na jedra. Jedan jedini pokretni jarbol uzdiže se na sredini broda, zabijen u jedan otvor na kursiji, a podnožje jarbola se oslanja na jedan drveni trupac, ili *usadnik*, koji naleže na kobilicu. Vodoravni križak, koji se diže uz pomoć kožnih užadi, nosi četvrtasto i jedino jedro kojim se upravlja pomoću užadi i ručice na krišku. Ova oprema, koja ne predstavlja nikakav napredak u odnosu na egipatske brodove, ne dopušta da se plovi uz vetar: sa njom je jedino moguće ploviti sa vetrom u krmu ili jakim vetrom s boka. Čim treba ploviti uz vetar, moraju se skupiti jedra i uzeti vesla. Veslača može biti i do pedeset ili po dvadeset pet sa svake strane: to je gotovo tip broda sa pedeset vesala, ili *pentekontora*, koji će biti uobičajen u VII i VI veku.

Pošto su dugi brodovi iz homerskog doba snabdeveni kljunom, oni su prema tome u stanju da udarom razore neprijateljski brod: mada ne raspolažemo neposrednim svedočanstvima o jednoj pravoj pomorskoj bici u to doba, jasno je da je pomorska taktika već bila rođena. Nju su usavršile velike pomorske države, a naročito Korint. Ovaj značajan grad, smešten na zemljouzu i okrenut u pravcu dva mora, razvio je ratnu mornaricu da bi zaštitio svoju trgovinu i svoje odnose sa kolonijama: u tu svrhu on je sagradio flotu od brodova novog tipa, bez mostova, nižih, bržih i podesnijih za upravljanje, koje pokreće pedeset veslača, čija vesla više nisu pričvršćena za palce, već prolaze kroz otvore na bokovima broda. Ove *pentekontore*, duge oko trideset metara, prilično su na Sredozemlju odgovarale onome što će na Atlantiku biti normanski *drakari;* one su bile pokretnije od homerskih brodova kako bi se koristile kljunom. Uz lađe sa trideset veslača, ili *trijekontore*, sličnog ali manjeg tipa, one su predstavljale kostur grčkih arhajskih eskadri i omogućile kolonijalno prodiranje

ka dalekim morima. Tako je, na primer, Batos sa svojim drugovima na dve pentekontore prešao sa Tere u Libiju da tamo osnuje Kirenu.

Razmere pentekontore (30 do 35 m dužine) predstavljaju otprilike krajnju meru za jedan običan drveni brod: čim se premaši ta dužina, postoji opasnost da se slomi kobilica pri naporima kojima se brod izlaže kad plovi na pučini. Da bi se povećala brzina, trebalo je povećati broj veslača. Kako uspeti u tome ne produžavajući brod? Rešenje je bilo u tome da se veslači postave jedan iznad drugog: tako je došlo do tipova brodova sa dva ili tri reda veslača: *dijera* i *trijera*, koje su, a naročito ove poslednje, u klasično doba imale izuzetnog uspeha. Sa trijerom je grčka brodogradnja odista dostigla svoj vrhunac: ovaj laki, pokretni brod bio je osnovni elemenat atinske flote u trenutku njene najveće moći i zaslužuje, stoga, posebnu pažnju.

Trup, dug 35 do 38 metara, nije širok: 4 do 5 metara kod glavnih jegija, u visini granice gaza. Gaz je manji od metra, deplasman od 80 tona međunarodne mere. Ojačan rebrenicama, trup je snabdeven kljunom. Raspored veslača, o kome se dugo raspravljalo, može se dosta jasno izvesti iz likovnih dokumenata. Tekstovi kažu da su tri reda veslača nosila odozgo naniže imena: *traniti*, *zeugiti* i *talamiti*. Tradicionalnim veslačima pentekontore i arhajskih brodova odgovarali su veslači srednjeg reda, koji su sedeli, kao i ranije, neposredno uz poprečne grede koje su se zvale *zeugos* (»jaram« ili »poprečnica«), odakle je i došlo ime *zeugita*. Njihova vesla su, kao i kod pentekontore, prolazila kroz otvore u trupu broda. *Traniti* su sedeli dve stope (oko 0,60 m) visočije i njihovo sedište, ili klupica *(tranos)*, bilo je pričvršćeno uz sam gornji deo ograde, na pola puta do klupa zeugita. Traniti su, dakle, bili odmaknuti od zeugita i u visinu i u dužinu i u širinu, jer su bili otprilike za širinu ramena udaljeni od osovine broda. Da bi se nadoknadio taj izloženi položaj, trijera je snabdevena jednom galerijom, širokom oko dve stope (0,60 m), koja štrči upolje u visini brodske ograde i koja leži na podupiračima koso spojenim sa rebrenicama. Ivica ove galerije, iznad koje se nalazio branik sa rešetkom, nosila je palce za vesla tranita. Oni su, sedeći uz samu ivicu broda, ipak raspolagali dovoljno velikim krakom tako da su mogli da pokreću svoje dugačko veslo bez preteranog napora.

Što se *talamita* tiče, oni su sedeli u utrobi broda *(talamos)*, tačno u istoj ravni sa tranitima, ali za širinu ramena bliže osovini broda nego zeugiti i otprilike za tri stope (0,90 m) niže od njih. Njihova vesla su prolazila, kao i vesla zeugita, kroz otvore u boku broda, koji su se nalazili upravo pod palcima za odgovarajuće tranite. Ovaj na prvi pogled složen raspored u stvari je veoma jednostavan: sastoji se u tome da se najbolje iskoristi raspoloživi prostor, udaljujući i u visinu i u širinu jedan od drugoga tri reda veslača i raspoređujući ih četvoricu u kvadrat sa jednim u sredini, po dužini broda. Svaki je na taj način dobijao prostor potreban za pokretanje svog vesla, a da mu ne smeta sused koji se nalazi suviše blizu. Ova prednost je naročito važna pri manevrisanju koje je od bitnog značaja za zaštitu broda i koje se sastojalo u tome da se na zapovest hitro uvuku vesla kad bi se približavao neprijateljski brod sa namerom da ih slomi i da se ponovo izbace čim bi opasnost prošla. Otvori za vesla talamita su se nalazili na 0,50 m od površine vode, a za vesla zeugita otprilike na 0,90 m: da bi se izbeglo prodiranje vode kroz te otvore, trebalo ih je dakle začepiti pomoću kožne navlake koja je s jedne strane bila pričvršćena za trup, a s druge strane je čvrsto prianjala uz veslo, ostavljajući ga ipak dovoljno slobodnim da se pokreće. Traniti su, na 1,40 m ili 1,50 m iznad vode, bili na otvorenom prostoru. U V veku se obično iznad njih postavljala gornja paluba koja je trebalo da ih zaštiti od neprijateljskih strela i istovremeno da primi ukrcane vojnike. Osim toga, na brodove su, sa svake strane, pre svakog sukoba, postavljali čvrsto platno kao zaklon od strela.

Atinska trijera ima 170 veslača: 62 tranita, 54 zeugita i 54 talamita. Pošto traniti, koji se nalaze najvisočije, imaju najduža vesla, smatra se da je njihov posao najteži: odatle potiče izraz »narod tranita« koji Aristofan upotrebljava da bi označio siromašan atinski narod iz čijih su redova poticali ovi veslači. Ukrcava se i nekoliko mornara, manje od deset, za rukovanje jedrima, sidrima i palamarima. U tom pogledu trijera nije napravila nikakav napredak u odnosu na pređašnje ratne brodove: ona još uvek ima samo jedan veliki jarbol sa jednim jedinim četvrtastim jedrom, a ponekad i malim, takođe četvrtastim, donjim jedrom. Štab sačinjavaju: kapetan, ili *tri-*

jerarh, starešina-krmanoš, starešina pramca, koji osmatra na prednjem delu broda, starešina posade, koji usklađuje zaveslaje uz pomoć jednog svirača u frulu, koji daje ritam, i verovatno nekoliko nižih starešina. Nekoliko hoplita ili strelaca, *epibata*, dopunjavaju posadu, koja obično ima 200 lica.

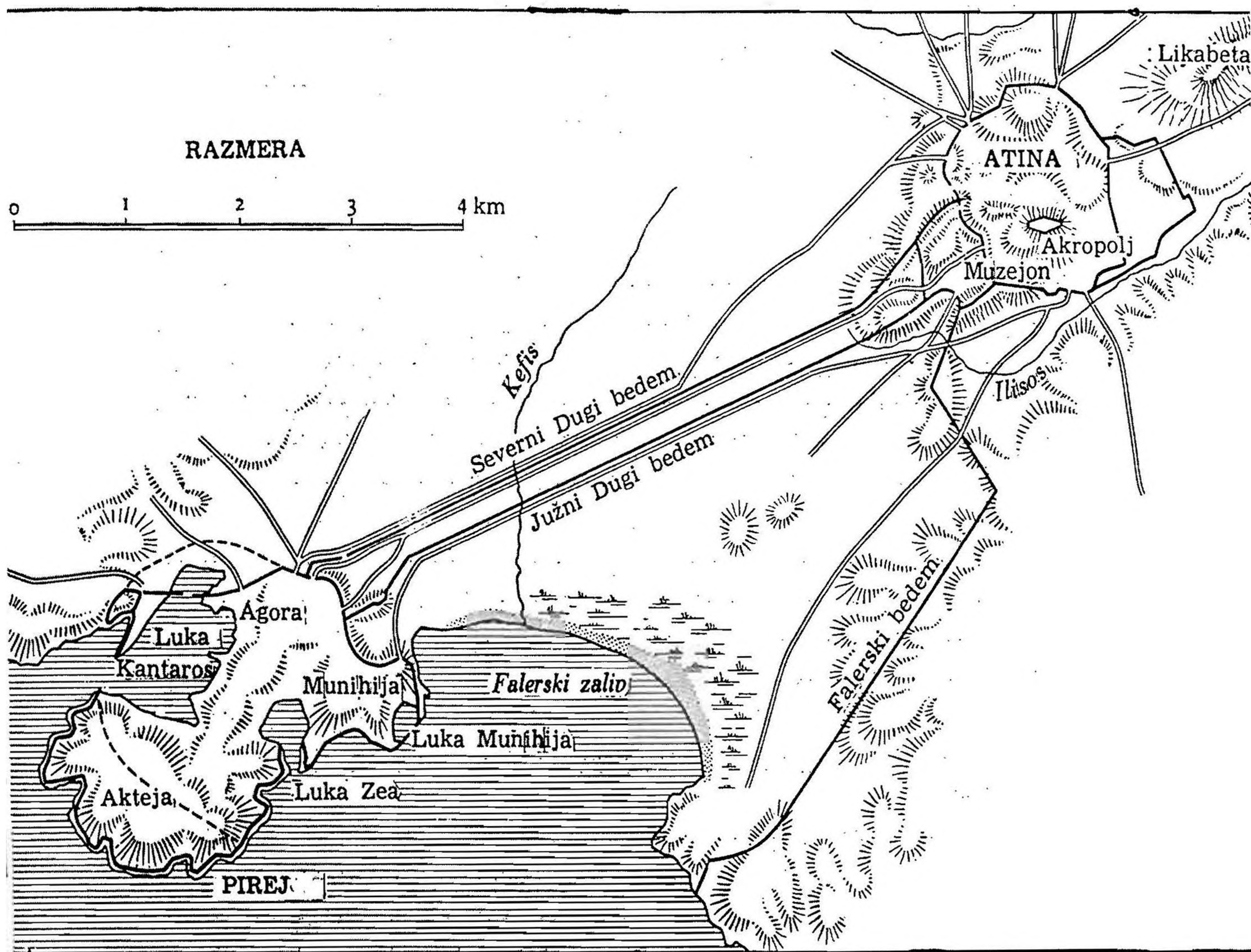
Sa uvežbanom posadom trijera je mogla da plovi 5 ili 6 čvorova (9 do 11 km) na sat. Obuka veslača nije, uostalom, bila lak posao: telesni napor je bio velik i mogao je da traje satima bez prekida. Savršena povezanost veslača postizala se samo po cenu neprestanog vežbanja. Kao što je kazao Perikle u svojoj besedi atinskom narodu pred početak peloponeskog rata, »ako postoji posao koji zahteva stručnu obuku, to je upravo posao mornara. On ne dopušta da se čovek njime bavi s vremena na vreme kao dopunskim zanatom: naprotiv, nijedan dopunski zanat ne može da ide uz njega«. Pa ipak su atinske posade bile regrutovane u narodu: baš je klasa *teta*, građana bez imovine, davala veslače. Kad je bilo potrebno, uzimali su i meteke, pa čak i robove. Ovi mornari su dobijali nadnicu čija se vrednost, u zavisnosti od prilika i sredstava državne blagajne, kretala od dva obola do jedne drahme (6 obola). Pred kraj peloponeskog rata, lakedemonski admirali, koji su raspolagali novčanom pomoći Persijanaca, sprovodili su nadmetanje u vojničkim platama, što je izazvalo dezertiranje velikog broja veslača u službi Atine.

Zapovednik trijere, ili *trijerarh*, nije kod Atinjana mornar po struci. To je neki bogati građanin koga su stratezi odredili za tu čast i za veliku novčanu obavezu u isti mah. *Trijerarhija* traje godinu dana: sastoji se u preuzimanju upravljanja brodom, u njegovom osposobljavanju da se otisne na more i u njegovom izdržavanju. Trup broda, katarku, jedro i glavne delove opreme daje država. Ali trijerarh mora da popuni posadu, da se pobrine za opravke, da probudi revnost posade poklonima i nagradama i preko plate koju daje država. Rashod je bio tako velik da su, od 411, dva građanina bila ovlašćena da se udruže kako bi ga podneli, a kasnije, 357—356, uspostavljen je složeniji sistem *simorija*, koje su delile namet na znatan broj poreskih obveznika. Ali tada je bilo napušteno osnovno načelo fizičke i lične obaveze u službi grada: građanin više nije

plaćao sopstvenom ličnošću, već samo sopstvenim novcem i njegov emotivni stav, u odnosu na rat, bio je time duboko preobražen. Jasno je da trijerarsi, u doba kada su se sami ukrcavali na svoje brodove, nisu uvek imali odlike i iskustvo jednog pomorskog starešine: odatle potiče važnost starešine-krmanoša, kome je to bio poziv i čija je uloga bila da uspešno savetuje trijerarha. Bez obzira na to, trijerarh je bio potpuno odgovoran za svoj brod. To se lepo videlo povodom arginuskih događaja, kada su se trijerarsi žustro usprotivili stratezima pred Narodnom skupštinom, jer su se osećali lično odgovornima za izvršenje dobijenih naređenja.

U doba slave, moć Atine je počivala uglavnom na njenim eskadrama. Prilikom drugog persijskog rata ona je mogla da postroji blizu 300 brodova. U 431. imala ih je bar isto toliko, ne računajući trijere njenih saveznika koji su zadržali nezavisnu flotu, kao Lezbos, Hios i Korkira. U više mahova bila je u stanju da izgradi na desetine novih i da ih naoruža. Aristofan nam je u *Aharnjanima* sačuvao slikovit prikaz jedne pomorske mobilizacije: »U čitavom gradu samo ratni metež: pozivaju se trijerarsi, dele se plate vojnicima, pozlaćuju statue Palade. Portik odjekuje, mere se sledovanja. Na svakom koraku se vide kozje mešine, remeni, ljudi koji kupuju lonce, mreže pune belog luka, maslinki i crnog luka, venci, sardine, lake žene, pomodrela oka. U oružnici, ista gužva: doteruju se vesla, s bukom ukivaju palci, pričvršćuju navlake na otvore. Samo se čuju flaute, pozivi starešina posade, odjekuju zurle, čuju se pištaljke.«

U periodu između borbenih dejstava, trup trijere se ostavlja pod naročito uređene tremove: to su pokrivena, iskošena spremišta koja izlaze pravo na luku. Trijera se tu navuče na točkovima, pramcem napred, pošto je prethodno oslobođena svoje opreme. Tu ostaje na suvom, tako da se trup može očistiti od morskih algi i školjki i šuperiti. Na mnogim tačkama antičkog sveta otkriveni su ostaci ovih tremova za lađe. Njihova dužina, oko 40 m, potvrđuje proračune po predviđeni samo za jedan brod. Međutim, Dionisije Stariji je u Sirakojima je prosečna dužina trijere 35—38 m. Obično su ovi tremovi kusi dao da se izgrade takvi koji mogu da prime po dva broda odjedanput. Još Homer pominje pregrade u koje su Feačani, vešti mo-

(Po R. E. Wycherdeyju.) Smešten u podnožju Akropolja i zaštićen njegovim zidinama, grad Atina je povezan sa Pirejom i otvorenim Falerskim zalivom, između ostalog, i Dugim bedemima koji su građeni po nagovoru Temistoklovu, a zatim Periklovu. Tako je stvoreno veliko utvrđenje koje je prkosilo neprijateljskim jurišima sve dok je Atina gospodarila morem. Tri pirejske luke, vojne luke Zea i Munihija i trgovačka luka Kantaros, bile su isto tako zaštićene bedemima. Munihijsko brdo činilo je ključ odbrane Pireja, kao što su Akropolj i breg Muzejon bili ključ odbrane Atine.

replovci, sklanjali svoje brodovlje. Hesiod, manje obavešten o pomorstvu, govori samo o smeštaju pod vedrim nebom. Na Korintu, na Samosu u doba Polikratovo, pokrivena spremišta postojala su još

u arhajsko doba. Strabon pripoveda da ih je luka u Kiziku imala dve stotine. Ali Atina je, naravno, bila najbogatija u opremi ove vrste, sa svoje tri luke u Pireju*, Kantarosom, trgovačkom lukom na zapadu, i sa dva pristaništa, Zeom i Munihijom, određenima za ratnu mornaricu: sredinom IV veka nalazilo se tamo 300 pregrada za brodove.

Jarbol, vesla i kormilo (načinjeno od dva dugačka vesla sa krme), koji se skinu sa trijere, sklanjani su pod trem pod kojim je stajao trup. Što se tiče opreme, jedara i užadi — kategorije koja se u zvaničnim dokumentima naziva »opremom koja se može okačiti« — ona se skupljala u posebnu zgradu, oružnicu, ili *skeuoteku.* U 347—346. Atinjani su preduzeli izgradnju još jedne skeuoteke kraj pristaništa Zea, po planovima neimara Filona iz Eleusine: imamo predračun gradnje, koji je sačuvan na jednom natpisu i koji predstavlja dokumenat od najveće važnosti za proučavanje grčke arhitekture. To je bila veoma brižljivo zidana građevina, duga 130 metara, široka 18 metara. U unutrašnjosti 134 velika ormara za jedra bila su raspoređena sa svake strane jedne srednje galerije oivičene visokim stubovima. Užad se stavljala na police iznad ormara. Bile su predviđene mere bezbednosti od požara: tako su prozori imali metalne a ne drvene okvire.

Građenje trijera bilo je povereno stručnjacima, brodograditeljima, koje su smatrali pomorskim neimarima. U zvaničnim spisima iza imena broda stavlja se ime graditelja, koji na taj način preuzima na sebe odgovornost. Metode rada su bile takve da se moglo brzo raditi kada je to bilo potrebno: navode se slučajevi kada je čitava flota bila završena za nekoliko meseci. Veliki problem je predstavljala nabavka drveta potrebnog za ovu brodogradnju. Atika je siromašna drvetom: ono se moralo uvoziti sa Halkidike ili iz Makedonije. Makedonski su kraljevi dobro umeli da izvuku koristi iz tog važnog prirodnog bogatstva svojih oblasti i da skupo naplate prijateljstvo do kojeg je Atini bilo veoma stalo da se održi.

Kao i u našim savremenim mornaricama, svaka trijera je nosila jedno ime, uvek ženskog roda. To su bila imena božanstava ili heroina: *Amfitrita, Tetida, Heba, Galateja, Pandora* — imena vrlina

ili apstraktnih pojmova: *Pravda, Snaga, Vrlina, Sloboda, Mir* — pohvalni epiteti: *Voljena, Hitra, Zlatna, Srećna* — geografski pridevi: *Nemejka, Delkinja, Delfijka, Salaminjanka.* Ova poslednja i još jedna trijera koja se zvala *Paralinjanka* imale su naročitu dužnost da prenose zvanične državne poruke. Atinjani su, prirodno, bili veoma vezani za svoju mornaricu od koje im je zavisila sudbina. Aristofan šaljivo prikazuje ovo osećanje kada u *Konjanicima* zamišlja kako su se trijere kao ljudska bića okupile na savetovanje da bi onemogućile jedan pohod koji im se nikako nije sviđao. Najstarija uzima reč: »Ne znate li, gospođice, šta se dešava u gradu? Kažu da jedan besednik, jedan loš građanin, traži nas stotinu za napad na Kartaginu...« Trijere onda počinju da izjavljuju da neće pristati na taj kobni poduhvat, makar morale da kao izbeglice potraže utočište u nekom neprikosnovenom svetilištu!... Ali koliko je bilo gordosti u srcima Atinjana kada su silazili u Pirej da prisustvuju ispraćaju eskadre na neki daleki pohod ili povratku pobedničke flote posle nekog sjajnog uspeha! Tukidid nam je ostavio nezaboravan prikaz polaska u pohod na Siciliju sredinom 415: »Kada su se svi ukrcali i kad je sav materijal za pohod bio smešten, truba je odjeknula i zavladala tišina. Tradicionalne molitve pre otiskivanja na more, ne za svaki brod ponaosob već za sve istovremeno, izrekao je tada jedan glasnik. Pripremljeno vino se tada crplo iz kratera na svim brodovima, a putnici i starešine učiniše žrtvu iz zlatnih i srebrnih pehara. Molitvama se pridružila gomila građana koji su ostali na obali i svi drugi građani koji su izražavali želje za uspeh pohoda. Kada je otpevan pean i kada je izlivanje žrtve bilo završeno, brodovi su se otisnuli, ploveći najpre u nizu jedan za drugim, a potom su se takmičili u brzini sve do Egine.«

Istoričari su nam ostavili veliki broj prikaza bitaka, što nam dopušta da ocenimo napredak pomorske taktike. Ratovalo se samo u leto i u proleće: zimske bure bi bile kobne za ove duge i uske brodove bez paluba. Brodovlje bi provodilo zimu u kakvoj pomorskoj bazi i isplovljavalo tek u proleće. Otiskivalo bi se na pučinu samo u slučaju neophodne potrebe (za velika putovanja ka Africi ili južnoj Italiji, na primer), jer na brodovima zbog skučenog prostora nije

bilo udobno čim je plovidba malo duže trajala. Izbegavala se plovidba noću, pa je bio običaj da se čak i radi obeda pristaje na obalu. To objašnjava zašto ratni letopisi kod Grka nikad ne pripovedaju o susretima na otvorenom moru, već samo o bitkama u blizini obale, često u nekom moreuzu, kada su se brodovi rado približavali obali i kada su i kopnene snage često ulazile u borbu. Ipak primećuje se izvestan napredak u ratovanju. U arhajsko doba, mada je postojao kljun na pramcu ratnih brodova, pomorska bitka je težila da se približi kopnenoj. Svaki brod se trudio da se postavi naporedo sa bokom protivničkog broda i hopliti koji su bili ukrcani napadali su one koji su se nalazili naspram njih: jedina taktika je, dakle, bila abordaža i bitka se svodila na niz dvoboja, brod protiv broda, bez pravog manevrisanja cele flote. Slikari arhajskih vaza su mnogo puta prikazivali taj način borbe, kao na čuvenom Aristonotovom krateru, koji potiče iz VII veka.

Kasnije, naročito tokom V veka, pomorska taktika je doživela preobražaj velikim delom pod uticajem atinskih admirala koji su izvanredno umeli da iskoriste jednu dobro uvežbanu posadu. Već kod Salamine, grčki brodovi su u velikoj meri koristili svoje sposobnosti manevrisanja zadajući kljunovima svojih brodova udarce neprijateljskim brodovima koji su smetali jedan drugome u suviše skučenom prostoru. Ali kasnije je bilo usavršeno složeno manevrisanje kojim je jedna eskadra sa iskusnim zapovednikom mogla da na otvorenom moru potuče daleko nadmoćnije snage. Manevar nazvan *dijekplus* sastojao se u tome da brodovi u nizu jedan za drugim prođu kroz redove neprijateljskih brodova koji su se nalazili ispred njih: u prolazu su se trudili da polome po koje protivničko veslo, a naročito da primoraju neprijateljsku eskadru, ukoliko je izbegavala napad s leđa, da promeni front, što je dovodilo do pometnje i omogućavalo napad kljunom. Manevar koji se zvao *periplus* i bio još veštiji sastojao se u tome da brodovi velikom brzinom, opet u nizu jedan za drugim, obiđu oko neprijateljske flote: postojala je stvarna opasnost da budu napadnuti s boka, ali svaki brod je mogao biti bezbedan ukoliko je onaj koji ga sledi bio spreman da kljunom zada udarac brodu koji je napao njegovog prethodnika. Pod uslovom

da se održi borbeni poredak i stalna brzina, manevar je na kraju prisiljavao protivnika da zbije brodove, tako da su oni smetali jedan drugome, ili da povuče zapovest za borbu, pružajući na taj način povoljnu priliku napadaču. Sjajan primer upotrebe *periplusa* dao je Atinjanin Formion u pomorskoj bici kod Patraskog zaliva 429: sa svojih 20 trijera on je opkolio 47 trijera jedne peloponeske eskadre, primorao ih da se približe jedna drugoj i, kada je jutarnji povetarac, kao što je on predvideo, uzburkao vodu u zalivu, povećavajući na taj način pometnju kod neprijatelja, Formion je napao, nagnao u rasulo Peloponešane i uzeo im 12 trijera ne izgubivši ni jedne svoje.

Druge bitke su imale karakter složenih dejstava, sa iskrcavanjem i učešćem pešadije na obali. Tako je bilo u bici kod Egospotama, 405, kada je Lisandar razorio atinsko brodovlje: odbijajući borbu nekoliko dana uzastopce, spartanski admiral je ulio protivniku lažnu sigurnost. Obavešten od jednog broda poslatog u izvidnicu da su se Atinjani, posle svoga svakodnevnog kruženja po sredini moreuza, ponovo vratili na obalu Hersonesa za večernji obed, Lisandar odmah isplovi, iznenadi usidrene neprijateljske trijere, čija je posada bila na kopnu, i zapleni ih ili razori gotovo sve, obezbeđujući tako konačnu pobedu Sparte u jednoj dugoj borbi, započetoj dvadeset šest godina ranije.

•

Sa svojim suvozemnim i pomorskim snagama, gradovi su ratovali bez predaha, a često i bez milosti. Jer Grci su uvek smatrali da je pravo pobednika nad ličnošću i imovinom pobeđenog bilo načelo bez ograničenja. Pobednik može, ne ogrešivši se o ratne zakone, da pobije stanovništvo ili da ga porobi, da prigrabi zemlju ili uništi žetvu, da prisvoji pokretnu imovinu, da popali sela i gradove, uz jedinu ogradu da poštuje imanja svetilišta, kako ne bi izazvao gnev bogova. Takav cilj postavljaju sebi Ahejci napadajući Troju. Čujmo Agamemnona u IV pevanju *Ilijade,* kako pred svojim ljudima slika sudbinu koja očekuje njihove neprijatelje: »Budimo sigurni u to:

lešinari će se naslađivati njihovim telima bez odbrane, a mi, mi ćemo na svojim brodovima odvesti njihove žene i nejaku decu, pošto budemo osvojili grad.« Kasnije, pri povratku, Ulis ne oseća nikakvu grižu savesti pustošeći uz put Kikonsku zemlju na obalama Trakije: poštedeo je samo Apolonovog sveštenika, iz poštovanja prema Apolonu, ali je ipak od njega primio kao otkup raskošne poklone. Epopeja pokazuje da svaki čovek živi zaokupljen mišlju kako da od svoje dece i svog grada otkloni kobni, »nemilosrdni dan« poraza i pada u ropstvo. Nije li jedan od sedmorice argivskih junaka koji predvode juriš na Tebu ispisivao na svome štitu kao geslo: »*Zapaliću grad*«?

To nepisano pravo jačega klasično doba nije osporavalo, mada je pokašto znalo i da ga ublaži. Sam Sokrat, u *Spomenima* (IV, 2, 15), zasniva na toj očevidnosti jedno od svojih umovanja: »Ako jedan vojskovođa, pošto na juriš osvoji neprijateljski grad koji je bio kriv za neko nedelo, porobi njegovo stanovništvo, da li ćemo reći da čini grešku? — Naravno, ne! — A hoćemo li reći da ne čini po pravdi? — Izvesno, da!« Pobednik, dakle, ima prava da raspolaže pobeđenim kako hoće, a svako ograničenje koje on sebi nametne smatra se milošću. Atinski se narod, uprkos uzdržljivosti i »blagosti« kojima se rado hvalio, pokazivao ponekad krajnje surovo: on je 446. proterao neke stanovnike Eubeje iz njihove otadžbine, 430. Eginete i stanovnike Potideje, 422. stanovnike Delosa. Izrekao je smrtnu kaznu, 427, svim stanovnicima pobunjene Mitilene, ali je već sledećeg dana osetio milosrđe, te je trijera *Paralinjanka*, snažno veslajući, uspela da blagovremeno o protivnaredbi obavesti stratega Pahesa koji je imao zadatak da izvrši kaznu. U 422. je Kleon, koji je predložio pokolj Mitilenjana, prodao u roblje stanovnike Toroneja na Halkidici. Sledeće je godine drugi grad na Halkidici doživeo još svirepiju sudbinu: Atinjani su pobili sve zdrave muškarce, a porobili žene i decu. Najzad, 416—415, isto su tako nemilosrdno postupili sa gradom Milom u Kikladima, koji je odbio da se pokori. Trački najamnici u službi Atine razorili su, 415, do temelja beotski grad Mikalesos i pobili svo stanovništvo, pa čak i žene i decu, tako da je mesto bilo konačno napušteno, kao što to navodi i Pausanija u II

veku naše ere. Ni Spartanci se nisu ponašali manje svirepo: pogubili su ljude koje su zarobili kod Plateje 427, a isto su to učinili i sa onima iz Hisiaja, gradića u Argolidi, 417—416. Razumljivo je što je Atina, kad se predala Lisandru 404, strahovala da ne doživi istu sudbinu. To su, uostalom, neki saveznici Sparte, kao što su Teba ili Korint, zahtevali za najzad pokoreni neprijateljski grad. Ksenofont u *Helenikama* priča koliko su njegovi sugrađani, svesni svih svireposti koje su oni sami naneli svom protivniku, strahovali da im se ne vrati po zakonu istovetne odmazde. »Ali, dodaje on, Lakedemonjani odbiše da porobe jedan grčki grad koji je učinio tolike usluge Grčkoj kad je ona bila izložena najvećim opasnostima.«

Vidimo, dakle, da su moralni obziri ponekad mogli da ublaže preterano stroge običaje koji su po tradiciji bili dozvoljeni. Helenstvu pripada čast što je umelo da izrazi na usta nekih svojih mislilaca, pisaca ili političara humana načela uzdržljivosti, koja su postepeno išla za tim da ratne zakone učine manje svirepim. Najpre je tu bio uticaj religije, a naročito Delfa: tekst jedne amfiktionijske zakletve, koju navodi besednik Eshin u svojoj raspravi *O izaslanstvu,* sadrži obavezu da se ratom ne »raseli« ni jedan grad koji pripada pileo-delfskoj Amfiktioniji. I stvarno je, čini se, ova zakletva bila poštovana tokom čitavog VI veka, u vreme kada je Delfsko proročište uživalo najveći moralni ugled. Tekst »Platejske zakletve«, kakav se sačuvao u jednom natpisu iz IV veka, verovatno je apokrifan, ali se u njemu ogleda tadašnje stanje duha: pominje tu istu obavezu primenjujući je ne više na amfiktionijske gradove, već na Atinu, Spartu i Plateju, kao i na zemlje članice odbrambenog saveza sklopljenog protiv Kserksa. Ovde su obziri koji su doveli do tog ograničavanja prava pobednika bili manje verske a više moralne prirode: oni proističu iz osećanja helenske solidarnosti, zajednice po krvi i jeziku, što su besednici rado izražavali i što je, iako nikada nije postiglo da otkloni nepoverenje i težnju gradova ka podvajanju, ipak ponekad uspevalo da malo obuzda njegove žestoke ispade. Ta briga nalazi odjeka kod Platona, kad u *Meneksenu* (242 d) pripisuje poštovanju helenske solidarnosti odluku kojom su Atinjani poštedeli spartanske hoplite zarobljene kod Sfakterije: »Smatrali su da

je protiv jednog bratskog naroda dovoljno boriti se do pobede i da se ne sme, u težnji da se zadovolji želja za osvetom jednog grada, ugroziti helenska zajednica.«

Svirepost kao takva izaziva osudu i zgražanje kod izvesnih duhova koji su manje raspoloženi da se pokore tradicionalnim običajima. To je slučaj kod Euripida, koji ne okleva da u jednom komadu kao što su *Trojanke*, igrane 415, osudi načelo osvajačkog rata, zbog nesreća i nepravičnih patnji koje takav rat povlači za sobom. Ovu osudu on stavlja u usta jednog boga, Posejdona, još na samom početku komada koji je čitav posvećen slikanju zle sudbine frigijskih robinja Hekube, Andromahe i Kasandre posle osvajanja Troje: »Bezuman je onaj smrtnik koji razara gradove! On je opustošio hramove bogova i prilaze grobovima, svetu svojinu naših mrtvih: ali uskoro propada i on!« Malo dalje pesnik stavlja ove reči u usta Kasandri: »Svaki pametan čovek treba da izbegava rat. Ipak, ako se i pribegne tom sredstvu, čast je hrabro pasti za svoju domovinu.« Tako se postepeno stvara obrazac pravednog rata u kome slava nije vezana samo za ispoljavanje vojničkih vrlina, već i za pravednost stvari koja se brani. Ukoliko se prihvati mogućnost uzvišene žrtve, ona se mora učiniti u ime plemenite ideje. Otuda postojanost kojom se u epitafima ili posmrtnim besedama palim ratnicima podvlači ne samo odanost zakonima otadžbine (jedino Spartancima nisu potrebne druge pobude), već i činjenica da su pali za slobodu. Oni su bili spremni da poginu zato da bi njihov grad bio slobodan. Ovo se ubeđenje pojavljuje i u nekim posmrtnim epigramima sastavljenim u doba persijskih ratova, kao i u ovome što se pripisuje Simonidu, koji veoma opštim rečima slika jedno vrlo rasprostranjeno osećanje:

Najveći je podvig da se umre hrabro:
to nam Sudba dade, više no ikome.
Da bismo Grčkoj mi pružili slobodu,
besmrtnom slavom venčani ležimo.

Ovo idealističko shvatanje vojne obaveze opšte je prihvaćeno u klasično doba, bar u načelu, bilo kakva da je stvarnost na koju se odnosi. U svakom slučaju, nikakvo drugo shvatanje mu se ne su-

protstavlja. Aristofanov »pacifizam«, kako ga ponekad nazivaju upotrebljavajući savremeni izraz koji svakako predstavlja anahronizam, nikako ne odriče postojanje obaveze služenja pod oružjem interesima otadžbine: ono za šta se zalaže pisac *Aharnjana, Mira* i *Lisistrate* je samo jedna miroljubiva spoljna politika, suprotna politici demagoga Kleona, Hiperbola ili Kleofona, koja je u vođenju rata videla sredstvo zadovoljavanja težnji svojih štićenika preko vojničkih plata i odšteta, ubiranja tributa od saveznika i naseljavanja klerukija izvan Atike. Dok sitno gradsko stanovništvo ceni ove prednosti, dotle seljaci posednici na svojim plećima iznose teret ratovanja: proterani sa svojih polja, oni sa gradskih zidina posmatraju pljačkanje svoje imovine, uništavanje svojih maslinjaka i vinograda i besne jer tome ne mogu da se suprotstave. Zbog toga oni žele mir, prilično pogrešno uvereni da će protivnik pristati da ga zaključi pod razumnim uslovima. Aristofan uzima ulogu njihovog branitelja jer ih voli i ceni, a mrzi demagoge i njihovo bezočno vrbovanje vojnika. Ali, kad nam prikazuje dobrog seljaka Dikeopolisa koji zaključuje posebno primirje sa Lakedemonjanima, ili kad ismeva taksijarha Lamaha, njegovo hvalisanje, ogromnu perjanicu na njegovom šlemu ili zastrašujuću Gorgonu na njegovom štitu, on time ne želi da brani politiku ustupanja niti da ismeva pravo junaštvo. Naprotiv, njegovo rodoljublje, možda čak i kratkovido, nadahnjuje ga za ne jednu dirljivu himnu u slavu atičke zemlje, a niko nije bolje od njega opevao, istinu govoreći idealizovane, zasluge »maratonomaha«, junaka persijskih ratova, uzore građanskih i vojničkih vrlina. *Laudator temporis acti*, Aristofan nije nimalo novator u pogledu političkih načela i njegovo zauzimanje u prilog mira dobija svoj puni smisao kad ga posmatramo kao obrazloženje unutrašnje politike. Da li je on primetio da rat, trajno osiromašujući seljake, potresa i same temelje društva i dovodi do njegovog dubokog preobražaja? Bilo bi to suviše smelo tvrditi: ali, ako i nije sasvim proniknuo u tok tog opadanja, ipak su mu se njegovi znaci jasno ukazali i on se svom silom borio protiv njih.

•

Međutim, baš je ta društvena kriza, čiju je neminovnost Aristofan predosećao i čiji je neposredni uzrok bio rat, povukla za sobom jednu važnu posledicu po helenske vojne tradicije: to je ponovna pojava najamništva, krajem peloponeskog rata, koja već osetno preobražava metode i uslove ratovanja u IV veku pre nego što će ih u helenističko doba potpuno poremetiti. Najamništvo, kao što je nedavno pokazano, odražava ozbiljan nedostatak društvene ravnoteže: da bi ljudi, u velikom broju, prihvatili da vode tegoban život i izložili se pogibelji, ne pod pritiskom građanske dužnosti, već samo zato da bi služili gazdi koji ih plaća, pa ma ko on bio, potrebno je da im društvo kome pripadaju stvarno ne pruža drugi izbor. Stvar je time upečatljivija što plata najamnika ne samo da nije visoka, već se čini da je u IV veku bila obično niža od plate stručnog radnika. Pa i pored toga broj vojnika novca radi na službi u grčkim vojskama toga doba je znatan: na početku veka najmanje 40.000 po skorašnjim proračunima, od kojih otprilike polovina na Siciliji u službi Dionisija Starijeg; 366, kada je Teba na vrhuncu svoje moći, kada Atina sa Timoteosom ponovo počinje da vodi zavojevačku politiku i kada Dionisije Mlađi, koji je nasledio svog oca, šalje u Grčku vojsku da potpomogne Spartu, računa se da je bilo oko 20.000 najamnika na raznim ratnim poprištima; sredinom veka ima ih bar isto toliko, a velikim su delom u službi Fokiđana, koji se, vodeći treći sveti rat, koriste riznicama u Delfima da bi vrbovali najamnike i koji uspevaju na taj način da deset godina odolevaju svojim neprijateljima. To je, dakle, jedna nova pojava do koje dolazi dosta često u ustrojstvu grčke vojske u IV veku.

Svakako, najamništvo se javilo još u arhajsko doba. U jednoj produbljenoj analizi, A. Emar je osvetlio veze koje spajaju najamništvo, kolonizaciju i tiraniju: to su tri različita ali približno istovremena znaka društvene krize koja je besnela u grčkom svetu od VII do VI veka. Već u to doba nailazi se na grčke najamnike u vojskama saitskih faraona, od Psametiha I do Amasisa i njegovog sina Psametiha III, koga požrtvovanost ovih stranih vojnika ne uspeva da spase od poraza pred Kambizom. Pored pominjanja ovih najamnika, kod Herodota se njihovo prisustvo potvrđuje potpisima koje

su neki od njih urezali 591. na nogama kolosa izvajanih na ulazu u veliki hram Abu Simbel u Nubiji. Među strancima, ili *alogiosima*, koji su na taj način ostavili trag o svom prolasku, ima i Samita, Karijaca i Grka rodom iz Jonije i sa Rodosa. Azijski vladari, kako Nabukodonosor, kralj Vavilona, tako i dinastija Mermnada u Lidiji, pozivali su grčke ratnike kada bi im oni bili potrebni. Najzad i sami tirani su rado vrbovali svoje ljude među najamnicima, iz drugih oblasti helenskog sveta. Dinastija Batijada u Kireni, čija su se tri poslednja kralja ponašala kao tirani, pruža dobre primere za ovakav postupak. Arkesilas III, proteran putem prevrata iz Kirene oko 530, izbeže na Samos Polikratu i tu zavrbova jedan najamnički odred sa kojim ponovo osvoji svoju kraljevinu. Njegov unuk, Arkesilas IV, stavi 462. u zadatak svom šuraku Karatosu da zavrbuje najamnike prilikom putovanja u Grčku na koje je krenuo da bi učestvovao u ime Arkesilasovo u trci dvokolica na Pitijskim igrama.

Ipak, sudeći bar po dokumentima kojima raspolažemo, čini se da najamništvo u arhajsko doba nije dostiglo razvoj sličan razvoju u IV veku. Svakako je kolonizacija bila dovoljna oduška siromasima i onima koji su bili proterani sa svojih ognjišta. Bar u V veku, izuzimajući slučaj Arkesilasa IV, koji smo gore pomenuli, čini se da vrbovanje najamnika iščezava. Ono se ponovo pojavljuje tokom peloponeskog rata: tako se Atina obraća Tračanima radi pomoći za pohod na Siciliju. Te je najamnike, pristigle odveć kasno, kad je flota već bila otplovila za Sirakusu, Diitrefes imao da vrati u Trakiju. To su isti oni najamnici koji su uz put opustošili beotski grad Mikalesos. Neprijateljstva su se nastavljala: broj vojnika od zanata, koji su hvalili svoje usluge, porastao je u grčkim zemljama: zbog toga se, kad je rat bio završen, veliki broj među njima našao bez posla i tako mogao da se stavi na raspolaganje Kiru Mlađem kada je on pokušao da svrgne svog brata Artakserksa. Povlačenje Deset hiljada, 401—399, posle bitke kod Kunakse, pokazuje u isti mah i veliki broj i vojničku vrednost ovih najamnika.

Od tada, bilo iz kakvih uzroka, uloga koju igraju ovi vojnici od zanata postajaće sve značajnija u grčkim vojskama, na uštrb vojnika-građana. Do onih promena u vojnoj taktici, koje smo već opisali,

dolazi dobrim delom zbog korišćenja najamnika: isto važi i za Ifikratove peltaste, a ne treba se iznenaditi što Makedonac Menelaj služi kao hiparh na čelu svojih eskadrona, dokazujući time sve veću važnost konjice u vojskama IV veka.

Da li su ovi vojnici od zanata bili nemilosrdniji prema stanovništvu od tradicionalne vojske? Istini za volju treba reći da su se i jedni i drugi bavili pljačkom koja je smatrana pravom pobednika. Rat je do tada bio zajednička stvar građana svakog grada i istovremeno, bar u načelu, stvar svakog građanina posebno. Ubuduće počinje period izvesnog posebnog stručnog pripremanja u ovoj oblasti kao i u drugima: vojna se obaveza, premda ustanove kao što je efebija teže da je učine uspešnijom i uređenijom, ne smatra više prvom dužnošću građanina, dužnošću koju on obavlja sa uverenjem, ako već ne i sa oduševljenjem. Ljudi rado razmišljaju kako da je se oslobode, prenoseći je na jednu kategoriju stručnjaka koja se za novac vrbuje iz inostranstva. Napredak individualizma, popuštanje veza koje su spajale ličnost i njen grad, iznalaženje mogućnosti da bi se izbegle opasnosti ili obaveze koje nameće građanska solidarnost, sve to ide uporedo sa stvaranjem jednog međunarodnog tržišta najamnika posle neke privredne i društvene krize. Ponuda i potražnja rastu naporedo. Tome treba dodati sve veću složenost vojne tehnike — u naoružanju, u taktici, u upotrebi ratnih sprava — koja čini očiglednijom nadmoćnost vojske od zanata nad građanskom vojskom. Aleksandrova epopeja, usled odlučujuće uloge koju je tu odigrala makedonska narodna vojska, prikrivaće tokom izvesnog vremena stvarnost ovog razvoja. Ali, kad taj genijalni vođ bude nestao, ubrzo će se pokazati koliko je razvoj najamničkih jedinica pogodovao namerama slavoljubivih vojskovođa: ubuduće rat u helenskom svetu prestaće da bude stvar gradova, da bi postao stvar kneževa.

GLAVA VI

OBREDI I BOGOVI

Za većinu naših savremenika grčku religiju čini uglavnom skup legendi kojima su se često koristili naši pesnici i umetnici još od renesanse, podražavajući svojim grčkim i latinskim prethodnicima. Ovim mitološkim sećanjima se pridružuju slike nekoliko veličanstvenih mesta, Delfa, atinskog Akropolja, rta Suniona, gde se lepe i uzbudljive razvaline još uzdižu sred napuštenog svetilišta. Još od Lecontea de Lislea i pesnika parnasovaca, istinska imena grčkih božanstava, transkribovana sa manje ili više tačnosti, zamenjivala su imena odgovarajućih latinskih božanstava, sa kojima su ih često mešali. Ali, ako i govorimo o Zevsu a ne o Jupiteru, o Afroditi umesto o Veneri, o Hermesu umesto o Merkuru, mi obično i dalje nastavljamo da ih posmatramo onako kako bi to činio čitalac Ovidijevih *Metamorfoza,* a ne očima jednog Atinjanina iz V veka. Ovo shvatanje se objašnjava dugom školskom tradicijom čiju je merodavnost teško pokolebati. Ali ono jedva i da odgovara onome što je bila stvarnost verskog osećanja Grka u klasično doba, a to je istina do koje želimo da dođemo. Da li nam je ona dostupna i kojim putem?

Književni tekstovi ostaju naš najbogatiji izvor, ali koji isto tako najlakše može da nas prevari. Istina je da se uobrazilja Grka najradije ispoljavala u legendama koje su se odnosile na bogove i to bez ikakvog obaziranja na tradiciju. Grci nikada nisu imali krute dogme u mitologiji: mnoštvo svetilišta, raštrkanost stanovništva i podva-

janje grčkih gradova, sve je to doprinosilo umnožavanju legendi i njihovoj ogromnoj raznolikosti. Svesni ovih odstupanja, koja nisu vređala njihovo osećanje božanskog, pesnici se nisu ustezali da i sami ponekad nešto dodaju. Jedan tako duboko religiozan duh kao što je Pindarov ne okleva da se udalji od čvrsto utvrđene tradicije: u *I Olimpijskoj* on se živo obara na predanje po kome je Tantal ubio svog sina Pelopsa* da bi njegovo meso poslužio na trpezi bogova: »Čovek sme da pripisuje bogovima samo časna dela (...). Nisam u stanju da nazovem ljudožderom jednog od Blaženih: odbijam to!« Zato on u više mahova preinačuje legendu da bi je saobrazio svojim moralnim zahtevima. Tragičari to isto čine: oni se mnogo ne ustručavaju da prilagode tradiciju svojoj mašti i sadržaj starih mitova dobija, zahvaljujući njima, iznenađujuću plastičnost. Kasnije su se, u helenističko doba, učenjaci, mitografi, tumači klasičara i kompilatori sa istom izuzetnom slobodom davali na obrađivanje ove već prebogate mitologije, pune prihvaćenih nepovezanosti. U to doba se iz drugih razloga pristupalo ovim preobražajima ili obogaćenjima legendarne riznice helenstva: trebalo je uneti relativnu povezanost među protivrečne tradicije, kako bi se zadovoljili racionalistički zahtevi probuđeni od filosofa, ili kako bi se slikovitim izmišljanjima začinili opisi suviše dugo ponavljani u istom obliku da bi mogli da zadrže iole privlačnosti pred jednom zasićenom publikom. A baš su kod ovih poznijih pisaca, mnogo više nego kod Homera ili tragičara, latinski pisci crpli svoja obaveštenja pre nego što bi nam ih preneli. Iz toga vidimo koliko su njihova obaveštenja teška za tumačenje jednom istoričaru religija. Umesto da nam prenesu zajedničko osećanje Grka, oni su nam prenosili proizvod naučne obrade u kojoj je vrlo teško, a često i nemoguće, razlučiti verodostojna svedočanstva, crpena sa pravog izvora, od onoga što je samo čist proizvod mašte.

Svakako da u bogatstvu pa čak i u rastegljivosti mitološke tradicije postoji izvesna originalna crta koja otkriva samu prirodu grčke religije. Ali se njome treba služiti sa beskrajnom obazrivošću. Bez velike kritičke obazrivosti možemo se koristiti samo tekstovima koji nam pošteno i nepristrasno prenose tradicije vezane za obrede. Jer nas baš obred, više nego legende, uvodi u lični život

starih Grka i neposredno upoznaje sa njihovim verskim ponašanjem. Konkretan obred, to je jedino na šta se ovde možemo osloniti, bilo da to saznajemo od nekog pisca, po nekom natpisu ili iz kakvog arheološkog dokumenta. Tu se susrećemo sa društvenom stvarnošću, sa verovanjima koja se ispoljavaju u činu, a ne u čistim intelektualnim razmišljanjima. Proučavanje grčke religije sastoji se, dakle, od popisivanja, opisivanja i, ako je to moguće, tumačenja samih verskih obreda, koji su uvek mesnog karaktera, a ne od sakupljanja u nepouzdanu sintezu često veštačkih a retko povezanih mitoloških svedočanstava. Legenda postaje koristan dokumenat jedino ako je vezana za sam obred koji prikazuje ili objašnjava. Bez te stvarne potvrde, ona je samo jedan književni rad koji nas obaveštava uglavnom o svom piscu.

Sami obredi su nam poznati iz raznih izvora, čija tumačenja zahtevaju različite metode. Tu su na prvom mestu svedočanstva iz književnih tekstova koja ponekad samo kao uzgred pominju obrede, a ponekad sa veoma nam dragocenim bogatstvom pojedinosti. Tako u homerskim spevovima ima dosta prizora molitvi ili žrtvovanja, atičke tragedije opisuju neke pogrebne obrede, a Aristofan sa žarom i tačnošću priča o proslavljanju seoskih Dionisija. Zatim su tu navodi raznih istoričara i poligrafa: Herodot u V veku pre nove ere, Plutarh početkom II veka nove ere obiluju obaveštenjima o verskom životu Grka, za koji se obojica veoma živo zanimaju. Tu su zatim kompilatori poznijeg doba, čije nam je delo u odlomcima preneto posredstvom vizantijskih leksikografa u srednjem veku, kao što je nepoznati pisac (koga često po staroj grešci nazivaju *Suidas*) zbirke poznate pod imenom *Suda*. Ovi navodi ili kratke zabeleške, često izmenjeni tokom prepisivanja rukopisa, ipak znatno obogaćuju naše poznavanje stare grčke religije. Ali nezamenljiva je riznica za nas Pausanija. Ovaj retoričar iz II veka naše ere, koji je sastavio jedan opis, ili *Periegasu*, Grčke u užem smislu reči (Atika, Pelopones, Beotija i Fokida), pokazuje najživlju radoznalost za verske obrede i tradicije. Kako ga put svuda vodi, čak kroz najmanje gradiće, on se trudi da sa zadivljujućom savesnošću pomene legende koje se tu pričaju i obrede koje je zapazio. Bez njegovih tako raznovrsnih, tako

obilnih i tako pouzdanih svedočanstava mi bismo imali samo površan i nepotpun uvid u helensku religiju. Pun poštovanja prema zabranama koje se odnose na neke vidove kulta dostupne samo posvećenima, on ne otkriva ove tajne obrede, već nam saopštava da oni postoje, što obično ne bismo ni slutili. Što se javnih obreda tiče, on ih rado nabraja, često sa velikim obiljem pojedinosti, naročito kad su u pitanju neobični ili začuđujući običaji: te običaje on objašnjava onako kako je to čuo na samom mestu ili kako je našao prilikom čitanja. Dodajmo da je velika topografska tačnost njegovih putovanja omogućila identifikovanje na terenu mnogih svetih spomenika čije ruševine još stoje: da nije bilo njega, veoma bismo teško mogli da saznamo imena većine građevina ili zavetnih poklona u velikim svetilištima Delfa ili Olimpije. Bez ovih opisa, lišenih svake slikovitosti i sposobnosti oživljavanja u sećanju, ali uglavnom tačnih i često podrobnih, mi ništa ne bismo znali o unutrašnjem izgledu velikih hramova. Vidi se koliko mnogo istoričari grčke religije duguju Pausaniji.

Osim književnih tekstova i arheološki i epigrafski dokumenti su veoma bogat i veoma raznovrstan izvor obaveštenja. Natpisi koji se odnose na verske ustanove su izvanredno mnogobrojni: sveti zakoni, posvete, popisi zavetnih poklona i svetih riznica, opisi čudotvornih isceljenja, proročanstva, odluke o verskim svetkovinama, sveti kalendari, nadgrobni epigrami, svi ovi tekstovi, urezani u kamenu ili u metalu, bilo da su prikupljeni prilikom iskopavanja bilo da su slučajno pronađeni, otkrivaju nam razne vidove grčke religije o kojima razni pisci, izuzimajući Pausaniju, često ćute ili bar nisu dovoljno jasni. Njihov značaj raste u našim očima zato što su to sirovi dokumenti, koji su sastavljeni kako bi odgovorili trenutnim praktičnim potrebama i koji obično nisu bili podvrgavani radi tumačenja obradi ili obaveznim promenama rukopisne tradicije. Odatle sva izvanredna vrednost njihovog svedočenja.

Što se tiče pravih arheoloških dokumenata koji su značajni za istoriju religije, oni pripadaju dvema kategorijama: to su arhitektonski i likovni spomenici. Ostaci, koji se manje ili više mogu prepoznati već prema tome koliko su razoreni, omogućuju nam da bolje

upoznamo osnovu svetilištâ i raspored svetih zdanja: hramova, riznica, žrtvenika, posebnih građevina namenjenih izvođenju misterija, portika, čudotvornih izvora. U pojedinim slučajevima moguće je, uz manju ili veću pretpostavku, rekonstruisati jedno zdanje. Delimične rekonstrukcije, koje se danas pomalo izveštačenim nelogizmom često nazivaju *anastiloza*, pokazuju razmere naselja i pomažu da se zamisli ono što se tu odigravalo. Likovni spomenici doprinose da se još jasnije ožive ta sećanja: pronađene statue, bili to zavetni pokloni ili kasnije kopije čuvenih dela, oživljavaju pred nama lik božanstva; zavetni ili nadgrobni reljefi pokazuju nam vernike u prisustvu božanstva ili rođake oko preminulog koga je smrt uvela u svet večnog pokoja; vajani ukrasi verskih zdanja, zabati, metope, neprekidni jonski frizovi, slemenice, ili arhitravi, ukrašeni prizorima sa ličnostima, nižu pred našim očima prikaze koji nisu bili slučajno odabrani, već su uvek nosili bar delimično pouku za gledaoca; slike na vazama, u svojoj beskrajnoj raznovrsnosti, prikazuju nekoliko veoma zanimljivih obrednih prizora, ali i bezbroj mitoloških prilika koje neverovatno obogaćuju navode tekstova. Mnogi ovi dokumenti još nose u sebi i za stručnjake nerešene zagonetke. Ipak njihovo proučavanje postepeno napreduje, a likovi tako dobijaju svoje tumačenje, dok obaveštenja iz tekstova oživljavaju upoređenjem sa arheološkim dokumentima. Metoda koja se sastoji u tome da se oni uporede jedan s drugim da bi se međusobno osvetili, ta sintetička metoda koja od naučnika zahteva mnogostruka i široka znanja, pokazuje se svakako plodnom u svim oblastima proučavanja antike; ali nigde se ona ne nameće sa takvom snagom kao u istoriji religije: to je sjajno dokazao izvanredni *Priručnik* švedskog naučnika M. P. Nilssona. Svako potpunije izlaganje o grčkoj religiji treba da vodi računa o ovim različnim elementima kako bi se podaci mogli uzajamno uklapati u celinu.

Klasična grčka religija nam se u svetlosti ovih svedočanstava čini tesno vezanom za društvenu grupu. To svakako dolazi jednim delom od karaktera dokumenata koji nas obaveštavaju, tekstova koji

propisuju pravila zajedničkih svečanosti, javnih spomenika podignutih božanstvima grada, umetničkih dela koja prikazuju opšta verovanja. Ali to je i osnovno obeležje klasičnog Grka. On sebe ne smatra usamljenom jedinkom čiji se lični spas može postići nezavisno od društvene grupe kojoj ona pripada: Grk je prevashodno društveno biće, ili, da se poslužimo Aristotelovom izrekom, »društvena životinja«, kojoj je stalo do odnosa sa bližnjim i koja je svesna da će joj se sudbina ispuniti samo u tom opštenju sa drugima. To smo utvrdili raščlanjavajući pojavu rata. A videćemo isto i kad budemo proučavali ustrojstvo grada. Religija je međutim osnovni psihološki elemenat koji obezbeđuje povezanost grupa i njihovo trajanje. Zbog toga čak i pojedinačna ispoljavanja tih grupa dobijaju obično manje ili više naglašen društveni karakter: ako se pojedinac i obraća božanstvu, on pretpostavlja i prisustvo javnosti, koja će svedočiti i na koju je vršilac pobožnog čina mislio dok ga je vršio.

To ne znači da je elementarno versko osećanje, u svom individualnom i spontanom obliku, bilo nepoznato Grcima. Naprotiv: oni su imali jednu reč, možda pozajmljenu iz rečnika nekog prehelenskog jezika, za izražavanje te mešavine poštovanja i straha što ih čovek oseća pred svačim što mu se čini da potiče od neke tajanstvene i natprirodne sile, nadahnute nekom voljom koja se predoseća, mada se uvek ne prodire u njene namere. To osećanje je *tambos:* čini se da su ga Grci osećali sa posebnom snagom i učestalošću, naročito pred prirodom i zanosnim prizorima koje ona pruža čoveku u njegovoj povlašćenoj zemlji. Reč je o neposrednom strahu od prisustva božanstva što ga na iznenađujući način nameće neki veličanstveni predeo ili neko skrovito mesto, neka svetlost ili neka senka, tišina ili šum, let ptice ili prolazak neke životinje, veličanstvenost kakvog lepog drveta, oblika neke stene, svežina izvora, moćni tok neke reke, podrhtavanje trske, milovanje vetra, udar groma, zrak meseca, toplota podneva, neprestani žubor talasa. Pažljiva i živahna priroda Grka žudno je primala ove utiske prirode. Pri tom su oni osećali neku vrstu divnog nemira koji ih je otrzao od njih samih i koji je za njih očigledno predstavljao delo nekog božanstva. To prisustvo božanstva na svakom mestu, koje su neverovatno snažno ose-

ćali, dalo je prvi i trajan elemenat grčkoj religiji. Bogova ima tako mnogo jer se nalaze svuda: mnogoboštvo potiče od veoma živog osećanja da je cela priroda prožeta božanskim duhom. Ovaj duboko religiozan narod bio je istovremeno — jedno ne isključuje drugo — u najvećem stepenu zaljubljen u logičko rasuđivanje: njegova privrženost društvenom životu i raspravama obavezivala ga je na to. Tako je on, prirodno, bio sklon da deli to tako raznoliko i tako često prisustvo božanstva na mnogobrojne individualitete, zamišljene po sopstvenoj meri. Zato postoji veliki broj kultnih mesta, seoskih žrtvenika, nagomilanog kamenja, svetog drveća, Panovih pećina, zavetnih poklona nimfama, nepoznatih heroja, ali i mnoštvo svetilišta gde su viša božanstva slavljena u nekom posebnom mesnom vidu koji se materijalizuje nekim naročitim epitetom.

Ako bi osetio *tambos*, Grk je zaključivao da ima posla sa nekom božanskom ličnošću. Odmah bi o tome izvestio zajednicu kojoj je pripadao ili bi češće poistovetio to božanstvo čiju je snagu osetio sa božanstvima koja je zajednica već poštovala. Tako su tradicionalni kultovi čuvali snagu i ugled; često bi im se pridruživao i neki novi kult. Posredovanje društvene grupe je, preobražavajući individualni odgovor u neki obred, davalo konkretnu i trajnu vrednost onome što je u početku bilo samo prolazno osećanje. Obrnuto, pripadništvo jednom istom verovanju, uverenost da su svi potčinjeni vlasti jednog istog božanstva, činilo je grupu stalnom i jednorodnom. Grčka religija, kao i većina religija, ima, dakle, i subjektivni i društveni vid, koji ništa ne bi bili jedan bez drugoga. Ukoliko društveni elemenat nadjača, to se dešava pod uticajem one nagonske težnje koja navodi grčkog čoveka da živi u okvirima grada. Ali lična vrednost njegovog verovanja nije time uskolebana, već naprotiv.

Ova pomalo apstraktna analiza bila je neophodna da bi se shvatilo da se grčka religija, ako se i ispoljava uglavnom u kultnim činovima, što će reći obično u zajedničkim obredima, ne svodi samo na ta činodejstva, kao što se ne svodi ni na blistavi nakit mitoloških legendi. Ona ne bi vekovima održavala revnost jedinki i gomila da se nije štedro obraćala duši. Povrh poštovanja što ga je grad odavao svojim bogovima, povrh jednostavne izmene usluga iz-

među vernika i božanstva, gde zavetnim poklonom treba da se stekne naklonost božanstva, postojala je u jednog Helena svakodnevna prisnost sa svetim stvarima. Koliko to možemo da utvrdimo posredstvom dokumenata koji govore o njoj, ta prisnost gotovo da i nije dobijala karakter mističnih izliva: više je tu reč o svesti da bogovi postoje, da su nam bliski svojim saosećanjem, a i likom, i da se njihova moć zauzima za sudbinu smrtnika. Odnosi između Grka i božanstva dobijaju na taj način veoma često lični prizvuk. Bog je, kao i vernik, jedno biće: čovek od njega traži zaštitu sa poverenjem i saosećanjem, a ne sa uvažavanjem i strahom. Veze koje se ustanovljavaju između jednog i drugog podsećaju katkad na neku vrstu saučesništva. Upravo je takvo, u *Ilijadi,* držanje Atene prema Diomedu ili, u *Odiseji,* prema Ulisu. Ta pomoć, koju im ona pruža, prelazi već u naklonost, a saveti joj dobijaju uz osmeh crtu čovekoljublja. Bilo šta da je o tome rečeno, božanska uzvišenost ne gubi ništa usled tog neposrednog opštenja sa ljudima: smrtnik koji oseća da je predmet takve naklonosti ne bi mogao da okalja svoju čast a da se ne izloži najstrašnijim kaznama. On zna da su bogovi od drugog soja i da su jači od nas. Ali ne čudi se što ih susreće u svojoj blizini.

Iz tog ugla treba posmatrati legende o ljubavima bogova i smrtnika, koje su toliko vređale svete oce. U klasično se doba obredi *hijerogamije,* ili božanskog braka, još uvek revnosno vrše, a narodno verovanje im pridaje stvarnu vrednost: za čuvenog atletu Teogena sa Tasosa, s početka V veka, smatralo se da je začet prilikom jedne takve svečanosti na kojoj je njegov otac, sveštenik Herakla Tasoskog, igrao sa sopstvenom suprugom ulogu boga, a samo ime Teogenovo *(Teogen* znači »rođen od boga«) podsećalo je na njegovo sveto poreklo. U Atini se svake godine slavio jedan takav obred na kome se »kraljica«, supruga arhonta-kralja, činovnika koga su svi poštovali, sjedinjavala sa Dionisom, čiju je ulogu tom prilikom verovatno igrao njen suprug. Isto tako i legende po kojima su ljudi primani za trpezu bogova nalaze svoje obredno produženje u božanskim obedima, ili *teoksenijama,* naročito poznatim u kultu Dioskura. Vergilije, taj tako iskreno religiozan duh, nije izneverio grčku

tradiciju kad je napisao na kraju *IV Bukolike: Qui non risere parenti, nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.* »One koji nisu kao deca poklonili osmeh svojoj majci bog ne prima za svoju trpezu, a boginja ih ne prema u svoju postelju.«

Tako se rodio antropomorfizam, osnovna crta helenske religije. Njega je obrazovao spoj triju karaktera koji obeležavaju dušu tog naroda: smisao za božansko, praktični racionalizam, stvaralačka mašta. Da bi konkretno predstavili božanstvo od čijeg su postojanja strepeli, Grci su ga zamislili u obliku lako prihvatljivom za zajednicu u kojoj su živeli, što će reći u njegovom ljudskom obliku, dajući mu najviši stupanj na društvenoj lestvici. Njihova sposobnost da pretvore ideje u materijalne ili govorne slike i njihov prirodni dar za umetnost i pesništvo ogromno su im pomogli da na prenosiv i trajan način oliče to shvatanje, da ga urede i obogate. I sami su bili svesni tog plodnog napora. Herodot je, ne bez izvesnog preterivanja, snažno podvukao Homerov i Hesiodov značaj u oblasti religije: »Njima dugujemo pesnički prikaz teogonije (ili rodoslova bogova); oni su bogovima dali njihove obredne nazive; oni su tačno opisali pojedinosti njihovih kultova i njihove uvažene nadležnosti; oni su nas upoznali sa njihovim likovima.« Pošto smo sada o tome bolje obavešteni, naročito posredstvom mikenskih dokumenata, poznato nam je da je helensko mnogoboštvo postojalo nekoliko vekova pre Homera. Ali tačno je da su Homerovi i Hesiodovi spevovi predstavljali veronauku čitavog jednog naroda koji je, naviknut da ih čita još od detinjstva, izvukao iz njih svoje osnovne pojmove o religiji. Tu su nailazili ne samo na živo prikazivanje Besmrtnikâ, već i na moralna načela koja je obezbedio vrhovni bog Zevs i njegovi obredni propisi, čije podrobno nabrajanje zauzima toliko mesta u *Poslovima i danima.*

Ništa manje od rada ovih dvaju pesnika, za grčku religiju je od presudnog značaja i delatnost likovnih umetnika, a pogotovu vajara. Ona je na taj način postala još bliža čoveku nego u književnim delima. Pesničko stvaralaštvo zadržava izvesnu pokretljivost i ponešto ostavlja na volju mašti. Plastično stvaralaštvo međutim, nepokretno i veličanstveno, nosi u sebi konkretno prisustvo u tri dimen-

zije. Veoma rano se ideja božanstva tesno povezala sa kultnom statuom. U njoj je ona našla čvrst oslonac koji joj je bio potreban. Nijedna se religija nije tako strogo držala varke, koju su Grci u svagdašnjem govoru označavali posebnom rečju, *agalma.* Pod tim oni podrazumevaju božanski lik, nasuprot predstavi smrtnika, *eikon.* Tek je veoma kasnije pomeranjem smisla reč *ikona* počela u vizantijskom grčkom da označava svetu sliku, suprotno od značenja koje je ovoj reči davao klasični jezik. *Agalma* je istovremeno predstava boga i znak njegovog prisustva: statua *jeste* bog, mada se on ipak ne zamenjuje potpuno njome. Nesumnjivo da božanska priroda daleko prelazi granice varke: vernik lako prihvata veći broj likova jednog istog boga. Ali on smatra da svi ti likovi sudeluju u suštini božanstva, koje se tako u punoj meri ispoljava u svakom od njih.

Bilo je potrebno da se ovi likovi mogu lako i prepoznati. Videli smo na primeru kiparske bronze Apolona *Alasijskog* (ukoliko je ovo poistovećivanje ispravno) kako su mikenski umetnici bili u stanju da verno prenesu ideju o nekom antropomorfnom bogu. Njihovi naslednici iz ranog arhajskog doba bili su u početku manje vešti: ukrućeni božanski likovi iz Drerosa na Kritu, načinjeni od drveta prekrivenog istanjenim pločicama iskucavane bronze, ili izmoždeni Apolon, u punom livu, koga je posvetio Beoćanin Mantikle, predstavljaju dobre primere njihove veštine. Razvoj koji će od tada odvući grčku umetnost putem naturalizma do vrhunca klasične kulture samo će ojačati antropomorfičku težnju u religiji. Taj razvoj će pomoći religiji da se oslobodi kako ostataka primitivnog *anikonizma,* koji je video boga u predmetima bez ljudskih oblika, bili to neobrađeni kamenovi ili komadi drveta pa čak i samo drveće, tako i od ostataka *teriomorfizma,* koji je obožavao životinjska božanstva ili čudovišta. Svakako da će od ovih pradedovskih iskušenja, koja je grčki narod kao i drugi narodi upoznao, ostati i dalje izvesni tragovi: pobožnost je po prirodi konzervativna i Pausanija navodi nekoliko kultova svetog kamenja u II veku naše ere, kao i u Arkadiji jednu Demetru sa konjskom glavom. Pored statua bogova što su ih izvajali veliki majstori klasične umetnosti, u svetilištima su se sačuvali grubi likovi od kamena ili drveta, zaveštanja arhajskog doba, koje su

zvali *ksoana* i koji su ostali predmet veoma dubokog obožavanja: tako na atinskom Akropolju najpoštovanija Atenina statua nije bio kolos u zlatu i slonovači što ga je podigao Fidija u Partenonu, već stari *ksoanon* od maslinova drveta, čuvan u Erehtejonu, za koji se smatralo da je pao sa neba i kome je grad svake četvrte godine svečano prinosio *peplos* na zavetni poklon, prilikom velikih Panateneja. Ne zanemarujmo, dakle, ove preživele spomenike koji behu trajni, već bolje da primetimo kako su oni neznatni u poređenju sa panteonom bogova čovečjeg lika, koje je uporna inteligencija Helena, uz pomoć veštine svojih umetnika, umela da organizuje u jedno delatno i pristupačno društvo sa hijerarhijom, spremno da prihvati moralne i građanske obzire i u izvesnom obliku duhovnost.

•

Ovim bogovima, koji su još od mikenskog doba, u većini, nosili svoja konačna imena, Grk je ustanovio kult, shodno tradicionalnim običajima koji se već sasvim utvrđeni pojavljuju još u homerskim spevovima. Posmatrani u pojedinostima, obredni propisi su izvanredno složeni: oni se menjaju u zavisnosti od mesta i božanstva. Ipak se mogu izdvojiti glavni kultni činovi, koji, i pored raznolikosti uslovljene okolnostima, imaju nekoliko sasvim određenih zajedničkih svojstava: to su molitva, zavetni poklon, prinošenje žrtve, javne svetkovine, igre. Mi ćemo ih redom proučavati.

Ali prethodno treba utvrditi pojam obredne čistote, koji se pojavljuje pri svim ovim radnjama kao neophodan preduslov. Taj pojam je povezan sa pojmom svetog i neposvećenog. Ukoliko se neka mesta ili činovi smatraju svetima, da bi se do njih došlo i da bi se oni obavili, potrebno je podvrgnuti se nekim zahtevima u kojima se ogleda poštovanje što im se ukazuje: to su zahtevi za čistoćom, pristojnim odevanjem i ponašanjem. Ko zanemari ove propise, nije čist: nije uklonio nečistotu koja ga čini nepriličnim da se približi bogovima. Reč je, uglavnom, o materijalnoj nečistoći: pojam moralne nečistote, ukoliko se javlja, morao se ispoljiti tek kasnije. Tako se pre svake pobožne radnje moraju preduzeti mere čistoće. Kada Ahil,

u XVI pevanju *Ilijade,* upućuje molitvu Zevsu, on bira skupocen pehar, čisti ga sumporom i pere sa mnogo vode, zatim umiva ruke pre nego što pristupi izlivanju vina i izgovaranju svoje molitve. Isto se događa kada Telemah, u II pevanju *Odiseje,* upućuje molitvu Ateni: kako se nalazi na žalu, on u moru umiva ruke pre nego što će se pomoliti. Kada se ahejski vođi, u III pevanju *Ilijade,* spremaju da izgovore zakletvu praćenu molitvama i prinošenjem žrtava, glasnici im prvo sipaju vodu na ruke. Ono što nam Homer pokazuje na delu, to Hesiod u *Poslovima i danima* prevodi u propis: »Nikada u praskozorje ne treba ni Zevsu ni drugim bogovima izlivati na žrtvu crno vino pre nego što se umiju ruke: jer onda te bogovi ne slušaju i sa gnušanjem odbacuju tvoje molitve.« Običaj ovog obrednog umivanja zadržao se tokom celog klasičnog doba: time se objašnjava prisustvo legena sa svetom vodom na vratima svetilišta, koji je bio namenjen posetiocima. Pausanija pominje da se na ulazu u atinski Akropolj nalazila jedna bronzana statua, delo Mironovog sina Likija, koja prikazuje dečaka sa »škropionicom«, namenjenom u tu svrhu (*perirrhanterion:* ona je poticala iz druge polovine V veka.

Najteža nečistota je prolivena krv: svojoj majci Hekubi, koja ga zove da izlije vino na žrtvu Zevsu, Hektor, koji je trenutno izišao iz borbe, odgovara kako neće moći ni da prinese žrtvu levanicu ni da izgovori molitvu jer je poprskan krvlju (*Ilijada,* VI, 264—268). Isto tako i Ulis, posle pokolja prosilaca, žuri da očisti svoj dvor paleći sumpor (*Odiseja,* XXII, 493—494). Na tu antičku predrasudu nadovezuju se propisi koji se odnose na čišćenje ubice i koji su nam kao takvi poznati iz više tekstova. Nije reč o spiranju greha, jer je i nehotični počinilac ubistva podvrgnut istim zahtevima kao i ubica: ljagu je prouzrokovalo prolivanje krvi, čak i ako je delo imalo opravdanja. Ljaga treba da se spere kako bi se sprečilo da se proširi u dodiru sa onim koji ju je izazvao. Zato se počinilac ubistva progoni iz grada sve dok se ne očisti. Slike na vazama prikazuju kako se Orest, koji je ubio svoju majku, škropi radi očišćenja prasećom krvlju. Ovaj veoma rasprostranjen obred zaprepastio je filosofa Heraklita, koji primećuje: »Ne služi ničemu čistiti krvlju ljude okaljane zločinom: da li se onaj ko je po blatu hodio blatom i pere?«

Sveti zakoni grada Kirene, čiji nam se tekst sačuvao u jednom zapisu iz IV veka, podrobno određuju kakvo držanje treba imati prema moliocu koji, kriv za neko ubistvo, traži da ga prime u grad: tu vidimo veoma stroge mere kako bi se izbegao svaki dodir između građana i još nečistog stranca.

Kao i krv, tako je i smrt uzrok nečistote. Pausanija nam veli kako je u Meseniji, na Peloponesu, postojalo utvrđeno pravilo da sveštenik ili sveštenica čije je dete umrlo moraju da se odreknu svojih svešteničkih dužnosti: tako bliska porodična žalost povlačila je ljagu koja je sveštenika činila neprilačnim za službu bogovima. Uglavnom je bilo zabranjeno da se mrtvi sahranjuju u granicama svetog zemljišta (izuzimajući, naravno, heroje). U 426—425. su Atinjani, koji su upravljali Apolonovim svetilištem na Delosu, dobili od proročišta savet da očiste celo ostrvo: već je pre jednog veka pod Pisistratom bila očišćena cela oblast koja se mogla pogledom obuhvatiti sa svetilišta. Da bi se pokorili zapovesti boga, oni uništiše sve grobove koji su se još nalazili na Delosu i prenesoše na susedno ostrvo Reneju ceo pogrebni pribor (uglavnom vaze od ilovače) koji se nalazio u ovim grobovima i bio pronađen pri iskopavanju u naše vreme. Od tada je bilo zabranjeno umreti na svetom ostrvu: samrtnike su prebacivali na Reneju da tamo izdahnu.

Isto je pravilo važilo i za žene pred porođajem: one su morale da se porađaju na Reneji. Jer je i porođaj, verovatno zbog prolivanja krvi, povlačio nečistotu. Zakoni grada Kirene kažu da prisustvo porodilja čini nečistom celu kuću kao i čoveka koji se tu nalazi pod istim krovom. Drugi jedan stav predviđa slučaj pobačaja: ukoliko je zametak već dobio ljudske oblike, nečistota je slična nečistoti koju povlači smrt; u protivnom, pobačaj se izjednačava sa pravim porođajem. Čak su i polni odnosi mogli u nekim slučajevima da učine čoveka neprilačnim za obred: vredi primetiti tu činjenicu, jer helenski moral nije nikada, kao kasnije hrišćanstvo, upisivao u greh telesnu ljubav kao takvu. Ali ona je uzrok materijalne nečistote, kao što to pokazuje Hesiod u *Poslovima i danima*, stih 733—734, čiji nam prilično neuglađeni izrazi govore mnogo. Zabranjena je bila ljubav po svetilištima. Herodot smatra da su Egipćani prvi uveli taj

propis i navodi da su oni i Grci jedini narodi koji ga poštuju, kao i da se treba oprati posle polnog odnosa pre nego što se stupi na sveto zemljište. Primedbu ovog istoričara potvrđuju kirenski zakoni koji dodaju da odnos u toku noći ne povlači nikakvu nečistotu; ako je, naprotiv, do njega došlo u toku dana, onda mora uslediti umivanje. Legenda o Atalanti i njenom suprugu Hipomenu prikazuje ovu obrednu zabranu koja se odnosi na svetilišta: supružnike je, zato što su podlegli zajedničkoj strasti u granicama jednog svetog mesta, božanski gnev kaznio pretvorivši ih u lavove. Ovidije je uneo priču o njima u X knjigu svojih *Metamorfoza.*

Tako, da bi imao pristupa verskim svečanostima, čovek mora da ispuni određene uslove: on mora biti čist od svakog dodira sa uznemirujućim tajanstvima rađanja i smrti. Euripid to jasno iskazuje i na usta Ifigenije, Artemidine sveštenice u Tauridi: »Čoveka koji je učestvovao u nekom ubistvu, koji je dotakao porodilju ili leš, boginja udaljava od svojih žrtvenika jer je on u njenim očima obeležen ljagom.« Tačno određeni i vrlo raznovrsni obredi očišćenja, koji su važili u grčkim gradovima, omogućavali su da se nađe leka ovim trenutnim zabranama vraćajući potrebnu čistotu. Istovremeno i kao nekom sudbinskom neminovnošću, one su navodile najprosvećenije duhove, koje je pitanje dobra i zla svakako zanimalo, da se pitaju o moralnoj vrednosti te obredne čistote, koju su rado hteli da prošire na oblast morala. Odatle, po shvatanju najvrsnijih Helena o religiji, potiče dvosmislenost pojmova etike i svetinje u njihovoj religiji, dvosmislenost koja nikada nije sasvim iščezla. Otuda se Apolonu i Zevsu, dvojici velikih čistilaca, istovremeno pripisivala — još uvek vrlo skromno! — uloga zaštitnika pravičnosti i morala. Hesiodovo pozivanje na pravičnost Zevsovu i Apolonova uloga u Eshilovim *Eumenidama* nagoveštavaju ovo pomeranje koje je odgovaralo dubokoj potrebi. Ali helensko mnogoboštvo nije još bilo u stanju da je potpuno i zadovolji.

Molitva je osnovni verski čin kojim vernik stupa u vezu sa nekim bogom, bilo da time odgovara na neki unutrašnji poziv ili da sam od sebe započinje razgovor. U stvari je u oba slučaja reč baš o razgovoru u dvoje. Bog odgovara ili ne odgovara, već po svome na-

V. KRČAG ZA VINO.

Lep primerak onih bogatih vaza od bronze koje su Grci toliko cenili i koje su prodavali drugim narodima, Etrurcima, pa čak i Galima (krater iz Vixa). Ovaj je nađen u planinama Lukanije u južnoj Italiji. Potiče iz poslednje četvrtine VI veka. Dršku čini kuros između ovnova koji mu se nalaze kraj nogu i lavova koji mu se nalaze u visini ramena. Vaze ove vrste proizvodile su se u raznim delovima grčkog sveta; naročito su bile poznate korintske vaze. (Muzej u Maloj palati, zbirka Dutuit, iskopine iz Sale Konsiline, Pariz.)

hođenju, ali je bar čuo šta je čovek otvoreno izrekao. Zato je molitva uglavnom usmena i glasno iskazana. Može se reći da u grčkoj antici i nije bilo ćutke, pa čak ni tihe molitve: to obeležje otkriva društveni karakter verskog ponašanja Grka. Nema sumnje da u tome treba videti i sećanje na jedno veoma staro verovanje koje rečima pripisuje neku gotovo magijsku moć: magija međutim, mada nije odsutna iz helenske misli, igra u njoj samo nižerazrednu i ograničenu ulogu. U svesti klasičnog Grka molitva nema za cilj da prisili na nešto božansku volju nekom tajanstvenom snagom pripisivanom reči, već samo da je bog čuje kao što bi je čuo i neki smrtnik. I zato ona mora imati neki smisao: povici bez smisla, onomatopeje — *ie pean* iz Apolonovog kulta, dionisijsko *euohe*, ratničko *alala*, *ololuge*, ili žensko naricanje (slično kao *ju-ju* arapskih žena) — sve to nisu molitve. Nasuprot tome, i najobičnije prizivanje, kad je božanstvo pomenuto po imenu, već je samo po sebi molitva jer ima vrednost spasenja i predstavlja iskazivanje poštovanja prema bogu; u tom smislu reč *bog* ili *bogovi*, u nominativu (koji služi i za uzvik i za prizivanje), što se često pojavljuje na stelama u zaglavlju natpisa, predstavlja već sama po sebi molitvu.

Pored prizivanja, molitva sadrži i izražavanje neke molbe upućene bogu od koga se traži zaštita; da bi se bolje zadobila njegova naklonost, treba ga podsetiti ili na njegova ranija dobročinstva koja ga obavezuju ili na pobožna dela koja je molilac već izvršio; na kraju se može dodati obećanje da će kasnije biti još širokogrudiji. Evo, na primer, molitve koju Penelopa upućuje Ateni u IV pevanju *Odiseje*: »*Čuj me, Atritonejo* (nadimak Atenin), *kćeri Zevsa egidonoše! Ako je nekada u slavu tvoju mudri Ulis u ovom dvorcu palio butove masnih žrtava, junica ili ovaca, seti se danas toga meni u milost i spasi moga sina! Osujeti bestidni poduhvat prosilaca!*« Molitva se izgovara stojeći, ispred statue ili svetilišta, podignute desne ruke ili obeju i sa dlanom okrenutim ka bogu. Ničice se pada samo u nekim pogrebnim obredima ili u obredima božanstvima tla; u tom se slučaju udara zemlja rukama dok se moli. Kleči se uglavnom samo u magijskim obredima: Teofrast u svojim *Karakterima* to navodi kao crtu sujevernog čoveka.

Prinošenje žrtve često prati molitvu. Nije li prirodno steći blagonaklonost nekog moćnog bića prinoseći mu neki poklon? Ne znači to da treba uvek tumačiti taj čin kao trgovinu, shodno čisto pravničkom shvatanju koje izražava latinska izreka *do ut des*, »moj dar traži tvoj za uzvrat«. Svakako da ovakvo osećanje nije odsutno pri mnogim prinošenjima žrtava, kao što pokazuje posveta na statui jednog Atinjanina iz VI veka koji veli boginji sa jednostavnošću: »Nek mi bude dato da ti posvetim još jednu!« Ali najčešće je reč samo o tome da se na opipljiv način izrazi poštovanje ili zahvalnost koja se oseća prema nekom božanstvu. Prinošenje žrtve može biti prigodno, kao što su skromni pokloni koje vernici ostavljaju na seoskim svetilištima: kakvo voće, pregršt klasja, po koji cvet, kolači, koža kakve divljači. Ovi znaci narodne pobožnosti kasnije su nadahnuli helenističke pisce, koji su se utrkivali da za takvu vrstu žrtava sastavljaju epigrame u vidu književnih vežbi: »*Primi u znak zahvalnosti, o Lafrijo* (Artemidin nadimak), *od Leonide, skitnice, besnika koga glad mori, ovu parčad lepinje na ulju, ovu maslinku* (čitavo bogatstvo!), *ovu zelenu, sveže ubranu smokvu; uzmi i ovih pet zrna grožđa otkinutih sa jednog lepog grozda, boginjo, a kao vinsku žrtvu dno mog krčaga! Izbavila si me od bolesti, izbavi me i od bede koja me mori i prineću ti na žrtvu jedno jare!*« Ono što je za Leonidu iz Tarenta, u III veku, samo igrarija pismenog aleksandrinca, za grčkog seljaka je vekovima predstavljalo dokaz naivne i iskrene pobožnosti.

Osim prigodnih žrtava, postoje i one koje običaji propisuju: to je, na primer, slučaj za žrtvom izlivanja vina, koju treba obavljati svakog jutra i izliti na zemlju po neku kap vina. Isto se to činilo i pri obedu, pre nego što bi se pilo: bog je na taj način dobijao svoj povlašćeni udeo u piću koje će razveseliti srce čovekovo. Druge su žrtve bile u skladu sa mesnim tradicijama kojima je narod dugo ostao veran: Pausanija navodi da su, još u njegovo doba, »ljudi iz Lileje (grad u Fokidi), u određene dane bacali u izvor Kefisa (reke u Fokidi i u Beotiji) tamošnje kolače i druge tradicionalne ponude«. Oni su pričali, veli Perieget, da su se ti kolači nekim tajanstvenim putem pojavljivali u Delfima na Kastalijinoj česmi.

U drugim slučajevima božanstvu se prinose skupoceni predmeti, a ne hrana. Česti su pokloni u odeći: nije li potrebno odenuti božanstvo? Zato će Hekuba u Troji prineti na kolena moljenoj Ateni svoj najlepši veo. U atinskom kalendaru nema praznika koji se više poštuje od Velikih Panateneja*, o kojima svake četvrte godine boginja dobija *peplos* koji su za nju izatkale ergastine, devojke iz najplemenitijih atičkih porodica, prenoseći na svoj razboj uzorak po nacrtu najboljih umetnika, gde se prikazuje borba bogova protiv giganata. Kao što se vidi na jonskom frizu na Partenonu, ceo grad tada učestvuje u prinošenju žrtve. Tako se stvaraju svete riznice, snabdevane darovima naroda i pojedinaca: odeća, oružje, posuđe od skupocenih metala, nakit, zalihe zlata i srebra u polugama ili u novcu, raznovrsni predmeti koje pobožni vernici namenjuju božanstvu. Oni se čuvaju u hramovima ili u posebnim, uglavnom manjim građevinama sličnim kapelama, u kojima još samo što ne stoje kultne statue, a nazivaju se riznicama. Sveštenicima i višim činovnicima se poverava čuvanje ovog blaga i oni su za njega odgovorni ne samo pred bogom već i pred svojim sugrađanima kojima podrobno polažu račune po isteku svojih dužnosti. Odatle potiču oni tako čudni epigrafski dokumenti koji predstavljaju svete spiskove gde se nabrajaju zavetni pokloni sa glavnim osobinama i težinom: u srećnim slučajevima, kao na Delosu, ovi tekstovi su nam sačuvani u znatnom broju, tako da njihovo proučavanje otkriva čitav jedan vid života svetilišta, preživljavanjem i obnavljanjem ovih zbirki.

Velikim su delom ti pokloni upravo *ex-voto:* oni su bili posvećeni kako bi potvrdili zahvalnost vernika njihovom bogu radi učinjene usluge. Ne nadahnjuje ih više osećanje *do ut des,* već želja da pokažu zahvalnost koju često objašnjava natpis uz *ex-voto.* Pojedinci posvećuju statuu ako su bogati, a skromnu statuetu od terakote ukoliko su skromnijeg imovnog stanja. Na vrlo jednostavnim vazama od gline često je nevešta ruka u firnis urezala ime božanstva. U svetilištu Asklepija, boga lekarstva, posvećuje se reljefna slika onog dela tela ili onog organa koji je bog izlečio. Drugi put je na slici ili na kamenu prikazano spasilačko posredovanje samog Asklepija: počev od IV veka, broj tih poklona se povećava uporedo sa razvojem

epidaurskog kulta. Druga vrsta *ex-voto* seća na atletske ili ratničke podvige. Velika svetilišta u Olimpiji i Delfima bila su puna statua atleta pobednika, koje Pausanija rado nabraja: natpisi koje je on prepisao sa njihovih podnožja pojavili su se i prilikom nekih iskopavanja, potvrđujući tako savesnost i istinoljubivost Periegetovu.

Bio je običaj da se božanstvu poklanja deseti deo svake neočekivano velike dobiti, lova ili ribolova, trgovine ili ratničkog plena. Herodot navodi veliki broj ovakvih posveta, kao što je, na primer, posveta Samljanina Kolajosa, trgovca iz VII veka, koji se obogatio u Španiji, zemlji kalaja, i koji je, vrativši se, posvetio Herajonu svog rodnog grada jedan ogroman krater ukrašen vajanim glavama grifona, po tipu vaza sa kojima nas arheološka otkrića danas veoma dobro upoznaju. Kasnije je, krajem VI veka, graditelj Mandrokle, takođe rodom sa Samosa, dobio od Darija veličanstvene poklone kao nagradu za veštinu sa kojom je na Bosforu postavio most od brodovlja da bi preko njega prešla vojska Velikoga kralja u pohodu na Skitiju: Mandrokle je tada dao da se izradi slika koja je prikazivala Darija kako gleda svoju vojsku u prelazu preko mosta i posvetio ju je Herajonu Samosa, uz metrički natpis čiji nam se tekst u Herodota sačuvao. Vidimo da takvi pokloni nisu samo znak pobožnosti: oni isto tako zadovoljavaju gordost darodavca koji tako seća potomstvo na svoja znamenita dela.

Ova osećanja nisu bila ništa slabija kod zajednica nego kod pojedinaca. Pausanija navodi u Delfima jedan zavetni poklon Korkirana iz prve polovine V veka, koji je veoma karakterističan za versko ponašanje jednog grčkog grada u to doba: »Na ulazu u svetilište nalazi se jedan bronzani bik, delo Teopropa sa Egine, koje posvetiše Kirenjani. Priča se tim povodom da je na Korkiri jedan bik, odvajajući se od stada, silazio sa pašnjaka i mukao na obali mora. Kako se to ponavljalo svakodnevno, govedar siđe ka moru i primeti jato tuna u ogromnom broju. On to saopšti Kirenjanima u gradu koji se uzalud trudiše da nalove tune. Tada se obratiše za savet Delfskom proročištu, žrtvovaše bika Posejdonu i čim je prinošenje žrtve bilo završeno, oni uloviše ribu. Sa desetim delom tog ulova, oni posvetiše zavetni poklon Olimpiji i Delfima.«

Kad se poznaje značaj rata u grčkom svetu, nije čudno što su, među raznim *ex-voto* gradova, najbrojniji oni koji se odnose na ratničke podvige. Ne samo da je svaki grčki grad proslavljao svoje pobede posvećivanjima u nacionalnim svetilištima, već se starao da ih ovekoveči zavetnim poklonima u svehelenskim svetim mestima, gde ih je mogla videti čitava Grčka. Tu je ljudska gordost igrala najvažniju ulogu u onome što je ipak uglavnom bio znak zahvalnosti prema božanstvu. Ne mogu se nabrojati sva posvećivanja koja su usledila za persijskim ratovima. Atina je prinela na žrtvu Apolonu Delfskom posmrtne ostatke Persijanaca pobeđenih na Maratonu, naslagane na jednom postolju koje se oslanjalo na južni zid riznice: veoma nejasnu posvetu ovog *ex-voto* preneo je Pausanija u samu riznicu, koja je verovatno sagrađena nekoliko godina ranije. I u Delfima se, u spomen na persijske poraze, uzdizao drugi atinski *ex-voto* za Maraton (na samom ulazu u svetilište), posvete eubejskog grada Karista i Plateje, jedan jarbol ukrašen zlatnim zvezdama kao poklon Eginjana i dva zavetna poklona koje su zajednički posvetili udruženi gradovi, jedan Apolon sa pramcem lađe u ruci, u spomen pobede kod Salamine, i jedan tronožac na bronzanom stubu da podseća na pobedu kod Plateje. Taj bronzani stub, koji sačinjavaju tri isprepletane zmije, delimično se očuvao u Carigradu, gde ga je Konstantin preneo. Još se mogu pročitati imena trideset i jednog grada koji je učestvovao u posvećenju.

Ako već lako razumevamo osećanje koje je nagonilo Helene da spomenikom iskažu zahvalnost bogovima što su omogućili spas Grčke, ne primamo tako rado veliki broj posveta koje podsećaju na pobede Grka nad drugim Grcima. Međutim su grčki gradovi, neprestano se suočavajući na bojnom polju, gordo slavili svoje bratoubilačke pobede zavetima po velikim svetilištima. Pred Zevsovim hramom u Olimpiji su Mesenjani koje je Atina naselila u Naupaktu podigli jedan trougaoni stub, visok 9 metara, gde je stajala statua Nike, Pobede, prikazane u letu, raširenih krila, sa naborima haljine koju vetar nadima u trku i koja se pripila uz njeno lepo i mlado žensko telo. Mermerna statua je pronađena zajedno sa posvetom, tamo gde je Pausanija naveo: Mesenjani su tako zahvaljivali Zevsu

za uspehe nad svojim susedima iz Akarnanije. Delo, koje je potpisao jonski vajar Peonije iz Mendeja, verovatno tvorac i vajarskih radova u hramu, potiče iz 455—450. U Delfima je, u Apolonovom svetilištu, čitav prvi deo Svetog puta bio kao neko zatvoreno polje na kome su suparnički gradovi prkosili jedan drugom: naspram atinskog *ex-voto* za Maraton, Lakedemonjanin Lisandar je podigao jednu grupu u spomen na atinski poraz kod Egospotama. Ali trideset pet godina kasnije, 369, stanovnici Tegeje u Arkadiji, koji su uz Epaminondinu pomoć opustošili Lakoniju, naspram Lisandrove posvete postaviše jedno postolje sa statuama Apolona, Pobede i nekoliko arkadskih junaka, u sećanje na poraz koji su naneli Sparti. Nedaleko odatle je nekoliko argoskih poklona podsećalo na uspehe Argosa nad Lakedemonom. Malo dalje se nalazila riznica koju je Teba podigla posle bitke kod Leuktre (371) i riznica koju su Sirakušani posvetili posle atinskog sloma u pohodu na Siciliju: nisu slučajno izabrali da podignu riznicu na mestu koje je bilo u neposrednoj blizini gotovo za stoleće starije atinske riznice! Svi ovi izrazi pobožnosti Apolonu bili su istovremeno i prilika za veličanje slave pobedničkih gradova i za unižavanje pobeđenih.

U svom dijalogu pod naslovom *Eutifron*, Platon priča o istoimenom vraču koji se veoma pročuo sa svoje učenosti iz oblasti religije, krajem V veka u Atini. Izražavajući opšte mišljenje, Eutifron daje sledeću odredbu pobožnosti: »Pobožnost se sastoji u tome da se ume izgovoriti molitva i prineti žrtva, govoreći i čineći ono što je prijatno bogovima: ona obezbeđuje spas porodica i država« (14 b). Molitva i prinošenje žrtve, to su, dakle, za Grke bila dva osnovna čina verskog ponašanja. Proučili smo prvi zajedno sa zavetnim poklonom koji ga prati. Prinošenje žrtve, uistinu, može se smatrati posebnim oblikom zavetnog poklona: zar Sokrat, odgovarajući Eutifronu, ne izjavljuje (14 c): »Prineti žrtvu znači posvetiti poklon bogovima«? I zaista, prinošenje žrtve, a naročito javno, zauzima tako široko mesto u verskom životu Grka da zaslužuje posebno proučavanje i na tome ćemo se sada zadržati.

Razlika između prinošenja žrtve i običnog zavetnog poklona počiva na važnosti uloge koju pri tome igraju obredni propisi. Svako javno ili privatno prinošenje žrtve predstavlja složenu radnju koja se pokorava pravilima utvrđenim dugom tradicijom. Ono se sastoji u tome da se, uz svečano pridržavanje pravila obreda, božanstvu prinesu jestive namirnice, semenje, biljke, pića ili životinjske žrtve. U tom smislu izlivanje vina i mleka ili posvećivanje kolača predstavlja već prinošenje žrtve, pod uslovom da su obavljeni po obrednim propisima koji određuju prirodu, vreme i postupak prilikom prinošenja. Ali, premda u izvesnom broju kultova postoje prinošenja žrtve bez prolivanja krvi, krvava žrtvovanja, sa klanjem (ili čak ponekad čerečenjem) životinjske žrtve, daleko su najbrojnija i najvažnija: po ustaljenom shvatanju jedino se ova poslednja uzimaju u obzir i ne može se gotovo ni zamisliti prinošenje žrtve bez ubijanja. Stari učenjaci poznijeg doba mislili su da mogu uspostaviti vremenski redosled žrtvovanja, po kome bi žrtve bez krvi prethodile kasnije uvedenim krvavim žrtvama: takva je, na primer, teorija koju je dugo izlagao Ovidije u I knjizi svoga *Kalendara* (stih 335—456). Ali to je obično racionalističko teoretisanje, kome je samo pitagorejska tradicija, pošto je osuđivala žrtvovanje uz prolivanje krvi, davala nešto malo vida istine. Još homerski spevovi, naši najstariji dokumenti, donose opise prinošenja žrtava uz prolivanje krvi: tako, na primer, kada u prvom pevanju *Ilijade* Ulis, kao grčki izaslanik, vraća Hriseidu njenom ocu, on istovremeno iskrcava i žrtve čije će neposredno prinošenje potpuno utišati Apolonov gnev.

Još od tog prvog pomena se glavni stupnjevi svečanosti jasno razlikuju. Oko žrtvenika raspoređuju se životinje koje treba da budu žrtvovane: one obrazuju ***hekatombu.*** Etimološki ta reč označava stotinu volova, ali se vrlo davno, još kod Homera, značenje reči pomera u smislu mnogobrojnih žrtava, bila to goveda ili sitna stoka. Prisutni miju ruke da bi se očistili i uzimaju u šake zrnevlje ječma. Apolonov sveštenik izgovara molitvu, prosipa se zrnevlje ječma koje predstavlja prvi poklon, onda se kolju žrtve i pri tom im se podiže gubica kako bi krv šiknula uvis ka žrtveniku. Zatim se mrtve životinje čereče. Butovi se odvajaju obavijeni masnoćom i spaljuju u

vatri zapaljenoj na žrtveniku, nad kojim sveštenik izliva vino. Kad čereci dogore, ostatak mesa se seče, stavlja na ražanj i peče na licu mesta: posle toga se svi prisutni zajednički časte pečenjem. U većini krvoprolivajućih žrtvovanja otkrivaju se te osnovne crte: svečani raspored, činovi očišćenja, molitva, klanje žrtava pred žrtvenikom, spaljivanje jednog dela životinje, izlivanje vina i zajedničko čašćenje prisutnih ostalim delovima mesa.

Mada je tu reč o veoma čestom obredu, on se uvek strogo ne poštuje: neobično je velika raznovrsnost obrednih pravila. Kod nekih kultova zabranjeno je da se jede meso žrtve i životinja se potpuno spaljuje (to je potpuno spaljivanje, ili *holokaust):* to je najčešće slučaj kod žrtvovanja koje prati kakvu zakletvu, kod nekih pokajničkih obreda, kod kultova božanstvima zemlje i bogovima pakla i u većini herojskih i pogrebnih kultova. Već smo govoreći o molitvi videli slična odstupanja. Neki savremeni naučnici tumačili su da te razlike ukazuju kako postoje dve glavne vrste božanstava u helenskom mnogoboštvu: nebeska, ili »uranska«, i podzemna, ili »htonska«, božanstva. Prva bi donosila pomoć, a od drugih bi trebalo strahovati. Obred za prve bi se sastojao u ukazivanju počasti sa poverenjem i učestvovanjem: on je gore opisan. Htonski obred, naprotiv, bio bi obred »gnušanja«, koji treba da otkloni pretnje jedne zle ili neprijateljske sile. Odatle i važnost žrtvene gozbe kod prvog, kod kojeg vernici dele sa bogom meso žrtve, dok je u drugom cela životinja prepuštena božanstvu.

Da to dvojstvo postoji, u to nema sumnje. Ali je potrebno da ono uvek ima ovako strog vid kao što smo istakli. Neka božanstva imaju, zavisno od mesta, čas uranska, čas htonska obeležja. Zevs se, kao prevashodni bog neba, pojavljuje i kao bog zemlje kad se priziva po imenu Zevsa *Melihijskog,* koji ima oblik zmije. Od Ksenofonta, koji to navodi u *Anabasi* (VII, 8, 1), saznajemo da su mu prinosili holokauste. Herakle je na Tasosu imao dvostruki kult, jedan u skladu sa božanskim (u ovom slučaju uranskim) obredom, a drugi po herojskom i htonskom obredu. Pausanija, koji se uvek zanimao za kultne pojedinosti, navodi da se u Tronisu, jednom gradiću u Fokidi, prinosila žrtva tamošnjem heroju tako što se puštalo da krv

žrtve kroz jedan otvor iscuri u grob heroja, što je svojstveno pogrebnom i htonskom obredu, ali da se zato meso žrtve jelo, što je opet svojstveno uranskom obredu. Ne bismo, dakle, bili u pravu ako bismo zasnivali jedno i suviše sistematsko tumačenje grčke religije na razlici koja se nije uvek poštovala pri samim obredima. Čak i ako su, što je moguće, dve velike kategorije božanstava bile u početku jasno odvojene, razlozi koji objašnjavaju to odvajanje nisu nam poznati i moramo se zadovoljiti time što ćemo samo utvrditi, ne razumevajući ih stvarno, ono što ih je nadživelo i prešlo u obred.

I tu treba podvući izrazito mesni karakter kultova. U okviru opšte sheme koja je gore prikazana za krvava žrtvovanja najčešćeg tipa, propisi se znatno razlikuju od jednog do drugog svetilišta, pa čak i zavisno od raznih vidova jednog istog boga. Priroda žrtve može biti tačno označena, pozitivno ili negativno. Na Tasosu neka kultna pravila iz V veka zabranjuju da se izvesnim božanstvima prinose na žrtvu svinje ili koze. Istu zabranu nalazimo i na Delosu. U Kireni se, naprotiv, preporučuje da se Apolonu prinese na žrtvu riđe jare. U Lampsaku na Helespontu su se tamošnjem bogu Prijaru prinosili na žrtvu magarci, dok je u Sparti Enjalios, bog rata, primao na žrtvu pse. Svinja se obično uzima za obrede očišćenja i pokajanja. Predsmrtna poruka Sokratova, po Platonovom pričanju u *Fedonu*, pokazuje da se Asklepiju prinosio pevac na žrtvu. Iz ovih nekoliko primera možemo videti ogromnu raznovrsnost obrednih propisa: prekršiti ih, prineti žrtvu mimo običaja, značilo je počiniti svetogrđe, za koje su bile predviđene novčane i verske kazne. Ista raznovrsnost postoji i kod izlivanja žrtve: vino, koje se tako često upotrebljavalo u tu svrhu, zabranjivalo se u nekim kultovima. Jedan tasoski propis zabranjuje da se peva pean, koji je na drugim mestima pratio svečanost. Opisujući neku godišnju svetkovinu koju su stanovnici Sikiona slavili u seoskom svetilištu Eumenidâ, Pausanija navodi da oni prinose na žrtvu bremene ovce, da izlivaju medovinu i da se, umesto što bi za svetkovinu ukrasili glave vencima (a to je bio veoma rasprostranjen običaj), oni zadovoljavaju time da donesu cveće: sve su to obredne pojedinosti za koje se Perieget potrudio da ih zabeleži (II, 11, 4).

Sama složenost ovih obreda daje žrtvenom činu veoma naglašenu crtu stručnosti. Razumljivo je što se, da bi se izbegle greške koje su smatrane za svetogrđe, pribegavalo posredovanju stručnjaka. Nije slučajno što je u grčkom glagol koji znači žrtvovati, *hiereuein*, tesno povezan sa imenom sveštenika, *hijereja*. Uglavnom se po jedan sveštenik ili sveštenica staraju o izvršenju obreda. Određen izborom ili žrebom među najuglednijim porodicama u gradu, sveštenik obavlja svoje dužnosti koje su nalik na dužnost činovnika. On uživa ugled o kome se može suditi po počasnim mestima u javnim svečanostima i ima izvesne materijalne koristi, kao što je dodeljivanje povlašćenog dela od mesa žrtava, ubiranje jednog dela u novcu od prinošenja žrtava ili oslobođenje od poreza. Inače, sveštenici su građani kao i svi drugi i ne čine uopšte neku svešteničku kastu. Sveštenički čin je dužnost koja se obično dodeljuje na određeno vreme, a retko za čitav život. On svakako nameće izvesna pravila dobrog vladanja i dostojanstva, koja katkad mogu da povlače, na primer, obavezu nošenja bele odeće ili poštovanja čednosti (prilično čest slučaj za sveštenice). Ali u celini sveštenstvo treba izjednačiti sa stručnim činovničkim zvanjem. Helensko društvo nikada nije upoznalo strogo odeljivanje građanskog od svetog.

Te činjenice i ovde ističu suštinski društveno obeležje grčke religije: osnovni značaj obreda, zaveštanja tradicije koju su obradili preci i uloga sveštenika u čuvanju te tradicije pokazuju da ta religija, preko onoga što mi najbolje poznajemo, što će reći kulta, predstavlja uglavnom stvar grupe zajednice. Porodična zajednica ima svoje sopstvene kultove: kult domaćeg ognjišta, ispred koga Euripidova Alkesta pred smrt upućuje poslednju molitvu Hestiji; kult Apolona Patroskog i Zevsa Herkejskog, kojima su porodice budućih atinskih arhonata, po pričanju Aristotelovom, morale dokazati da pripadaju; kult *Agatosa Daimona*, »dobrog kućnog duha« prikazivanog u obliku zmije, u čiju se čast izlivalo čisto vino na kraju svakodnevnog obeda; kult Hermesa ili Hekate *Protiraje*, na vratima kuće. Šira zajednica, *fratrija*, okupljala se oko zajedničkih kultova sa posebnim svetkovinama, kao što su Apaturije u jonskim gradovima: pripadnost takvoj podeli grada pa, prema tome, i učestvovanje

u njenom verskom životu, u mnogim grčkim gradovima (u Atini, istina, u manjem stepenu) izričit je uslov za uživanje građanskih prava. Plemena, kao glavna podela građanstva, nose svoja imena po tamošnjem heroju, koji se iz tog razloga naziva herojem »eponimom«, i ukazuju mu verske počasti kao svom zaštitniku. Čak su i atičke deme, isključivo upravne jedinice sa teritorijalnom osnovom do čijeg je uvođenja došlo kasnije, imale svoja svetilišta i svoje kultove, isto kao i gradovi drugih grčkih država, verni svojim antičkim tradicijama.

Što se tiče samog grada, on je, kao što je rečeno, »prevashodni okvir« verskog života. Njegova svetilišta i njegovi kultovi privlače pažnju građanina koji se oseća članom građanstva samo u onoj meri koliko učestvuje u njenim zajedničkim verovanjima. Domovina je za njega prvenstveno religija koju su preneli preci. Zakletva atinskih efeba, kakva se sačuvala u jednom natpisu iz IV veka, to jasno pokazuje: »Boriću se da bih odbranio svetilišta i grad (...). Poštovaću pradedovske kultove.« Čak su i žene još od detinjstva podvrgnute ovim verskim obavezama u službi države. Hor Atinjana koje Aristofan izvodi na pozornicu u svojoj *Lisistrati* (oko 638—647) govori o stupnjevima jednog idealnog *curriculum vitae* za mladu atičku devojku: »Samo što sam navršila sedam godina, bejah naimenovana za *areforu**. Kad sam imala deset godina, pripremala sam posvećene kolače boginji Arhegeti. Zatim obukoh tuniku šafranove boje kao *medvedica* Brauronska. Najzad sam, kao mlada devojka, nosila kotarice sa zavetnim poklonima i ogrlicu od smokava.« Nisu sve atinske devojke imale te dužnosti koje su bile predodređene za sasvim mali broj izabranih. Ali njihovo nabrajanje od strane pesnika ipak ima simboličnu vrednost: sve i svi se osećaju članovima istog društvenog tela koje religija održava povezanim.

Zbog toga su Grci pripisivali toliku važnost velikim svetim obredima čiji je osnovni elemenat javno prinošenje žrtve. Samo tada su verovali da delotvorno i potpuno učestvuju u životu grada, onim što je u njemu osnovno i najdragocenije. Svakako da to učešće prate izvesna konkretna preimućstva: s obzirom na retkost krupne stoke u Grčkoj, mnogi ljudi su jeli meso zaklane stoke samo prilikom jav-

nih žrtvovanja, a svečana je gozba, pored toga što je bila obilna, imala i tu prijatnost da bude besplatna. Ali to nije sve. Veličanstvenost i blesak svečanosti radovali su javnost, čije su razonode bile retke a svakodnevni život jednoličan: narod se pri tom divio dostojanstvu činovnika, naočitom držanju konjanika koji su poigravali svoje konje, lepoti *kanefora*, devojaka koje su nosile poklone, i dobrom izgledu životinja za žrtvovanje.

Svaka svečanost je počinjala povorkom, koja je mogla služiti za umilostivljavanje, ali je pre svega gledaocima pružala šaroliku i skladnu sliku. Umesto da pasivno prisustvuju svečanosti, besposličari se ne bi ustručavali da sa svojom južnjačkom vatrenošću propraćaju pojedinosti, izmenjujući, ako treba, i *doskočice* sa učesnicima povorke. U nekim slučajevima ove su šale čak propisane, kao što je to bilo prilikom Eleusinske povorke, kada su gledaoci, okupljeni oko jednog mosta, obasipali hodočasnike tradicionalnim skarednostima koje se nazivaju *gefirizmi*, ili »šale sa mosta«. »Peckanja sa kočija«, koja su dobacivali sa kola prilikom Antesterija i Leneja, Dionisovih svetkovina u Atici, odigrala su izvesnu ulogu u počecima komedije. Ove su povorke pod rukovodstvom redara, zvaničnih ličnosti koje možemo da zapazimo na frizu na Partenonu kao okrenute suprotno od smera kretanja učesnika, prolazile ulicama i trgovima sve do svetilišta koje se nalazilo na jednom polju sa žrtvenikom u sredini. Fidijin je genije, nadahnuvši jednu istorodnu grupu vajara, umeo da veličanstveno prikaže, sa svom bogatom složenošću, živost jedne takve povorke prilikom atičkog praznika Velikih Panateneja. Ljudi i životinje, konjanici i kočije, devojke i nosioci darova, ništa ne nedostaje na dugom frizu sa 360 lica, koji se proteže iznad unutrašnjih zidova i galerija Partenona: i, svakako u skladu sa stvarnim žarom atinskog naroda, religiozno osećanje koje nadahnjuje delo tako je iskreno i snažno da je sasvim prirodno što se ovi ljudi nad ulazom u hram pojavljuju u prisustvu okupljenih bogova.

Posle povorke dolazilo je prinošenje žrtve, koje se izvodilo pokraj žrtvenika. Žrtvenik treba da primi vatru koja će sagoreti čitavu žrtvu ili jedan njen deo. To može biti naprosto neko posebno mesto, rupa u zemlji, ili kakva mala gomila zemlje u obliku kubeta,

bez ikakve građevinske opreme. Onda se naziva istim imenom kao i ognjište, *eshara:* to je uobičajeni oblik žrtvenika za htonska božanstva, heroje i pokojnike. Ali susreće se i jedan veoma primitivan tip žrtvenika za druge kultove: tako je u Olimpiji veliki Zevsov žrtvenik, koji je nestao bez ikakva traga na zemljištu, bio jedan brežuljak koji je postao samo nagomilavanjem pepela od žrtava. Pausanija ga do u tančine opisuje kao zaravnjenu kupu čiji je obim bio 37 metara (125 stopa) u osnovi, a 9,50 metara (32 stope) na vrhu. Bio je 6,5 metara (22 stope) visok. Stepenice prosečene u samom masivu od pepela vodile su na gornju ravan i po njima se nosilo gorivo i meso žrtava koje se palilo na vrhu. U ovom svehelenskom svetilištu, koje je istovremeno bilo i nacionalno svetilište Eliđana, prinošene su žrtve svakodnevno i to ne samo u doba panegirija. Vrači (jer je jedno proročište bilo vezano za svetilište) su, jednom godišnje, u određeni dan dodavali žrtveniku pepeo sakupljen tokom godine, pošto bi ga prethodno pomešali sa vodom iz Alfeje, reke koja teče kroz Olimpiju. Tako je brežuljak postepeno rastao zahvaljujući pobožnosti vernika. I Apolon je, u svom svetilištu u Didimu kraj Mileta, imao žrtvenik od pepela, čije se podizanje pripisuje Heraklu. Na Delosu je Apolonov žrtvenik bio još čudnovatiji: nazivali su ga žrtvenik rogova, *Keraton,* jer je u potpunosti bio izgrađen od kozjih rogova. Legenda, kako nam je prenosi Kalimah u svojoj *Himni Apolonu,* tvrdi da ga je sam bog podigao od rogova divljih koza koje je njegova sestra Artemida strelama ubijala loveći po ostrvu.

Ali većina žrtvenika je bila od monolitnog ili zidanog kamena. Imali su oblik okruglog ili pravougaonog stola na čijoj se gornjoj strani palila vatra za prinošenje žrtve. Osim skromnih žrtvenika, jednostavnih kamenih kocki na kojima se ponekad sa bočne strane urezivalo ime božanstva, bilo je po značajnim svetilištima i veličanstvenih žrtvenika. To su velike građevine u obliku izduženog pravougaonog masiva koji služi kao sto i često se uzdiže na postolju sa nekoliko stepenika. Bočne strane stola mogu se pretvoriti u visoke masivne ograde, kako bi zaustavile vetar ili sprečile da pepeo pada na žrtvenik. Mermerni potporni zid, venci i bareljefi ukrašavaju ponekad ovu arhitekturu. Čuveni Presto Ludovizi, ponos muzeja Termi

u Rimu, verovatno nije ništa drugo do ukras za bočnu stranu kakvog žrtvenika, delo nekog jonskog vajara iz druge četvrtine V veka pre naše ere. Ti žrtvenici mogu imati znatne razmere. Još u arhajsko doba oni dostižu i 20 do 30 metara u dužinu, a 6 do 13 metara u širinu: to je slučaj sa žrtvenicima »Bazilike« (Herinog hrama) u Posidoniji — Pestumu, hrama D u Selinuntu, Apolonovog hrama u Kireni, Afajinog hrama na Egini. U klasično doba na iste razmere nailazimo u Herinom hramu u Agrigentu i u hramu Aleje Atene u Tegeji. U Olimpijonu u Agrigentu je žrtvenik, ogroman kao i sam hram, imao razmere 56×12 metara. Helenističko doba je još povećavalo ove razmere, jer je sredinom III veka sirakuski kralj Hijeron II dao da se u njegovoj prestonici sagradi žrtvenik dužine jednog olimpijskog stadija ili 192 metra! Ali, mada ne i gorostasan, žrtvenik koji je podigao grad Hios pred Apolonovim hramom u Delfima, u prvoj četvrtini V veka, već je bio dosta veliki spomenik (8,50×2,20 metara). Delimično je obnovljen, sa telom od tamnog krečnjaka, a osnovom i stolom od belog mermera. Uzdižući se nad poslednjom okukom Svetog puta, on pomaže sadašnjem posetiocu da zamisli nekadašnje svetkovine.

Kao što se vidi, žrtvenik se po pravilu nalazi na otvorenom prostoru i to iz dva razloga: pre svega, od dima se prilikom prinošenja žrtve ubrzo ne bi moglo disati u zatvorenoj prostoriji, a, s druge strane, oko žrtvenika je trebalo štedeti prostor neophodan za gomilu prisutnih. U zatvorenom su prostoru žrtvenici (izuzimajući male kućne žrtvenike) retki i odgovaraju izuzetnim oblicima kulta. Za uzvrat, nikakva veza ne postoji između žrtvenika i hrama: suprotno od onoga što se često misli, prvi je važniji od drugoga. Nema hrama bez žrtvenika, ali su Grci imali svetilišta bez hrama, gde su žrtve jednostavno prinošene na žrtvenik na otvorenom prostoru. To je bio slučaj sa Zevsom u Olimpiji tokom celog arhajskog doba, sve dok u drugoj četvrtini V veka elidski arhitekta Libon nije izgradio hram. Isto je tako bilo i u Dodonu. Mada se obično žrtvenik nalazi ispred hrama ukoliko ovaj postoji, to nije stroga obaveza, već samo slučajno podudaranje arhitekture: na atinskom Akropolju Atenin se žrtvenik nije nalazio ni ispred Partenona ni ispred istočne *cele* Erehte-

jona, već na mestu gde je nekada bio Atenin arhajski hram i tu su se stalno prinosile žrtve sve do završetka paganstva.

Oko žrtvenika se najčešće ostavljalo dovoljno slobodnog prostora za izvršioce i posmatrače žrtvovanja. Ispred žrtvenog stola se zabijala u zemlju ili u samu ploču *(protisis)*, gde je stajao žrec, jedna gvozdena alka koja je služila da se za nju privežu žrtve kako bi tu i ostale u trenutku smrtonosnog udarca. Desi se da poneki arheolog na odgovarajućem mestu pronađe tu alku — skromna pojedinost koja govori uobrazilji sa čudesnom snagom. Ona nam pomaže da oko žrtvenika na kome gori sveta vatra zamislimo životinje za žrtvovanje, skup sveštenika, činovnika i slugu, zatim gomilu građana raspoređenih u krug. To je bio prizor živih boja, svečan i istovremeno pun života: vatra i dim su se dizali u jasno nebo, a miris tamjana se mešao sa mirisom mesa koje je cvrčalo dok je sviranje frula i pevanje himni u horu pratilo tok svečanosti. Katkad bi se žamor naroda za trenutak smirivao, a tišinu bi jedino remetilo mukanje žrtve. Ponekad bi opet svi prisutni u jedan glas ponavljali obredne uzvike. Fasada hrama sa šarenim zabatima, kolonade predvorja, pokloni i bronzane statue koje blistaju na suncu, lišće nekog svetog drveta, padine obližnje planine ili široki vidik pučine, to je činilo okvir ovih svečanosti na otvorenom prostoru, koje su se, zahvaljujući poverenju naroda u svoje bogove i izgledu na buduće svetkovine, održavale u veselom raspoloženju.

Poštovanje tradicionalnih propisa davalo je katkad pojedinim radnjama svečanosti obeležje neke vrste svete igre čiji su se glumci upravljali po scenariju koji je vodio poreklo od zaboravljenih drevnih verovanja. Isto je bilo, na primer, i sa *Dipolijama* u Atini — svetkovinama u slavu Zevsa *Polieusa*, zaštitnika grada, čiji se kult proslavljao na Akropolju u jednom nepokrivenom, ograđenom prostoru, bez ikakvog hrama. Aristofan u *Oblacima*, 423, smatra već tu proslavu tipično arhajskom (oko 984—985). Ona se slavila sredinom meseca *Skiroforiona* (koji odgovara maju—junu) i sastojala se u žrtvovanju koje se zvalo *Bufonije*, ili »ubistvo vola«. Evo kako to Pausanija opisuje: »Povodom Zevsa Polieusa ispričaću običaje koji su ustanovljeni kako bi se njemu prinosila žrtva, ali neću prepisati

76. MANTIKLOV APOLON.

Statueta od bronze, s početka VII veka, predstavlja golog čoveka u stojećem stavu (Apolon?). Leva ruka ispružena napred verovatno je držala luk. Na butinama je urezana posveta Febosu-Apolonu, u dva epska stiha koji podsećaju na jedan odeljak iz Homera. Lep primer »dedalske« umetnosti. (Muzej u Bostonu.)

77. ZEVS AMON.

Na novcu iz Kirene, u klasično doba, Zevs se pojavljuje sa rogovima ovna, izjednačavanjem grčkog boga sa egipatskim bogom Amonom, koji je imao glavu ovna i čije se jedno proročište nalazilo u Sivi, u Libijskoj pustinji. Ali taj životinjski atribut nije upadljiv i ne smeta Zevsovom licu da podseća na dostojanstvo bradatih bogova kakve su stvarali Fidija i njegovi takmaci. (Odeljenje medalja.)

78. HERA (NOVAC ARGOSA, IV VEK).

Na licu novca, profil boginje Here, sa krunom ukrašenom palmetama koje su povezane uvojcima i sa minđušama u obliku presečene kupe. Ovo lice pravilnih crta možda je odjek hriselefantinske statue koju je Poliklet izradio za Herajon u Argosu oko 420: ali, po opisu Pausanijinom, kruna te statue bila je drukčijeg tipa. (Odeljenje medalja.)

79. DIONIS (NOVAC NAKSOSA).

Sicilijanski grad Naksos (koji ne treba mešati sa istoimenim ostrvom u Kikladima), kovao je u V veku divne tetradrahme sa profilom Dionisa, na licu, a na naličju bila je zadivljujuća figura Silena koji sedi gledan s lica (vidi sl. 207). Ovaj Dionis duge kose, ovenčane bršljanom i skupljene u punđu na temenu, predstavlja remek-delo strogog stila. (Odeljenje medalja.)

80. POSEJDON.

Statua izvađena iz mora na pučini kod rta Artemisiona, blizu Histieje na Eubeji, uz delfskog Aurigu najbolji je predstavnik velikog bronzanog vajarstva strogog stila (oko 460). Predstavlja nagog Posejdona kako zamahuje trozupcem s dugim držaljem pre nego što će ga potegnuti na cilj koji njegova leva ruka pokazuje napred. Božanska maska, kojoj su polihromne oči (danas ih više nema) davale neku čudnu živost, upečatljiva je svojom snagom i

77

78

80

81

85

86

veličanstvenošću. (Nacionalni muzej, Atina.)

81. PEONIJEVA POBEDA IZ OLIMPIJE.

Jedan od vrlo retkih originala za koji se pouzdano zna da pripada jednom velikom klasičnom vajaru. Ova Pobeda, koju pominje Pausanija, čiji su navodi potvrđeni otkrićem natpisa sa umetnikovim potpisom, bila je posvećena, na vrhu jednog trouglastog stupca, ispred Zevsovog hrama, nešto posle 455. Lice je nestalo, ali telo, obavijeno odećom pripijenom od vetra usled trčanja, ima izvanrednu plastičnu lepotu. Smeli utisak figure uhvaćene u punom zamahu. Pod njenim nogama, Zevsov orao. Moguće je da je isti Peonije vajao deset godina ranije zabate susednog hrama. (Muzej u Olimpiji.)

82. ATENA »SETNA«.

Mali zavetni reljef (sredina V veka) koji predstavlja zamišljenu boginju ispred jednog od četvorouglastih stubaca koji su odvajali crtu polaska i crtu cilja na stazi stadiona. Atena se ovde pojavljuje kao pokroviteljka Panatenejskih igara, koje su se održavale u njenu slavu. (Muzej Akropolja, Atina.)

83 i 84. ATENA LENORMANT.

Statueta od mermera, izrađena u rimsko doba, po Ateni Partenos. Mada je nedovršena i nepotpuna (nedostaje jedna Pobeda sa desne ruke koja se oslanjala na stub, koplje u levoj ruci i bogati ukrasi sa šlema), ipak se može dosta dobro zamisliti utisak celine, koji je proizvodio Fidijin kolos sa reljefnim ukrasima na prednjoj strani baze (stvaranje Pandore, prve žene među bogovima) i na štitu (amazonomahija). (Nacionalni muzej, Atina.)

85. ZAVETNI RELJEF IZ BRAURONA.

Jedan od reljefa iz IV veka, otkrivenih u iskopinama Artemidinog svetilišta (vidi sl. 97, 98 i 117), blizu istočne obale Atike. Artemida je na desnoj strani i dovodi iz lova živu prestrašenu košutu (od koje se vide samo prednje noge). Kraj nje možemo svakako prepoznati, s desna na levo, njenog brata Apolona, njihovu majku Letu i oca Zevsa, koji sedi. (Nacionalni muzej, Atina.)

86. POSEJDON, APOLON, ARTEMIDA.

Fragment jonskog friza koji se u Partenonu protezao ispod spoljne galerije na gornjem delu zida hrama. Ova je ploča pripadala is-

točnom frizu, iznad predvorja, gde se vide bogovi, u sedećem stavu, kako dočekuju povorku koja nosi Atenin peplos. (Muzej Akropolja, Atina.)

87. RELJEF IZ HRISAFE.

Mala nadgrobna stela (treća četvrtina VI veka) iz lakonskog gradića Hrisafe. Preminuli supružnici koji su posle smrti postali heroji. Sede na prestolu praćeni ili snabdeveni htonskim ili posmrtnim znamenjima (zmija, kantara, nar u desnoj ruci žene) i primaju darove jednog bračnog para živih, koji je predstavljen umanjeno da bi se pokazalo uzvišeno dostojanstvo pokojnika. Darovi su petao, cvet, jaje ı nar. (Muzej u Berlinu.)

88. STELA GIUSTINIANI.

Nadgrobna stela, izvajana verovatno u Kikladima, sredinom V veka. Mlada devojka u peplosu prosipa tamjan iz kutije na mali okrugli žrtvenik (pretpostavljalo se da izvlači neku nevidljivu sitnicu iz kutije čiji je poklopac na zemlji). Spokojna ozbiljnost stava i izraza tipična je za nadgrobne spomenike klasičnog doba. Treba zapaziti raskošnu palmetu koja kruniše stelu. (Muzej u Berlinu.)

89 i 90. PRIPREME ZA PRINOŠENJE ŽRTVE ATENI (FRIZ PARTENONA).

U povorci Panateneja nalaze se životinje za hekatombu i nosači hidrija, bronzanih vaza sa svetom vodicom. Sasvim desno na slici 89 mogu se primetiti ruke i instrument jednog flautiste čiji zvuci prate povorku u hodu i daju joj ritam. Ove dve ploče (brojevi VI i II friza na dužoj severnoj strani) imaju izuzetnu plastičnu vrednost. (Muzej Akropolja, Atina.)

91 do 93. PRIPREME ZA PRINOŠENJE ŽRTVE APOLONU.

Krater sa volutama, pripisivan »Kleofonovu slikaru« (treća četvrtina V veka). Ova atička vaza sa crvenim figurama, otkrivena u etrurskoj nekropoli u Spini (delta Poa), potiče iz istog perioda kao i friz u Partenonu. Vidimo povorku bikova za žrtvovanje (91: uporedi sa sl. 90). Prisutni imaju na glavi lovorov venac. Dvojica okružuju timijaterion, bronzanu kadionicu jajastog oblika, nameštenu na jednom postolju. Zatim dolazi bogato obučena žena koja u jednoj korpi sa

89

91

92

93

94

95

96

tri trouglaste drške nosi na glavi darove. Nju dočekuje Apolonov sveštenik sa bradom koji u ruci drži dugačak štap. Pored njegovih nogu je omfalos (vidi sl. 105), iza kojeg se nalazi jedan tronožac. Najzad, između dva stuba koji predstavljaju hram, sedi Apolon na prestolu sa lovorovom granom u ruci. Na zidu njegov luk i tobolac (delimično iščezli pri jednom lomljenju). Drugi tronožac se nalazi na postolju u obliku stuba sa kapitelom sa koga se listovi previjaju na niže (sl. 93). Živo prikazivanje delfskih svečanosti. (Muzej u Ferari.)

94. OBRED SKIRA.

Ovaj atički lekit sa crvenim figurama, s kraja V veka, prikazuje jedan čudan obred iz Demetrinog i Korinog kulta u Atici. Prilikom praznika Skira (kraj maja, početak juna) žene su bacale žive životinje (uglavnom prasiće, ovde jedno psetance) u duboke jame u polju, gde su ih ostavljale da umru od gladi. Njihove ostatke bi skupljale u jesen i mešale sa semenjem da bi obezbedile njegovu plodnost. Žena se naginje da bi bacila životinju u jamu iz koje vire dve buktinje, znamen Kore. U korpi sa darovima (vidi sl. 92) bilo je obrednih kolača koji su se takođe bacali u jamu. (Nacionalni muzej, Atina.)

95. PRIZOR PRINOŠENJA ŽRTVE.

Atička vaza sa crvenim figurama, iz treće četvrtine V veka. Dok sveštenik stavlja na žrtvenik utrobu žrtve koja će tu biti potpuno spaljena, jedan mladi pomoćnik prosipa iz krčaga žrtveno vino. Drugi na dugačkom ražnju peče na vatri žrtvenika meso koje će biti pojedeno na obrednoj gozbi malo kasnije. Jedan pomoćnik, koji, kao i druga lica, ima lovorov venac na glavi, drži dugačku granu u ruci. Iza žrtvenika lovorova stabljika navodi na pomisao da se žrtva prinosi u slavu Apolona. (Muzej u Louvreu.)

96. DIONIS I DVE MENADE.

Atička vaza sa crnim figurama, delo grnčara Amasisa (treća četvrtina VI veka). Može se pročitati iznad lica: »Dionis. Izradio Amasis.« Bog drži veliku kantaru. On dočekuje dve zagrljene Menade koje igraju obučene u šarene haljine (jedna nosi i panterovu kožu), sa ogrlicama i zlatnim minđušama. Svaka drži granu bršljana, dionisijsku biljku, i

po jednu životinju (jedna drži zeca, a druga jelena prikazano umanjeno). One će iseći životinje na komade i pojesti njihovo sirovo meso po obredu omofagije. (Odeljenje medalja.)

97 i 98. DVE »MEDVEDICE«.

Ove statue iz IV veka, nedavno otkrivene u Artemidinom svetilištu u Brauronu (vidi sl. 85 i 117), predstavljaju sa ljupkom prirodnošću male Atinjanke koje su učestvovale u kultu Artemide Brauronije pod obrednim imenom medvedica. (Nacionalni muzej, Atina.)

99. HERIN HRAM U OLIMPIJI.

Usred borova koji bacaju senku na Altis, ovo je najstariji hram u svetilištu (oko 600). Snimljen je sa prednje strane glavne fasade. Dva stuba koji i danas stoje kraj jugoistočnog ugla imaju arhajske, takozvane »lepinjaste« kapitele. Na sredini jednog od njih jedno užlebljenje za malu zavetnu ploču od slikana drveta. Vidi se baza bočnih zidova građevine, sa ugaonim zidom kroz koji su prosečena široka vrata, koja su delila predvorje od velike dvorane. Sasvim u dnu, jedan zid bez vrata, između velike dvorane i opistodoma. U daljini stubovi helenističke palestre.

100. RUŠEVINE ZEVSOVOG HRAMA U OLIMPIJI.

Građen od 468. do 456, od tamošnjeg krečnjaka, hram je prilično porušen. Ovde se vidi deo spoljne kolonade, na dugačkoj severnoj strani. Desno, baza zida; levo, delovi stubova na postoljima.

101. APOLONOV HRAM U DELFIMA.

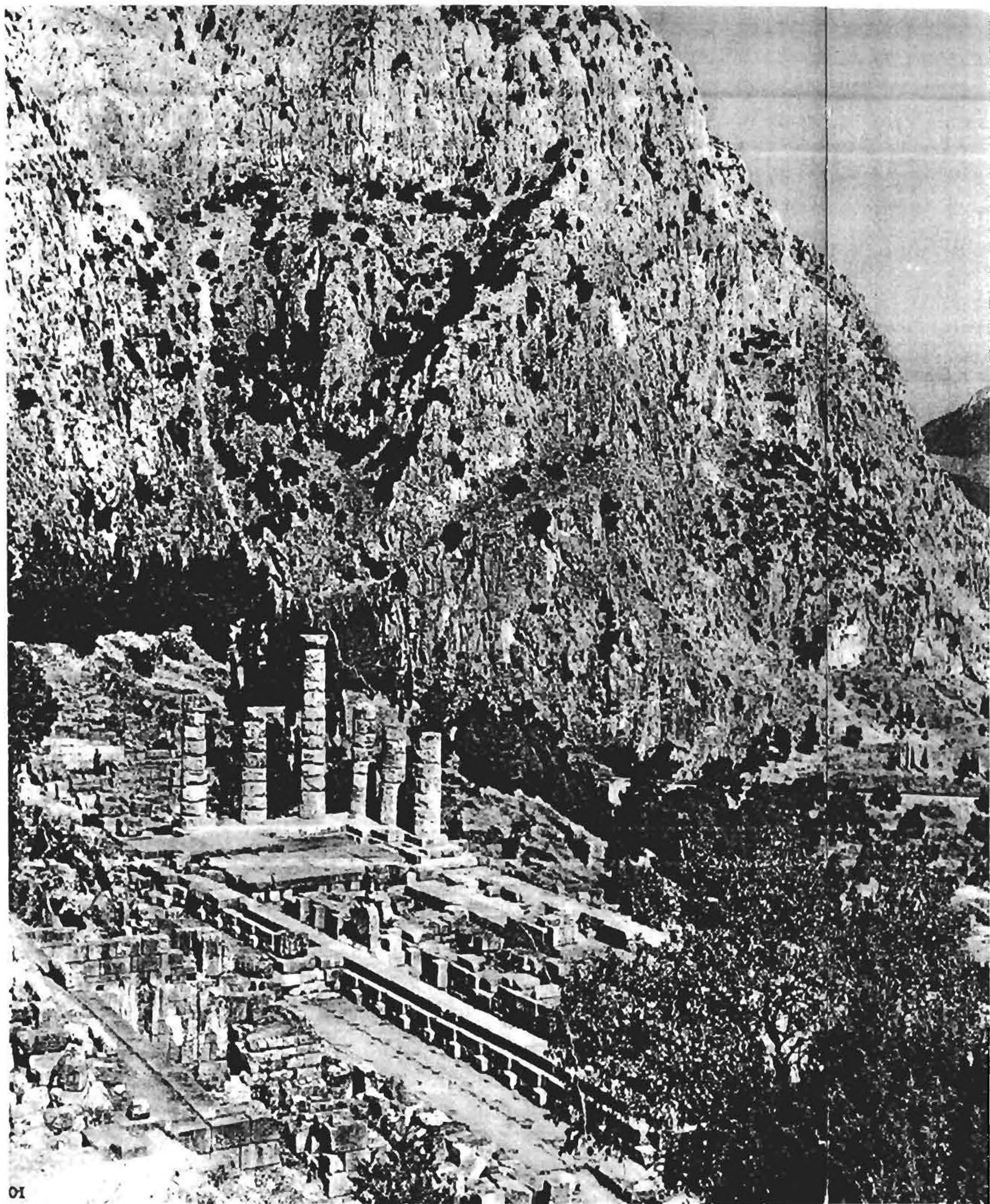
Osim s prednje strane, gde je bilo moguće ponovo podići nekoliko stubova, ostao je samo deo temeljnog zida građevine. Hram je bio obnovljen u IV veku, posle katastrofe 373. Grubi radovi su od krečnjaka sa Parnasa. Nije više moguće prepoznati u pojedinostima unutrašnji raspored hrama, gde su se održavala proročišna savetovanja. U zadnjem planu stenovita litica jedne od Fedrijada, čijim podnožjem prolazi put za Livadiju.

102. TOLOS U DELFIMA.

Sagrađena od mermera, u prvoj polovini IV veka, ova kružna građevina uzdizala se u svetilištu Atene Pronaje, blizu Apolonovog svetilišta na putu za Livadiju. Remek-delo arhitekte Teodora, ona se sastojala od jedne spoljne dorske kolonade (delimično ponovo

99

100

102

103

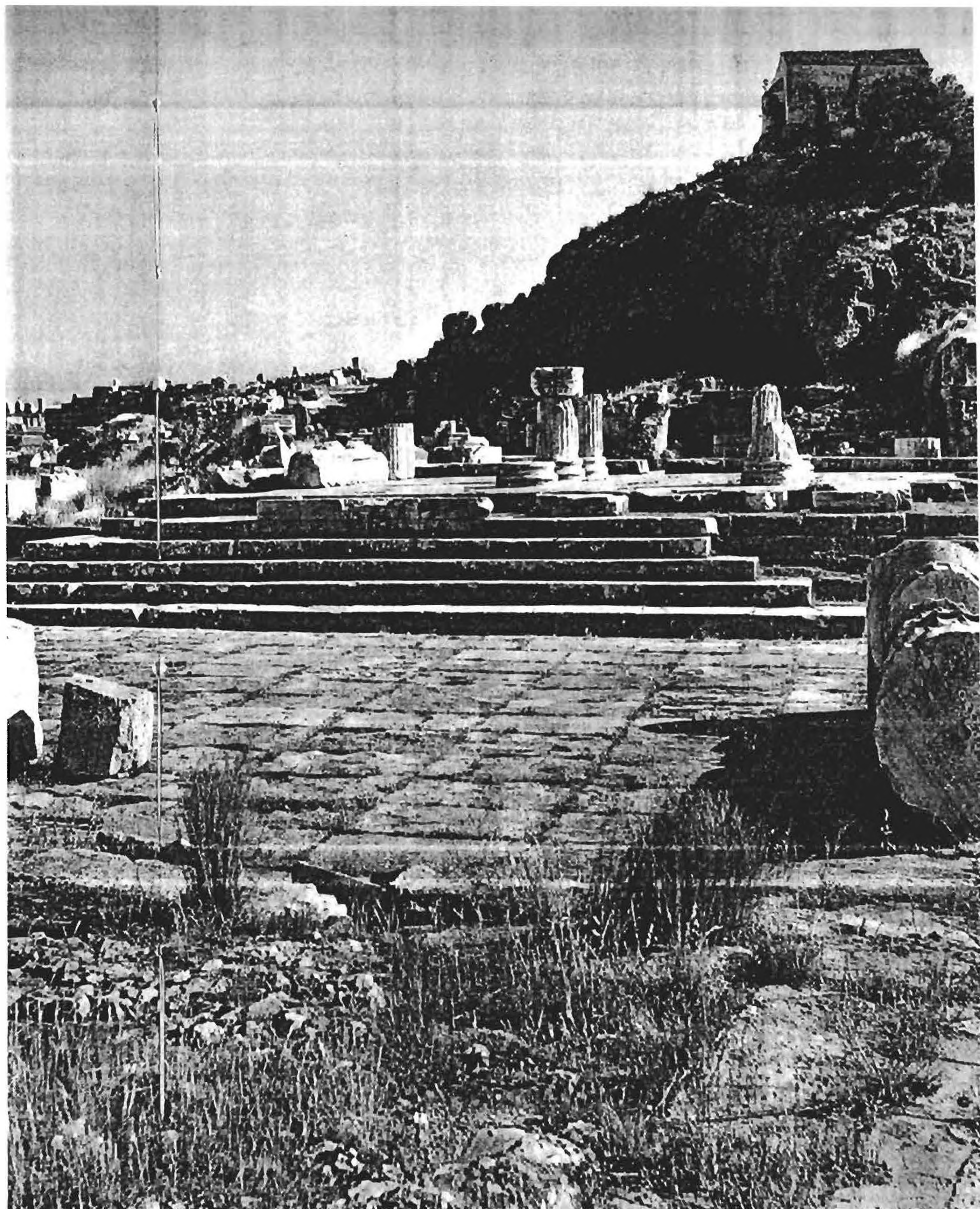

04

105

108

109

110

111

ΕΡΥΘΡΑΙΟ ΘΕΑΝΟΣ

podignute) od dvadeset stubova koji su opasivali jednu kružnu dvoranu. U građevini, uza zid, nalazila se kolonada sa korintskim kapitelima na neprekidnoj sokli koja je predstavljala klupu (koja se može videti desno na fotografiji). Nije poznata kultna namena ove građevine.

103. RIZNICA ATINJANA U DELFIMA.

Sagrađena od mermera, oko 500, to je prava mala dorska riznica sa tremom na dva stuba između anta, ispred jedne omanje dvorane bez prozora. Vajani ukrasi na metopama (amazonomahija, Heraklova i Tesejeva herojska dela). Građevina je bila potpuno obnovljena sa antičkim elementima koji su postavljeni na njihovo prvobitno mesto.

104. ZMIJOLIKI STUB IZ PLATEJE.

Posle pobede od 479, saveznički gradovi su posvetili Delfima zajednički zavetni dar: zlatni tronožac na bronzanom stubu čiji je trup bio sastavljen od tri isprepletane zmije. Taj stub je kasnije prenesen u Carigrad, gde se uzdiže na mestu nekadašnjeg vizantijskog hipodroma. Gornji deo je nestao. Ali se na jedanaest donjih zavojaka može pročitati spisak naroda (trideset i jedan) koji su se zajedno borili protiv Mardonijeve vojske. (Istanbul, Atmejdan.)

105. OMFALOS U DELFIMA.

U svetilištu se (verovatno pored Apolonove statue, vidi sl. 93) nalazio sveti kamen u obliku kupe, prekriven mrežom sa okcima od vunenih niti. Zvali su ga pupkom (omfalos), kao da on označava središte sveta. Postojale su mnoge njegove replike, kao što je ova, nađena istočno od hrama. (Muzej u Delfima.)

106. ELEUSINA: ULAZ U SVETILIŠTE.

Popločana zaravan u prvom planu i Veliki Propileji čije ruševine vidimo na njihovoj osnovi od šest stepenika potiču iz rimskog doba. Levo od Propileja nalazio se zdenac Kalihor, kraj koga se, kažu, Demetra odmarala, tražeći po svetu svoju kćer Koru koju je oteo Had. Put koji se penje u zadnjem planu levo vodi do Telesteriona, iza stenovitog brega na kome se danas nalazi jedna Bogorodičina kapela.

107. ATINA: GROBLJE U KERAMEJIKU.

U ovoj oblasti koja se nalazi neposredno izvan bedema, pored

Dipilonskih vrata, iskopavanja su otkrila velik broj grobnica, jedne nad kojima se nalaze visoke nadgrobne stele, katkada zaštićene omanjom građevinom u obliku streje (u pozadini desno), i druge koje su obeležene običnim valjkastim nadgrobnim kamenom. Čempresi, zasađeni u naše doba, skrivaju savremene kuće u ovoj poznatoj atinskoj četvrti.

108 i 109. HARON I HERMES PSIHOPOMP.

Na jednom atičkom pogrebnom lekitu sa belim pozađem, iz V veka, slikar je prikazao Hermesa prevoznika duša. On nosi veliki šešir (petaz) i hlamidu, kao putnici, a u desnoj ruci drži štap. Pokraj njega, brodar Pakla, Haron, u svome čamcu, rukuje čakljom kojom otiskuje čamac. On nosi tuniku kao radnik, gde mu jedno rame ostaje nago, i krznenu kapu. Umetnik mu je dao karikaturalan profil, veoma različit od klasične lepote božanstva. (Nacionalni muzej, Atina.)

110. POGREBNE PONUDE.

Atički lekit sa belim pozađem, iz V veka. Ove su vaze obično ukrašene pogrebnim prizorima, jer su prema svojoj nameni polagane na grobove. Ovde je prikazana jedna devojka koja drži takav lekit pre nego što će ga postaviti na grob, koji se vidi desno i nad kojim se nalazi stela sa visokom palmetom. Ona u levoj ruci nosi veliku kotaricu sa ponudama. (Nacionalni muzej, Atina.)

111. OPLAKIVANJE POKOJNIKA.

Nad posmrtnim odrom, gde leži pokojnik čija je glava ukrašena vencem, dve žene jadikuju, ruku uzdignutih u znak tuge. Atička vaza sa crvenim figurama, iz IV veka. (Zbirka von Schoen, Lugano.)

112. TEANINA NADGROBNA STELA.

Lep primer atičkog nadgrobnog reljefa (s kraja V veka). Mlada pokojnica, pomenuta u natpisu, sedi na stolici bez naslona, nogu položenih na jastuče. Njen suprug Ktesilej, oslonjen o dugačak štap koji drži pod levim pazuhom, napregnuto gleda u onu koja mu je oteta. Ovaj prizor, u odsustvu svake visokoparnosti, proglašava da ona ista osećanja koja su spajala žive nisu raskinuta ni u smrti. Treba obratiti pažnju na arhitekturalni ukras koji, uz zabat sa akroterama i sa dva stupca anta, izjednačuje stelu sa malim hramom. (Nacionalni muzej, Atina.)

njihova objašnjenja. Na žrtvenik se sipa zrnevlje ječma pomešano sa zrnevljem žita i ostavlja se bez nadzora. Vo koji je pripremljen za žrtvovanje približava se žrtveniku i dotiče se svetog zrnevlja. Tada ga jedan od sveštenika, koji je dobio ime *ubica volova*, ubija udarcem sekire i odmah baca sekiru na licu mesta (jer takav je obredni propis), beži i iščezava. Ostali, čineći se da ne znaju ko je ubio vola, predaju sekiru sudu.« Šteta je što je i ovog puta savesni Pausanija poštovao zabranu otkrivanja tajni tog čudnog obreda, koju su zahtevali sveštenici: savremeni naučnici su dugo razmišljali o razlozima jedne takve svete komedije. U njoj su oni rado videli ostatak nekog starog seljačkog verovanja po kome je žrtvovanje vola za oranje, koji pomaže u poljskim radovima, sramota čak i kada se vrši u verske svrhe, pravo ubistvo koje daje povoda za sudski postupak. Bilo kako bilo, vidimo iz toga da su obredne ceremonije rado dopuštale izvestan početni oblik dramske uobrazilje. Još je razvijeniju nalazimo u delfskom obredu: tu se svake osme godine, na slobodnom prostoru oko polovine Svetog puta, izvodila prava »misterija« nazvana *Stepterion*, u spomen na jednu antičku delfsku legendu, Apolonovo ubistvo zmije pitona. Radnja se sastojala u paljenju »Pitonove kolibe«, koja bi za tu priliku bila sagrađena, i bila je praćena sviranjem u frulu čiji su zvuci, kako zapaža Plutarh, podražavali šištanje zmije. U Sparti se, prilikom Karnejskih praznika, takođe igrala neka vrsta drame na jednu ratničku temu, kao što to i priliči gradu vojnika: postavljalo se devet vojničkih šatora, sličnih šatorima u taboru, gde se u svakome nalazilo devet ljudi pod zapovedništvom starešine koji im je određivao pojedinosti njihove uloge. Atenej, kompilator iz III veka naše ere, smatra ove igre sa Karnejskih praznika »prikazivanjem jednog ratničkog pohoda«. U drugim slučajevima su plesovi, koji su u manjoj ili većoj meri imali simbolično značenje, pratili obredne predstave.

Ni jedan kult nije pridavao toliku važnost ovim obrednim predstavama kao Dionisov kult. Taj se bog bilja, a naročito vinove loze i vina, dugo smatrao stranim bogom koji je tek kasno uveden u Grčku iz Trakije ili sa Istoka. Njegovo pojavljivanje u jednom mikenskom dokumentu izazvalo je veliko iznenađenje. Od tada ga treba

smatrati jednim od starih članova helenskog panteona. Ipak su se tek pred sam kraj arhajskog doba u njegovom kultu pojavile prave dramske predstave. Dionisijski obred se, kao i mnogi drugi obredi, sastojao od horova pevačica i igračica i od povorki. Horovi su u slavu boga izvodili jednu himnu posebne vrste, *ditiramb**. Izrazito vesele i bučne povorke su nosile znamen muškog pola, *falos*, simbol plodnosti i opšteg obnavljanja. Više nego ostali bogovi, Dionis je podsticao vernike na mistični zanos, žestoko kreveljenje i razuzdano oduševljenje: svakako je na to uticalo i vino, ali i jedna seoska tradicija, koja je u ovom zemljoradničkom kultu bila sasvim na svom mestu, tradicija raskalašnih slavlja koja dolaze posle teških letnjih i jesenjih radova. Učesnici dionisijske povorke (ili *tijase)* su se rado pretvarali u legendarne pratioce ovog boga, *Satire*, ili kozonoge, i stavljali njihovu odeću, bradatu i zatupastu obrazinu, kozje kože oko bedara, sa repom i lažnim *falosom*. Po svedočanstvu Aristotelovu (*Poetika*, IV, 1449 a), baš je od ditiramba postala tragedija čije ime (doslovno *jarčeva pesma)* podseća na jarca, *tragosa*, životinju posvećenu Dionisu. Atičkom pesniku Tespisu*, rodom iz grada Ikarije na padini Panteličke gore, pripisuje se novina da jedan glumac razgovara sa horom i njegovim vođom, unoseći u lirsku himnu ditiramba dramski elemenat, koji se brzo razvio. *Mermer sa Parosa* navodi 534. godinu kao datum prve dramske predstave u Atini: to nije najmanje slavan događaj iz vladavine Pisistratove. Onakvo kakvim ga mi shvatamo kao književni rod, pozorište se rodilo.

Od tada su se glavne dionisijske svečanosti u Atini, *Velike Dionisije* ili Gradske Dionisije krajem novembra po selima Atike, sastojale od pozorišnih predstava koje su pripremali službenici odgovorni za ove svečanosti, gde je dolazilo i do takmičenja. Religiozna priroda ovih priredaba ostala je vrlo jasno naglašena sve do kraja helenističkog doba: uređaji predviđeni za predstavu, prvo od drveta, a zatim od čvrstog materijala, i dalje se uvek postavljaju u svakom Dionisovom svetilištu; kružni prostor u kome se kreće hor opkoljava božanski žrtvenik; Dionisov sveštenik zauzima počasno mesto. Predstave se izvode samo prilikom verskih svetkovina, a prethode im drugi obredi, povorke, žrtvovanja, očišćenja. Iz Demostenove besede protiv Mi-

dije, jednog od njegovih neprijatelja koji ga je napao dok je besednik vršio dužnost *horega*, vidimo koliko su, još i sredinom IV veka, dramska takmičenja zadržala obeležje svetinje u očima naroda.

Što se tiče atičke komedije, koja je kasnije zauzela svoje mesto pored tragedije i antičkog ditiramba, nju se stvorili, veli Aristotel, faloske povorke i pesme i *laci* koji su ih pratili. Satirski horovi, koji još početkom VI veka čine na atičkim vazama Dionisovu povorku, doprineli su koliko rađanju komedije, što je odgovarala njihovom skarednom i sablažnjivom karakteru, toliko i rađanju tragedije. Prvo komičko takmičenje održano je između dva persijska rata, verovatno 486, ako prihvatimo navode *Sude*, o Velikim Dionisijama, oko pola veka posle prvog tragičkog takmičenja. Kao i tragedija, tako je i komedija ostala važan elemenat dionisijskih svečanosti u Atici. Koristeći se veoma široko slobodom koju im je pružila tradicija, kako bi zasmejavali svim mogućim pa i najsmelijim sredstvima, pesnici se nisu ustručavali da peckaju ponekad i samog boga, pokrovitelja njihove umetnosti. Aristofan u *Žabama*, 405, daje Dionisu ulogu jedne smešne ličnosti: prerušen u Herakla, bog želi da siđe u Had, ali je, za razliku od heroja čiju je smešnu odeću pozajmio, plašljiv i malodušan, što ga uvlači u komične neprilike, pa čak dobija i batine! I sam Herakle, bez obzira na to što je Zevsov sin, često je prikazivan kao pijanica i proždrljivac: kao takav se pojavljuje u Euripidovoj *Alkesti*, koja nije tragedija u pravom smislu reči, već odgovara satiričnoj drami, što će reći komadu gde i burleskni elemenat nalazi svoje mesto.

Teško nam je pretpostaviti da takav način prikazivanja bogova može da se poveže sa iskrenom pobožnošću, ali u to ipak ne treba sumnjati. Ima tu neke narodne prisnosti sa antropomorfnim božanstvom koja nije nimalo zaprepašćivala Stare, izuzimajući nekolicinu posebno strogih i tananih duhova. Masa je lako prihvatala da božanska priroda, dobijajući ljudsko obličje, stiče i po neku slabost. Ali zbog toga se nije ništa manje poštovala strašna moć Besmrtnika: baš zato što se osećalo poverenje u njih, sa njima se rado zbijala šala na njihovim sopstvenim svečanostima, ukoliko je to tradicija dopuštala. Za uzvrat, kad se za to ukaže prilika, pesnik komičar ume

da nađe uzvišene izraze da bi prizvao bogove grada: »Gospodarice našeg grada, o Palado, o ti zaštitnico ove svete zemlje koja je iznad svih ostalih po svojoj ratničkoj veličini, po svojim pesnicima i po svojoj snazi, dođi k nama i povedi sa sobom onu koja nam je bila saputnica u vojnim pohodima i bitkama, Pobedu!« Tako govore Aristofanovi *Konjanici* (stih 581—589). Na drugom mestu isti pesnik prikazuje prostodušnog seljaka Dikeopolisa kako proslavlja svečanost Seoskih Dionisija *(Aharnjani*, stih 241—279): prizor je veoma zanimljiv jer nas neposredno upoznaje sa načinom na koji se izražavala narodna pobožnost u ovim seoskim obredima iz kojih je proizašla atička komedija. Kao otac porodice, Dikeopolis rukovodi svečanošću kojoj prisustvuju svi ukućani: staje na čelo male povorke, a prati ga kći koja, noseći korpu sa darovima igra ulogu *kanefore* i još dvojica robova koji imaju dužnost da visoko mašu jednim velikim *falosom*, dionisijskim simbolom. On prinosi bogu skromnu žrtvu bez krvi: kolač preliven kašom od povrća. Zatim izgovara molitvu: »Gospodaru Dionise, neka ti bude dato da i ti uživaš u ovoj povorci koju vodim i u žrtvi koju ti prinosim sa čitavom svojom porodicom! Neka mi bude dato da srećno proslavim Seoske Dionisije!« I povorka kreće, dok Dikeopolis peva falosku himnu, a njegova žena ga gleda sa terase njihove kuće.

Dramska takmičenja, koja su bila od tako velikog značaja po razvoj evropske književnosti, čine samo jedan poseban vid grčkih takmičenja, a takmičenja uopšte predstavljaju veoma rasprostranjen elemenat verskih praznika i njihova uloga je bila bitna u društvenom i moralnom životu Helena. Ova takmičenja su najpre i u početku atletska nadmetanja: muzička takmičenja se pojavljuju tek kasnije. Prve poznate igre su one koje Ahil priređuje u XXIII pevanju *Ilijade* prilikom Patroklove sahrane. Druge pogrebne igre se pojavljuju u epskim legendama: tako su igre u slavu Peliasa, kralja Jolka u Tesaliji, u kojima su učestvovali mnogi slavni heroji, bile prikazane na čuvenom Kipselosovom kovčežiću što ga je korintski tiranin posvetio u

Olimpiji u drugoj polovini VII veka. Zbog toga neki naši savremenici smatraju atletska nadmetanja u Grčkoj prvobitno pogrebnim običajem. Ipak treba primetiti da nam *Odiseja* u VII pevanju prikazuje feačkog kralja Alkinoja kako naređuje svojim podanicima da prirede atletsko nadmetanje, jer hoće da razonodi svog gosta Ulisa: ove igre nemaju tom prilikom nikakav pogrebni, pa čak ni verski karakter. Ali činjenica je da se grčka takmičenja obično priređuju u okviru verskih svečanosti.

Igara je bilo svuda u helenskom svetu i one su bile vezane za najrazličitije kultove. Tako Pindar, hvaleći zasluge jednog kirenskog trkača, u *IX Pitijskoj* navodi, među igrama koje su se priređivale u Kireni, nadmetanja u čast Atene, zatim u čast Zevsa Olimpijskog, pa nadmetanja u čast Zemlje hraniteljke, a ovom nabrajanju nema granica. Te mesne igre pružale su mladićima priliku da se ogledaju u raznim pojedinačnim ili skupnim nadmetanjima. Ponekad nadmetanje zadržava obeležje izrazito verskog obreda: to je, na primer, slučaj trka sa bakljama, ili *lampadedromija,* dobro poznatih štafetnih trka u Atini, i trke sa grozdovima, ili *stafilodromije,* koja se održavala prilikom velike karnejske svečanosti u Sparti u čast Apolona *Karnejskog,* boga poljoprivrede. Ali najčešće je reč o običnim atletskim nadmetanjima kojom prilikom omladina svojom snagom i veštinom odaje počast božanstvu. Kako se to lepo vidi još kod Homera, u očima Grka pobeda na igrama, isto kao i u ratu, zavisi isključivo od naklonosti bogova. Čovek se trudi koliko god može, ali Sudbina i božanska volja odlučuju. U Olimpiji je, kako nas obaveštava Pausanija, kraj polazne linije za trku dvokolica bilo podignuto nekoliko žrtvenika raznim bogovima, a naročito *Mojrama,* ili *Sudbinama,* i *Mojragetu.* »Jasno je, dodaje Perieget, da je to jedan naziv za Zevsa, poznavaoca sudbine svih ljudi, koji zna šta im Mojre pružaju a šta uskraćuju« (V, 15, 5). Ova činjenica otkriva jedan veoma rasprostranjen stav u Grčkoj: čovek je svestan svojih zasluga, ali zna da se u svaki poduhvat može delimično umešati slučaj koji opet može biti odlučujući. Ovaj elemenat slučajnosti umanjuje čovekovu oholost i otkriva u ljudskim poslovima premoćno učešće neke natprirodne sile. U atletskom nadmetanju je, bar u rano doba, pre nego što je ono

zbog profesionalnih atleta izgubilo mnogo od svoje vrednosti, postojalo prećutno priznavanje volje bogova, koje mu je davalo plemenitost i uzvišenost: razumljivo je što je Pindarova poezija tu našla građu za najveličanstvenije uzlete.

Pobednika na igrama smatrali su za ljubimca bogova i za osobu obdarenu izuzetnim telesnim osobinama; otuda potiče običaj da se posle pobede prinosi zavetni poklon u svetilištu boga pokrovitelja nadmetanja. Međutim, među igrama koje su pobuđivale slavoljublje atleta bilo je i takvih čija je slava nadaleko prelazila granice jedne države, da bi se proširila na ceo helenski svet. Četiri vrste igara su naročito privlačile gomilu: igre u Olimpiji, u Delfima, na Istmu i u Nemeji. Sjajem svojih svečanosti, vrednošću takmičara koji su se tu ogledali, brojem i raznolikošću gledalaca, one su stvarno zasluživale ime *svehelenskih* igara, kako ih obično i nazivaju. Upravo je za pobednike na ovim slavnim nadmetanjima Pindar sastavio pobedne ode, ili *epinikije,* koje su jedina potpuna svedočanstva njegova pesničkog genija i koje su još stari izdavači delili, u zavisnosti od različnih nadmetanja, na *Olimpijske, Pitijske, Istamske* i *Nemejske.* Ne upuštajući se u stručnu i sportsku stranu ovih igara, mi ćemo se trenutno zadržati samo na njihovom verskom značaju.

Olimpijske igre, u čast Zevsa Olimpijskog, bile su najčuvenije. Od 776, po tradicionalnom vremenskom redosledu što ga je usvojio istoričar Timej iz Taormine, koji je i uveo računanje vremena po olimpijadama, ove su igre slavljene svake četvrte godine u jeku leta (jul—avgust). U klasično doba praznici su trajali sedam dana. Od 572, pokrovitelji igara su bili Eliđani, koji su gospodarili tom oblašću i koji su među sobom određivali odbor *Helanodika,* ili »sudija za Grke«, čiji je zadatak bio da pripremaju igre. Tako je čak i jedna svehelenska svečanost, što će reći svečanost dostupna svim Grcima, ulazila u nadležnost samo jednog naroda, u skladu sa političkim i verskim shvatanjem koje je sve svodilo na grad. Neposredno pre otvaranja igara upućivali bi se izaslanici, *spondofori,* u sve grčke gradove da objave događaj. Tada se u Zevsovu čast poštovalo sveto primirje koje je obustavljalo unutrašnje ratove tokom Olimpijskih svečanosti. Atlete i radoznalci bi kretali ka Elidi, gde su postavljani

uređaji da ih prime: čitav grad od šatora i daščara uzdizao se po nekoliko nedelja oko svetilišta.

Prvi dan igara bio je posvećen prinošenju žrtava i polaganju olimpijske zakletve takmičara koji su morali biti Grci, a nisu smeli po rođenju biti robovi ni bilo za šta osuđivani. Više nego moralne i političke, u tome treba videti verske zahteve: igre spadaju u kult, a u njemu se može potpuno učestvovati samo ako se pripada jednoj građanskoj zajednici i ako čovek ne nosi nikakvu ljagu. Zbog toga su varvari, robovi i osuđenici bili isključeni. Isto je tako verski propis zabranjivao ženama ulazak u svetilište i prisustvovanje nadmetanjima: jedini izuzetak se učinio za Demetrinu sveštenicu *Hamine*, što ukazuje na sveti karakter ove zabrane. Polaganje zakletve je bilo naročito svečano. Ono se obavljalo na žrtveniku Zevsa *Horkijskog*, pokrovitelja zakletava, čija se statua nalazila u *Buleuterionu* (sedištu gradskog Saveta) i koja je u svakoj ruci držala po snop munja da bi zgromila krivokletnike. Nad čerecima nerasta koji bi tom prilikom bio žrtvovan atlete, njihovi očevi i braća, vezani drevnom solidarnošću porodičnog plemena, zaklinjali su se da će poštovati pravila nadmetanja. Pausanija, kome dugujemo ova obaveštenja, dodaje jednu značajnu primedbu: »Nije mi palo na pamet da upitam šta rade sa nerastom posle polaganja zakletve: još od najdavnijih vremena bilo je utvrđeno pravilo da žrtva nad kojom je položena zakletva ne treba da posluži za ljudsku hranu« (V, 24, 10). U postolju statue Zevsa Horkijskog mogla se pročitati na bronzanoj ploči jedna pesma u elegijskom dvostihu koja je podsećala na kaznu određenu za krivokletnike. U slučaju prevare Helanodici su kažnjavali krivca velikom globom i zauvek ga isključivali iz igara. Novcem od kazni oni bi podizali bronzane statue Zevsu: te Zevsove statue, ili *Zane*, kako su ih nazivali u tamošnjem dorskom dijalektu, bile su poređane u svetilištu kraj ulaza u stadion, u podnožju terase Riznica. Još se mogu videti neka njihova postolja.

Po završetku nadmetanja, koja bi trajala pet dana, poslednji dan je bio određen za dodeljivanje nagrada. Uz klicanje gomile pobedioci, *olimpionici*, izlazili su na prozivku da prime svoju nagradu: jednostavan venac ispleten od lišća divlje masline, svetog drveta koje

je Herakle, po Pindarovu kazivanju, doneo iz zemlje Hiperborejaca i zasadio u Olimpiji. Ovi bi se venci poređali na jednom raskošnom stolu za prinošenje žrtava sa inkrustacijama u zlatu i slonovači, koji je načinio Kolotes*, učenik i saradnik Fidijin. Taj sto se prikazuje na naličju spomen-novca koji su kovali Eliđani 133. godine naše ere za vladavine cara Hadrijana. Za Grke nije bilo veće počasti od olimpijskog venca izvojevanog pred celom Grčkom, okupljenom u svetilištu vrhovnog boga. Na to ukazuje poznata anegdota o Dijagori i Lakonjaninu, koju je ispričao Ciceron u *Tuskulanskim razgovorima* (I, 46, 111). Jednom je u Olimpiji pobedio čuveni rvač Dijagora sa Rodosa, čiji uspeh Pindar veliča u *VII Olimpijskoj odi.* A kada je ostareo, doživeo je radost da i njegova dva sina pobede u istom danu. »Jedan Lakonac se približi starcu i, čestitajući mu, reče: »*Umri sada, Dijagora, jer sličnu nebesku radost nećeš nikad više dočekati!*«... Čovek koji je izgovorio ove reči smatrao je da su tri olimpijska pobednika izuzetna čast za jednu porodicu i da se Dijagora nepotrebno izlaže udarcima sudbine ukoliko bude i dalje živeo.«

Tako su želja za slavom, žudnja za pohvalama, nacionalni ponos i iskrena pobožnost istovremeno raspaljivali srčanost takmičara. Gledaoce je, osim toga, privlačila radoznalost da vide izbliza slavne ljude, jer su se atletama pridruživali pisci, filosofi, besednici i umetnici u želji da iskoriste sticanje tolikog naroda kako bi mu javnim čitanjem prikazali svoje radove ili kako bi dobili porudžbine. Živost, komešanje i trgovački poslovi pratili su obavezno sportska nadmetanja i verske svečanosti. U okviru *Altisa,* prostora posvećenog Zevsu, mogli su se čuti svi grčki dijalekti. Besposličari bi uzeli na metu nekog slavnog posetioca, kao Temistokla, Alkibijada ili Platona, čiji bi se prolazak kroz Olimpiju izričito potvrdio, kao i mnoge druge o čijem dolasku nismo pronašli podatke. Tu je Herodot čitao svoje *Povesti* uz odobravanje gomile, koja je tom prilikom, po Lukijanovu kazivanju, nazvala devet knjiga ovog dela imenima Devet Muza. Jedan sofista kao Gorgija iz Leontinija izazivao je divljenje svojom rečitošću, u čiju slavu mu je zet podigao statuu koju je i Pausanija video. U međusobnoj blizini tokom tih nekoliko dana, učestvujući u istim prinošenjima žrtava, trepereći istim oduševlje-

njem, ljudi, prispeli sa svih tačaka helenskog sveta, učili su kako da se bolje poznaju. Bili su svesni duboke solidarnosti uprkos razmimoilaženjima u interesima ili samoljubivom suparništvu koje je razdvajalo pojedine gradove. Igre su davale konkretniji sadržaj samom pojmu helenstva. A taj je pojam jačao prilikom velikih povremenih verskih skupova koje su Grci nazivali *panegirijama.* To je veliki atinski besednik iz IV veka, Isokrat, savršeno izrazio u besedi koju je objavio a da je nije stvarno održao, prilikom 100. Olimpijade, 380, i koja se zato naziva *Panegirikom:* »S pravom hvale one koji su uveli panegirije i koji su nam zaveštali njihovu tradiciju. I odista se zahvaljujući njima i mi okupljamo na istom mestu pošto smo zaključili primirje i ućutkali naša neprijateljstva. Zatim zajednički upućujemo bogu zavete, prinosimo žrtve i oživljavamo sećanje na naše zajedničko poreklo. Otuda za budućnost crpemo bolje uzajamno raspoloženje, obnavljamo stara gostoprimstva i stvaramo nova. Ni za široku javnost ni za izuzetna bića ovi susreti nisu izgubljeno vreme: među okupljenim Grcima jedni puštaju na volju svojoj prirodnoj obdarenosti, a drugi sa uživanjem posmatraju ove borbe. Nema nikakve bojazni da će se bilo ko dosađivati! Svi imaju čime da zadovolje svoje samoljublje, kad jedni posmatraju kako atlete daju sve od sebe da bi im se svideli, a ovi drugi shvataju da je ceo taj narod došao da im se divi.«

Druge velike svehelenske igre pružale su priliku za panegirije iste vrste. U Delfima su bile ustanovljene Pitijske igre u Apolonovu čast posle prvog svetog rata, 582. One su se postepeno obogatile istim atletskim nadmetanjima kao i igre u Olimpiji. Ali njihova originalnost je ostala u tome što se značajno mesto davalo muzičkim takmičenjima koja su imala davnašnju tradiciju u Delfima: pričalo se da su Homer i Hesiod hteli da učestvuju u takmičenju, ali su obojica bili odbijeni, prvi zato što je bio slep i nije mogao da svira na kitari, a drugi zato što, ma koliko da je bio dobar pesnik, ipak nije bio dovoljno dobar kitarista. Anegdota koju je ispričao Pausanija očigledno je apokrifna, ali jasno pokazuje da je Apolon, bog umetnosti, pridavao isto toliko važnosti muzičkim sastavima koliko i atletskim nadmetanjima.

Svečanosti su se održavale svake četvrte godine, treće godine svake Olimpijade, ili dve godine posle Olimpijskih igara, krajem leta (avgust—septembar). Nešto malo pre toga stanovnici Delfa bi upućivali izaslanike, *teore* (ili *teare*, kako se govorilo u Delfima), u razne krajeve grčkog sveta da zvanično objave skoro otvaranje *Pitija*. Teorima se prilikom njihove verske misije ukazivalo gostoprimstvo u svakom slobodnom gradu, za šta su bili određeni zvanični pratioci sa zadatkom da tu misiju olakšaju, koji su se zvali *teorodoci*. Spisak tih teorodoka se više puta urezivao u svetilištu, tako da nam se sačuvao jedan fragment za kraj V veka, drugi obiman tekst za kraj III veka, a ostali fragmenti za sredinu II veka. Ovi su dokumenti veoma poučni za istorijsku geografiju i onomastiku. Kao i u Olimpiji, nagradu za svako nadmetanje predstavljao je samo jedan venac od lišća. On je bio ispleten od grančica lovora, omiljenog Apolonovog drveta, odsečenih pri posebnim uslovima koji su odgovarali verskim zahtevima: trebalo je da dete živih roditelja ide po lovorove grane u Tempejsku dolinu u Tesaliji. Apolonov ugled i slava njegovog svetilišta doprinosili su privlačnosti igara i dovodili u Delfe gomilu sveta, sličnu onoj koja je priticala u Olimpiju.

Istamske i Nemejske igre održavale su se svake druge godine, smenjujući se sa igrama u Olimpiji i Delfima, to jest druge i četvrte godine svake Olimpijade. Prve su proslavljane u Posejdonovu čast, u njegovom svetilištu na Korintskoj prevlaci, čiji su ostaci nedavno delimično ispitani. Priređivali su ih stanovnici Korinta, ali su Atinjani među svim posetiocima imali povlašćeno mesto. Igre su se održavale u proleće (april—maj). Zvanično bi se objavljivale i tom prilikom se proglašavalo sveto primirje, koje se poštovalo čak i u jeku peloponeskog rata: Tukidid to jasno navodi za igre iz 413. godine. Nagradu pobednicima je prvobitno predstavljao venac od borovine, koji je uskoro, još pre Pindarovog doba, bio zamenjen vencem od celerovog lista, od kojeg je bio i venac Nemejskih igara u Zevsovom svetilištu u Nemeji, u Argolidi. Priređivali su ih sve do Pindarovog doba stanovnici Kleoneje, malog susednog grada, ali su ih Argivci, čiji se uticaj proširio na ceo Pelopones, na kraju istisli. Mada je sećanje na čuvenog lava što ga je ubio Herakle ostalo vezano

za malu Nemejsku ravnicu, ipak se tu u jednom ograđenom prostoru zasađenom čempresima obožavao Zevs. Nadmetanja su ličila na nadmetanja u Olimpiji i, kao i u Olimpiji, sudije su se nazivale *helanodici.* Budući da su je svi Grci priznali za panegiriju, i ova svečanost je davala povoda za sveto primirje.

Divljenje koje su izazivale pobede na Velikim igrama bilo je naročito živo kada bi jedan isti atletičar odnosio pobednički venac u ciklusu od četiri uzastopne svečanosti: tada je on dobijao zvanje *periodonika,* ili »pobednika ciklusa«. Ugled takvih prvaka protezao se kroz vekove i mogao je u povoljnijim okolnostima da uvrsti atletu u red bogova. To lepo pokazuje primer Teogena sa Tasosa. Bio je sin jednog Heraklovog sveštenika, a smatralo se da mu je pravi otac sam bog, po legendi koju je nesumnjivo, kao što smo to videli, objašnjavao jedan obred hijerogamije. Nepobediv u pesničanju tokom dvadeset dve godine, nizao je uspeh za uspehom: devet puta je pobedio u Nemeji, isto toliko puta na Istmu (uz jednu pobedu više u rvanju prilikom iste svečanosti), tri puta se ovenčao na Pitijskim igrama (gde mu se jednom prilikom ni jedan takmičar nije smeo da suprotstavi), a doživeo je vrhunac pobedivši u Olimpiji 480. u pesničanju, a 476. u rvanju. Podizali su mu statue u Olimpiji, u Delfima i u njegovoj otadžbini na ostrvu Tasosu. Postolja tih statua su pronađena sa manjim ili većim oštećenjima: na postolju iz Delfa još se može pročitati, uz potpuni spisak Teogenovih pobeda, jedan epigram od dvanaestak stihova u pohvalu stvarno izuzetnih zasluga jednog prvaka koji se hvalio pobedama u 1.300 susreta! Sećanje na to ostalo je trajno: u III veku pre naše ere epigramatičar Posidip iz Pele podseća na čudesnu ješnost pesničara, koji je bio u stanju, kako on tvrdi, da sam pojede celog bika... U II veku naše ere besednik Dion Hrisostom, mislilac Plutarh, a zatim putnik Pausanija nadugo pričaju o Teogenu, o njegovu naprasitom karakteru i njegovim podvizima.

Ali ne čudi nas toliko izvanredni niz njegovih sportskih pobeda, koliko njegovo unapređenje na verskoj lestvici, posle smrti, u okolnostima koje je Pausanija podrobno opisao: »Kada Teogena nije više bilo, jedan od njegovih neprijatelja je imao običaj da svake noći dođe kako bi šibom tukao njegovu bronzanu statuu, zamišljajući

da tako muči samog Teogena. Statua učini kraj ovom nasilju smrvivši tog čoveka, a deca žrtve predadoše sudu statuu optuženu za ubistvo. Stanovnici Tasosa baciše ga u more, primenjujući Drakonov zakon kojim se, u krivičnom zakoniku što ga je ovaj sastavio za Atinjane, kažnjavaju izgnanstvom čak i beživotni predmeti ukoliko neki od njih prouzrokuje ljudsku smrt. Odmah potom zemlja na Tasosu postade jalova. Stanovnici Tasosa poslaše izaslanstvo u Delfe i proročište im naloži da vrate one koje su proterali. Ali povratak prognanih, o kome su odlučili po tom nalogu, ne okonča jalovost zemljišta. Ljudi sa Tasosa ponovo odoše da traže savet od Pitije, žaleći se da ih božanski gnev i dalje pogađa iako su poslušali savete proročišta. Tada im Pitija odgovori: ‚*Na velikog Teogena zanemariste uspomenu.*' Bili su u velikoj neprilici ne znajući kako da vrate Teogenovu statuu, kada, kažu, ribari koji su pošli u ribolov uhvatiše statuu u svoje mreže i doneše je na obalu. Stanovnici Tasosa vratiše je na njeno prvobitno mesto i sačuvaše običaj da mu kao nekom bogu prinose žrtve.« Razni epigrafski dokumenti, tumačeni u svetlosti književnih tekstova, potvrdili su ovo svedočanstvo. Krajem V i početkom IV veka na Tasosu je ustanovljen Teogenov kult baš u trenutku kad je obnovljena i statua. Kasnije, kao što to pokazuju jedan zapis iz I veka pre naše ere, nastavak Pausanijina pripovedanja i jedan odlomak iz Lukijana, Teogena su smatrali prvenstveno herojem isceliteljem, naročito sposobnim da isceli od malarije, i njegov kult se proširio i izvan Tasosa.

Ovde, na primeru jednog znamenitog atlete, neposredno vidimo kako je slava stečena na igrama, kao jasan dokaz naklonosti bogova, mogla u povlašćenim okolnostima da uzdigne čoveka u red bogova: hiperbola kojom su pesnici laskali svojim poručiocima u pobedničkim odama postajala je na taj način stvarnost. Ipak je do tog uzdizanja dolazilo tek posle smrti: zato što su mrtvima Grci ukazivali posebno poštovanje. Pored religije Olimpljana, kult mrtvih ima u njih veoma veliku važnost. To sada treba da proučimo.

•

O kultu mrtvih u mikenskom, aristokratskom društvu znamo samo preko grobnica i predmeta koji su u njima pronađeni. Monumentalna arhitektura grobova sa kubetima, bogatstvo sadržaja grobova sa jamama i neki znaci koji ukazuju na postojanje posmrtnog kulta dosta jasno pokazuju sa kakvom su brižljivošću Mikenjani ukazivali počast svojim mrtvima. Ali nam nije poznato kako su oni zamišljali svoju sudbinu na ovom svetu. Kod Homera nailazimo na poduži opis pogrebnih obreda povodom Patroklove sahrane: spaljivanje leša na lomači, žrtvovanje trojanskih zarobljenika i omiljenih životinja, konja i pasa, darovi u medu i ulju, kosa koju živi daruju u znak žalosti, pogrebna gozba, atletske igre u slavu pokojnikovu, podizanje grobnice, sve se to podrobno opisuje u XXIII pevanju *Ilijade*. Takve pogrebne počasti teško bi se dale zamisliti bez izvesnog verovanja u produžetak života na onom svetu. U stvari, i Homer veruje u jedan oblik nadživljavanja: kod njega se pojam duše *(psihe)* pojavljuje prvi put jasno izražen u našoj civilizaciji. Pošto je odvojena od tela, duša ga u poslednjem trenutku napušta da bi odletela u obitavalište mrtvih, do Hada. Ona je slika *(eidolon)* onoga što je pokojnik bio, ali slika bez postojanosti i težine, sposobna da i dalje pati i žali za životom. Pesnik je katkad prikazuje u snu, onako kao što se Patroklova duša javlja Ahilu; ali ona izmiče uzaludnom zagrljaju prijatelja. Magije ima samo u jednoj radnji koju Ulis obavlja u IX pevanju *Odiseje*, gde ona dopušta prizivanje mrtvih: to je *Nekija* koju je veliki Polignot* prikazao kasnije u jednoj zgradici *(leshe)* Kniđana u Delfima: pijući krv žrtava, sakupljenu u jednoj jami, duše za trenutak pronalaze nešto što bi ličilo na ljudsko postojanje. Ali to je samo lažno priviđenje i, mada Ulis tako može da izmeni nekoliko reči sa dušom svoje majke, on joj uzalud pruža ruke: »Tri puta sam se vinuo k njoj: svim svojim srcem sam želeo da je zagrlim. Tri puta, slična kakvoj senci, ona izmače iz mojih ruku.« Te seni lutaju po nekom polju astodela, negde pod zemljom, s onu stranu vratnica Hada, obitavališta mrtvih, gde vlada istoimeni bog. Pogrebne počasti, a naročito spaljivanje, predstavljaju neophodan uslov da duša pristupi ovom obitavalištu i u njemu se preda sumornom počinku. Takva zamisao o zagrobnom

životu nije pružala neku naročitu utehu smrtnicima. Homerovi junaci vole život i rastužuju se pri pomisli da ga izgube: ali osećaj neizbežnosti ih nadahnjuje nekom vrstom rezigniranog pesimizma. Sen Ahilova, sen najlepšeg i najhrabrijeg čoveka, izgovara gorke reči: »Ah! Koliko bih više voleo da kao običan sluga na imanju služim kod nekog siromašnog seljaka gde se slabo jede nego da kao gospodar vladam ovim narodom umrlih!«

Da li samo zato da bi se pružila kakva uteha ovim ucveljenim dušama? Ili je to pre nejasna svest da pokojnici u svom čudnom produžetku života raspolažu natprirodnom snagom zbog koje bi živi mogli da stradaju? Bilo koji razlog da postoji, činjenica je da su geometrijske i rane arhajske nekropole sačuvale trag posmrtnog kulta: po atičkim grobljima može se naći pepeo od prinošenja žrtava kraj groba, a velika vaza nad njim služila je za izlivanje vina. Osim toga, jedan veliki kamen postavljen u raku ili kraj nje služi kao obeležje, *sema*. Ovaj će kamen, putem razvoja svojstvenog helenskom svetu, postati nadgrobna stela. U početku se ime pokojnika ispisivalo na grubo tesanom kamenu, kao što se to vidi kod nekropola na Teri (Santorin). Zatim se, krajem VII veka, u Atici, tražilo više: lepo istesana visoka i vitka stela sa blago naglašenim oblikom piramide postavljala se od tada na šire postolje. Još ranije, sredinom veka, na Kritu su se nadgrobne stele ukrašavale, kao u mikensko doba, likovnom predstavom, koja se u početku radila dubokim rezom: žena sa vretenom, ratnik pod opremom. Bog ili smrtnik? Verovatnije je da su to mrtvi u idealizovanom obliku, kojima živi ukazuju poštu. Kasnije su takve predstave sve brojnije i njihov smisao nije više nejasan. U Atici su se, u VI veku, najraskošnije grobnice ukrašavale bareljefima sa likom pokojnika, kao što je krajem veka načinjena stela hoplita Aristiona, ili pak statue u punom livu koje predstavljaju lep niz nadgrobnih *kurosa* (»mladića«). Idealizovanje je ovde očigledno, mada natpisi jasno ukazuju da su u pitanju portreti. Jer taj portret nimalo ne teži za telesnom sličnošću, koju Grci u to vreme nisu ni pomišljali da traže: on idealno predstavlja pokojnika u punoj snazi i lepoti, kao da mu je smrt podarila večnu mladost. Stele iz Lakonije, kao što je reljef iz Hrisafe, koji potiče iz

sredine VI veka, daju da se jasnije shvati smisao ovih nadgrobnih predstava: tu jedan par pokojnika sedi na svečanom prestolu iza kojeg se uspravila zmija, vezana za božanstva zemlje. Čovek drži kantaru, a žena nar. Dva lica umanjene veličine donose poklone ovom božanskom paru: petla, cvet, nar i jaje. Tu je jedan prizor posmrtnog kulta, gde se prikazuju živi kako ukazuju poštovanje svojim preminulim roditeljima, koji se od tada smatraju za bogove. Preminuli se pretvorio u *heroja* u verskom značenju reči po kome se čovek posle svoje smrti uvršćuje među Besmrtnike.

Ova pojava *heroizovanja* od bitne je važnosti u helenskoj misli. Zasnovana na dubokom poštovanju i strepnji koje smrt uliva po sebi, ona se samo razvijala još od ranog arhajskog doba pa sve do helenističkog doba. Svakako se ideja da svaki pokojnik postane heroj proširila tek kasnije, ali je odgovarala izvesnoj dubokoj težnji i već objašnjava nekoliko vidova arhajskog i klasičnog nadgrobnog ukrasa. Na trbuhu jedne velike mermerne nadgrobne vaze je fino izvajani bareljef predstavljao pokojnicu sa urezanim imenom Mirineja, koju Hermes, bog *psihopomp*, ili »sprovodnik duša«, u prisustvu triju živih osoba, njenih rođaka, vodi u Had. Međutim, atinski umetnik koji je oko 430—420. izradio ovaj bareljef prikazao je Mirineju, kao i Hermesa, u veličini koja nadmašuje veličinu troje živih, dajući tako na znanje da ona već pripada redu Besmrtnih. Atičke vaze od slikane gline, nazvane nadgrobni *lekiti* (bočice za miris), prikazuju mnoge prizore prinošenja poklona kraj neke grobnice: živi, mlade žene ili efebi, idu do nadgrobnog spomenika, ukrašavaju ga trakama, ostavljaju tu voće, kolače, mirise, izlivaju vino ili samo razmišljaju, oživljavajući sećanje na preminulog. Niz vajanih atičkih stela se prekida u razdoblju od kraja VI veka pa negde do 440: verovatno ih je neki zakon protiv raskoši zabranio posle pada Pisistratida. Ali od 440. do kraja IV veka (kada ih je filosof Demetrije iz Falere ponovo zabranio) ima ih na stotine, sa likom preminulog u sedećem ili stojećem stavu, često okruženog svojim srodnicima, kojima katkad steže ruku. Sa dirljivom uzdržljivošću one lepo prikazuju složeno osećanje koje se u Atinjanina klasičnog doba javljalo pred smrću: žalost zbog rastanka, pomirenost sa neizbežnim,

želja da se potvrdi trajnost krvnih i prijateljskih veza (to je smisao stiska ruke), ali i misao da pokojnik, u novom svetu kome pristupa, uživa novo dostojanstvo. Aristotel je u jednom odlomku *Eudemosa* koji nam je sačuvao Plutarh vrlo jasnim rečima izrazio to uverenje: »Ne samo što verujemo da mrtvi uživaju sreću blaženih, već smatramo za bezbožnost ako se o njima govore laži ili klevete, jer mislimo da to znači vređati bića koja su postala bolja i moćnija.«

Da li se taj naziv »blaženi« *(makarios)* doista svima namenjivao? Bilo je privlačno u to poverovati, ali isto toliko privlačno i obezbediti se nečim za vreme ovozemaljskog života da će se tako uživati večita sreća. Ta sasvim prirodna predostrožnost objašnjava uspeh orfizma i misterija. Orfizam je filosofsko i eshatološko učenje koje su stari Grci pripisivali mitskom pesniku Orfeju. Mada su Herodot, Euripid, Aristofan i Platon izričito pominjali ovu doktrinu, ona za nas ostaje veoma nejasna: ona se izražavala u pesmama pripisivanim tračkom pevaču koji se pominjao po svojoj dirljivoj sudbini, muzičkom i pesničkom geniju, učešću u osvajanju Zlatnog Runa sa Argonautima, neutešnoj žalosti zbog Euridikine smrti i svojoj tragičnoj pogibiji koju je izazvao gnev Menada sa Pangejske gore. Smatralo se da je on učio ljude idealu asketskog života, zasnovanog na uzdržavanju od svakog mesa, na odbijanju da se prinose krvave žrtve i na zabrani da se mrtvac sahrani sa vunenom odećom. Pored toga, orfizam je propovedao eshatologiju koja opisuje sudbinu ljudi na drugom svetu, gde će krivci biti strogo kažnjeni, dok će pravednici uživati u zanosnom prebivalištu na *Ostrvu Blaženih. II Olimpijska* i jedan odlomak Pindarovih *Trenija* kao da su nadahnuti ovim shvatanjem o zagrobnom životu, koje pesnik iznosi u veličanstvenim stihovima. Možda je orfizam propovedao i seobu duša, ili *metempsihozu.* Filosof Pitagora* sa Samosa, koji je u VI veku živeo u Krotonu, u Velikoj Grčkoj, pretrpeo je uticaj orfizma i svojim sopstvenim učenjem doprineo da se on raširi.

Jedno nedavno otkriće pokazuje da su ova umovanja o drugom svetu igrala stvarnu ulogu još od klasičnog doba: u Farsali, u Tesaliji, nađena je u jednoj grobnici bronzana urna iz sredine IV veka. U njoj se, uz pepeo i ostatke kostiju, nalazila i jedna zlatna

pločica duga 5 a široka 1 1/2 cm, na kojoj je kosim pismom urezan tekst. To je jedna kratka pesma, već poznata po nekoliko varijanata iz helenskih dokumenata. Tekst pesme glasi: »Naći ćeš, desno od Hadova dvorca, jedan izvor. Kraj tog izvora uzdiže se beli čempres. Pazi da se ne približiš tom izvoru! Malo dalje naići ćeš na svež izvor koji izbija iz jezera Uspomena: čuvari se nalaze nad njim. Upitaće te zašto si došao. Izloži im lepo celu istinu. Reci: Ja sam sin Zemlje i Zvezdanog neba. Zovem se Zvezdani. Od žeđi mi se osušilo grlo: pustite me da se napijem na izvoru!« Tekst iz Farsale tu prestaje, ali jedna slična pločica nađena u Peteliji, u južnoj Italiji, pruža nam nastavak: »Dozvoliće ti da piješ na svetom izvoru i ti ćeš onda vladati među ostalim herojima.« Dovodio se u sumnju čisto »orfički« karakter ove pesme, ali srodnost sa gore naznačenom eshatologijom čini se očigledna. Pločica iz Farsale je poputnina, sprema koju pokojnik nosi na svoje zagrobno putovanje: podvrgavajući se propisima koje ona sadrži, duša treba da sigurno stekne večno blaženstvo.

Isti cilj je imalo i posvećivanje u Eleusinske misterije, čije su srodstvo sa orfizmom jasno naznačili stari pisci kao što su Plutarh i Pausanija. Zar Pausanija nije, povodom obredne zabrane koja se odnosila na bob, pisao (I, 37, 4): »Onaj koji je već prisustvovao svečanostima posvećivanja u Eleusini ili koji je čitao pesme što ih nazivaju orfejskim, taj zna šta hoću da kažem.« Za misterije vezane za Demetrin kult smatralo se da ih je uvela sama boginja. »Kada je posle Korine otmice, kaže Isokrat u *Panegiriku* (IV, 28), Demetra u svome lutajućem trku stigla do nas, osetila je veliku naklonost prema našim precima što su joj učinili usluge, o kojima jedino upućeni imaju pravo da čuju. Ona im je tada dala dva najdragocenija poklona što postoje: poljoprivredu koja nam je omogućila da ne živimo kao divlje životinje i misterije pomoću kojih vernici mogu da se upoznaju sa utešnim nadama o onome što ih očekuje kad prestanu da žive i kad uđu u večnost vekova.« Između ovih dvaju dobročinstava postoje čvrste veze, jer, ma koliko slabo mogli da nazremo tajnu činodejstva posvećenja, izvesno je da su poljoprivredni obredi, a naročito obredi u vezi sa plodnošću, tu igrali

prvenstvenu ulogu. Posvećenika su nazivali *mist* i davali mu da rukuje predmetima i da recituje izreke u vezi sa izvesnim seksualnim simbolizmom, zatim se prikazivala jedna takođe simbolična predstava, neka vrsta svete drame gde se oživljavalo sećanje na bolno Demetrino lutanje u potrazi za nestalom kćeri, kao i nekoliko drugih prizora, među kojima se možda nalazila i hijerogamija kao dobro poznat obred plodnosti. Prikazivanjem klasa žita pred prisutnima upotpunjavalo se činodejstvo. Pune neodobravanja aluzije Crkvenih otaca, među kojima su neki, kao Klement iz Aleksandrije, možda i sami primili eleusinsko posvećenje pre preobraćanja u hrišćanstvo, predstavljaju naš glavni izvor obaveštenja o ovim misterijama, čija se tajna dobro čuvala kroz vekove, sve do kraja starog veka. Polemički karakter čini ove navode pomalo sumnjivim. Teško se, uistinu, može razumeti kako su takvi obredi uspevali da uteše prisutne pred sudbinom koja ih je očekivala s onu stranu groba. Možda je već i sama činjenica da Demetrina kći Kora, kao Hadova žena pod imenom Persefone, vlada podzemnim svetom pružala prisutnima uverenje da će za uzvrat naići na blagonaklon prijem u podzemnom svetu. U svakom slučaju, ovo poverenje je potvrđena činjenica: ono naročito izbija na videlo u Aristofanovom komadu *Žabe*, igranom 405, u najtežim trenucima peloponeskog rata. Pesnik tu prikazuje u podzemnom svetu, gde dopada Dionis, hor posvećenih koji veselo igraju po livadama zagrobnog sveta, »gde sunce samo za njih razdragano sija svojom svetlošću, jer su oni primili posvećenje i ponašali se kao pobožni ljudi, kako u pogledu stranaca tako i u pogledu svojih sugrađana« (stihovi 454—459).

Međutim, bolje poznajemo društveni i neskriveni vid ovih činodejstava, koja su u klasično doba bila sastavni deo velikih atinskih svečanosti. Njima rukovode sveštenici koji po tradiciji pripadaju dvema velikim eleusinskim porodicama: *hijerofant* pripada porodici Eumolpida, *daduk* i sveti glasnik porodici Kerika. Činodejstva su složena i dele se na Male misterije, koje su se u februaru slavile u atinskom predgrađu Agri, na obalama Ilisa, i na Velike misterije, koje su se slavile u Eleusini krajem septembra. One traju

po nekoliko dana, sa povorkama u kojima zvanično učestvuju efebi, sa kupanjem *mista* u moru kod Pireja, sa očišćenjima, javnim molitvama, litijom koja ide Svetim putem od Atine do Eleusine (tada je dolazilo do *gefirizama,* ili šala sa mosta), sa noćnim bdenjem u Eleusini oko svetilišta dveju boginja, sa svečanim prinošenjem žrtve i najzad sa posvećenjem u pravom smislu reči. Ono se odigravalo u jednoj posebno u tu svrhu sagrađenoj odaji, *Telesterionu.* Na mestu gde se prvobitno nalazila građevina Pisistrat je podigao novu koju su Persijanci srušili 480. Perikle je Ihtinu, graditelju Partenona, poverio podizanje nove zgrade koja će bolje odgovarati nameni. Uz pomoć drugih neimara Ihtin je sačinio nacrte *Telesteriona,* čiji se ostaci i danas mogu videti: prostrana četvorougaona dvorana sa stranama dugim po 50 metara, a u unutrašnjosti sa svake strane stepenice uklesane u steni i pokrivene krovom koji je pridržavalo šest redova sa po sedam stubova. Omanja središnja laterna obezbeđivala je osvetljenje i svež vazduh. U sredini odaje, u jednoj maloj građevini, nazvanoj *Anaktoron,* nalazili su se sveti predmeti, neka vrsta »svete tajne«.

Stranci (ali ne i varvari!) mogli su da učestvuju u misterijama isto kao i Atinjani. Ipak, nacionalno obeležje kulta nije se nikako gubilo iz vida: jedan visoki činovnik, arhont- kralj, imao je kao najvažniji zadatak da obezbeđuje proslavljanje misterija u Eleusini, kao što to navodi Aristotel u *Atinskom ustavu* (57). Atinska država se isto tako starala da dobavi za svetilište sredstva potrebna za službu dvema boginjama: u jednom zapisu sačuvao nam se tekst ukaza donetog otprilike u doba Nikijinog mira (421). Narod je u njemu odlučio da Demetri i Kori posveti prve plodove sa žetve žita u srazmeri od 1/600 za ječam, a 1/1.200 za žito. Udruženi gradovi su morali da se ugledaju na Atinu, a bile su pozvane i druge grčke države da se pridruže ovom pobožnom delu. Novac koji bi doneli ovi rani plodovi poslužio bi za pokrivanje verskih troškova svetilišta. Čini se da ovaj poduhvat vezivanja svih grčkih gradova za jedan poseban atički kult nije naišao na veliki uspeh. Ali su pristupanja pojedinih stranaca bila veoma brojna tokom vekova i, sudeći po vernosti sa kojom se sačuvala tajna, duboka i iskrena.

Izuzimajući Velike igre, o kojima smo već govorili, jedini kultovi sa širokim prijemom u helenskom svetu bili su kultovi božanstava sa proročanskim, a krajem klasičnog doba i sa isceliteljskim svojstvima. Želja za predviđanjem budućnosti i za ozdravljenjem toliko je urođena čovekovoj duši da je ona u nekim slučajevima navodila Grke da prevaziđu tradicionalnu podvojenost gradova.

Mnogobrojna svetilišta i poverenje poklanjano njihovim predskazanjima predmet su čuđenja za naš racionalistički (ili koji se takvim smatra!) vek. Pa ipak, neosporna je činjenica da su Grci, tako lako skloni sumnji i spremni da protivreče svemu, uveliko upražnjavali savetovanje sa proročištima, kako u javnim poslovima tako i za lične ciljeve. Istoričari, čak i oni koji su se, kao Tukidid, najviše trudili da vaspostave logičnu vezu događaja, ne propuštaju da navedu proročišta i njihov uticaj na ono što su ljudi preduzimali. Sam Herodot, koji se više od Tukidida vezivao za tradicionalna verovanja, pominje ni manje ni više nego osamnaest svetilišta sa proročištima i devedeset šest savetovališta, od kojih pedeset tri samo za Delfsko proročište. Njegovo je delo neuporedivo bogato za onoga koji želi da proučava ovaj originalni vid helenske verske misli. Najmlađi istoričari — Ksenofont, Diodor sa Sicilije, Plutarh i još uvek naš dobri Pausanija — mnogo dodaju našim obaveštenjima. Najzad, zapisi su nam sačuvali odgovore proročišta, počev od kraja V veka. Evo, na primer, jednoga od najstarijih, nađenog u Trezeni, koji se odnosi na Asklepijev kult: »Eutimida je posvetio (ovaj zavetni poklon), želeći da sazna pod kojim uslovom treba da pristupi bogu kad bude obavio obredno umivanje. (Odgovor:) Pošto prineseš žrtve Heraklu i Heliju i pošto budeš video naklonjenu pticu.«

Kao što se vidi, ovo savetovanje upućuje na vračanje pomoću ptica. Proricanje i pogađanje su odista u tesnoj vezi i Grci su se bavili jednim kao i drugim. Vračanje, ili učenje o znamenjima, bilo je kod njih stalno prisutno. Jedan sveti zakon u Efesu, iz druge polovine VI veka, na žalost, samo u odlomcima navodi pravila po kojima se tumačio let ptica: ne samo pravcem, već i prirodom leta (u pravoj

liniji ili u cik-cak, uz udaranje krilima ili bez njega) određivao se smisao znamenja. Još se u Homeru, vrač Halkas kod Grka i Helenos kod Trojanaca smatraju veoma iskusnim u toj veštini. Ovaj način vračanja je bio tako široko rasprostranjen da je i sama reč ptica, *ornis*, na kraju primila značenje: *predznak*. Aristofan se igra tom dvosmislicom u jednom odlomku svoje komedije *Ptice* (stihovi 719—721).

Svakako da je bilo i drugih načina vračanja: po nebeskim znacima, udarcu groma, pomeranju tla ili je to čak i jedna kap kiše, kao ona koja u *Aharnjanima* (stihovi 170—171) služi Dikeopolisu kao izgovor kako bi izdejstvovao da se odloži zasedanje Narodne skupštine i da se spreči jedna odluka koja mu se ne sviđa; zatim po snovima, čestim prenosiocima nebeskih priviđenja još od homerskog doba, i po redovnom postupku kojim se dobijaju saveti bogova u mnogim svetilištima, naročito u Asklepijevom. Pregledanjem utrobe žrtava, a naročito jetre, dobijali su se povoljni ili nepovoljni predznaci: u Euripidovoj *Elektri* (stihovi 825. i sledeći), Egist je upozoren na svoju skorašnju smrt pregledanjem jetre jednog bika kojeg je prineo na žrtvu, i stvarno Orest, koji se *incognito* nalazio kraj njega, koristi tu njegovu zbunjenost i ubija ga. Vatra koja je gorela na žrtveniku takođe je pružala predznake: vrači u Olimpiji imali su zadatak da pitaju za savet vatru sa velikog Zevsovog žrtvenika. Žrtveno vračanje je, kao što smo videli, igralo važnu ulogu u vođenju ratova. Božanska volja se, po mišljenju Grka, pokazivala i na druge načine, što nas iznenađuju svojom naivnošću i prostotom: to je katkada jedna jedina reč koju je neko slučajno čuo i koja se nekako, bar igrom reči, uklapa u trenutnu situaciju ili je to čak i najobičnije kijanje. U XVII pevanju *Odiseje* Telemahovo kijanje navodi Penelopu da pošalje po prosjaka pod čijim se ritama krije Ulis. U *Anabasi* (III, 2, 9), kad grčki najamnici, lišeni svog vođe koga je Persijanac Tisafern izdajnički pogubio, samo što ne popuste pred malodušnošću, Ksenofont, upravo pošto su ga izabrali za stratega, pokušava da ih uteši jednim govorom: »Dok je on govorio, jedan čovek kinu; na to se svi vojnici u jedan mah pokloniše bogu, a Ksenofont nastavi: ,*Vojnici, pošto nam se, dok se savetovasmo o načinu kako da*

se izbavimo, Zevs Spasitelj ukazao jednim znamenjem, predlažem da se zakunemo da ćemo ovome bogu prineti žrtve čim budemo stigli u prijateljsku zemlju.'«

Pored ovih materijalnih i slučajnih znamenja, nisu nedostajala ni predskazanja u razrađenom usmenom obliku: njih su davali ljudi koji su od božanstva primili dar predskazivanja, »oni ljudi koji, veli Platon, pod dejstvom nadahnutog predskazanja tako često pomoću svojih proricanja vode tolike među nama putem budućnosti« (*Fedar*, 244, b). Ako je bila reč o ženama, one su se zvale Sibile: Pausanija im posvećuje celo jedno poglavlje (X, 12), kojim se Mikelanđelo mogao delimično nadahnuti kako bi na tavanici Sikstinske kapele naslikao Sibile iz Delfa, Eritreje iz Male Azije i Kume iz južne Italije. Muški proroci su se označavali opštim imenom *Bakis.* Zbirke njihovih proročanstava u stihu su bile raznošene, a tumači, ili *egzegeti,* imali su dužnost da ih primene na posebne slučajeve, kao što je to u našim krajevima bilo sa Nostradamusovim proročanstvima. Među ovim zbirkama nalaze se čuvene sibilinske knjige koje je Tarkvinije Oholi, kako kažu, kupio od Sibile iz Kume i koje su izgorele u požaru na Kapitolu 83. godine pre naše ere. Svakako da je među njima bilo i varalica: pod Pisistratidima, neki Onomakrit beše izgnan iz Atine što je proročanstva iz svog kraja uvrstio među ona koja su objavljivana pod imenom Atinjanina Muzea. Vrači od zanata nisu uvek bili rado viđeni u narodu: Aristofan na više mesta ismeva kazivače proročanstava, ili *hresmologe.* Ali nekoliko njih je igralo važnu ulogu u političkom životu Atine: kao Lampon, saradnik i prijatelj Periklov, koji se pojavljuje i kao sastavljač jedne dopune za ukaz o prvim plodovima u Eleusini, ili Diopeit, koji je podneo tužbu zbog bezbožništva protiv filosofa Anaksagore, ili pak Eutifron, koga nam Platon prikazuje kako sa Sokratom razgovara o odredbama pobožnosti u dijalogu koji nosi njegovo ime.

Predskazanja i zbirke proročanstava nisu mogli da odgovore svim potrebama. U nedoumici, pojedinci su se, kao i gradovi, obraćali svetilištima u kojima je radilo neko proročište i postavljali mu pitanje koje ih je brinulo. Takva proročišta, koja su proricala na traženje, bila su brojna u helenskom svetu, a do rimskoga doba

stvarala su se i nova. Ali nisu sva ona uživala isti ugled, daleko od toga. Većina je imala samo mesne posetioce, kao proročište koje je radilo u Demetrinom svetilištu u Patrasu, u Ahaji: »Tu postoji, veli Pausanija (VII, 21, 12), jedno pouzdano proročište. Od njega se ne traže saveti makar za šta, već samo povodom bolesti. Obesi se ogledalo na jednu tanku uzicu i spusti do izvora, ali se dobro pazi da ne zaroni, nego da samo dodirne vodu svojom ivicom. A zatim, pošto se boginji očita molitva i sagori tamjan, gleda se u ogledalo, koje tada pokaže bolesnika živog ili mrtvog.« Druga proročišta su uživala širi ugled, kao Amfijarajevo* proročište na granici Atike i Beotije, Trofonijevo proročište u Lebadeji, u Beotiji, ili Apolonovo proročište u svetilištu Branhida ili *Didimejon** kraj Mileta u Joniji. Ovim trima svetilištima se, istovremeno kad i Delfskom i Dodonskom, po Herodotovu kazivanju, obratio Kres, čuveni kralj Lidije, koji je želeo da ispita verodostojnost svakoga od njih: samo su mu, kako se priča, Amfijarajevo i Delfsko svetilište dali zadovoljavajući odgovor.

U Dodoni, u jednoj zabačenoj ravnici ispod Epirske gore, dvadesetak kilometara jugozapadno od Janjinskog jezera, Zevs je davao svoja proročanstva u podnožju Tomaroskog brega kroz glasove hrasta i vetra. Gotovo da i nema tragova od uređaja iz klasičnog doba koji su, izvesno, bili veoma oskudni. Iščezao je i visoki sveti hrast što ga je Ulis prizivao u *Odiseji* (XIV, 327—328): samo se još jedan veliki orah uzdiže nedaleko od helenističkih i rimskih ruševina. Ali tekstovi nam govore o Selima, sveštenicima koji su služili u hramu, spavali na goloj zemlji i nikada nisu prali stopala, i o tri proročice koje su Herodotu ispričale legendu o egipatskom poreklu proročišta, u koju istoričar neće poverovati. Zevs *Naios* govorio je preko šuštanja hrastovog lišća, koje su sveštenici tumačili. Postojao je i drugi način da se sazna volja bogova: Strabon nam ga je opisao. Korkirani su poklonili svetilištu jedan bronzani legen na stubu. Kraj njega se na drugom stubu nalazila statua deteta sa bičem od tri bronzana lanca. Ovi bi lanci, njihani vetrom, udarali u legen, čije su podrhtavanje sveštenici prenosili u proročanstva. Zbog toga Kalimah u *Himni Delosu*, u 286. stihu, naziva Sele »slugama legena

koji nikada ne ćuti«. To je kao kad bi danas neko slušao govor zvona! Treba verovati da su Zevsovi odgovori zadovoljavali hodočasnike, jer je od homerskog do rimskog doba Dodona ostala poznato i cenjeno proročište. Svakako je udaljen i nepristupačan položaj, sred divljih epirskih planina, slabo navodio grčke gradove da šalju izaslanstva radi saveta. Ali očuvano je posebno poštovanje prema ovome veoma starom proročištu i ljudi iz toga kraja nisu prestajali da mu postavljaju prostodušna pitanja o svojim skromnim ličnim sudbinama. Iskopavanja su otkrila, osim veoma lepih statua u bronzi, i mnogo olovnih pločica na kojima su urezani i obrasci za traženje saveta, od IV veka pa do rimskog doba. Tu se, na primer, može pročitati: »Herakleida pita boga da li će imati potomstva od svoje sadašnje žene Egleje.« Odgovor nije bio zapisan.

Ali ni jedno svetilište nije moglo da se takmiči sa Delfskim. Apolonovo svetilište na južnoj strani Parnasa, pod liticama Fedrijadskih stena, i danas pruža putniku upečatljiv pogled na »stenoviti predeo u obliku pozorišta« koji je opisao Strabon (X, 417): »Ispred grada, sa južne strane, uzdiže se breg Kirfis sa strmim padinama. Između njih teče Plaistos dubinom klanca.« Svugde strme padine ili još strmije stene: to je *Stenovita Pito*, kako je naziva *Homerska himna Apolonu*. Danas se može naći malo zelenila još samo na padinama ispod svetilišta, silazeći ka potoku, tamo gde je vekovnim trudom čovek posadio masline i motikom raskrčio nekoliko polja. Predeo sa svojim jakim neravninama terena odlikuje se veličanstvenim prostranstvom: Delfi se nalaze na oko 600 metara nadmorske visine, vrh Fedrijada prelazi 1.200 metara, a ispred njega Kirfis dostiže gotovo 900 metara. Ali ne dobija se utisak da čoveka išta pritiska: široko nebo se prostire iznad grebena Kirfisa, preko kojeg vodi krivudavi put od Antikire u Korintskom zalivu: visoka ravnica Plistosa široko se na zapadu otvara ka savremenom gradu Arahovi, na putu za Livadiju (Lebadeju), Tebu i Atinu; najzad, pošto je pogled od svetilišta ka zapadu zaklonjen planinskim vencem, koji se dole nastavlja ogromnom stenom gde se nalazila Krisa (danas Hriso), dovoljno je malo se popeti ili krenuti nekoliko stotina metara ka zapadu da bi se došlo do jednog vidikovca koji nadvisuje

Lokridske planine, maslinovu dolinu kod Amfise i zaleđe Galaksidskog zaliva, gde su se, kraj Iteje, nalazile u starom veku, kao i danas, stepenice što vode od mora do okoline svetilišta. U takvom je predelu cvetalo najčuvenije proročište antičkog sveta.

Homer jedva da jednom govori o njemu u *Odiseji* (VIII, 79—81). Ali je još od VII veka uloga Delfa postala značajna. To je doba kolonizacije, a budući naseljenici iz verskih obzira i ne pokušavaju da se upuste u neizvesne poduhvate ne zatraživši savet nekog od bogova. »Postoji li ijedna grčka naseobina, reći će kasnije Ciceron u *De divinatione* (I, 3), koja je bila osnovana bez posredovanja proročišta u Delfima, Dodoni ili Amonu?« Delfi su imali daleko najveći promet, kao što se moglo utvrditi iz povesti o Batosu u Kireni ili Falantosu u Tarantu. Iskopavanja su za mikensko i geometrijsko doba otkrila samo veoma skromne građevine, grube statuete od terakote koje predstavljaju neko žensko božanstvo raširenih ruku (»idoli u obliku polumeseca«), nekoliko malih bronzi koje predstavljaju muška lica i nešto malo keramike za svakodnevnu upotrebu. Međutim, od VII veka otkrića postaju značajnija: reljefni bronzani štitovi sa urezanim ukrasima, šlemovi, bronzano posuđe, a naročito *tronošci*, bronzani kotlovi na tronožnim postoljima, koji su kasnije postali tradicionalni zavetni poklon Apolonu u Delfima. Prvi sveti rat (600—590) je oslobođenjem Delfa od fokidske vlasti i obezbeđenjem amfiktionske zaštite svetilištu samo još povećao uticaj proročišta. Drugi deo *Homerske himne Apolonu*, nazvan *Pitijska svita*, verovatno je sastavljen posle ovih događaja. U VII veku je sagrađen jedan hram od kamena. Izgoreo je 548, ali već se tada dobra desetina zdanja nalazila oko njega u svetilištu; to su većinom bile riznice koje su sagradili grčki gradovi. Da bi se podigao hram, prizvana je u pomoć narodna darežljivost, koja se pokazala veoma štedrom. Prilozi priticahu odasvud, kako od kurtizane Rodopide, zbog koje se Sapfin brat upropastio u Naukratisu, tako isto i od filhelenskog faraona Amasisa: ugled svetilišta, kome je Krez već ranije slao raskošne darove, naširoko je prelazio granice grčkog sveta. Moćna atinska porodica Alkmeonida, koji su se tada nalazili u izgnanstvu, prihvati se obnove građevine i dovrši je, oko 510, veličanstvenije nego što je bilo i predviđeno.

Tokom persijskih ratova svetilište se, vele, na čudesan način sačuvalo od upada i pljačke i obogatilo se *zavetnim poklonima* Grka pobedilaca. Videli smo ranije kako se, tokom niza bratoubilačkih ratova, u Delfima ispoljio ponos gradova koji su se nadmetali svojim poklonima. U IV veku je jedna nova katastrofa, verovatno klizanje terena, uništila oko 373. hram Alkmeonida: i tada se solidarnost Grka pokazala u dobrovoljnim prilozima gradova i pojedinaca. Prekidano ili odlagano trećim i četvrtim svetim ratom, obnavljanje se nastavilo sve do Aleksandrovog doba: novi hram, veoma sličan pređašnjem, verovatno je trajao sve do kraja starog veka. Njega je video Pausanija, a njegovih nekoliko stubova su nedavno podigli francuski arheolozi. I u IV veku, i pored toga što su Fokiđani opljačkali bogatstva koja pripadaju bogu, pokloni su i dalje ukrašavali svetilište: tako su Teba i Kirena podigle u tananoj arhitekturi nove riznice uz one što su ih drugi grčki gradovi sagradili tokom minulih vekova.

Ovaj sažeti prikaz jedne istorije koju bi, pomoću tekstova spomenika i natpisa mogli podrobno da pratimo, pomaže nam bar da shvatimo koliki je bio ugled Delfa u arhajsko i klasično doba. Bog nije posredovao samo prilikom kolonizatorskih poduhvata, već i u verskim poslovima koji su često bili bliski političkim. Kad je reformator Klisten trebalo da da ime za svako od deset plemena koja je na mesto četiri tradicionalna plemena uveo u Atini, obratio se Delfskom proročištu, koje je imalo da izabere deset imena među stotinu predloženih heroja za zaštitnike *(eponime)* ovih novih plemena. Proročište se čak mešalo i u odnose među gradovima: zbog toga su ga oni za koje ta proročanstva nisu bila povoljna optuživali za koristoljubivu pristrasnost, bilo u prilog Persijanaca, u doba persijskih ratova, bilo u prilog Sparte, u drugoj polovini V veka, ili najzad, u korist Filipa Makedonskog. Tada se pripisivalo Pitiji da »laže«, »lakonizuje« ili »filipizuje«. Ipak, sve ove optužbe, osnovane ili neosnovane, nisu gotovo nimalo okrnjile ugled Apolona Delfskog. Njegova uloga se u čisto političkim zbivanjima više sastojala u tome da jemči za poduhvate moćnih nego da se neposredno umeša u stvari. Do bližeg mešanja dolazilo je isključivo posredstvom

Amfiktionije u vreme svetih ratova. Izuzev ovih posebnih prilika, Delfi su se predstavljali samo kao svedok, a ne i učesnik.

Apolon je, kao bog svih nauka, uživao najveći verski i moralni ugled, kao onaj koji je pokazivao delotvorna sredstva da se okonča kakva narodna nesreća, uklanjajući tragove ljage koja ju je prouzrokovala: to je bio na Tasosu slučaj sa Teogenom, o čemu smo već govorili. Suvereni čuvar verskih tradicija, stručnjak u obredima očišćenja, proročište je uzelo i izvestan oblik mudrosti. Dve su izreke bile ispisane na ulazu u hram: *Upoznaj sebe samog* i *Ništa suvišno.* Saveti praktičnog morala? Korisno podsećanje na granice koje slabost čovekova nameće zadovoljavanju njegovih težnji i prohteva? Upozoravanje na prekomernost, *hibris*, kojoj je podleglo toliko tirana? Ili dublja misao koja propoveda introspekciju i askezu? Nije potrebno kod delfskog sveštenstva ni u odgovorima proročišta tražiti razjašnjavanje o pravom značenju takvih pouka. Slavi Apolona Delfskog je dovoljno da su Sokrat i Platon posle Eshila i Pindara razmišljali o ovim maksimama: bog se upravo tu pokazao onakvim kakvim je nazvan u *Republici* (IV, 427 c), »upravitelj tradicionalne savesti svih ljudi«.

Ne znamo pouzdano kako se tražio savet od proročišta. To se moglo činiti samo u retkim, povoljnim danima, tako da se moralo čekati na red u svetilištu. Stanovnici Delfa su mogli, u zamenu za usluge učinjene bogu ili njihovom gradu, da odobre povlasticu *promantije*, ili prvenstvo u obraćanju za savet: to je bila veoma cenjena blagonaklonost na koju su korisnici često podsećali u natpisima kao što je onaj koji su ljudi iz grada Hiosa urezali u IV veku na žrtveniku velikog hrama, čije su troškove snosili. Oni koji traže savet polagali bi izvesnu sumu novca, *pelanos*, tako nazvanu zato što je zamenjivala obredni kolač (pravo značenje reči *pelanos*) kao prvobitni prethodni dar. Ta naplata je mogla biti različita u zavisnosti od grada, već prema tome kakvi su sporazumi bili sklopljeni sa stanovnicima Delfa. Ona je bivala znatno veća kad se davanje saveta odnosilo na grad nego kad se odnosilo na pojedinca. Zatim se prinosila žrtva, a to je bila, po Plutarhu, koza. Pre nego što bi je prineli na žrtvu, prskali su je hladnom vodom: ukoliko ona ne bi

od toga zadrhtala, smatralo se da bog odbija da odgovori i do davanja saveta nije ni dolazilo. U protivnom su oni što žele savet, pošto bi prethodno predali tekst pitanja koja su hteli da postave bogu, uvođeni u hram, gde se davalo predskazanje.

Stepen razaranja hrama nije dopustio da se sa tačnošću raspozna raspored prostorija. Zna se samo da je, kao i u većini velikih grčkih hramova, postojalo jedno veliko predvorje i jedna velika odaja u dnu koje se otvarala prostorija za proročišta, ali od nje tu nije ostalo nikakvog traga. Nalazila se nešto niže jer nam tekstovi kažu da se u nju silazilo. Da li je to bio podrum ili se spuštalo samo za nekoliko stepenika? Nikakav pouzdan znak ne dopušta da se odluči o tome. Čini se da molioci za savet nisu ulazili u najskovitiji deo, *aditon*, gde je bio zabranjen pristup i gde se nalazila Pitija. Uloga ove proročice, koja je bila oruđe boga, nije potpuno osvetljena. Odabrana među ženama Delfa, ona je živela čedno i povučeno od trenutka kada je bila određena za tu dužnost. Prilikom davanja saveta ona je sedela na jednom tronošcu u *aditonu* kraj jednog svetog kamena u obliku kubeta, koji se zvao »pupak« *(omfalos)* i za koji se smatralo da predstavlja središte zemlje. U *aditonu* se nalazila jedna pukotina u steni iz koje je, po nekim piscima, izbijalo neko isparenje koje je podsticalo proročki zanos. Uistinu, veoma je sumnjivo i samo postojanje tog isparenja: verovatno ga je bilo samo u mašti prisutnih koji su to povezivali sa božjim posredovanjem. Sedeći na tronošcu, Pitija je žvakala lovorovo lišće i pila vodu sa svetog izvora Kasotisa, koji je izbijao na uzvišici nedaleko od hrama i za koji se, po kazivanju Pausanijinu, smatralo da ponovo izbija u *aditonu* posle svog podzemnog toka. Zatim bi proročica padala u neku vrstu zanosa, mrmljajući nerazgovetne reči. Kako je većina delfskih proročanstava u stihu, veoma je verovatno da bi Pitijina proricanja kasnije pretpela obradu pre nego što bi se predavala moliocima. Pretpostavlja se da su za ovo uobličavanje bila odgovorna sveštena lica koja su nazivali *prorocima*. Po jedna se kopija svakog proročanstva čuvala u arhivama svetilišta.

Mnoga ova proročanstva iskazivana su nejasno i dvosmisleno: ona potvrđuju nadimak *Loksija*, Dvolični, koji se davao Apolonu

Delfskom. Sama ova nejasnost, kao i upotreba stihova, podvlače originalnost proročanstva, odnosno njegovo suštinsko usmeno obeležje. Čak i da su mnogi od naših tekstova lažni i smišljeni *post eventum* (a to nije uvek lako dokazati), i ti lažni ne bi naišli ni na kakvo poverenje da nisu odgovarali uobičajenom tipu delfskih proročanstava. Moramo, dakle, prihvatiti da se gore opisani postupak smatrao uobičajenim u pitijskom davanju saveta. Ali bilo je i drugih postupaka, kao što je to nedavno dokazano jednim jasnim epigrafskim dokumentom koji otkriva davanje saveta žrebom. U tom slučaju bog je birao jedno od dva (ponekad i više) rešenja koja je prethodno sastavio sam molilac. Da li se Pitija i u ovo mešala? To uopšte nije izvesno.

Mada je u tajnu o Pitiji još teško proniknuti, bar nam je topografija svetilišta dobro poznata. Francuska iskopavanja, počev od 1892, raskrčila su ruševine koje je do tada pokrivalo selo Kastri i otkrila veliki broj vajarskih radova, natpisa i sitnih predmeta. Iskopavanja su vršena i na prilazima svetilištu i u Ateninom svetilištu koje se nalazilo nedaleko od Apolonovog, ka jugu. Zahvaljujući podacima iz ovih istraživanja, koji su upoređeni sa Pausanijinim opisom iz X knjige *Periegese*, sada je moguće, uprkos mnogim nejasnim pojedinostima, prepoznati na tlu glavne spomenike što su okruživali Apolonov hram. To je prilika da stvorimo konkretnu predstavu o jednom velikom grčkom svetilištu.

Svetilište je prvenstveno deo tla *(temenos)* posvećen bogu i ograničen bilo običnim međašima ili kakvom ogradom. U Delfima Apolon raspolaže jednim četvorougaonikom od 130 do 190 metara sa svake strane, uz ogradu od čvrstog i dobro građenog zida *(peribola)* sa nekoliko vratnica. Tle se u oštrom nagibu prostire gotovo do same litice Fedrijada. Uz pomoć nekoliko velikih potpornih zidova bilo je moguće urediti terase, međusobno povezane glavnim, takozvanim »Svetim putem«. On prolazi kroz svetilište od velikih vratnica niže, na istoku, sve do polja ispred hrama opisujući dve uzastopne krivine. Sa obe strane tog puta nižu se »riznice« što su ih sagradili grčki gradovi Sikion, Sifnos, Teba, Atina, Sirakusa, Knid, Korint, Kirena i drugi, kojima se pridružuju riznice etrurskih gra-

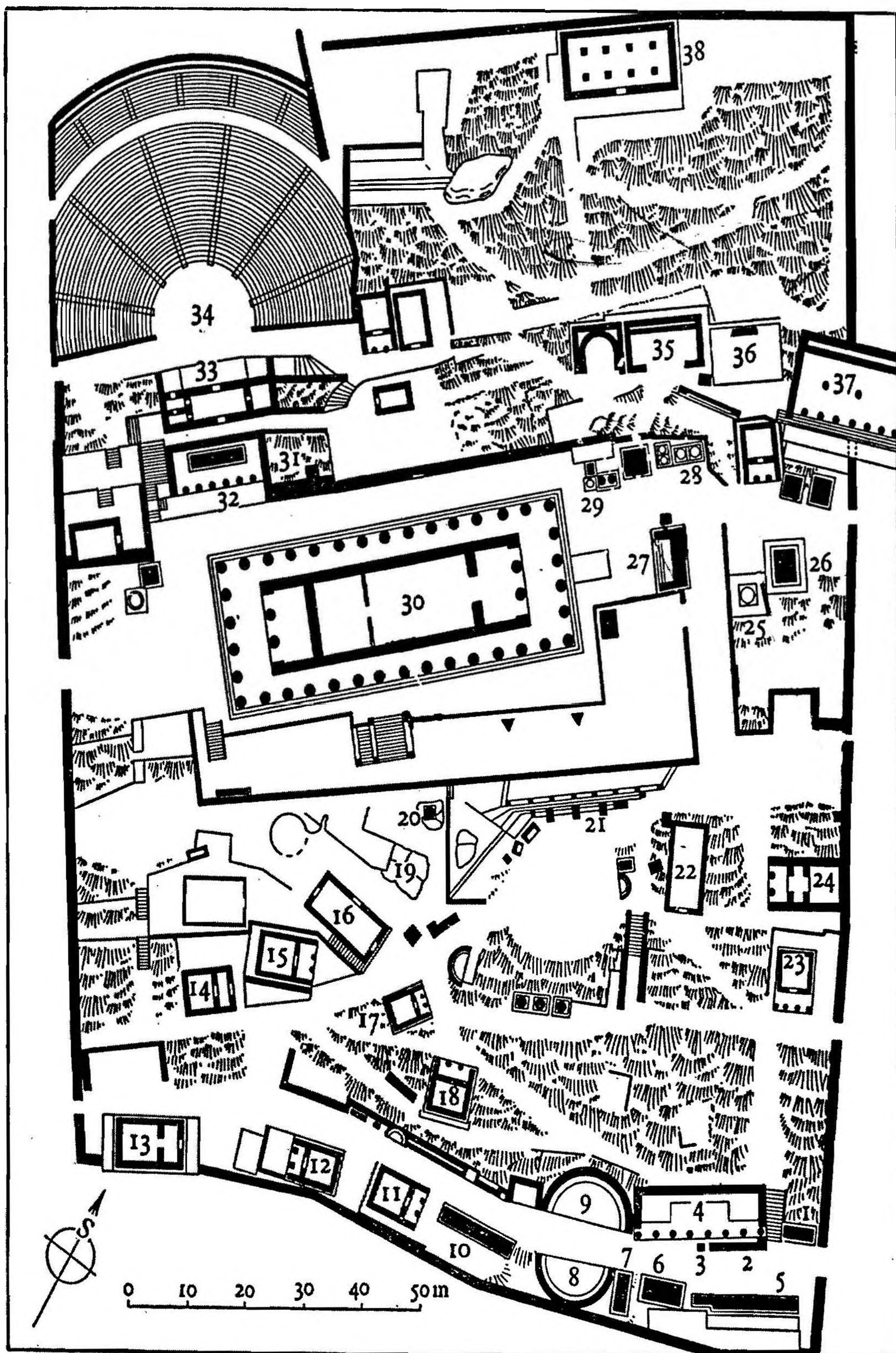
dova Kaere i Spine. Osim toga je i mnoštvo zavetnih poklona, vajarskih radova i natpisa, privlačilo pažnju hodočasnika. Već smo pomenuli darove koji su kraj ulaza u svetilište prkosili jedni drugima.

Hram je nadvisivao padinu svojom dvospratnom terasom, koju su držala dva potporna zida. Donji, *poligonalni* zid, po načinu gradnje svoje spoljne obloge, potiče iz druge polovine VI veka. Pokriven je natpisima, većinom odlukama o oslobađanju robova koje su urezivane u kasnijem razdoblju. Na njegovu južnu stranu se oslanjalo predvorje Atinjana, sa ratnim i pomorskim plenom iz V veka. Ispred predvorja, Sveti put se širi obrazujući jedan mali, gotovo okrugli trg koji su zvali *Gumno:* tu je svake treće godine izvođena sveta drama *Stepterion.* Poslednjim delom Svetog puta, prolazeći pokraj tronošca podignutog u spomen bitke kod Plateje, stizalo se do esplanade hrama, oivičene *zavetnim poklonima:* tu su bila četiri zlatna tronošca koje su, oko 480—470, posvetili sirakuški tirani Gelon i Hijeron i njihova braća (Fokiđani su od toga kovali zlatni novac u vreme trećeg

(Po P. de La Coste Messelièru.) Ova restaurirana osnova pruža izvesnu predstavu o zakrčenosti u svetilištu sredinom II veka pre n. e. U stvari, zavetnih darova bilo je znatno više nego onih čiji se tragovi još mogu uočiti na tlu. Na donjem spisku helenistički spomenici obeleženi su zvezdicom.

1. Bik Korkire.
2. Temelj Arkađana.
3.* Filopemenova statua (?).
4. Lisandrov zavetni dar posle Egospotama.
5. Maratonski temelj, zavetni dar Atinjana, delo Fidijino.
6. Sedmorica i dvokolice, dar Argivljana.
7. Trojanski konj, dar Argivljana.
8. Epigoni, dar Argivljana.
9. Kraljevi Argosa, dar Argivljana.
10. Konji i zarobljenice, dar Tarenćana.
11. Riznica Sikiona.
12. Riznica Sifnosa.
13. Riznica Tebe.
14. Riznica nazvana Potidejskom.
15. Riznica Atinjana.
16. Buleuterion.
17. Riznica Knida.
18. »Eolska« riznica »nepoznatog darodavca«.
19. Sibilina stena.
20. Sfinga stanovnika Naksosa.
21. Trem Atinjana.
22. Riznica Korinta.
23. Riznica Kirene.
24. Pritaneja.
25. Tronožac Plateje.
26.* Dvokolice Rođana.
27. Veliki žrtvenik Apolonov, dar Hiosa.
28. Tronošci Gelona, Hijerona, Polisalosa i Trasibula, sina Dejnomenovog.
29. Palma Eurimedonova.
30. Apolonov hram.
31. Mesto na kome je otkriven Auriga.
32.* Aleksandrov lov, dar Kratere.
33. *Skena* pozorišta.
34. *Orhestra* i *kavea* pozorišta.
35. Zavetni dar Tesalca Daohosa.
36. Temenos Neoptolemov.
37.* Trem Atala I.
38. *Lesha* Kniđana.

18. DELFSKO SVETILIŠTE

svetog rata), bronzana palma koju su posvetili Atinjani posle Eurimedonove pobede, gorostasni Apolon, *Sitalkas*, bronzana statua visoka preko 15 metara, i na desetine drugih darova, među kojima i pozlaćena statua kurtizane Frine, kao delo njenog ljubavnika Praksitela. Ispred ulaza u hram, u koji se stupalo preko jednog blago nagnutog prilaza, uzdizao se žrtvenik, poklon grada Hiosa. Sam hram, tipa uobičajenog za Grčku, bio je okružen dorskom kolonadom sa 6 stubova s lica i po 15 stubova sa bočnih strana, obrazujući tako četvorougaonik od 24 sa 60 metara. Svaki stub je bio oko 11 metara visok. Izuzimajući nedovoljno poznat raspored koji je u dnu *cele* bio predviđen za primanje saveta od proročišta, unutrašnja osnova se podudara sa uobičajenim tipom: prednji deo hrama, ili *pronaos*, koji vodi u predvorje sa dva stuba između bočnih zidova, zatim jedna velika odaja, ili *cela*, gde se nalazi kultna statua. Ova je odaja najvažniji deo zgrade jer je uloga hrama da štiti statuu božanstva. Najzad, u pozadini, *opistodom*, neka vrsta predvorja podudarnog sa *pronaosom*, ali bez prolaza u *celu*. U hram su, na svakom koraku, zavetni pokloni, od kojih su neki imali svoju istoriju, kao što je gvozdena stolica na kojoj je sedeo Pindar ili bronzana Homerova statua sa nerazumljivim proročanstvom urezanim na postolju, koje je, kako se misli, bilo izrečeno pesniku kada je zaželeo da sazna odakle je poreklom. Pored toga, i izuzetno, *cela* je imala dva žrtvenika: jedan Posejdonu (*Zemljotrescu*, kako su ga nazivali Grci, koji se poštovao u Delfima, gde su trusovi odista česti) i drugi Apolonu.

Iznad hrama prostirala se oblast koju je naročito pogodila katastrofa od 373: klizanje terena i obrušavanje stenja uništilo je hram Alkmeonida i istovremeno opustošilo ceo severni deo svetilišta. Tu su, iza potpornog zida, sagrađenog posle katastrofe da bi se zaštitio novi hram, nađeni ostaci jedne grupe gde je spadao i čuveni *Auriga*, koji je čudnom srećom ostao gotovo netaknut. Malo više, u severozapadnom uglu svetilišta nalazilo se, početkom helenističkog doba, pozorište, koje danas ima izgled stečen obnovom iz rimskog doba. Kraj njega se ka istoku nalazio jedan mali *temenos* sa kapelom, posvećen Posejdonu, među stenjem koje je on u svom gnevu srušio sa Fedrijada, a malo dalje, u drugom *temenosu*, takođe uglavljenom u

Apolonov, poštovao se grob Neoptolema, Ahilovog sina koga su u Delfima ubili Delfljani, kao što se to pripoveda u Euripidovoj *Andromasi* (stihovi 1085 i dalje). Najzad, sasvim u gornjem delu svetilišta, uz severni zid, zgrada, ili *leshe*, Kniđana sadržavala je čuvene Polignotove slike, koje nam je Pausanija do najsitnijih pojedinosti opisao.

Tako je izgledalo veliko klasično grčko svetilište, gde se, pored glavnog božanstva, nalazilo i više drugih kultova. Mnoge građevine su se dizale oko hrama ili hramova: žrtvenici, riznice, zakloni za hodočasnike, izgrađeni tokom vekova u neredu koji ukazuje na odsustvo bilo kakvog plana celine. Svaki spomenik je bio zamišljen sam za sebe, a ne kao deo celine. Jedino se vodilo računa o verskim zahtevima i praktičnim potrebama. Staranje da se napravi nešto lepo odgovara najpre želji da se ukaže poštovanje bogu, a tek potom želji da se gledaocu prikaže blesak i bace u zasenak okolni spomenici, bez ikakve brige o skladnom uklapanju. Tek su se u helenističko doba, pre svega pod uticajem pergamskih arhitekata, počela da pojavljuju načela jednog savremenog urbanizma: na atinskom Akropolju bi se, pri ulasku u svetilište iz Propileja, od Partenona mogao videti samo gornji deo zadnje fasade, a sve ostalo su skrivala sporedna zdanja, kojih danas više nema. Čak se i čuveni friz, kome se danas izbliza divimo po našim muzejima, jedva mogao videti, slabo osvetljen u gornjem delu spoljneg zida *cele*, u senci kolonade predvorja: to možemo zaključiti po zapadnom frizu, koji je još na svom mestu iznad ulaza u opistodom. On nije zato vajan sa ništa manjom brižljivošću: trebalo je svideti se boginji! Ista primedba važi i za darove, koji su se nagomilavali na svakom raspoloživom prostoru, bez ikakvog staranja da se to sistematski rasporedi. Teško nam je i da zamislimo sve obilje ovih darova *ex-voto*, većinom bronzanih predmeta, kojih je bilo na stotine: sve su ih opljačkali varvari ili uništili hrišćani, a što je jedna statua kao Auriga ostala očuvana, sasvim je izuzetno (mada su i kod nje konji i kočije gotovo sasvim nestali). Ali podrobna nabrajanja Pausanijina, iako predstavljaju samo izbor među spomenicima koje je on imao pred očima, omogućuju nam da delimično zamislimo kako je izgledalo jedno svetilište pretrpano darovima,

gde su čovekov pogled sa svih strana privlačili čas pozlaćeni sjaj bronze, koja se sistematskim čišćenjem dobro poznatim iz natpisa, štitila od svake patine, čas vajarski radovi u mermeru, čije su boje oživljavale zabate, metope ili frizove na glavnim građevinama. Dodajmo tome tisku hodočasnika, korpe sitnih trgovaca, magarce i mazge, životinje za žrtvovanje, mnogobrojne ptice koje su se gnezdile pod krovovima hramova i koje mladi Ion, na početku Euripidova komada, rasteruje svojim strelama. Dodajmo tome i vence od cveća, miris tamjana, pečenog mesa, pozive i uzvike i uspećemo da vaspostavimo izgled ovih svetih mesta gde se okupljao grčki narod, da bi tu, kod bogova kojima se klanjala njegova naivna vera, našao savet za neki poduhvat ili olakšanje u svojim nevoljama.

Nada u ozdravljenje je uvek bila jedna od najsnažnijih pobuda religioznog verovanja. Grci su se, u slučaju bolesti, prirodno okretali bogu. Mesni, svejedno koji bog predstavljao je prvo pribežište. Ali Apolon se posebno pojavljivao kao iscelitelj i nekoliko njegovih obrednih naziva, *Pean, Epikurios, Aleksikakos, Akesios,* upućuju na ovu njegovu osobinu. I neki heroji su igrali tu ulogu: postojao je u Atici u IV veku jedan *Heroj Lekar,* koji je bio poznat samo pod ovim imenom. Počev od kraja V veka uspeh tih iscelitelja je zasenilo jedno božanstvo koje se time posebno bavilo, Asklepije. Uspeh novog boga pokazao se najbolje na Sofoklovom primeru: on je bio sveštenik jednog sasvim malo poznatog heroja iscelitelja koji se zvao *Alkon,* ili možda *Aminos,* zatim je postao revnosni poštovalac Asklepijevog kulta, sastavio jedan pean u slavu ovog boga i sklonio kod njega svoju statuu što je, 421, Atinjani donesoše iz Epidaura, a potom smestiše u jedno svetilište uređeno kraj Dionisovog pozorišta na južnoj padini Akropolja. Tako se već u to doba Asklepije svrstava u red bogova, dok je Pindar, 474, kada je sastavio *III Pitijsku odu,* govorio o njemu samo kao o heroju, Apolonovom sinu koga je u lekarsku veštinu uputio kentaur Hiron, a konačno ga zgromio Zevs zato što je on povredio zakon prirode oživivši jednog mrtvaca. Povodom njega je tebanski pesnik sastavio divnu izreku: »Ne teži, o dušo moja, ka besmrtnom životu, već iscrpi polje mogućnosti!«

Obožavan u Argolidi, u jednom Apolonovom svetilištu, Asklepije tu uskoro zauze prvo mesto. Njegov je ugled sve više rastao zahvaljujući spektakularnim isceljenjima. Tada se, tokom poslednjih trideset godina V veka, rađa kliničko lekarstvo zahvaljujući Hipokratu sa Kosa. Iz Epidaura se novi kult proširuje na grčki svet neverovatnom brzinom: u Atini i Pireju (gde se u Aristofanovom *Plutosu*, prikazanom 388, događa isceljenje slepog Plutosa), u Delfima, u Pergamu, u Kireni (gde je Asklepion Balagrai bio osnovan još u IV veku), na Kosu, u Hipokratovoj domovini, gde se razvija jedna značajna lekarska škola. Epidaur* je, kao prvobitno svetilište, ostao najslavniji i najposećeniji: lep hram, jedna tajanstvena okrugla zgrada, delo arhitekte Polikleta Mlađeg, pozorište koje je sagradio isti arhitekta i mnogi obredni uređaji svedoče o njegovu procvatu u IV veku. Vera hodočasnika i njihove nade jačale su čitanjem o čudesnim isceljenjima što su predstavljala božansko delo i bila zabeležena u natpisima iz IV veka, koje je Pausanija video i koji su delimično pronađeni: 66 Asklepijevih čuda tako nam je do pojedinosti opisano, počev od isceljenja jedne neme devojke, ili porođaja žene bremenite pet godina, pa do uklanjanja kamena ili pantljičare. Negde čak dobra božanska volja ide tako daleko da čudesno popravlja vazu slomljenu pri padu! Malo tekstova govori o naivnoj grčkoj pobožnosti rečitije od ovih poučnih pričica koje je sastavio nepoznati činovnik crpući građu po arhivama svetilišta ili tumačeći stare zavetne poklone čiji smisao nije uvek uspevao da shvati.

Ovaj sažeti pregled glavnih obrednih činova pokazao nam je koliko se grčki narod u arhajsko i klasično doba osećao blizak svojim bogovima. Oni su mu se u svome gotovo beskrajnom mnoštvu svuda pojavljivali, u silama prirode kao i u društvenom životu. Svako božanstvo jednog mesta ili grupe odgovaralo je, sa izvanrednom plastičnošću, osnovnim potrebama čoveka i pokazivalo se predusretljivim prema njihovim raznim traženjima. Ta mnogostrukost božanstva predstavlja jednu od onih crta helenskog mnogoboštva

koju nam je racionalistička mitologija, uređujući neki hijerarhijski Olimp i svodeći božanske funkcije na uže polje delatnosti, najvećma učinila nerazumljivom. Ali se ona ipak jasno pokazuje u slučaju velikih grčkih božanstava ili, kako ih nazivaju, *polijada*, koja zauzimaju prvo mesto u gradovima. U Atini to je Palada; u Argosu i na Samosu, Hera; u Sparti, Miletu i Kireni, Apolon; u Efesu, Artemida; na Tasosu, Herakle; u Lampsaku, Prijar; itd. Ovo mesno prvenstvo odgovara istorijskim slučajnostima, ali se može utvrditi da kroz svu raznolikost legendi i obrednih tradicija vrhovno božanstvo, ma koje bilo, vrši gotovo svugde iste osnovne funkcije zaštitnika društvene grupe. To će se u helenističko doba pokazati kroz lično učešće boga u upravljanju gradom, kada, u odsustvu ijednog građanina sposobnog da podnese troškove vrhovne uprave, sam bog (sa svojom svetom riznicom) preuzima na sebe tu eponimnu upravu i u to se ime nalazi u zaglavlju zvaničnih dokumenata.

Ali ta nadmoćnost ne postoji uvek, pa čak ni tamo gde je ona očevidna, nema ničega što bi smetalo umnožavanju kultova. I sam kalendar, koji uređuje život gradom i koji je u svakoj državi drugačiji, prvenstveno je kalendar verskih praznika, čije redovno proslavljanje obeležava povratak godišnjih doba. Kao što su gradovi i sela načičkani svetilištima, tako su i meseci ispunjeni svetim činodejstvima koja istovremeno obeležavaju proticanje vremena. Kad slučajno, usled nesavršenih astronomskih proračuna, dođe do veoma osetne razlike između zvaničnog kalendara i kretanja Sunca, stvara se velika zabuna kao što je to bilo u Atini oko 430, kada je astronom i geometar Meton preuredio kalendar. »Vi Atinjani, veli Aristofan u *Oblacima*, niste u stanju da poštujete redovni tok dana, već ga naopako obrćete!« (stihovi 615—616). Tako da tačni duh Tukididov nije hteo da jednim nesigurnim kalendarom označava vreme događaja koje opisuje, već se samo pozivao na početak godišnjeg doba.

Tako su za čoveka i predmetni i duhovni svet prožeti svetinjom. Raznovrsnost verskih pojava omogućuje svakome da prihvati upravo onu koja odgovara njegovoj naravi, njegovim tradicijama i prilikama. Pored velikih svehelenskih bogova čija se imena svima

nameću, ali koje njihovi nazivi osposobljavaju za vršenje neke posebne funkcije, postoji čitavo mnoštvo manjih bogova, vezanih za neki kutak zemlje, što svojim ugledom jedva da prelaze granice sreza. Među njima heroji predstavljaju jednu brojnu i originalnu podvrstu. Dugo se raspravljalo da li je tu reč o nekadašnjim bogovima koji su izgubili svoje božansko obeležje ili o smrtnima koji su se uvrstili među Besmrtne. U zavisnosti od slučaja prihvatljivo je jedno ili drugo objašnjenje; ipak se u istorijskom razdoblju pojava heroizacije jednog smrtnika potvrđuje na mnogim primerima. Osnivači kolonijalnih gradova dobijali su često herojske počasti što bi im se ukazivale kraj njihovih grobnica koje bi se često nalazile u središtu grada, uz Agoru. Karakterističan je slučaj Amfipolisa: kada su Brasidine jedinice otele grad Atinjanima a Brasida pao pobednički ga braneći od pohoda kojim je zapovedao Kleon, Amfipoljani sahraniše Brasidu na glavnom trgu, »ogradiše mesto za svetilište oko njegova groba i ukazaše mu počasti koje se ukazuju herojima, sa igrama i žrtvovanjima svake godine«, smatrajući ga ubuduće pravim osnivačem svog grada (Tukidid, V, 11). Vremenom se došlo do toga da se takve počasti ukazuju i smrtnicima. To su stanovnici Tasosa hteli da učine za Agesilaja na šta su, kako nam priča Plutarh, dobili podsmešljiv kraljev odgovor: »Stanovnici Tasosa, kojima je Agesilaj učinio velike usluge, podigoše ovome hram i svrstaše ga među bogove, a potom mu poslaše jedno izaslanstvo da ga o tome obaveste. Agesilaj pročita pojedinosti o ovim počastima o kojima ga izaslanici obavestiše i zapita ih da li njihova otadžbina ima moć da pretvara bogove u ljude. Pošto ovi potvrdno odgovoriše, on im reče: ‚*E pa lepo, pretvorite vi sami sebe u bogove! A ako uspete u tome, poverovaću rado da i od mene boga možete načiniti!*'« *(Moralija, Apoftegme lakedemonske, 210 d.)* Reakcija Agesilaja, Spartanca vezanog za tradicije, pokazuje da je apoteoza živih bila oprečna shvatanju vere u klasičnih Grka. Ali kasnije se, u helenističkom razdoblju, postupak proširio i izvrgao u čisto ulizivanje.

Drugi način da se obogati već preobilan panteon: obogotvorenje alegorija. Grčki je čovek, veoma privržen jeziku i obdaren da apstrahuje, bio po svojoj prirodi sklon da personifikuje apstraktni pojam

izvodeći od imenice osobeno ime. Još kod Homera pojavljuju se božanska lica tog tipa kao što su *Mojre* ili Sudbine, ili pak *Erida*, Razdor. Hesiod je poklonio posebnu pažnju toj kategoriji bogova: poznato je kakvo mesto u njegovu delu zauzimaju *Dike*, Pravda, ili *Mnemosina*, Pamćenje. Težnja da se obogotvore apstraktni pojmovi samo se pojačala u klasičnom razdoblju, tako da su podigli hramove *Temidi*, Božanskom zakonu, i *Nemesidi*, Božanskoj osveti, a posvetili žrtvenike *Ejreni*, Miru i njenom sinu *Plutonu*, Bogatstvu. Vredno je pomena da je Aristofan, tako tesno vezan po težnjama svog duha za tradicionalna verovanja, posvetio toliko mesta obogotvorenim alegorijama: u tom će pogledu i Platon isto postupiti. Najsrećnije ostvarenje je tu bez sumnje bio *Eros*, ljubav, zamišljen u početku kao krilati mladić a zatim podmlađen i prikazan kao dete: sa svojim pratiocima *Himerosom* i *Potosom*, personifikacijama ljubavne želje u dva neznatno različita vida, i uz *Peito*, Ubeđivanje, on pripada Afroditinoj pratnji i pružio je pesnicima i umetnicima bogate teme nadahnuća.

Religiozno verovanje tako predusretljivo prema novim oblicima božanstava nije pokazalo neprijateljstva ni prema stranim božanstvima, izuzev kada je njihovo posredovanje dovodilo u opasnost same temelje države. I stvarno, tokom svoje duge istorije Grci nisu prestali da primaju nove bogove, od samog početka pa sve do uvođenja hrišćanstva. Ali u arhajskom i klasičnom razdoblju ova usvajanja s pretpostavljala asimilaciju sa uobičajenim oblikom helenske religijske misli. Veoma značajno obeležje te misli je i njena izvanredna sposobnost da nađe poznato u nepoznatom, da prepozna prisno u stranom. Niko tako jasno ne izražava tu težnju kao filosof Herodot kada se sa simpatičnom radoznalošću zanima za verske običaje u varvara. Ne ulazi mu u glavu da ti narodi mogu da obožavaju druge bogove a ne bogove helenskog panteona: i zadovoljava se da otkrije duboku podudarnost koja ne bi mogla da promakne uprkos različitim imenima i neobičnosti obreda. Zato, na primer, on veruje da je prepoznao Atenin kult kod libijskih plemena (IV, 180 i 189). I zbog toga nam, naročito u II knjizi svoje *Istorije*, pruža tako čudnu sliku egipatske religije gde je svako božanstvo bez ika-

kvog oklevanja odmah izjednačeno sa nekim grčkim bogom: za Herodota, Neit je Atina; Bastit je Artemida; Izida, Demetra; Ra, Helije; Uto je Letona; Set je Ares; Oziris je Dionis; Khonsu je Herakle: Hator je Afrodita, a Amon je Zevs. Zbog toga su Grci, počev od V veka, bez teškoća prihvatili kult Zevsa Amona, što je bila posledica izjednačavanja vrhovnog egipatskog boga, onakvog kakvim se on slavio u svome svetilištu i proročištu u oazi Sivah, sa vrhovnim bogom u Grka, onakvim kakvog su ga Kirenski doseljenici uveli u svoje boravište u Libiji. Isto se desilo i sa tračkom boginjom Bendis koju je Herodot izjednačio sa jednom Artemidom (IV, 33) i koja je odmah potom, još 429—428, dobila u Atini zvanični obred predodređen za lepu budućnost.

Kada nije bilo moguće otkriti podudarnost sa nekim već postojećim grčkim bogom, strano božanstvo je još uvek moglo da dobije pristup u helenski panteon pod uslovom da njegov izgled ne vređa navike oka, ako ne i misli. To je bio slučaj sa karijskom boginjom Hekatom koju su Grci primili za čuvarku vratnica još u arhajsko doba: i poštovali je zbog njenih čarobnih moći a opevali su je pesnici od Hesioda do Euripida: veliki umetnici, kao što je Miron, doprineli su da se utvrdi njena trostruka slika. Kult Velike majke iz Frigije, u kome je bilo misterija, zaveden je u Atini, istina ne bez otpora, uz korišćenje izvesne sličnosti sa kultovima Eleusine: ali odlučujućeg uspeha je imao u V veku, jer se građevina koja mu je bila posvećena nalazila na samoj agori i služila istovremeno i kao zvanično skladište za gradsku arhivu. Fidija, ili možda njegov učenik Agorakrit, beše određen da iskleše mermerni kip koji je atinskoj uobrazilji pružao tačan izgled Majke bogova: žena obavijena ogrtačem sedi na prestolu, sa visokom valjkastom kapom na glavi, žrtvenom čašom u desnoj a timpanom u levoj ruci, dok dva lava leže kraj nje. Jednom utvrđen, plastični tip je nadahnjivao na stotine malih *ex-voto* sve do kraja starog veka. Drugi pak frigijski kult, Sabazidov kult, u kome je takođe bilo misterija i koji se približavao Dionisovom, gledao se uvek sa podozrenjem, bar u klasično doba: Aristofan ga u nekoliko mahova ismeva, a Demosten u svojoj besedi *O vencu* (259 i dalje) žestoko prebacuje svom protivniku Eshinu što mu se ovaj u mladosti posvećivao.

I najzad, u poslednjem vidu mnogoboštva čije bi mnogobrojne elemente bilo nepravilno određivati sa odviše logičke strogosti, pored tradicionalnih bogova, heroja i stranih bogova, Grci su u svojim verovanjima nalazili mesta i za ono što su nazvali *demonima*. Nema neodređenijeg verskog izraza. Reč *demon* može sasvim da se primeni na jednog boga i ponekad se pojavljuje u mlađih pisaca, kao i u Homera, jednostavno kao zamena za reč *teos*, »bog« naročito kad treba označiti jedan opšti ili zajednički pojam božanstva. Ali njime su se takođe i naročito određivala natprirodna nedovoljno određena bića nižeg reda u odnosu na velika tradicionalna božanstva: kod Hesioda ljudi zlatnog veka, a drugde ovaj ili onaj obogotvoreni smrtnik ili opet *Agatos Daimon*, dobri demon domaćeg ognjišta koji se rado prikazuje u obliku zmije. Tako se stvaralačkoj uobrazilji otvara široko polje u oblasti verskog ubeđenja. Pored i ispod tradicionalnih kultova sa čvrstim obrednim temeljima, božanski svet prihvata i svaku vrstu pojedinačnog verovanja, pod jedinim uslovom da ne postoji opasnost koja bi uzdrmala temelje društvenog tela. Ova raznolikost, neodređenost i nejasnost svakako su dosta doprinele trajanju grčke religije koja je lako mogla da obnovi ili obogati svoj duhovni sadržaj koristeći se postojanošću kultova: ona počiva na tradicijama ali ne poznaje dogme.

Razumljivo je, u takvim uslovima, što se velika smelost misli u oblasti vere mogla tako rano ispoljiti ne izazivajući sablazan ukoliko se ograničavala na oblast teorijskog. U jednoj religiji bez dogmi, bez svešteničke kaste, bez svetih knjiga, ostavljala se velika sloboda za pojedinčevu ocenu. Grci su se time štedro koristili. Već smo kod pesnika ukazali na veliku nezavisnost u odnosu na tradicionalne mitove koje oni bez oklevanja preinačuju, povodeći se za svojom uobraziljom ili moralnim naklonostima. Videli smo isto tako i koliko je krajnja prisnost, u kojoj je živeo, sa svojim bogovima, navodila grčki narod da ih pecka ne obazirući se na božansko veličanstvo: karikature i komedije obilno svedoče o tome. Ali teorijsko raz-

mišljanje nije pokazivalo ništa manje smelosti, a izazivalo je osudu samo kada se pokazivalo opasnim za društveni poredak. Sve dok se ograničavala na oblast ideja, ona je mogla da vređa samo mislioce a ne i političare. Platon u *Zakonima* svim silama napada ateizam, pošto na njega gleda kao na intelektualnu zabludu koja dovodi u opasnost i sama načela idealnog grada. Ali u istorijskoj stvarnosti ateisti se nikada nisu osuđivali ukoliko nisu nameravali da izbegnu obaveze koje se nameću svakom građaninu. Neverovanje je postajalo zločin samo ako je skretalo ka bogohuljenju.

Time se objašnjava izvanredna sloboda kritike koju je mnogoboštvo izazivalo među nekim misliocima još pre klasičnog doba. U VI veku, Ksenofan iz Kolofona, Pitagorin savremenik koji se takođe nastanio u Velikoj Grčkoj (gde je u Eleji, u Lukaniji, osnovao takozvanu *elejsku* školu koju su proslavili Parmenid i Zenon), pokazuje u nekoliko jasnih stihova da je antropomorfizam samo naivni odblesak ljudske slabosti: »Kada bi volovi, konji ili lavovi imali ruke, kad bi umeli svojim rukama da crtaju i izrađuju dela kakva rade ljudi, konji bi slikali slike bogova slične konjima, volovi volovima, i svako bi dao bogovima oblik svog sopstvenog tela.« Ili drugi odlomak: »Etiopljani vele da bogovi imaju zatupast nos i crnu kožu, Tračani vele da oni imaju plave oči i riđu kosu.« Tako Ksenofan, odbacujući antropomorfizam, ako ne i samo mnogoboštvo, smatra da je mnoštvo bogova, ukoliko i postoji, podvrgnuto jednom božanskom načelu, istovremeno večitom i nejasnom.

Kasnije je, u V veku, Anaksagora* iz Klazomene, prijatelj Periklov, bio u Atini osuđen što je posumnjao u božanski karakter zvezda, propovedajući da je Sunce usijana kugla čiju svetlost odbija Mesec: tako se on po svojim otkrićima izložio opasnosti da u narodu smanji verovanje u vračanje prema atmosferskim znacima. Zato su ga vrači od zanata, a naročito Diopeit, žučno napali, pošto su izdejstvovali da narod usvoji ukaz kojim se odobrava izvođenje pred sud svih onih koji ne bi verovali u bogove ili koji bi hteli da izlažu učenje o nebeskim pojavama. To iskoristiše Periklovi neprijatelji, pokušavajući da i samog Perikla napadnu preko jednoga njegova rođaka: Anaksagora, uznemiren, napusti grad. Pa ipak mnogi

Atinjani, počev sa Alkibijadom, nisu krili religijski skepticizam kojim su ih nadahnula učenja jednog Anaksagore ili jednog Protagore: no zato nisu bili proganjani. Da bi se u oblasti vere izazvao gnev države, bio je potreban ili neki politički razlog za koji bi neverovanje predstavljalo samo izgovor, ili pak pravo svetogrđe kao što je parodija Eleusinskih misterija u kojoj je učestvovao Alkibijad, ili razbijanje herma, što je raspalilo bes Atinjana uoči polaska u pohod na Siciliju. U tim slučajevima je atinska pravda bivala nemilosrdna: tako je prognala Dijagoru sa Mila, 415, zbog skrnavljenja misterija i ucenila njegovu glavu, pa je ovaj morao da napusti Atinu. Iz jednog čuvenog Lisijina govora je poznato da se strogo kažnjavao svako ko bi uništio ma i nehotice neku maslinu posvećenu boginji Ateni: Aristotel priča da je u početku zakon predviđao čak i smrtnu kaznu. Narodna svest je smatrala da bi, ukoliko se skrnavljenje ne bi primerno kaznilo, čitav grad ispaštao božanski gnev. Kažnjavao se ne toliko prestup u mišljenju koliko zločin protiv građanske solidarnosti.

Tako je bilo i na suđenju Sokratu, 399. Filosof je, sećamo se, bio optužen da izopačuje omladinu, da ne veruje u gradske bogove i da uvodi nova božanstva. Optužbu je podneo nepoznati mladić uz podršku političara Anita, koji je ranijih godina igrao važnu ulogu u demokratskoj stranci. Sokrata je osudilo 280 protiv 220 glasova od ukupno 500 sudija: samo za 30 glasova on bi bio oslobođen. Zašto je osuđen mudrac koga je Pitija označila za najučenijeg čoveka? Kako objasniti odluku pravde koja se, počev od Platonovih i Ksenofontovih pamfleta u prilog Sokratu, smatra neiskupljivom sramotom atinske demokratije? Razmatranje okolnosti prilikom suđenja dozvoljava da se na ovo pitanje lako odgovori.

Čestiti građani koji su sačinjavali sud Helieje i čiju buduću karikaturu predstavlja Aristofanov Filokleon u *Zoljama,* smatrao se ne bez oklevanja nadležnim da Sokrata optuži kako je svojim razgovorima i svojim prijateljstvom doprineo da se razvije nekolicina onih hladnih slavoljubaca zbog kojih je Atina toliko propatila tokom poslednjih petnaest godina: tu je Alkibijad, pokretač kobnog pohoda na Siciliju a zatim suviše vešti savetnik Lakedemonjana protiv sopstvene domovine; tu je Kritija, bezočni i pohlepni vođa Tri-

desetorice koji je, oborivši demokratiju, pogubio tolike Atinjane. Odnosi koji su obojicu vezivali za Sokrata bili su svima poznati a sudijama se može oprostiti što su na učitelja delimično preneli odgovornost za greške učenika. Ovo utoliko pre što Sokratovi prijatelji u mladosti nimalo nisu krili sklonosti koje je dobri atinski narod veoma malo cenio: predrasude u prilog Sparte, smatrane za grad sa boljom upravom od Atine; ispoljavanje filosofske radoznalosti i dijalektičke veštine koje su se, zahvaljujući primeru njihovog učitelja široko razvile i koje su im u razgovoru davale tako jasnu nadmoćnost da se sagovornik morao postideti; isticali su se slobodom rasuđivanja koja je, uz njihov mladalački zanos, dovodila u pitanje i najpouzdanije istine; najzad — a to nije najbeznačajnije — imali su otvorenu naklonost za pederastiju, »dorsku ljubav«, tako uvažavanu u Lakedemonu, kojom su se rado zabavljali u svojoj grupici, kao što očito pokazuje Platonova *Gozba* i koju su upražnjavali bez ikakvog ustezanja. Međutim, prosečni Atinjanin je, kao što se jasno vidi pri čitanju Aristofana, osećao prema ovom poroku koliko zgražanje toliko i prezrenje: on je u njemu video, sem razvratnosti duha i čula, znak raspoznavanja aristokratskog »bratstva«, udruživanje sa političkim ciljevima od kojih je demokratija s pravom morala da zazire. Svi ovi veoma samozadovoljni mladi ljudi, većinom potekli iz najbogatijih atinskih porodica, nisu izazivali mnogo simpatija među ljudima izvan svoga kruga. Na Sokrata, koga su okruživali poštovanjem teško razumljivim za neupućene, prenelo se neprijateljstvo koje su oni izazivali. Tako je izgledalo da optužba zbog kvarenja omladine počiva na ozbiljnim temeljima: preko čestitog Ksenofonta i Platona ovenčanog svom njegovom genijalnošću, mi danas na suđenju slušamo samo jednu stranku.

Osim ovih okolnosti koje su možda manje opravdanja a više izgovori, to versko suđenje bilo je istovremeno i građansko. A tu treba gledati stvarnosti u lice ne prihvatajući suviše brzo srdžbu učenika pogođenih u njihovom divljenju prema učitelju koji je umeo da ih opčini. Da li je Sokrat predstavljao opasnost za moralnu i političku ravnotežu atinske demokratije? Bez oklevanja se može odgovoriti da jeste. Čitajući prve Platonove dijaloge, više nego

kroz osrednju hagiografiju *Znamenitih ljudi*, vidimo Sokrata kao veoma veštog sofistu, sposobnog da i najveće prepredenjake, jednog Protagoru i jednog Gorgiju, dovede u škripac upotrebom jedne više dijalektike koja ni sama nije lišena spornih postupaka kao što je, na primer, nedoumica o raznim značenjima jednog istog izraza. Vičan tom oružju, Sokrat se njime služi kako bi doveo u protivrečnost svog sagovornika i kako bi mu pokazao da više ni u šta nije siguran, što je veoma neugodan položaj a možda i neophodna polazna tačka svake filosofije, koja, namećući se jednom nedovoljno snažnom duhu može da navede na skepticizam ili obeshrabrenje ili čak i na odbacivanje svih obzira. Pošto se nešto uništi, treba ponovo graditi: međutim, Sokrat nikad ne zaključuje. On vodi ka sumnji ali ne obećava nikakvu izvesnost. Svakako da njegov plemeniti život mislioca i građanina, njegovo iskreno učešće u vojnoj službi i građanskim dužnostima (kao u Arginuskim događajima), njegovo nekoristoljublje, siromaštvo, religiozno poštovanje zakona, privrženost otvorenom mišljenju i istini, čak i po cenu sopstvene glave, pružaju divne primere o kojima se razmišlja iz pokolenja i pokolenje. Ali ko ga je video takvim, osim najprisnijih među njegovim savremenicima? Narod je pamtio njegov spoljni izgled, slikovitu priliku koja podseća na Silena, veštinu baratanja zbunjujućim pitanjima, uvek prisutnu sumnju, redovno odsustvo bilo kakvog pozitivnog zaključka. Narod ga je lako zamenjivao sa filosofima prirode, kao što je bio Anaksagora, ranije optužen za bogohuljenje, ili sa sofistima, kao što je Protagora koji je takođe proterivan zbog svog rušilačkog skepticizma. Sokrat se uistinu često pozivao na taj unutarnji glas, na tog prisnog demona koji ga je savetovao u teškim prilikama i čije posredovanje je smatrao božanskim ispoljavanjem. Ali već je i sama pomisao na to prisno i tajno jedinstvo sa božanstvom, izvan bilo kakvog konkretnog obreda, dovodila u nedoumicu prostog čoveka: tu se sumnjalo na ko zna kakvo ugrožavanje tradicionalne religije, kao da bi antički zaštitnici grada morali jednog dana da ustupe mesto ovom nepoznatom bogu. Kako bi okviri države, koji su svi počivali na pravom i dobrovoljnom učestvovanju u obredima, mogli i dalje da postoje ako bi sutrašnji građani, pokolebani u svojim

ubeđenjima usled Sokratovog učenja, počeli da sumnjaju u sve, raspolažući jedino tim čudnim tajnim glasom za koji je samo jedan starac tvrdio da ga čuje u svome srcu?

Ne znam jesu li Melet, Anit i Likon izneli ove primere pred sudije Helieje. Ali može se smatrati za verovatno da su ih mnoge sudije uzele u razmatranje tokom suđenja, pre nego što su u bronzanu urnu za sakupljanje glasova stavili tantuz sa ispupčenom stabljikom koji oslobađa, ili sa izdubenom, koji osuđuje. Što se 220 od 500 članova suda opredelilo za ispupčenu stabljiku, radije odlučivši da oslobode jednog pravednika nego da na prvi pogled pruže koristan primer državi, to može da služi na čast atinskoj demokratiji. Što se tiče drugih, oni su mislili da služe gradu, ali su to bez sumnje činili pogrešno, a svakako i odveć kasno: jer se duh slobodnog ispitivanja uvukao u suviše veliki broj mislilačkih glava a da bi stara religija mogla preživeti zajedno sa društvenim poretkom čije je jemstvo i odblesak ona predstavljala.

GLAVA VII

GRAĐANIN U GRADU

Ako je Grk arhajskog i klasičnog doba vojnik, to je zato da bi odgovorio na poziv svoga grada. Ako učestvuje u verskim obredima svojih predaka, to čini uglavnom u okviru grada. Ovaj se oblik društvenog uređenja činio klasičnim grčkim misliocima (izuzimajući nekolicinu sofista) kao jasno obeležje civilizovanog čoveka. To shvatanje je najbolje izraženo u uvodu Aristotelove *Politike,* gde filosof, u suton svoga života, posvećenog velikim delom proučavanju političkih uređenja grčkog sveta, definiše čoveka kao »biće koje živi u gradu« i pokazuje da, »ako je grad bio stvoren kako bi ovome omogućio da živi, on mu, jednom, pruža i uslove da živi dobro«, dajući mu načina da bude nezavisan. Teorijsko gledište, nema sumnje, ali gledište koje želi da prikaže jednu stvarnost koju je Aristotel, još bolje od svoga učitelja Platona, u njenoj konkretnoj složenosti divno poznavao. Pojam grada, originalne i dugovečne tvorevine grčkog naroda, zagospodario je čitavom njegovom istorijom i mišlju. Prenet u Rim, izmenjen i obogaćen prema njegovim potrebama, on je zaveštan čitavoj Evropi, koja je velikim delom iz njega izvukla savremeno shvatanje države. To je dovoljno da se razume njegov značaj u istoriji naše civilizacije.

Reč »grad«, *polis,* ima već kod Homera tri različita značenja. Ona katkad označava gradsko naselje, katkad političku jedinicu koja predstavlja jednu državu, ponekad skup građana posmatranih

kao jedno telo: tri značenja koja bi se mogla doslovno prevesti latinskim rečima *urbs*, *civitas* i *cives*. U klasičnom jeziku dvosmislenost se zadržava u tolikoj meri da reč *polis* Herodot ili Ksenofont po potrebi upotrebljavaju da označe varvarske varoši. Međutim, čim neki grčki pisac ima u vidu političke izraze, značenje koje pridaje reči *polis* je sasvim jasno: to je politička i društvena jedinica koja predstavlja osnovu helenskog sveta i koja zajedno sa svojstvenošću jezika čini ono što ga odvaja od varvarskog sveta. Pokušajmo da objasnimo sadržinu ovog pojma.

Po Aristotelu, grad je rezultat političkog jedinstva ostvarenog između dvaju ili više sela. Čuveni istorijski primeri dobro potkrepljuju tu tvrdnju, kao opštepoznati *sinoikizam*, ili ujedinjenje varošica Atike da bi se osnovao grad Atina, delo koje je grčka istoriografija pripisala Tezeju. Obična posledica toga bilo je obrazovanje nekog važnijeg gradskog središta kao sedišta nove države. Zato se često dešava da se politički grad izjednačuje sa varoši čije ime nosi. Ali, moglo se dogoditi da se nikakvo gradsko naselje ne stvori posle sporazuma između sela, pa ipak je, u očima Grka, grad osnovan zajedničkom željom njegovih žitelja. To se vrlo dobro vidi iz jednog odlomka Pausanijina (X, 4), gde on pominje jedan bedni grad u Fokidi: »Na dvadeset stadija (oko četiri kilometra) od Heroneje nalazi se grad Panopejaca, ako mogu da se nazovu građanima ljudi koji nemaju ni upravnih prostorija, ni vežbaonice, ni pozorišta, ni javnog trga, ni vodovoda za česmu i koji žive tamo, na ivici jedne jaruge, u kolibama upola ukopanim u zemlju, kao što su kolibe gorštaka. Ipak im je područje ograničeno u odnosu na područje njihovih suseda i oni šalju izaslanike u saveznu skupštinu Fokide. Najzad, oni pričaju da ime njihovog grada potiče od imena oca Epeja.« Ovaj Epej*, čiji se otac zvao Panopej, bio je graditelj Trojanskog konja. Iz ovog teksta se vidi koji su uslovi bili neophodni da se definiše jedan grad: zajedničko područje strogo ograničeno, minimum političkog ustrojstva priznat od susednih gradova i, najzad, ono što u očima Grka nije bilo sasvim beznačajno, a to je neki začetak istorije, to jest bar neka legenda o osnivanju sa kultom koji se za nju vezuje. Međutim, samo iznenađenje Pausanije pri pogledu na tu jadnu varošicu poka-

zuje da je obično pojam grada podrazumevao postojanje gradskog naselja sa svim udobnostima i neophodnim službama jedne grčke varoši.

Sićušnost područja grčkih gradova već je bila pomenuta: osim najvećih, Sparte i Atine u samoj Grčkoj, Rodosa među ostrvima, Sirakuse ili Kirene preko mora, ostaje samo jedan mali obradiv pojas oko glavnog naselja, sa nekoliko planinskih pašnjaka ili priobalnih ostrvaca. Vrlo često može da se obuhvati čitavo područje, ili njegov najveći deo, jednim pogledom. Granice su jasno određene samo u obradivim predelima. U planinama one ostaju nejasne i to dovodi do čestih sukoba između čobana. Polje obrađuju ili slobodni seljaci okupljeni po selima, koji rade i svoju sopstvenu zemlju, ili robovi sa jednog velikog seoskog imanja, kao što je ono o čijem upravljanju Ishomah govori u *Privredi* Ksenofontovoj. Sistem zemljišnog poseda menjaće se u velikoj zavisnosti od oblasti i razdoblja. Videli smo kako su u Atici Solon, a zatim Pisistrat uveli mere povoljne za održavanje sitnog poseda, a da to ipak nije izazvalo nestanak velikih imanja. Jedan Simon, jedan Perikle imali su vrlo prostrane posede koji su im donosili znatne prihode. Ti bogati veleposednici stanovali su obično u varoši, mada su na svojim imanjima imali kuće kao što je ona Ishomahova, dosta slične dvorcima homerskih velikaša. Verovatno izgrađene od sirove opeke, one nisu ostavile jasne (merljive) tragove na zemljištu i treba ih zamisliti prema nedovoljno jasnim tekstovima. Izložena jugu, kuća obuhvata nekoliko odaja za dnevni boravak i jednu spavaću sobu za gospodare, sa odeljenjima koja služe kao kuhinja i kupatilo: ostave podešene za čuvanje voća, žita, suvog povrća i zrnevlja; odvojene prostorije za robove; najzad, skladišta za ubijenu i živu stoku. Imanja slobodnih seljaka su očigledno bila mnogo skromnija. Ali iz Aristofanovih sećanja znamo da težak život koji su oni tu vodili nije bio bez izvesnog čara.

U izvesnim krajevima, gde je bezbednost bila loša, sela i zamkovi su morali da se utvrđuju: to je, na primer, slučaj u Kirenaiki, gde su strahovali od upada libijskih pljačkaša koji su dolazili iz udaljenih stepa. Jedna obična kula od kamena koja je predstavljala malo utvrđenje bila je dovoljna da obeshrabri napadača; videli smo

da su one česte po Grčkoj i po graničnim oblastima. Slobodni seljak, uvek dužan da odgovori vojnim obavezama, držao je kod sebe oružje i mogao je odmah da se odazove na mobilizaciju.

Svuda se gajilo žito, ječam naročito, pšenica ako je bilo moguće. Grčka zemlja nije baš pogodna za to, ali, pošto je ideal grada bila privredna autarkija, želelo se pre svega da se obradom zemlje obezbedi pogača, kaša i hleb, koji su činili osnovnu ishranu. Bob, sočivo, naut, neko zeleno povrće, beli i crni luk gajili su se u povrtnjaku. Voćnjak je bio zasađen smokvama, koje su uspevale naročito dobro u Atici, dunjama, kruškama i jabukama. Maslina, sveto drvo boginje Atene, davala je maslinke i ulje u izobilju, kao i danas u čitavoj Grčkoj. Mirišljave biljke, majčina dušica, kim, bosiljak, majoran, bile su na ceni za kuvanje. Vinova loza se dizala ili u čardaklijama, ili se pružala u redovima, slobodna ili pridržavana dvokrakim pritkama, kao što su one koje Trigej namerava da izdelje od drveta kopalja koja u miru neće biti više potrebna. Ovce i koze pasle su u planini. Nekoliko krava i volova, retkih i tim pre ljubomorno čuvanih za velike žrtve, pomagalo je zemljoradniku u njegovom poslu. Košnice su davale med, koji je služio umesto šećera.

Drugi seoski poduhvati imali su za cilj iskorišćavanje prirodnih bogatstava, ako ne u industrijske, ono u zanatske svrhe. To je slučaj sa drvosečama koji su snabdevali drvnom građom i sa ugljarima koji su mlade zelene hrastove šume pretvarali u drveni ugalj. Aristofan ih je u svojim *Aharnjanima* izveo na pozornicu sa žarom i naklonošću. Smolu su dobijali iz smolastih šuma, kao i drvo za brodove, ali sopstvena grčka proizvodnja nije zadovoljavala potrebe brodogradnje, tako da se u velikoj meri moralo pribegavati uvozu. Lan se gajio u Elidi, jedinoj oblasti poluostrva koja je za tu biljku imala dovoljno vode: u drugim krajevima bili su prinuđeni da uvoze lan iz Male Azije ili Egipta. Što se tiče vune, grčka stada su pružala ono što je glavno: svaka kuća je prela i tkala svoja svakodnevna odela i to je bilo glavno zanimanje žena. Samo su skupoceni proizvodi dolazili iz inostranstva i predstavljali predmet trgovine. Ista stvar je bila i sa kožom: obuća ili ogrtači od jareće kože, kape za zaštitu od kiše,

mešine i torbe bile su izrađivane u porodici, osim u varoši, gde su se obraćali obučenim zanatlijama.

Izvan naselja najveću korist su donosili kamenolomi i rudnici. Nalazišta gline u Atici i Korintu davala su sirovinu mnogobrojnim grnčarskim radionicama. Majdani mermera na Penteličkoj gori kod Atine i na brdu Aliki na ostrvu Tasosu bili su površinski, dok su na Parosu, na Kikladima, bili uglavnom podzemni i zalazili su duboko u planinu: mermer iz ovih poslednjih, izuzetne beline i prozračnosti, bio je vrlo tražen u vajarstvu i kao takav predmet žive trgovine. Nazivan je *lihnitom,* od *lihnos,* »svetiljka«, svakako manje zbog toga što je bio sjajan, već što se vadio pri svetlosti svetiljki. Raznovrstan građevinski kamen pružao je mogućnost za slične svrhe: poznati su čuveni kamenolomi, ili *latomije,* u Sirakusi, koji su videli samrtne muke atinskih zarobljenika posle sicilijanskog sloma. Kod Kirene, u Libiji, još se vide na mnogim mestima sprudovi školjčanog krečnjaka od kojih su odvojeni blokovi namenjeni za spomenike ove velike afričke varoši.

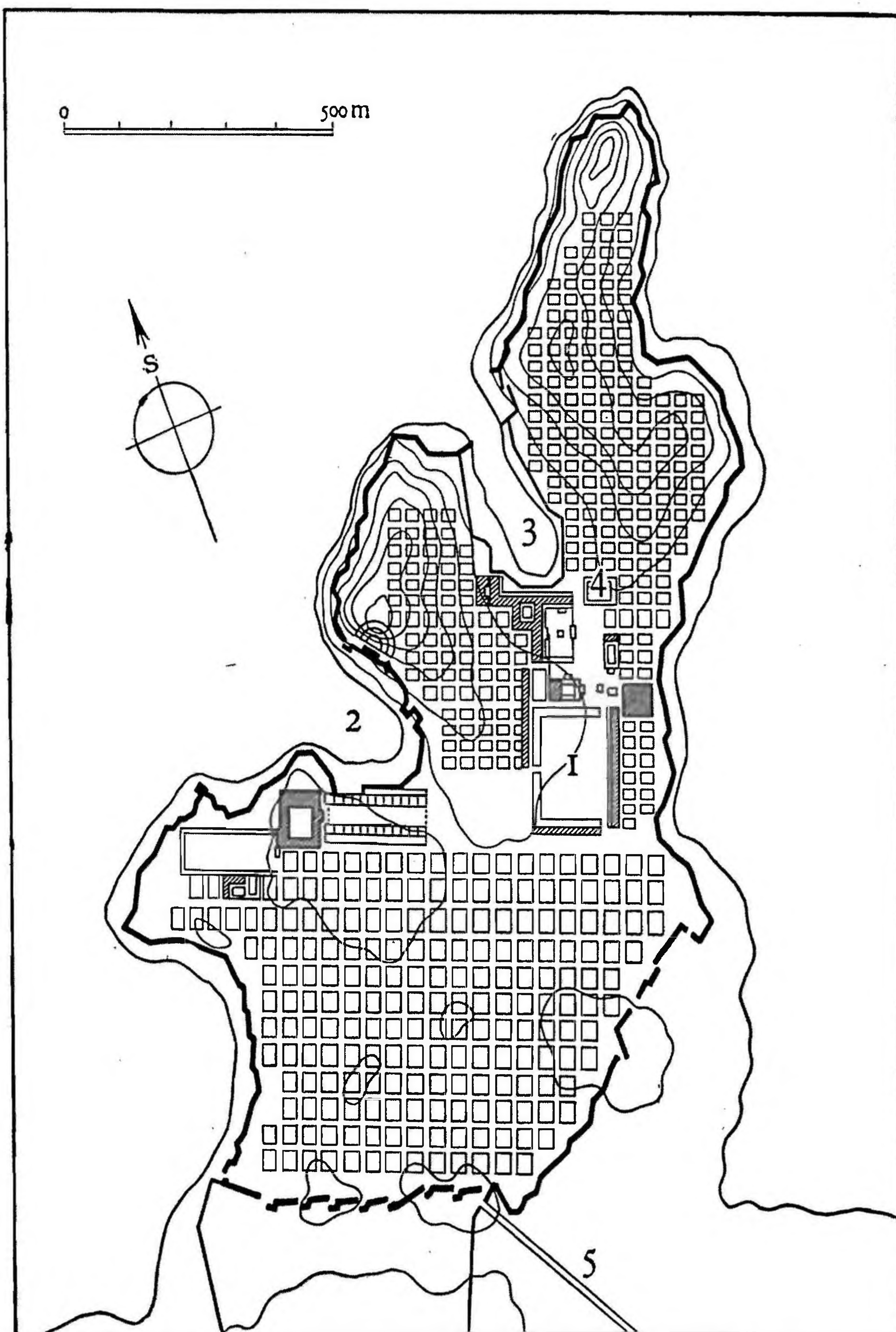
Rudnici gvožđa i bakra su manje poznati. Nasuprot tome, bolje smo obavešteni o rudnicima plemenitih metala, koji su, zbog pohlepe koju su izazivali i uloge koju su odigrali u međunarodnoj politici, privukli pažnju starih pisaca. Oni su doneli blagostanje Tasosu, a malom ostrvu Sifnosu, u Kikladima, ugled koji je malo trajao, ali koji mu je omogućio da oko 530. podigne u Delfima raskošno ukrašenu riznicu. Na Pangejskoj gori, u Trakiji, u rudnicima zlata u Skapte-Hile, »Podlokana šuma«, radili su domoroci, ali za račun Grka. Tukidid, koji je bio vlasnik nekih od ovih rudnika, proveo je tu izgnanstvo i odatle, dok je pisao svoju *Istoriju,* izvukao glavni deo svojih prihoda. Ali najvažniji rudnici bili su u Laurionu*, na krajnjem jugoistoku Atike. Tu se još uvek mogu videti niski i uzani hodnici gde su robovi rudari stupali presamićeni duž slojeva srebrovitog olova. Nekoliko hiljada porobljenih radnika bilo je uposleno u vađenju i preradi rude, od koje su na licu mesta dobijane poluge olova i dovoljno prečišćenog srebra, koje je služilo za kovanje čuvenog atinskog novca, »laurionskih buljina«, tako nazvanog

zbog uobičajenog simbola koji ukrašava njegovo naličje. Jedna od kovnica novca bila je podignuta kod samog rudnika.

Mada se grad izdržava od rada seoskog stanovništva, ipak se u varoši obavljaju poslovi važni za pojedince kao i za državu. Zato je već od arhajskog doba, i pored osećanja za prirodu koje je uvek bilo vrlo razvijeno kod Helena, grčka civilizacija pre svega gradska: nju su stvorili ljudi koji su živeli u zbijenim grupama i ona daje prvo mesto društvenim odnosima. Kako izgleda jedna grčka varoš u arhajsko i klasično doba? Ma koliko da je skromna, ona je glavno mesto jedne države: u njoj se, dakle, odvijaju glavne službe koje su smisao postojanja države i ona im pruža odgovarajuće prostorije. Tu su svetilišta za javne kultove, utvrđenja za odbranu građana od spoljnih napada (bila to akropola preuređena u odbrambeno sklonište, ili bedem kojim je opasana čitava varoš, ili oboje u isti mah), jedan veliki trg, ili *agora**, koji je služio kao tržnica gde su se zaključivali trgovački poslovi i kao političko zborište, fontane za snabdevanje vodom, neophodnom za život, i, najzad, posebne zgrade namenjene raznim upravnim i sudskim nadleštvima. Oko ovih javnih zgrada, koje su većinom skupljene na akropoli ili oko agore, širi se mreža ulica, u neredu koji pre V veka pokazuje potpuno odsustvo postojanja ma kakvog opšteg plana. Tek posle persijskih ratova i po uzoru na ono što je urađeno za obnovu Mileta (razorenog od Persijanaca 494), pojaviše se prva nastojanja oko urbanizacije uz upotrebu pravougaonog plana, koji su zvali i plan »na kocke«. Odlučujuća uloga u ovom napretku pripisuje se arhitekti Hipodamu* iz Mileta,

(Po A. von Gerkanu i R. Martinu.) Miletski urbanisti su u V veku rekonstruisali varoš po racionalnim načelima koja su stvorila školu. Izduženo poluostrvo (oko 2 km) bilo je izdeljeno na tri glavne gradske četvrti koje su međusobno bile razdvojene sa dve duboko usečene luke. Na mestu spajanja triju četvrti nalazio se niski pojas (1), namenjen javnim zgradama i glavnoj (takozvanoj južnoj) agori. Šira luka (2) je okružena pozorištem, koje se oslanja na padine brežuljaka, i Ateninim svetilištem sa juga. Druga luka (3), nazvana Lavlja luka, nešto je uža i povezana je sa trgom u blizini kojega se uzdiže svetilište (4) Apolona Delfskog. Helenističke i rimske građevine, koje se nalaze na datom planu, lako su se uklopile u okvir što su ga dali arhitekti iz V veka. Bedem se obično pruža zupčastom linijom. Široki pravolinijski drum (5), koji odatle polazi ukoso prema jugoistoku, vodio je do čuvenog Apolonovog svetilišta u Didimu. ▶

19. GRAD MILET

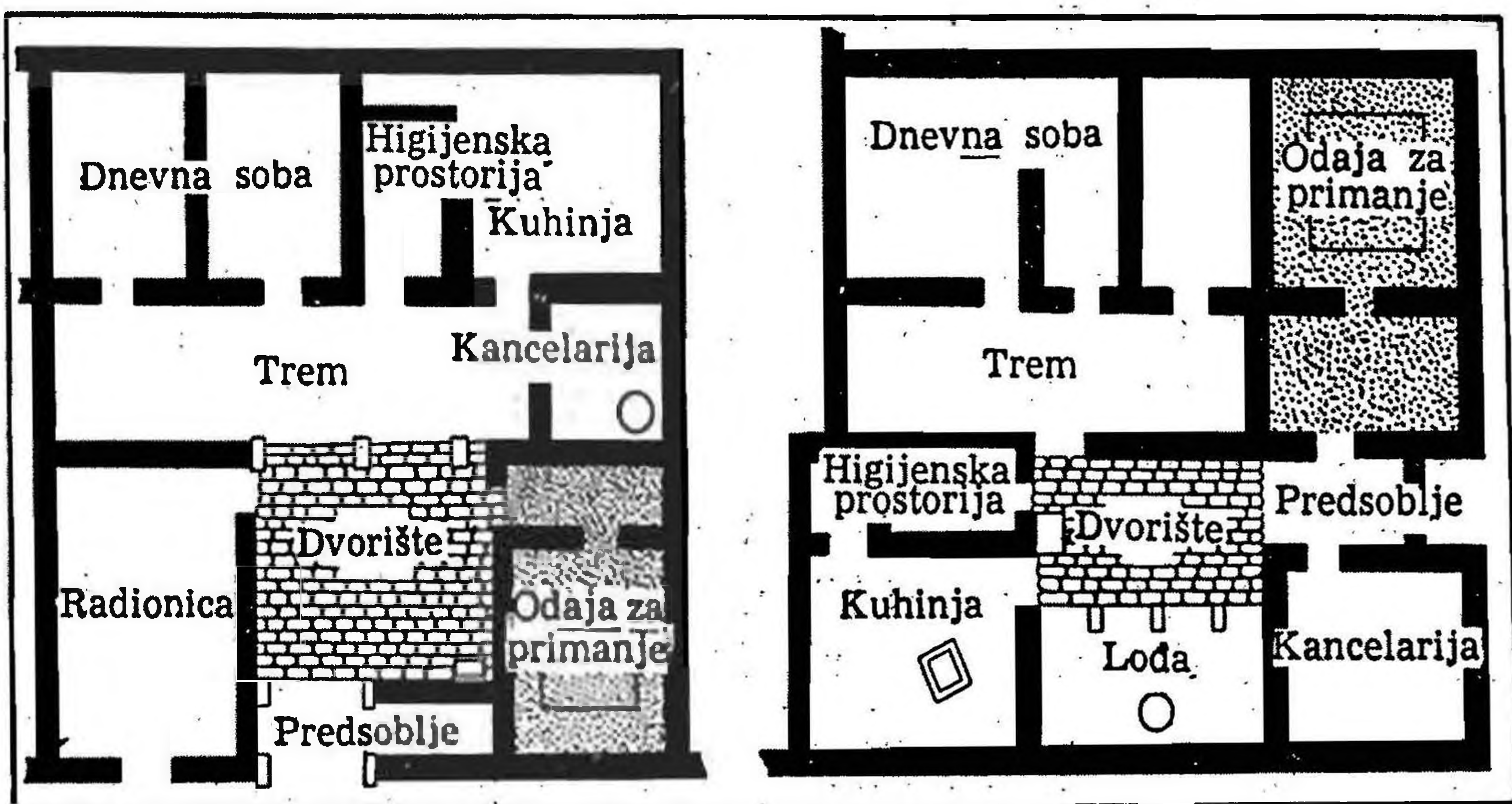

koji je sačinio plan Pireja, na Temistoklov zahtev, i učestvovao u podizanju Turija od 444. do 443. Aristotel, u svojoj *Politici* (1267 b), prikazuje ga zaokupljenog ne samo arhitekturom već i političkom filosofijom, a izvesno je da ova težnja za racionalizacijom u podizanju varoši vodi poreklo od matematičkog shvatanja koje je zasnovao Tales iz Mileta, a razradili Anaksimandar i Anaksimen, odakle i potiče ime *miletske škole*, koje joj je s pravom dato. Međutim, sve te novine doprle su samo do novih i nisu izmenile izgled starih gradova.

Uostalom, prevelika različnost položaja gradskih naselja nije u početku išla na ruku uopštenom usvajanju jednog logičnog plana. Ravničarske varoši su se obično razvile oko ili pored nekog uzvišenja koje je služilo kao akropola: odatle potiču topografske teškoće pri uspostavljanju veze između gornje i donje varoši. Planinske varoši, kao Delfi, bile su veoma neravne. Malo je gradova u samoj Grčkoj koji su podignuti neposredno na morskoj obali: ni Atina, ni Sparta, ni Argos, ni Teba, čak ni Korint nisu luke. Čak i kad je obala blizu, kao u Korintu i Atini, pristanište je odvojeno od varoši, kao da su Grci arhajskog doba gajili neku sumnju u pogledu opasnosti koje dolaze sa mora: uspomena na gusarstvo iz geometrijskih vremena, koja će se u Platonovim *Zakonima* (IV, 704 b i sledeći) pretvoriti u teorijsku osudu primorskih naselja. Nasuprot tome, većina kolonijalnih gradova, osnovanih od doseljenika koji su došli morem, nalazi se na obali. Izuzetak Kirene i Barke, dva velika libijska grada, podignuta u unutrašnjosti zemlje, još više ističe posebni karakter grčkog grada u ovom delu Afrike.

Privatne kuće odudaraju svojim skromnim razmerama i krajnjom jednostavnošću od uobičajenog sjaja javnih građevina. Retko su građene od kamena: njihovi zidovi od sirove opeke ili blata sa slamom, koji leže na niskoj sokli, olakšavaju posao lopovima ili »provalnicima zidova«. O najstarijem dobu nemamo nikakvih obaveštenja, ali za klasično doba podaci iz tekstova i rezultati iskopavanja u Olintu omogućuju nam da donekle zamislimo grčku kuću. Razorena 348. od Filipovih trupa, ova varoš nije bila više osvajana: američki arheolozi su postupno raskrčili njene ruševine, tako da je

20. KUĆE U OLINTU

(Po R. Martinu.) Ove dve kuće otkopane u Olintu, potiču iz dva različita bloka. U osnovi prizemlja raspoznaju se glavne stambene prostorije: popločano dvorište u koje se sa ulice ulazi kroz predvorje; portik, ili lođija, koji vodi u to dvorište; odaje za stanovanje ili za primanje i prostorije za poslugu, a posebno blok sa kuhinjom i kupatilom.

podroban plan više varoških četvrti od tada poznat. Reč je o novim četvrtima za koje je plan napravljen pred kraj V veka. Stoga su izgrađene kuće raspoređene ne u nesređenim grupama, kao u starijim varošima, već u pravougaonim celinama, omeđenim ulicama sa kockama kao na šahovskoj tabli: to je već sistem blokova koji će biti svuda usvojen u helenističko doba i koji će Rimljani nazivati »ostrvca«, ili *insule*. Dok su atinske kuće retko imale zidove koji se seku pod pravim uglom, olintske kuće obično opisuju kvadrat (prosečno 17 metara od strane). Na tom prostoru jedno dvorište polazi od sredine južne strane i služi kao hodnik odajama prizemlja koje ga okružuju sa tri strane. Severna strana dvorišta pokrivena je jednim portikom *(pastas)*, iza koje dolaze dnevne sobe stana. Jedna celina ostava-kuhinja-kupatilo *(oikos)* i soba za prijem *(andrôn)* sa svojim predsobljem zauzimaju ostatak prizemlja. Sprat, na koji se išlo drvenim stepenicama, nalazio se često iznad severnog krila i završavao se jednim hodnikom iznad portika. Krov nije imao oblik terase, kao u varošima prave Grčke, već je, zbog kišovitog pod-

neblja Halkidike, imao okrugle crepove na dve vode. Po tekstovima se čini da su odaje na spratu pripadale ženama.

Privatna kuća predstavljala je pravilo u klasičnoj Grčkoj. Svakako, tekstovi pominju u Atini IV veka nekoliko zajedničkih zgrada koje su se zvale *sinoikia*, nasuprot običnoj kući, *oikia*. Ali to je predstavljalo izuzetak i visoka kuća sa više spratova razvila se tek u Rimu. Nekoliko imućnijih ljudi stanovalo je u velikim vilama sa mnogobrojnim sobama, prostranim dvorištima sa porticima i vrtovima, kao što je ona Kaliasova, gde će Sokrat sresti Protagoru, u dijalogu Platonovu. Ali i tu je raskoš bila uzdržana: podovni mozaici, koji su otkriveni u najbogatijim kućama Olinta i koji su najstariji za koje znamo, načinjeni su od crnih i belih kamičaka, bez ikakvog udešavanja. Zidovi su bili belo okrečeni ili doterani bojom sa jednostavnim šarama. Trebalo je biti Alkibijad i čovek koliko bogat toliko i nastran pa ukrasiti freskama zidove svoje kuće. Nameštaj se sastojao od sanduka, kreveta, stolova, stolica i stoličica, kojima treba dodati tepihe i tapete, često dobavljane sa istoka. Pored običnog posuđa od terakote iz domaćeg zanatstva, kod bogataša se mogla naći slikana keramika odličnog kvaliteta i vaze od metala, bronze i naročito srebra, koje su davale veliki sjaj postavljenom stolu. Ipak, kad se pročita popis Alkibijadovih dobara, koja su bila prodata posle njegove osude u parnici oko Misterija, onako kako nam to kazuje jedan tadašnji natpis, nema se utisak da je tu u pitanju neko izuzetno bogatstvo. Onda se razume što je Sokrat u Platonovom *Alkibijadu* (123 b i sledeći) istakao ogromnu razliku u sredstvima po kojoj su se i najbogatiji Grci odvajali od istočnjačkih vladara. Do klasičnog doba istinska raskoš bila je prepuštena samo bogovima.

U varoši, kao i na selu, najveći deo grubih poslova obavljali su robovi. Oni obavljaju pre svega glavne domaće poslove u svakoj kući, gde je minimum služinčadi neophodan: samo veoma siromašan čovek (ili početkom IV veka jedan kinički filosof) nema ni jednog roba. Pored tih domaćih poslova, robovi se bave i zanatima, jer,

osim u nekoliko veoma retkih slučajeva, o industriji u to vreme ne može se govoriti. Navodi se kao izuzetak primer oružnice u Atini, krajem V veka, od koje su imali koristi besednik Lisija* i njegov brat Polemarh. Po rečima samog Lisije (*Protiv Eratostena*, 19), u vreme kada je za vladavine Tridesetorice imovina oba brata bila zaplenjena, oni su imali u službi 120 robova, a u skladištu 700 štitova. Već je njihov otac, Sirakušanin Kefalos, kao što kaže Platon, koji ga prikazuje u početku *Republike*, bio smatran za jednog od najbogatijih ljudi Atine. Međutim, ogromnoj većini zanatlija i trgovaca bilo je dovoljno nekoliko robova za potrebe posla. Čovek koji se, kao invalid Lisija, bavi nekim malim zanatom bez ikakve robovske radne snage, zaista je blizu siromaštva.

Uostalom, gajilo se izvesno prezrenje prema ručnom radu: čak i sama reč radnik, *banausos*, imala je u sebi nešto neugodno, a još više reč *kapelos*, koja označava sitnog trgovca. Onaj ko se bavi nekim poslom te vrste, čak ako je to i istinska veština, ne uživa neko poštovanje u grčkom društvu, čak i u onom najdemokratskijem, kao što je atinsko. Kao što se to lepo vidi i kod Platona, pravo zanimanje dostojno slobodnog čoveka je učešće u javnim poslovima: mladi ljudi iz visokih porodica koji su sačinjavali Sokratov krug nisu imali drugih težnji, a »slobodoumno« vaspitanje koje im je pružano nije imalo drugog cilja nego da ih za to pripremi — ili se bar to zamišljalo, u šta je Sokrat sumnjao. Herodot je, nekoliko godina ranije, zapažao da Heleni, kako je on mislio, po uzoru na Egipćane, smatraju da je bavljenje nekim ručnim zanatom nedovoljno cenjeno (II, 167): u Lakedemonu, tvrdi on, ta predrasuda bila je veoma ukorenjena, a najslabija u Korintu. Istina je da je u Atini jedan Solonov zakon propisivao kazne za svakog besposlenog građanina: ali mi ne znamo tačno šta se nazivalo besposlenošću i ne čini nam se da je taj zakon baš izmenio opšte shvatanje o ručnom radu. Prihvaćena shvatanja su se promenila od Homerovog doba: zaista, u nekoliko navrata, *Odiseja* ističe Ulisovu veštinu u grubom radu, umešnost čoveka koji se svojom velikom oštroumnošću koristi i kad pravi jednu postelju i kad zapoveda u ratu, a da u očima pesnika i njegovih slušalaca kralj Itake ništa ne gubi zbog svega toga, baš naprotiv! Van

svake sumnje, tu nije bilo reči o nekakvom plaćenom radu, koji je po mišljenju Grka klasičnog doba bio nedostojan, već o samostalnom poslu. Uporedimo ipak divljenje koje kod Homera izaziva Ulisov splav ili postelja sa nipodaštavanjem koje izražava Kalikles, u Platonovom *Gorgiji* (512 c), kad govori o stručnim sposobnostima graditelja, pa ćemo videti koliko su se vremena promenila.

Zbog svega toga, i nasuprot onome što bi se moglo pomisliti, u praksi, jedan »demokratski« grad kao što je Atina nije ništa više od aristokratskih gradova pridavao važnost zanatskim delatnostima. Nesumnjivo, Perikle u čuvenoj besedi koju mu Tukidid pripisuje (II, 40), podvlači činjenicu da njegova otadžbina omogućuje zanatlijama i radnicima, ako su građani, da učestvuju u vođenju državnih poslova: ali je taj isti Perikle, uvodeći običaj da se isplaćuje neka vrsta dnevnice (*mistos*) svakom građaninu koji ima neku javnu službu, bili to činovnici, članovi Saveta, sudije ili vojnici u ratu, uspeo u velikoj meri da odvrati svoje sugrađane od proizvodnog rada i da ih privoli da traže ta mesta, skromno plaćena, ali koja su ipak mogla da obezbede život od danas do sutra. Stoga su u Atini ručni zanati bili sve više prepuštani robovima i odomaćenim strancima, ili *metecima*, kojih je bilo u velikom broju: proučavajući račune koji se odnose na gradnju hrama *Erehtejona* na Akropolju, račune koji su nam poznati iz natpisâ, vidimo da i među 107 radnika, koliko se moglo utvrditi, nalazimo samo 14 građana, dok ostatak sačinjavaju meteci i robovi.

Iz toga se vidi bitno aristokratski karakter grčkog grada, čak i onda kad se on proglašava narodnom državom. Pojmovi aristokratije i demokratije upotrebljavaju se kod Helena samo kad se odnose na jedno telo građana koji učestvuju više ili manje u državnim poslovima. Međutim, ovaj skup građana, daleko od toga da obuhvata veći deo stanovnika, predstavlja u stvari jednu povlašćenu manjinu, izuzev možda u nekoliko planinskih gradova, gde su bili isuviše siromašni da kupe i izdržavaju mnogo robova. Ali svi veći grčki gradovi pružaju istu sliku. Građani su jedini nosioci ne samo političkih već i građanskih prava, kao što je pravo da imaju nekretninu, zemlju ili kuće. Pored njih se odomaćeni stranci, »sustanovnici« (pra-

vo značenje reči *metek)*, nalaze u posebnom položaju koji im obezbeđuje izvesna prava: oni mogu da dobiju poreznički i vojnu službu, što propisuje država, ali nemaju nikakvih političkih prava. Sparta ne dozvoljava strancima da prebivaju na njenom tlu dok ih Atina, naprotiv, rado prima i oni tamo imaju važnu ulogu u industriji, trgovini i duhovnom životu. Na kraju, stanovnici robovi su često isto tako brojni kao i građani, a ponekad ih ima i više.

Pored robova u pravom smislu reči, u Tesaliji, na Kritu i lakedemonskoj državi nailazi se na klasu otroka vezanih za zemlju. U Sparti to su *heloti*, koji, kako se čini, potiču od stanovništva koje su Dorci po svom dolasku u Lakoniju ili prilikom osvajanja Mesenije porobili: primorani na bezuslovnu poslušnost, oni su obrađivali imanja koja je država dodeljivala njihovim spartanskim gospodarima. Svake godine objavljivalo se ratno stanje helotima, da bi se ti izrabljivani ljudi održavali u stalnom strahu: mladi Spartanci su, u vreme kada su morali da izdrže probu sa *kriptijom*, imali pravo da ubiju svakog helota na koga bi naišli noću na ulici. Ova ničim ograničavana samovolja, sprovođena okrutno i odlučno, dozvoljavala je građanima da se liše svake druge dužnosti sem priprema za rat. Ipak, oko bogatih useva Lakonije i Mesenije, koji su pripadali jedino Spartancima, a koje su obrađivali heloti, granične oblasti lakedemonske države nastanjivali su stanovnici nazvani *periecima* (»oni koji stanuju unaokolo«): oni nisu bili građani, ali su, za razliku od Spartanaca, mogli slobodno da se posvete poljoprivrednim radovima, zanatstvu i trgovini, sa jedinom obavezom da se bore na strani Spartanaca u lakedemonskoj vojsci. Pojedinosti o njihovom pravnom položaju su nedovoljno poznate, ali se čini da su imali građanska prava (za razliku od meteka u drugim grčkim gradovima) i pokazali su se uglavnom kao valjani podanici Sparte. U drugim grčkim gradovima, u Elisu, u Argolidi, na Kritu i u Kireni, prisustvo *perieka* je potvrđeno, ali smo sasvim slabo obavešteni o pravom poreklu ovog stanovništva.

Položaj robova je u načelu svuda isti, mada mogu postojati izvesne razlike u praksi. Po Aristotelovim rečima (*Politika*, I, 3, 1253 b), u kojima se ogleda javno mnenje, rob je samo »živo oruđe« na

raspolaganju svoga gospodara. Pravni tekstovi, kao i dokumenti o oslobađanju robova koje imamo u velikom broju za helenističko doba, označuju ga izrazima »muško telo« ili »žensko telo«, kao da je to neki predmet, a ne živo biće. To otuda što je rob, izgubivši slobodu, izgubio svojstvo da bude ličnost i to bez obzira na to da li je grčkog ili varvarskog porekla. Zbog toga se njegova izjava pred sudom prihvata samo kad ga muče: smatralo se da je potrebno mučiti roba da bi govorio istinu. Počev od homerskih spevova, sve je više svedočanstava koja govore da položaj roba, bilo da dolazi od rođenja ili je posledica nesreće, unižava čoveka i čini da on gubi sve svoje dostojanstvo. Rob nema ni porodični ni lični život. Bez zazora i savesti gospodar se služi ženama kao izvorom svoga zadovoljstva. Trojanske robinje, Briseida, Andromaha i Kasandra, pretrpele su to poniženje, a Aristofan sa raskalašnom veselošću govori o umiljatoj tračkoj robinji koju kao od šale prevrću negde u šumi. Međutim, atinski običaji, svakako više iz praktičnih razloga nego iz potrebe za čovečnošću, uvedoše u zakone neke zaštitne mere koje su robove čuvale od preteranih zlostavljanja. S druge strane, izvesni vidovi vere bili su im dostupni: mogli su da budu uvedeni u veru u Eleusini. Ovde je eleusinska pobožnost otvarala vrata budućnosti, samo veoma obazrivo. Ali u celini razlika između slobodnog čoveka i roba ostala je u grčkom društvu i dalje bitna. Zbog opasnosti koje je donosio rat, svakom slobodnom čoveku pretila je mogućnost da postane rob (i sam Platon je 388. doživeo tu nevolju, iz koje ga je izvuklo samo plemenito posredovanje Kirenjanina Anikerisa), tako da se ljudska sudbina, kojoj je već priroda nametnula toliko strašnih opasnosti, činila zbog svega toga u očima Grka još dirljivijom: njihovi pesnici nisu mogli odoleti tom izvoru tragičnog.

Robovi ili heloti, meteci ili perieci, građani sa svojom porodicom, nismo u mogućnosti da odredimo postotak tih različitih elemenata koji su sačinjavali stanovništvo gradova. Kao i uvek u istoriji starog veka, statističkih podataka gotovo uopšte nema. Ipak, da bi se nekako svrstali po veličini, evo približnih procena za Atinu i Spartu — oba su grada sagledana u doba njihovog najvećeg procvata. Ove brojke se daju po nedavnim procenama V. Ehrenberga, koji je i sam

jasno primetio koliko malo se možemo osloniti na njih. Početkom peloponeskog rata, oko 432, Atina je imala otprilike 40.000 građana (sa njihovim porodicama oko 150.000 osoba), 10.000 do 15.000 meteka (sa njihovim porodicama 40.000 osoba) i blizu 110.000 robova, na ukupno stanovništvo od 300.000 duša. Lakedemonska država je odmah posle persijskih ratova, oko 480—470, brojala bez sumnje 5.000 Spartanaca (15.000 lica sa porodicama), 50.000 perieka i 150.000 do 200.000 helota, dakle oko 250.000 duša. Mnogi gradovi srednje veličine morali su imati blizu 10.000 građana, broj koji je Aristotel, polazeći od onoga što je iskustvo pokazalo, smatrao idealnim. Uzimajući u obzir činjenicu da među ovim povlašćenim stanovnicima mnogi nisu bili zaposleni, iz nemarnosti, nesposobnosti ili bolesti, vidimo na šta se svodio grčki grad: u stanovništvu koje se uglavnom sastojalo u građanskom i političkom smislu od nesposobnih, svi oni koji su imali ma i najbeznačajniju ulogu poznavali su se bar iz viđenja.

Pogledajmo sada te građane, jedine nosioce prava koja, po mišljenju Grka, dopuštaju čoveku da stvarno bude čovek. Oni rođenjem dobijaju svojstvo građanina: bar njihov otac, a ponekad i njihova majka, kao što je to jedan Periklov zakon zahtevao u Atini, pripadali su već povlašćenom telu. Dakle, po opštem pravilu, krv dodeljuje pravo građanstva; stara tradicija plemena kome se po rođenju pripada na taj način se trajno održava u okviru grada. Dodeljivanje tog prava strancima ostaje povlastica u kojoj grčke države nisu bile baš mnogo izdašne: ono je nagrađivalo izvanredne zasluge ili se objašnjavalo izuzetnim okolnostima. Tako je atinski narod, 409, primio u svoje redove čoveka koji je ubio Friniha, jednog od vođa oligarhijske stranke koji je na sebe navukao mržnju: na taj događaj nas podseća Lisija u svom istupu *Protiv Agoratosa* (70—72), a jedan pronađeni natpis ga potvrđuje. Malo kasnije, 406, jednim ukazom masovno je podareno pravo građanstva metecima da bi se nagradili oni koji su kao veslači učestvovali u bici kod Arginusa. Najzad, 405, u rasulu koje je nastupilo posle poraza kod Egospotama, Ati-

njani dodeliše pravo građanstva Samljanima, koji im ostadoše verni u tim teškim vremenima. Ali to su bili samo posebni slučajevi ili očajnički pokušaji da se nešto spase. Obično, u Atini kao i drugde, narod ljubomorno čuva svoja građanska prava i, daleko od toga da rado pruži mogućnost i novim kategorijama stanovnika da uživaju u njima, stalo mu je, naprotiv, da onemogući njihovo proširivanje: tako je moguće objasniti pomenuti Periklov zakon koji je pravo građanstva ograničavao na Atinjane rođene od oca i majke Atinjana. Po tome, na primer, Temistokle, koga je rodila jedna tračka robinja, ne bi mogao da bude građanin! Uostalom, i Perikle je kasnije morao da traži neko posebno rešenje u korist sina koga mu je rodila Milećanka Aspasija: narod je dobro postupio pa to nije odbio. Što se tiče Sparte, ona je bila još mnogo oštrija. Herodot izjavljuje da su vrač Elis Teisamen i njegov brat jedini ljudi na svetu koji su ikad primili pravo građanstva u Sparti (IX, 35), a za to je bilo potrebno bezgranično poverenje Lakedemonjana u Delfsko proročište, koje je proreklo Teisamenu pet velikih pobeda: za uzvrat, želeći da ga vežu za sebe, oni popustiše zahtevima vrača i odobriše njemu i njegovom bratu preveliku povlasticu koju je on tražio.

Rođenje samo po sebi nije dovoljno: treba još da otac zvanično prizna dete i da ga gradsko društvo prihvati. Sve dok ta formalnost ne bude obavljena, dete može zauvek da bude napušteno. Bilo je uobičajeno da se takvo dete stavi u jedan zemljani lonac, gde se doda nekoliko predmeta, grivni ili ogrlica, koji bi možda mogli da posluže da se ono prepozna, ako bude imalo sreću da preživi: posle Euripida, pesnici nove komedije i pisci poznijeg doba obilato su se služili tim načinom prepoznavanja koji dugujemo onome što su naši književnici, podražavajući Stare, nazvali »krstom moje majke«. U Sparti, o tome da li će novorođenče preživeti nije odlučivao čak ni otac, već savet staraca plemena, koji su, posle pregleda deteta, odobravali da se ono odgoji ako bi im se učinilo snažno i dobro građeno; a ako to nije bio slučaj, oni su naređivali da se dete baci u jedan ponor na Tajgetu. U Atini je svečanost *Amfidromija*, koja se održavala petog (po *Sudi*) ili sedmog (po *Hesikiju*) dana po rođenju, obeležavala zvanično ulaženje novorođenčeta u porodicu: žene

iz kuće koje su bile prisutne pri rođenju deteta uzimale su ga na ruke i nosile trčeći oko domaćeg ognjišta. Bio je to u isti mah obred očišćenja od porođaja i obred primanja deteta u porodični kult. Malo kasnije, desetog dana, dete je dobijalo ime prilikom gozbe na koju su se pozivali rođaci i prijatelji. U ove domaće svečanosti ulazilo je i prvo predstavljanje onoj poluverskoj, polupolitičkoj grupi, posredniku između porodice i plemena, koja se naziva *fratrijom*. Od tog trenutka život deteta je postajao ozakonjen.

Vaspitanje koje će dete dobiti sasvim se menja u zavisnosti od toga da li je reč o Sparti ili o Atini (o drugim gradovima imamo neznatna obaveštenja). Čim napuni sedam godina, mladi Spartanac se uključuje u složen sistem zajedničkog vaspitanja koje organizuje država. Pod rukovodstvom učitelja i vaspitača, on prelazi iz razreda u razred, podvrgavajući se redovnim vežbama, često mučnim ispitima i veoma strogoj disciplini koja ima za cilj da razvije njegovu fizičku izdržljivost i moralnu snagu kako bi od mladića stvorila vojnika. Ovakvo vaspitanje nastavljalo se do tridesete godine: čak ni ženidba nije oslobađala mladog Spartanca od zajedničkog života sa drugovima. Intelektualno obrazovanje u ovakvom sistemu očigledno je bilo veoma slabo: ono se svodilo na horsku pesmu, na izučavanje nacionalnih pesnika, Alkmana*, Terpandra*, Tirteja, i na upućivanje u građanski moral, ograničen i velikih zahteva. Otud izvesno nepoverenje prema besedništvu, koje je čudilo ostale Grke koji su toliko pažnje obraćali umetnosti govora, ali ih je ispunjavalo divljenjem prema tim kratkim i sažetim izrekama, nazvanim lakedemonskim apoftegmama

Mladi Atinjanin, kad navrši šest do sedam godina, napušta ženske odaje, gde je bio uvek okružen ženama, i odlazi u školu u društvu jednog roba koga su zvali *pedagogom*. Solonovi zakoni nalagali su ocu porodice da vodi računa o vaspitanju svojih sinova: u slavnoj prosopopeji zakona, koju je Platon uveo u *Kritona* (49 d), oni pripisuju sebi zaslugu kako su naredili Sokratovom ocu da sinu omogući da uči muziku i gimnastiku. Učitelji u školi postavljaju se po sopstvenoj želji, a nagradu za svoj rad dobijaju od roditelja deteta. *Gramatist* je poučavao u čitanju, pisanju i računanju, zatim je

tražio od učenika da uče napamet spevove Homera, Hesioda, Solona ili Simonida: Platonovi dijalozi pokazuju koliki značaj se pripisivao poznavanju pesnika za intelektualno i moralno obrazovanje. Učitelj muzike poučavao je u sviranju na liri ili čak i na kitari, na kojoj je to bilo teže jer je zahtevalo posebnu veštinu koja se malo slagala sa tradicijama jednog slobodnog vaspitanja. Dvocevna svirala *(aulos)*, koja je jedno vreme bila uvedena u škole i koju je atinski narod mnogo cenio, kasnije je, kao što nam kaže Aristotel (*Politika*, VIII, 6, 1341 a—b), bila izbačena jer je izazivala suviše jako uzbuđenje koje je dušu, umesto da je uspokoji, uznemiravalo. U svakom slučaju, muzika je igrala veoma važnu ulogu u odgoju mladog Grka. Najzad, učitelj gimnastike, ili *pedotrib*, poučavao je dete u glavnim atletskim vežbama u posebno opremljenim zgradama koje su se zvale *palestre**. Počev od petnaeste godine, mladić odlazi u javne *gimnasije**, Akademiju, Likej ili u Kinosarg, gde mu stoje na raspolaganju sprave slične onima iz privatnih palestri, sa još jednom stazom za trčanje, vrtovima i dvoranama za skupove gde filosofi i sofisti sa zadovoljstvom nalaze svoje učenike posle telesnih vežbi. Posle dve godine u efebiji, mladići će i dalje dolaziti u gimnasiju, omiljeno mesto vežbanja, odmora i sastajanja. Vrlo stari zakonski propisi propisuju način upravljanja vežbalištima, utvrđuju vreme otvaranja i zatvaranja, sa primernom strogošću suzbijaju pokušaje krađe i omogućuju slobodnim ljudima korišćenje tih sprava.

Ne možemo da ne pomenemo ovde jedan običaj zahvaljujući kome je jedan deo grčke književnosti stekao slavu koja mu se može i osporiti: ljubavni odnos između vrlo mladih i zrelih ljudi, koji se označava imenom pederastija. Ova seksualna i duhovna izopačenost odigrala je u helenskom svetu izvesnu ulogu, zbog društvenog položaja onih koji su bili posvećeni u nju i zbog Platonovog talenta. Ipak, ozbiljno bi se prevario onaj ko bi poverovao da je jedan takav porok bio veoma rasprostranjen u grčkom društvu i da nije izazivao osudu. Svakako, seksualni moral Helena nije nikad bio previše strog, osim kad je u pitanju preljubnica i njen saučesnik. Ali, ako su običaji bez ustezanja prihvatali izdržavanje jedne nezakonite žene ili posete kurtizanama, oni nisu bili svuda milostivi kada

je u pitanju protivprirodna ljubav. Ovde se mora priznati izvesna razlika među državama. U izvesnim dorskim gradovima, u Sparti, na Kritu, isto kao i u Tebi, gde su mladići bili povereni staranju odraslih čija je dužnost bila da ih upute u veštine vojničkog poziva, to »vojničko drugarstvo« je, još od davnina, budilo rađanje »posebnih« prijateljstava uz koja su telesne prisnosti dolazile suviše lako Da bi se pojačala moralna čvrstina najboljih jedinica, ove lične veze bivale su ponekad i podržavane: to je, na primer, bio slučaj u »svetom odredu« Tebanaca u doba Epaminondino. Filosofi su kasnije tražili prihvatljivo objašnjenje za taj čudni običaj: Aristotel u svojoj *Politici* (II, 10, 1272 a) smatra da su zakoni dozvoljavali homoseksualnost na Kritu da bi smanjili prenaseljenost. Ali u Atini i u ostalom grčkom svetu taj porok bio je povlastica manjine koju je javno mnenje veoma oštro osuđivalo. Aristofan šiba u svakoj prilici sve one svoje sugrađane čija je perverzija bila opštepoznata: on to ne bi tako rado činio da nije bio siguran da će naići na odobravanje naroda. Pederastija je cvetala u aristokratiji, a ne u narodu. Tako krajem arhajskog doba, da bi polaskali svojim bogatim mušterijama, atički grnčari ispisaše na svojim vazama nekoliko pohvala u čast nekih lepih mladića. Poznato je da su Harmodije i Aristogiton bili vezani uzajamnom naklonošću i da je pravi razlog ubistva tiranina Hiparha bio povreda ljubavi, a ne ljubav prema slobodi: to nije smetalo demokratiji da oda priznanje *Tiranoktonima.* U doba peloponeskog rata homoseksualnost je nalazila svoje poklonike u tajnim društvima, ili aristokratskim *heterijama.* Kao što smo videli, na suđenju Sokratu pokazalo se neprijateljstvo i prezir koje je atinski narod osećao prema tim zabludelim mladim ljudima. Sva Platonova privlačnost i njegove misaone opaske u pogledu tobožnjih dobrih strana tih nastranih ljubavi nisu mogle da prikriju urođenu odvratnost koje su one izazivale kod većine ljudi. Atinski zakoni su strogo kažnjavali podsticanje mladićâ na razvrat: čak i silovanje jednog roba bilo je kažnjivo kao da je u pitanju slobodno dete, jer je javni moral u tolikoj meri osuđivao sam čin. Kada je, 345, besednik Eshin hteo da onemogući Timarha, Demostenovog prijatelja koji je nameravao da povede protiv njega jedan politički spor, on ga

optuži za sramno ponašanje i uspe konačno da mu uništi ugled i pred zakonom i pred javnim mnenjem: čitanje *Protiv Timarha*, posle onog Aristofanovog, dovoljno je da doznamo prava osećanja koja je atinski narod gajio prema pederastiji. Stoga, mada već ostareo, božanski Platon je, kao vuk koji je postao pastir, pokušao da grad *Zakona* (VIII, 836 b i dalje) očisti od protivprirodne ljubavi, pošto je najzad shvatio da ona nije nimalo podesna za sticanje vrline!

•

Grčki grad ima dvostruk smisao, geografski i ljudski: on se odnosi u isti mah na jedno određeno područje, obično nerascepkano, i na grupu ljudi, građanski stalež. Od ova dva vida jedne iste političke biti, drugi je važniji: tu postoji osetna razlika u odnosu na savremeno shvatanje otadžbine, koja se nama čini kao tesno vezana za tle. Nasuprot tome, grčki grad je skup ljudi koji ga sačinjavaju. Zbog toga zvanično ime koje on nosi u tekstovima nije ime zemlje ili varoši, već ime naroda: ne kaže se Atina, već Atinjani; ne Sparta, nego Lakedemonjani; Korinćani, umesto Korint i tako redom. To ne znači da Grci nisu osetili kao mi tu vezanost za tle ili rodno mesto, koja predstavlja osnovni oblik rodoljublja: njihovi besednici i pesnici dali su tom osećanju dirljiv i divan izraz koji nam još uvek služi kao uzor. Ali u izuzetnim okolnostima oni su smatrali da ono što je bitno nije zemlja već ljudi i smatrali su da je grad spasen čak i posle gubitka teritorije ako se građanski stalež sačuvao tako da može na drugom mestu da obnovi svoja predanja i svoje kultove. Kada je Harpag, vojskovođa kome je Kir naredio da pokori Joniju, digao opsadu ispred Fokeje, Fokejci, veli nam Herodot (I, 164 i dalje), videvši da je otpor nemoguć, »spustiše u vodu svoje pentekontore, ukrcaše u njih decu i žene i sav svoj nameštaj, kao i statue bogova koje su uzeli iz svetilišta i sve zavetne poklone, izuzev bronzanih i kamenih skulptura i slika. Pošto je ukrcavanje bilo završeno, oni se i sami popeše na brod i otisnuše za Hios«. Odatle su oni otišli da osnuju novi grad na Zapadu, u Alaliji, na istočnoj obali Korzike. Ljudi sa Teosa isto to učiniše i nastaniše se u Trakiji, u mestu Abderi, ne-

kadašnjoj naseobini Klazomena, koju su prvi naseljenici morali da napuste. U vreme kada su Persijanci zauzeli Atinu, 480, Temistokle u ime Atinjana izbeglih u Salaminu zapreti spartanskom vojskovođi Euribijadu, koji je zapovedao grčkom flotom, da će istupiti iz saveza ako on odbije da započne bitku: »Ako ne učiniš ono što predlažem, mi ćemo sa našim porodicama bez odlaganja krenuti u Siris u Italiji, varoš koja je već odavno naša i gde, po proročanstvima, treba da osnujemo naseobinu.« Ucena uspe i njena posledica je bila pobeda kod Salamine. Ali, da su Atinjani ostvarili svoj plan, oni ne bi imali osećaj da je njihov skup građana rasturen: atinski grad bi samo promenio svoju teritoriju, pa prema tome i ime, ali ljudi koji su ga sačinjavali sačuvali bi na toj novoj zemlji dostojanstvo građana jednog grčkog grada.

U načelu, svaki građanin je učestvovao u državnoj upravi i po neizbežnim obavezama osećao se neposredno vezan za nju. Ipak treba znati da su grad i pojedinac u svim tim slučajevima bili u tesnim i neposrednim odnosima. Doista, u svakom gradu građanin je učestvovao u užim grupama čija je uloga bila i verska i politička i koje su služile kao veza između države i pojedinaca. Pored porodice u užem smislu reči, postojala su tradicionalna plemena plemićkog karaktera, koja su bila u vezi preko nekog više ili manje mitskog pretka i zajedničkog kulta. Svakako, bar u Atini, razvoj koji je doveo do stvaranja klasičnog grada bio je usmeren najviše protiv nekad svemoćne vlasti plemenskih vođa: videli smo da tako treba tumačiti Drakonove zakonske propise o ubistvu. Razni zakoni protiv raskoši, koji zabraniše preterani sjaj pri sahrani, imali su isto tako za cilj da spreče plemićke porodice da se prilikom svake žalosti nadmeću u izlaganju svojih bogatstava. Ipak je u Atini klasičnog doba pripadanje nekom slavnom *genosu* stvaralo osećanje slave i ponosa. Po ocu Ksantipu Perikle je bio član *genosa* Buziga, a po majci Agaristi bio je u vezi sa plemenom Alkmenoida, koje se borilo protiv Pisistrata u prethodnom veku i čiji je jedan član, Klisten, izvršio reforme u atinskoj demokratiji. U IV veku, besednik Likurg, koji je tokom dvanaest godina posle bitke kod Heroneje imao najznačajniju ulogu u Atini, pripadao je *genosu* Eteobutada, dru-

gome veoma starom porodičnom plemenu koje je po potvrđenom predanju imalo pravo činodejstvovanja u hramu Posejdona Erehtejskog (Likurg je to lično vršio) i u hramu Atene Polije, što će reći služenje dvama uvaženim božanstvima u Erehtejonu, najviše obožavanom svetilištu u Atini. Iz ovih primera se vidi koliki ugled su još u ono vreme imale porodice koje su nosile rodovsko ime eupatrida, »plemića«.

Nisu svi građani pripadali jednom *genosu.* Ali svi su bili okupljeni u udruženja verskog i građanskog karaktera, koja sasvim slabo poznajemo: »drugarski savezi«, ili *heterije,* koje se sreću na Kritu, na Teri, u Kireni i koje ne treba mešati sa istoimenim političkim organizacijama koje su odigrale izvesnu ulogu u Atini za vreme peloponeskog rata; »bratstva«, ili *fratrije,* koje su rasprostranjene i koje, kao što smo videli u Atini, vode računa o pravu građanstva: otac upisuje svoje zakonske ili usvojene sinove u spisak fratrije, a mladi suprug predstavlja svoju ženu članovima ovog udruženja. Međutim, Klistenov atinski ustav, ne oduzimajući fratrijama njihove povlastice, stvorio je, pored ovih udruženja, podelu grada na teritorijalnoj osnovi, *deme**, gradske četvrti ili seoska područja, koja postadoše osnovni elemenat građanskog uređenja. Od tog doba pripadnost gradu zvanično se određuje upisom u knjige jedne deme, što je imalo ulogu davanja ličnih podataka. Ova formalnost se obavlja kad mladić navrši osamnaest godina, a potvrđuje se glasanjem građana koji sačinjavaju demu, *demota;* pošto je upisan, mladi Atinjanin postaje efeb. Njegovo zvanično ime ubuduće se sastoji iz rođenog imena, posle koga dolazi ime njegovog oca u genitivu i jedan pridev *(demotski)* koji označava njegovu demu, potvrđujući na taj način njegov položaj građanina: Perikle, sin Ksantipa, iz Holarške deme (u istočnom predgrađu Atine); Demosten, sin Demostena, iz Peanijske deme (danas Liopesi, u Mesogeji).

Pored podele na fratrije ili na deme, većina grčkih gradova zadržala je staru podelu građana na plemena. Kao što mu i ime pokazuje, pleme *(file)* ima etničko ili plemensko poreklo. Ono često predstavlja nekadašnju podelu grčkog naroda pre njegovog dolaska pred Egejski basen: tako kod dorskih gradova često nalazimo tri dor-

ska plemena sa njihovim tradicionalnim imenima, Hilenjani, Dimani i Pamfili. Katkad se tu uključuju i druga plemena što su prvobitno predstavljala stanovništvo koje nije bilo dorsko: to je, na primer, slučaj u Sikionu, gde je postojalo četvrto pleme, Egialenjani. Herodot nam priča (V, 68) kako je početkom VI veka tiranin Klisten, koji je pripadao ovom plemenu, promenio njegovo ime u »pleme vođa« (*Arhelaoi*), a nametnuo je trima dorskim plemenima pogrdna imena postala od dva grčka imena za svinju (*Hiatai* i *Hoiratai*) i jednog za magarca (*Oneatai*): ova nova imena upotrebljavala su se više od šezdeset godina posle smrti tiranina, pre nego što su vraćeni prethodni nazivi. U jonskim gradovima se najčešće javljaju četiri jonska plemena (*Geleonti, Argadeji, Aigikoreji* i *Hopleti*), a uz njih, katkad, kao u Miletu, i druga plemena. Do kraja VI veka Atina je znala samo za četiri jonska plemena. Ali posle propasti Pisistratida Alkmeonid Klisten, potomak tiranina Sikiona, zamenio ih je sa deset plemena zasnovanih na jednom teritorijalnom načelu koje nije bilo ništa drugo do okupljanje dema. Delfsko proročište, određujući heroje eponime tih novih plemena, doprinelo je donošenju jedne reforme čiji je politički značaj bio veliki, pošto je slomila stare okvire i tradicionalnu solidarnost da bi čitav atički narod sjedinila u novoj organizaciji. Taj isti postupak je već poslužio i drugim reformatorima: kada su sredinom VI veka pozvali Demonaksa iz Mantineje da dâ zakone Kireni, on je, umesto dorskih plemena koja su postojala od osnivanja naseobine, uveo tri nova plemena u koja je svrstao stanovnike različitog porekla koji su tada sačinjavali stanovništvo ove velike afričke varoši.

Uloga plemena u arhajskom i klasičnom gradu, svuda gde ovakva podela postoji, od neobične je važnosti. Ne samo što su članovi plemena sjedinjeni proslavljanjem zajedničkih kultova, kao što je kult heroja eponima, već se u okviru plemena obavlja i podela javnih, političkih, pravnih, vojnih i poreskih službi. Tu unutrašnju organizaciju države najbolje uočavamo baš u Atini. Sudovi su tu uglavnom skupštinskog karaktera; za svaki sud ima onoliki broj sudija koliko ima plemena (10 od Klistena), ili ih ima i više. Isto pravilo važi za sastav drugih sudova. Regrutovanje za vojsku zasnivalo se

113. HEFESTOV HRAM I ZAPADNI PRILAZ ATINSKOJ AGORI.

Ova maketa predstavlja restaurirani izgled te oblasti onakve kak vom ju je Pausanija video u II veku n. e. (izgled u IV veku bic je nešto drukčiji: vidi nacrt 23, str. 377). Od severa ka jugu, raspoznaje se: u prvom planu, iza zida presečenog propilejem, okrugla zgrada — tolos pritana. Nešto dalje, hram Majke bogova sa sporednim zgradama, a pred njihovim fasadama nalazi se dugačak portik. Gore levo, jedna uzdignutija zgrada sa ulaznim predvorjem prema jugu, Buleuterion, određena za sednice Veća. Severnije, malo uvučena, fasada malog hrama Apolona Patroskog. Najzad, Kraljevski trem ili Zevsov trem, sa dva krila koja zavijaju napred. Nepoznata je namena velike helenističke zgrade podignute na padini, levo od Kraljevskog trema. Više gore, Hefestov hram zauzima vrh brežuljka Kolona Agoraja i nadvisuje celu agoru: taj hram i danas postoji, a tradicionalno se naziva Tesejon. (Muzej Agore, Atina.)

114. ATINSKI AKROPOLJ.

Maketa koju je napravio američki arheolog G. Ph. Stevens. Ona pokazuje zgrade na svetoj visoravni u I veku n. e. Desno od prilaza Propilejima, kula i hram Atene Nike. Središnji deo Propileja nalazi se levo od Pinakoteke, desno od trema koji vodi do kule. Još unazad, ograđeni prostor oko Artemide Brauronije sa krilastim tremom, zatim Halkoteka sa fasadnim tremom, u ograđenom prostoru s malim propilejem. U levo, ispred jednog zida, ogromna Fidijina Atena od bronze, nazvana Promahos. Još više u levo, iza jedne sporedne zgrade, Erehtejon, sa visokim severnim predvorjem, zapadnom fasadom koja gleda na ograđeni prostor oko Pandrosa; a iza svete masline, tribina Karijatida. Iznad toga vidi se ograđeni prostor oko Zevsa Polieusa, koji sadrži samo jedan žrtvenik. Između tog ograđenog prostora i Partenona, mala rotonda Rima i Avgusta. Skladni oblici Partenona uzdižu se nad tom celinom. (Muzej Agore, Atina.)

115. ATINA I AKROPOLJ, POGLED S BREGA MUZA.

S desna na levo, vide se zgrade Propileja (sa ulaznim predvorjem Pinakoteke), koje okružuju hram Atene Nike na njenom bastionu,

113

114

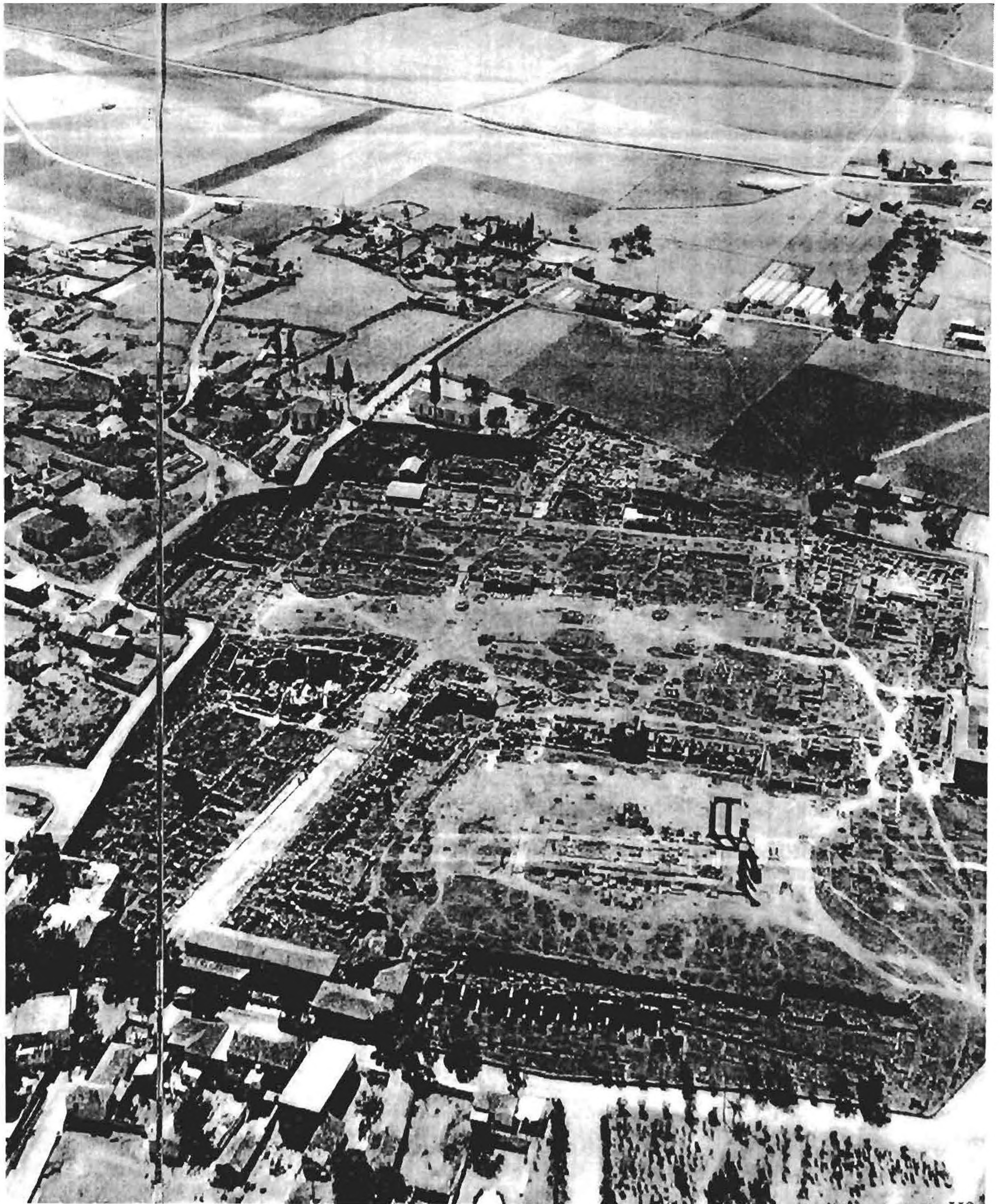

16

117

118

20

Erehtejon (vidi se zapadna strana sa severnim predvorjem i tribinom Karijatida) i Partenon (zapadna fasada i južna strana). Zid koji je Kimon podigao na južnoj strani visoravni da bi podupro nasipe danas se uglavnom ne vidi pošto su vršene neke promene u srednjem veku i u današnje vreme. Niže od Propileja, visoka rimska fasada Odeona Heroda Atičkog (II vek n. e.) produžena u desno ruševinama dugačkog trema Eumena II (II vek pre n. e.). Na vidiku, obrisi presečenog trougla Pantelejske gore koja se, kao neki zabat na nebu, izdvaja iza Partenona. Još bliže, desno, visok i oštar breg Likabeta.

116. POZORIŠTE U EPIDAURU (POGLED IZ VAZDUHA).

Ogromno gledalište u obliku školjke sa stepeničastim sedištima oslanja se na brežuljak. Iza improvizovane pozornice vidi se deo orhestre. Današnji gledaoci, iako je njihov broj velik, ipak zauzmu samo mali deo ovog gledališta, jer pozorište u Epidauru, sa svojih pedeset i šest stepeničasto poređanih redova, može da primi oko četrnaest hiljada ljudi.

117. TREM SVETILIŠTA U BRAURONU.

Unutrašnji izgled severozapadnog dela dorskog restauriranog hodnika sa kolonadom u krilastom predvorju koje se graničilo sa pravougaonim dvorištem otvorenim prema jugu. Na obe strane hodnik se završavao sobama koje su gledale na stubište. U prvom planu, vide se vrata i prag jedne od tih soba. Zgrada je bila od krečnjaka iz tog kraja, a stubište od mermera.

118. DIOLKOS NA KORINTSKOJ PREVLACI.

Nedavna iskopavanja omogućila su da se raskrči nekoliko stotina metara puta (diolkosa) koji je preko zemljouza omogućavao prebacivanje brodova iz jednog mora u drugo. Pločnik od krečnjaka obrazovao je nasip širok oko 4 metra, u kome su bila iskopana dva naporedna žleba na razdaljini od 1,50 metara (oko 5 stopa). Po tim tračnicama išla su ili klizila kola i postolja na kojima su prenošeni brodovi. Izgleda da delo potiče iz VI veka.

119. KORINTSKA AGORA (POGLED IZ VAZDUHA).

Snimak je načinjen s južne strane. Levo, put koji vodi do luke Lehajon (severno od Korintskog zaliva). Desno od tog puta, na jednom brežuljku iznad agore, Apolonov hram, izgrađen oko 540. pre n. e. Sačuvano je neko-

liko njegovih stubova (zapadna strana i jugozapadni ugao). Agora opisuje jedan veliki pravougaonik, ograđen tremovima i spomenicima iz rimskog doba. Tu je sv. Pavle držao propoved. Levo od mesta gde će Lehajonski put izići na agoru, nalazi se fontana Pirena, sa uređajima koji su iskopani u steni. Desno na fotografiji, ispred novih zgrada muzeja, vide se ostaci druge fontane, nazvane Glauka.

120. KAMENOLOMI U SIRAKUSI.

Savremeni užar na poslu, u ovoj oblasti antičkih kamenoloma, daje slikovitu razmeru golemih radova. U ovim veštačkim pećinama bili su zatvoreni atinski zarobljenici 413. godine.

121. SKAKAČ.

Spoljni izgled jednog atičkog pehara sa crvenim figurama (kraj VI veka). Ispred svog trenera, koji u ruci drži jedan štapić kao obeležje svoga zvanja, dvojica atleta vežbaju skokove. Koriste se ručicama da bi dobili veći zalet. (Muzej u Bostonu.)

122. BACAČ DISKA.

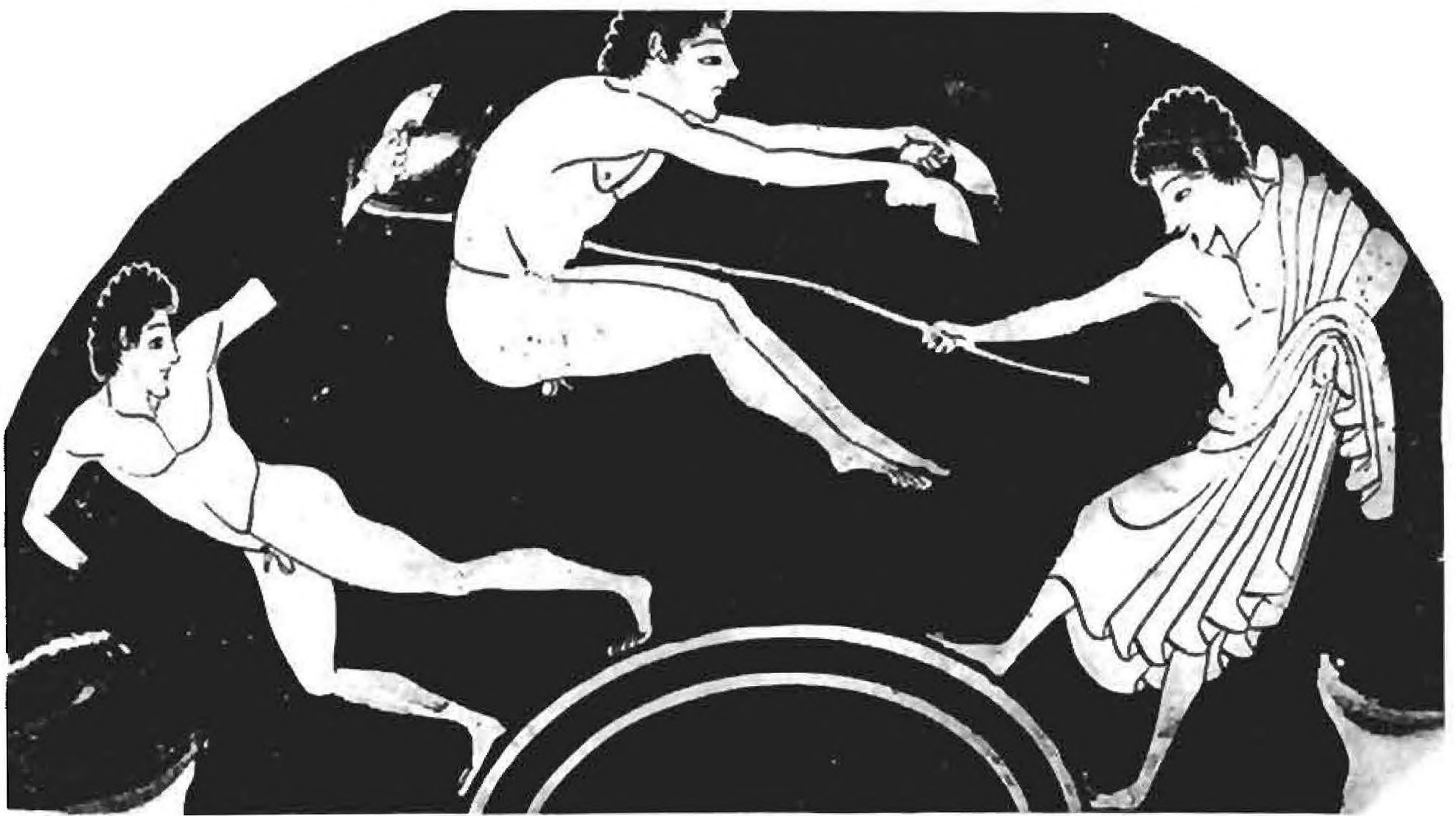
Dno atičkog pehara sa crvenim figurama (kraj VI veka). Nag efeb (obratiti pažnju na njegovu dugu kosu skupljenu na potiljku u neku vrstu punđe) priprema se da baci disk. Pokret koji smo mogli da dobijemo po ovom prikazu znatno se razlikuje od savremenog načina bacanja. Jedna motika za poravnanje i podešavanje zemlje nalazi se iza mladog atlete. U vidokrugu su i dve ručice za skokove. (Muzej u Bostonu.)

123 i 124. POSTOLJE PALESTRE.

Ovi bareljefi ukrašavali su strane postolja jedne statue (kraj VI veka), koje je ponovo upotrebljeno kao građa za Temistoklov bedem. Oni predstavljaju prizore iz palestre: vežbače sa loptom (sl. 123) u raznim položajima ili efebe koji se zabavljaju tako što draže psa i mačku koje drže na uzici (sl. 124). Uočiti sličnost sa slikama na vazama iz istog doba. Ti bareljefi sa oštrim crtežom bili su ukrašeni bojom od koje su ponegde ostali tragovi. (Nacionalni muzej, Atina.)

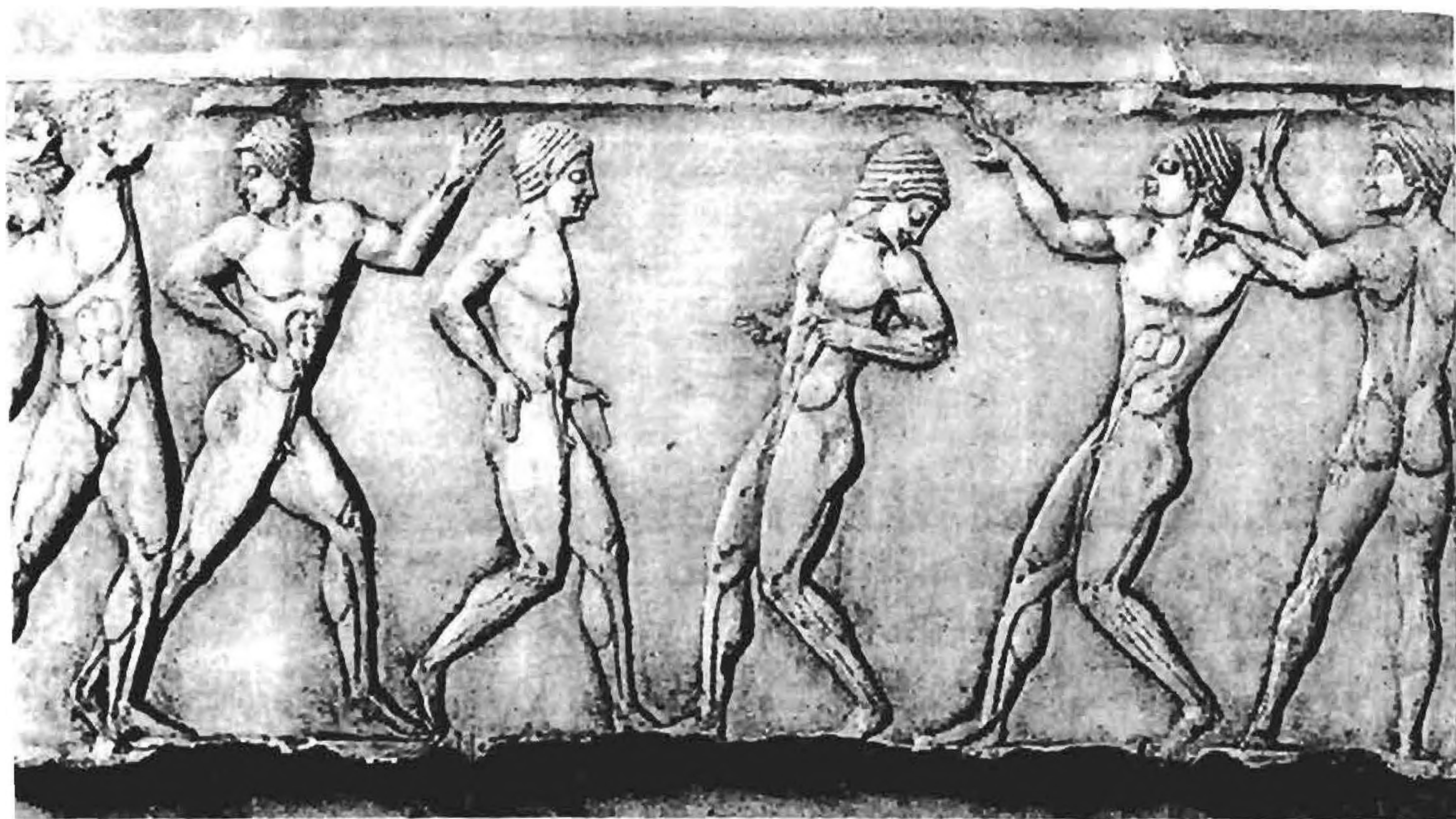
125. EFEBI I DEČACI.

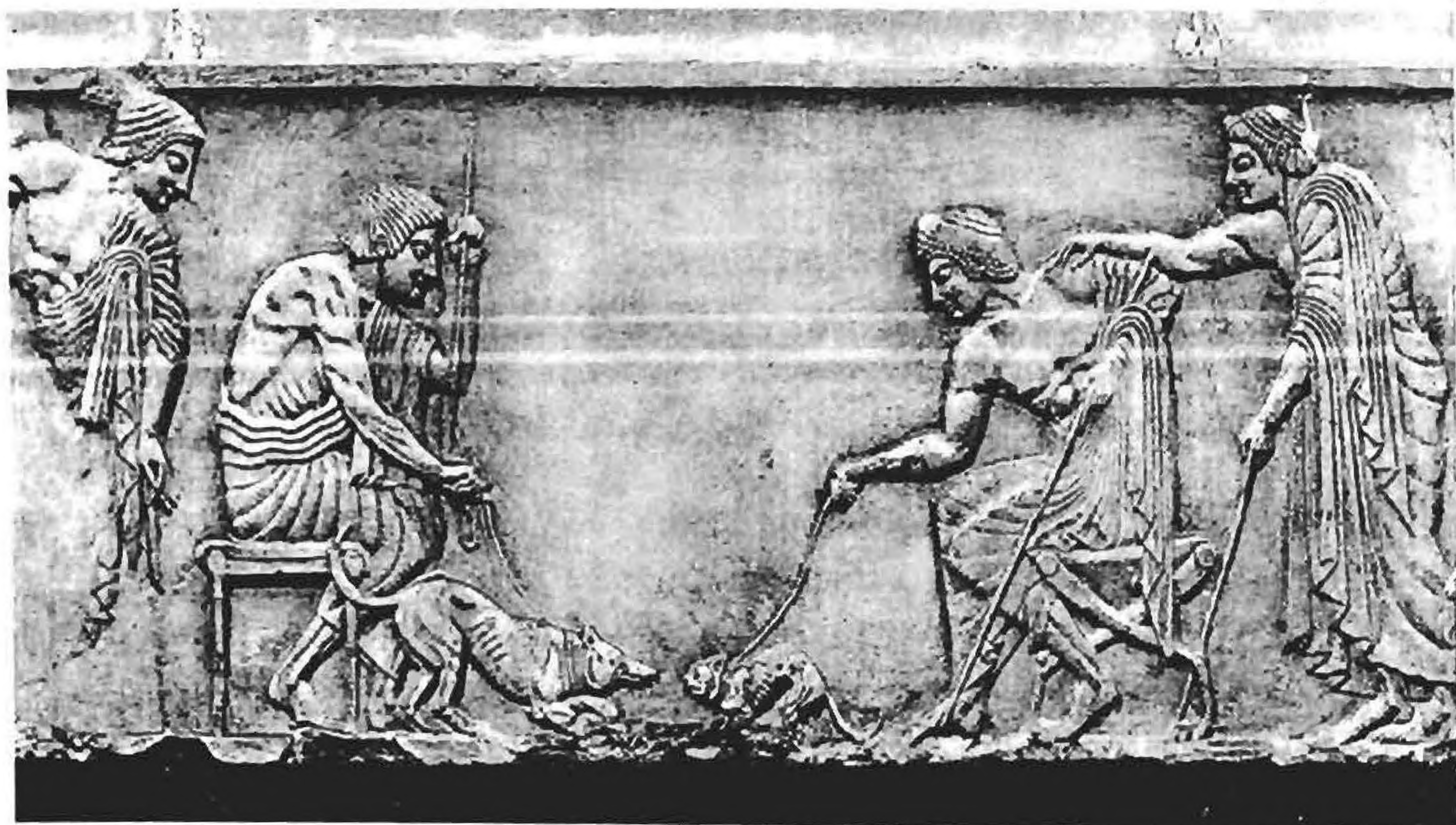
Ova atička amfora sa crvenim figurama (kraj VI veka) ilustruje isključive prijateljske odnose, koji su među atinskim plemićima, poklonicima dorskih običaja,

121

122

123

124

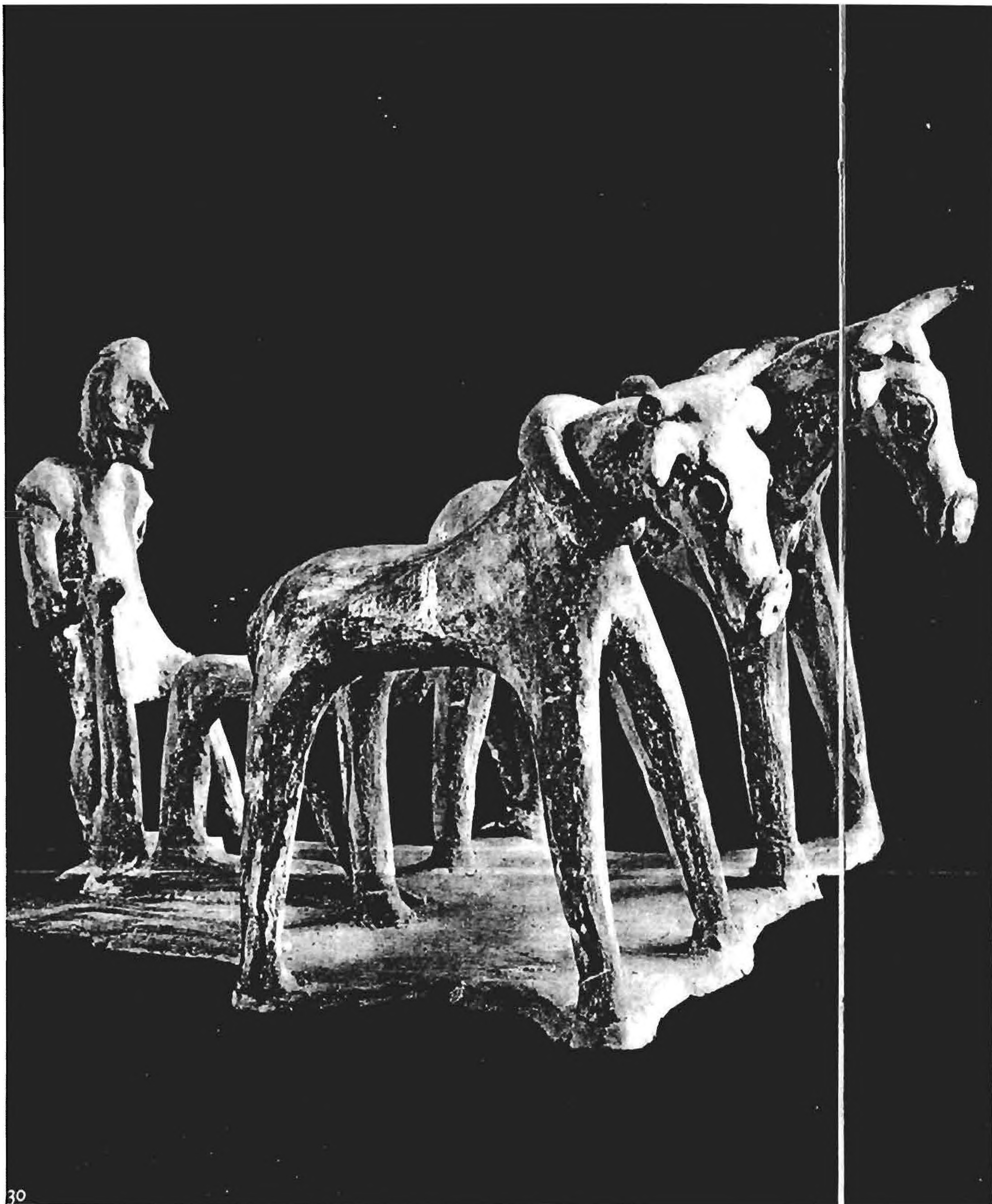

126

127

128

129

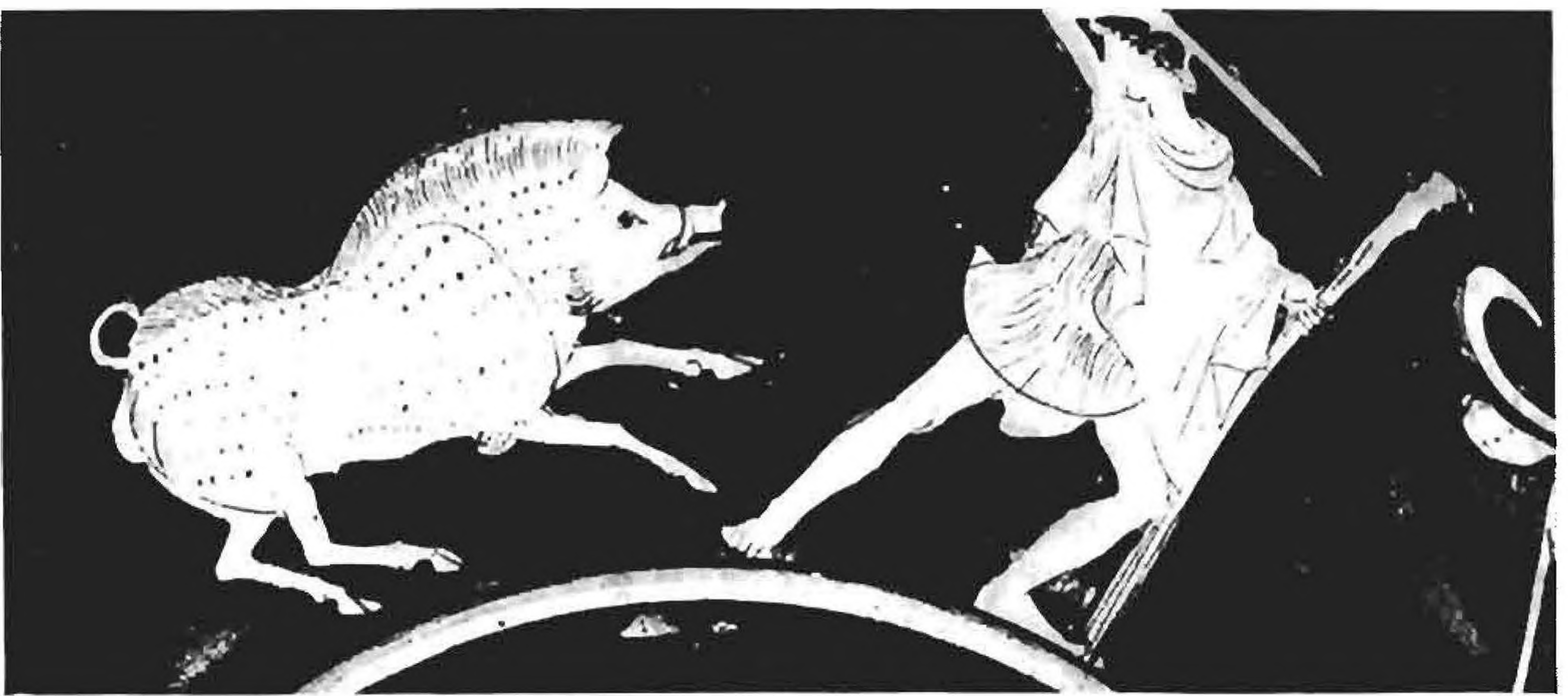

30

13

133

134

135

postojali između dečaka i zrelih ljudi. Stalni susreti u palestri podsticali su prisnost. (Muzej u Louvreu.)

126. ŽENE KOJE SVIRAJU U LIRU.

Na jednom sudu (škrinja s poklopcem) od terakote, ukrašenom po istom polihromnom postupku kao i lekiti sa belim pozađem, atički slikar keramičar prikazao je dve sviračice (sredina V veka). Žena koja sedi na stolici na sklapanje drži liru sa sedam žica, sa rezonatorom od kornjačine kore (vidi sl. 128). U levoj ruci ima plektar, štapić za udaranje po žicama. Žena na levoj strani, koja stoji, svira u kitaru, instrument sa sedam žica kao i lira, ali nešto složenijeg sastava, sa rezonatorom od drveta za pojačanje tona. (Muzej u Bostonu.)

127. PRE KONCERTA.

Atička vinska posuda sa crvenim figurama i potpisom Eufronijevim (kraj VI veka). U sredini grupe mladića koji sede, jedan svirač u dvojnu sviralu penje se na podijum da bi svirao. U ruci drži instrument, aulos, čije dve cevi leže jedna uz drugu. One su samo piskom povezane i svirač ih razdvaja dok svira (vidi sl. 129). (Muzej u Louvreu.)

128 i 129. ATINSKO VASPITANJE.

Ovaj čuveni pehar slikara Durida (početak V veka) spolja je ukrašen prizorima časova koje drže učitelj muzike i učitelj pisanja. Časovi sviranja u liru i recitovanja na slici 128 (treba zapaziti da tekst koji može da se čita na svitku papirusa da bi se olakšalo gledaocu nije upisan na uobičajen način), čas na dvojnicama i ispravka jedne pismene vežbe (učitelj sa stiletom u ruci ponovo čita vežbu da bi ispravio greške) na sl. 129. Uvek, na desnoj strani, jedan čovek s bradom prisustvuje časovima. To je svakako otac jednog od dečaka. Na zidu, muzički instrumenti, jedna korpa, tablice za pisanje. (Muzej u Berlinu.)

130. ORANJE.

I pored jednostavnih sredstava, ova grupa od terakote (Beotija, VII vek) puna je života. Par volova vuče drvenu ralicu najprostijeg oblika, sličnu onoj koju opisuje Hesiod (Poslovi i dani, *stih 427 i dalje). Vodi ih seljak koji, povijen od napora, naleže svom težinom na jedinu ručicu da bi drveno ralo ušlo što dublje u zemlju. (Muzej u Louvreu.)*

131. SILFION.

Ova divlja biljka, koju savremeni botaničari nisu još uspeli sasvim dobro da identifikuju, rasla je u pustinjskoj stepi Kirenaike. Brali su je domoroci i odnosili kao danak kraljevima Batijada (vidi Arkesilajev pehar, sl. u boji II). Ona je davala sok koji se upotrebljavao u lekarstvu i kao začin. Tokom klasičnog doba stanovnici Kirene su je zadržali kao stalan amblem na novcu. S leva na desno i odozdo na gore, slova oko biljke predstavljaju gotovo potpuno ime kirenskog naroda. (Odeljenje medalja.)

132. KLAS ŽITA.

Klas, amblem grada Metaponta (ime se donekle vidi na levoj strani), u južnoj Italiji, stoji na naličju njegovog novca. On simbolično predstavlja plodnost italskog tla, čemu se grčki narod divio. (Odeljenje medalja.)

133. LOV NA DIVLJEG VEPRA.

Atički pehar sa crvenim figurama (prva polovina V veka). Lovac, odeven u tuniku i sa hlamidom, brani se mačem od divljeg vepra. U levoj ruci drži koplje. (Muzej u Louvreu.)

134. ORANJE I SEJANJE.

Atički pehar sa crnim figurama (serija nazvana »mali majstori«, treća četvrtina VI veka). Ratar nag, sa ostenom u ruci, vodi zapregu od dva ogromna bika (vidi sl. 130). Iza njega drugi seljak ide tek uzoranom brazdom i baca zrnevlje koje uzima iz torbe. Crtež je živ i uverljiv, mada pomalo karikaturalan. (Britanski muzej.)

135. MLAĆENJE MASLINA.

Atička amfora sa crnim figurama (treća četvrtina VI veka). Tri seljaka dugačkim motkama mlate grane da bi s njih pale masline. Jedan se popeo na drvo da bi dohvatio visoke grane. Drugi skuplja plodove sa zemlje i stavlja ih u korpu. (Britanski muzej.)

136 i 137. ŽIVOTINJE OD TERAKOTE.

Ove statuete iz Tanagre (druga polovina VI veka), kao i sl. 130, pokazuju kod beotskih seljaka sklonost ka prizorima iz seoskog života. Dva ogromna psa drže u čeljustima jednog neobično malog ovna. Neka ptica se slobodno posadila na leđa psa sa načuljenim ušima. Sve ove terakote bile su obojene. (Muzej u Louvreu.)

136

137

138

139

140

142

143

144

145

146

147

148

149

151

152

138 do 140. KUVARICE I PEKARICE.

Beotske terakote s kraja VI veka. Kuvarica koja sedi na stolici naginje se nad veliki poslužavnik ili zdelu pravougaonog oblika; pored nje su dva čanka (sl. 138). Druga meša velikom kašikom sadržinu nekog velikog lonca, a pored nje je okrugla činija i kućni pas (sl. 139). Istim pokretima četiri pekarice mese hleb, po ritmu frule u koju svira jedna žena (sl. 140). (Muzej u Louvreu.)

141. KUĆNI PRIZOR.

Bareljef od terakote oblikovane u kalupu (polovina V veka). Mlada žena s peplosom bez pojasa stavlja brižljivo savijenu haljinu u veliki kovčeg. Strane sanduka su ukrašene grčkim šarama, slikama mitoloških prizora (levo prepoznajemo jedan prizor iz gigantomahije: jedna boginja obara naoružanog diva). Iza žene, naslonjača sa jastučićima. Na zidu, jedan kantar, jedan lekit, ogledalo i korpa sa radom (okrenuta). Spokojna atmosfera ženskih odaja. (Muzej u Tarentu.)

142 i 143. ŽENSKI POSLOVI.

Atički lekit sa crnim figurama (treća četvrtina VI veka). Dve žene tkaju komad tkanine na velikom uspravnom razboju. Jedna provlači čunak između žica, a druga prikuplja potku pomoću grebena (sl. 142). Još malo u levo, jedna žena navlači vunu iz korpe na kudelju, dok njena susetka prede. Dve druge žene savijaju i slažu komade tkanine. (Metropolitan Museum, New York.)

144 i 145. PORODIČNI PRIZORI.

Beotske terakote (kraj VI veka). Berberin, vrlo obazriv u svom poslu, šiša brijačem jednog čoveka (sl. 144). Ded izborana čela, bele kose i brade, pruža grozd svojoj unuci (sl. 145). Ima tragova polihromije. (Muzej u Bostonu.)

146 i 147. PRIZORI IZ KUHINJE.

Beotske terakote (početak V veka). Majstor iskupljuje svoju neveštinu urođenim smislom za posmatranje i oživljavanje stvari. Ostaci belog premaza ili gleđ koja je dopuštala polihromiju. (Muzej u Bostonu.)

148. KOD OBUĆARA.

Atička amfora sa crnim figurama (kraj VI veka). Dok joj suprug, koji prisustvuje prizoru, stoji s desne strane, jedna atinska gospa popela se na tezgu da bi joj uzeli meru. Majstor, levo, sa nožem u ruci, zauzet je uzimanjem mere,

dok njegov pomoćnik, desno, radi. Na zidu komadi kože, korpa sa cipelama. Mlada žena je izabrala kožu i pruža je obućaru. Na podu, legen i par sandala.

149. KOD KOVAČA.

Druga strana prethodne amfore. Dva kovača rade u prisustvu dva besposličara koji raspravljaju o njihovom poslu. Jedan jakim udarcima čekića oblikuje komad gvožđa koji njegov drug drži velikim kleštima. Na zidu krčag vina, alat, ogrtač. Drugi alat nalazi se na podu.

150. MERENJE.

Atička amfora sa crnim figurama (treća četvrtina VI veka). Na velikoj vagi, sličnoj onoj koja se vidi na Arkesilajevom peharu (vidi sl. u boji II), neki čovek dodaje namirnice, verovatno zrnevlje ili suvo povrće u jednu košaru da bi je izjednačio sa težinom na drugom tasu. Dva pomoćnika pomažu mu u poslu i drže tasove vage. U praznom prostoru vidi se pohvala: »Klitarh je lep!« i potpis grnčara: »Izradio Taleid«. (Metropolitan Museum, New York.)

151. U VAJARSKOJ RADIONICI.

Krater sa crvenim figurama iz jedne radionice u južnoj Italiji (prva polovina IV veka). Umetnik sa nekom vrstom pregače i sa pustenom kapom u obliku kupe, koju nose radnici, završio je vajanje jedne mermerne Heraklove statue. On je, po običaju, doteruje bojama, da bi dočarao stvarnost. Herakle lično prisustvuje tom poslu. Pobeda se nadnela odozgo kao znamen umetnikova uspeha. (Metropolitan Museum, New York.)

152. U GRNČARSKOJ RADIONICI.

Atički krater sa crvenim figurama (početak IV veka). Tri radnika su u poslu. Prvi slika jedan krater, drugi premešta vazu iste vrste, treći odnosi jedan veliki pehar. Na zidu, kupe, jedan pehar, jedna izdužena valjkasta torba sa dvostrukom sviralom. (Muzej u Oxfordu.)

još od davnih vremena na toj podeli građanskog tela, koja se brižljivo održavala u pešadijskim ili konjičkim jedinicama: tako se eskadron koji je svako pleme davalo i sam zove »pleme«, *file*, a zapovednik mu je *filarh*. Već kod Homera, kada Nestor daje Agamemnonu savete pred borbu, iz njegovih usta čujemo ove reči: »Agamemnone, uredi naše ratnike po narodima i fratrijama, da bi se uspostavio čvrst front od fratrije do fratrije i od naroda do naroda« *(Ilijada*, II, 362—363). Snaga grčke vojske u dejstvu (izuzetak predstavlja korišćenje najamnika), čini se, bila je u vezi sa održavanjem građanskih okvira u vojnim redovima. U poreskoj službi pleme organizuje većinu neposrednih dažbina nametnutih pojedincima, koje se nazivaju *liturgije**: kod ovih opštih troškova koje redom podmiruju bogati građani, postavlja se pitanje ugleda plemenâ kada je reč o nadmetanju koje ih stavlja u takmičarski položaj preko njihovih gimnasijarha ili horega. Tako građanin u svakidašnjem životu oseća stalnu solidarnost sa članovima svoje grupe. U tom smislu, ograđeni prostor oko heroja eponima na agori, gde su se likovi zaštitnika deset plemena uzdizali jedan pored drugog, predstavljao je simbol atinske države: tu su se sazivali zvanični zborovi, kako vojnički tako i građanski. Najzad, kad je svečanom sahranom grad odavao počast onima koji su poginuli u bojevima, svako pleme je posmrtne ostatke svojih pripadnika stavljalo u jedan zajednički kovčeg od čempresovog drveta i davalo da se po plemenskom redu urežu u mermer imena palih za otadžbinu.

Tako temeljno uvedeni u posrednička tela, zavisno od gradova, građani imaju manjeg ili većeg učešća u upravljanju državom. U klasično doba stara monarhija iz homerskih vremena je gotovo svuda ustupila mesto aristokratskom ili narodnom uređenju. Jedino su se održale nacionalne dinastije kod nedovoljno razvijenih naroda, suseda helenskih zemalja, u Makedoniji i u Epiru. Jedna na izgled drukčija pojava, kao što je monarhija Batijada, koja je trajala u Kireni do V veka, objašnjava se tiranskim karakterom koji je dinastija poprimila za vlade tri poslednja kralja: postupajući kao tadašnji tirani, oni produžiše za tri četvrtine veka jedno uređenje koje bi inače sasvim preživelo. Svuda drugde, osim u izuzetno posebnom slučaju

Sparte, sećanje na kraljevstvo zadržava se samo u zvanju koje nosi po neki sudski činovnik kao što je arhont-kralj u Atini, čije dužnosti imaju počasni karakter i više su verske nego građanske. U izvršnoj vlasti učestvuju: skupština građana, jedan ili više saveta i činovnici. Ova tri osnovna elementa grčkog političkog sistema, sa različitim pravima, javljaju se u većini gradova, ma kakvo da je političko uređenje, aristokratija, oligarhija, demokratija. Načini izbora ovih tela i propisi kojima je utvrđeno njihovo učešće u upravi određuju karakter tog uređenja u jednoj državi.

Skupština *(eklesija)* okuplja u načelu sve građane koji imaju politička prava. Kako se ona retko sastaje, jedan uži savet ima za zadatak da prati poslove: on se obično zove *bula** Kad se sastoji od staraca grada *(geronti)*, naziva se *gerusija*. Može čak da se desi da *bula* i *gerusija* postoje istovremeno. Što se tiče činovnika, oni rade u različitim javnim službama i staraju se o izvršavanju odluka skupština i saveta. Kao što smo videli, često se sastoje iz kolegija po osnovu plemenskog predstavništva. Teorijski, ovakav sistem ima oblik neposredne vlasti (odluke donosi skupština) koji u sebi sadrži izvesnu vrstu polupredstavničke uprave (delovanje saveta), a organi uprave se nalaze pod stalnim nadzorom saveta i povremenim nadzorom skupštine. Klasična Grčka, kao što smo upravo pokazali, nije znala za pravi predstavnički sistem u kome poslanici koje je narod izabrao imaju punomoćje da rade u njegovo ime, bez obaveze da polažu račune: samo retke savezne države, kao što je Beotski savez, mogle su da sprovode sistem ove vrste. Ali u većini gradova stvarna vlast pripada bilo jednom ili većem broju užih saveta, bilo skupštini koju manje ili više uspešno vodi *bula*. U prvom slučaju imamo aristokratsku ili oligarhijsku vladavinu, a u drugom demokratsku vladavinu, kao što je bila ona u Atini.

Mada su teoretičari posle Aristotela pokušavali da što bolje prikažu sve vrste ustava grčkih gradova, ni jedan od njih nije mogao potpuno jasno da predstavi pravo stanje stvari. U svojoj beskrajnoj raznovrsnosti oni bi se pre mogli objasniti političkim težnjama i političkom filosofijom. Zna se da su učenici peripatetika i njihov učitelj posvetili monografije izučavanju 158 grčkih i varvarskih u-

stava. Sudeći po *Atinskom ustavu*, koji nam se sačuvao zahvaljujući jednom papirusu, svaka od ovih rasprava sadržala je istorijat prethodnih ustanova, a zatim opis njihovog sadašnjeg stanja. Tako se može razumeti koliko je sistem ustanova vekovima bio složen u krajnje izdeljenom helenskom svetu. Ako dosta dobro poznajemo ustrojstvo Atine, a slabije uređenje Sparte, ne smemo nikad da izgubimo iz vida da su ustavi ostalih gradova, mada nam nisu u potpunosti poznati, imali svojih osobenosti i da je svaki imao svoj sopstveni razvoj.

Bilo bi bez sumnje smelo odrediti jednu opštu karakteristiku tih ustanova, jer bi nas dalja saznanja mogla opovrgnuti. Ali možemo reći da su aristokratski zakoni predstavnicima plemićkih porodica obezbeđivali pristup u različite savete i težili da članovi tih saveta budu doživotno izabrani: takav je bio Savet Areopaga, u Atini, pre Solonove reforme. Uloga narodne skupštine je tada bila svedena na manje ili više spontano odobravanje odluka koje su donosili članovi saveta. Uostalom, bile su predviđene mere da se ograniči broj građana sa izvršnom vlašću, isključujući, na primer, kao što je to bio slučaj u Tebi, svakog građanina koji je manje od deset godina prodavao namirnice na agori, u stvari, sve sitne seoske posednike. Oligarhijska uprava razlikuje se od prethodnih samo po metodi kojom manjina, birana unutar građanskog društva, obezbeđuje sebi glavnu vlast. Nije više važno društveno poreklo, već bogatstvo, a to daje mogućnost za ponovni izbor odabranih. Da bi neko imao pristupa u savet i u upravu, pa čak i da bi bio član skupštine, mora da plaća utvrđeni porez. Zavisno od značaja društvenog problema, oligarhija je imala oštar ili umeren karakter, a mere koje ograničavaju broj povlašćenih građana bile su manje ili više stroge. Aristotel je nabrojao lukavstva kojima je bio cilj da odvrate narod od zanimanja za javne poslove: ona služe na čast mašti mislilaca političara koji su stvorili taj oblik lažne demokratije da bi njime prikrili očiglednu oligarhiju.

Istinska demokratija može da ima i obično ima ustanove dosta slične onima iz aristokratskih ili oligarhijskih uređenja, ali one funkcionišu u sasvim različitom duhu. *Eklesija* se redovno sastaje,

svi građani imaju pristupa u nju i raspolažu potpunom slobodom govora; ona strogo nadzire rad činovnika i saveta; rešava o svim važnim pitanjima preko odluka koje se posle javne diskusije izglasavaju dizanjem ruke; rukovođena mišljenjima besednika koji usmeravaju njenu politiku, ona vrši neposrednu vlast. Baš na takav sistem se primenjuje Fenelonova opaska: »Kod Grka sve je zavisilo od naroda, a narod je zavisio od reči.« U atinskoj državi, koju najbolje poznajemo, u klasično doba, sednice skupštine održavaju se četiri puta u *pritaniji*. *Pritanijom* se naziva vreme od 35 ili 36 dana kada pedeset *buleuta* (ili članova Saveta) iz jednog istog plemena zasedaju kao stalni odbor u Buli i nose ime *pritana:* kako ima deset plemena, kalendarska godina deli se na deset *pritanija*. Tako se *eklesija* redovno saziva svakih devet ili deset dana, osim kada svetkovine ili loše vreme poremete ovaj red. Takva učestalost objašnjava odlučujuću ulogu skupštine u vođenju poslova kao i malobrojnost građana koji mogu da nađu slobodno vreme da bi prisustvovali tako brojnim sednicama. O potrebnoj većini *(quorum requis)* nije se vodilo računa, osim u izuzetnim slučajevima kao što je postupak prilikom ostrakizma: tada je moralo da bude 6.000 glasova (na 40.000 građana približno). Ali broj prisutnih bio je obično mnogo manji. I ovde se, još jednom, vidi u kojoj meri je antička »demokratija« bila fikcija: i pored sredstava kao što je *mistos eklesiastikos*, pločica za prisutnog koja je uvedena u IV veku da bi privukla građane u skupštinu plaćajući im odštetu za izgubljeni posao, i pored posredovanja policije (skitski strelci) koji su užetom premazanim cinoberom terali prolaznike prema Pniksu*, i mada teorijski jednom građaninu sasvim odgovara da se bavi upravljanjem državom, ipak je ona spala na manjinu gradskih besposličara koje privlači briga o opštoj koristi, ugled nekog besednika ili neka primamljiva odšteta.

Iako neznatno predstavlja celinu građanskog tela, ova je manjina ipak surevnjiva na povlastice koje demokratski ustav daje narodu; u narodu leži sva vlast kao i sva pravda. Stoga njegova volja mora da vrši prvu i da deli drugu.

Da bi olakšali vršenje narodne volje, Klisten ili jedan od njegovih sledbenika izmislili su jedan postupak koji je prvi put primenjen 487,

ostrakizam: svake godine, o šestoj *pritaniji, eklesija* je odlučivala da li će se primeniti ta mera. Ako bi odgovor bivao potvrdan, pristupalo se glasanju pri kome je, umesto glasačkih listića, korišćeno komađe opeke *(ostrakai)*, pa je otuda i sam naziv *ostrakizam.* Svaki glasač ispisivao je na svom komadu ime jednog političara koga je želeo da pošalje u izgnanstvo. Onaj za koga se većina odlučila bio je prognan na deset godina iz Atine i ostavljao je slobodno polje svojim protivnicima. U toku V veka ostrakizam je bio primenjen na više uticajnih političkih vođa, ali ipak manjinskih, među kojima su Aristid, Temistokle, Kimon i Tukidid, sin Melesijin, čije izgnanstvo je 443. omogućilo Periklu da upravlja Atinom po svome nahođenju. Nađeno je, posebno prilikom otkopavanja agore, više od 1.600 ispisanih komada opeke sa šezdeset različitih imena, među kojima su i imena svih poznatih ostrakizovanih. Ti skromni dokumenti govore nam o živim političkim borbama u Atini u V veku i o stepenu obrazovanja većine građana, koji su sposobni da četkom ili šilom pravilno ispišu jedno ime. Ostrakizam se prestao da primenjuje posle 417, kada je postalo očigledno da ga spletke između stranaka ne zaobilaze.

Uloga demokratskih sudova nije bila ništa manje značajna od uloge skupštine: glasajući slobodno u sudu, narod samim tim postaje gospodar čitavog političkog života u gradu, kao što to tačno primećuje Aristotel u svom *Atinskom ustavu* (IX, 1). Opšte osećanje demokrata najbolje je izraženo u povicima gomile prilikom tužnog suđenja vojskovođama pobednicima kod Arginusija: »Sramota je ako hoćete da sprečite narod da radi ono što mu se dopada.« Čestiti Ksenofont je tu verni odjek demagogâ svog vremena *(Helenike,* I, 7, 12). Samo je jedan Sokrat, ondašnji pritan, bio dovoljno odlučan da do kraja suprotstavi narodnom besu autoritet zakona. Ali to beše uzalud i Atinjani su docnije teško ispaštali tu pobudu nezadržive strasti, zbog koje se uskoro pokajaše, ali odveć kasno.

Opasnosti od ovakvog sistema bile su očevidno u prevrtljivosti i lakovernosti mase, kojom su, koristeći se prostim dokazima i površnim osećanjima, vešti besednici upravljali po svojoj želji. Sigurna i stalna politika mogla je da pridobije jednu takvu skupštinu samo

ako se ona ovaploćivala u čoveku sposobnom da zadobije blagonaklonost gomile i da je zadrži: izuzetna je zasluga Periklova što je u tome uspevao tokom trideset godina, za vreme kojih je moć i napredak Atine doveo do vrhunca. Ali to čudo se više ne ponovi i kasnije je jedna od najbogatijih grčkih država bila poražena i pala u ropstvo baš zbog toga što nije umela da usvoji i zadrži određen pravac u svojoj politici. Povest njenog sukoba sa Filipom svirepo objašnjava nesposobnost atinske demokratije, onakve kakva je postala u IV veku, da se suprotstavi ozbiljnoj spoljnoj opasnosti. Dok vladar Makedonije dvadeset godina uporno sprovodi svoj plan, koristeći se po potrebi čas silom, čas lukavstvom, i prema prilici zna i da popusti ili da pregovara, da bi zatim ponovo krenuo ka cilju koji želi, atinski narod, pod dejstvom protivrečnih saveta, prelazi iz ravnodušnosti u nespokojstvo, a iz nespokojstva u malodušnost; on sebi pripisuje kao zaslugu što delimičnim merama otklanja opasnost u koju ni sam ne veruje; on dugo ne zna da li da izabere opasno prijateljstvo vladara ili otvoreni sukob; i kada, pošto je toliko godina zatvarao oči pred opasnošću koja je sve ozbiljnije pretila njegovim interesima i nezavisnosti, odlučuje najzad da se bori, ova hrabra odluka dolazi suviše kasno i dovodi samo do poraza. Pa ipak, sudeći po nadmoćnim sredstvima kojima je raspolagala u ratu protiv Filipa kao i u peloponeskom ratu, Atina bi verovatno pobedila da je mehanizam njenih ustanova nije u tome onemogućio.

Svesni loših strana demokratije, mnogi besednici i filosofi, u samoj Atini, rado su isticali, nasuprot slabosti i lakomislenosti svog sopstvenog naroda, ozbiljnost i osvedočenu građansku hrabrost Spartanaca, koji su se razvijali pod uticajem ustanova koje su ostale iste još od kada je, u veoma davno vreme, možda krajem IX veka, legendarni Likurg za svoje sugrađane sastavio *retru*, ili osnovni zakon, koji je u glavnim crtama određivao sistem. Čak ako se u stvarnosti sve zbivalo i sporije i složenije nego što to predanje kazuje, stalnost lakedemonskih ustanova u klasično doba utvrđena je činjenica. Ovaj ustav ima za cilj da spreči svaku promenu i on u tome i uspeva.

Političko uređenje Sparte zasniva se na potpunoj i isključivoj prevlasti ratničke kaste, Spartanaca u pravom smislu reči, nad periecima i helotima. Ovi povlašćeni sami sebe nazivaju *Jednakima:* kao jedini građani, oni se izdržavaju od najboljih imanja Lakonije i Mesenije, koja heloti obrađuju za njih. Svaki Spartanac ubira prihode sa imanja, ili *klerosa*, koje mu je dodeljeno. Još od detinjstva naviknut na strogu kolektivnu disciplinu, građanin se i posle punoletstva drži strogih propisa: on živi u zajednici sa pripadnicima svoje klase sve do tridesete godine, a bračni život mu je sasvim ograničen. Posle navršene tridesete godine dobija veću slobodu i svoj dom: ali još uvek je obavezan da primi jedan obrok dnevno zajedno sa ljudima iz svoje vojne jedinice i da, kao i ranije, sve do šezdesete godine učestvuje u stalnoj vojnoj obuci. Jasno je da je ovakva društvena stega, stalno održavana, stvorila kod lakedemonskih četa taktičku i moralnu čvrstinu kojoj se ceo svet divio i koja im je tako često donosila pobedu.

Spartanski ustav sadržavao je elemente koji su uzeti iz raznih uređenja za koja su Grci znali: monarhija, aristokratija, demokratija. Dva kralja, koji su po pravu nasleđa pripadali dvema porodicama Agida i Euripontida, imali su uglavnom izvršnu vlast. Ali njihova vlast je bila potpuna samo u vojnim pitanjima, jer je obično jedan od dva kralja rukovodio vojnim dejstvima. Za važne političke odluke, savet od 28 staraca, *Gerusija,* dejstvuje kao vlada i javlja se kao vrhovni sud. *Geronti,* od kojih se ona sastoji, imaju više od šezdeset godina, a građani okupljeni u skupštini biraju ih doživotno. Broj dignutih ruku koje pozdravljaju svakog predloženog omogućuje jednoj poroti da odluči ko je izabran. Spartanska skupština, ili *Apela,* koja činovništvo određuje po ovom prostom postupku, okuplja se redovno da bi saslušala izveštaje predstavnika državne vlasti i da bi odobrila odluke koje joj se podnose. *Apela* ne pretresa pojedina pitanja, ona daje saglasnost svojim rukovodiocima koji na taj način mogu u teškim okolnostima da iskoriste moralnu podršku koju su dobili od zajednice građana.

Ne uzimajući u obzir postojanje dva nasledna kralja, u elementima spartanskog sistema prepoznajemo savet i skupštinu drugih grčkih gradova. Međutim, originalnost Lakedemona zapažamo baš

u primenjivanju svega toga. *Apela*, u praksi, ne može da pređe preko volje činovništva. Sve je predviđeno da se obezbedi potpuno izvršavanje vlasti, koja je prvobitno bila u rukama oba kralja i koju, od Likurga, oni dele sa *Gerusijom*. Osim njih, kolegijalno činovništvo birano na godinu dana, *efori*, igra odlučujuću ulogu u državi. Posle Likurga, imenovano je pet *efora*, ili »nadzornika«. *Apela* ih bira iz reda svojih članova, a oni u ime čitavog naroda nadziru postupke kraljeva, koji su se njima zakleli da će vladati po zakonima, i vode računa o tome da li građani poštuju stare privatne i opšte običaje. Odgovorni za bezbednost države, da bi je osigurali, oni imaju puno ovlašćenje da donose i neopozive odluke: uputstva činovnicima, ukore, različite kazne. Svi drhte i klanjaju se pred njima, a oni u tom visokom činovništvu polažu račune samo svojim naslednicima. Uostalom, ma kakva bila njihova neumoljiva strogost, čini se da su oni dosta dugo upravljali u saglasnosti sa dubokim težnjama njihovih naroda.

Ovo zatvoreno, gordo, usko društvo, uporno u svojoj konzervativnosti, htelo je po svaku cenu da se zaštiti od spoljnih uticaja. Počev od sredine VI veka ono je čak uspevalo da odoli i čarima umetnosti i arhitekture. Rukovođeno željom da nadživi samo sebe, zabranilo je trgovinu, pa čak i upotrebu srebrnog novca. Ono je svoje težnje svelo na to da održi pod svojom vlašću Meseniju, žitnicu koja je hranila njenu vojničku kastu, da zadrži Pelopones čak i po cenu stalnih borbi protiv Argosa i gradova Arkadije i, najzad, da u pravoj Grčkoj silom uništi svaki pokušaj prevlasti, bila to persijska najezda, atinski imperijalizam ili politika Epaminonde, u borbi sa kojim je to društvo i oslabilo. Ovi stalni i odlučni, ali čudno određeni planovi imali su dugo uspeha, ali nisu izazvali ni privredni napredak, ni kulturni procvat. Osim toga, sami temelji spartanske države, lagano i postepeno, ipak su počinjali da se ljuljaju: načelo jednakosti građana, koje se zasnivalo na činjenici da je svaki od njih imao po komad zemlje iste vrednosti, pretrpelo je mnoge napade. Same spartanske pobede dovele su do priliva ogromnih bogatstava. Kao što Sokrat podseća mladog Alkibijada u Platonovom dijalogu koji nosi to ime (123 a), »o novcu koji ulazi u Lakedemon može se reći ono

što u Ezopovoj basni lisica kaže lavu: tragovi onih koji se vraćaju u varoš veoma su jasni, ali uzalud bismo tražili tragove novca koji izlazi«. I pored surovih pouka od ranije, želja za posedovanjem, skrivena pod prividnom strogošću, zavela je mnoge Spartance. U osvit V veka je Milećanin Aristagora, da bi za pobunjenike u Joniji dobio vojnu pomoć Sparte, pokušao da potkupi kralja Kleomena velikim poklonima i mogućnostima za osvajanje bogatstava: bio je potreban znak bogova — u stvari jedna dečja reč koja se otela njegovoj sopstvenoj kćeri — pa da se Kleomen reši da otera tog molitelja. Sve veća želja kod pojedinaca da povećaju svoja bogatstva na kraju je dovela do sakupljanja zemljišnih poseda kod sve manjeg broja ljudi, na uštrb jednakosti koju je propisivao zakon. Mnogi Spartanci, u nemogućnosti da uplate uloge za zajedničke obede, padoše iz kaste Jednakih u kastu Nižih. Broj punopravnih građana neprestano opada tokom V i IV veka. Od 5.000 posle persijskih ratova, taj broj, po procenama V. Ehrenberga, smanjuje se ispod 3.000 u vreme bitke kod Leuktre, 371. To lagano ali stalno opadanje građanskog tela savremenici su smatrali kao ubitačno po Spartu: bila je to *oligantropija*, ili nedostatak ljudi. Već samo to pomanjkanje ljudi moralo je da spreči svaku politiku širokih razmera, čak i kad bi tradicionalna uskost pogleda lakedemonske vlade dozvolila da se takva jedna politika zamisli.

Političko uređenje grčkih gradova, oligarhijsko ili demokratsko, bilo je predviđeno za uže zajednice i, kao što to istorija očigledno pokazuje, nije dopuštalo sprovođenje krupnih namera ni obrazovanje velikih država. Međutim, ta uređenja, svom svojom krajnjom različnošću, prvi put su jasno odredila odnose između države i građanina i tako udarila temelje svim savremenim političkim sistemima. Ti se odnosi zasnivaju na zakonu, bilo da je on pisan ili nepisan, da ga je božanskim posredovanjem donelo predanje ili da potiče od ljudske preduzimljivosti. Jedino tirani, u onom smislu koji je ta reč imala u klasično doba, vladaju ne pridržavajući se zakona: više od

grubosti i okrutnosti, tiraniju karakteriše odsustvo pozivanja na tradicionalne zakone. Međutim, svaki prosvećeni grad, ma kakvo da je njegovo uređenje, teži za ostvarenjem ideala zajedničkog života koji propisuju dobri zakoni: ovakav ideal naziva se *Eunomija*, ili zakonska usklađenost, dobar red koji nalaže mudrost. Iako se stvarnost retko približavala tom idealnom savršenstvu, to nije smetalo Grcima da mu iskreno teže, koristeći se raznim sredstvima koja su sva sadržavala jedan osnovni elemenat: da se svaki građanin iskreno pridržava glavnih načela grada. Ova načela se izražavaju u građanskim kultovima i u zakonima *(nomoi):* ovi poslednji imaju u sebi nešto od verskog poštovanja koje se oseća prema kultovima. Svakako da su pravni pojmovi koji su prvobitno smatrani svetima malo po malo postajali svetovni. Ali u svesti Grka klasičnog doba uvek je postojala tesna povezanost između pojma nezakonitosti i bezbožnosti. Iz čuvene prosopopeje Zakona, u Platonovom *Kritonu*, vidimo u kojoj meri su najsnažniji duhovi Atine, u osvit IV veka, bili skloni da zakone poštuju pre svega kao božanske.

Cilj zakona je da se ljudski odnosi spasu od sile i samovolje. Zahvaljujući njima u državi treba da vladaju Sloga, *Homonoja,* i Pravda, *Dike,* naravno, samo ako im se svaki građanin potčini. Bilo je svakako sofista koji su dovodili u pitanje čak i samo shvatanje Pravde i Zakona, da bi mu suprotstavili Prirodu ili Običaj, ili branili mišljenje da je zakonitost, kao plod ugovora, smetnja razvoju prirodnih snaga, kao i onih koji su izvrtali Pindarov izraz: »Zakon vlada nad svim bićima, smrtnim kao i Besmrtnim.« Ali ove oštroumnosti, koje su filosofima pružale dosta materijala, imale su malo uticaja na široke mase, te su zato besednici IV veka u svojim političkim besedama i sudskim raspravama stalno objavljivali svoje poštovanje prema zakonima, čuvarima dobrih običaja i bezbednosti građana.

Ti zakoni su krajnje raznovrsni: razlika između javnog i privatnog prava uopšte se ne oseća u arhajskoj i klasičnoj Grčkoj. Svaki čin građanina može da zanima grad koji preko svojih zakonodavaca posreduje u najrazličnijim oblastima. Uostalom, on se manje bavi propisivanjem načela, a više predviđanjem praktičnih mera za rešavanje jednog određenog problema. Stoga te mere nisu uvek savršeno pove-

zane. Ne može se reći da Grci nisu znali da sastavljaju zakone: mi imamo jedan od njih gotovo u potpunom izvornom tekstu, zahvaljujući monumentalnom natpisu iz Gortine*, na Kritu, uklesanom krupnim slovima na ogromnim blokovima zida podignutog u prvoj polovini V veka. Drugi zbornici navedeni su u tekstovima: zna se, na primer, da su atinski zakonici, zbornik Solonovih zakona ili zakonik nazvan Nikomahov (koji je urezan krajem V veka), mogli da se čitaju ne samo u arhivama već i na natpisima. Obično je svaki novi zakon bio ispisan na jednoj steli. Tako je zakonodavstvo ostajalo veoma pristupačno javnosti. Međutim, Grci klasičnog doba, koji su bili manje pravnici nego kasnije Rimljani, nisu se nimalo potrudili da po redu slože sve te različite tekstove. Logografi, koji su pisali besede za branioce na sudu, sinegori, koji su veoma rado prikazivali svoju rečitost prijateljima, i besednici koji su držali besedu pred skupštinom, bili su veoma vešti u korišćenju zakonskih tekstova da bi potkrepili svoja dokazivanja. Ali su zato filosofima ostavili brigu oko stvaranja sistema, u kojima se, uostalom, u znatnoj meri ogleda tadašnja stvarnost, kao što je to slučaj sa Platonovim *Zakonima*. I tu je odlučujuću ulogu odigrala podela helenskog sveta na toliko nezavisnih političkih jedinica: zbog pravne samostalnosti gradova objedinjenje prava koje bi uređenje jedne velike države prirodno iziskivalo bilo je ovde manje potrebno.

Većina ovih pravnih mera odnosi se na položaj ličnosti i dobara, određujući povlašćeni položaj punopravnih građana u odnosu na žene, koje su uvek maloletne, na građane ili stanovnike nižeg položaja (kad ih ima, kao u Sparti), na strance i na robove. One tačno određuju prava i dužnosti pojedinaca u odnosu na građansko društvo. One utvrđuju kazne i krivični postupak za izmirenje sporova između pojedinaca, kao i kazne za dela protiv države. Ali, pored ovih odredaba građanskog, političkog i pravnog reda, grad daje zakone i iz oblasti privrede. On smatra da je kovanje novca* jedno od njegovih isključivih prava: puštanje u opticaj posebnog novca potvrđuje nezavisnost svakog grada, a posebne vrste koje on usvaja služe mu kao amblemi. U tom pogledu moglo bi se govoriti o pravim

»grbovima« varoši. Otuda tako velika raznovrsnost u grčkoj numizmatici.

Grad određuje i sve vrste mera. On utvrđuje kalendar*, koji se menja od varoši do varoši, a glavne tačke su mu verski praznici koje slavi zajednica. Imena meseci obično se uzimaju po imenima bogova ili po nazivima glavnih svetkovina. I pored velike pažnje koja se obraćala astronomskim pojavama, Grci nisu nikad uspeli da reše teškoću u razlici između mesečevog i sunčevog kalendara: pokušaji da se između njih nađe neko slaganje, koje je stalno bilo u pitanju, nisu imali baš mnogo uspeha, pa se Aristofan ruga *meteorolozima* koji su, umesto da uvedu neki red u smenjivanje dana i noći, sve naopako okrenuli (*Oblaci*, stih 615). Sve je postajalo još zamršenije kad bi se neki administrativni kalendar, kao što je bio kalendar *pritanija* u Atini, postavio iznad astronomskog i verskog kalendara.

Veliku nevolju su predstavljale takođe težine i mere*, koje su građanske vlasti pokušavale da odrede radi pogodnosti u razmeni i poštenja u trgovini. Pri iskopavanjima su mestimično pronađeni tegovi za uzor i tipske jedinice za merenje zapremine, ali je njihovo razjašnjenje često otežano. Grci su stvarali različne metarske sisteme i obično kombinovali decimalne i seksagezimalne odnose (ove poslednje uzeli su iz istočnjačke metrologije): tako *stadij*, obična mera, iznosi 600 *stopa*. Ali vrednost stope kreće se od 0,27 m do 0,35 m, pa prema tome i vrednost stadija između 162 i 210 m. Druga jedinica, *lakat*, često se upotrebljava kao mera za dužinu: ona iznosi stopu i po. Sama stopa pak deli se na 16 »prstiju«, ili *daktila*. Otuda sve teškoće u računanju sa takvim sistemom, kome još treba dodati mere stranog porekla, kao što je persijska *parasanga*, koja iznosi 30 stadija (malo više od 6 km) i koju Herodot i Ksenofont rado upotrebljavaju. Ni mere za težinu i zapreminu nisu bile manje složenije ni manje različnije od varoši do varoši. Ipak, trgovinski zahtevi dali su prvenstvo u praksi izvesnim sistemima, kao što je eginski, a kasnije atički sistem, što se naročito izrazilo u novčanom poslovanju: bilo to proste računske jedinice (kao *talant* ili *mina*) ili stvarni novac (kao *drahma** ili *obol*), novčane jedinice su nosile nazive odgovarajućih težinskih mera.

Radi kontrole svih tih mera, grad je koristio stručne službenike, kao što su *metronomi*, pregledači težina i mera u Atini. Uostalom, to je bio samo jedan vid intervencije države u privrednom životu: u nekoliko tekstova koji pominju *agoranome*, tržišne nadzornike, *sitofilahe*, poverenike za žito, ili *epimelete* (nadzornike) trgovinskog utovara, shvata se važnost ove intervencije u okviru atinske države. Drugde, ceo sistem poreza i zaštitnih mera, kao, na primer, na Tasosu za trgovinu vinom, vidi se iz pojedinačnih i nepotpunih dokumenata.

Da li iz toga proističe da je helenski svet znao za istinsku ekonomsku razmenu? Nemamo razloga da tako mislimo. Treba ovde još jednom istaći koliko smo slabo obavešteni o privrednom životu grčkog antičkog doba. Čak i kad se nešto zna o tome, kao u pogledu snabdevanja atinskog stanovništva žitom, dokumenti su retki, oštećeni i teško se tumače. Istoričar koji se posvetio tim istraživanjima što često varaju, polazeći od nedovoljnih obaveštenja, prinuđen je da stalno odbacuje i izdvaja. U pogledu trgovinskih odnosa u arhajskoj i klasičnoj Grčkoj potrebno je biti veoma obazriv. Ipak se jedna stvar mora podvući: ta trgovina je prvenstveno pomorska. Mali teretni brodovi kojima su raspolagali grčki mornari bili su, zbog nepostojanja kolskih puteva, jedino prevozno sredstvo od značaja koje se koristilo za trgovinu. Pa i njihova nosivost bila je veoma ograničena: tovar koji su mogli da prime kretao se obično od 80 do 250 metričkih tona. Pored toga, sezona pogodna za plovidbu počinjala je tek u aprilu, a završavala se krajem oktobra. Nadgrobni natpisi utopljenicima često pominju opasnosti od bura u vreme zimskog solsticija, kod zalaska Kozlićâ, ili kod prolećne ravnodnevice, posle večernjeg rađanja Arkturusa. U VII veku, Hesiod je vreme kada se moglo otisnuti na more ograničavao samo na pedeset dana, usred leta. Četvrtasta jedra teretnih brodova, koji se, za razliku od trijera, nisu koristili veslima, nisu omogućavala veliku slobodu manevrisanja. Pre početka helenističkog doba nije bilo svetionika, a pomorske karte, krajnje uprošćene, služile su manje od portolana, ili *peripla**, za pilote.

Sve to nam objašnjava zašto količina utovarene robe nije nikad bila veoma velika. Žito namenjeno velikim gradovima dolazilo je sa

plodnih oranica Egipta, Kirenaike ili južne Rusije: godišnji uvoz Atine u IV veku procenjuje se na 500.000 hektolitara. Drvo i mermer, bakar i olovo u polugama predstavljali su ostalu unosnu robu.

Ali, među proizvodima visoke prodajne cene bilo je i helenskih poljoprivrednih i zanatskih proizvoda: kvalitetnih vina, kao što su ona sa Halkidike, Tasosa ili Hiosa; atičkog ulja; mirisa; tkanina iz Mileta, sa Samosa ili sa Istoka; vaza od slikane gline, koje su izrađivali grnčari iz Korinta ili Atine i koje su zajedno sa sadržinom često izvozili; predmeta od bronze iz Korinta; silfiona iz Kirenaike, srebrnog novca i srebra u polugama; slonovače; predmeta od zlata. Iako male težine, ti tovari su bili veoma skupi. Oni su brodovlasnicima i bankarima omogućavali da se obogate, a slavu grčkih zanatlija pronosili su širom sveta. Veliki bronzani krater nađen u Viksu na Zlatnoj obali, u jednom preistorijskom grobu, potiče iz jedne grčke radionice u južnoj Italiji ili sa Peloponesa, sasvim pri kraju VI veka. U Kul-Obi, blizu Kerča, na Krimu, otkriveni su zlatni medaljoni sa likom Atene Partenos, remek-delom Fidijinim: to su predmeti atinskog zlatarstva sa kraja V i početka IV veka. U jednoj nadgrobnoj piramidi iz Meroe, kraj gornjeg toka Nila, jedna atička terakota iz V veka, koja predstavlja Amazonku na konju, svedoči o davnim vezama koje su, posredstvom Egipta, postojale između Grčke i Nubije.

Ma koliko da su ovi dokumenti čudni i snažni, ipak se ne treba zavaravati. Takva razmena bila je dovoljna za blagostanje izvesnog broja trgovaca i moreplovaca i stvorila je od nekoliko povlašćenih gradova, kao što su Atina, Korint, Tarent, Sirakusa, Kirena i Naukratis, sedišta trgovačkih poslova važnih za to doba. Ali većina grčkih gradova nije u tome učestvovala i zadovoljavala se mesnom trgovinom, koja se zasnivala na domaćim proizvodima i odgovarala idealu autarkije koji je oduševljavao zakonodavce: poznato je da je Platon oštro osuđivao primorske varoši, ili varoši u blizini mora, zato što »trgovina i novčani poslovi u duši čoveka izazivaju nestalnost i podlost« (*Zakoni*, 705 a). Zaista, kod Grka je seljačka tradicija jača od želje za morem: ako vole da gledaju more, to čine radije sa obale, a uvek su se divili više hoplitima nego neustrašivim morna-

VI. OGLEDALO NA POSTOLJU.

Uglačana bronzana ploča služila je kao ogledalo. Pri kraju arhajskog doba ogledala su se počela stavljati na postolja u obliku kore. Ovo potiče iz druge četvrtine V veka. Sa obe strane mlade žene sa peplosom nalazi se krilati Eros. (Muzej u Maloj palati, zbirka Dutuit, iskopine iz Sale Konsiline, Pariz.)

rima. Kada su u doba kolonizacije napustili kopno, to je bilo silom prilika, a ne iz želje za pustolovinama: preko mora oni su tražili nove njive, a ne tržišta.

Taj uski okvir grada, u kome grčki čovek živi, radi, koristi se svojim građanskim pravima i održava kult svojim bogovima, ovo političko biće ograničenih razmera, za koje je on dužan da se bori i da umre, savršeno je odgovaralo njegovim zahtevima i sklonostima. Sve dok genije jednog Filipa i jednog Aleksandra, ne odbacivši sasvim stari pojam grada, nije nametnuo helenističkom svetu drukčije shvatanje države. Grci nisu pokušavali da prošire svoje poglede niti da u jednom organskom i trajnom obliku okupe više gradova. Retki pokušaji koje su učinili u tom smislu bili su prolaznog karaktera i bezuspešni.

Svakako da je religija predstavljala načelo jedinstva: ona je omogućila obrazovanje nekoliko oblasnih grupa čije je sedište bilo jedno veliko svetilište. To je, na primer, bio slučaj sa Savezom jonskih gradova, osnovanim nešto posle kolonizacije Male Azije: on je objedinjavao nekoliko gradova (najpre 12, zatim samo 9) sjedinjenih u zajedničkom poštovanju oko svetilišta Posejdona Helikonijskog na rtu Mikale, kod Mileta, koje se zvalo *Panjonion.* U vreme ustanka u Joniji protiv Darija, između 499. i 494, ovaj je savez u izvesnoj meri uspeo da uskladi napore svojih članova. Ali organske veze koje su ih sjedinjavale nisu bile dovoljno jake da ovaj skup bude uspešan i ustanak propade, povukavši za sobom i raspad saveza. Jedno udruženje iste vrste, *Heksapola,* okupilo je dorske gradove u Karije oko svetilišta Apolona Triopienskog, na poluostrvu Knidu. U Kikladima je jedan verski savez, koji se zvao *Amfiktionija,* okupljao stanovnike Jonije oko Apolonovog svetilišta na Delosu. Posle persijskih ratova Atina ga je, kao što znamo, iskoristila za svoje ciljeve.

Najčuveniji od tih verskih saveza, onaj čiju istoriju najbolje poznajemo, jeste *Amfiktionija* u pravom smislu reči, Delfski savez. Ova organizacija ima u stvari dva kultna središta, ali nejednakog zna-

čaja: Delfsko svetilište i Termopilsko svetilište, koje se jednostavno nazivalo *Pile*, ili »vrata«. Tu su se okupljali izaslanici dvanaest naroda, većinom iz srednje Grčke: Tesalci, Fokiđani, Beoćani, Lokriđani i drugi, kojima se pridružuju Dorci i Jonjani, koji su jedini zastupali ostatak Grčke. Svaki narod šalje po dva izaslanika, ili *hijeromnemona*, u Amfiktionijski savet, pa to omogućuje Atini da uvek raspolaže jednim od dva jonska glasa, dok jedan od dva dorska glasa zastupa Spartu tek s vremena na vreme. Iz toga se vidi ograničeni i arhajski karakter Amfiktionije, kojoj nije cilj da zastupa čitav helenski svet! Njena je uloga da posredstvom hijeromnemona vodi novčane poslove Apolona Delfskog, da organizuje igre i tradicionalne svetkovine svetilišta i, najzad, da štiti boga od svakog napada. Ovaj poslednji zadatak naveo je Amfiktioniju da objavljuje razne svete ratove. Osim u izuzetnim prilikama, amfiktionijski gradovi su međusobno vezani dosta slabom moralnom solidarnošću, izloženom u zakletvi koju su polagali: oni su se obavezivali da neće jedni druge potpuno uništiti u slučaju rata i da će kazniti onoga ko bi povredio delfskog boga. Nikakva čvrsta politička veza nije postojala između njih i na međunarodnom političkom planu, Amfiktionija je više bila oruđe pojedinačnih težnji nego načelo jedinstva među grčkim državama.

Ipak se u izvesnim oblastima pokušalo sa stvaranjem lokalnih federacija sa stalnim političkim ustanovama koje bi uspostavile stvarnu solidarnost među susednim gradovima: u Tesaliji, u Arkadiji, na primer, u IV veku je obrazovan jedan savez ili zajednica *(koinon)* od stanovnika Tesalije i Arkadije, sa saveznom skupštinom i saveznim službenicima. U Beotiji je Teba, koja je imala neospornu prevlast nad ostalim gradovima u ovoj oblasti, u dva navrata, 447. i posle 379, osnivala pod svojom vlašću jednu vrlo dobro uređenu federaciju. Na Halkidici je Olint stvorio, 432, savez halkidičkih gradova. Ti pokušaji, čije trajanje i uspeh behu različiti i od kojih ni jedan nije doveo do uspostavljanja prave države, ipak pokazuju da se osećala izvesna potreba za jedinstvom. Međutim, vezanost Helena za njihovu malu domovinu uvek je održavala centralistička osećanja u gradovima koji su ulazili u te saveze ili federacije.

A utoliko pre se to dešavalo kad bi jedna ili druga glavna država htela da okupi pod svojim upravljanjem, ili, kako se govorilo, pod svojom hegemonijom, jedan centralizovani savez. Takav je bio slučaj sa Peloponeskim savezom, koji se zvanično zvao »Lakedemonjani i njihovi saveznici«, a čuvao je vojnu prevlast Sparte na Peloponesu. To je u stvari bio samo napadački i odbrambeni savez koji je državama članicama, od kojih je svaka bila vezana za Spartu posebnim ugovorom i zakletvom, ostavljao potpunu unutrašnju samostalnost. Deloski savez, koji su Atinjani stvorili posle persijskih ratova, čini se još smeliji. Zavođenje tributa, prebacivanje savezne blagajne u Atinu, zavođenje klerukija na teritoriji saveznika, nadzor koji su kod saveznika vršili atinski službenici *(episkopi)*, privredne mere radi unapređenja atičke trgovine, sve su to bili postupci koji od saveza ubrzo stvoriše carstvo, i zbog kojih je atinski jaram postao nepodnošljiv potčinjenim državama. Otpadništva i pobune njenih saveznika u mnogome su doprineli propasti imperijalizma koji je Perikle zamislio. Drugi Deloski pomorski savez, osnovan 377, pokušao je da izbegne ove nezgode, ali nije u tome u potpunosti uspeo, pošto nije sprečio rat između Atine i njenih saveznika od 357. do 355. I tako svi napori da se donekle poveže zajednica država koje ujedinjuju organske veze propadoše jedan za drugim: bila je potrebna moć Filipa Makedonskog pa da Korintski savez dobije pravi federalni karakter.

Pred ovim upornim odbijanjem da se ujedine i van uskih okvira državice, možemo se s pravom zapitati šta je Grcima, po njihovom mišljenju, dopuštalo da ipak izjavljuju da pripadaju jednom istom narodu. I pored svih unutrašnjih sukoba, ta solidarnost nametala im se neodoljivo prilikom velikih svehelenskih verskih svetkovina ili kad bi smrtna spoljna opasnost pretila čak i opstanku grčkog sveta. To se lepo videlo u ratovima protiv Persijanaca, Etruraca i Kartaginjana. Ovo osećanje solidarnosti zasnivalo se na zajedničkom jeziku i religiji, na legendnom predanju i na delima koja su obezbeđivala njegovo čuvanje, i to ostvarenjima pisaca i umetnika. Više od drugih naroda, grčki narod je osećao potrebu za svojom književnošću i umetnošću da bi na taj način postao svestan sa-

moga sebe. Čudesno bogatstvo i jedne i druge, zajedno sa izuzetnom obdarenošću kojom su Heleni raspolagali, odražava strasnu pažnju koju su, kao pokretani nekom životnom potrebom, poklanjali delima ruke i duha.

GLAVA VIII

MISLIOCI I PESNICI

Poznata su nam imena oko dve hiljade drevnih grčkih pisaca. Čak i kada se odnosi na dugo vreme koje deli Homera od pobede hrišćanstva, taj broj je znatan i dobro pokazuje izvanrednu plodnost helenske književnosti. Ta je književnost svojim najvećim delom nestala u tri velike nedaće po nasleđe antike, a to su bile: požar aleksandrijske biblioteke, zamena *kodeksa** na pergamentu *volumenom* na papirusu i, najzad, kriza vizantijskog carstva u periodu ikonoklazma, u VII i VIII stoleću naše ere. Međutim ono što je ostalo, katkad kao plod slučaja a katkad izbora koji su vršili učenjaci ili osnivači škola, predstavlja još uvek ogroman izbor svakovrsnih dela, koja su odveć često u odlomcima i nedovoljno očuvana, ali u kojima zapadna književnost ne prestaje da pronalazi svoje uzore. Najveći među ovim piscima i misliocima potiču još iz arhajskog i klasičnog doba, za čija bogatstva nema poređenja. Ne dolazi u pitanje da se ovde pruži nacrt jedne istorije te književnosti, čak ni u izvodu i sa ograničenjem na remek-dela, kao što to nije moguće učiniti ni sa umetnošću. Ali bar smo hteli da ukratko obeležimo ono što je bilo velika činjenica civilizacije: rađanje glavnih književnih rodova, čije prvo oblikovanje dugujemo Grcima.

Ta je književnost, već od svojih prvih sačuvanih spomenika, pisana književnost. Videli smo to proučavajući Homera: danas se zastupa stanovište da *Ilijada* i *Odiseja* nisu mogle izaći na videlo, u

nas poštovanja prema pojedinostima izraza i lako su se usvajale varijante, ukoliko se u njima nije izobličavao glavni smisao.

Osim toga, treba primetiti da se kod Grka po opštem pravilu čitalo naglas. Većinu svojih književnih dela oni su stvarali za slušanje: ta su dela predodređena za jednolično recitovanje, za horsku pesmu, za dramsko predstavljanje ili za javno čitanje pred slušalačkim krugom, pre nego za uživanje i razmišljanje nekog usamljenog čitaoca. Time se objašnjavaju mnoga svojstva grčke književnosti: tako značajan udeo poezije, zatim i besedništva; uobičajen didaktički oblik kojim su zaodevena dela u prozi, kao da je reč o predavanjima ili časovima; briga da se vrlo upadljivo obeleže prelazi govornim uputstvima, tamo gde se naši savremeni jezici zadovoljavaju znacima interpunkcije; i, najzad, veliki uspeh dijaloga kao književnog roda, izvorne tvorevine grčkog genija. Služeći se jednim jezikom koji je bio izvanredno bogat kako u oblasti reči tako i na području sintakse, raspolažući blagom mnogih narečja kako bi se što istančanije razlikovali književni obrti i načini govora, oslanjajući se na tradiciju koja ih je podržala ne potčinivši ih sebi, pisci i mislioci onog vremena su stvarali i razvijali glavnije književne rodove, dok su sa do tada neuporedivom smelošću ispitivali pravce u kojima bi se mogla razvijati logička misao. Po prvi put su oni tada jasno odredili meru i načela te iste misli. Uvereni da se ona sama može izraziti i shvatiti samo posredstvom reči, oni su pregli da neprestance usavršavaju svoje divno govorno oruđe, do te mere da od njega stvore po tananosti i osetljivosti najčudesnije sredstvo izraza koje bi se moglo zamisliti. Epska poezija, lirska poezija, dramska umetnost, istorija i geografija, filosofija, besedništvo, to su, u onom približnom hronološkom redu u kome su ih stari Grci počeli negovati, raznolike oblasti u kojima se ispoljilo njihovo majstorstvo. Tim redom odvijaće se i naš pregled.

•

Homerski ep se, kao što smo videli, iznenada pojavljuje u istoriji u svom konačnom obliku, i dva Homerova remek-dela se odmah

po svojoj pojavi pokazuju kao uzori kojima su se suparnici sa očajanjem pokušavali da približe. Već samo to savršenstvo pretpostavlja da su *Ilijadu* i *Odiseju* pripremali mnogobrojni prethodni pesnički pokušaji koji su u potpunosti pali u zaborav. U trojanskom ratu je *Srdžba Ahilova* samo jedna epizoda; *Povratak Ulisov* prikazuje pustolovine samo jednog jedinog heroja po zauzeću grada. Duga epska tradicija, usmena po svojoj suštini, morala se stvarati malo po malo, zahvaljujući pevačima, ili *aedima*, sličnima Demodoku koga nam *Odiseja* prikazuje na dvoru feačkog kralja Alkinoja. Da li je Homer prvi razradio jedan deo te bogate materije u jedinstvenom delu dugog daha i čvrste kompozicije, uz pomoć azbučnog pisma? Premda se to ne može bezuslovno potvrditi, potpuno odsustvo svega što bi ukazivalo na starije epove čini bar ovu pretpostavku prilično verovatnom. S druge pak strane, namnožiše se podražavaoci. Ako njihova dela, koja se sa razlogom uzimaju kao podređena Homerovima, nisu dospela do nas, bar nam je poznato mnoštvo naslova, uz nekoliko imena njihovih sastavljača, i njihov predmet u izvodima.

Oko *Ilijade* su se razvijali spevovi Trojanskog ciklusa, koji se obično naziva *Ciklusom* u prevashodnom smislu: tu su prikazivani događaji koji su prethodili srdžbi Ahilovoj. *Hrestomatija,* ili školski izvod, koju je sastavio izvesni Proklos u II ili u V veku naše ere (datum još uvek nije pouzdan) i koja je delimično sačuvana, sa prilično tačnosti upućuje na njihovu sadržinu: *Kiparska pevanja* prikazuju događaje koji su prethodili *Ilijadi,* od svadbe Tetide i Peleja i suda Parisova do otmice Helenine i prvih zbivanja u opsadi Troje. *Etiopida,* koju je sastavio, možda krajem VII veka, Arktin Milećanin, odnosi se neposredno na *Ilijadu:* tu vidimo etiopskog kralja Memnona, sina Aurore i Titona, brata Prijamova, kako dolazi u pomoć svome stricu; on je pao od ruke Ahilove, koja je usmrtila i kraljicu Amazonki, Pentesileju, drugog saveznika Trojanaca; ni sam Ahil nije umakao pogibelji, kada ga je pogodio Paris strelom iz svog luka, uz pomoć Apolonovu. Druga Arktinova epopeja, nazvana *Rušenje Troje (Iliupersis),* prikazuje zauzeće grada. Pesnik Leshes je, sa svoje strane, sastavio jednu *Malu Ilijadu,* čija je namena isto tako bila da upotpuni Homerovu i gde je on na svoj način obrađivao iste teme

koje i Arktin. Naporedo sa *Odisejom,* Hagijas iz Trezene je sastavio jednu epopeju, *Vraćanja (Nostoi),* gde se pripovedaju doživljaji ostalih ahejskih glavara osim Ulisa posle trojanskog rata. Što se samoga Ulisa tiče, njegova tragična sudbina beše predmet *Telegonije,* čiji je sastavljač Eugamon*, koji je živeo na dvoru kirenskih kraljeva Batosa II i Arkesilaja II, oko 570—560: po svome povratku na Itaku, Ulis je otišao u pohod u epirske planine, a zatim je, vrativši se ponovo na svoje ostrvo, poginuo od ruke jednoga od svojih sinova, Telegona, koga je rodio sa čarobnicom Kirkom i koji ga je, tražeći svoga oca, ubio jednim udarcem koplja ne prepoznavši ga.

Pored Trojanskog postojao je i jedan Tebanski ciklus, posvećen legendi o Edipu i njegovim potomcima. Smatralo se da je Lakedemonjanin Kineton napisao jednu *Edipodiju,* čiji je nastavak predstavljala *Tebaida,* koja se katkad poziva na samog Homera, pripovedača jalove opsade Tebe od strane Sedmorice i bratoubilačkog dvoboja između Eteokla i Polinika. Treći ep, *Epigoni,* beše posvećen pobedničkom pohodu na grad, koji su predvodili sinovi Sedmorice, deset godina kasnije. Ostali spevovi se odnose na različite legende. Kreofil sa Samosa beše sastavio *Zauzeće Ehalije,* gde se prikazuje jedna Heraklova pustolovina: kako nas upućuje duhoviti epigram Kalimahov, ovaj spev se katkada pripisivao Homeru, kao savremeniku i prijatelju Kreofilovom. Korinćanske legende je opevao Eumel u svojim *Korinćankama,* a legende iz Naupakta opevao je Karkin u *Naupaktikama.* Početkom V stoleća je i Panijasid iz Halikarnasa, stric Herodotov, sastavio *Spev o Heraklu* u 14 pevanja, koji, kako se čini, nije bio bez vrednosti.

Kao i Homerovo, i Hesiodovo je delo imalo podražavalaca. *Teogonija* se završava obećanjem da se opevaju smrtnice koje su, kao ljubavnice bogova, podarile život tolikom slavnom potomstvu. Mnogobrojne pesme, koje je antika obično pripisivala samom Hesiodu, što savremenici dovode u sumnju, opevale su ove čuvene ljubavi: one su bile sakupljene u *Katalogu žena,* koji se još naziva i *Eheje* (po imenu izvedenom iz dveju uvek istih grčkih reči kojima je svaka od ovih pesama počinjala). Mnoštvo je potonjih pisaca, sa Pindarom na čelu, crplo građu iz ove bogate legendarne zaostavštine.

Homer, Hesiod i njihovi suparnici su svojim primerom postavili pravila epa kao književnog roda i učvrstili veštački jezik, čija se upotreba ubuduće nametala u svakom sastavu ove vrste. Svakako se ep u pravom smislu reči nije posle njih više pojavio u grčkoj književnosti u obliku velikih remek-dela: ni *Persike,* koje je Hoiril sa Samosa pisao krajem V veka, ni *Tebaida* Antimaha iz Kolofona, u prvoj polovini IV veka, nisu zaslužile da nadžive svoje tvorce. Ali *Himne,* nazvane *homerske,* naročito one koje pevaju o Apolonu, Hermesu i Demetri, predstavljaju dobre uzore religioznog pesništva u epskom stilu i uspešno su nadahnjivale aleksandrijske pesnike. A sve su zapadne književnosti, posredstvom Vergilijevim, nasledile od Homera svoje shvatanje epa.

•

Više i bolje nego neposredno potomstvo homerskih spevova, arhajsko se doba u književnosti proslavilo procvatom lirizma, ili pevane poezije, u dvostrukom obliku koji su Stari davali ovom književnom rodu: horska pesma, s jedne, i *monodija* (što će reći solo pevanje), s druge strane. Ovi pesnički sastavi, od kojih su nam, na žalost, preostali samo odlomci, i to najčešće beznačajni, bili su tada veoma rasprostranjeni. Oni su odgovarali živoj sklonosti što su je Grci oduvek ispoljavali prema muzici, koju su smatrali jednim od osnovnih činilaca vaspitanja. Po opštem pravilu, te su pesme imale pratnju na liri, instrumentu sa sedam žica, koja je snabdevena zvučnom kutijom prvobitno načinjenom od kornjačinog oklopa: njen se pronalazak pripisivao Hermesu, o čemu svedoči *Homerska himna* ovome bogu. Razni preobražaji i usavršenja omogućili su da zvuk dobije šire razmere: kitara je lira sa drvenom kutijom, većom nego što je zvučnik od kornjačinog oklopa. Isto se tako upotrebljavala i frula* *(aulos),* ali ne poprečna frula koja je savremenog porekla, već frula upravno postavljena na usta, neka vrsta zurle, uvek dvostruka, čije su se dve cevi spajale na pisku. Pesma i svirka bile su tesno povezane: pesnički ritmovi, koje još uvek analiziramo zahvaljujući podacima što su nam ih ostavili stari metričari kao Hefestion (kraj

I veka — početak II veka naše ere), dobijaju svoju punu vrednost tek u zavisnosti od muzičke pratnje, koja je danas izgubljena.

Ta lirska poezija bila je vrlo raznovrsna. Pošto nije imala svoj poseban jezik, kao ep, ona se koristila svim narečjima, u zavisnosti od porekla pesnika i publike kojoj se obraćala. Obrađeni predmeti odgovarali su najraznolikijim pitanjima: liturgijske himne kao što su *nome*, svete pesme kao što su *peani* ili *ditirambi**, marševske pesme za povorke, horovi za plesove, ratničke elegije, pobedne pesme (ili *epinikije)* koje slave pobednike na igrama, ljubavne pesme, pogrebne tužbalice, vinski napevi, građanske savetnice, sva čovekova osećanja našla su svoj izraz posredstvom grčkog lirizma. Naravno, kao što se moglo očekivati, mnoštvo se ovih osećanja nalazi u vezi sa gradom i njegovim bogovima. Ali strasti pojedinca, mržnja i ljubav, u oblicima najtešnje povezanim sa ličnošću, isto su tako nadahnjivale pesnike: u izvesnoj meri Grci su već tada dali lirizmu značenje lične poezije koje mu i mi danas pridajemo.

Mnoštvo ovih pisaca doprlo je do nas samo po osakaćenim odlomcima. U VII veku se Terpandar, poreklom sa Lezbosa, čuveniji kao muzičar nego kao pesnik, proslavio svojim majstorstvom na liri sa sedam žica i naročito sastavljao *nome*. Liđanin Alkman iz Sarda pisao je himne pune otmenosti i ljupkosti povodom spartanskih praznika, u kojima je neobično isticana horska pesma, dok je Tirtej hrabrio lakedemonske hoplite svojim borbenim elegijama. Jonjanin Mimnermo iz Kolofona, vešt svirač na fruli, pevao je o ljubavi i životnim zadovoljstvima, sa već epikurejskim naglascima. Arhiloh sa Parosa, koga smo bolje upoznali po njegovim potonjim radovima, učestvovao je u borbama grčkih naseljenika sa Tasosa protiv njihovih grčkih i varvarskih protivnika: u svojim elegijama i drugim lirskim pesmama istančane metrike, on se sa potpunom slobodom prepustio žestini svojih strasti. Kako veli Platon, Sokrat ga je stavljao u isti red sa Hesiodom, izuzimajući Homera. Čak i iz oskudnih ostataka njegova dela i do danas zadivljuje nas njegova živa reč.

Nešto kasnije, na prelazu iz VII u VI vek, Lezbljanin Arion iz Metimna posećivao je dvor korintskog tiranina Periandra: njegov nam lik zaklanja legenda koja ga prikazuje kao davljenika što ga iz

brodoloma spasava jedan delfin, ali se čini da je on preobrazio i obogatio ditiramb kao književni rod, povezan sa Dionisovim kultom. Bilo je to isto doba u kome se Solon, atinski zakonodavac, obraćao svojim sugrađanima u elegijama sa visokim građanskim nadahnućem. Njegov savremenik Stesihor Himeranin, sa Sicilije, razvijao je u svojim himnama mitološke legende, ocrtavajući tako put ka Pindarovom lirizmu; budući da je rđavo govorio o Heleni u jednoj od svojih pesama, bio je kažnjen slepilom i povratio je vid tek pošto je ispravio svoje zablude u jednoj novoj pesmi, *Palinodiji*, u kojoj je povukao svoje prethodne tvrdnje protiv slavne junakinje. Istom pokolenju pripadaju, najzad, i dva liričara sa Lezbosa, Alkej i Sapfa, čije smo delo upoznali po većem broju odlomaka. Dok je prvi u svoje ljubavne i gozbene pesme unosio i političke poglede, kao što su pogrde upućivane tiraninu Pitaku iz Mitilene, Sapfa u svojim vatrenim stihovima samo prikazuje strast kojom je nadahnjuju njene mlade drugarice i slikarstvo čiju je svu snagu uspela da očuva i u našim očima.

Nešto kasnije, tokom VI veka, pojavljuju se Jonjanin Hiponaks iz Efesa, sa svojim žestoko satiričnim jambima, i zapadnjak Ibik iz Regiona, iz Velike Grčke, učenik Stesihorov, koji je u horsku poeziju svoga učitelja uveo ličnije poglede i shvatanja. Ibik beše u vezama sa Polikratom, samoskim tiraninom, koji je na svoj dvor privukao i Anakreonta iz Teosa, Jonjanina o kome su kasnije brinuli Pisistratidi. Erotičke i bakhičke pesme Anakreontove očuvale su se kao uzor ljupkog lirizma. U dorskoj zemlji, u Megari je pesnik Teognid, pod čijim nam se imenom očuvalo nekih 1.400 elegijskih stihova sa često sumnjivom verodostojnošću, izražavao u gorkim izrekama osećanja jednog aristokrate koga su razdraživali stranački sukobi. A s druge je strane Simonid* sa Keosa, koji je redom upoznao milost Pisistratida, kneževskih kuća Tesalije i tirana sa Sicilije i iz Velike Grčke, pre Pindara dao konačan oblik pobedničkoj odi, u isto vreme kada su ga smatrali učiteljem u umetnosti sastavljanja epigrama, kratkih pesama predodređenih da se urezuju po nadgrobnim pločama i po spomenicima.

Od svih ovih pesnika jedini o kome odista možemo suditi po njegovim delima jeste Pindar*, koji je živeo u prvoj polovini V veka. Uprkos nestanku najvećeg dela njegova stvaralaštva, ostale su nam četiri knjige *Epinikija,* koje dovoljno prikazuju moć njegova genija. Povodom atletskih pobeda na igrama, za koje znamo koliko su izgledale slavne u očima Grka, veliki tebanski liričar znao je kroz uzbudljive izvode da oživi u rečima takve prilagođene mitove koje je obogatio visokim religioznim i moralnim značenjem. Nikada pesnički jezik nije bio tako gust i iskričav kao što je bio njegov. Uprkos nejasnosti koja je prouzrokovana više zbijenim tkanjem misli nego izborom reči i sintakse, Pindar je ovekovečio nekoliko čistih i blistavih izreka kao što su: »Čovek je san senke« ili patetično preklinjanje kojim se on obraća samome sebi: »Ne teži, o dušo moja, ka besmrtnosti, već iscrpi polje mogućnosti!«

Posle takvih vrhova lirski je rod mogao samo da opada. Pindarov savremenik, Bakhilid* sa Keosa, od koga nam je preostalo nekoliko oda, daleko je slabiji. Krajem V veka Timotej iz Mileta, na čijem nam se jednom papirusu očuvala pesma pod naslovom *Persijanci,* oživljava i osavremenjuje *nomu,* koju je nekada proslavio Terpandar, dok Filoksen sa Kitere sastavlja ditirambe. I jedan i drugi su bili pod snažnim uticajem atičkog pozorišta, koje je u tom razdoblju predstavljalo jedini oblik odista žive poezije. Malobrojna se imena iz IV veka mogu upamtiti: Antimah iz Kolofona, koji je napisao ep pod naslovom *Tebaida,* koristio se elegijskim metrom da bi u jednoj dugoj pesmi, pod naslovom *Lide,* opevao povesti o nesrećnoj ljubavi. On se pojavljuje kao prvi po redu među učenim pesnicima i tako utire put helenističkoj književnosti, koja je prema njemu ispoljavala suprotna osećanja: ako se Kalimah žestoko na nj obara, drugi ga veoma cene. Ali ništa nam se njegovo nije sačuvalo. Jedna pak rano preminula pesnikinja sa Rodosa, Erina, na svoj način oživljuje Sapfina sazvučja u jednoj heksametarskoj pesmi, *Povesmo,* čiji su se odlomci sačuvali na jednom papirusu i čije nadahnuće, osim pesničkog oblika, zaslužuje da se nazove lirskim.

Bilo je neophodno ovo dugotrajno i suvo nabrajanje kako bi se prikazalo izuzetno bogatstvo grčkog lirizma u arhajsko i klasično

doba. Kao i za ep, helenski genije je utvrdio zakone ovog književnog roda u njegovim najraznovrsnijim vidovima. Bez sumnje će potonja književnost, u aleksandrijskom svetu i u Rimu, još obogatiti izvore lične poezije. Ali će ona, proširujući područje svog nadahnuća, u suštini ostati verna pesničkim oblicima koje su zasnovali prvi grčki pesnici.

Po vremenskom redu je očigledno da se tragedija i komedija rađaju posle ostalih pesničkih rodova. Već smo videli kako su se one stvarale u Atini, pod Pisistratovom vladavinom; jedna je proistekla iz ditiramba, druga iz faličkih pesama u okviru Dionisovog kulta, sa kojim su dramske predstave i ubuduće ostale povezane. Razumljivo je zašto su najsjajniji tragički pesnici bili Atinjani.

Kao prvo veliko ime tragedije pominje se Frinih*, čija su dela izgubljena, ali su svagda bila cenjena krajem V veka. On još uvek izvodi na pozornicu samo jednog glumca koji razgovara sa horom: to će reći da su njegovi komadi više imali karakter oratorijuma nego prave drame. Njegova je zasluga što je prvi potražio nadahnuće u savremenoj istoriji: *Zauzeće Mileta* prikazuje neuspeh pobune u Joniji 494, a *Feničanke*, prikazivane oko 476—475, obrađuju posledice bitke kod Salamine. Eshil se toga setio četiri godine kasnije, kada je pisao *Persijance*. Pri svemu tome, Frinih je uglavnom crpao građu iz bogate zbirke epskih legendi: isto su činili i njegovi naslednici ne osetivši se nikada sputanim mitološkom tradicijom koja se niukoliko nije ispoljavala kao dogma.

Tri velika atička pesnika V veka predstavljaju nam čitavu grčku tragediju: Eshil*, najstariji među njima, u prvoj polovini veka, Euripid*, najmlađi, u drugoj polovini, i Sofokle*, koji je živeo devedeset godina, gotovo čitavo stoleće po završetku persijskih ratova. Po njihovim delima, sačuvanim samo u ograničenom izboru sastavljenom po školskim merilima gramatičara iz kasnijih epoha, možemo pratiti kako se postepeno razvijala koncepcija tragedije. Uloga hora, u početku vrlo značajna, postupno se umanjuje, kao i odlučujuće mesto koje je zauzimao lirski elemenat. Dijalog se razvija i oživljuje. Eshil uvodi drugoga glumca u dramu, a zatim ga njegov pitomac

Sofokle podražava, uvodeći i trećega. Pošto svaki od ovih glumaca, usled promene odeće i maske, može redom da igra različite ličnosti, prirodne mogućnosti pozornice postaju sve veće, a radnja, prvobitno neznatna, dobija sve veći značaj. Kod Euripida hor zadržava još samo ulogu nenametljivog svedoka, čija posredovanja služe naročito da se razdvoje glavni stupnjevi tragedije, ispunjavanjem *orhestre* i privlačenjem pažnje gledalaca tokom onoga što bi odgovaralo našim odmorima između činova. S druge strane, dramski razvoj, pozorišni obrti, razvojno prikazivanje osećanja pojedinih ličnosti, govornički okršaji među nosiocima glavnih uloga privlače pažnju pesnika i gledalaca. Pisac nam izlaže jednu povest, pobuđuje naša osećanja, izaziva u nama bojazan i samilost i postupa ubuduće kao pravi pesnik tragičar: i tu su grčki pisci postavili pravila književnog roda, koja su zaveštali evropskoj književnosti.

Savremena tragedija duguje grčkim tragičarima ne samo književnu tehniku, već, štaviše, ono što je oduvek činilo njenu plemenitost i veličinu: mučno pitanje Sudbine. Ono što se, kod Eshila kao i kod Sofokla i Euripida, zbiva u pozorištu jeste čovekova sudbina, onakva kakvom je određuju natprirodne sile. Podstaknut religioznim verovanjem koje se pothranjuje na tradicionalnim izvorima svetinje, Eshil prikazuje smrtnike potčinjene *Nemesidi*, osveti ljubomornih bogova koji kažnjavaju svako prekoračenje, svaku povredu obrednog zakona: međutim, već se jedno uzvišeno osećanje pravde, kome je grad Atina umeo da postane oruđe preko glasa Areopaga, javlja kako bi u epilogu *Orestije* ublažilo oštrinu osude. Sofokle želi da usmeri našu pažnju na žrtve surove sudbine, usled čijih se nepredviđenih obrta ljudi varaju u svojim proračunima i pretpostavkama: iz te se podsmešljive nemoći rađa dirljiva patnja *Kralja Edipa.* Ali visoko shvatanje moralnog zakona, kao što je slučaj u *Antigoni,* uvećava u našim očima sudbinsku predodređenost žrtava koje se same prinose radi svog ideala. Najsloženiji među ovom trojicom pesnika je Euripid, koji se rado upušta u frazeologiju i katkada se, kako se čini, njom po volji koristi uz posredovanje bogova: on tu ne umanjuje dramske zaplete i neočekivane obrte kako bi izazvao naše saosećanje pred nevoljama svojih ličnosti koje su izložene svim udarcima Sud-

bine. Mnoštvo njegovih tragedija se završava istom značajnom strofom: »Ono što nam dolazi odozgo dobija razne oblike. Raznolika su i varljiva dela bogova. Ne događa se ono što čovek predvidi. Božanska volja ide nepredviđenim putevima. Takva je pouka ovog komada.« Pošto se tako njima poigravaju snage koje ih prevazilaze, jadna ljudska bića pate od nebrojenih zala, za koja su katkad odgovorna i koja katkad nadilazi veličina njihove duše. Materija ne prestaje da izaziva naše divljenje i našu naklonost.

Nešto udaljenija od naših savremenih shvatanja je klasična grčka komedija. Od završetka VI veka je Sicilijanac Epiharmo* sastavljao na dorskom narečju komedije koje slabo poznajemo, ali su ih Stari, a pre svih Platon, veoma cenili po istinitosti zapažanja koja su se tu otkrivala i po vrednosti izreka koje su ukrašavale te komedije. A isto se tako i u dorskoj zemlji, u Megari, blizu Atine, tradicija komičnih, veoma grubih skečeva bila čvrsto ukorenila. Uticaj ovih prvih pokušaja, kojima se u Atici pridružuju odveć slobodne pesme i *laci* kao pratnja dionisijskih povorki, izazvao je rađanje komedije nazvane »starom«, koja je ubrzo zauzela pored tragedija svoje mesto u redovnim takmičenjima što su se priređivala povodom Dionisovih svetkovina. Računa se da je bilo nekih 40 pisaca »starih« komedija, što dobro pokazuje uspeh ovog tipično atinskog književnog roda tokom V veka. Kratin*, koji je započeo da stvara oko 455, Eupolis* i Aristofan*, tokom poslednje četvrtine veka, behu njeni najslavniji predstavnici. Samo su nam se od poslednjega očuvali celoviti komadi, koji pružaju veoma tačnu predstavu o onome što je cenila atinska publika.

»Stara« komedija je uvek prigodno i borbeno delo, u kome se malo polaže na verodostojnost i gde se naročito teži da se izazove smeh šaljivim izmišljotinama i neprestanim aluzijama na tekuću stvarnost. Predmet komedije je obično kakav maštovit ili smešan poduhvat koga se prihvata glavni glumac u prisustvu hora živopisno prerušenih ličnosti, ljudi, životinja ili oličenih apstrakcija. Mnoštvo epizoda pokazuje kako junak ostvaruje svoje ciljeve uprkos preprekama. Zatim, posle jedne međuigre u kojoj se hor obraća gledaocima, bez ikakve veze sa zapletom, kako bi im izložio piščeva ose-

ćanja prema ovom ili onom pitanju iz tekućeg života, započinje novi niz skečeva sa prikazivanjem posledica ovako stvorene situacije, sve do završne povorke sa kojom hor napušta pozorište slaveći Dionisa. Polazeći od ovog tipičnog obrasca, pesnici su imali punu stvaralačku slobodu kako bi zabavili gledaoce zavisno od svoje mašte: od igre rečima do istančane književne parodije, od skatologije i bestidnosti do najprefinjenije poezije, od grube uvrede ličnosti do komike zapažanja i karaktera, sve je bilo dopušteno i sve je bilo prihvaćeno. Kod Aristofana se uočava krajnja raznolikost načina govora, a lakoća sa kojom on prelazi od najsirovijeg ka najdelikatnijem zbunjuje i savremenog čitaoca. Ali, ako nas poražavaju odveć teške pošalice ili nas zbunjuju političke aluzije koje ne uspevamo da razjasnimo, uvek nas oduševljava poletna reč kojoj stoleća nisu oduzela svežinu kao i pesnički zanos i smisao za seljački ambijent koji su u našim očima očuvali i svoju draž i svoju svežinu. Ni jedno nas delo ne dovodi u neposredniji dodir sa atinskim narodom Sokratovog, Alkibijadovog i Tukididovog doba, ni jedno nam u tolikoj meri ne pruža utisak da je u isti mah svedočanstvo o svome piscu i njegovu vremenu.

Poslednji Aristofanovi komadi, pisani početkom IV veka, očevidno se razlikuju od prvih: *Skupština žena* i *Plutos* pokazuju da se pesnik usmerava ka novom obliku komedije, koji se naziva »srednjom« komedijom. Tu se smanjuje uloga hora i ograničava sloboda mašte. Satiru pojedinaca zamenjuje društvena satira, lične napade smenjuje slikanje ljudskih tipova, lakrdijaške izmišljotine ustupaju mesto parodijskoj obradi mita. Aristofanovi naslednici, kao što su Antifan i Aleksid iz Turija, bili su, kako se čini, plodni pisci, kojima se pripisuje na stotine komada. Ali mi o njima ne znamo gotovo ništa i grčka komedija, kao ni tragedija, nije više stvarala u IV veku remek-dela pre pojave Menandra, koji već pripada helenističkom dobu.

•

Ne treba da se čudimo što se u grčkoj književnosti prvi prozni pisci javljaju očevidno tek posle prvih pesnika. To je prilično opšta

pojava, koje su Stari bili i sami svesni: Plutarh to srećno pokazuje u jednom čuvenom odlomku svoga dijaloga *O proročanstvima Pitijinim.* Upotreba jednostavne proze, lišene svih ukrasa pesničkog stila i podrške koju stih pruža pamćenju, obeležava vidan napredak u razvoju racionalne misli i izražava prvostepenu brigu o istraživanju i izlaganju istine. To se istraživanje na grčkom naziva *historia:* ono se najpre vezuje za ljudska zbivanja i prirodni okvir u kome se ona dešavaju. Otuda i samo ime istorije, koja u početku nije odvajana od geografije.

Grci su smatrali Homera prvim među istoričarima i tako isprva nisu pravili razliku između istorije i epa. Prva dela u kojima se ističu težnje za istorijskim redom još uvek su epski spevovi, kao što je *Osnivanje Kolofona,* koje je u VI veku sastavio filosof Ksenofan. Tradiciju je početkom sledećeg veka podržao pesnik Panijasid, pomenuti stric Herodotov, koji je posvetio svoje *Jonike* opisu osnivanja prvih gradova u Joniji što su ih podigli Kodar i Nelej, u davno prohujalo doba. Isto se tako uvek živo ljubopitstvo Jonjana oduševljavalo maštovitim pričama o jednom putovanju u nepoznate severne krajeve Crnog mora, *Spevom o Arimaspima,* za čijeg se tvorca smatrala jedna polulegendna ličnost, Aristej iz Prokonese, koji je mogao živeti sredinom VII veka.

Hekatej* iz Mileta, koji je igrao važnu političku ulogu krajem VI veka i u vreme pobune u Joniji, prekinuo je sa tom tradicijom napisavši u jonskoj prozi *Genealogije,* ili zbornik legendi protumačenih u svetlosti naivnog racionalizma, a naročito jedan opšti opis nastanjene zemlje, pod naslovom *Periegesa,* kojim se Herodot izdašno služio. Iz očuvanih se odlomaka vidi da se on neobično živo zanimao za etnografiju i da je već ispoljavao izvestan kritički duh. »Iznosim ovde, izjavljuje on, ono što smatram istinom: jer su priče Grka veoma raznolike i, po meni, smešne.« On je usavršio upotrebu geografskih karata koje je pronašao Anaksimandar. Imao je mnoštvo podražavalaca u V veku, kao što su Akusilaj iz Argosa, Haron iz Lampsaka, Helanik iz Mitilene i Atinjanin Ferekid, ali ni jedan nije dostigao slavu Herodota Halikarnašanina, prvog proznog pisca čije

bi se delo moglo smatrati u celini očuvanim, koga je Ciceron s punim pravom nazivao »Ocem istorije«.

Sa Herodotom* se, najzad, ovaj književni rod pojavljuje ubuduće kao određen u bitnim crtama. Reč je o tome da se izlože istraživanja istoričara kako bi se velika ljudska dela spasla od zaborava. Delo teži u isti mah i da zabavi i da pouči, ali se njegove težnje podrazumevaju, a nepristrasnost pripovedanja uzima za pravilo. U slučaju da se izvori razilaze ili da tradicija očigledno nije verodostojna, pisac sprovodi svoju kritiku i vrši sopstveni izbor u zavisnosti od merila koja mu se čine vrednima. Sasvim je razumljivo da ta merila nisu obavezno ona koja nam se danas čine najboljima, ali je značajno što ona u načelu imaju racionalan karakter. Svesno utvrditi istinu, istaći odnos posledica i uzroka, odslikati običaje naroda, utvrditi značajne individualne crte, prikazati žive i slikovite prizore, zabeležiti istaknute činjenice dostojne pamćenja, navesti na korisna razmišljanja, podstaći u povoljnom trenutku ljubopitljivost nekom iznenadnom i čudnovatom pojedinošću, sve je to Herodotov cilj, koji on čudesno ostvaruje zahvaljujući širokoj obaveštenosti, zasnovanoj u isti mah i na obimnim štivima i na produbljenom ličnom raspitivanju, zahvaljujući živoj naklonosti koju u njemu izazivaju narodi i ljudi, bez predrasuda prema rasi ili civilizaciji, zahvaljujući živosti inteligencije koja se kloni bajki uz duboko poštovanje moralnih zakona i bogova. Grčki i varvarski svet oživljavaju u njegovoj *Istoriji*, da bi nas poučili i zabavili vrlinom jedne neponovljive umetnosti, katkad preopširne a katkad eliptične, u kojoj se pripovedač, smenjujući obrte po sopstvenoj mašti i sopstvenim sklonostima, upušta u pokašto odveć opširna skretanja, niže pojedinosti koje ga zabavljaju i zatim se sa neusiljenošću vraća svome glavnom predmetu, u nehajnom pripovedanju koje zahteva saučestvovanje čitaoca. A pored toga, ovaj prvi pokušaj grčke proze očuvao je čudesnu svežinu, kao da je odista, da se poslužimo rečima jednog vizantijskog učenjaka, »slavuj iz Halikarnasa« umeo da »ukrasi svoj lepi stil svim cvećem jonskoga jezika«.

Herodot je živeo u isto doba kad i Perikle, koga je, uostalom, i upoznao u Atini. Atinjanin Tukidid* pripada sledećem pokolenju,

153. HOMER.
Bilo je tokom antičkog doba više tipova Homerovih »portreta«, a svi su u potpunosti delo uobrazilje. Ovaj, koji je poznat po mnoštvu rimskih kopija, odgovara predstavi koja se u helenističko i rimsko doba gajila o pesniku: slepi starac, u zanosu nadahnuća. (Muzej u Napulju.)

154. SVIRAČ NA KITARI.
Atička amfora sa crvenim figurama (oko 480. pre n. e.). Svirač prebira po strunama plektrom koji je vezan za kitaru dugačkom uzicom. Levom rukom u isti mah prigušuje treperenje struna u željenom trenutku. Kitara se verovatno nosila obešena o levo rame na jednom remenu (o razlici između lire i kitare vidi sl. 126). Kitarista peva dok svira i zabacuje glavu unazad pod dejstvom nadahnuća. (Muzej u Bostonu.)

155. SVIRAČ U DVOJNU SVIRALU.
Atička amfora sa crvenim figurama od Kleofradovog slikara (oko 500. pre n. e.). Dvojna frula, ili aulos, drži se na ustima o dvokrakom remenu koji se pričvršćuje kao uzde. Svirač preko svoje duge tunike nosi kabanicu bez rukava, sasvim izuzetne vrste. Živi nabori pokazuju da se on, svirajući, hitro okreće oko sebe. (Britanski muzej.)

156. ALKEJ I SAPFA.
Atička vaza sa crvenim figurama (oko 480—470. pre n. e.). Na ovoj vazi sasvim posebnog tipa (grlić pri bazi omogućuje da se vaza isprazni bez naginjanja) slikar keramičar od velikog dara prikazao je dva slavna liričara sa Lezbosa, koji behu nestali pre jednog stoleća. Ovi maštoviti »portreti« pokazuju kako su zamišljali pesnike čije su se pesme pratile na liri. (Muzej u Minhenu.)

157. ANAKREONT.
Rimska kopija statue iz V veka. Original, koji je svakako bio u bronzi, pripisuje se sa razlogom Fidiji. To je zamišljeni portret, načinjen oko pola stoleća po Anakreonovoj smrti. Stablo drveta je dodatak podražavaoca. Pesnik je bio prikazan kako svira na liri (instrument je nestao sa rukama koje su ga držale): on lako posrće u pijanstvu nadahnuća. Treba zapaziti zanimljivu pojedinost infibulacije. (Gliptoteka Ny Carlsberg, Kopenhagen.)

158. SOFOKLE.
Rimska kopija statue iz IV veka. Premda je u pitanju posmrtni

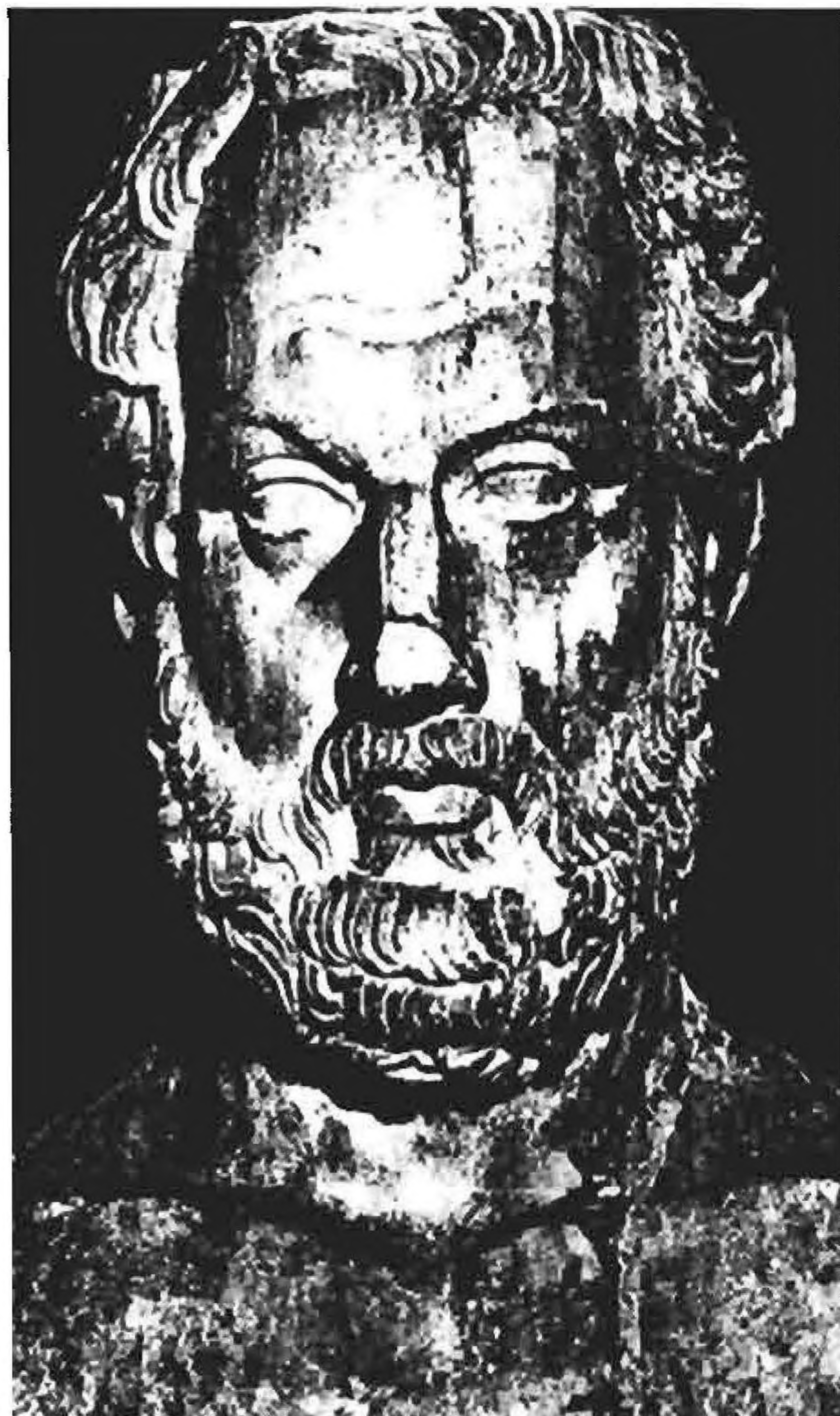

161

162

163

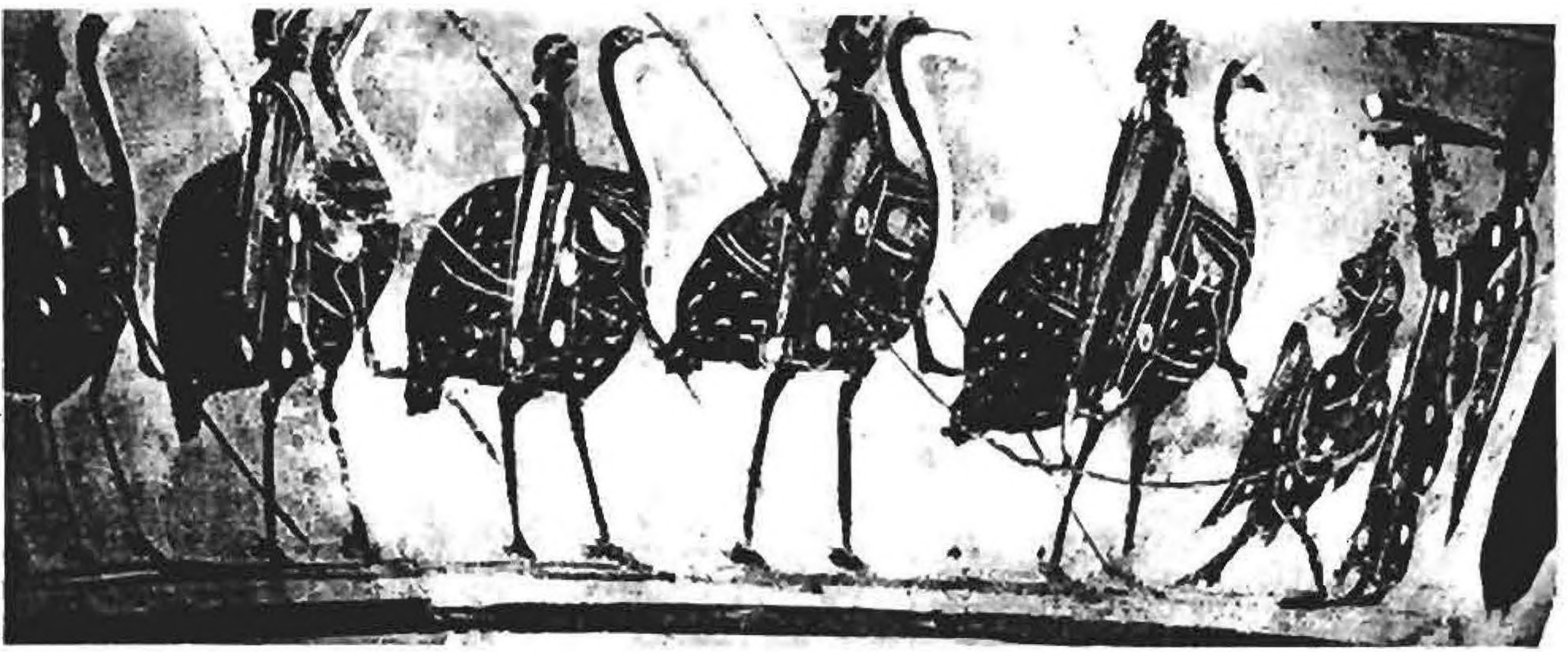

164

167

168

169

portret, njegovo individualno obeležje je nesumnjivo: vajar koji je radio original oko 340—330. pre n. e. morao se nadahnuti verodostojnim portretima pesnikovim. (Muzej u Latranu, Rim.)

159. ESHIL.

Bista iz rimskog doba po originalnom portretu rađenom u poslednjim godinama pesnikova života, nešto pre njegove smrti 456. Odskora se sa dobrim razlozima nameće istovetnost. Od ovoga portreta potiču mnogi rezbareni kamenovi iz rimskog doba (vidi sl. u boji VII). (Muzej Kapitola, Rim.)

160. EURIPID.

Bista iz rimskog doba po statui iz IV veka, nadahnutoj jednim verodostojnim portretom. Ovaj je tip predstavljen sa preko dvadeset i pet sačuvanih kopija, što svedoči da je u narodu bio omiljen koliko i pesnik posle svoje smrti. U poređenju sa strogošću Eshilova portreta i sa blaženom plemenitošću Sofoklova, Euripidovo lice izražava blagost i setu. (Gliptoteka Ny Carlsberg, Kopenhagen.)

161 i 162. HERODOT I TUKIDID.

U svome divljenju prema grčkoj književnosti, obrazovani su Rimljani često davali da im se za njihove vrtove i biblioteke vajaju portreti klasičnih stvaralaca, gde bi se katkad na istome stupcu našle glave dvojice pisaca, dodirujući se potiljkom. Takav je slučaj sa dvostrukom hermom istoričara Herodota (sl. 161) i Tukidida (sl. 162), koji su identifikovani po jednom natpisu. Po stilskim obeležjima, ova dva portreta su, čini se, nadahnuta originalima rađenim krajem V ili početkom IV veka. Crte su dovoljno individualizovane da bi se ovi portreti smatrali za verne. (Muzej u Napulju.)

163. HIPOKRAT.

Bista iz rimskog doba po originalnom portretu s kraja V ili s početka IV veka. Jedna čuvena hipokratska izreka je urezana na postolju biste i tako je identifikovana ova ličnost. (Muzej u Ostiji.)

164. SOKRAT.

Bista iz rimskog doba. Zna se za tri glavna tipa portreta Sokratova, od kojih sva tri, sa nekim raz-

likama u pojedinostima, odgovaraju tradicionalnom tipu što ga je izneo Platon, prema kome je filosof bio živopisno ružan kao kakav Silen. Tip kome pripada ovaj dokument je najstariji i vodi u početak IV veka, nešto pre smrti Sokratove. (Muzej u Vatikanu.)

165. PLATON.

Herma iz II veka n. e. Poznato je dvadesetak replika ovog portreta, koje verovatno potiču od statue što ju je vajar Silanion izradio za života Platonova, otprilike oko 365. (Gliptoteka Ny Carlsberg, Kopenhagen.)

166. PRONOMOVA VAZA.

Ovaj čuveni krater sa volutama dobio je ime po sviraču u dvojnu frulu, koji se opaža u sredini donje zone. Oko njega, jedan svirač na liri i mnoštvo horeuta prerušenih u satire (jedan drži masku u ruci). U gornjoj zoni, Dionis sa Arijanom se opružio na postelji, upravo iznad Pronoma. U desno, jedna žena sedi u podnožju postelje i drži masku. Eros joj pruža cvetni venac. Više u desno, dva glumca, sa maskama u ruci, predstavljaju Herakla i Silena. (Muzej u Napulju.)

167 i 169. KOMIČKI HOROVI.

Atički pehar sa crnim figurama (početak V veka), islikan sa dve skupine horeuta, od kojih jedni jašu na nojevima, a drugi na delfinima. Pred svakim horom, po jedan svirač u frulu. (Muzej u Bostonu.)

168. KONJANICI.

Atička amfora sa crnim figurama (treća četvrtina VI veka). Hor konjanika, koji jašu na ljudima prerušenim u konje, kreće se po zvuku dvojne svirale. U doba Tespisovo, više od jednog stoleća pre Aristofanovih Konjanika, *postojala je ista maskarada. (Muzej u Berlinu.)*

170. DEMOSTEN.

Rimska kopija čuvenog posmrtnog portreta, dela vajara Polieukta, koje je podignuto na atinskoj agori 280. pre n. e. Besednik je prikazan u odeći koju je obično nosio kad je govorio besede. Sklopljenih ruku, on razmišlja pre nego što će početi da govori. (Gliptoteka Ny Carlsberg, Kopenhagen.)

171. ESHIN.

Rimska kopija besednikovog portreta izrađenog u drugoj polovini IV veka. (Muzej u Napulju.)

onome koje je bilo svedok peloponeskog rata. Pošto je u njemu i učestvovao, jer je bio strateg na Tasosu i pod zidinama Amfipolisa kada je Brasida osvojio grad, Tukidid se posle ovog neuspeha našao po strani od događaja i morao se pomiriti da ubuduće ostane samo posmatrač. Ali je on sa napregnutom pažnjom pratio sve zaplete sukoba i potom ih verno izložio. Njegovo se delo razlikuje od Herodotovoga bez sumnje manje po cilju koji je pisac sebi postavio i po sprovođenju usvojene metode, a više po njegovu ljudskom temperamentu i dubokim težnjama njegove misli. Kad hoće da izloži, kao i »Otac istorije«, glavni vojni sukob dvaju naroda, Tukidid zabranjuje sebi svaku nemarnost. Malo je digresija, malo anegdota. Stroga hronološka povest kojoj ritam daju godišnja doba u nedostatku kakvog dobro uređenog građanskog kalendara. Neprekidna duhovna napetost, uz težnju da se shvate događaji, da se osvetli njihova logička povezanost i njihove posledice u odnosu na pojedince, društva, prirodu i privredu. Tačnost bez predusretljivosti u iznošenju činjenica, koje posmatra hladno oko taktičara ili stratega, bez ikakvog traganja za živopisnim i zabavnim. Patetika se katkad rađa — uostalom retko — iz same te suvoće, kakva je slika kuge u Atini ili zarobljavanja Atinjana posle sloma na Siciliji. Toj trezvenoj inteligenciji služi jedan razrađen i istančan stil, koji se kloni simetrije, ne odriče se anakoluta, vešt da pruži mnogo u malo reči: taj prvi spomenik atičke proze pokazuje, posebno u raspravama, kakvo je divno intelektualno oruđe imalo da se ubuduće stvori od pravog atinskoga narečja.

Nastavljajući povest o događajima iz godine 411, tamo gde ju je Tukidid prekinuo, i produžujući svoje pričanje do 362. i do bitke kod Mantineje, Atinjanin Ksenofont*, jedan od Sokratovih učenika, potvrdio se u svojim *Helenikama* kao nastavljač Tukididov. Međutim ni u ovom, uostalom korisnom delu, ni u *Anabasi*, posvećenoj pohodu Deset hiljada, u kome je i sam učestvovao, ni u istorijskom romanu o vaspitanju persijskoga kralja Kira, poznatom pod imenom *Kiropedija*, taj sjajni poligraf ne može se porediti sa svojim prethodnicima. On je svakako prijatan, jasan, živ, prilično dobro obavešten. Ali su zahtevi njegova duha umanjeni: on jedva da ispituje

dublje uzroke, psihologija mu je uopštena, po volji idealizuje ličnosti koje mu se dopadaju; ukratko, njegovoj istoriji nedostaju gustina i dubina: utoliko se jasnije vidi u kolikoj je meri opštim načelima koja se podrazumevaju iz Herodota i Tukidida konačno priznata vrednost, pošto i sa znatno manjim odlikama Ksenofont neosporno zaslužuje naziv istoričara, budući da je pošteno težio da ih sledi.

Pored ova tri velika imena grčke istoriografije u V i IV veku, samo po spominjanju i po dužim ili kraćim navodima znamo za priličan broj pisaca i dela. Kresija sa Knida pisao je početkom IV veka jednu *Istoriju Persijanaca* koju je završio Dinon iz Kolofona. Teopomp sa Hiosa, rođen oko 377, sastavio je jedan izvod iz Herodota i jednu istoriju o Filipu II Makedonskom. Papirusi su nam pružili odlomke iz dela nepoznatog pisca, pod naslovom *Helenici iz Oksirinhosa,* koje je očevidno pisano u prvoj polovini IV veka: tu se izlažu događaji iz godine 396—395. Efor iz Kimeje, koji je svoje delo pretežno pisao posle 350, prvi je došao na misao o opštoj istoriji, u kojoj je sakupio plodove opsežne kompilacije: Diodor sa Sicilije se, tri stoleća kasnije, veoma koristio tim delom u svojoj *Istorijskoj biblioteci.* I najzad, mnoštvo manjih istoričara, koje poznajemo kao svrstane pod zajedničkim imenom *Atidografi,* posvetilo je svoje radove istoriji Atike, kako je to ranije bio učinio Helanik.

Rađanje i razvoj istorije predstavljaju samo jedan, istina povlašćen, vid početaka racionalne misli i naučnog mišljenja, u čemu je bitna zasluga Grka arhajskog i klasičnog doba. Naporedo sa posebnim istraživanjem ljudskih društava i njihova razvoja, doista se vidi kako se u Joniji, počev od prvih godina VI veka, pojavljuje naučno ispitivanje i filosofija. Imena kao što su Tales* iz Mileta i Pitagora* sa Samosa (zatim izgnanik u Krotonu) svedoče, jedno u početku, drugo u drugoj polovini VI veka, o prvim razmišljanjima o matematici i astronomiji, koja su kod Pitagore u vezi sa nekim oblikom mističke askeze od kasnijeg trajnog i dubokog uticaja. Drugi Milećani, Talesov savremenik Anaksimandar i njegov učenik Anaksi-

men, na sličan su način razmišljali o prirodi i njenoj istinitoj suštini. Ksenofan iz Kolofona je, od završetka stoleća, razvijao u stihovima učenje o jedinstvenom bezličnom bogu, kritikujući antropomorfičko mnogoboštvo. Parmenid iz Eleje, koji će u rodnom gradu pružiti obrazovanje svome učeniku Zenonu, i Empedokle iz Agrigenta su se, otprilike u isto vreme, koristili takođe pesničkim oblikom, sa više sjaja od Ksenofana, kako bi izložili svoja ontološka shvatanja. Njihov savremenik Heraklit* iz Efesa, koji je pisao u prozi, proglašava da je sve neprekidna borba, kretanje i postajanje. Snagu i originalnost ovih prvih mislilaca još uvek osećamo iz prilično brojnih odlomaka koji su nam se sačuvali u navodima pisaca.

U V veku, Anaksagora* iz Klazomene, koji je u Atini bio Periklov prijatelj, smatra suštinskim načelom sveta Duh koji je uveo red u prvobitni Haos. Osim toga, on primenjuje racionalističku kritiku na mnoštvo rasprostranjenih predrasuda, na primer na predstavu o zvezdanom božanstvu, pa čak i na izvesne vidove obožavanja: ta sklonost ka slobodnom ispitivanju donela mu je progonstvo iz Atine usled optužbe za bezbožništvo. Nešto mlađi od Anaksagore, Demokrit* iz Abdere pronašao je pojam atoma, u kome je video objašnjenje svih stvari, uključujući tu i bogove. Hipokrat* sa Kosa, iz lekarske porodice koja je poštovala Asklepijev kult, primenio je na svoju veštinu načela racionalnog posmatranja: on je svojim radovima zasnovao kliničko lekarstvo i u isti mah odredio dužnosti lekara u čuvenoj zakletvi koja je i do danas za njih ostala zlatno pravilo. U to isto je doba Atina sa oduševljenjem prihvatala, zadržavajući slobodu da ih potom izvede na sud zbog bezbožništva, učenje sofista, koji su dolazili da zarađuju hleb poučavanjem u besedništvu i dijalektici. Preko Platonovih dijaloga procenjujemo nenadmašnost jednoga Gorgije* iz Leontinija ili jednog Protagore* iz Abdere, koji su umeli vešto da izazovu sumnju baratajući protivrečnim idejama.

Od kosmogonskog umovanja do racionalnog skepticizma proteže se, u glavnim crtama, put koji je prešla grčka filosofska misao od svoga postanka do trenutka kada je, oko 430, Sokratovo učenje započelo da donosi svoje plodove. Uticaj koji je ovaj moralista izvršio svojom rečju i svojim primerom bio je od tako odlučujućeg

značaja da se danas svi prethodni filosofi nazivaju presokratovcima. »Čovek je, reče još Protagora, mera svih stvari.« Sokrat je učenje o ljudskoj duši postavio u središte svih svojih razmišljanja i nalagao je svakome da najpre nastoji kako bi upoznao samoga sebe, shodno tumačenju koje je davao o jednoj čuvenoj delfskoj izreci. Psihološko posmatranje i moralno razmišljanje predstavljali su njegovu neprekidnu brigu. Počev sa skromnim primerima uzetim iz svakodnevnog života, njegova inteligencija je ovladala veštim obrtima sofistike i umela je da se njima koristi kako bi laganim ali sigurnim korakom napredovala u saznavanju istine i vrline. »Sokrat je prvi, veli Ciceron u *Tuskulanskim razgovorima* (V, 10), spustio filosofiju sa neba na zemlju, uveo je u naše gradove pa čak i u naše domove i obavezao je da se bavi praktičnim moralom, pitanjem dobra i zla.« Na drugom smo mestu videli zašto ga njegove istaknute zasluge kao građanina i mislioca nisu zaštitile od optužbe sa smrtnom presudom. Ali je on već bio odigrao svoju inicijatorsku ulogu i dao maha filosofskom geniju Platonovom.

Ako već Sokrat nije ništa napisao, njegov je učenik Platon* bio zadivljujuće plodan i značajno je da je njegovo obimno delo u celini preživelo propadanje antičkih spisa. Više nego srećnim slučajem, ova se izuzetna povlastica objašnjava široko rasprostranjenim osećanjem da su Platonova dela, uz Homerove spevove, predstavljala sam cvet helenstva. Njegove brojne dijaloge su, ne računajući apokrife, naši savremenici razvrstali po hronološkom redu, po stilističkim merilima koja su katkad sporna. Uglavnom bi ta podela ipak morala da odgovara stvarnosti i ona omogućuje da se približno prati duhovni put ovog filosofa od *Lahesa* do *Zakona*, čitavim tokom jednog dugog života ispunjenog mnogim zapletima. Prvi dijalozi ostaju verni Sokratovoj metodi i pružaju nam, kako se čini, tačnu sliku o njegovu učenju. Zatim se ispoljava Platonova ličnost i on te sopstvene postavke izlaže na usta svoga učitelja, koji ostaje glavni sagovornik u njegovim dijalozima. Razmišljanjima koja se bave naročito moralom — odredbama hrabrosti, pobožnosti, vrline i pravde, počev od proučavanja jezika i ponašanja u granicama zajednice — priključuju se ubuduće šira i dalekosežnija istraživanja: razumeti sistem

svemira (i tu Platon uključuje ontološka umovanja filosofa presokratovaca) posredstvom teorije ideja; spoznati prirodu besmrtne duše i njene veze sa telom; i, najzad, iskazati zakone koji treba da upravljaju idealnim gradom, jer se za Platona metafizika i psihologija nužno okončavaju politikom, koja treba da sprovede u delo pravilnost misli.

Neiscrpno je bogatstvo te misli koja se neprekidno obnavlja. Iskustvo koje pisac izvlači iz pročitanih knjiga, iz putovanja, iz svojih dodira sa javnim radnicima, učenjacima, književnicima i drugim filosofima, objašnjava tu raznolikost pitanja o kojima on raspravlja, kao i raznolikost ličnosti koje izvodi na pozornicu kako bi one u svakom sporu, sa zadivljujućom snagom i istinom, izlagale i protivstavljale razne postavke. Oblik dijaloga doprinosi stvaranju tog mnoštva, ne sprečavajući Platona da zaključuje. A njegova mu veština omogućuje da udahne život svim stvorenjima izišlim iz njegova genija, zahvaljujući čudesno gipkom stilu, svojstvenom kako ironiji tako i apstrakciji, kako pesničkom prikazu nekog predela ili mita tako i podražavanju reči nekog sofiste ili besednika. Platonov jezik ostaje neuporediv uzor atičke proze. Nikada se, bez sumnje, istančanije govorno oruđe nije stavilo u službu ljudske misli.

Uticaj Platonov širio se u isti mah preko njegovih dela i preko njegova učenja, koje je on izlagao počev od 387. u gimnasiji posvećenoj heroju Akademu, nešto severnije od Dipilonskih vrata, u blizini Atine: otuda je ta škola dobila naziv Akademija. Ali ne treba zbog nje zaboraviti da su i drugi učenici Sokratovi delali u različnim pravcima: Atinjanin Antisten, pisac mnogobrojnih dijaloga i izgubljenih rasprava, osnovao je kiničku školu, po imenu izvedenom od gimnasije u Kinosargu, atinskoj četvrti u kojoj je on predavao, dok je Kirenjanin Aristip, teoretičar zadovoljstva, utirao put budućem epikurejstvu. Što se tiče učenika samoga Platona, sve ih je pomračila golema ličnost Aristotela, zakonodavca zapadne misli. Ali, pored toga što bismo rekli da je ovaj filosof bio pravi savremenik Demostenov, ne bismo ga mogli izdvojiti iz grupe koja je radila po njegovim uputstvima i čije se zajedničko delo, usmeravano posredstvom učitelja, uzdiže iz helenističkog sveta.

•

Ako se Platonov poduhvat završava politikom, kao što će se dogoditi i sa Aristotelovim, to biva stoga što se u očima jednog Grka sve okončava gradom. Pošto se na sugrađane moglo uticati samo rečju, ne iznenađuje što su Grci prvi zasnovali besedništvo utvrdivši zakone retorike. Među svim književnim rodovima, ovaj se, tesno povezan sa razvojem pravne i političke demokratije, tek uz nju razvio i pojavio poslednji po vremenskom redu u istoriji klasične književnosti. Nesumnjivo je da su od kraja VI veka, sudeći po svedočenju Herodotovu, Jonjani iz Azije imali vešte besednike, kao što je, na primer, bio Aristagora iz Mileta. Zatim su stranački sukobi u Temistoklovoj i Periklovoj Atini izbacili na površinu znatan broj ljudi koji su se umešno služili dobrom rečju. Ako besede koje Tukidid pripisuje Periklu i nisu strogo uzev izvorne, onda bar istoričar izjavljuje (I, 21) da se držao, u opštem smislu, »što je moguće bliže onome što je u stvari bilo rečeno«: tu su plemenitost nadahnuća i snažna logika kojima se divimo odista svojstvo besednika, a ne izmišljotina istoričareva. Ali ta rečitost ostaje manje svesna a više samosklona pojava: Perikle nije mogao dobijati, tokom vaspitanja, pouke od sofista koji su se pojavili u Atini tek pri kraju njegova života.

Stvorena na Siciliji početkom V veka, sofistika je bila upravo nauka o rasuđivanju, usmerena ka korisnim ciljevima: ona je ubrzo postala praksa prividno istinitog rasuđivanja, pojačanog svim govornim sredstvima koja mogu da posluže pri ubeđivanju. Videli smo ulogu koju je ona odigrala u filosofiji. A bila je od još većeg značaja po razvitak retorike. Ljudi kao Gorgija, Protagora i Prodik su prvi strogo i tačno odredili zahteve govora i stila. Oni su u Atini stekli izabrani krug slušalaca koji su umeli da se koriste njihovim predavanjima: sofista Antifon, koji je bio i jedan od političkih vođa i stradao kada su ga njegovi sugrađani osudili 411. posle pada Četiri stotine, ostavio nam je školske uzore izmišljenih beseda i nekoliko pravničkih odbrana. Metek Lisija je, pošto su ga Tridesetorica upropastili svojim globama, zarađivao hleb pišući za nagradu braniocima gotove govore koje je još samo trebalo pročitati na sudu: oni što

VII. ESHIL.

Na jednom intalju u karneolu iz poznog doba, rezbar je prikazao profil portreta koji je poznat po bisti iz muzeja na Kapitolu (vidi sl. 159), gde bez sumnje treba prepoznati Eshila. (Privatna zbirka.)

su nam se očuvali blistaju čistotom jezika, veštinom dokazivanja i svojom savršenom prirodnošću.

Besednik Isokrat*, koji je umro gotovo kao stogodišnjak 338, najviše je među svim ovim majstorima reči razmišljao o svojoj veštini. Pošto su mu slabost glasa i nežno zdravlje uskraćivali da sam govori, on je, kao i Lisija, sastavljao odbrane drugima, ali se naročito bio posvetio poučavanju iz retorike, u čemu je sjajno uspevao, izazivajući u mladih Atinjana naklonost ravnu onoj koju su ispoljavali i prema Platonovoj Akademiji. U svečanim govorima koje ne bi održao već samo objavio, kao što je *Panegirik* (tako nazvan jer je bio namenjen *panegiriji*, ili okupljanju Grka povodom Olimpijskih igara 380), on poletno barata opštim mestima koja ukrašava svim preimućstvima jednog ritmičnog i skladnog jezika: pohvala koju je u *Panegiriku* uputio svojoj otadžbini Atini postigla je takav uspeh da je i sam naslov govora od tada poprimio značenje *pohvale*, koje mu danas pridajemo. Osim toga, Isokrat se odlikovao originalnom političkom mišlju. Svestan da se Grčka iscrpljuje u unutrašnjim sukobima, isticao je da ona treba da prekine svoje razmirice kako bi pod jedinstvenim vođstvom preduzela osvajanje persijske Azije. Kada je otkrio da Atina nije u stanju da odigra vodeću ulogu o kojoj je on dotle sanjao, usmerio je svoje nade ka Filipu Makedonskom: tako je on, doista proročkom vidovitošću, unapred nazreo veliki cilj Aleksandrov.

Ne bi se mogla zamisliti potpunija suprotnost negoli između Isokrata i Demostena*. Jedan je kabinetski čovek, drugi je čovek od dela. Jedan na tenane kiti istančane retorske fraze, drugi se prepušta razbuktaloj rečitosti. Prvi je dugo verovao da će makedonski kralj spasti helenstvo od opadanja, drugi se divljom snagom suprotstavljao Filipovoj politici. A obojica su, premda na različite načine, bili privrženi veličini svoje zajedničke otadžbine. Istorija je pri svođenju računa dala za pravo nastavniku nasuprot političaru: pa ipak vele da je Isokrat umro usled moralnog udarca koji mu je zadala novost od Heroneje, dok je Demosten, postojan pred slomom, prihvatio izuzetnu počast da izgovori posmrtnu pohvalu vojnicima palim na bojištu. Natmureni i ponositi glasnik atinske nezavisnosti je tokom

borbe našao neke od najlepših izraza kojima su ljubav prema otadžbini i strast za opšte dobro ikada nadahnuli nekog čoveka: njegovu slavu ne potamnjuje to što se on neopozivo našao u taboru pobeđenih. Šibajući plamenom rečju kukavičluk, mekuštvo, duh uživanja i slepu ležernost svojih sugrađana, on je budućim narodima zaveštao primer o kome će im vazda vredeti da razmišljaju.

Pokraj te neposredne i katkad gromovite rečitosti, sve tako krcate umećem što ga je savršeno primila u sebe, dela ostalih političkih besednika ostaju bleda, pa ma kolike bile njihove zasluge: Eshin*, veliki suparnik Demostenov, Hiperid* i Likurg*, od kojih nam je preostalo nekoliko dela, katkada su vešti, pouzdani u raspravljanju, živi, pa čak i strastveni. Ni jedan od njih ni izdaleka nas ne pogađa svojom rečju kao što to čini Demosten. Dobro je da njime zaključimo ovaj kratki pregled grčke književnosti u doba kada se njena veličina vezivala za samostalnost grada: u trenutku kada je ta samostalnost imala da nestane, taj čovek joj je, boreći se za nju, omogućio da bukne poslednjim svojim plamsajima.

GLAVA IX

UMETNOST PO MERI ČOVEKA

Zbog prepreke koju predstavlja jezik, većina naših savremenika vrlo slabo poznaje remek-dela grčke književnosti i misli. Međutim, umetnička remek-dela sabrana u muzejima, gde ih prikazuju često sa divnom prefinjenošću, omogućuju neposredniji susret sa helenskim duhom koji ih je zamislio i stvorio. Od prvih ushićenja Winckelmanna i drugih naučnika, vajarski radovi, keramika, »medalje« i grčki nakit kod ljubitelja izazivaju stalno oduševljenje koje se najbolje vidi po visokim cenama predmeta na javnim rasprodajama. Najmanja mikenska vaza, najbeznačajnija geometrijska statueta, novčić ili prosto rezbareni kamen, na londonskom, bazelskom ili njujorškom tržištu dostižu neverovatne cene. A šta je tek onda sa vrednim predmetima, arhajskim i klasičnim mermerom i bronzom, vazama sa crvenim figurama koje je izradio neki poznat umetnik? Za njihovu vrednost danas nema cene. Toliko oduševljenje dokazuje da grčka umetnost još uvek odgovara našem ukusu i osećajnosti. Ali ne treba pomisliti da nam samim tim ona pruža i laku mogućnost da proniknemo u civilizaciju iz koje je potekla. Mada nam se ta umetnost javlja u prisnim oblicima, ova pristupačnost je samo prividna. Potpuno uživanje koje grčko delo pruža našem oku, naučenom da ga shvata u sklopu vekova klasične tradicije, ne omogućuje nam da istovremeno primimo i razumljivu poruku koju ono obično nosi. A to umetničko delo ima jedan smisao: po pravilu, ono

nije bilo zamišljeno samo kao zadovoljenje potrebe za lepim, već je prvenstveno moralo da odgovori nekom korisnom ili verskom cilju. Najpre je potrebno, dakle, da razumemo osnovnu umetnikovu nameru, jer bismo inače mogli njegovo delo pogrešno da protumačimo. Biće dovoljno da uzmemo dva primera koji se odnose na vrlo poznate spomenike.

Otkad je na atinskom Akropolju 1888. otkriven čuveni bareljef *Atene Setne*, koji potiče iz sredine V veka, proliveno je mnogo mastila oko toga. Koliko je samo različitih tumačenja on izazvao? Boginja, sa šlemom na glavi, naslonjena na svoje koplje, nagnuta je unapred ka jednom malom pravougaonom stubu, koji posmatra sa nekom nemarnom pažnjom. Pretpostavljalo se da je Atena čitala (istinu govoreći, u vrlo neugodnom položaju) jednu stelu sa natpisom, račun rizničara svete riznice ili spisak vojnika poginulih na bojnom polju; drugi su mislili da je na stubu bio prikazan neki predmet ili neka ličnost, ali ne izvajan kao ostatak prizora, već naslikan na glatkom mermeru, i da se ta bitna pojedinost vremenom izbrisala; neko je opet smatrao da je u pomenutom stubu prepoznao uprošćenu sliku zida Akropolja, onakvog kao što ga je Kimon delimično podigao; neki su ga smatrali granicom svetilišta boginje, koja je svojim kopljem na taj način obeležavala granicu svog svetog zemljišta. Međutim, kao što je nedavno pokazala jedina pouzdana metoda koja se sastoji u tome da se spomenik vrati u niz sličnih i dobro objašnjenih dokumenata, sva ova tumačenja bila su pogrešna. Mnogobrojne slike na vazama koje potiču iz istog vremena kad i bareljef omogućuju da se, bez opasnosti od pogreške, pomenuti stub protumači kao međa, ili *terma*, koja u trci na stadionu obeležava polaznu liniju i liniju cilja. Ta *terma* privlači pažnju Atene, u čiju čast su proslavljane Panatenejske igre i koja je, po jednoj legendi, i sama učestvovala u trkama. Boginja nije, dakle, uopšte setna, a spomenik nije ništa drugo do jedan *ex-voto* na kome je neki pobednik u trci na stadionu dao da se prikaže božanska zaštitnica tih igara pred *termom*, simbolom nadmetanja u kome je pobedio. Ovo vrlo prosto tumačenje svakako menja naš misaoni stav u odnosu na taj bareljef, koji će ubuduće biti lišen zagonetnosti koja je pobuđivala našu ra-

doznalost. Više ne možemo da zamišljamo tobožnju Ateninu setu: ali zar nije bolje da shvatimo pravo značenje jednog dela umesto što se zavaravamo nekom lažnom zamisli?

Jedan drugi primer koji nije ništa manje neobičan. Čuvena bronzana statua u Atinskom muzeju nazvana *Efeb sa Maratona*, otkako su je ribari izvukli u svojoj mreži, na severoistočnoj obali Atike, nekoliko godina posle prvog svetskog rata, stalno je skretala pažnju i izazivala divljenje poznavalaca. Tu se vidi jedan sasvim mlad dečak, još u nesigurnom stavu, sa potpuno ispruženom i naviše okrenutom šakom leve ruke, u kojoj je držao neki predmet koga danas više nema, dok je desna ruka bila dignuta, a palac i kažiprst sastavljeni. Da li je to bog ili smrtnik bio prikazan u ovom remek-delu vajarstva IV veka, čija pomalo meka otmenost već nagoveštava Praksitela? Je li to neki dečak koji se zabavlja na taj način što pokreće desnom rukom konac igračke načinjene od dva spojena kotura, koju su već Stari poznavali, a koja je u naše vreme imala imena kratkog veka kao bežalica, trakalica ili jo-jo? Da li je to neki mladi pobednik u igrama koji jednom rukom izvlači traku, simbol svoje pobede, iz kovčežića koji se nalazi u njegovoj drugoj ruci? Ili on to uzicom okreće čigru koja leži na dlanu njegove leve ruke? Je li to neki berač voća ili peharnik? Uskoro posle otkrića nađeno je tačno objašnjenje, a ono je nedavno potvrđeno nepobitnim dokazima: reč je o mladom Hermesu koji, po tekstu *Homerske himne* u čast toga boga, tek što je na putu našao jednu kornjaču; on ju je stavio na dlan svoje leve ruke, dok je prstima dignute desne pucketao, u izražajnom pokretu koji i današnji Grci spontano prave kad ispoljavaju radost. Misleći o tome da će za koji trenutak napraviti liru kojoj će kornjača poslužiti kao rezonantna kutija, mladi bog se prepušta bezazlenom oduševljenju koje stvaralac nalazi u svojoj mašti. Ovo tumačenje, potkrepljeno mnogim podudarnim zapažanjima, omogućuje da se statua objasni baš *Homerskom himnom Hermesu* i uspostavlja oko nje pesničku i svetu atmosferu u kojoj je bio zamišljen: tako se delo ne ograničava više samo na to da zadivi naše oči, nego je pored toga i svedočanstvo o verskoj misli svoga vremena.

Primeri *Atene Setne* i *Hermesa sa Maratona* jasno pokazuju da

172. HRAM U BASAMA.

Usamljen u planinama Arkadije, hram Apolona Epikuriosa izgrađen je po nacrtima Iktina, graditelja Partenona, u drugoj polovini V veka. Okružen dorskom kolonadom, unutra je ukrašen jonskom kolonadom, koja se sastoji od polustubova vezanih za zid nekom vrstom potpornog stupca, a sve to čini niz udubljenja. U visini petog bočnog unutrašnjeg stuba, ti stubovi zavijaju prema usamljenom srednjem stubu: ovaj stub i dva susedna polustuba imali su najstarije korintske kapitele za koje se zna. Iznad ovog unutrašnjeg dela pružao se izvajan jonski friz (amazonomahija i kentauromahija, sada u Britanskom muzeju). Hram je bio sagrađen od tamošnjeg krečnjaka, sem unutrašnjih kapitela i friza, koji su bili od mermera.

173 i 174. AFAJIN HRAM NA EGINI.

Sagrađen u prvim godinama V veka, ovaj hram je savršen primer dorske arhitekture. Za građu je korišćen izvanredan tesani kamen. Štuko koji se stavljao odozgo davao mu je sjaj. Nedavno je ponovo postavljen deo venca iznad spoljne kolonade i nekoliko stubova unutrašnje kolonade na dva sprata (vidi sl. 174), koja je nosila tavanicu i građevinu. Dva zabata (vidi sl. 174) bila su ukrašena mermernim statuama (vidi sl. 224) koje su predstavljale bojeve pod Trojom, a u središtu svakog zabata nalazila se Atena. Ove se statue nalaze u Minhenu.

175 i 176. »NEPTUNOV« HRAM U PESTUMU.

Jedan od grčkih hramova koji su najbolje sačuvani. Sagrađen od tamošnjeg krečnjaka, on i danas ima spoljnu kolonadu sa dva zabata (vidi sl. 215) i deo unutrašnje kolonade na dva sprata (sl. 175). Ispred glavne fasade, ka istoku, još postoji temelj žrtvenika (sl. 176). Ovaj hram je verovatno bio posvećen Heri.

177. PARTENON, POGLED SA PROPILEJA.

U jutarnjoj svetlosti građevina se ističe na stenovitom tlu Akropolja. U antičko doba, zgrade Halkoteke zaklanjale su delimično zapadnu stranu hrama tako da se ona videla cela tek kad bi joj se prišlo na pola puta.

173

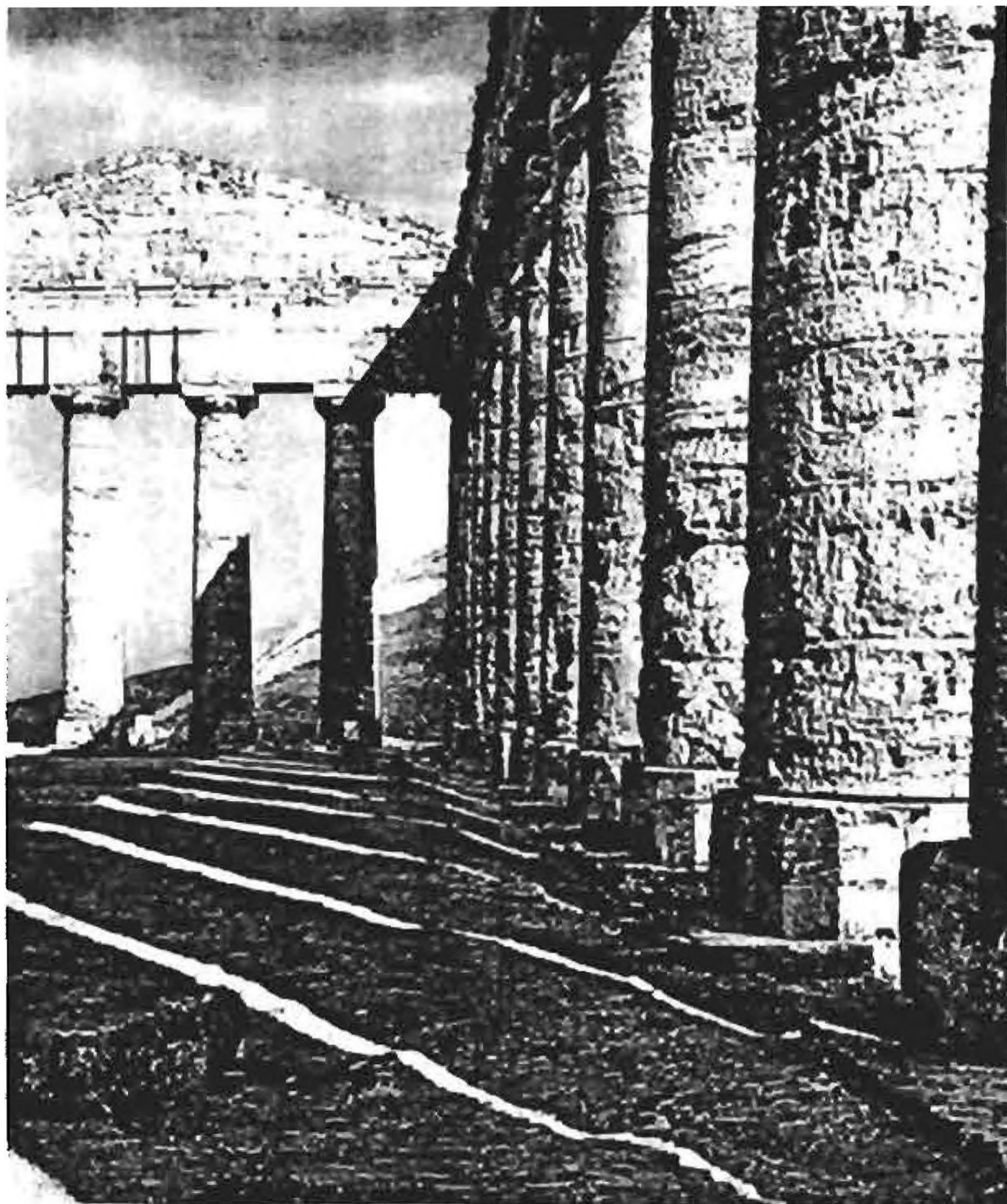
174

477

178

179

178. UNUTRAŠNJOST HRAMA U SEGESTI.

Ovaj hram je ostao nedovršen do kraja V veka: postavljena je jedino spoljna kolonada. Stubovi su ostali bez kanelura, jer se taj posao obavljao tek na kraju.

179. POGLED S JUŽNE STRANE NA UNUTRAŠNJI TREM PROPILEJA.

Ovaj bočni izgled pokazuje tragove nezavršenih radova na južnom delu zidova anta: klinovi za nosače (koji su služili za prebacivanje blokova mermera) još se vide, jer završni radovi oko oblepljivanja nisu nikada obavljeni.

180. PARTENON: ZAPADNI UGAO DUGE SEVERNE STRANE.

Obratiti pažnju na savršenu pravilnost kanelura, zahvaljujući tome što su oni izdubeni na postavljenom stubu. Metopu u uglu, jedinu, hrišćani nisu uništili (smatrali su je božjom porukom). Lepo se vide mutule koje ukrašavaju donju stranu venca. U uglu je sačuvan i oluk sa istecištem u obliku lavlje čeljusti.

181 i 182. BRONZANI KUROS IZ PIREJA.

Ova izvanredna statua, otkrivena 1959. u Pireju, pokazuje veštinu grčkih majstora bronze, koji su već u poslednjoj četvrtini VI veka bili kadri da izliju takva dela (visina: 1,90 m). To je verovatno Apolon koji je držao luk u levoj ruci. (Nacionalni muzej, Atina.)

183. MOSHOFOR.

Statua čoveka koji kao žrtveni dar nosi tele na ramenima. Otud i njegovo ime koje znači »Donosilac teleta«. Već od tog doba (oko 570—560) atičko vajarstvo sjedinjuje strogost oblika sa neposrednim osećanjem života. Da bi se istakla polihromija, stavljane su oči od tucanog stakla ili kamičaka u boji. (Muzej Akropolja, Atina.)

184. VRAČ (ISTOČNI ZABAT SA ZEVSOVOG HRAMA U OLIMPIJI).

Širina vajarskih oblika, sasvim prilagođenih potrebi da u jednom arhitektonskom okviru služe kao ukras. Kovrdže kose i brade podsećaju na arhajsko doba, ali crte lica imaju već klasičnu plemenitost i oštrinu. Uporediti sa Posejdonom iz Artemisiona (vidi sl. 80), koji je iz tog doba (oko 460). Boje, koje su se danas izgubile, pojačavale su utisak stvarnosti. (Muzej u Olimpiji.)

185 do 187. METOPE SA JEDNE ZGRADE U SVETILIŠTU HERE ARGEJE KOD PESTUMA.

Ove metope od peščara prikazuju razne mitove, među kojima su i Heraklovi podvizi: njegova borba sa Kentaurima (sl. 185) zauzima nekoliko uzastopnih metopa. Na drugom mestu on nosi, kao da je to divljač, na krajevima štapa, dva zla kepeca, Kerkope (sl. 186), ili se bori sa divom Antejem (sl. 187). Ova poslednja metopa nije završena i pokazuje prvi stupanj vajareva rada: samo su obrisi izvučeni na naporednim stranama, oblici će kasnije dobiti svoj konačni izgled. (Muzej u Pestumu.)

188. HERMES I JEDNA KORA.

Ovaj bareljef (početak V veka) krasio je malo svetilište Harita (Gracije, pratilje Afroditine), koje se nalazilo u susedstvu agore na Tasosu. Hermes, u hlamidi i sa šiljastom pustenom kapom (vidi sl. u boji III) i sa štapom u levoj ruci, ide vrlo predusretljivo. Iza njega, jedna žena drži neku krunu ili ogrlicu. Na ploči je urezan neki kultni propis koji zabranjuje da se koza ili svinja prinesu na žrtvu Haritama. (Muzej u Louvreu.)

189. PROFIL ZEVSA IZ OLIMPIJE.

Ovaj bronzani novac, iskovan u Elidi za vladavine cara Hadrijana, daje najverniji prikaz Fidijinog remek-dela. (Odeljenje medalja u Berlinu.)

190. ZEVS.

Sastavljena od bezbrojnih fragmenata, ova glava pripadala je statui koja se nalazila u hramu Zevsa Olimpskog u Kireni. Ona potiče iz Hadrijanovog doba. Mada ne želi sasvim da ga ponovi, vajar se ipak veoma nadahnjivao Fidijinim Zevsom. Mermer je delom sačuvao prvobitnu polihromiju. (Muzej u Kireni.)

191. GLAVA DELFSKOG AURIGE.

Statua je pripadala grupi koja je predstavljala dvokolice Polisalosa, tiranina Gele, brata Gelona i Hijerona iz Sirakuse, pošto je ovaj odneo pobedu na Pitijskim igrama 478. ili 474. Glava veoma podseća na dela atičkog vajara Kritije. Obratiti pažnju na oči, čija je beonjača od tucanog stakla, a zenica i dužica od kamičaka u boji. Usne su bile pokrivene slojem crvenog bakra. (Muzej u Delfima.)

183

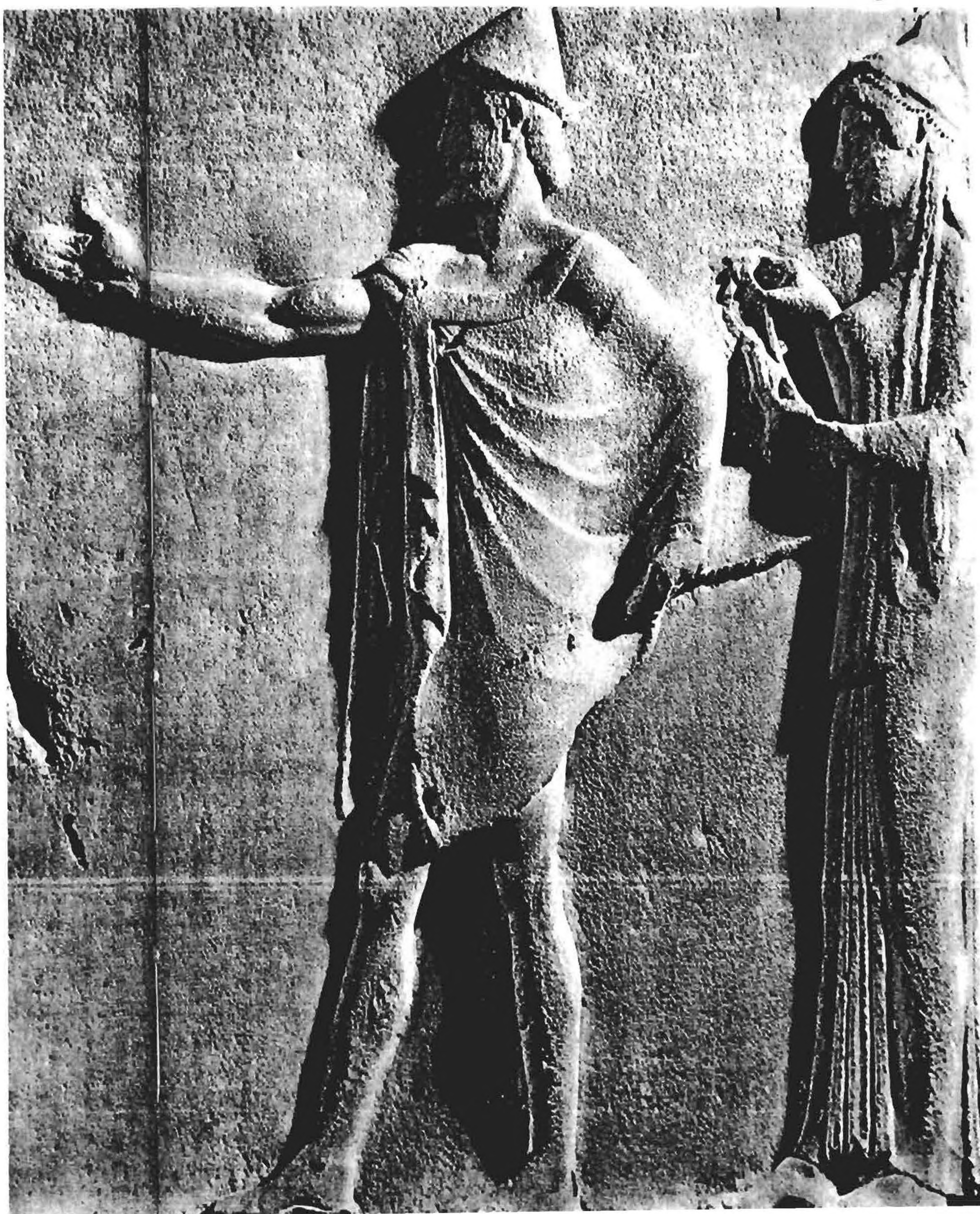
185

186

187

189

191

u grčkoj umetnosti iz arhajskog i klasičnog doba ne treba samo uživati, nego je treba i razumeti. To nije nikako neka umetnost radi umetnosti, razonoda prefinjenih, čiji je cilj samo uživanje duha i čula. Umetničko delo ima jedno značenje, ono odgovara određenim potrebama i namerama. Ono je uz to dobilo i svojstvo da bude lepo, ali napravićemo ozbiljnu optičku grešku ako poverujemo da je umetnik pre svega hteo da stvori lepotu. U stvari, on je hteo da stvori predmet koji bi odgovarao cilju kome je namenjen: jedan hram je najpre kuća božanstva, a tek posle arhitektonski spomenik; jedna statua je pre svega dar bogu, a zatim likovno delo; pehar je prvenstveno vaza za piće, a potom mu materijal i ukrasi daju vrednost. Stendhal je to vrlo dobro izrazio: »Kod Starih, lepo je odraz korisnog.« Umetnost radi umetnosti je teorija strana helenskim shvatanjima.

•

Potvrdu svemu tome nalazimo kad ispitamo mesto umetnika u grčkom društvu. Slava nekih među njima, najčuvenijih, kao što su Fidija*, Iktin*, Zeuksid*, Praksitel*, ne treba ovde da nas zavarava. Čuvajmo se toga da ne pripišemo njihovim savremenicima mišljenje koje će tek kasnije dati potomstvo. Velike majstore klasične umetnosti poznajemo uglavnom po delima kompilatora koji su pisali u rimsko doba, kao Plinije Stariji ili Pausanija, i koji su se i sami oslanjali na helenske učenjake. U ovoj kritici umetnosti — ako uopšte smemo tako da je nazovemo! — ogledaju se osećanja jednog doba u kome je naklonost prema umetničkim delima, održavana jednom dugom tradicijom, poprimila akademski karakter i obično se okretala prošlosti. Zapaženo je da u svojoj *Periegesi*, ili »Putovanju po Grčkoj«, napisanoj u II veku naše ere, Pausanija, koji pominje tolika umetnička imena, ne navodi ni jednoga koji je živeo kasnije od II veka pre naše ere. Ova želja za upoznavanjem starina vrlo nas slabo obaveštava o stavu koji su Grci arhajskog i klasičnog doba imali prema umetnicima za njihova života. Samo retka svedočanstva koja daju pisci iz V i IV veka, Herodot, Platon, Ksenofont, omogućuju nekoliko pouzdanih zaključaka, koji će nas pre svega iznenaditi.

Najpre nam se nameće jedno zapažanje: u horu Devet muza, Apolonovih kćeri, koje upravljaju uzvišenim duhovnim zabavama, ni jedna ne predstavlja arhitekturu ni likovne umetnosti. Ta nezastupljenost dosta nam kazuje: ona znači da u očima Grka zanimanje arhitekte, slikara ili vajara ne ide u istu vrstu umetničke delatnosti kao što je zanimanje pesnika, astronoma ili muzičara. Umetnik i suviše zavisi od materije koju oblikuje, pa ne može da bude izjednačen sa onima koji se služe zvucima i rečima. Ma koliko bilo divljenje koje se oseća prema proizvodima njegovog rada, njemu se ni u kom slučaju ne pripisuje preimućstvo božanskog nadahnuća koje se priznaje miljenicima muza: umetnik se smatra pre svega zanatlijom.

Sama likovna umetnost pruža nam i jedan drugi dokaz za to. Poznato je da su u rimsko doba bogati ljubitelji umetnosti (Ciceron i Plinije Mlađi jemče nam to) rado prikupljali portrete velikih filosofa, pesnika ili besednika. Njima su ukrašavane biblioteke i vrtovi. Zbog toga su u velikom broju kopirani pravi ili lažni likovi Homera, Platona, Sokrata ili Euripida, Demostena ili Epikura, onakvi kakvima su ih u helensko doba prikazali grčki vajari iz IV veka. Mnogi od ovih portreta su sačuvani i čine vrlo privlačnu galeriju čuvenih likova. Međutim, u ovoj vrlo bogatoj skupini nema ni jednog slikara, ni jednog vajara. Priča se da je na štitu Atene Partenos, koji je ukrasio reljefima, Fidija sebe prikazao u liku legendarnog vajara Dedala, pored Teseja, kome je dao Periklove crte: ali Atinjani bi bili ogorčeni na takvu slobodu, koju bi smatrali svetogrđem. Anegdota svakako nije tačna i napori koji su učinjeni da se po kopijama čuvenog štita otkrije pravi Fidijin portret nisu uspeli. U stvari, mi ne znamo ništa o liku velikih grčkih umetnika. Po onome što nam je poznato, ni jedan nije napravio ni svoj verni portret, ni portret nekoga od svojih takmaca. Niko nije pomislio da im to zatraži, kao što mu nije palo na pamet da sa počastima izloži njihov lik na nekom javnom mestu. Veliko divljenje koje se gajilo prema njihovim delima nije se prenosilo i na njihove ličnosti.

Ovakav stav, koji bi mogao da iznenadi, naprotiv, savršeno odgovara poretku društvenih vrednosti onakvom kakvim su ga Grci zamišljali. Pošto je u njihovim očima umetnik pre svega radnik, ili,

VIII. ATIČKA KORA.

Izvajana oko 500—490, ona ima ljupkost s kraja arhajskog doba, ali se osmeh na licu jedva nazire, pa to nagoveštava strogi stil. Vidni ostaci polihromije. (Muzej Akropolja, br. 674, Atina.)

kao što se kaže na grčkom, *banausos*, on ne može ni da očekuje priznanje što se odaje razmišljanju koje ne traži nagradu. Kada, kod Platona, Sokrat govori o Fidiji, on ga naziva rečju *demiurg*, koja znači »zanatlija«, »čovek od zanata«, a kad pomene slikare ili vajare, upoređuje ih sa ljudima koji su vešti u svome zanatu. Na drugom mestu, Platon nam saopštava da je filosof Protagora, koji je vrlo skupo naplaćivao svoje časove, zaradio sam isto toliko novca koliko Fidija i deset drugih vajara zajedno. Međutim, i sami sofisti, ma koliki ugled uživali, izazivali su izvesno nipodaštavanje jer su svoj rad naplaćivali. Iz ovoga se vidi koliko su umetnici bili daleko od toga da zauzimaju prvo mesto u grčkom društvu. Pa ipak, to skromno mesto ne samo da nije smetalo njihovoj umetnosti, nego joj je i pomagalo. Ako je umetnost prevashodno tehnika, umetnik mora da bude upućen u svoj zanat: on ne bi smeo da postavlja određenu granicu između nadahnuća i zanatske veštine, niti bi ova mogla ikad da naškodi onom prvom. Na taj način njegov društveni položaj ga čuva od opasnosti da padne u površnost ili prostotu koje su danas i suviše česte.

•

Prvenstvo koje su i umetnici i neupućeni priznavali zanatu objašnjava izuzetnu prosečnu vrednost grčkih dela nastalih u takozvano *dobro doba*. Svakako da u tadašnjoj Grčkoj nisu postojali samo prvorazredni umetnici. Bilo da je reč o vajarskim radovima ili keramici, naši muzeji sadrže gomile osrednjih dela. Ali čak i ta prosečna dela odlikuju se izvesnom slobodom u radu koja izražava nesputan izbor radnika i sigurnost njegovih pokreta. Odatle dolaze i svojstva velikih skupina ukrasnog vajarstva koje su nam Grci zaveštali i koje predstavljaju ogroman deo verodostojnih radova iz velikog doba: friz i zabat riznice Sifnjana, metope riznice Atinjana u Delfima, metope i zabati Zevsovog hrama u Olimpiji, metope, friz i zabati Partenona, friz u Base Figali, ukrasi Mauzoleja u Halikarnasu. Sasvim je jasno da su ovako značajne skupine zajednička dela čitave vojske majstora. Vajarski radovi na Partenonu bili su završeni

192. ŽENSKA GLAVA U STROGOM STILU.

Jedno od remek-dela koja su ukrašavala svetilišta Kirene. Poteklo u isto vreme kad i vajarski radovi Peonija u Olimpiji (oko 470—460), svojom »kaligrafijom« pomalo hladnom, ali velikog stila, ono se približava atičkoj umetnosti. (Muzej u Kireni.)

193. ZLATNA ZDELA, ZAVEŠTANJE KIPSELIDA.

Kao raskošan zavetni dar učinjen od sina korintskog tiranina Kipsela (druga polovina VII veka), ova zdela sa ukrasima pokazuje svu veštinu korintskih kujundžija. U natpisu pisanom arhajskim korintskim pismom kaže se: »Na ruševinama Herakleje Kipselidi su ovo (tu zdelu) posvetili kao zavetni dar.« Reč je o varoši koju je njihova vojska osvojila na severozapadu Grčke. (Muzej u Bostonu.)

194. NOVAC HALKIĐANA.

U IV veku savez halkidičkih gradova iskovao je savezni novac sa kitarom na naličju. Odozgo na levo i podeljeno na tri strane vidi se (u genitivu) ime Halkiđana.

195. ATIČKI KRČAG.

Grnčar Lisija (druga polovina VI veka) potpisao je ovu vazu na sredini trupa u uskoj crvenoj traci predviđenoj za to. On je s pravom bio ponosan na tehničko savršenstvo: jednostavan i čist oblik, savršen crni »firnis« koji je pokrivao celu površinu, tako da se uopšte nije osećala potreba za ukrasom. (Muzej u Louvreu.)

196. TORZO AFRODITE KNIDSKE.

Jedna od dobrih antičkih replika (a ima ih vrlo mnogo) Praksitelovog remek-dela. Original je izrađen sredinom IV veka. Predstavljajući boginju nagu, u trenutku kad silazi da se kupa, vajar je prikazao i jedan vid obreda: bilo je uobičajeno da se kultne statue boginja kupaju. S druge strane, potpuna nagota je aluzija na božansku moć davanja plodnosti. Lepi Lukrecijevi stihovi u kojima u početku svoga speva O Prirodi *opeva Veneru odnose se na istu ideju. (Muzej u Louvreu.)*

102

193

194

106

za period od petnaest godina, od 447. do 432, a za to vreme izvajane su 92 metope, 160 metara friza (sa 360 likova) i 40 gorostasnih statua za zabate. Može se zamisliti koliko organizacionih problema je takav rad nametao majstoru, koji je, danas se u to više ne sumnja, bio glavom Fidija. Stotine radnika, tesača mermera, zidara, slikara i zlatara, i to svako sa svojim pomoćnicima i robovima, radilo je na gradilištu Akropolja. Pa ipak su svi ti majstori, bez sumnje vrlo različitih godina starosti i sposobnosti, znali da se povinuju zajedničkoj disciplini i da dosta uspešno prihvate Fidijin stil, tako da bar kod friza nije bilo nesklada, već se, naprotiv, dobija izvanredno skladan utisak. Takav uspeh, koji nas zbunjuje, bio je moguć samo kada bi umetnik kao pojedinac, zbog uspeha zajedničkog dela, odbacivao svaku želju za originalnošću. Bez velike opasnosti da ćemo pogrešiti, možemo da pretpostavljamo da ih taj napor nije mnogo stajao: svako je smatrao da treba da radi svoj zanat, to jest da ostvari deo posla držeći se naloga glavnog majstora, a ne da na štetu svojih saradnika ističe svoj sopstveni talenat.

Dvadeset godina ranije imamo isti izvanredan uspeh u Zevsovom hramu u Olimpiji, gde je nepoznati umetnik, koji je izradio metope i zabate, znao da nametne svojim ljudima povezanost potrebnu da se delo dobro uradi: otuda te čudesne kompozicije u mermeru u kojima stalno osećamo prisustvo Eshila i Pindara i za koje treba možda odati počast onome koji je u Olimpiji kasnije izvajao *Pobedu*, osvećenu od Mesenjana, Peoniju iz Mende. Možda je još zanimljiviji, sredinom IV veka, slučaj Mauzoleja u Halikarnasu, za koji su, po izvorima koje imamo, okupljena četiri čuvena vajara, Skopas*, Leohar*, Timotej* i Brijaksid*. Svi su došli sa svojim radionicama da učestvuju u ukrašavanju ogromne veličanstvene grobnice. A evo već više od jednog veka oštroumni arheolozi uzalud pokušavaju da fragmente nađene u ruševinama spomenika svrstaju u jednorodne grupe da bi na taj način odredili koji od četiri majstora ih je izradio, a sve to zato što su ti majstori, i te kako slavni, i svakako obdareni vrlo ličnim načinom izražavanja, umeli ipak da svoj sopstveni talenat prilagode zahtevima nužne saradnje. Osećaj za zajednički rad i poštovanje zanata, to su najglavnije osobine grčkog vajara.

Poštovanje zanata isključuje svaku nepotrebnu žurbu u radu. Kad treba nešto dobro uraditi, ne sme se misliti na vreme. Verodostojni dokumenti omogućuju da se proceni pažnja s kojom su grčki umetnici radili na svome delu. Imamo delimične račune suma isplaćenih vajarima friza na Erehtejonu, na atinskom Akropolju, pred kraj V veka. Za jednu od sačuvanih grupa koja se sastoji od dve figure u vrlo visokom reljefu, jednog mladića u čučećem položaju i jednog čoveka koji stoji, umetnik je primio iznos od 120 drahmi, i to jednu drahmu na dan, što predstavlja prosečnu nadnicu visokokvalifikovanog radnika, četiri meseca nadnice. Grupa je bila visoka samo 0,58 metara, a mermer isporučen radniku. Po tome se može proceniti sporost i brižljivost u radu. Ista savesnost zapaža se i kod izrade velikih bronzi: pažljivo ispitivanje delfskog *Aurige* otkrilo je izvanrednu važnost ispravki koje se na statui vrše posle izlivanja da bi se kovanjem otklonili površinski nedostaci, nastali od vazdušnih mehura i nabiranja, i da bi se pomoću dleta ohlađenoj statui dao izrazitiji oblik.

Ovu težnju za potpunim savršenstvom nalazimo i u arhitekturi: stubovi jednog zdanja u dorskom stilu bili su kanelirani tek posle postavljanja tambura. Tako se dobijala potpuna istovetnost finih brazda od vrha do podnožja stuba. U hramu u Segesti*, na Siciliji, koji potiče iz V veka, nepredviđeni događaji su pre te faze u radu prekinuli izgradnju i stubovi su zadržali svoj glatki oblik. Kada bi neki zid posebno pažljivo podizali, posle stavljanja redova kamena, oblepljivali bi ga odozgo nadole. Poznato je da se kod izgradnje tih zidova vodilo računa o jednom vrlo finom načinu gradnje: svaki blok bi bio vezivan za ostale metalnim spojnicama, a strane su se čvrsto držale zahvaljujući ramovima brižljivo izrezanim dletom koji su išli duž čitavog njihovog obima. A to je sve bilo u tolikoj meri određeno da današnji arheolozi, u jednom takvom srušenom zidu, mogu gotovo pouzdano da odrede prvobitno mesto svakog kamena.

Ovu vrlo savesnu brižljivost srećemo i u umetnostima koje su smatrane drugorazrednim, a kojima se arhajska i klasična Grčka odlikovala. Graveri razviše do savršenstva umetnost duboreza u kamenu ili u metalu, za kovani novac. Oštrina njihovog oka i sigur-

nost ruke objašnjavaju zaista veličanstven izgled tih sićušnih remek-dela koja fotografijom mogu stostruko da se uveličaju a da ne izgube ništa od tačnosti svojih razmera i izražajnosti oblika, što je iskušenje kome bi odoleo samo mali broj drugih umetničkih dela.

Nedavni radovi omogućili su da se bolje shvati složenost jednog postupka kome grčka umetnost iz VI i V veka duguje mnoga od svojih najlepših dela. Sjedinivši svoje napore u lepom primeru naučne saradnje, nemački i anglo-saksonski hemičari i arheolozi otkrili su najzad tajnu čuvenog crnog »firnisa« koji atičkim vazama daje izuzetna svojstva. Tu, u stvari, nije reč o nekom firnisu: tanak crni sloj nastao je jednostavnim rastvaranjem gline u vodi. Taj koloidalni rastvor priprema se od sasvim čiste gline koja se ostavlja da isparava sve dok ne postane neka vrsta tečnog želea, tamnomrke boje, koji se pre pečenja četkom razmazuje po glini suda. Nizom uzastopnih promena, koje su danas dobro poznate, u toku pečenja taj premaz će postati crn. U peći zagrejanoj najpre do oko 800^0 nastupa oksidacija sa obrazovanjem ferioksida, koji glini daje njenu crvenu boju. Tada počinje druga faza pečenja sa pojavom hemijske redukcije: grnčar zatvara više ili manje dimnjak za provetravanje i temperatura dostiže oko 945^0; pod uticajem ugljenmonoksida, koji se tada stvara u velikim količinama, crveni ferioksid prelazi u ferooksid ili magnetski oksid gvožđa, a i jedan i drugi su crne boje; prisustvo vodene pare koju stvara sirovo drvo u ložištu, ili šolja tečnosti usuta u peć, olakšava reakciju. Kad bi se postupak tu prekinuo, vaze bi bile potpuno crne, kao što je etrurski *bukero.* Ali tada nastupa treća faza sa delimičnom reoksidacijom i lakim hlađenjem od oko 945^0 do 875^0, otvara se grlić za izlazak gasova i tako se omogućuje ponovni pristup vazduha u peć. Svuda gde je glina porozna, ferooksid ili magnetski oksid gvožđa upija kiseonik i ponovo postaje crveni ferioksid, ali taj proces se ne odigrava na delovima vaze koji su premazani. Jer je premaz, zbog izvanredne finoće čestica od kojih se sastoji, vrlo postojan i ne dopušta novo prodiranje kiseonika. Pošto ne dolazi do reoksidacije, premaz ostaje crn. Kad je pečenje završeno, telo vaze je crveno, osim na premazanim mestima koja su ostala sjajno crna. Jedan ovako fin postupak, koji su majstori

keramike usavršili verovatno postepeno i na osnovu iskustva, zadržao je u njihovim očima neku tajanstvenost, čak i onda kad su bili naučili da ga obavljaju uspešno i potpuno sigurno. Razumljivo je da su u svom poslu ti veštaci vatre molili za božansko pokroviteljstvo Hefesta i Atenu, sjedinjene zajedničkim kultom u hramu koji se danas pogrešno zove Tesejon, a koji se tada nalazio iznad njihove četvrti.

Grčka sklonost ka tehničkom savršenstvu najbolje se zapaža u vajarskim radovima u zlatu i slonovači (*hriselefantina*). Razrađen u arhajsko doba, ovaj oblik umetnosti, koga danas više nema, dostigao je svoj vrhunac sa Fidijinim kolosima: Zevs iz Olimpije i Atena Partenos sa Akropolja. Te ogromne statue dostizale su visinu od 12 metara. Telo im je bilo šuplje, a držao ih je drveni kostur. U pločama poda Partenona još se vidi mesto srednje hrastove grede koja je pridržavala kostur Atene Partenos. I samo telo statue, koje je ležalo na ovim potpornim gredama, bilo je od drveta i već sasvim izvajano. Na to se potom lepila slonovača i zlato, slonovača u tankim pločicama koje su se još tople lepile na otkrivene delove tela, zlato u listićima oblikovanim pošto se ohladi, a zatim prikucanim na drvo, koji su služili za odelo, kosu i druge stvari. Umetanje dragog ili poludragog kamenja pojačavalo je sjaj očiju i činilo bogatijim izvesne delove ukrasa. Možemo samo da zamislimo na kakve je sve teškoće umetnik nailazio u toku jednog tako složenog rada, koji je pored vajarskih zahtevao i zlatarska i draguljarska znanja. Osim toga, pošto je statua bila završena, trebalo ju je vrlo brižljivo čuvati da ne bi spojevi otkazali, da se ne bi delovi odvojili ili potamneli, paziti da pacovi i mravi ne napadnu kostur. Već od samog njenog postavljanja pribegavalo se predostrožnostima: tle se polivalo vodom ili uljem da se drvo ne bi rasušilo. U Olimpiji, jedna porodica koja je tvrdila da vodi poreklo od Fidije, bila je zadužena za čuvanje Zevsa. Pa ipak, morale su da se vrše i popravke, kao što je ona koju je vajar Damofon* iz Mesene obavio u II veku pre naše ere.

Tehničke veštine u svim oblastima izazivale su divljenje publike. Nikad grčki slikari nisu bili više cenjeni nego kad su se slu-

žili opsenarskim utiscima koji su pokazivali veštinu njihove kičice. Hvaljena je, na primer, alegorijska figura Pijanstva *(Mete)*, koju je, u IV veku, Pausija* prikazao kao jednu ženu čije se lice naziralo kroz veliku čašu iz koje je pila. Utisak te providnosti lako je očaravao poznavaoce. Treba pomenuti da su u to isto vreme vajari iz Kirene uobičajili da na izvesnim nadgrobnim statuama izvanredno vešto prikazuju žensko lice koje se videlo kroz tanak veo što ga je upola pokrivao.

Tako nam se grčki umetnik predstavlja pre svega kao čovek od zanata, zaljubljen u lepo delo, čovek koji se formirao dugim radom u tradicijama radionice. Daleko od toga da želi da stvara nešto novo, on je ponosan što je imao učitelja i voli da ga se seti. Dva vajara iz Argosa, koji krajem VI veka, u svetilištu u Olimpiji, stavljaju potpis na podnožje jedne od svojih statua, namerno se hvale time da su veštinu naučili od svojih prethodnika. Kad stari istoričari pomenu nekog umetnika, stalo im je do toga da naznače čiji je učenik on bio. Shvatanje škole, kome ponekad savremeni arheolog pridaje preteranu važnost, dolazi delimično baš otuda. Vernost prošlosti objašnjava sigurnost s kojom se umetnik uključuje u društvenu sredinu. Slobodan radnik među svojim sugrađanima, član srednjeg staleža, staleža zanatlija i sitnih sopstvenika, koji često predstavlja snagu države, on je potpuno sposoban da izrazi osećanja i težnje jednog društva kome sasvim prirodno pripada.

To društvo od njega najpre zahteva da odgovori njegovim potrebama na verskom planu. Antropomorfna religija, u kojoj je kult tesno vezan za lik božanstva, postavljala je pred umetnika velike zahteve. Njegov zadatak sastojao se u tome da pruži konkretan oblik božanstva čiji su lik njegovi sugrađani nosili u duši. Pošto su bogovi slični ljudima, on je samim tim primoran da proučava ljudsko telo i da mu kroz svoju umetnost podari tu savršenu lepotu koja je jedina izgledala dostojna bogova. U grčkoj umetnosti, proučavanje prirode i idealizacija predstavljaju dve težnje koje se, umesto da se

isključuju, dopunjuju. U prvoj se, još od ranog arhajskog doba, ogleda stalno stremljenje ka istini i anatomskoj tačnosti. Kod slikanja vaza i u vajarstvu tačno možemo da pratimo napredak u crtanju oka, u prikazu stomačnog zida, ili u modeliranju kolena. Ali u isto vreme umetnik se trudi da intelektualnim prilaženjem pronikne u tajne tela koje proučava: uveren je da lepota počiva na matematičkim odnosima, racionalnim ili iracionalnim, čije zakone naš um može da otkrije. Otuda i važnost pojmova *ritma* i *simetrije*, čije pravo značenje, zbog nedostatka tačne definicije, nama izmiče, ali tekstovi nam dokazuju da su ti pojmovi služili kao merila lepog i da su same umetnike zanimali do najvećeg stepena.

Na ova stremljenja nadovezuju se i pokušaji definisanja jednog sistema idealnih razmera koje bi se odnosile na ljudsko telo. To je učinio vajar Poliklet*, kad je napisao delo pod nazivom *Kanon*, što će reći Pravilo, koje je potkrepio jednom statuom po pravilima ovog sistema, statuom koja je možda bila čuveni *Dorifor*, ili Kopljonoša, čije kopije su se sačuvale. Vajanje atleta, kojim se Poliklet istrajno bavio, pružalo je vrlo povoljne mogućnosti za takva istraživanja. Prikazujući nage vežbače, vajar je, prirodno, dolazio u položaj da veliča ljudsko telo u njegovom savršenstvu. Poliklet je umeo da izrazi to osećanje misaonog divljenja koje je kod Grka budila muška lepota, u kojoj su sjedinjene fizička snaga i gospodarenje nad sobom. Ovako određen likovni ideal odgovarao je težnjama jednog društva u kome se čovekova mera prenosila na sve i u čijim je očima čovek sebe najpotpunije izražavao samo u razumnoj disciplini stadiona. Taj ideal, prožet intelektualizmom, ostaje u tesnoj vezi sa stvarnošću, koju ulepšava i oplemenjuje, stavljajući je pod zakone brojeva.

Može li se reći da je to savršenstvo oblika potpuno zadovoljavalo Grke? Iako su mu se divili, oni su bili svesni da i ono ima svoje granice. Latinski učitelj besedništva Kvintilijan, koji piše u I veku naše ere, ali se ugleda na starije grčke pisce, govorio je povodom toga: »Ako je Poliklet umeo da pruži natprirodnu lepotu ljudskom telu, ne čini se da je uspeo isto tako potpuno da prikaže i božansku veličinu.« Ova ocena dobija svoj puni smisao kada se uporedi sa mišljenjem u kome taj isti Kvintilijan, govoreći o Fidiji, kaže da je on, po

njegovom shvatanju, »u neku ruku obogatio tradicionalnu religiju«. Oba umetnika polaze od ljudskog obličja, ali, dok jedan ostvaruje strogo savršenstvo oblika, koje ipak deluje pomalo hladno i nekako bestelesno, drugi izdiže čoveka nad njegovom sudbinskom predodređenošću i udahnjuje mu svest o natprirodnoj moći. Ljudski lik tako izražava sad humanistički ideal, sad božansku uzvišenost. Čitavo bogatstvo helenstva je u tome.

Ako je kultna statua za vajara najvažnije delo, kao što je to isto hram za arhitektu, umetnici moraju da odgovore i drugim dužnostima i oni to čine savesno i sa žarom. Ukrašavanje svetih zdanja, nadgrobnih spomenika, kultnih predmeta, zahtevalo je njihovo učešće; i mada su tom prilikom vodili računa o programu uticajnih odgovornih ličnosti, sve to je podsticalo njihovu maštu. Bogatstvo starih mitova pružalo im je veliki izbor kojim su se oni koristili i kod svetovnih dela. Pošto su se obraćali ljudima kojima su ti mitovi bili prisni, nisu imali potrebe da budu opširni: nekoliko karakterističnih crta ili, umesto toga, jedan natpis bili su dovoljni da odrede ličnost. Siguran da će biti shvaćen, baš zahvaljujući tom prethodnom prećutnom dogovoru sa publikom, umetnik je mogao odmah da se okrene onom najbitnijem. Otud na grčkim delima nema ničeg suvišnog, tu svaka pojedinost nešto znači, a izražajna snaga im leži baš u jednostavnosti. Dva para ratnika dočaravaju jednu bitku pred Trojom, kao što jabuka u Heraklovoj ruci podseća na ceo jedan događaj iz Hesperidâ, ili pak potkresano drvo zamenjuje čitavu šumu. Taj pametni narod umeo je da razume i nedovršenu misao: on je mnogo cenio umetnost bogatu aluzijama i simbolima, koja je zahtevala stalno aktivno učešće gledaoca, htela da kaže mnogo sa malo reči i dosta se služila metonimijom i litotom. Ovakva umetnost hrani se običnim posmatranjem, ali želi da izrazi ono što traje. Ona dopušta snagu, ali odbacuje suvišne pokrete. Ako ume divno da prenese neku povest, još više voli da zadrži ono nepromenljivo u jednom biću. Ništa ne prikazuje bolje klasičnu Grčku od usamljene figure, u sedećem ili stojećem položaju, koja je naga ili obučena, čovek ili žena, koja razmišlja ili sanjari, a još pre, neobuzeta nikakvom misli ni posebnom delatnošću, večno živi spokojnim, slobodnim i nezavisnim životom.

Ne zanemarujući potrebu za anegdotom, koju su slikari vaza i te kako dobro iskoristili, grčka umetnost obično ima neki viši cilj. To je van svake sumnje umetnost u kojoj pulsira život, koja svakako ima i svoju boju: ne zaboravimo da su sve mermerne statue bile obojene, baš zato da bi se pojačao utisak prisutnosti. Ali, ispunjavajući čula prijatnošću, ona se obraća duhu i, preko zadovoljenja čula, teži posebno da zadovolji duh.

•

Služeći pojedincu ili gradu koji ostaje po čovekovoj meri, grčki veštak stiče i učvršćuje osećanje svoje sopstvene ličnosti. Helenska umetnost je prva koja je umetnikovu ličnost potpuno otkrila. Još od samog početka, legenda se okrenula magičnom imenu Dedala*, pretka i zaštitnika vajara, za čijeg potomka se Sokrat u šali izdavao. Jedan drugi legendarni umetnik, Epej*, smatran je za graditelja Trojanskog konja. Dela i jednog i drugog prikazivana su i u klasično doba. Počev od ovih slavnih predaka, red vajara je neprekidan: pri kraju VII veka Krićani Dipoinos* i Skilis proglasiše se »Dedalima«, kao što učiniše i njihovi učenici Tektaj i Angelion, tvorci gorostasnog Apolona iz Delosa koga je Kalimah video i opevao. U Grčkoj su vajari stekli naviku da potpisuju svoja dela: sačuvani njihovi potpisi su tako brojni da su prikupljeni u posebne zbirke, koje su postale jedan od glavnih izvora za istoriju umetnosti. Pausanija, koji je brižljivo beležio imena čuvenih umetnika čije statue su mu pokazivali, dopunjuje i potvrđuje njihove dokaze. Ova navika je od vajara prešla i na grnčare: u toku VII veka, atički keramičari počeše da potpisuju svoje najlepše vaze, nekad kao slikari, a nekad kao grnčari. I ti dokumenti su tako brojni da pružaju arheolozima dobru osnovu za hronološka i stilska razvrstavanja. Ambicija učenjaka je oduvek bila da odrede »manir« važnijih umetnika. To što je taj napor urodio plodom baš kod slikane keramike, gde su slikari bili obične zanatlije, pokazuje u kojoj meri je grčko društvo pomagalo procvat ličnog talenta.

Da li to baš znači da mi u svim oblastima lako uspevamo da uočimo te nadarene ljude? Na nesreću, to nije slučaj. Vajarski radovi koji su se očuvali obično su bez potpisa, pronađeni potpisi nalaze se najčešće na praznim postoljima, tako da su nam književni tekstovi preneli neke podatke o velikim majstorima. Pokušalo se da se sastave komadi tog mozaika, ali ostaju velike praznine i nepouzdani rezultati. A monumentalno slikarstvo, koje su u V veku proslavila imena Polignota* i Parasija*, a u IV, pre Aleksandra, Zeuksid*, Eufranor* i Pausija*, još manje poznajemo. Stara i nesavršena podražavanja koja se naziru na freskama ili mozaicima iz rimskog doba izazivaju još dublje žaljenje što je jedna sjajna umetnost, kojoj su se Stari tako jednodušno divili, iščezla ne ostavivši nam nijedno svoje delo. Za uzvrat, slučaj nam je ostavio nekoliko intalja i novčića sa potpisom. Oni dokazuju da su pored grnčara i graveri bili ponosni na svoju veštinu i ponekad želeli da ostave ime na svom delu. I zaista, Evainet, Kimon i Euklid, kojima dugujemo najlepši novac iz Sirakuse krajem V i početkom IV veka, nisu sebe smatrali ništa gorim od najboljih vajara njihovog doba.

Ugled koji su uživali izvesni umetnici donosio im je porudžbine koje su daleko prelazile granice grada u kome su živeli ili su išle čak i van oblasti. Činjenica je da se već od arhajskog doba, u VI veku, Sparta obraća arhitekti Teodoru* sa Samosa i vajaru Batiklu* iz Magnesije, a obojica su stanovnici Jonije. I obrnuto, Milet, nešto kasnije, traži od Kanaha*, građanina Sikiona, da izvaja kultnu statuu za njegov hram Apolonu. Dorski grad Kirena veoma ceni atičku umetnost. Tirani iz Sirakuse poveravaju izradu zavetnih poklona najrazličitijim umetnicima. Svehelenska svetilišta, Delfi i Olimpija, imali su ulogu stalnih umetničkih izložbi, jer su privlačili sve moguće umetnike koji su išli za unosnim poslom. Predmeti primenjene umetnosti, bronze, kujundžijski predmeti, terakote, vaze, tapiserija, putovali su od jednog do drugog kraja Grčke i doprinosili širenju stilova i njihovom uzajamnom mešanju. Razumljivo je da je u takvim uslovima bilo teško odrediti originalnost pojedinih škola. Ona se vrlo često gubi pred opštim kretanjima u stilu, koja su manje-više svuda ujednačena, i pred ličnim uticajem velikih majstora, koji se mestimice

oseća. Sve u svemu, više od ukusa ovog ili onog grada, nas iznenađuje opšte zanimanje za umetnost.

Izvesno je da je zračenje iz pojedinih središta, a naročito iz Atine, bilo od odlučujuće važnosti za formiranje jedne zajedničke estetike. Značajno je, međutim, to što je difuzija ove estetike bila tako brza i efikasna: na tako udaljenim mestima kao što su Kirena, Selinont ili Posidonija-Pestum nađena su remek-dela koja se mogu porediti sa najboljim delima Grčke u užem smislu. U umetnosti kao i u književnosti, uprkos političkim razdorima, Heleni su rano postali svesni svoga jedinstva.

ZAKLJUČAK

Bili bismo zadovoljni ako su prethodne stranice omogućile da se bar oseti sve bogatstvo i sva složenost jedne civilizacije čije se crte obično krajnje upošćavaju u našem pamćenju. Kao što se ni grčki svet ne svodi isključivo na grad Atinu, tako se ni helenstvo ne bi moglo svesti na Periklov vek, »vek« koji je, u istinu rečeno, trajao samo trideset godina. Od mikenskih pesnika, Homerovih prethodnika, do Platona i do Demostena, od Dedala, mitskog pretka vajara, do Praksitela i do Skopasa, od atičkih grnčara XIII veka do grnčara po »stilu iz Kerča«, put je dug i raznolik: deset stoleća napora i pokušaja, istraživanja i borbi, suparništva i nadmetanja. Deset vekova tokom kojih je jedan mali narod, u isti mah jedinstven i raznolik, umeo da strpljivo razvija, uprkos unutrašnjim neslogama i spoljnim pretnjama, izvornu, novu i potpunu kulturu u kojoj su glavni vidovi ljudskog bitisanja naporedo dobili svoje mesto: religiozna vera i poverenje u čoveka, osećanje kosmičke tajne i težnja za razumevanjem prirode, ideja o hijerarhiji i ideja o jednakosti, poštovanje društvene grupe i zanimanje za pojedinca. Što su ovi protivrečni zahtevi izazivali neprestane sukobe među duhovima kao i među državama, to ne treba da nas iznenadi. Ali i sami ovi sukobi su više nego jednom bili nosioci napretka.

Ovde ponovo susrećemo Heraklitovu misao o *ratu, majci svih stvari.* U poretku duha kao i u poretku ljudskih odnosa, arhajsku i

klasičnu Grčku dobro odslikava reč jednoga našeg pesnika: »Oni koji žive, oni su koji se bore.« U očima Grka, u stvari, prevashodno čovekovo svojstvo nije inteligencija, u njih tako raširena, već hrabrost čije je ime na njihovom jeziku, *arete,* kao i *virtus* na latinskom, dobilo opšte značenje vrline. Njihovi omiljeni heroji su Ahil, najsrčaniji među ljudima, i Ulis, čiji bogato obdareni duh ne bi ništa vredeo bez njegova neustrašiva srca. U uobrazilji kao i u životu, Heleni nisu ništa pretpostavili čvrstini duše: o tome svedoče Eshilov Prometej i Sofoklova Antigona, Leonida i Fokion, Sokrat i Demosten. U tom smislu Plutarhova Grčka, uprkos njegovom moralisanju, odgovara istorijskoj istini više nego što se to misli. Ono što je Herodot pisao u prologu svojoj *Istoriji* mislili su uz njega i svi njegovi savremenici: »Ne bi trebalo da se divni podvizi koje su učinili Grci i varvari izgube u zaboravu.« Bez sumnje je on među te podvige ubrajao i remek-dela umetnosti i tehnike. Ali je još više isticao vrline ratnika i političkog vođa, koje ne prevazilaze više materiju, već ljude. Tako je Renan, kada je u *Molitvi na Akropolju* oholo pisao: »Zatim će otići u Spartu da prokunu tu glavarku mračnih zabluda i da je izvređaju jer je više nema«, teško prezirao antičku dušu: za nekadašnje Grke nije bilo potrebno da uspomena na neki plemeniti primer, kako bi ga nadživela, bude ovaploćena u spomeniku, i slava uzvišene vrline, koja se prenosila sa kolena na koleno u stihovima Simonidovim ili Tirtejevim, sa lakoćom je prkosila vekovima. Atena, Devica ratnička, imađaše bronzani hram u Lakedemonu: ona ne bi mogla da razume da su prezirali Spartu i njene vojnike.

Čuvajmo se, dakle, da ne prenosimo u tu daleku prošlost naše predrasude i himere! Francuski naučnici koji su, pominjući peloponeski rat, dopustili da ih zavedu njihove lične naklonosti prema Atini, koju su oni iz zablude upoređivali sa savremenim demokratijama, čine istu onoliku grešku kao i nemački naučnici Trećeg Rajha koji su u Sparti videli preteču fašizma. Druga vremena, drugi običaji: Renan bi nas upravo tu podsetio da »pravo divljenje jeste istorijsko«. Međutim, ako se društva menjaju, čovek ostaje sličan samome sebi. Upravo zato je pouka Grčke manje politička, a više mo-

ralna pouka. Pouka o skromnosti i trezvenosti koja postavlja čoveka na njegovo pravo mesto: on je sposoban da mnogo razume, ali ume i da prenebregava; voli život, ali je svestan njegove privremenosti; koristi se svojom inteligencijom sa uživanjem, ne zaboravljajući da budućnost pripada bogovima, koje je on zamislio prema svom liku i preko kojih ljudska mera, u svom idealnom obliku, dobija svoj najviši odraz u svemiru. Taj Grk je iskusio ljudske strasti. On zna da se ništa ne dobija bez borbe. Ali, svestan svoje sopstvene slabosti, on ne prezire protivnika. Dok su monarsi sa Istoka davali da ih na njihovim pobedničkim reljefima predstavljaju kako svojim dvokolicama gaze skrhanu i prestravljenu svetinu, helenska umetnost prikazuje velike podvige iz istorije ili iz epopeje u vidu ravnopravnih bitaka, bilo da je reč o Kentaurima i Lapitima, o Grcima i Trojancima ili o Atinjanima i Amazonkama. Neprijatelj tu nije uvek podređen i njegov poraz, kada se dogodi, ne lišava ga prava na milost. Nije slučajno što su Trojanci Prijam, Hektor i Andromaha najuzbudljiviji likovi *Ilijade.* Pričalo se da je Ahil osetio ljubav prema ratnici Pentesileji u samom onom trenutku kada joj je, na bojnom polju, zadavao smrtni udarac. Anegdota koja je prikazana na jednom lepom atičkom peharu sa crvenim figurama krcata je smislom: i najsrčaniji čovek samo je igračka u rukama Sudbine.

Da bi se objasnila grčka misao, često se upotrebljava reč *humanizam* i navodi se sa puno prava čuveni hor tebanskih staraca iz Sofoklove *Antigone:* »Koliko ima veličanstvenih stvari na svetu, ali je najveličanstvenija od njih čovek!« Pri svem tom setimo se da je, za taj humanizam, čovek jedna polazna tačka i neophodna mera, a ne neka granica ili kraj. Ali svako odveć uopšteno razmišljanje ostaje pomalo uzaludno: zaveštanje arhajske i klasične Grčke se bolje procenjuje u neposrednom dodiru sa delima. Ona su dovoljno bogata i dovoljno lepa da će svako od nas, pristupajući im sa svoje strane, u njima naći, osim večnih crta čovekovih, onaj deo nasleđa koji mu odgovara.

HRONOLOŠKA TABELA

HRONOLOŠKA TABELA (2700—1183)

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
2700			oko 2700-2100. Doba starije bronze na Kritu.
2500	oko 2500-1900. Doba starije bronze.		oko 2500. Izgradnja prve piramide u Egiptu.
2100			oko 2100-1700. Prve kritske palate.
1900	oko 1900-1600. Srednja bronza. Pojava prvih Helena u Grčkoj.		oko 1900. Pojava Hitita u Maloj Aziji.
1730			oko 1730. Najezda Hiksa na Egipat.
1600	oko 1600-1100. Mlađa bronza.		oko 1600-1400. Druge kritske palate.
1450	oko 1450. Mikenci zauzimaju Knosos.	oko 1450-1400. Prvi dokumenti pisani *linearnim B*.	
1400	oko 1400-1200. Vrhunac Mikene.	oko 1400-1200. Palate u Mikeni, Tirintu, Pilu.	
1365			oko 1365. Egipat: Akhenatonova verska reforma.
1350		Lavlja kapija u Mikeni.	
		Atrejeva riznica u Mikeni.	
1298			1298-1232. Vladavina Ramsesa II.
1295			1295. Bitka kod Kadeša.
1250			oko 1250. Egipat: hram Ramsesa II u Abu Simbelu.
1230			oko 1230. »Narodi s mora« napadaju istočno Sredozemlje.
1200	oko 1200-900. Opadanje mikenske civilizacije.		
1183	1183. Tradicionalna godina zauzeća Troje po Eratostenovoj hronologiji.		

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
		1180. »Narodi s mora« uništavaju hititsko carstvo.	1180
oko 1150-950. Dorska najezda.			1150
	oko 1100. Početak protogeometrijskog stila.		1100
	oko 900-700. Geometrijska keramika.		900
oko 800. Spartanci dovršavaju osvajanje Lakonije.	oko 800. Stvaranje grčkog azbučnog pisma.	oko 800. Osnivanje Kartagine.	800
	VIII vek. Vaze iz Dipilona.		
	776. Prva proslava Olimpijskih igara.		776
757. Kuma: naseobina Halkiđana.			757
		753. Tradicionalna godina osnivanja Rima.	753
oko 750. Atina: sinoikizam. Kraj kraljevstva. Arhontat.	oko 750-700. Homer, *Ilijada* i *Odiseja.*		750
oko 747-657. Korint: vladavina Bakhijada.			747
oko 740-720. Sparta: prvi mesenski rat.			740
733. Sirakusa: naseobina Korinta.	kraj VIII veka. Hesiod.		733
708. Tarent: naseobina Lakonaca.			708
700. Eubejci naseljavaju Halkidiku. Lelantinski rat (između Halkide i Eretrije).	oko 700-550. »Orijentalizujući« period u keramici. oko 700-600. Protoatička keramika.		700

HRONOLOŠKA TABELA (680—612)

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
680			oko 680. Lidija: prvi novac.
676	676. Kizik: naseobina Mileta.		
668			668-626. Asirija: vladavina Asurbanipalova.
663			663. Egipat: dolazak na presto Psametiha I: osnivanje XXVI dinastije (saitske).
660	oko 660. Bizant: naseobina Megare.		
657	657-586. Korint: tiranija Kipselova i Periandrova (tradicionalne godine).		
650	650 (počev od). Prvi grčki novac (Egina, Atina, zatim Korint).	oko 650. Arhiloh sa Parosa. oko 650-600. Procvat »dedalske« umetnosti. Gospa iz Oksera, Prinijin hram na Kritu. Bronzana *ksoana* iz Drerosa. Dipoin i Skilid, vajari, Dedalovi učenici.	oko 650. Etrurci u Rimu.
632	632. Atina: Megakle naređuje pokolj Kilonovih pristalica.		
631	oko 631. Putovanje Samljanina Koleja u Tartesos (Španija). 631. Kirena: naseobina Tere.		
621	oko 621. Atina: Drakonove reforme.		
620		oko 620-540. Korintska keramika.	
612	612. Atinjani oduzimaju Megaranima Salaminu.		612. Vavilonci razaraju Ninivu.

HRONOLOŠKA TABELA (610—560)

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
	oko 610-600. *Kurosi* sa Suniona. *Kuros* iz Dipilona (glava i ruka).		610
		605-562. Nabukodonosor.	605
oko 600. Marsej: naseobina Fokeje.	oko 600-550. Lakonski pehari.		600
	oko 600. Početak atičke keramike sa crnim figurama.		
600-590. Delfi: prvi sveti rat.	oko 600. Izgradnja Herajona u Olimpiji.		
	početak VI veka: Alkej i Sapfa.		
594-593. Atina: Arhontat i reforme Solonove.			594
		588-568. Egipat: vladavina Aprijesova.	588
586. Korint: pad tiranije.		586-529. Zatočenje Jevreja u Vavilonu.	586
	585. Pomračenje koje je predvideo Tales.		585
	582. Delfi: prva proslava Pitijskih igara.		582
oko 580. Agrigent: naseobina Gele.	oko 580. Krf: zabati Artemidina hrama.		580
	573. Ustanovljenje Nemejskih igara.		573
		568-525. Egipat: vladavina faraona Amasisa (razvoj Naukratide).	568
	566. Atina: ustanovljenje Velikih Panateneja.		566
561-560. Atina: Pisistrat postaje tiranin.			561
		560-546. Kres, kralj Lidije.	560

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
557			557-522. Kir II Veliki, persijski kralj.
550		oko 550-525. Atina: uspon grnčara Eksekije i Amasisa.	
549			549. Kir, kralj Međana i Persijanaca.
548		548. Požar u hramu u Delfima.	
546			546. Kir osvaja Lidiju.
545	545. Fokejci, potisnuti od Persijanaca, nastanjuju se u Alaliji (Korzika).	druga polovina VI veka: Anakreont sa Teosa.	
540	540. Bitka kod Alalije. Kartaginjani potiskuju Grke sa Korzike.	oko 540-530. Korint: Apolonov hram.	
539			539. Kir zauzima Vavilon.
534		534. Atina: prvo takmičenje tragičara na svetkovini Dionisijâ.	
533	533. Polikrat postaje tiranin Samosa.		
530		oko 530. Atina: početak keramike sa crvenim figurama.	530-522. Kambis, persijski kralj.
527	527. Atina: Pisistratova smrt. Hipija i Hiparh, tirani.	pre 525. Delfi: riznica Sifnjana.	
525		oko 526-456. Eshil.	525. Kambis osvaja Egipat.
522			522-486. Darije, persijski kralj.
520			oko 520. Rim: izgradnja prvog hrama na Kapitolu.
518		oko 518-438. Pindar.	

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
516. Persijanci zauzimaju Samos. Polikratova smrt.			516
514. Atina: Hiparhova pogibija.			514
511. Persijanci pokoravaju Grke u Trakiji.			511
510. Atina: pad tiranije.	kraj VI veka. Vajar Antenor (Atina).	510-500. Apolon iz Veja.	510
		509. Pad monarhije u Rimu.	509
posle 508. Atina: Klistenove reforme.			
506. Prve vojničke naseobine (kleruhije) Atine (Eubeja).			506
	oko 505-500. Riznica Atinjana u Delfima.		505
		oko 500. Palata u Persepolju.	500
499. Ustanak u Joniji.			499
	498. Prva Pindarova oda *(X Pitijska).*		498
	496-406. Sofokle.		496
	oko 495-480. Afajin hram na Egini.		495
494. Poraz jonske flote kod Ladeja. Persijanci zauzimaju Milet.			494
	493. Atina: Frinih, *Zauzeće Mileta.*		493
491-478. Sicilija: Gelon, tiranin Gele, zatim Sirakuse.			491
491-490. Prvi persijski rat.			

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
490	490, sept. Pobeda na Maratonu.		
488	488. Prva primena ostrakizma u Atini.		
486			486-465. Kserks, persijski kralj.
485	oko 485. Sicilija: Gelon, tiranin Gele, dočepao se Sirakuse.	oko 485. Prvo takmičenje komičara u Atini.	
484		484. Eshil pobeđuje na takmičenju tragičara.	
483	483. Atina: Temistokle gradi ratnu flotu. Aristid kažnjen ostrakizmom.		
481	481-478. Drugi persijski rat.		
480	480, sept. Pobeda kod Salamine.	480-406. Euripid.	
	480. Gelon pobeđuje Kartaginjane kod Himere.		
479	479. Pobeda kod Plateje.		
478	478-466. Sicilija: Hijeron postaje tiranin Sirakuse.	478. ili 474. Delfi: Auriga.	
	478-477. Osnivanje Deloskog saveza.		
477		477-476. Kritijeve statue *Tiranoubica.*	
474	474. Hijeron pobeđuje Etrurce pred Kumom.		
472	472. Atina: Temistokle kažnjen ostrakizmom. Prevaga Kimona, sina Miltijadova.	472. Eshilovi *Persijanci.*	
470		oko 470. Početak Fidijine delatnosti. oko 470-460. Slava slikara Polignota sa Tasosa.	

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
469-460. Sparta: treći mesenski rat.	469-399. Sokrat.		469
	oko 468-456. Olimpija: Zevsov hram (zabate radio Peonije).		468
467. Kimonova pobeda nad Persijancima na ušću Eurimedona.			467
465-462. Atina ugušuje pobunu na Tasosu.		465. Kserksova pogibija i Artakserksov dolazak na presto (465-424).	465
464. Zemljotres u Sparti i ustanak helota.			464
		462. Egipat: Inaros, libijski poglavar, diže pobunu protiv Persijanaca.	462
461. Atina: Efijaltova reforma ograničava moć Areopaga. Kimon kažnjen ostrakizmom.			461
	oko 460. Atička keramika: početak slobodnog stila.		460
	458. Eshilova *Orestija.*		458
457-456. Pobeda Atine nad Eginom. Poraz kod Tanagre.			457
	455. Prve Euripidove tragedije.		455
454. Slom pohoda Atinjana na Egipat. Blagajna Deloskog saveza prenosi se u Atinu.			454
		450. Rim: decemviri.	450
449-448. Kalijin mir između Atine i Persije.			449
449-447. Delfi: drugi sveti rat.			

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
447		447-438. Atina: izgradnja Partenona.	
446	446. Poraz Atinjana od strane Beoćana kod Koroneje.		
	446-445. Mir između Atine i Sparte.		
443	443. Atinjani osnivaju naseobinu u Turijima.		
	443-429. Atina: Perikla biraju svake godine uzastopno za stratega.		
441		441. Sofoklova *Antigona.*	
438		438. Euripidova *Alkesta.* Fidijina *Atena Partenos.*	
		438-432. Atina: zabati Partenona.	
437		437-432. Atina: Propileji na Akropolju.	
433	433. Posredovanje Atine u sukobu između Korinta i Korkire.		
432	432. Periklova naredba kojom se zabranjuje trgovina između Megare i Atinskog saveza.	432. Suđenje i smrt Fidijina.	
431	431-421. Prva faza peloponeskog rata (431-404), nazvana Arhidamov rat.	431. Euripidova *Medeja.*	
430	430. Kuga u Atini.		
429	429. Periklova smrt. Atinjani zauzimaju Potideju.		
428		428. Euripidov *Hipolit.*	
427		427. Platonovo rođenje. Prva Aristofanova komedija.	
425		425. Aristofanovi *Aharnjani.*	

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
424. Poraz Atinjana od strane Beoćana kod Deliona.	424. Aristofanovi *Konjanici.* Tukidid prognan.		424
	423. Aristofanovi *Oblaci.*	423-404. Darije II.	423
421. Nikijin mir.	421. Početak izgradnje Erehtejona (dovršen oko 405).		421
420. Atina: Alkibijad izabran za stratega.	oko 420. Atička keramika: početak cvetnog stila.		420
	Polikletova *Hera* iz Argosa.		
415. Unakaženi Hermesovi stubovi u Atini.			415
415-413. Pohod na Siciliju.			
	414. Aristofanove *Ptice.*		414
413-404. Druga faza peloponeskog rata, nazvana dekelijski rat.			413
	posle 413. Novac Sirakuse (Kimon i Evainet).		
	412. Euripidova *Elektra.*		412
411. Atina: oligarhijska vlada Četiri stotine.			411
410. Bitka kod Kizika. Vaspostavljanje demokratije u Atini.			410
409. Kartaginjani zauzimaju i razaraju Selinunt.			409
	408. Euripidov *Orest.*	408. Kir Mlađi, vladar Male Azije.	408
406. Pobeda Atine kod Arginuskih ostrva.	406. Smrt Sofoklova i Euripidova.		406
405. Lisandrova pomorska pobeda nad Atinjanima kod Egospotama.	405. Aristofanove *Žabe.*		405
405-367. Dionisije Stariji, tiranin Sirakuse.			

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
	405-404. Lisandrova opsada Atine.		
404	404. Dionisije Sirakušanin priznaje Kartaginjanima pravo na jedan deo Sicilije.		404-358. Artakserks II.
	404-403. Atina: tiranija Tridesetorice.		
403	403-402. Atina: arhontat Euklidov i vaspostavljanje demokratije.	403. Lisija, *Protiv Eratostena.*	
401	401-400. Povlačenje grčkih najamnika posle Kunakse, nazvano povlačenje Deset hiljada.	401. Posmrtno prikazivanje Sofoklovog *Edipa na Kolonu.*	401-400. Kir ustaje na svoga brata Artakserksa II. Njegova smrt kod Kunakse.
		kraj V veka. Slava slikara Parasija iz Efesa. Apolodor Atinjanin, *Skiagraf,* otkriva valere senke.	
399		399. Atina: osuda i smrt Sokratova.	
		početak IV veka. Slava slikara Zeuksida.	
394	394. Pobeda Sparte kod Koroneje. Kononova pomorska pobeda kod Knida.	394. Nadgrobni reljef Deksilejev (Atina).	
392		392. Dionisije Stariji pregovara sa Kartaginom.	
390			390. Gali pustoše Rim.
387	387-386. Kraljev mir.	387. Platon osniva Akademiju.	
384		384. Rođenje Aristotelovo i Demostenovo.	
382	382. Lakedemonska vojska zauzima Kadmeju.		

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
	380. Isokrat, *Panegirička beseda.*		380
379. Pelopida oslobađa Tebu od spartanske posade.			379
377. Drugi Atinski pomorski savez.			377
	373. Delfi: rušenje Apolonovog hrama.		373
371. Bitka kod Leuktre.			371
	oko 370-340. Atička keramika u »kerčkom stilu«.		370
367. Smrt Dionisija Starijeg.			367
367-357. Dionisije Mlađi, tiranin Sirakuse.			
	od 366. Obnova Apolonovog hrama u Delfima.		366
		oko 365. Pobuna satrapâ u Persiji.	365
	posle 364. Praksitel putuje u Malu Aziju: *Afrodita Knidska.*		
362. Bitka kod Mantineje. Epaminondina smrt.		362. Rim: uvođenje prvih scenskih igara.	362
	oko 360-350. Hram Aleje Atene u Tegeji (graditelj: Skopas).		360
359-336. Filip, namesnik, zatim kralj Makedonije.		359-338. Vladavina Artakserksa III Ohosa.	359
357-355. Pobuna glavnih saveznika Atine: Bizanta, Rodosa, Kosa i Hiosa.			357
356. Osnivanje Filipija. Treći sveti rat.	356. Požar u Artemisionu u Efesu.		356
356-323. Aleksandar Veliki.			
354. Filip posreduje u Tesaliji.			354

GODINA	POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA
354 nastavak	354. Pogibija Dionova u Sirakusi.		
353		oko 353-350. Mauzolej u Halikarnasu (vajarski radovi Skopasa, Leohara, Timoteja i Brijaksida).	
352	352. Filip pokorava Tesaliju.		
351		351. Atina: Demostenova *Prva filipika.* sredina IV veka. Slava slikara Eufranora, autora slika sa prizorima bitaka.	
349	349-348. Filipova opsada i zauzeće Olinta.	349-348. Atina: Demostenove *Tri Olintske.*	
348			348. Rim: prve Svetovne igre.
347		347. Platonova smrt.	
346	346. Filokratov mir. Kraj trećeg svetog rata.	346-345. Atina: Praksitel, statua *Artemide Brauronije.*	
344	344. Timoleon dolazi u Sirakusu.	344. Demostenova *Druga filipika.*	
343		343. Demostenova *Beseda o verolomnom poslanstvu.*	343-341. Rim: prvi samnitski rat.
341		341. Demostenova *Treća* i *Četvrta filipika.* Epikurovo rođenje.	
340	340. Četvrti sveti rat: Filip protiv Lokrana iz Amfise.		340-337. Pobuna i raspad Latinskog saveza.
339	339. Filip zauzima Elateju.		

POLITIČKI I VOJNI DOGAĐAJI	UMETNOST I MISAO	ISTOVREMENA ZBIVANJA IZVAN GRČKOG SVETA	GODINA
338, 2. avg. Bitka kod Heroneje. Demadov mir.			338
337. Timoleon razrešen svojih dužnosti u Sirakusi.			337
336. Pogibija Filipa Makedonskog. Aleksandrov dolazak na presto.			336

NAPOMENA

Budući da je grčka hronologija još uvek neprecizna u pojedinostima, naročito za rani period, gornja tabela pruža samo osnovne međaše, izabrane među najpouzdanijim ili bar najverovatnijim podacima. Mnoge navedene godine ostaju i dalje pod znakom pitanja. Malobrojnost podataka koji se odnose na istoriju umetnosti odražava oskudnost naše obaveštenosti o preciznim podacima iz ove oblasti, gde hronologija počiva poglavito na razvoju stila, čija je procena uvek pomalo subjektivna.

REČNIK
IMENA I POJMOVA

Ovaj rečnik imena i pojmova nema nikakvu enciklopedijsku pretenziju. Jedini mu je cilj da čitaocu pruži podrobnije biografske i topografske podatke i potpunija objašnjenja važnijih pojmova pomenutih u knjizi. Mnoge od ovih dopuna odnose se na istoriju umetnosti. Međutim, u rečnik nije uopšte uneta građa iz mitologije. Čitalac koji je zainteresovan za tu oblast — može konsultovati posebna dela čiji je spisak dat u bibliografiji.

U rečniku su upotrebljene sledeće skraćenice:

str. 00: upućivanje na tekst u knjizi.

sl. 00: upućivanje na crno-bele reprodukcije.

sl. u boji 00: upućivanje na reprodukcije u boji.

Reči štampane VELIKIM SLOVIMA: upućivanje na drugu odrednicu u rečniku.

A

AGALMA.

Lik božanstva i posebno kultna statua (str. 200).

AGESILAJ.

Rođen 444, kralj Sparte 401, vodio uspešne bitke protiv Persijanaca u srednjoj Aziji; zatim, pozvan u Grčku, porazio Tebu i Atinu kod Koroneje 394. (str. 132). Posle Antalkidinog mira (386), učvrstio spartansku prevlast podržavajući u celoj Grčkoj oligarhijski poredak; ali nije mogao da spreči hegemoniju Tebe (str. 138). Stavio se 361. u službu egipatskih prinčeva Taha i Nektaneba, ozlojeđenih na persijskog kralja; umro 360. za vreme povratka. Plutarh mu je posvetio jedan od svojih *Uporednih životopisa.*

AGORA.

Javni trg. Mesto za obrede koji se odnose na mitsku istoriju grada (heroji osnivači, bogovi zaštitnici) i za verske svetkovine (prve pozorišne predstave u Atini); to je i središte političkog života, mesto gde se sastaje skupština i gde se podižu javne građevine *(buleuterion,* upravna nadleštva, sudovi, arhive) i počasni spomenici. Njena trgovačka uloga naročito se razvija u klasično doba. Kao versko, političko i privredno stecište u isti mah, agora zauzima važno mesto u urbanističkim planovima; njen arhitektonski razvoj pokazuje sve veću brigu da se povežu u jednu celinu različite građevine (uticaj jonskog urbanizma), naročito upotrebom *tremova* koji uokviruju trg (str. 278).

AGORAKRIT.

Vajar iz druge polovine V veka, rodom sa PAROSA; radio pretežno u Atici. Kao učenik i prijatelj FIDIJIN, potpao pod uticaj svoga učitelja u tolikoj meri da se njegova dva glavna dela, *Majka bogova* (kultna statua za *Metroon* na atinskoj agori) i *Nemesa* u Ramnuntu, smatraju za radove Fidijine. Nađen je jedan fragment glave *Nemese* i nekoliko veoma oštećenih delova reljefâ sa postolja ove statue.

AGORANOMI.

Atinski službenici koji vrše policijsku dužnost na tržnicama i nadzor težina i mera (str. 315). Vidi: Aristotel, *Atinski ustav.*

AGRIGENT.

Grčki grad na južnoj obali Sicilije (str. 73. i karta 6, str. 64); osnovala ga GELA oko 580. na jednoj prostranoj zaravni koja se spušta ka moru i na čijoj se ivici nižu glavni hramovi. *Agora* se nalazila nešto niže, između grada i pri-

staništa. Njegove široke ulice, vrtovi, veličanstvene javne građevine i svetilišta učinili su od Agrigenta, u početku V veka, »najlepši od smrtnih gradova« (Pindar, *XII Pitijska oda)*. U 406. osvojili ga i spalili Kartaginjani, a u IV veku ponovo naseljen (str. 133).

AHARNA.

Atički grad u podnožju brda Parneta, oko 10 km severno od Atine. Aristofan je izveo na pozornicu seljake ovoga kraja, proizvođače drvenog uglja, u svom komadu *Aharnjani*.

AKROPOLA.

Uzvišica antičkog grada koja služi kao odbrambeno utvrđenje. Tu su većinom bila mesta važnih građanskih kultova (str. 278).

ALASIJSKI.

Nadimak Apolona na Kipru (str. 200. i *sl. 20)*.

ALEGORIJE.

(Str. 263).

ALKAMEN.

Atinski vajar, savremenik i takmac Fidijin. Njegova delatnost ispoljila se naročito u Atici tokom poslednjih trideset godina V veka. Njemu treba zahvaliti za kultne statue u mnogim svetilištima (Afrodita iz Vrtova, Dionis iz novog hrama pored pozorišta, Ares sa agore, Hefest i Atena iz *Hefajistejona*, Hekata *Epipirgidija* na Akropolju). Jedna grupa u mermeru koja predstavlja Prokne i Itis, nađena na Akropolju, verovatno je zavetni rad Alkamenov, za koji PAUSANIJA kaže da se nalazi na ovom mestu (I, 24). On je i tvorac čuvenog Hermesa *Propilejskog* koji je postavljen kraj ulaza u Propileje i koga su kopisti često podražavali.

ALKEJ.

Lirski pesnik, rođen na Lezbosu oko 630, u aristokratskoj porodici; bio je umešan u borbu protiv tiranina Pitaka i morao je da ide u dobrovoljno izgnanstvo u Trakiju i u Egipat; potom se vratio u svoju otadžbinu. Sačuvani fragmenti njegovih dela nose tragove tih političkih borbi. Pisao je i himne i vinske pesme namenjene svetkovinama (str. 328. i *sl. 156)*.

ALKIBIJAD.

Atinjanin, sin Klinijin, rođen oko 450, štićenik PERIKLOV, učenik i prijatelj SOKRATOV. Aristokrata po rođenju i naklonostima, privlačan po svojoj inteligenciji i lepoti, ali sebičan, gord i bez savesti, začudio je svoje zemljake darežljivošću i ubrzo odigrao veliku političku ulogu. Kao vojskovođa 417, uz NIKIJU, predložio je 415. ratni pohod na Siciliju; imenovan za jednog od vojskovođa, bio je optužen za ismevanje Eleusinskih misterija i sakaćenje Hermesovih stubova, ali je odbio da se vrati u Atinu da bi se opravdao. Osuđen na smrt zbog nedolaska na sud, sklonio se kod Spartanaca, kojima je savetovao da podrže SIRAKUSU i zauzmu DEKELIJU u Atici; sam je pobunio Joniju protiv Atine. Izložen zavisti spartanskih vojskovođa, povukao se kod satrapa Tisaferna (412), zatim je obnovio veze sa političkim strankama u Atini, postarao se da ga priznaju za vođu eskadri sa SAMOSA i Helesponta, koje su ostale verne demokratiji 411, i izdejstvovao je svoj povratak po padu Četiri stotine. U 407. vratio se slavno u Atinu kao pobednik kod Abidosa (411) i Kizika (410) i kao gospodar Bizanta (409). Ali u drugim pohodima nije imao uspeha, pa je morao da se povuče u Trakiju (406), gde je ubijen po nagovoru Tridesetorice (404). Plutarh mu je posvetio jedan od *Uporednih životopisa* (str. 124. i dalje).

ALKMAN.

Lirski pesnik, poreklom iz Sarda, koji je živeo u Sparti u drugoj polovini VI veka; tvorac himni namenjenih horovima mladih devojaka (Partenije) (str. 289, 327).

ALKMEONIDI.

Aristokratska atinska porodica čiji najslavniji predstavnici behu Megakle i KLISTEN. PERIKLE je bio u srodstvu sa ovom porodicom preko svoje majke (str. 84).

AMASIS.

1. Faraon saitske dinastije, poznat po svome filhelenstvu. Vladao je od 568. do 526. (str. 78).
2. Atinski grnčar iz treće četvrtine V veka. On je izrađivao vaze sa crnim figurama, tehnikom vrlo visokog kvaliteta, koje je slikar, nazvan Amasisov slikar, ukrašavao prefinjeno i minuciozno (vidi KERAMIKA i *sl. 96*).

REČNIK IMENA I POJMOVA

AMAZONOMAHIJA.

Borba Grka protiv Amazonki, česta tema vajarskih ili slikarskih ukrasa (vidi ATINSKI AKROPOLJ i MAUZOLEJ).

AMFIDROMIJE.

Obred kojim se novorođeno dete pridružuje porodičnom kultu (str. 288).

AMFIJARAJ.

Jedan od argivskih vođa iz ratnog pohoda Sedmorice protiv Tebe. Progutala ga je zemlja zajedno sa njegovim kolima. Poštovan je kao prorok i heroj iscelitelj, a kod Oropa, na severu Atike, jedno proročište bilo je vezano uz njegovo svetilište (str. 249).

AMFIKTIONIJA.

Tako se nazivala zajednica ili savez naroda koji žive na istom području i okupljaju se oko zajedničkog svetilišta. Članovi saveznog saveta zvali su se *amfiktjoni* ili *amfiktioni:* ovo drugo pisanje, manje uobičajeno u našim književnim tekstovima, susreće se na novcu i u natpisima i bolje odgovara etimološkom smislu reči »oni koji su nastanjeni okolo«. Grčki stari vek je poznavao više udruženja koja su nosila ovo ime, na primer: udruženje na Delosu, u Kikladima (str. 317), ili ono u KALAURIJI u Argolidi. Najpoznatije je bilo ono koje se okupljalo oko Demetrinog svetilišta u Anteli (kraj Termopila) i oko Apolonovog svetilišta u Delfima, gde se bilo udružilo dvanaest naroda severne i srednje Grčke. Odluke Amfiktionije su katkad povlačile ozbiljne političke posledice. Dvogodišnji sastanci poslanika udruženih naroda, ili *hijeromnemona,* održavali su se u Anteli s proleća, a u Delfima s jeseni (str. 90, 317).

AMFIPOLIS.

Atinska kolonija u Trakiji, na donjem Strimonu, osnovana 436. (str. 120. i karta 6, str. 64). BRASIDA ju je opkolio i zauzeo 422. (str. 123), a Filip 357. (str. 142). Tu su vršena važna iskopavanja tokom poslednjih godina.

AMFIPROSTIL.

Građevina ispred čije se prednje i zadnje fasade nalazi trem sa stubovima (primer: hram Atene Nike na ATINSKOM AKROPOLJU).

ANAKREONT.

Lirski pesnik, rođen u Teosu, u Joniji, oko sredine VI veka. Pobegavši pred persijskim osvajanjem, zadržao se na dvoru POLIKRATOVU (str. 85), a zatim, posle 522, na dvoru PISISTRATIDA (str. 328); po smrti HIPARHOVOJ (514) povukao se u Tesaliju *(sl. 157).*

ANAKSAGORA.

Rođen u KLAZOMENI, u Joniji, oko 500, verovatno učenik miletskog filosofa ANAKSIMENA. Nastanio se u Atini, gde su mu učenici bili PERIKLE, EURIPID, a možda i SOKRAT. Optužen za bezbožništvo od strane Periklovih političkih protivnika, povukao se i umro u Lampsaku na Helespontu, 428. (str. 267, 341).

ANAKSIMANDAR.

Filosof poreklom iz MILETA, koji je živeo u prvoj polovini VI veka (str. 280, 340).

ANAKSIMEN.

Miletski filosof, učenik Anaksimandrov (prva polovina VI veka) (str. 280, 341).

ANDOKID.

Političar i besednik atinski, rođen u aristokratskoj porodici, oko 400. Optužen 415. sa ALKIBIJADOM za ismevanje Eleusinskih misterija i sakaćenje Hermesovih stubova, lišen je političkih i verskih prava i morao je da ide u progonstvo. Vrativši se 411, ponovo je oteran od strane Tridesetorice, ali se opet vraća sa Trasibulom, 403. Sačuvane rasprave: *O misterijama* (399), *O miru* (391).

ANDOKIDES.

Atinski grnčar iz druge polovine VI veka. Jedan od njegovih saradnika, *Andokidesov slikar,* bio je verovatno, oko 530—520, pronalazač nove tehnike slikanja »crvenih figura« (vidi KERAMIKA).

ANTALKIDA.

Spartanac koji je zaključio mir sa Persijom 387, poznat kao Antalkidin mir (str. 132).

ANTENOR.

Atički vajar s kraja VI veka. Sin Eumarov, izvajao je u bronzi statue Harmodija i Aristogitona, koje behu postavljene posle pada PISISTRATIDA, 510, i koje Persijanci odneše kao plen 480. (Aleksandar ili jedan od Dijadoka vra-

tio ih je u Atinu). Jedan od dva njegova potpisa na Akropolju pripada jednoj veličanstvenoj kori. Pripisuju mu se ukrasni vajarski radovi iznad vrata Alkmeonidskog hrama u Delfima.

ANTESTERIJE.

Dionisove svetkovine u Atici (str. 216).

ANTIFON.

Atinski besednik, rođen oko 480. U revoluciji Četiri stotine igrao je vodeću ulogu, pregovarao sa Spartom i, pošto ga je TERAMEN optužio za izdaju, bio osuđen na smrt 411. Ostavio je nekoliko pravnih beseda. Kao nastavnik retorike bio je učitelj TUKIDIDOV (str. 128, 344).

ANTIMAH.

Pesnik poreklom iz Kolofona. Bio je u punoj snazi krajem V i početkom IV veka. Sastavio je jedan spev, *Tebaidu*, i jednu dugačku pesmu u elegijskom stihu, *Lide*, koja govori o nesrećnoj ljubavi. Veoma cenjen od Platona, Antimah je žestoko kritikovan kasnije, naročito u III veku, od Kalimaha. Od njegovog stvaranja sačuvali su se samo beznačajni odlomci (str. 329).

ANTISTEN.

Filosof, rođen oko 445. od oca građanina i majke robinje. Vaspitanik sofista i SOKRATA, osnovao je kiničku sektu, tako nazvanu po gimnasiji u Kinosargu, gde je izlagao svoje učenje. Umro je oko 365. (str. 343).

ANTROPOMORFIZAM.

Osnovna crta grčke religije (str. 199).

APELA.

Naziv narodne skupštine u Sparti (str. 309).

APOLODOR.

Atinski slikar s kraja V veka, nazvan *Skiagraf* (slikar senke). Čini se da je on otkrio vrednost senke. Plinije ga smatra pronalazačem slikarstva u pravom smislu reči (nasuprot crtanju), a Vitruvije mu pripisuje otkriće pravila perspektive (vidi SLIKARSTVO).

APOLON.

— Alasijski (str. 200. i *sl. 20*).
— na novcu iz Amfipolisa (*sl. 202*).
— od Mantikla (str. 200. i *sl. 76*).
Hram Apolonov u Delfima (*sl. 101*).
Prinošenje žrtve Apolonu (*sl. 91 do 93*).
Uloga Apolona u proročanstvima (str. 253. i dalje).

AREFORE.

Devojčice iz visokog atinskog društva koje su, po dve, živele godinu dana na Akropolju u zasebnoj kući. One su učestvovale u kultu Atene Polias. Po obavljanju jednog tajnog verskog obreda (prenos posvećenih predmeta) bile su smenjivane nakon godinu dana (str. 215).

AREOPAG.

Prvi atinski sud, koji je, po predanju, osnovala boginja Atena da bi sudio Orestu. Nalazio se na Aresovom bregu *(Areopag)*, po kome je i dobio ime. Sačinjavaju ga arhonti kojima je istekao rok službe. U početku od velikog političkog uticaja, ali se posle Efijaltove reforme (462) sveo na sudske službe: slučajevi trovanja, ubistva s predumišljajem, požari, svetogrđa (str. 114, 305). Vidi: Aristotel, *Atinski ustav*, 25, 57.

ARGINUSI (ostrva).

Između Lezbosa i obale Male Azije. Pomorska bitka 406. (str. 128).

ARGOS.

Grad u Argolidi, u ravnici, nedaleko od mora (Nauplijski zaliv), u podnožju bregova Aspisa i Larise (karta 1, str. 17). Nasledio je od Mikene glavni uticaj nad bogatim poljoprivrednim basenom koji je predstavljao središte ove oblasti Peloponesa. Njegov procvat pada krajem VIII veka, za vladavine kralja Fidona, koga su smatrali pronalazačem novca. Docnije, imajući dovoljno moći da bi ovladao susednim gradovima, Argos je morao neprestano da se bori protiv poduhvata Sparte kao svoga velikog suparnika na Peloponesu. Argos je bio prirodni saveznik Atine tokom borbi u V i IV veku. Spomen mikenskih kneževa, čija je prestonica, po predanju, preneta iz Mikene u Argos, i slava njegovih vajara iz VI i V veka (naročito čuvenog POLIKLETA) doprineli su da je grad postao slavan u helenskom svetu (vidi VAJARSTVO). Francuska iskopavanja su raskrčila mnoge delove grada, neka svetilišta i izvestan broj nekropola sa grobovima iz geometrijskog doba. Veliko Herino svetilište nalazilo se 8 km istočnije, na jednom bregu na ivici ravnice. Tu su otkrivene ruševine hrama (sagrađenog oko 420), za koji je Poliklet radio statuu boginje u zlatu i slonovači, i razne druge građevine. Šlem i oklop nađeni u Argosu (*sl. 57*). Novac iz Argosa (*sl. 78*).

REČNIK IMENA I POJMOVA

ARHEGET.
Heroj (polubožanstvo) osnivač jednog grada.

ARHELAJ.
Makedonski kralj od 413. do 399. Mnogi pesnici, kao EURIPID, i grčki umetnici, kao ZEUKSID, boravili su na njegovom dvoru u Peli (str. 141).

ARHILOH.
Lirski pesnik, rođen na Parosu, početkom VII veka. Učestvovao je u kolonizaciji TASOSA i u borbama između grčkih naseljenika i varvara. Od njegovog stvaranja sačuvani su samo odlomci (*jambi*, ispevani često snažnim tonom) (str. 327).

ARHITA.
Matematičar, filosof i državnik, pitagorejac, prijatelj Platonov; živeo u Tarentu od 430. do 300. približno.

ARHITEKTURA.
(Vidi REDOVI U ARHITEKTURI).

ARHONT.
Opšti naziv *(onaj koji upravlja)* davan izvesnim gradskim službenicima. U Atini, nešto posle sredine V veka, devet arhonata imalo je gotovo samo verske i sudske dužnosti. *Arhont eponim* daje svoje ime godini, uređuje kalendar, upravlja Velikim Dionisijama, stara se o nasledstvima, udovicama i siročadi; *kralj* rukovodi verskim životom; *polemarh* se stara o sahrani građana poginulih u ratu i vodi brigu o metecima i strancima; šestorica *tesmoteta* upravljaju sudovima. Arhonti se određuju žrebom među izabranim građanima prve tri klase, srazmerno po jedan na pleme; po isteku službe oni ulaze u Savet Areopaga (str. 304). Vidi: Aristotel, *Atinski ustav*, 55. i dalje.

ARION.
Lirski pesnik, rođen krajem VII veka u Metimnu na ostrvu Lezbosu. Mislilo se da ga je jednom od davljenja spasao delfin (str. 85, 327).

ARISTID.
1. Atinski političar, rođen oko 540, u aristokratskoj porodici, bliskoj rodu Kerika iz Eleusine. Zbog čestitosti dobio je nadimak Pravednik. Strateg na Maratonu, arhont 489, suprotstavio se TEMISTOKLU i bio prognan ostrakizmom 483. Pozvan prilikom druge persijske najezde, učestvuje u bici kod Salamine i Plateje, u pomorskim borbama kod Kipra i Bizanta i razrezuje pravično udeo saveznika. Umro je 468. (str. 113).
2. Slikar rodom iz Tebe, živeo u prvoj polovini IV veka. Njegova su dela *Majka na umoru sa odojčetom* i mitološke slike. Čuven je naročito po jednoj velikoj slici, *Borba protiv Persijanaca*, gde je predstavljeno više od sto lica. To je prvi prikaz mase u grčkoj umetnosti (vidi SLIKARSTVO).

ARISTOFAN.
Najveći atinski pesnik komičar, tipičan predstavnik antičke komedije. Sin Filipov, rođen oko 445, napisao je prvi komad 427, u osamnaestoj godini, pod pozajmljenim naslovom. Sa izvanredno bogatim nadahnućem i neuporedivim smislom za pronalaženje smešnog, kao i jezičkim majstorstvom, bio je tvorac oko 40 komada, od kojih se sačuvalo 11. To su *Aharnjani* (425), *Konjanici* (424), *Oblaci* (423), *Zolje* (422), *Mir* (421), *Ptice* (414), *Tesmoforije* i *Lisistrata* (411), *Žabe* (405), *Skupština žena* (392?) i *Pluto* (388). Većina ovih komada puna je političke satire i aluzija na tadašnje prilike. Prvi komadi, napisani pre Nikijina mira, često napadaju demagoga Kleona i propovedaju zaključenje mira sa Spartom, da bi se seljaci mogli vratiti svojim poljskim radovima. SOKRAT u *Oblacima*, EURIPID u *Aharnjanima* i *Žabama* takođe su predmet oštrih kritika. *Laudator temporis acti* (hvalitelj svoga doba), Aristofan rado hvali odlike negdašnjih običaja, nasuprot običajima svog vremena. On šiba pokvarene političare, nesavesne službenike, poročne i razvratne, navodeći ih poimence. Dva poslednja komada, koja raspravljaju opštije probleme (vladavinu žena i komunizam, san o pravednoj podeli bogatstva), utiru put srednjovekovnoj komediji (str. 332).

ARISTOGITON.
(Vidi HARMODIJE).

ARISTOKLE.
Atički vajar s kraja VI veka, poznat po dva potpisa, od kojih je jedan na čuvenom spomeniku ratniku Aristonu (str. 151. i *sl. 53*).

ARKTIN.
Pesnik rodom iz MILETA (str. 324).

ASKLEPIJE.
Bog lekar, čije se svetilište nalazilo u Epidauru (str. 207, 247).
Prinošenje žrtve Asklepiju (str. 213).

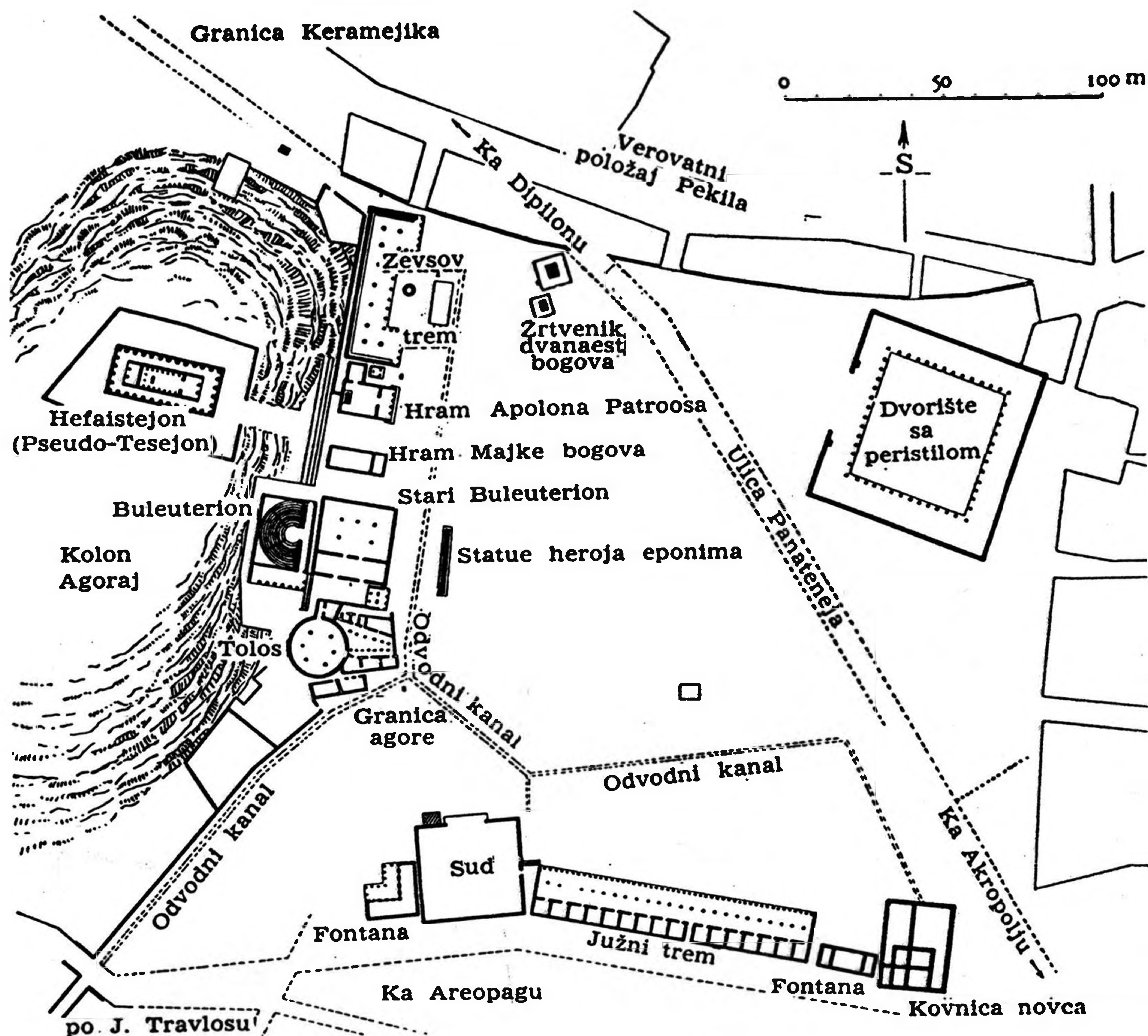
ASOS.
Grad u Troadi, čuven po Ateninom hramu, sazidanom u drugoj polovini VI veka. To je bio hram sa spoljašnjom kolonadom (6×13 stubova) u dorskom stilu, čija je najznačajnija osobenost arhitrav ukrašen reljefima, koji nadvisuje spoljašnju kolonadu: to je jedini poznat primerak arhitrava u dorskom stilu ukrašenog vajarskim radovima (fragmenti po muzejima u Luvru, Istanbulu i Bostonu).

ATENA (boginja).
Atena Lenormant (*sl. 83, 84*).
Atena Setna (*sl. 82*).

ATENA NIKE (hram).
Friz (*sl. 44 do 47*).
Vidi ATINSKI AKROPOLJ.

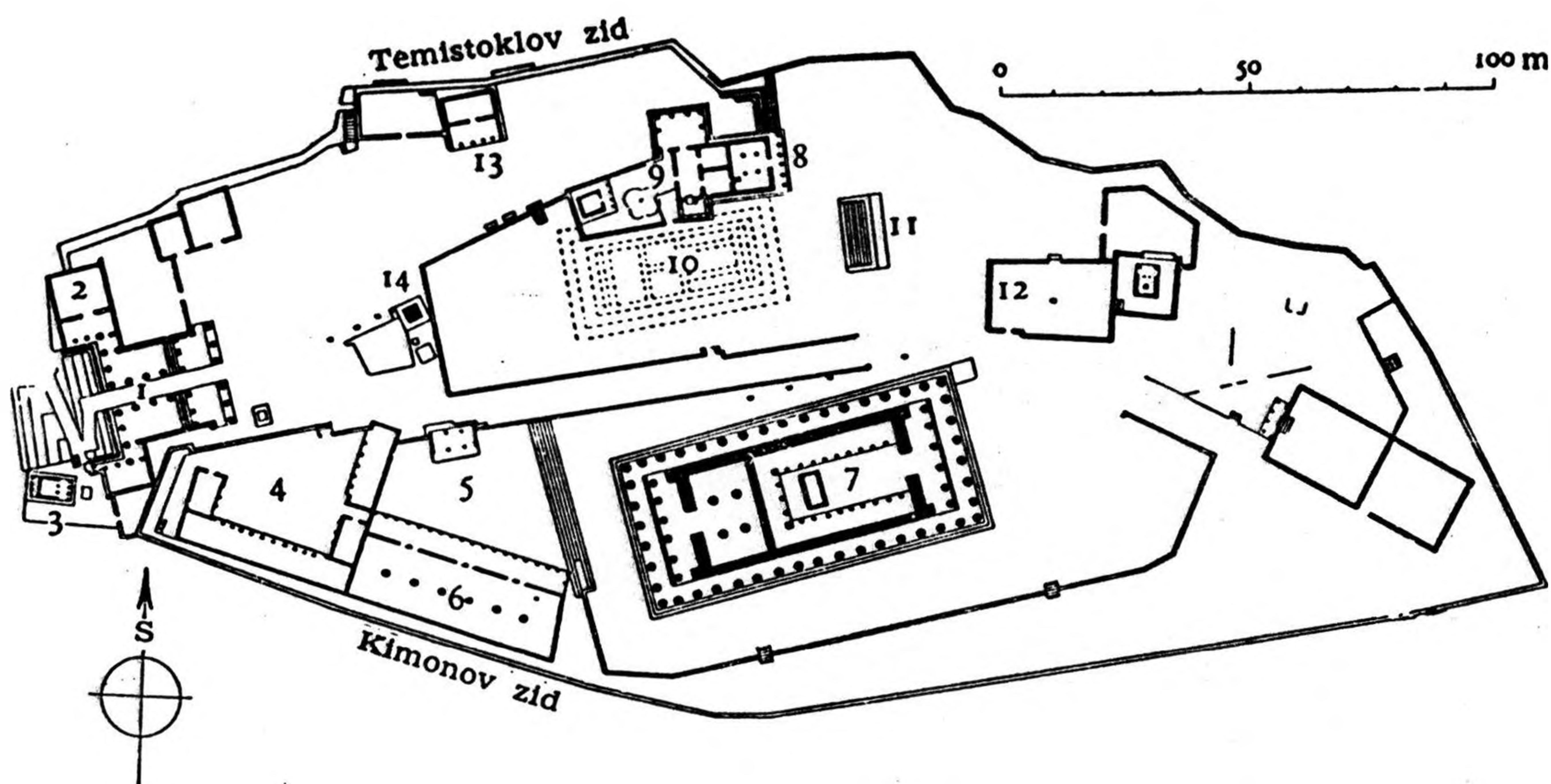
ATIDOGRAFI.
Istoriografi Atike (str. 340).

ATINA (grad).
Atinska ravnica, lako pristupna iz drugih oblasti Atike (na severu brežuljci, dolina Mesogeje na istoku, dolina Eleusine na zapadu), ograničena je Himetom, Pentelikonom, Parnetom, Egaleom i morem. U sredini ovog širokog prostora, AKROPOLJ, sastavni deo lanca visokih bregova, okružen tokovima Kefisa i njegove pritoke Ilisa, pružao je izvanredan položaj za odbranu, a udaljen je oko 5 km od obale (str. 169). Nastanjen još od mikenskog doba, ostao je tokom vekova, sa AGOROM, glavno središte grada. Stara agora nalazila se između Akropolja i brega Areopaga. Nova se smestila, u SOLONOVO doba, početkom VI veka, severno od Areopaga, u jednoj uvali gde se ukrštaju glavne saobraćajnice i koja je do VIII veka služila kao groblje. Glavne građevine nalazile su se na zapadnoj strani u podnožju brega nazvanog *Kolon Agoraj:* tu je bio *Tolos*, okrugla građevina gde su pritani i visoki službenici obedovali i gde se čuvala sveta vatra grada; *Buleuterion* gde se sastajao Savet Pet stotina; kram Apolona Patroskog; hram Velike majke podignut krajem V veka na mestu prvog *Buleuteriona;* trem Zevsa *Eleuterija*, nazvan i *Kraljevskim tremom*. Nešto dalje na istok diže se žrtvenik Dvanaest bogova. Na bregu je, sredinom V veka, započet Hefestov hram (pogrešno nazvan *Tesejon)*. Ispred Buleuteriona dizale su se statue plemenskih heroja eponima. U središtu je Antenorova kompozicija *Tiranoubica*, a kasnije Kritijeva i Nesiotova, zauzimala mesto određeno pod PISISTRATOM za svetkovine Velikih Dionisija. Na jugu je bio jedan sud, jedan trem i dve česme; na severu Periklov trem, ukrašen iznutra slikama Mikona *(amazonomahija)*, Polignota *(Pustošenje Troje)* i Panena *(Maratonska bitka)*. Oko Akropolja i agore prostirale su se stambene četvrti, rasute bez ikakvog plana. One čine različite gradske DEME. Tu se nalaze i druga svetilišta i javne građevine.
Zapadno od Akropolja, na Areopagu, nalazio se pod otvorenim nebom najstariji atinski sud; u podnožju litice bilo je svetilište Erinija. Dalje ka zapadu je breg Nimfi i Pniks, gde se sastajala skupština, od Klistenovog doba, u polukrugu sa drvenim stepenastim sedištima oko govornice uklesane u liticu za besednika, kao i žrtvenik Zevsa *Agoraja*. Put za Pirej vodio je duž severne strane Areopaga. Severno od Akropolja nalazio se gradski *Eleusinion* (svetilište Demetre i Kore), *Kilonejon* (posvećen za ispaštanje ubistva saučesnicima Kilonovim), Tesejevo svetilište (gde su doneti njegovi ostaci sa Skirosa) i Pritaneja. Put tronožaca, oivičen horegijskim spomenicima (spomenik Lisikratu), obilazio je Akropolj ka istoku i izbijao kraj Dionisovog svetilišta i pozorišta. Dalje ka istoku nalazio se *Olimpion*, Zevsov hram koji je započeo Pisistrat, po uzoru na velike jonske hramove u Maloj Aziji, ali je njegovo zidanje bilo napušteno sve do II veka n.e. Dalje ka jugoistoku stiže se do Ilisa, na čijoj se obali dizalo svetilište Apolona *Pitijskog*. Na severu grada nalazile su se zanatske i trgovačke četvrti; najvažnija od njih, Keramejik, gde su radili grnčari, prelazila je bedem izvan *Dipilona* (Dvostrukih vrata) i Svetih vrata; spoljašnji Keramejik bio je podeljen na dva dela jednom širokom ulicom duž koje su bili državni grobovi (ljudi koje je država počastvovala, vojnika palih u borbi) i koja je vodila ka Akademiji. Druga dva puta vode za Eleusinu i Kolonu.
Bedem, podignut posle persijskih ratova, od sirove opeke, na podnožju od krečnjaka, koji su zatim dogradili KLEON u V i KONON u IV veku, bio je pojačan sa strana četvrtastim kulama; najvažnije kapije behu Pirejska (prema zapadu),

21. ATINSKA AGORA U V VEKU PRE N. E.

(Po J. Travlosu.) Početkom VI veka agora je postala političko središte grada. To beše jedna udolina oivičena sa zapada bregom Kolona Agoraja, sa juga padinama Areopaga i Akropolja. Glavna javna i verska zdanja gradila su se na jednom uređenom polju pod Kolonom Agorajom. Zevsov trem, hram Majke bogova, dve zgrade namenjene sednicama Veća, Tolos gde su zasedali pritani, sve ih nadvisuje golemi hram sazidan na vrhu brega u slavu Hefestovu (to je zdanje pogrešno nazivano Tesejon). Na severnom delu trga, Kimon je dao da se podigne Pekilov trem (koji je potpuno nestao), ukrašen čuvenim slikama. Na jugu, veliki trem podignut pod Periklom, dve fontane i javne građevine prostirahu se u podnožju Areopaga. Ulica kojom je išla povorka Panateneja prelazila je u blagom luku preko trga. Ona je vodila pored Žrtvenika dvanaest bogova, polazne tačke puteva po Atici. Pokraj Buleuteriona, na dugačkom zajedničkom postolju, dizale su se statue heroja eponima deset plemena.

22. *ATINSKI AKROPOLJ*

(Po Dinsmooru.) 1. Mnesiklovi Propileji. — 2. Pinakoteka Propileja. — 3. Svetilište i hram Atene Nike. — 4. Svetilište Artemide Brauronije. — 5. Dvorište Halkoteke. — 6. Halkoteka. — 7. Partenon. — 8. Erehtejon. — 9. Pandrosovo svetilište. — 10. Položaj starog hrama boginje Atene. — 11. Veliki Atenin žrtvenik. — 12. Svetilište i hram Zevsa Polieusa. — 13. Kuća areforâ. — 14. Postolje Atene Promahos.

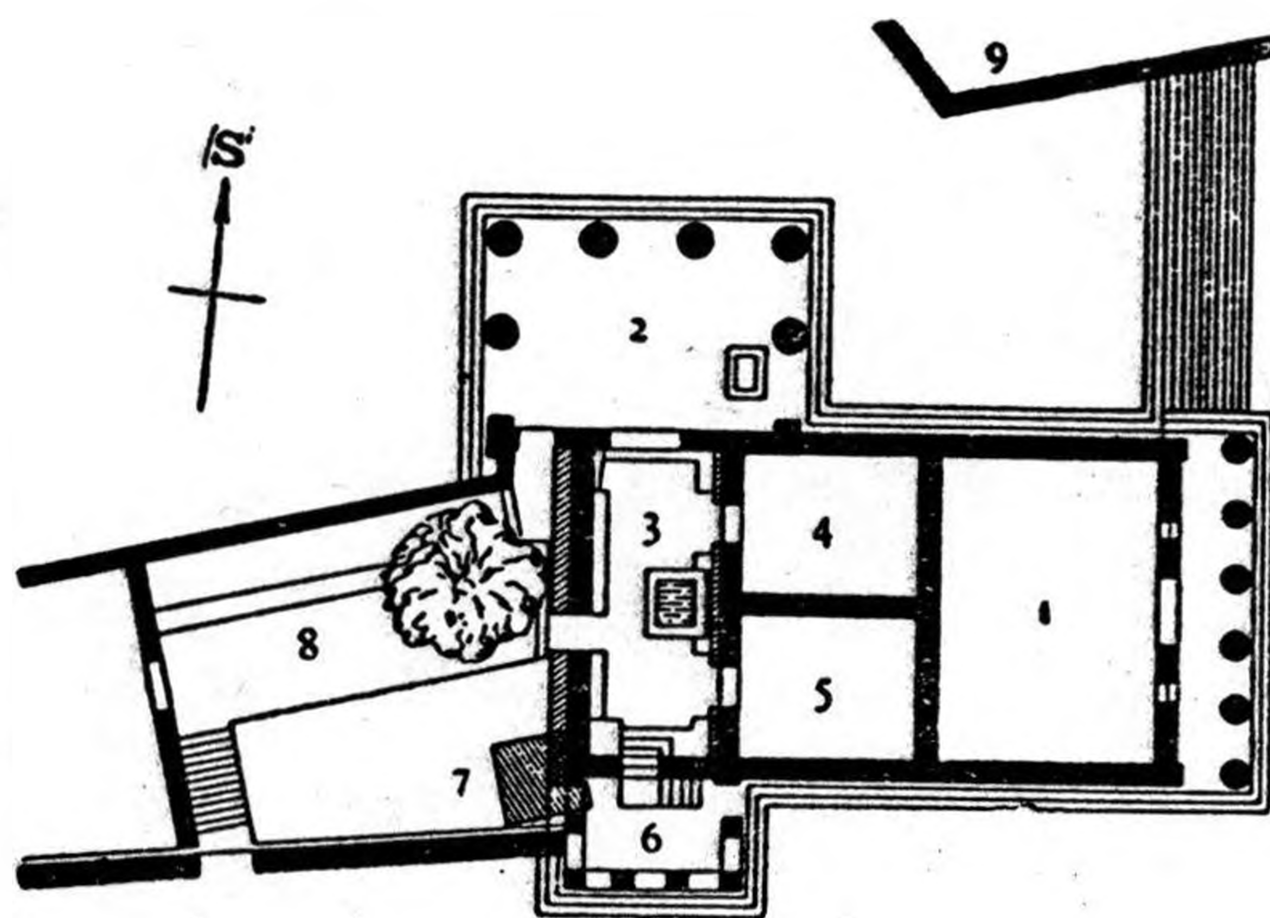
Dipilon (prema severozapadu) i Aharnska (prema severu). Predgrađa su stvarala pojas letnjikovaca i vrtova, od kojih su neki služili kao gimnasije i filosofske škole. Pored Ilisa nalazili su se *Metroon* agrajski, mali jonski hram s kraja V veka, stadion koji je LIKURG podigao 330. i breg Ardetos, gde su sudije, heliasti, polagale zakletvu. Južnije se nalazila gimnasija Kinosarg, sedište kiničke škole. Ka severoistoku su strmi breg Likabet i gimnasija Likej. Severozapadno od Dipilona nalazila se Akademija, sa svetilištem Muza, gde je predavao PLATON.

Atina je bila povezana sa svojim pristaništima Pirejom i Faleronom preko tri *Duga bedema*, podignuta posle persijskih ratova, koji se spajaju sa bedemom pored brega Muza (str. 114).

Agora (crtež 21, str. 395. i *sl. 113).*
Atina i Pirej (crtež 17, str. 177).
Groblje u Keramejiku (*sl. 107*).
Opšti izgled Atine (*sl. 115*).

ATINSKA AGORA.

(Vidi ATINA i crtež 21, str. 395. i *sl. 113*).

23. *EREHTEJON*

(Osnova rekonstruisana po Dinsmooru.) 1. Atenino svetilište. — 2. Severni trem. — 3, 4, 5. Svetilišta Posejdona-Erehteja, heroja Butesa i Hefesta. — 6. Tribina karijatida. — 7. Kekropsova grobnica. — 8. Pandrosova ograda. — 9. Severni zid Akropolja.

ATINSKI AKROPOLJ.

Grad Atina postojao je još od početka III milenijuma. Akropolj (crtež 22, str. 396. i *sl. 114, 115*), stenovit i strm breg koji se uzdiže na ravnici od 80 m unaokolo, bio je njen najranije nastanjeni deo. U mikensko doba na njemu se nalazila kraljevska palata i štitio je kultna mesta zaštitničkih bogova. Bio je utvrđen u XIII veku debelim zidom sa devet kapija, Pelazgikonom. Najviša zaravan bila je čuvana isključivo za svetilišta još od kraja X veka. Tamo je sagrađeno jedan za drugim više hramova boginji Ateni do 480, kada je Kserks spalio nedovršeni prvi Partenon, sa svim zavetnim darovima i drugim spomenicima svetilišta. TEMISTOKLE je obnovio severni zid materijalom od porušenih građevina, KIMON južni i istočni. Tek su veliki radovi u Periklovo doba dali Akropolju sav njegov sjaj. Partenon (crtež 27, str. 418. i *sl. 177; sl. 86, 89, 90*) gradili su od 447. do 432. IKTIN, KALIKRAT i FIDIJA: to je građevina dorskog stila, okružena sa 8×17 stubova od penteličkog mermera, sa predvorjem, jednom *celom* sa unutrašnjim hodnikom na stubovima i opistodomom, zadnjim delom hrama što vodi u dvoranu sa četiri stuba, koja predstavlja Partenon u pravom smislu reči. Hram je bio sagrađen po veštim proračunima i ukrašen bogatim skulpturama: spoljašnji dorski frizovi sa istorijskim metopama (kentauromahija na jugu, gigantomahija na istoku, amazonomahija na zapadu, scena zauzeće Troje na severu), jonski friz pri vrhu spoljašnjeg zida pod kolonadom (povorka Velikih Panateneja i skup bogova), rođenje Atenino na istočnom pročelju, svađa Atene i Posejdona oko vlasti nad Atikom na zapadnoj strani zabata; Atenina kultna statua od zlata i slonovače, delo Fidijino, bilo je posvećeno 438. Propileji (*sl. 17*), koje je gradio MNESIKLE od 437. do 432, imaju središnju građevinu sa šest dorskih stubova na dvema fasadama koje nadvisuju ukrase iznad vrata, iznutra podeljene na dva trema zidom sa petora vrata. Zapadni obuhvata u unutrašnjosti dva reda sa tri jonska stuba; na severu je pinakoteka sa slikama; na jugu — jednostavno predvorje vodi do hrama Atene Nike. Hram Atene Nike, mala jonska građevina sa po četiri stuba na pročelju i zabatu, ukrašena jednim frizom (*sl. 44 do 47*), bio je sagrađen oko 425. Grudobran na kome se on diže oivičen je jednom balustradom od mermera, ukrašenom Pobedama izvajanim u reljefu. U 421. započet je jonski hram Atene Polias i Posejdona-Erehteja (Erehtejon) (crtež 23, str. 396). Plan je potpun u pogledu verskih zahteva. Građevina je u stvari spajala Atenino svetilište (ispred *cele* jedan pokriven ulaz sa šest stubova na istočnoj fasadi) sa hramom Posejdona-Erehteja na zapadu, otvarajući se ka severu, pod velikim pokrivenim ulazom koji takođe vodi u *Pandrosejon*, i najzad ka jugu prema Partenonu, tremom ukrašenim sa šest karijatida, čije je značenje ostalo neobjašnjeno. Ispred zapadnog zida nalazilo se Pandrosino svetilište, sveta maslina i žrtvenik Zevsa *Herkejskog*. Levo od Svetog puta uzdižu se zavetne statue kao što su Fidijine Atena *Promahos* i *Lemnija*. Na padinama Akropolja nalazilo se više hramova, na severu pećina Nimfi i Pana, hramovi Apolona Hipakrajosa, Aglaure, Afrodite; na jugu hram Dionisa Eleutereja sa jednim hramom koji potiče od PISISTRATA; drugi je podignut posle Nikijina mira, i pozorište čija je skene u početku bila od drveta, zatim od kamena. Istočno od pozorišta PERIKLOV *Odeon* (vidi ODEON). Na zapadu, malo više, nalazilo se Asklepijevo svetilište.

B

BAKHILID.

Pesnik sa Keosa, nećak SIMONIDA sa Keosa. Zablistao je u prvoj polovini V veka, kad i Pindar, sa kojim se takmičio. Autor himni, epinikija i ditiramba, opevao je, kao i PINDAR, pobede koje je na Velikim igrama odneo Hijeron iz Sirakuse. Jedan papirus sadrži važne odlomke njegovih dela (str. 85, 329).

BATIKLE.

Arhitekta i vajar rodom iz Magnesije na Meandru, u Joniji. Radio je u drugoj polovini VI veka. Bio je pozvan u Spartu da sagradi i ukrasi monumentalnu građevinu nazvanu »Apolonov presto«, koja je okružavala Apolonovu statuu, u svetilištu u Amikleji (str. 90, 365).

BRASIDA.

Lakedemonski vojskovođa, veoma vešt i hrabar. Požnjeo je velike uspehe na Halkidici i u Trakiji od 424. do 422. Umro je hrabro braneći od KLEONA grad Amfipolis, koji je oslobodio iz Atinskog saveza (str. 123).

BRAURON.

Selo *(dema)* na 8 km severoistočno od sadašnjeg većeg grada Markopulosa, blizu istočne obale

Atike. Od 1948. tu su vršena iskopavanja svetilišta Artemide *Brauronije*, gde su otkrivene mnoge statue iz V i IV veka. Artemida *Brauronija* imala je svetilište na ATINSKOM AKROPOLJU, između Propileja i Partenona, pored Halkoteke. U stvari, to je bio prostor ograđen zidovima i tremovima, bez hrama. Obredna statua u svetilištu, Praksitelovo delo (po svoj prilici iz 346), verovatno je original po kome je rađena Artemida iz Gabija (u Luvru). Brauron je bio domovina tiranina Pisistrata.
Medvedice iz Brauronije (*sl. 97, 98*).
Stela iz Artemidinog svetilišta u Brauronu (*sl. 85*).
Trem u Brauronu (*sl. 117*).

BRIJAKSID.

Atinski vajar iz IV veka, poreklom, možda, iz Karije. Radio je na ukrašavanju mauzoleja u Halikarnasu (posle 352) (str. 357). Njegovo najpoznatije delo, statua Plutona na prestolu, bilo je urađeno za svetilište u Sinopi, odakle je početkom II veka bilo preneto u Aleksandriju i od tada nosilo ime Serapisa; postoje mnoge njegove kopije. U Narodnom muzeju u Atini čuva se postolje sa Brijaksidovim potpisom, ukrašeno bareljefima osrednje vrednosti.

BRONZA (tehnika obrade).

Upotrebljavana u egejskom svetu još od druge polovine III milenijuma, bronza je odigrala bitnu ulogu u kritskoj i u mikenskoj civilizaciji sve do XII veka, kada je počela da se širi upotreba gvožđa. Ali bronza je i dalje zadržala svoju prednost kao metal koji se više od svih drugih metala upotrebljavao za odbrambeno oružje (šlemove, štitove i dokolenice, *sl. 55 do 59*), za svečane vaze i posuđe (gde često zamenjuje srebro), za ukrašavanje odaja i u vajarstvu. Veoma se malo zna o raznim legurama koje se pominju u tekstovima (naročito kod Plinija Starijeg, *Istorija prirode*, knj. XXXIV). Ali proučavanje retkih statua velikih razmera (*sl. 80, 191, 227*), veoma brojnih malih bronzanih predmeta (sl. *36, 76, 210*), vaza (*sl. u boji V* i *VI*) i nebrojenog bronzanog novca (koji je, za razliku od srebrnog novca, bio namenjen isključivo lokalnom prometu zbog svoje male vrednosti) govori o raznovrsnosti ovih legura i tehnike njihove obrade. U starom veku se znalo za tehniku kovanja koja je služila bilo da se od metalnih ploča prave tela velikih vaza (kao krater iz Viksa), bilo da se bronzom pokrije drvena cev koja je prethodno potpuno izrezbarena (takozvani proces *sfirelatona*, to jest rada sa čekićem koji se koristio pri izradi arhajskih statua, iz Drerosa na primer). Ali je isto tako bila poznata i tehnika neposrednog livenja koja se koristi i danas, a to je postupak livenja u voštane kalupe sa peskom. Ovaj poslednji postupak najviše je korišćen; puni liv još od mikenskog doba (Apolon *Alasijski* iz Enkomija na Kipru, *sl. 20*), a šuplji liv počev od arhajskog doba (postupak koji su verovatno otkrili i usavršili samoski vajari Roik i Teodor, sredinom VI veka). Na atinskoj agori nađen je odlomak kalupa za jedan bronzani kuros s kraja VI veka, iz doba kome pripada i veliki *kuros* iz Pireja (*sl. 181, 182*). Topionička postrojenja bila su otkopana u Atini kraj Hefaistejona (Pseudo-Tesejona) na *Kolonu Agoraju* i u Olimpiji. Posle livenja, statue i male figure su, kad se ohlade, bivale brižljivo obrađivane dletom i sečivom. Bronzi se ostavljala njena prirodna bakarna boja. Izgleda da klasični Grci nisu pokušavali da je veštački patiniraju.

BULA.

Savet sa političkom vlašću čiji su članovi birani na različite načine u raznim gradovima. Igrala je važnu ulogu u upravi većine grčkih gradova. U Atini, gde o njoj ima dosta podataka, osnovao ju je Solon. Imala je tada 400 članova, po 100 na svako od drevnih plemena. Po KLISTENOVIM reformama *Bula* dobija 500 članova starijih od 30 godina, koji su se birali žrebom na godinu dana, i to po 50 za svako pleme. Pored svojih svakodnevnih sastanaka, Bula ima jedan stalan saziv pritana, sastavljen od buleuta (str. 304) istog plemena, koji stalno zaseda tokom desetog dela godine (*pritaneja*) po uobičajenom redu plemena. Pritanima predsedava *epistat*, koji se svakog dana bira žrebom i koji je, kao čuvar državnog pečata i ključeva riznice, pravi poglavar države. Pritani se hrane u *Tolosu* o državnom trošku. Oni pripremaju dnevni red skupova, sazivaju *Bulu* i skupštinu, preduzimaju hitne mere. *Bula* razmatra zakonske nacrte koje podnosi skupštini na glasanje. Ona vodi nadzor nad unutrašnjom upravom i spoljnom politikom. Vidi: Aristotel, *Atinski ustav*, 8, 43. i dalje.

BULEUTERION.

Prostorija u kojoj se sastaje *Bula*. Buleuterion starog tipa ima izduženu salu sa središnjom kolonadom; ulaz se nalazi sa jedne od dužih strana. U Atini se krajem V veka razvija novi tip; to je četvrtasta građevina sa stepenicima raspoređenim

u obliku slova U (crtež 21, str. 395). Ovaj tip skupštinske dvorane, koji je korišćen u verske svrhe još u eleusinskom *Telesterionu*, postigao je ogroman uspeh u starom veku.

D

DADUK.

Eleusinski sveštenik, doslovno »lučonoša«, koji se pojavljivao u obredima posvećivanja u misterije. On se, shodno predanju, birao u eleusinskoj porodici Kerika, koja je davala i svetog glasnika (str. 244).

DAMOFON.

Vajar iz Mesene, radio u prvoj polovini II veka pre n. e. Bila mu je poverena obnova Fidijine hriselefantinske statue Zevsa u Olimpiji, čiji je ukras bio oštećen (Pausanija, IV, 31, 6) (str. 360).

DEDAL.

Mitski vajar atinskog porekla, kome je grčko predanje, sem izgradnje Labirinta, pripisivalo i razne tehničke pronalaske i mnoge obredne statue arhajskog tipa *(ksoana)*. Po legendi, pobegao je iz Atine posle ubistva svog nećaka Kalosa (ili Talosa). Otišao je Minosu, na Krit, pa, pošto je bio bačen u tamnicu, pobegao je na Siciliju. Smatran je pretkom svih vajara, kao što to lepo veli Sokrat u Platonovom *Alkibijadu* (121 a), a u svakom slučaju njihovim zajedničkim učiteljem. Arhajski vajari su rado sebe nazivali »Dedalidima«, a katkad se pridev dedalski daje umetnosti ranog arhajskog doba (vidi VAJARSTVO i str. 364).

DEINOMEN.

Grk sa Sicilije, otac Gelona i Hijerona, koji su bili tirani Gele, a zatim Sirakuse, i njihove braće Polizala, gelskog tiranina koji je darovao Delfima statuu »Vozara«, i Trasibula. Četiri brata su se nazivala *Deinomenidima.*

DEKELIJA.

Gradić u Atici, severno od Atine, na obroncima Parneta. Lakedemonjani su se u njemu utvrdili 413. i iz tog jakog uporišta pustošili su čak i zimi atička polja, sve do kraja peloponeskog rata. Zbog toga se završetak peloponeskog rata (413—404) katkad naziva »dekelijskim ratom« (str. 172).

DELFI.

Auriga (vozar kola) (str. 258. i *sl. 191*).
Dolina Plistos, pokraj Delfa (*sl. 6*).
Obredne svečanosti (*sl. 91 do 93*).
Pitijske igre (str. 235).
Proročište (str. 250. i dalje).
Sveti ratovi (str. 90, 119. i 142).
Svetilište (str. 255. i dalje, crtež 18, str. 257. i *sl. 101 do 105*).
Zavetni pokloni (str. 207. i dalje).

DELION.

Gradić u Beotiji, blizu Tanagre i atičke granice, gde se nalazilo Apolonovo svetilište. Atinjani, koji su ga pretvorili u utvrđeno uporište, pretrpeli su tu težak poraz krajem 424. Alkibijad i Sokrat su se tu borili, jedan kao konjanik, drugi kao hoplit (str. 123).

DELOS.

Malo ostrvo Kiklada, gde su se, po legendi, rodili Apolon i Artemida. U prehelensko doba bilo je nastanjeno brdo Kint, a u mikensko doba ravnica koju je natapao Inop. Delos postaje u VII veku najveće ostrvsko svetilište; *Homerska himna Apolonu* podseća na blistave panegirije koje su tu održavali Jonci sa anadolske obale i sa ostrva. Kao versko središte Kikladskog saveza, ostrvo je najpre trpelo prevlast Naksosa, ali se počev od VI veka atinski uticaj u egejskom svetu sve više oseća i na Delosu, na koji Atina šalje veličanstvene misije. U 543. Pisistrat naređuje prvo očišćenje svetilišta; u 478. Delos postaje središte saveza koji je osnovala Atina (str. 113), čija se riznica do 454. nalazila u Apolonovom hramu, a tada je preneta u Atinu (str. 118); u 426. došlo je do potpunog očišćenja ostrva, a njegovi stanovnici su poslati u zatočenje 422. (str. 203); blagajnom svetilišta tada upravljaju atinski službenici. Zahvaljujući Sparti, Delos ponovo stiče samoupravu 401, ali mu je Atina ponovo oduzima 394. Glavna obredna mesta nalazila su se između Apolonovog svetilišta, u ravnici, svetilišta u dolini Inopa i kintskih svetilišta. Glavni ulaz velikog svetilišta bio je okrenut ka jugu, hodočasnicima koji su se iskrcavali u Svetom pristaništu; Atinjani su na tom mestu podigli propileje sa četiri dorska stuba, okrenute ka Svetom putu. Na zapadu je zavojni trem građana Naksosa (oko 550) okruživao popločani trg, na kome se nalazio mermerni kolos koji su građani Naksosa posvetili Apolonu i bronzana palma koju je kasnije poklonio Atinjanin Nikija (417); na jugoistoku je *Oikos* (kuća) građana Naksosa, izdužena građevina sva u mermeru, sa središnjom kolonadom, ispred koje se

nalazilo predvorje sa četiri jonska stuba (VII—VI vek). U sredini svetilišta su tri Apolonova hrama: hram iz VI veka sa čuvenom statuom boga (rad vajara Tektajosa i Angeliona); hram koji su u V veku započeli građani Delosa i koji je dugo ostao nedovršen; hram Atinjana s kraja V veka, u kome se nalazilo sedam statua bogova koje je posvetio Pisistrat. Severno od ovih hramova nalazilo se pet riznica raspoređenih u polukrugu. Severozapadni deo svetilišta bio je posvećen Artemidi. Istočno odatle ukazivane su počasti grobovima hiperborejskih devica koje su prinele prve žrtve Apolonu. Na obali Svetog jezera, koje je punio Inop, niz arhajskih lavova od mermera čuvao je nasip koji je vodio do *Letoona*, malog jonskog hrama iz VI veka, posvećenog Leti, majci Apolona i Artemide. Južno od svetilišta nalazile su se najvažnije svetovne građevine: žrtvenik Zevsa *Polieusa* i pritanej iz V veka, *Buleuterion* i agora. Na brežuljkastoj ivici doline Inopa ukazivane su još od IV veka počasti Kabirima, bogovima Samotrake. Na brdu Kintu bili su smešteni hramovi Zevsa Kintijskog, Atene Kintijske i Artemide Ilitijske; nešto niže nalazio se još od VIII veka Herin hram (mali mermerni hram iz VI veka).
Apolonov žrtvenik (str. 217).

DEMA.
Unutrašnja teritorijalna podela atinskog grada, koju je uveo KLISTEN. Bilo je oko stotinu seoskih i gradskih dema. Skupština deme bira *demarha*, starešinu deme. On popisuje mladiće od 18 godina koji postaju građani, sastavlja katastar, upravlja dobrima deme, vodi računa o poretku, zastupa stanovnike, ili *demote*, u obrednim svečanostima. Trideset sudija dema, koji se određuju žrebom, obilaze seoske deme i sude u manje važnim sporovima (Vidi PLEME i str. 294).
Svetilišta i kultovi deme (str. 214).

DEMOKRIT.
Filosof iz Abdere, rođen 460, a umro u drugoj četvrtini IV veka. Njegova dela su poznata samo po jednom spisku naslova koji je sačuvao neki kompilator iz rimskog doba. Ali on je veoma značajan kao osnivač materijalističkog shvatanja sveta (str. 341).

DEMONI.
(Str. 266).

DEMOSTEN.
1. Atinski vojskovođa iz V veka. Borio se 426. protiv Etolaca, zaposeo Pilos i zauzeo Sfakteriju 425. (str. 122). Otišao da pomogne Nikiji na Siciliji 413, ali su ga Sirakušani zarobili i pogubili (str. 127).
2. Besednik i političar, rođen 384. Staratelji mu rasipaju imovinu, on postaje *logograf* i sa istrajnošću se priprema za politički život. Prvu političku besedu održao 354: *Protiv Leptinova zakona.* Ogorčeno se borio protiv Filipa: *Prva Filipika* (351); *III Olintske* (349—348); *O miru* (345). Učestvovao u poslanstvu koje je ugovaralo Filokratov mir, a zatim nagovara Atinjane da ga upotrebe kako bi obnovio njihove snage: *Druga*, *Treća* i *Četvrta Filipika* (344, 341, 340). Istovremeno se borio protiv svojih političkih protivnika: *Protiv Midije* (347), koji ga je uvredio kao horega (str. 137); *O verolomnom poslanstvu* (343) povodom suđenja ESHINU. Traži savezništvo za Atinu na Peloponesu, ukazuje na sve veću lakomost Filipovu, preuređuje flotu. Posle »elatejskog iznenađenja« (339), pridobija savezništvo Tebe. Uprkos porazu kod Heroneje (338), narod mu dodeljuje, na Ktesifonov predlog, zlatan venac, koji je kasnije, kao nezakonit, napao Eshin; suđenje je, 330, dobio Demosten besedom *O vencu.* Uvučen u sramne događaje oko Harpala, Aleksandrova rizničara, koji se sklonio u Atinu sa poverenim mu novcem, Demosten biva osuđen i odlazi u izgnanstvo u Trezenu, a zatim na Eginu. Vraća se posle Aleksandrove smrti, učestvuje u borbi protiv Antipatra, beži posle poraza Atine i ispija otrov u Kalauriji, da ne bi pao u ruke Makedoncima (322) (str. 144. i dalje, 345. i *sl. 170*).

DESET HILJADA.
Odred grčkih najamnika koji je učestvovao u pohodu Kira Mlađeg protiv Artakserksa II, 401. Posle poraza i smrti Kirove kod Kunakse, vođe ovih najamnika, pod vrhovnim zapovedništvom Spartanca Klearha, pohvatali su i pogubili Persijanci tokom pregovora. Ksenofont, koji je takođe učestvovao u pohodu, samo kao gost i prijatelj jednoga od ubijenih stratega, ponovo je uspeo da povrati poljuljanu hrabrost Grka i bio je izabran za stratega sa još četiri starešine. Teško povlačenje, uz borbe i svakojake nedaće, trajalo je čitavu zimu 401—400, sve dok nisu izašli na obale Crnog mora, koje su pozdravili čuvenim povicima: *Talasa! Talasa!* (more! more!). Vrativši se u Evropu posle novih doživljaja, preživeli su se stavili u službu Sparte, početkom 399, da bi odmah ponovo krenuli u Aziju, u rat

protiv satrapa Tisaferna i Farnabaza (str. 131, 189).

DIDIM.

Mesto u Joniji, sasvim blizu Mileta, gde se nalazilo veliko svetilište Apolonovo, sedište jednog proročišta, koje su poštovali Milećani. Sve do persijskih ratova svetilište je bilo povereno staranju porodice Branhida. Počasna aleja vodila je od pristaništa do svetilišta. Bila je oivičena arhajskim statuama ljudi u sedećem stavu i lavovima (mnogi su preneti u Britanski muzej). Arhajski hram koji su zapalili Persijanci 494. bio je zamenjen jednom ogromnom građevinom, čije je zidanje započeto na početku helenističkog doba (str. 249).

DIJAGORA.

1. Čuveni atleta rodom iz Jalisosa na Rodosu. Bio je visok skoro 2 m i odneo pobede u pesničanju u sve četiri Velike igre. PINDAR je u njegovu čast sastavio *VII Olimpijsku odu* 464. Posle njega su i njegovi sinovi trijumfovali u Olimpiji (str. 234).
2. iz Milosa. Optužen za skrnavljenje misterija (str. 268).

DIJEKPLUS.

Pomorski manevar (str. 182).

DIOLKOS.

Popločana staza preko Korintske prevlake spajajući dva mora i omogućavala da se brodovi prebacuju iz Saronskog u Korintski zaliv i obratno. Prilikom nedavnih iskopavanja otkriveni su njeni ostaci, dugi na stotine metara. Čini se da su stavljali brodove na neko vozilo sa točkovima, koje su zatim navozili na popločanu stazu, široku 3,5 do 5 m. Ovaj uređaj bio je sagrađen još u arhajsko doba. Bio je kasnije usavršavan, a naročito u vreme peloponeskog rata (str. 91. i *sl. 118*).

DION.

1. Grad u Makedoniji, u podnožju Olimpa, južno od Pidne.
2. Ujak Dionisija Mlađeg. Bio je šurak Dionisija Starijeg i imao je za njegovog života važne upravne dužnosti. Sprijateljio se sa PLATONOM 389, kada je ovaj posetio Sirakusu. Kada se Platon vratio da savetuje Dionisija Mlađeg, Diona je njegov nećak ubrzo poslao u izgnanstvo, kako bi se oslobodio njegovog upliva, a Platon nije bio u stanju da ih izmiri. U 357. Dion se vratio u Sirakusu sa najamničkim trupama i posle dvogodišnje borbe isterao Dionisija. Ali bio je ubijen 354, kada je pokušao da u gradu uspostavi aristokratsko uređenje (str. 140).

DIONIS.

Dionisijski obred (str. 227. i *sl. 96*).
Na novcu Naksosa (*sl. 79*).

DIONISIJE.

1. Stariji, sirakuski tiranin, rođen 430, a umro 367. (str. 133. a karta 13, str. 135).
— i veština vođenja opsade (str. 169).
2. Mlađi, njegov sin i naslednik (str. 140).
3. Svetkovine u čast boga Dionisa (str. 228). Aristofan i seoske Dionisije (str. 230).

DIPILON.

Naziv jedne kapije u Atini, na severozapadnom delu bedema. Kroz nju je prolazio put za Akademiju, kojim se išlo u demu Trija, iza Eleusine. Sveti put za Eleusinu išao je preko bedema kroz Svetu kapiju, koja se nalazila blizu, samo nešto južnije. Dipilon, ili *Dvostruka kapija* kako su se nazivala još od III veka pre n. e., lep su primer vojne konstrukcije koja u svom sadašnjem obliku potiče iz druge polovine IV veka. Jedna unutrašnja i jedna spoljašnja kapija sa kulama zatvaraju dvorište 42×22 m, ograđeno jakim bočnim zidovima (5 m širokim). Delovi bedema koji se još mogu videti potiču iz početka IV veka. Između Dipilona i Svete kapije nalazila se jedna građevina, *Pompejon*, koja se koristila prilikom procesija o eleusinskim svetkovinama. Jedan pronađeni kamen-međaš ukazuje na to da se gradska četvrt Keramejik prostirala sve do Dipilona. U geometrijsko doba na ovom mestu nalazila se nekropola u kojoj su otkrivene čuvene takozvane »dipilonske« vaze (str. 51. i *sl. 25 do 28*).

DIPOINOS.

Kritski vajar, po predanju Dedalov učenik, kao i njegov zemljak i saradnik Skilis. Misli se da su obojica radila u VII veku na raznim mestima u grčkom svetu, a naročito na Peloponesu, gde je, po navodima Plinija Starijeg i PAUSANIJE, bilo nekoliko njihovih dela (str. 364).

DIPOLIJE.

Svetkovine u čast Zevsa Polieusa u Atini; opisao ih je PAUSANIJA (I, 24, 4. i 28, 10) (str. 219).

DITIRAMB.

Pesnički i muzički sastav koji je pevao hor u slavu nekog božanstva, naročito Dionisa (str. 228), ali i Apolona. Kao književni rod pripisuje se pesniku Arionu (kraj VII — početak VI veka). Ali misli se da je još u VII veku Arhiloh sastavljao ditirambe. I najveći grčki liričari, Pindar i Bakhilid, negovali su ovaj pesnički rod. U Atini je pevanje ditiramba, u horu od pedeset ljudi ili dečaka, predstavljalo sastavni deo tradicionalnih dionisijskih svetkovina. Troškovi ovih horova padali su na teret horega koje su imenovala plemena (vidi HOREGIJA i str. 327).

DODONA.

Proročko svetilište Zevsovo u Epiru (str. 249. i dalje).

DORCI.

Dorska najezda (str. 44. i dalje).
Dorski dijalekat (str. 48. i dalje i karta 5, str. 47).

DORIFOR.

Vojnik kopljonoša koji je pripadao telesnoj straži tirana (str. 84, 159).
Ime jedne čuvene Polikletove statue (*sl. 225*).

DORSKI RED.

(Vidi REDOVI U ARHITEKTURI i str. 49 i *sl. 99 do 103, 117, 172 do 180, 215*).

DRAHMA.

Grčka težinska i novčana jedinica. Njena težina je različita u zavisnosti od sistema (nešto više od 6 g u eginskom sistemu, a 4,37 g u atičkom sistemu). U numizmatici je poznat srebrni novac od jedne drahme, dve drahme *(didrahme)*, četiri drahme *(tetradrahme)*, pa čak i od deset drahmi *(dekadrahme)*. Drahma se deli na 6 obola (vidi NOVAC i MERE i str. 314).

DRAKON.

Atinski zakonodavac s kraja VII veka (str. 82, 93).

DREROS.

Grad u istočnom delu Krita, u planini zapadno od zaliva Mirabelo, gde je pronađeno jedno arhajsko svetilište iz VII veka sa tri kultne statue (upola smanjene prirodne veličine) koje po svoj prilici predstavljaju Apolona, Artemidu i njihovu majku Letu. Način obrade statua je *sfirelaton:* bronzane ploče kovane na drvenom kalupu, bez odveć izražene plastičnosti (str. 200).

DURID.

Atinski grnčar i slikar vaza (crvenofiguralni stil). Radio je u prvoj četvrtini V veka. Od njega je ostalo preko tridesetak vaza sa potpisom, tako da možemo da ocenimo ukus i otmenost njegovog stila. Podjednako uspešno obrađuje najrazličitije motive: mitske ili epske teme, prizore iz porodičnog života (efebi u vežbaonici, gozbe). Njegove izdužene figure izvedene u besprekornom crtežu nagoveštavaju prvo klasično doba *(sl. 48, 128, 129)*.

E

EFEBI.

Zakletva efeba (str. 215).

EFEBIJA.

Atinska ustanova (str. 165).

EFES.

Grad u Joniji, na ušću Kaistra. Veoma napredan u arhajsko doba, bio je jedan od prvih gradova koji su krajem VII veka kovali novac od elektruma, sa likom pčele, koja je dugo ostala amblem grada Efesa. Imao je nekoliko tirana u prvoj polovini VI veka. Bio je u dobrim odnosima sa Kresom, koji je sredinom veka doprineo podizanju velikog Artemidinog hrama, jednog od najvećih hramova grčkog sveta (str. 96). Ovaj hram su podigli kritski arhitekti Hersifron i Metagen, koji su svom remek-delu posvetili jednu knjigu (Vitruvije ga pominje u Avgustovo doba). Bio je izuzetnih dimenzija: 55 m × 115 m u podnožju stubova, sa dvostrukom spoljašnjom kolonadom (8 stubova fasade, 21 stub na dužim bočnim stranama, 9 stubova na zabatnoj strani), a svaki stub je bio visok 12 m. Građeni su u jonskom stilu, a donji doboš bio im je ukrašen predstavama ljudskih figura u reljefu. Unutrašnjost hrama bila je podeljena na dugačko predvorje, *celu* i *opistodom*. Mada ga je Kserks posle ustanka u Joniji poštedeo, zapalio ga je jedan ludak, Herostrat, iste noći kad se rodio Aleksandar. Bio je ponovo sagrađen u helenističko doba po istom planu. Iz Efesa je polazio »Kraljevski put« za Susu, prestonicu persijskog carstva.

EFIJALT.

Atinski političar, tvorac reforme od 462. (str. 114).

EFORI.

Visoki činovnici u Sparti (str. 310).

EGINA.

Ostrvo u Saronskom zalivu, nastanjeno od pamtiveka, ponovo naseljeno oko 960. peloponeskim naseljenicima (koji su, po predanju, došli iz EPIDAURA). Sušno zemljište nije bilo pogodno za razvoj poljoprivrede, ali je pomorska, proizvođačka i trgovačka moć ostrva od kraja VIII do početka V veka sve više napredovala. Naročito su poznati eginski predmeti od bronze i keramika. Težinski i novčani sistem, zasnovan na drahmi od 6,14 g, najstariji je novčani sistem (oko 650) i najrasprostranjeniji na Peloponesu. Egina je učestvovala u osnivanju Naukratisa. Zbog svoje privredne moći navukla je na sebe neprijateljstvo Atine. Solon je zabranio izvoz žita iz Atike i izbacio u Atini iz upotrebe eginski sistem da bi primorao Eginu da usvoji eubejski sistem (str. 92). U 488. Egina je potukla atinsku flotu, ali je bila poražena 458. i posle opsade se predala, 457. (str. 115). Atina joj nameće vojnu posadu, ogroman danak, pristupanje Deloskom savezu; u 431. Eginci se isteruju, a zamenjuju ih klerusi, novi naseljenici. Na ostrvu se nalazilo svetilište Afaje, tamošnjeg božanstva koje odgovara boginji Ateni. Dorski hram potiče iz prvih godina V veka *(sl. 173, 174)*. Sagrađen je od tamošnjeg krečnjaka i okružen kolonadom (6 × 12 pažljivo štukovanih stubova). Građevina ima predvorje, *celu* sa unutrašnjom kolonadom na dva sprata i *opistodom*. Nedavno je obnovljena. Vajani zabati u muzeju u Minhenu prikazuju prizore iz borbi *(sl. 224);* boginja Atena nalazi se u središtu svakog od njih. Eginsku vajarsku školu su proslavili, još od dedalskog doba, jedan za drugim, Smilis, Kalon, a naročito Onatas.

EGOSPOTAM.

Reka u tračkom Hersonesu. Pomorska bitka kod Egospotama, 405. (str. 129, 183).

EGOSTEN.

Grad u Megaridi, smešten na obali Korintskog zaliva, u podnožju Kiterona. Zidovi koji potiču iz IV veka izvanredno su dobro očuvani (str. 170. i *sl. 66*).

EKLESIJA.

Naziv narodne skupštine u mnogim grčkim gradovima, a naročito u Atini, u kojoj je skupština prvo zasedala na agori, a zatim na bregu Pniksu (str. 304, 306).

EKSEKIJA.

Grnčar i slikar atičkih vaza iz VI veka (oko 550—530). Najčuveniji predstavnik crnofiguralnog slikarstva na keramici: jasnoća kompozicije, otmenost i prirodnost držanja, izvanredna tačnost crteža (zahvaljujući mnogim zarezima koji ističu crnu siluetu) glavne su osobine Eksekije kao crtača (vidi KERAMIKA).

ELATEJA.

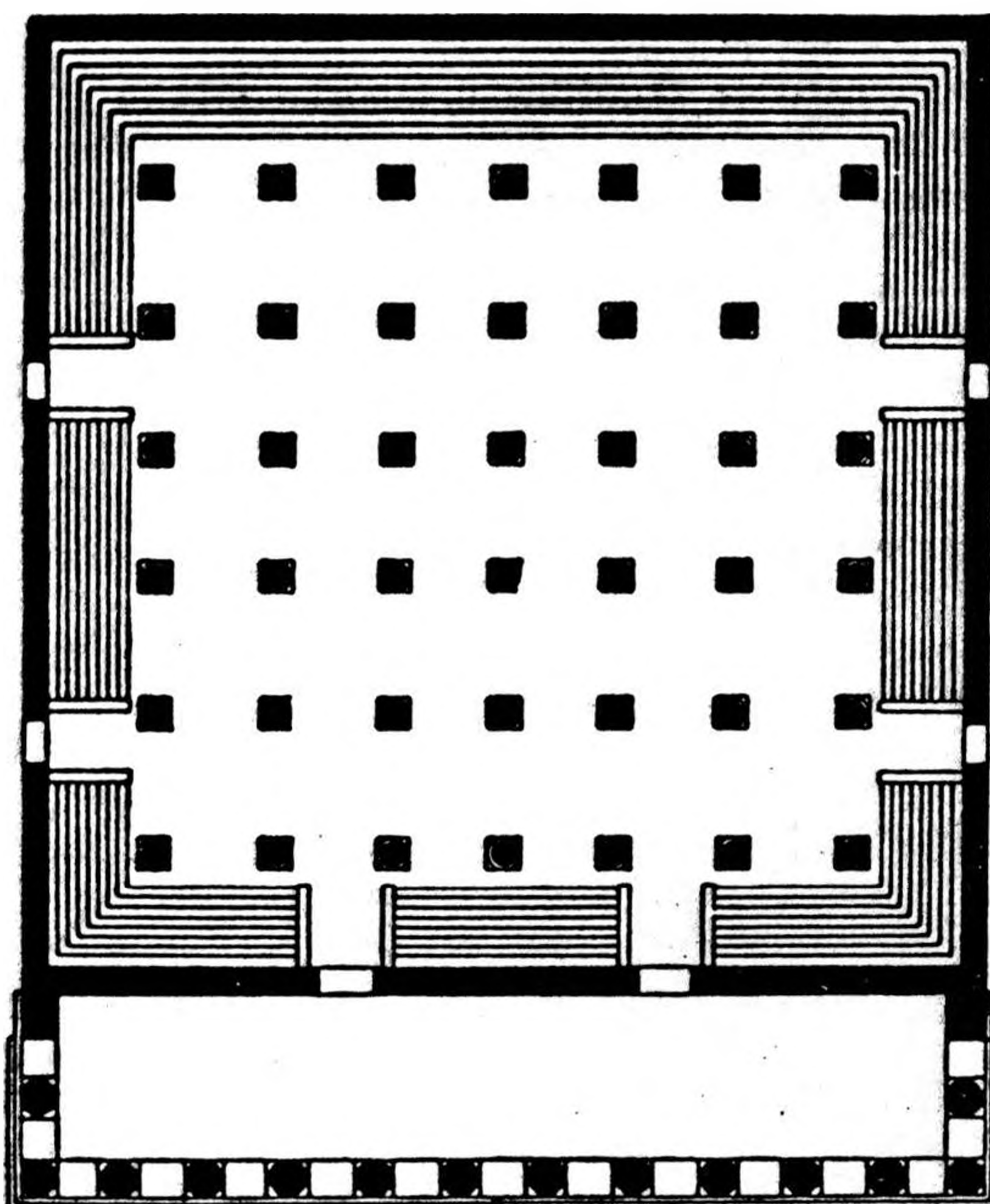
Grad u Fokidi, južno od planinskog venca Kalidroma, na putu koji preko Termopila spaja srednju i severnu Grčku. Atinjani su bili zaprepašćeni kako je brzo Filip, 339, uspeo da je osvoji (Demosten, *O vencu*, 169. i dalje) (str. 145. i karta 15, str. 143).

ELEJA.

Danas Velija na obali Lukanije, južno od PESTUMA. Domovina filosofa PARMENIDA i ZENONA: zbog toga se njihovi učenici zovu »elejci« (str. 341).

ELEUSINA.

Atička dema, središte Demetrinog kulta još u mikensko doba. Po predanju, spojena sa Atinom Tesejevim SINOIKIZMOM, a u stvari joj pripojena krajem VIII i početkom VII veka. Na oko 20 km zapadno od Atine, na obali zaliva koji zatvara ostrvo Salamina, Eleusina je upravljala malom zemljoradničkom ravnicom Trije. Polazeći iz Atine, Sveti put je prelazio preko bregova Egaleja i stizao do vrata svetilišta, na jednom trgu gde se sačuvao zdenac Kaliroe. Tu se, po predanju, odmarala Demetra, koja je lutala u potrazi za Korom. Zatim se prelazilo preko bedema, koji je često bio povećavan i popravljan (to su učinili PISISTRAT, KIMON i PERIKLE). Unutar bedema, pored drugih građevina uzdizao se *Telesterion*, koji je služio uvođenju odabranih u misterije. Perikle je naredio da ga sagradi arhitekta Ihtin na mestu jedne građevine koju je ranije podigao Pisistrat. To je bila *hipostilna* dvorana (52 m × 54 m), zatvorena sa svih strana sa 42 velika unutrašnja stuba koja nose krovnu konstrukciju, u čijem se središtu nalazio svetlarnik. U sredini dvorane, na

24. TELESTERION U ELEUSINI

(Osnova rekonstruisana po Dinsmooru.) Hipostilna dvorana sa četrdeset dva stuba delo je Iktina i njegovih saradnika. Prisutni su stajali na osam stepenika koji okružavahu dvoranu, a presecala su ih šestora vrata. Od lake konstrukcije, koja je u središtu dvorane predstavljala zaklon za sveštene predmete, jedva da su i tragovi ostali. Fasadu je činio trem koji je sagradio arhitekta Filon u IV veku.

nekoj vrsti postolja, bio je *Anaktoron*, mala građevina za posvećene predmete. U drugoj polovini IV veka arhitekta Filon podigao je uz istočnu fasadu *Telesteriona* predvorje sa 12 stubova plus 2 bočna stuba (str. 244. i crtež 24, str. 404).
Misterije (str. 243).
Procesija (str. 216).
Ulaz u svetilište *(sl. 106).*

ELEUTERA.
Gradić u blizini granice između Atike i Beotije, u podnožju Kiterona, na 47 km od Atine. Odatle je u Atinu bio donet idol (kip) Dionisa Eleuterskog koji se čuvao u jednom hramu blizu pozorišta. Domovina vajara Mirona. Na jednom grebenu Kiterona, koji nadvisuje drevno naselje i put za Tebu, nalazi se tvrđava iz IV veka, sagrađena od tesanog kamena i još uvek dobro očuvana (str. 165, 170. i *sl. 64, 67).*

ELIDA.
Glavni grad pokrajine Elide od koga je zavisilo svetilište u Olimpiji. Njegovi stanovnici su priređivali Olimpijske igre (str. 232).

EMPEDOKLE.
Filosof iz V veka, rodom iz Agrigenta. Svoj filosofski sistem izrazio je kroz epske stihove veličanstvene poezije, tonom nadahnutog proroka. Tvrdi se da se dragovoljno bacio u krater Etne (str. 341).

ENDOJOS.
Atinski vajar iz druge polovine VI veka, poznat po više potpisa i mnogim pomenima u tekstovima. Nesumnjivo nam je od njega ostala jedna Atena u sedećem stavu, na žalost vrlo oštećena (Muzej na Akropolju).

ENKOMI.
Varošica na Kipru, blizu istočne obale ostrva, nedaleko od Famaguste na severu i sasvim blizu antičkog naselja (Salamida). Nedavno su tu otkriveni ostaci jednog mikenskog grada sa tablicama ispisanim linearnim pismom B i zanimljivim nalazima kao što je mala statua Apolona *Alasijskog (sl. 20).*

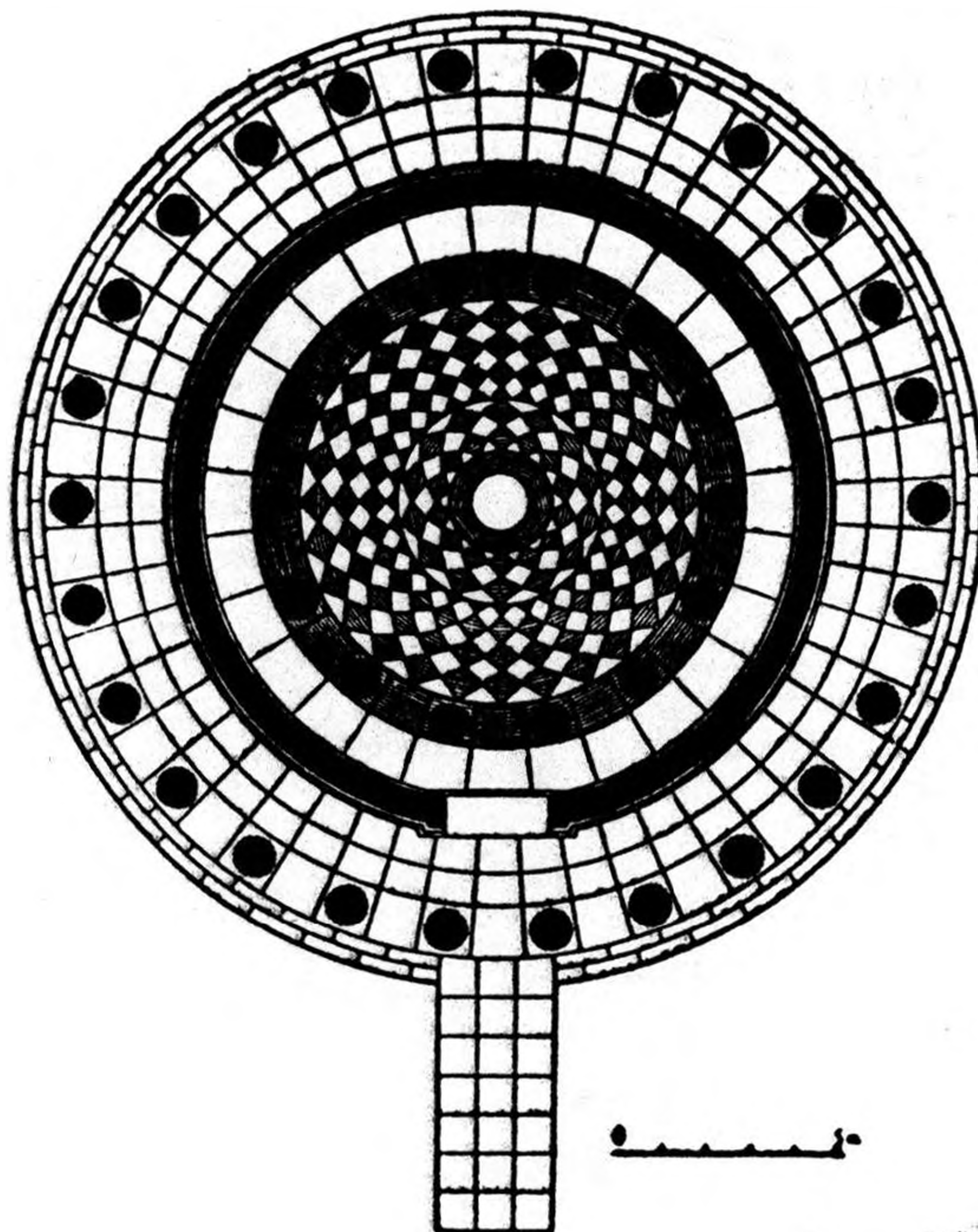
EPAMINONDA.
Tebanski vojskovođa i državnik. Poreklom iz plemićke ali siromašne porodice, veoma obrazovan, filosof, vratio se iz progonstva da bi pomogao Pelopidi u oslobađanju Tebe od lakedemonskog ugnjetavanja, 379. Sarađivao je na preuređenju javnih ustanova i oružanih snaga (str. 167). Pošto se odupro Agesilaju na skupštini u Sparti, pokazao je svoju vojničku umešnost odnevši pobedu kod Leuktre (371). Posle mnogih vojnih i diplomatskih uspeha umro je u Mantineji 362. (str. 137. i dalje).

EPEJ.
Ličnost iz *Trojanskog ciklusa,* sin Panopeje i tvorac Trojanskog konja. Smatran je za tvorca Hermesova *ksoanona* koji je obožavan u tračkom gradu Enosu. Posle trojanskog rata pripisali su mu i osnivanje Metaponta u južnoj Italiji. Prikazan je, iza Agamemnona, na jednom arhaj-

skom bareljefu koji se čuva u Luvru, a potiče iz Samotrake (str. 274, 364).

EPIDAUR.

Grad u Argolidi u Saronskom zalivu, čuven po Asklepijevom hramu koji se nalazio na 9 km od grada, u podnožju brega Kinortiona, u ravnici koju su natapale lekovite vode (str. 261). Cvetao je naročito u IV veku. Dorski hram Asklepija, okružen kolonadom od 6 × 11 stubova, potpuno je porušen. Bio je srednjih razmera (24 m × 13 m). Sagradio ga je arhitekta Teodot, a ukrasio vajar Timotej (sačuvalo se nekoliko statua sa zabata), dok je Transimed sa Parosa izradio kultnu statuu u zlatu i slonovači. Na jednom natpisu sačuvani su proračuni gradnje, što omogućava da se podrobno uoče etape građenja (verovatan datum: oko 370). Jedna kružna građevina, *Tolos*, sagrađena sredinom IV veka, smatrana je delom arhitekte Polikleta (nazvanog *Mlađim*, da bi se razlikovao od čuvenog vajara) (crtež 25, str. 405). Tolos je imao kružnu *celu* sa spoljašnjom dorskom i unutrašnjom korintskom kolonadom. Arhitektonski ukrasi svedoče o izvanrednoj prefinjenosti. Svetilište je imalo i predvorja za inkubaciju, izvor čija je voda imala lekovito svojstvo, Artemidin hram i žrtvenike. U blizini se nalazio stadion, a uz brežuljak pozorište, čije se građenje, u drugoj polovini IV veka, pripisuje istom onom Polikletu kome se pripisuje i Tolos. To je najlepše i najbolje očuvano pozorište u Grčkoj. Moglo je da primi 14.000 gledalaca (crtež 33, str. 445 i *sl. 116*).

25. TOLOS U EPIDAURU

(Po G. Rouxu.) Jednom popločanom rampom pristupa se do spoljne dorske kolonade. Cela je zatvorena kružnim zidom. Unutrašnja kolonada sa korintskim kapitelima nosila je drvenu krovnu konstrukciju. Tle je pokriveno ukrasnim pločicama oko središnjeg okna kroz koje se ulazi u podzemni lavirint.

EPIGONI.

U *Tebanskom ciklusu* ime sinova Sedmorice vođa u opsadi Tebe. Pripremili su, pod vođstvom Alkmeona, Amfijarajevog sina, drugi pohod na Tebu i zauzeli je.

EPIHARMO.

Sicilijanski pesnik komičar, napisao veliki broj komedija krajem VI i početkom V veka. Živeo je najviše u Sirakusi. Poznati su naslovi 37 njegovih komada, a ima i mnogo odlomaka koji nam omogućavaju da se divimo njegovom komičkom daru i sklonosti prema maksimama. PLATON ga je izuzetno cenio (str. 332).

EPIMENID.

Polulegendarni kritski mudrac, živeo u drugoj polovini VII i početkom VI veka. Pesnik, filosof i vrač, kome su se rado u teškim prilikama obraćali za savet grčki gradovi. Očistio je Atinu posle pokolja KILONOVIH saučesnika. SOLON se sprijateljio s njim. Epimenida nekad ubrajaju u Sedam mudraca na mesto PERIANDRA (str. 93).

EPONIM.

Visoki službenik koji daje svoje ime godini ili heroj koji daje svoje ime nekom plemenu (str, 215).

EREHTEJON.

(Vidi ATINSKI AKROPOLJ i crtež 23, str. 396).

ERGASTINE.

Mlade devojke koje su nosile peplos posvećen boginji Ateni u procesiji Velikih PANATENEJA (str. 207).

197. KRATER SA VOLUTAMA.

Atička keramika sa crnim figurama (druga polovina VI veka). Na grliću friz ratnika (dvokolice, hopliti, skitski strelci, konjanici) i među njima osobe koje sede. (Muzej u Bostonu.)

198. KRATER U OBLIKU PUTIRA.

Atička keramika sa crvenim figurama (treća četvrtina V veka). Gigantomahija. Zevs i Atena napadaju Gigante naoružane kao hopliti. U sredini Zevsove dvokolice kojima upravlja jedna Pobeda. (Muzej u Ferari.)

199. ATIČKI PEHAR.

Tip pehara karakterističan za treću četvrtinu VI veka, blistavo razdoblje atičke keramike sa crnim figurama. Dosta duboka školjka ima na sredini blagu izbočinu, koja je spolja podvučena crnom linijom. Zbog tog visokog ruba ove su vaze nazvane »pehari za usta«. Signatura grnčara Neandra u visini drški. (Muzej u Louvreu.)

200. ČAŠA ZA PIĆE.

Atička keramika sa crvenim figurama (prva četvrtina V veka). Triptolem, na krilastim dvokolicama, okružen zmijama, prima čašu vina koje mu sipa Kora-Persefona (označena drugim svojim imenom: Ferefata). Levo, Demetra je dečaku dala žito koje će on podeliti ljudima. Obe eleusinske boginje drže zapaljenu buktinju u ruci. (Britanski muzej.)

201. ATIČKI RITON SA CRVENIM FIGURAMA.

»Plastična« vaza u obliku glave zauzdane mazge. Pilo se tako što se puštao mlaz iz jednog otvora na donjem delu vaze, a ovde na vrhu gubice. Grlić je ukrašen prizorom iz porodičnog života: jedan raščupani starac podskakuje (prva polovina V veka). Ovakav oblik vaze potiče iz mikenskog doba. (Mala palata, Pariz.)

202. APOLON.

Novac Amfipolisa (početak IV veka). Smelo skraćenje lica datog frontalno. Bog nosi lovorov venac. (Odeljenje medalja.)

203. HERMES.

Novac Ainosa (početak IV veka). Ista smelost u skraćivanju. Hermes nosi pustenu kapu čiji je uski obod ukrašen nizom bisera. Novac je oštećen na desnoj strani. (Odeljenje medalja.)

204. NIMFA ILI BOGINJA.

Novac Oponta (početak IV veka). Rezbar se inspirisao divnim dekadrahmama sa glavom nimfe

197

199

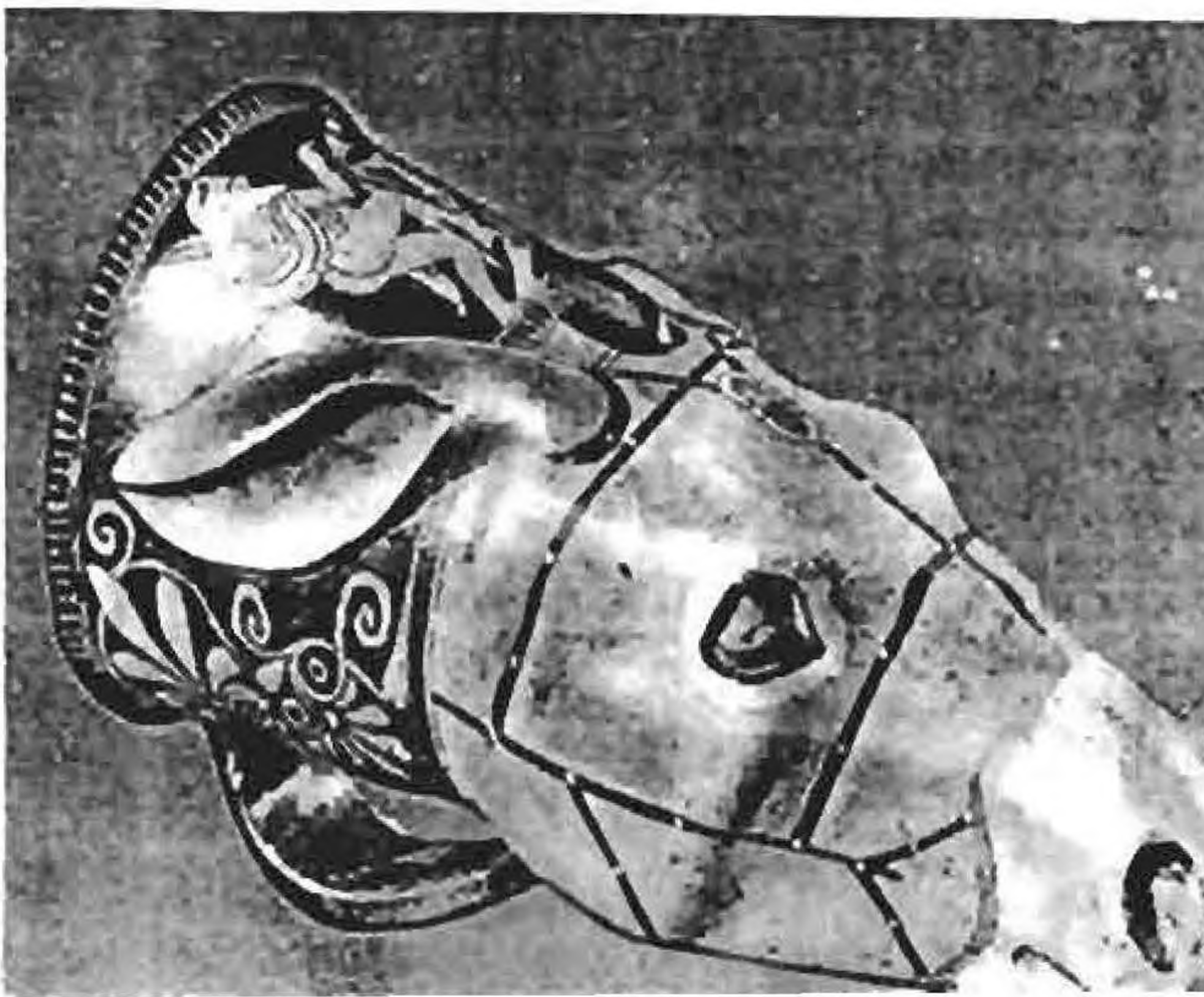
198

200

201

202

203

204

205

206

207

208

209

210

211

212

213

214

Aretuse, koje je potpisao Evenet, a koje su kovane u Sirakusi krajem V veka. Zadržao je venac od lišća vodenih biljaka, ali je naušnice obogatio i napravio većim. (Odeljenje medalja.)

205. ATENA.

Novac Korinta (IV vek). Uobičajen tip lica novca, dok je na naličju »ždrebe« (vidi sl. 35). Boginja nosi podignut »korintski« šlem sa lovorovim vencem i širokim štitnikom za potiljak od meke kože. Štit, koji je takođe prikazan, predstavlja dopunski znak koji određuje puštanje u opticaj, kao i slovo A. (Odeljenje medalja.)

206. BIK U NAPADU.

Novac Turija (kraj V veka). Snažan realizam u prikazivanju životinje. U donjem delu, velika riba, verovatno tuna koja se lovi kraj južnih obala Italije. Natpis: »Turion«. (Odeljenje medalja.)

207. SILEN U ČUČEĆEM POLOŽAJU.

Novac Naksosa na Siciliji (oko 460). Ovom tipu naličja novca odgovara na licu novca Dionisov profil (sl. 79). Smelo skraćenje karakteristika tehnike strogog stila. Silen drži u desnoj ruci kantaru bez postolja; pod njim je njegov konjski rep. Natpis: »Naxion«. (Odeljenje medalja.)

208. FALANT NA DELFINU.

Novac Tarenta (V vek). Legenda je obavila osnivača grada i veli da ga je posle jednog brodoloma spasao delfin (Pausanija, X, 13, 10). Školjka dole simbolizuje morske talase. Neusiljenost stava, realizam kose koja leprša na vetru i ruke koja pokazuje obalu. Natpis: »Tarantinon«. (Odeljenje medalja.)

209. HERAKLE I NEMEJSKI LAV.

Novac Herakleje (kraj V i početak IV veka), naseobine u blizini Turija. Na naličju svog novca ova varoš prikazuje prvo junačko delo svog zaštitnika Herakla. Među herojevim nogama je buljina koja simbolizuje Ateninu pomoć. Kraj njega je njegov buzdovan. Na desnoj strani, ime Heraklejaca. (Odeljenje medalja.)

210. ARTEMIDA DAIDALEJA.

Statueta od bronze (druga polovina VI veka) koja potiče iz okoline Olimpije. Posveta Himaridova Daidaleji. Artemida u arhajskom peplosu, bez nabora i sa kratkim posuvratkom, drži luk u levoj ruci. (Muzej u Bostonu.)

211 i 212. NAKIT OD ELEKTRUMA (VII VEK).

Nađeno je mnogo pločica od zlata, elektruma ili srebra, rađenih iskucavanjem, kao delovi bogatog zlatnog nakita. U »dedalskom« stilu umetnik je prikazao kentaura sličnog arhajskom tipu (čovek sa zadnjim delom konja), koji drži zeca za uši (sl. 211) i jedno krilato žensko božanstvo (sl. 212), tipa »Boginje divljih zveri«, koje drži dve životinje za zadnje šape. (Muzej u Bostonu.)

213 i 214. OTISAK INTALJA (DRUGA POLOVINA V VEKA).

Ove dve divne figure životinja, konja i čaplje, otisci su pečata u ahatu. Pripisuju se graveru Deksamenu sa Hiosa, koji je potpisao više intalja izuzetnog kvaliteta. (Muzej u Bostonu.)

ERGOTIM.

Atinski grnčar koji je sa slikarem Klitijom izradio *vazu Fransoa* (oko 570—560) (vidi KERAMIKA).

ERINA.

Pesnikinja sa Rodosa (str. 329).

ESHIL.

Pesnik tragičar, rođen u Eleusini oko 525. Borio se na Maratonu i kod Salamine uz svoga brata Kinegira. Počeo je da se bavi pozorištem oko 500. i odneo 484. prvu pobedu. Trijumfovao je 474. dramom *Persijanci.* Otišao je na poziv tiranina Hijerona u Sirakusu. Kad se vratio u Atinu, odneo je novu pobedu komadom *Sedmorica protiv Tebe* (467) i trilogijom *Orestija* (458). Od njega su ostale još dve tragedije: *Moliteljke* i *Okovani Prometej.* Nezadovoljan Efijaltovim reformama, izbegao je na Siciliju i umro u Geli, 456. Njegov lik nam je poznat po nekoliko likovnih svedočanstava (str. 330. i *sl. u boji VII* i *sl. 159).*

ESHIN.

Atinski besednik, rođen oko 390. Bio je glumac, zatim niži službenik, pre nego što se počeo baviti politikom. Učestvovao je u Filokratovoj misiji 346. i od tada postao pristalica makedonske politike. Na njegovo zauzimanje 345. Timarh, koji se pripremao da ga napadne, bio je osuđen zbog nemorala. DEMOSTEN ga je optužio za izdaju, ali je 343. (str. 144) bio oslobođen optužbe. Na njegov podsticaj su 339, u Delfima, Amfiktioni izglasali sveti rat protiv Amfise, omogućavajući Filipu da posreduje u srednjoj Grčkoj. Posle Heroneje optužio je Ktesifona da je suprotno zakonu dodelio zlatan venac Demostenu, ali nije dobio petinu glasova i morao je da ode u izgnanstvo, u Malu Aziju (330). Osnovao je školu retorike na Rodosu i umro 314. (str. 346. i *sl. 171).*

ESOP.

Basnopisac iz prve polovine VI veka kome se pripisuju kratke pouke u prozi, koje su Grci veoma cenili još od V veka. Po predanju, bio je frigijski rob. Kasnije, kad ga je gospodar zbog njegove mudrosti i darovitosti oslobodio, mnogo je putovao. Građani Delfa su ga osudili na smrt i ubili, jer ih je razgnevio upoređujući ih sa štapovima koji plivaju.

EUBUL.

Atinski političar iz IV veka. Izvanredno vešt u novčanim poslovima, upravljao je nekoliko godina važnom blagajnom Teorika i imao odlučan uticaj na atinsku upravu i politiku oko 350. Kao pristalica mira sa Filipom, borio se protiv Demostenove politike (str. 142).

EUFRANOR.

Grčki slikar iz IV veka, koji se veoma pročuo po slikama bitaka *(Bitka kod Mantineje,* na kojoj je prikazao sukob konjice) i po tome što je ukrasio Zevsov trem u Atini *(Tesej, Narod i demokratija, Skupština dvanaest bogova).* Bio je i vajar (vidi SLIKARSTVO i str. 365).

EUFRONIJE.

Grnčar i slikar atičkih vaza s kraja VI i početka V veka. Pošto je sam naslikao veliki broj izvanredno rađenih vaza crvenofiguralnog stila, izgleda da je vodio jednu radionicu i upošljavao kod sebe mnoge slikare, među kojima je najznačajniji onaj koji je bio poznat pod imenom *Slikar Panetije* (vidi KERAMIKA i SLIKARSTVO).

EUGAMON.

Epski pesnik rodom iz Kirene. Sastavio je, oko 565, na dvoru kirenskog kralja Batosa II poemu *Telegonija,* koja je opisivala dalje Ulisove doživljaje, posle Odiseje, i njegovu tragičnu smrt: Odiseja je ubio njegov sin *Telegon,* koga mu je rodila Kirka i koji nije poznavao svoga oca (str. 325).

EUHESPERIDI.

Najzapadniji grčki grad u Africi, koji su osnovali Kirenjani u VI veku, na zapadnoj obali Kirenaike (danas Bengazi) (str. 87. i karta 6, str. 64).

EUKLID.

Atinski arhont eponim za godinu 403—402, kada je posle tiranije Tridesetorice demokratija bila ponovo uspostavljena (str. 130). Te iste godine Atinjani su napustili upotrebu atičke azbuke u zvaničnim natpisima i usvojili jonsku azbuku.

EUMEL.

Epski pesnik iz druge polovine VIII veka, rodom iz Korinta. Pripadao je moćnoj porodici Bakhijada. U poemi *Korinćanke* opevao je mitsko

poreklo svoga grada. Isto tako je, pored ostalih dela, za Mesenjane sastavio jednu himnu Apolonu (str. 61).

EUMOLPIDI.

Plemićka porodica iz Eleusine koja je davala *hijerofanta* (str. 244).

EUPALINOS.

Arhitekta i graditelj iz druge polovine VI veka. Rodom iz Megare, radio je na SAMOSU za Polikrata i probio tunel dug više od jednog kilometra da bi se grad snabdevao vodom (vidi VODOVODI i str. 84).

EUPATRIDI.

Naziv aristokratskih porodica Atike.

EUPOLIS.

Atinski pesnik komičar iz V veka, ARISTOFANOV savremenik, prijatelj i saradnik pre nego što mu je postao takmac. Napisao je između 429. i 412, kada je prerano umro, oko 15 komada, koji su svi izgubljeni. Osvajao je bogatstvom mašte, tananošću i satiričnim duhom (str. 332).

EURIMEDON.

Priobalna reka u Maloj Aziji, u Pamfiliji, kod koje je KIMON, 467, odneo odlučujuću pobedu nad Persijancima (str. 113).

EURIPID.

Atinski pesnik tragičar, sin malog trgovca i piljarice. Mislilo se da je rođen na sam dan bitke kod Salamine, u septembru 480. Učenik sofista ANAKSAGORE, PRODIKA i PROTAGORE, SOKRATOV prijatelj. Počeo je kao pisac pozorišnih komada 455. i napisao, kako se misli, 100 dela (92 tragedije i 8 satiričnih drama). Misli se da nije bio srećan u braku, na šta ukazuju izvesna ženomrzačka razmišljanja u njegovim delima. Pred kraj života napustio je Atinu i umro 406. u Peli, u Makedoniji, gde ga je primio kralj Arhelaj. Poznati su naslovi 74 komada od kojih je 18 sačuvano, među kojima *Alkesta* (438), *Medeja* (431), *Hipolit* (428), *Ifigenija na Tauridi* i *Ifigenija u Aulidi*. Napadan od strane pesnika komičara, a naročito od strane ARISTOFANA, pobedio je samo 5 puta u dramskim takmičenjima. Ali, posle smrti, njegova dela su doživela veliku slavu: bila su često izvođena, a podizani su mu i spomenici. Euripidov lik nam je poznat po nekoliko dobrih kopija (str. 330. i *sl. 160*).
Euripidove misli o ratu (str. 186).

EUTIMID.

Grnčar i slikar atinskih vaza, s kraja VI veka. Takmac EUFRONIJEV (jedna njegova vaza nosi natpis: *Nikada Eufronije nije napravio nešto slično!*) izvanredan je u prikazivanju dostojanstvenih ličnosti i otmenih stavova. On je jedan od velikih majstora stila crvenih figura (vidi KERAMIKA).

F

FALANGA.

(Str. 81).

FARNABAZ.

Persijski satrap u Maloj Aziji, krajem V i početkom IV veka (str. 127).

FARSALA.

Grad u Tesaliji, u čijoj je blizini nađena »orfička« zlatna pločica (str. 243).

FIDIJA.

Atinski vajar iz V veka, sin Harmidov. Plinije Stariji smatra da je Fidija bio na vrhuncu svojih uspeha u vreme 83. Olimpijskih igara (448—445): ovo verovatno odgovara završetku njegovog remek-dela, Zevsove statue u hramu u Olimpiji. Bio je učenik HAGELADASOV i verovatno je počeo da radi posle persijskih ratova. Atinsko zaveštanje u Delfima (Miltijad sa Atenom i Apolonom u pratnji heroja čija imena nose atička plemena), podignuto u spomen Maratonske bitke, moglo je da bude posvećeno pre 461, u vreme kada je KIMON, Miltijadov sin, vodio politiku Atine. Velika statua Atene u bronzi visoka 8 m, koja je podignuta na Akropolju i kasnije nazvana Atena *Promahos*, verovatno se pominje u jednom pisanom dokumentu iz 453—452. Po svoj prilici se Fidija negde između ovoga datuma i početka radova na Partenonu obreo u Olimpiji da bi izradio statuu Zevsa u hriselefantinskoj tehnici, namenjenu hramu koji je gradio LIBON i koji je baš tada bio završen. Skoro je pronađena vrlo skromna atička posuda velikog vajara koji je svojom rukom urezao natpis na postolju uz samu nogu: »Pri-

padam Fidiji« (*sl. 228*). Zatim ga je Perikle pozvao da rukovodi radovima koje je trebalo izvršiti na Akropolju u Atini. Fidija se naročito brinuo o vajarskim ukrasima na Partenonu, koji mu duguju svoje izuzetno jedinstvo u zamisli i načinu izvođenja (str. 216). U isto vreme je vajao i ogromnu statuu Atene *Partenos* (visoka 12 m), koja je bila završena 438. Od tada do početka peloponeskog rata Fidija je bio optužen da je proneverio sredstva koja su mu stavljena na raspolaganje za izradu statua; po Plutarhu, on je osuđen i umro je u zatvoru. Jedno atičko predanje, koje je verovatno imalo za cilj da sa Atine spere takvu ljagu nezahvalnosti prema velikom umetniku, govori da je on sam otišao u progonstvo i da se vratio u Elidu, gde je tek tada izvajao Zevsa Olimpijskog. Sem ove dve statue u hriselefantinskoj tehnici, koje poznajemo po podrobnim opisima Pausanijinim, po kopijama manje ili više vernim ali umanjenim (samo za Atenu Partenos) i po numizmatičkim dokumentima koji su nedovoljno tačni, sva ostala dela umetnikova, koja se spominju u tekstovima, vrlo slabo poznajemo. Pripisuju mu se sa velikom verovatnoćom *Apolon* (Kaselska kopija), jedna *Amazonka* (zvana »Matei«, u Vatikanu, koju su potvrdila nedavna otkrića u Tivoliju) i jedna *Atena* (tipa »Mediči«, u Luvru, o kojoj govori veći broj dokumenata). Stari su se kod Fidije divili ne samo besprekornom načinu rada, koji se ogledao podjednako dobro u izradi statua u bronzi i u spomenicima rađenim u hriselefantinskoj tehnici, u zlatarstvu kao i u slikarstvu (unutrašnjost Ateninog štita bila je ukrašena slikanom GIGANTOMAHIJOM), već isto tako i naročito plemenitosti njegovog nadahnuća: visoka predstava o božanstvu mu je pomogla, po onome što kaže Kvintilijan, »da obogati u neku ruku tradicionalnu religiju«. Odlučujući uticaj koji je imao na svoje savremenike i na celokupnu kasniju umetnost u mnogome se baš time objašnjava.

FIDON.
Kralj Argosa u VII veku, kome se, po predanju, pripisuje pronalazak novca (str. 92).

FILARH.
Konjički oficir u Atini (str. 164, 303).

FILIP II (Makedonski).
(Str. 141. i dalje).

Širenje Makedonije pod Filipom II, vidi kartu 15, str. 143).

FILOKRAT.
Atinski političar iz sredine IV veka, slavni pregovarač o miru koji nosi njegovo ime (str. 144).

FILOKSEN.
Pesnik poreklom sa Kitere, pisac ditiramba (kraj V i početak IV veka) (str. 329).

FILON.
Atički arhitekta iz IV veka, poreklom iz Eleusine. On je sagradio, počevši od 347, oružnicu ili *skeuoteku* u PIREJU (str. 180. i dalje).

FOKEJA.
Grčki grad u Joniji, na obali Male Azije, na severu od ušća reke Hermosa (str. 74. i karta 6, str. 64). Veoma je dugo bila vrlo napredna i kao takva je proširila svoje pomorske trgovačke veze od Crnog mora do Egipta (gde je učestvovala u kolonizaciji Naukratisa) i sve do zapadnog Sredozemlja gde je odigrala veoma važnu ulogu na obalama Španije, Galije i Korzike. Opsednutu od strane Persijanaca, građani su je napustili 545. Jedan deo je dopro do Marselja a drugi su se vratili i povinovali Kiru (str. 292). Bedemi Fokeje (str. 169).

FOKION.
Atinski strateg iz IV veka. Predvodio je veći broj vojnih poduhvata, počevši od 351, i naročito je važno što je nagnao Filipa da prekine opsedanje Bizanta, 340. (str. 145). Posle poraza kod Heroneje pokazao se kao pristalica sporazuma sa Makedonijom, smatrajući da Atina nije u stanju da joj se odupre. Uživao je veliki ugled kao pošten čovek, što je Plutarh zabeležio posvećujući mu jedan od svojih *Uporednih životopisa*.

FONTANE.
Javne fontane su bile glavni elemenat u životu jednog grada, jer privatne kuće nisu imale dovod vode (sem cisterni ili bunara). Voda se uzimala bilo iz cevi ugrađenih u nekom prirodnom ili veštačkom zidu, bilo iz bazena, koji su imali stepenasto dno ili su bili zatvoreni jednom ogradom u visini tla ispred koga se često nalazi popločani vestibil. Neke fontane su bile složenije, imale su rezervoare koji su služili i za taloženje vode (fontane *Glauke* i *Pirena* u Korintu),

okružene arhitekturalnom celinom (dvorane, fasade sa stubovima, najčešće jonskim, ili sa jednostavnim vratima, ukrašene skulpturama (lule za vodu, ponekad statue Nimfi ili Muza). Ali u klasično doba fontane su građevinski jednostavne i lake. »Prizori sa fontana« su vrlo česti na slikanim vazama.
Postojala je služba staranja o vodi, i obično je bila poverena jednom »nadgledniku« fontana koji se starao o njihovom održavanju i kažnjavao svaku zloupotrebu i zagađivanje. Snabdevanje fontana: vidi VODOVODI i str. 278.
Fontana sa devet lula u Atini (str. 85. i dalje).

FORMION.

Atinski strateg iz druge polovine V veka, čuven zbog svojih pomorskih pobeda kod Patrasa i Naupakta, 429. (str. 122).

FRATRIJA.

Jedan od slojeva helenskog društva unutar jednog grada (str. 214, 289).

FRINA.

Čuvena hetera iz IV veka. Bila je PRAKSITELOVA ljubavnica i poklonila je Delfima svoju sopstvenu statuu od zlata, koju je izradio ovaj vajar. Pošto je bila optužena pred Atinskim sudom zbog bezbožništva, branio ju je HIPERID, koji je upotrebio jedan patetičan obrt, iznenada je otkrivši i pokazavši svu njenu lepotu (vidi PRAKSITEL).

FRINIH.

1. Atinski pesnik tragičar, s početka V veka. Za njega se smatra da je prvi uveo u pozorište i ženske uloge (koje su inače igrali muškarci pod maskama). Nadahnuo se savremenim događajima, pišući *Zauzeće Mileta* (494) zbog čega je morao da plati kaznu jer je spominjao skorašnje nesreće, a isto tako i *Feničanke* (476), koje su Eshilu omogućile da napiše *Persijance* (str. 330).
2. Vođa stranke krajnjih oligarhista u Atini za vreme vlade Četiri stotine. Ubijen je 411, a njegov ubica je zatim dobio pravo građanstva (str. 287).

FRULA.

Ovim se imenom, mada ono ne odgovara sasvim, naziva *aulos*. To je u stvari bio instrumenat sa piskom, kao klarinet. Imao je obično dve valjkaste cevi povezane jednim podbradnikom koji je omogućivao da se oba otvora postave na usne. Rupe sa strane su omogućivale da se menja visina tona. Poznat još u prehelensko doba (vidi se još na kritskim spomenicima), *aulos* se upotrebljavao da bi se davao ritam kretanjima u grupi (trupa u pokretu, radnici, veslači), ali je zbog svojih zvučnih osobina služio i kao pratnja hora, naročito u pozorištu, gde je njegova izražajna vrednost bila čudesna. Virtuoze na aulosu (ili *aulete)* je publika naročito cenila, za njih su bila priređivana takmičenja (naročito na Pitijskim igrama). PINDAROVA XII *Pitijska oda* je napisana za jednog auleta pobednika (str. 326. i *sl. 127, 129, 155).*

G

GAMORI.

Naziv velikih zemljoposednika u SIRAKUSI (str. 81).

GELA.

Dorska kolonija koju su osnovali, početkom VII veka na južnoj obali Sicilije, Krićani i Rođani iz Lindosa (str. 73. i karta 6, str. 64); središte grada i većina svetilišta se nalazila na akropoli na istočnoj strani. Početkom V veka, tiranin Hipokrat je proširio svoju vlast na jedan deo istočne Sicilije. Posle njega su Gelon, a zatim njegova braća HIJERON i POLIZAL bili tirani u Geli (str. 86). Polisal je u to ime poklonio DELFIMA statuu vozara kola — Aurigu. Posle pada Deinomenida (466) u Geli je vladao umereni aristokratski režim: ESHIL se tu povukao i umro (456). Grad je popustio pod napadom Kartaginjana 405. (str. 133). Poslednjih godina vršena su veoma važna iskopavanja (naročito otkrivanje jednog bedema od sirove cigle) (str. 170. i *sl. 65).*

GELON.

Sin Deinomenov. Upravljao je konjicom Hipokrata, tiranina u GELI, koga je nasledio. Oženio se Demaretejom, ćerkom TERONA, agrigentskog tiranina, i postao tiranin u Sirakusi, 485. (str. 85). Pobedio je Kartaginjane kod Himere, 480. i umro 478. (str. 124).

GEOMORI.

Naziv velikih zemljoposednika na SAMOSU (str. 81).

GERUSIJA.

Savet staraca, naročito u Sparti (str. 304, 309).

GIGANTOMAHIJA.
Borba bogova i giganata, česta tema na ukrasima arhitektonskih spomenika i na vazama.

GILIP.
Spartanski vojskovođa, pobedio Atinjane kod SIRAKUSE, 413. (str. 126).

GIMNASIJA.
U početku namenjena vežbanju atleta, gimnasija je postepeno, sa razvojem pešadije i potrebom da se građani putem gimnastike obuče veštini ratovanja, postala i mesto gde su efebi vežbali. Najstarije poznate gimnasije su bile u Atini *Akademija* i *Likej*, čije se osnivanje pripisuje PISISTRATU i njegovim sinovima, a zatim gimnasija *Kinosarg*. Smešteni van grada, bili su to u stvari vrtovi sa drvećem i osvežavajućom vodom, gde su se nalazili, jedni kraj drugih, religiozni spomenici (žrtvenici, statue, svete odaje) i sportski tereni i sprave; pokrivene staze, česme kod kojih su se kupali sportisti, zgrade gde su se sportisti odmarali i ostavljali svoja odela i sprave. U klasično doba razvila se arhitektura gimnasije. Gimnasija u DELFIMA sagrađena je oko 330, na samom vrhuncu svoga razvoja; nalazi se na dvema terasama različite visine i ima: gore, predvorje dugačko 200 m, pored kojeg se nalazi jedna otvorena staza; i niže, česme za kupanje, jedan okrugao basen i jednu zgradu čije je peristilno dvorište sa bočnih strana okruženo novim zgradama. Krajem V veka gimnasija postaje kulturno žarište i u njemu sofisti i sam SOKRAT drže predavanja. Takva namena gimnasije postaje opšta: PLATON u Akademiji, Aristotel u Likeju, ANTISTEN u Kinosargu, najčuveniji su primeri. U IV veku gimnasije se uključuju u gradska naselja; za njih se brižljivo predviđa mesto u planovima novih gradova (str. 290).

GITION.
Luka u Lakoniji, 45 km južno od SPARTE, čiji je to bio jedini izlaz na more.

GORDION.
Grad u Anadoliji, na reci Sangariju, na oko 100 km zapadno od Ankare. Kao prestonica kraljevine Frigije u VIII veku, bio je razoren krajem VIII i početkom VII veka nadiranjem Kimeraca. Na tom mestu se vrše značajna iskopavanja (str. 95).

GORGIJA.
Sofista rođen u Leontiniju na Siciliji, početkom V veka, učenik EMPEDOKLA i TISIJE. Bio je poslat u Atinu kao izaslanik, 427, i tu postao veoma omiljen po svom učenju. Svojom *Raspravom o govorničkoj veštini* i svečanim govorima koje je sastavljao smatra se jednim od tvoraca retorike. PLATON je dao njegovo ime jednom svom dijalogu gde ga prikazuje u društvu sa SOKRATOM i njegovim učenicima (str. 234, 341).

GORTINA.
Grad na Kritu blizu Festosa, koji se pročuo pronalaskom jednog dugačkog natpisa, urezanog u kamenu u V veku. To nije bio kodeks u pravom smislu reči, već skup pravnih propisa koji su se odnosili na najraznovrsnije predmete kako građanskog tako i krivičnog prava (str. 313).

GRAD.
Definicija (str. 79. i dalje; 273. i dalje).
Opis (str. 278).
Pravo građanstva (str. 287).
Uprava (str. 292. i dalje).
— i verski život (str. 196. i dalje; 215. i dalje).

GRAMATIST.
(Str. 289).

GRAVIRANJE.
Grci su bili izvanredni u ovoj umetnosti, koju su nazivali *gliptikom*. Još su se Krićani a zatim Mikenci, podražavajući Orijentu, bavili rezbarenjem u tvrdim mineralima koji su im služili kao pečati. I u arhajsko i u klasično doba rezbari su izrađivali ljupka mala remek-dela, bušeći poludrago kamenje (karneol, sardonik, kalcedon, ahat, kvarc) pomoću malih svrdla čiji je vrh bio prevučen abrazivnim prahom. Istim umetnicima su davali da graviraju kalupe za novac. I u jednom i u drugom slučaju radio se negativ koji je trebalo da služi kao matrica bilo za otisak u vosku bilo za otisak novca *(sl. 213, 214* i *sl. u boji VII)*.

H

HABRIJA.
Atinski vojskovođa iz prve polovine IV veka (str. 136). Požnjeo je uspehe na moru kod Kiklada i na obalama Trakije 376—375. Umro je

na Hiosu, za vreme građanskog rata 357. Bio je u prijateljskim vezama sa Platonom.

HAGELADAS.

Argoski vajar s kraja VI i početka V veka. Izradio je više bronzanih statua za atlete pobednike i jednu zavetnu kompoziciju sa više statua (konji i zarobljenice) u DELFIMA za Tarantince (podnožje delimično očuvano). Radio je i statue bogova. Smatrali su ga učiteljem MIRONA, POLIKLETA i FIDIJE (vidi VAJARSTVO).

HALIKARNAS.

Grčka kolonija u Kariji, gde su se mešale dorske tradicije i jonski uticaji, otadžbina PANIASA i HERODOTA. Bio je pod persijskom vlašću i njime su dugo upravljali tirani. Tirani su ponekad bile i žene, kao Artemisija koja je sa persijskom mornaricom učestvovala u borbi kod Salamine. U IV veku Halikarnas je bio prestonica karijskih satrapa. Grob jednog od satrapa, MAUSOLA, bio je čuveni MAUZOLEJ (str. 142).

HALKIDIKA.

Poluostrvo na severu Grčke, sa svoja tri izdužena kraka: Palenom, Sitonijom i Aktejom. U VIII veku su je kolonizovali Eubejci (str. 69. i karta 6, str. 64).

HALKOTEKA.

Skladište predmeta od bronze (naročito oružja) koji su pripadali gradu i koji su bili čuvani na atinskom Akropolju u posebnoj zgradi između svetilišta Artemide Brauronije i Partenona (vidi crtež 22, str. 396).

HARMODIJE.

Jedan od tiranoubica. Po pričanju Tukidida (I, 20 i II, 53. i dalje), Hiparh se, zaljubljen u Harmodija (koji je svoju pažnju poklanjao Aristogitonu) osvetio tako što je oduzeo Harmodijevoj sestri ulogu kanefore koju je trebalo da igra u jednoj religioznoj svečanosti. Da bi se osvetio za ovu uvredu, Harmodije uz pomoć Aristogitona odluči da pobije PISISTRATIDE, što je dovelo do Hiparhovog ubistva i jačanja Hipijine tiranije. Već je Herodot (V, 55—56) oborio istorijsku zabludu, obično vrlo rasprostranjenu, prema kojoj su tiranoubice bili nosioci slobode, vođeni političkim idealom. Ovo tumačenje je bilo dato od samog početka od strane Klistena i Alkmeonida, kada su 510, uz pomoć Sparte, proterali Hipiju, a zatim odmah posle toga posvetili na Agori Harmodija (golobrad) i Aristogitona (s bradom), koje je izradio vajar Antenor (str. 87, 291).

HARMOSTI.

Upravnici koje je Sparta postavljala u grčkim gradovima posle 404. (str. 130).

HEFAISTEJON.

Hefestov hram o kome PAUSANIJA (I, 14, 6) kaže da nadvisuje agoru i kraljevski (Zevsov) trem. Vrlo je verovatno da se radi o hramu koji se danas obično naziva *Tesejon* i koji se još uvek nalazi na *Kolonu Agoraju* (pogrešno upućivanje dolazi verovatno otuda što su na nekim vajanim metopama predstavljeni podvizi Tesejevi) *(sl. 113)*. Okružen kolonadom dorskih stubova (6 stubova × 13), imao je jednu *celu* sa unutrašnjom kolonadom na dva sprata ispred koje se nalazilo predvorje i opistodom. Građenje hrama je verovatno počelo 449, baš pred samo građenje Partenona. U unutrašnjosti sa kultnom statuom Hefesta na istoj osnovi se nalazila i statua Atene. I jednu i drugu verovatno je radio Alkamen i izgleda da su vajane oko 421—415. Spoljni dorski friz je bio ukrašen vajarskim radovima (metope istočne fasade i četiri naizmenične metope na svakoj od dužih strana) a neprekidni friz jonskog tipa protezao se pod kolonadom iznad ulaznog predvorja (bitka uz prisustvo bogova) i ulaza u opistodom (kentauromahija). Pretvoren je kasnije u crkvu i danas je najbolje očuvani hram u Grčkoj (vidi ATINA i crtež 28, str. 418).

HEKATEJ.

Pisac i političar iz MILETA, koji je uzalud opominjao svoje sugrađane na opreznost za vreme ustanka u Joniji, početkom V veka. Prvi istoričar i geograf koji je pisao u prozi. Napisao je četiri knjige *Genealogija*, i *Periegesu* u dve knjige, jednu za Evropu, a drugu za Aziju. Veoma je bio čitan sve do helenističkog doba (str. 334).

HEKATOMBA.

Prinošenje velikog broja žrtava (str. 211).

HELANODICI.

Doslovno »grčke sudije«. Sudije prilikom nekih nadmetanja (str. 232).

HELIEJA.

Narodni sud Atine, koji je osnovao SOLON (str. 93): 6.000 sudija (*heliasta*) koji polažu zakletvu

i koje arhonti svake godine biraju žrebom između predloženih atinskih stanovnika starijih od 30 godina. Oni su podeljeni u deset grupa po 500 članova, sa 1.000 zamenika. Heliasti polažu zakletvu i dobijaju svakog dana platu od tri obola (dva u Periklovo doba). Za vreme nekog suđenja žrebom se biraju sudije koje će zasedati, a čiji se broj menja prema važnosti predmeta; predsedava im istražni sudija. Najpre glasanjem odlučuju o krivici optuženog. Svaki sudija raspolaže sa dva glasačka tantuza, od kojih onaj koji oslobađa optuženog preko sredine ima ispupčenu stabljiku, a onaj koji ga osuđuje izdubljenu stabljiku. Postoje isto tako i dve urne, jedna u koju se bacaju važeći glasovi i druga, u koju se ubacuju nepotrebni tantuzi. Zatim sudije određuju kaznu: ako zakonom nije predviđena kazna za dati prestup, onda tužilac i odbrana predlažu svaki po jednu, a sud se izjašnjava u prilog neke od njih. Presuda heliasta se ne može oboriti. Uporedi: Aristotel, *Atinski ustav*, 63. i dalje.

HELOTI.

Ime jedne posebne kategorije robova u Sparti (str. 285, 309).

HERAKLIT.

Filosof s kraja VI i početka V veka, rođen u Efesu. Njegova filosofija, pisana u prozi, nadahnula ga je da stvori čuvene izreke kao: »Nije moguće stupiti dva puta u istu reku« i »Rat je majka svih stvari« (str. 149, 341).

HERMES.

Ovaj bog je tradicionalno predstavljen u obliku četvrtastog stupca na čijem se vrhu nalazila Hermesova glava, obično s bradom. U visini ramena nalazila su se dva klina u obliku dve izbočine koje su služile da se o njih obese venci. Obeležje pola je bilo izvajano na prednjoj strani stupca (crtež 26, str. 415). Misli se da su ovaj način predstavljanja Hermesa u obliku stupca izmislili Atinjani i da se naročito pripisuje Hiparhu, PISISTRATOVOM sinu. Ovi stupci su bili veoma rasprostranjeni u Atini. Alkamen je izvajao jedan ovakav stubac, vrlo poznat, za PROPILEJE na AKROPOLJU. Unakaženje ovih Hermesovih figura 415, izazvalo je veliko ogorčenje (str. 126). Kasnije je ušlo u običaj da se na tim stupcima ne vaja samo

26. HERMA

Kopija iz rimskog doba (Muzej u Kireni), nadahnuta čuvenom Alkamenovom hermom.

Hermesova glava, već niz božanskih likova ili kopije poznatih statua (vidi *sl. 225)* ili portreta od kojih su zadržavali samo glavu: ovaj je običaj bio veoma rasprostranjen u rimsko doba (vidi *sl. 41, 43, 49, 163)*, kada su se vajale dvostruke herme (vidi *sl. 161, 162)*.

HERODOT.

Rođen u Halikarnasu oko 490—480, budući istoričar koji je pripadao uglednoj porodici i borio se protiv tiranina Ligdamisa, sina Artemisinog. Herodotovog ujaka, pesnika PANIJASISA, tiranin je pogubio. Herodot je izbegao verovatno na SAMOS. Putovao je veoma mnogo, obišao je Grčku, Persijsko carstvo (Siriju, Mesopotamiju, Egipat, Joniju), Crno more, Trakiju, Makedoniju i Kirenu. O hronologiji ovih putovanja

se još raspravlja. Dugo je boravio u Atini, gde se upoznao sa PERIKLOM i SOFOKLOM, koji mu je posvetio jednu pesmu. Atinski građani su mu ukazali počasti posle njegovih javnih beseda. Herodot je zatim na PERIKLOV nagovor otišao u TURIJE, grad osnovan 443. u južnoj Italiji, i postao je njegov građanin (str. 61, 119), odakle je putovao u zapadne grčke kolonije. Umro je posle početka peloponeskog rata, ali se ne zna tačan datum njegove smrti. Njegova bista se nalazi na rimskim kopijama zajedno sa Tukididovom (str. 335. i *sl. 161).*
— i strana božanstva (str. 264).
— i verski život (str. 193).

HEROJ.
(Str. 241, 263).

HERONEJA.
Bitka kod Heroneje (str. 146. i karta 16, str. 147).

HESIOD.
Pesnik s kraja VII veka, poreklom iz Askre u Beotiji, u koju je njegov otac došao iz Kima u Eolidi, gde je bez uspeha pokušavao da se bavi pomorskom trgovinom. U selu je vodio život sitnog zemljoradnika, dok se uporedo bavio poezijom na sebi svojstven način. Najduži mu je put bio odlazak u Halkis na Eubeji, da bi učestvovao na pesničkom takmičenju na kome je i pobedio. Osim *Teogonije* i *Poslova i dana,* pripisuju mu se mnogobrojne pesme koje su aleksandrijski a zatim i noviji kritičari smatrali već apokrifima (str. 60. i dalje). Hesiodov značaj po grčku religiju (str. 199. i dalje).

HETERIJE.
1. Svetovne i verske zajednice u nekim dorskim gradovima (str. 291).
2. Tajna aristokratska društva u Atini (str. 294). Njihova politička uloga u prevratu od 411. (str. 127).

HIJEROFANT.
Sveštenik u Eleusini, izabiran iz porodice Eumolpida. Njegovo ime znači »onaj koji otkriva svete stvari« (str. 244).

HIJEROGAMIJA.
Verski obred čije ime znači »sveto venčanje« (str. 244).

HIJEROMNEMONI.
Predstavnici amfiktionskih naroda u Savetu Amfiktionije u Delfima (str. 318).

HIJERON.
1. Drugi sin Deinomenov. Nasledio je svoga brata GELONA isprva kao tiranin u GELI a zatim kao tiranin u SIRAKUSI 478. (str. 87). Potukao je Etrurce na moru 474. kod Kume (str. 124). Smrću TERONA iz Agrigenta 472. postaje gospodar cele Sicilije. Osnovao je grad Etnu. Pobeđivao je u mnogim trkama dvokolica na Igrama, koje su zatim opevali SIMONID, BAKHILID i PINDAR. Pozvao je ESHILA na svoj dvor. Umro je 466.
2. Atički grnčar koji je potpisao mnoge vaze sa crvenim figurama u prvoj četvrtini V veka. Slikar Makron mu je ukrašavao vaze prizorima iz porodičnog života i dionisijskim prizorima, punim lakoće i otmenosti (vidi KERAMIKA).

HIMERA.
Grad koji su osnovali sredinom VII veka na zapadu Sicilije (str. 73. i karta 6, str. 64) Halkiđani iz Zankla i sirakuski izgnanici. Obratio se za pomoć TERONU iz Agrigenta i GELONU protiv Kartaginjana, koji su bili potučeni pod njegovim zidinama, 480. Grad je razrušila Kartagina, 408. (str. 133).

HIPARH.
Zapovednik konjice u Atini (str. 164).

HIPERBOL.
Atinski političar, prognan 417. (str. 124).

HIPERID.
Atinski govornik iz IV veka. Učenik ISOKRATOV, a možda i PLATONOV. Ušao je u politički život 360. tvrdeći za jedan sudski postupak da je nezakonit. Čovek slobodnih nazora, zna se da je pred Areopagom branio heteru FRINU, optuženu za bezbožništvo. U politici je aktivno učestvovao u borbi protiv Filipa. Kasnije je optužio Demostena za dosluh sa Harpalom (324). Posle neuspele pobune protiv Makedonaca do koje je došlo nakon Aleksandrove smrti, on je uhvaćen i pogubljen (322) (str. 346).

HIPODAM.
Miletski urbanista i arhitekta iz V veka. Učestvovao je u obnovi MILETA posle 470. (vidi crtež 19, str. 279), a zatim je došao u Atinu gde je

oko 475. izradio plan Pireja; verovatno je učestvovao i u osnivanju Turija 443. Napisao je i raspravu o idealnom uređenju gradova. Njegovo ime je ostalo vezano za ortogonalne i funkcionalne planove gradova, za koje je doprineo da se raširc po Grčkoj (str. 278).

HIPOKRAT.

Lekar rođen na Kosu, u lekarskoj porodici koja je tvrdila da vodi poreklo od Asklepija. Njegova delatnost se bila naročito razvila u poslednjoj trećini V veka. Putovao je veoma mnogo i umro u Tesaliji. Zbirka hipokratskih spisa obuhvata u stvari vrlo malo dela koja mu se mogu pouzdano pripisati (str. 341).

HIPONAKS.

Pesnik poreklom iz Efesa, pisac satiričnih pesama iz sredine VI veka (str. 328).

HLAMIDA.

(Vidi ODEVANJE i str. 162).

HOLOKAUST.

Potpuno spaljivanje žrtve (str. 212).

HOMER.

(Str. 56. i dalje i 321. i dalje i *sl. 153)*.

HOPLIT.

Teško naoružani vojnik u pešadiji (str. 81).
Njegovo naoružanje (str. 151. i dalje i *sl. 48, 52, 53, 68, 69)*.

HOR.

Grupa pevača i igrača *(horeuti)* kojima su se, ukoliko je bilo potrebno, pridruživali i glumci.
Horski lirizam (str. 326).
Tragički hor (str. 330).

HOREGIJA.

Jedna od najvažnijih atičkih LITURGIJA. Sastojala se u podmirivanju troškova hora koji je trebalo da javno nastupa prilikom neke svečanosti. Horeg mora da plaća horeute, njihovog učitelja (koji je često istovremeno i tvorac teksta, pocme, tragedije ili komedije, i muzike), jednog ili više muzičara i, ako je potrebno, kostime i dekor. Kako se obično mnogo horega koji predstavljaju razna plemena bore za tu skupu čast, samoljublje građanina kome ona treba da pripadne igra u tome takmičenju veoma važnu ulogu. U slučaju uspeha horeg dobija nagradu. (često je to bio tronožac) i ukazuju mu se razne počasti. On rado proslavlja svoj uspeh prinoseći neku žrtvu (horegijski spomenik). Ulica Tronožaca, u Atini, dobila je ime po zavetnim tronošcima koji su je oivičavali i koji su se nalazili na komemorativnim spomenicima. Ove su spomenike podizali horezi, kao npr. spomenik Lisikratu (iz 334. pre n. e.); on stoji još uvek, mada je tronožac sa njega nestao (str. 303).

HRAM.

Prebivalište bogova. Potiče od *megarona:* njegov sastavni deo je velika dvorana sa predvorjem koje nose dva stuba smeštena između produženja bočnih zidova *(anta)*. U klasično doba plan obično sadrži jedno predvorje *(pronaos)*, ima jednu pripratu obično otvorenu ka istoku, jednu prostoriju ili celu u kojoj se nalazi statua božanstva, zatim zabatno predvorje *(opistodom)*, gde se čuvaju blago riznice i žrtveni pokloni. Hram je ponekad okružen jednom neprekidnom kolonadom: onda se zove *peripter*. Ali fasada može imati samo dva stuba između anta; ili prednji trem *(prostil)*, ili trem na obe fasade *(amfiprostil)*. Cela zgrada leži na temeljima iznad kojih se nalazi nivelisan kameni sloj, a na njemu zid temelja koji obično ima tri stepenika, od kojih poslednji, *stilobat*, nosi kolonadu. Pristup ponekad olakšava jedan uzdignuti prilaz. Stubovi katkad nose venac sa kruništem na koji se oslanjaju krajevi građevine, koju, u krajnjem slučaju, nosi i jedna unutrašnja kolonada u *celi*, obično sa dva sprata; lep primer takvog hrama pruža unutrašnjost Hefaistejona, Pseudo-Tesejona (crtež 28, str. 418).
Base *(sl. 172)*.
Delfi (str. 255. i *sl. 101)*.
Olimpija *(sl. 99, 100)*.
Partenon (crtež 27, str. 418. i *sl. 177, 180)*.
Pestum *(sl. 175, 176, 215)*.
Segesta *(sl. 178)*.
Vidi REDOVI U ARHITEKTURI.

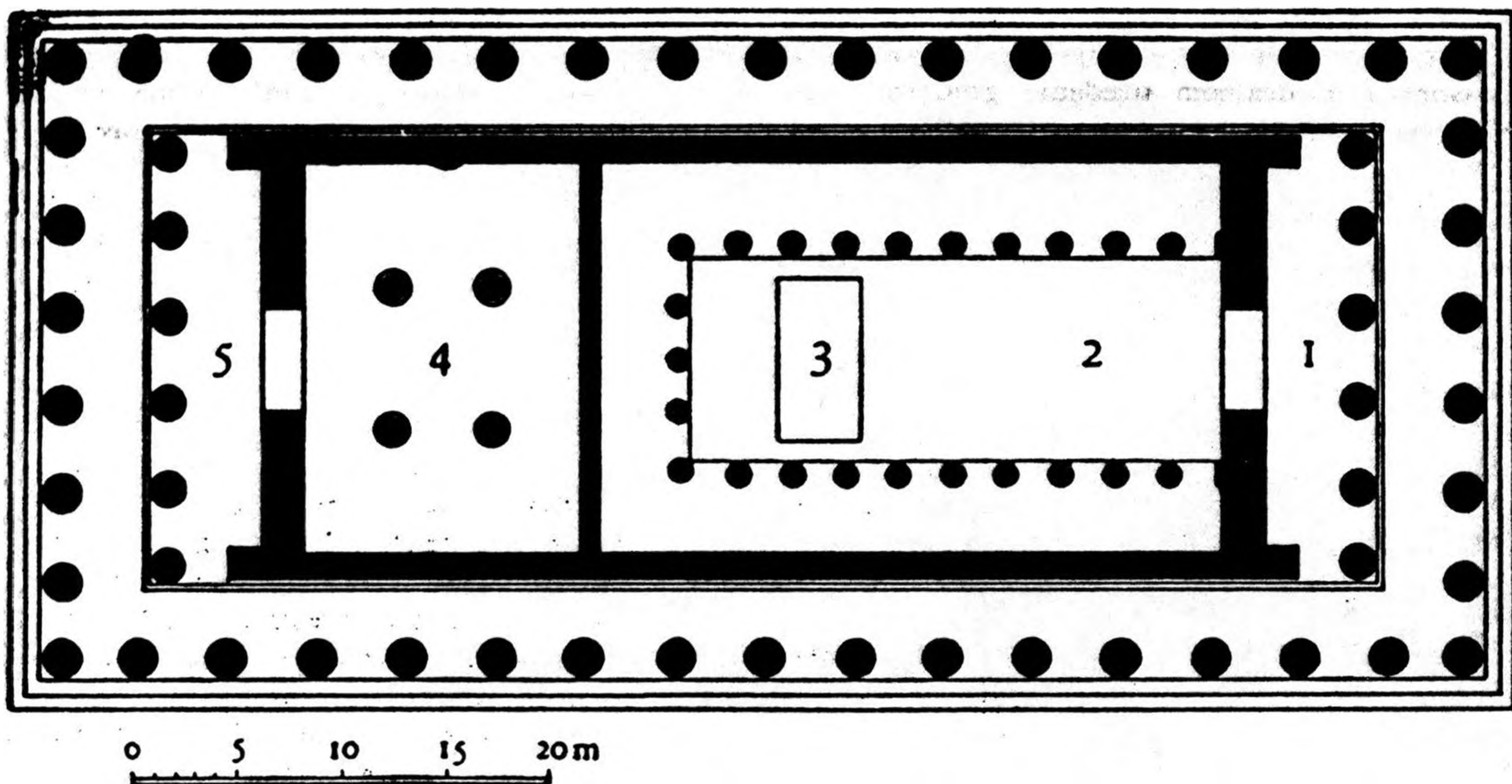
HRISELEFANTINSKA TEHNIKA.

Opis tehnike (str. 360).

I

IBIK.

Lirski pesnik, rođen u Regionu u prvoj polovini VI veka. Dugo je boravio na SAMOSU, na POLIKRATOVOM dvoru (str. 85, 328).

27. *PARTENON*
1. Ulazni trem, ili pronaos. — 2. Glavna dvorana, ili cela. — 3. Postolje statue Atene Partenos. — 4. Dvorana sa četiri stuba (ili Partenon u pravom smislu reči). — 5. Izlazni trem, ili opistodom.

IFIKRAT.

Atinski vojskovođa koji se istakao u više mahova u toku prve polovine IV veka (str. 136, 165). Sa uspehom je koristio *peltaste* (str. 132).

IGRE (panhelenske).

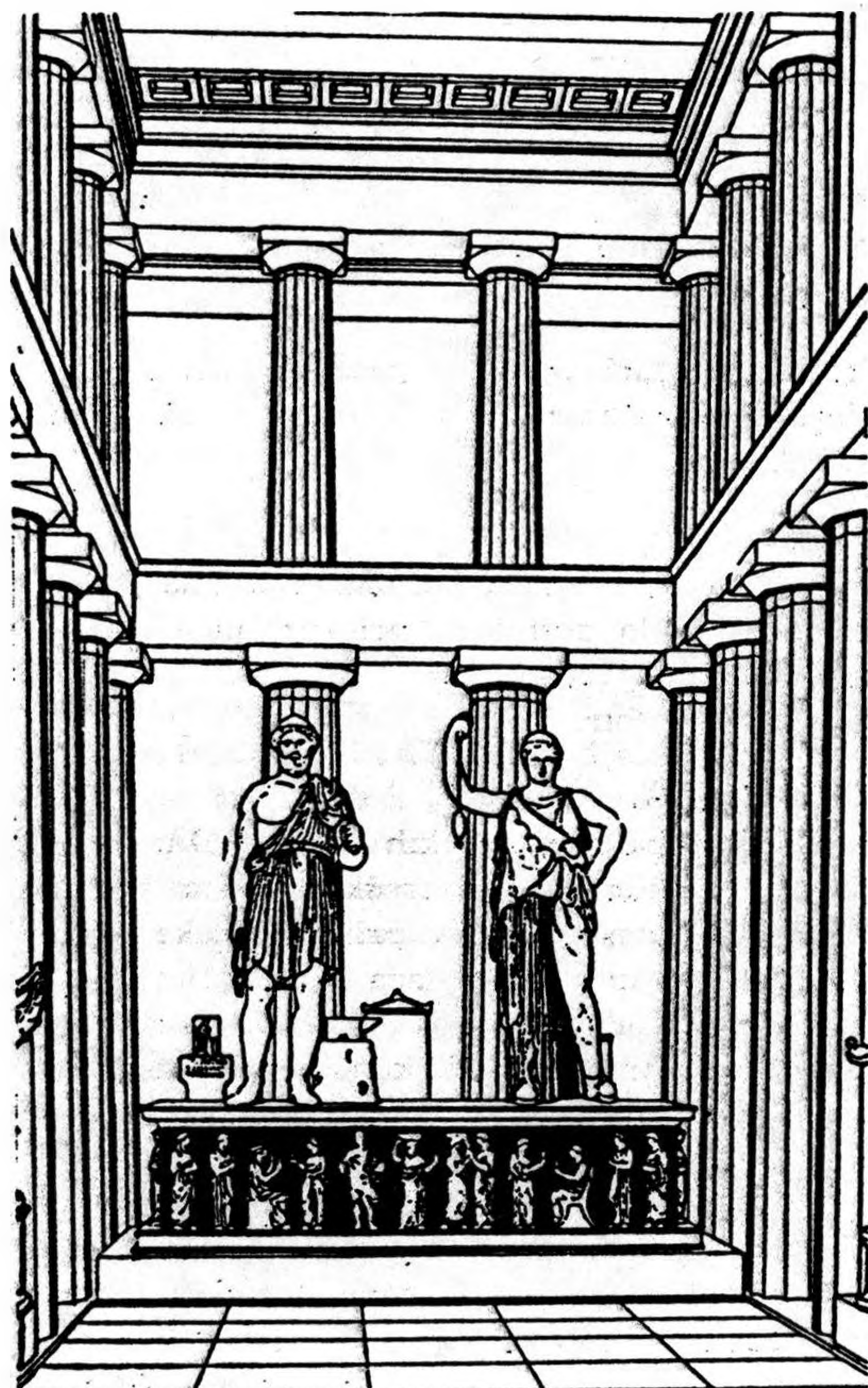
(Vidi TAKMIČENJA).

IKTIN.

Arhitekta s kraja V veka, možda Atinjanin. Tvorac Partenona (447—438), sa KALIKRATOM i FIDIJOM, i *Telesteriona* u Eleusini. Pripisuje mu se, ali verovatno pogrešno, hram Apolona Epikurskog u Basama (Figalija) (str. 353. i vidi ATINSKI AKROPOLJ).
Hram u Basama *(sl. 172).*

ISOKRAT.

Atinski govornik, rođen 436. Otac mu je bio proizvođač frula. Bio je učenik PRODIKA, SOKRATA i GORGIJE. Izgubivši baštinu, postao je

28. UNUTRAŠNJOST HEFAISTEJONA

logograf da bi se izdržavao; udaljen sa političke pozornice zbog svoje stidljivosti i slabosti svoga glasa, osnovao je 393. besedničku školu čiji mu je uspeh omogućio da se ponovo obogati. Naročito je sastavljao svečane govore, stilski veoma doterane, u kojima je iznosio svoja politička shvatanja: *Panegirik* (380), *Panatenaik* (339). U *Antidosisu*, prividnoj razmeni dobara, razvijao je u vidu lične apologije svoje ideje o vaspitanju, besedništvu i filosofiji. Umro je 338. (str. 345).
— i NAJAMNICI (str. 190).

J

JASON.
Tiranin iz Feresa u Tesaliji. Ubijen je 370, pošto je u severnoj Grčkoj nekoliko godina igrao važnu ulogu (str. 137).

JONCI.
Seoba Jonaca (str. 45. i dalje).
Dijalekti (str. 48. i dalje i karta 5, str. 47).

JONSKI RED.
(Vidi REDOVI U ARHITEKTURI i str. 49. i *sl. 217, 218*).

K

KABIRI.
Vidi SAMOTRAKA.

KADMEJA.
Tebanska tvrđava, nazvana po junaku Kadmu, mitskom osnivaču grada (str. 136).

KALAMIS.
Vajar iz prve polovine V veka, rodom iz Beotije ili možda iz Atike. Izgrađivao je u Atini, Tebi i drugim gradovima obredne statue u slonovači i zlatu, i žrtvenike od mermera i bronze. Veoma su bili cenjeni njegovi konji predstavljeni u kompozicijama pobedničkih dvokolica. Antička umetnička kritika je hvalila draž i istančanost njegovih dela, ali ne raspolažemo ni jednim primerkom za koji bi se sa pouzdanošću moglo reći da predstavlja neko njegovo delo.

KALAURIJA.
Argolidsko ostrvo u Saronskom zalivu. Na njemu se nalazilo Posejdonovo svetilište, središte Amfiktionije, koja je u arhajsko doba neko vreme okupljala gradove Argolide, Atinu, Eginu i Orhomen u Beotiji. Vrlo malo se zna o tom savezu koji je veoma rano iščezao. U Kalaurijskom svetilištu otrovao se DEMOSTEN, 322, bežeći pred makedonskim vojnicima.

KALENDAR.
Različit prema gradovima (str. 314). U Atini godina je imala 12 mesečevih meseci: 6 *mladih* meseci (29 dana), 6 *punih* meseci (30 dana), a ponekad jedan dopunski mesec od 30 dana, da bi se uspostavio sklad sa sunčanom godinom (postojali su u te svrhe razni sistemi: ciklus od 8 godina sa tri produžene godine, ciklus od 19 godina sa sedam produženih godina (stvorio ga je u V veku Meton). Atinski meseci su se zvali (približno od jula do juna): *Hekatombajon, Metageitnion, Boedromion, Pianepsion, Maimakterion, Posideon, Gamelion, Antesterion, Elafebolion, Munikion, Targelion, Skiroforion;* dopunski mesec između Posideona i Gameliona bi se zvao Posideon II. Svaki mesec je bio podeljen u tri perioda od po deset dana (samo poslednji period u *mladim* mesecima imao je devet dana). Godine su se razlikovale po imenu arhonta *eponima,* koje se nalazilo u zaglavlju zvaničnih tekstova.

KALIJA.
Bogati Atinjanin iz porodice Kerika, zet KIMONOV, čiju je sestru Elpiniku uzeo za ženu. Predvodio je u Susi atinsko izaslanstvo koje je sa Velikim kraljem zaključilo takozvani Kalijin mir (449—448) (str. 118).

KALIKRAT.
Atinski arhitekta iz V veka, radio zajedno sa IKTINOM na Partenonu i izradio nacrte za hram Atene Nike.

KALIMAH.
1. Atinski polemarh, poginuo boreći se na Maratonu. U Atini se čuva figura jedne *Pobede* u mermeru kao posmrtni zavetni dar ovom vojskovođi, sa posvetnim epigramom urezanim na stubu na kome se nalazila (str. 102).
2. Atinski vajar i zlatar, s kraja V veka. Njegovu umetnost su smatrali izvanredno istančanom. Izradio je za Erehtejon jednu veliku zlatnu svetiljku iz koje je dim izlazio kroz šuplje deblo bronzane palme što je služila kao dimnjak. Vitruvije mu pripisuje pronalazak korintskog kapitela.

KALISTRAT.

Atinski političar iz prve polovine IV veka (str. 136). Organizovao je Drugi atinski pomorski savez (377), zalagao se za sporazum sa Spartom i Persijom, ali je bio osuđen na smrt 362—361. i pobegao u Makedoniju kralju Perdiki kome je pomogao da sredi novčane prilike. Kad se kao pokorni molilac vratio u Atinu, ipak je bio pogubljen po prethodnoj presudi. Bio je dobar govornik, vešt državnik i odličan stručnjak za novčano poslovanje.

KANAH.

Vajar iz Sikiona, radio krajem VI i početkom V veka. Njegovo remek-delo, Apolona Filezijskog iz Mileta (str. 365), Darije je odneo kao ratni plen 494. Radio je i statue u zlatu i slonovoj kosti, u drvetu, ali naročito u bronzi. Njegova umetnost, koja nam je nedovoljno poznata, smatra se još uvek arhajskom.

KANEFORE.

Devojke koje su nosile korpe u svečanim povorkama (str. 216. i *sl. 92)*.

KARNEJSKE SVEČANOSTI.

Praznici koji su se proslavljali u Sparti i u nekim dorskim gradovima (str. 227, 231).

KEFISODOT.

Atinski vajar iz prve polovine IV veka, otac vajara Praksitela. Izradio je jednu statuu boginje mira *(Eirene)* sa detetom *Plutonom* (Bogatstvo) na rukama. Statua je bila postavljena na agori oko 375—370, a poznata je po vrlo dobrim kopijama.

KENTAUROMAHIJA.

Borba Kentaura i Lapita, česta tema slikanih i vajanih ukrasa: zapadni zabat Zevsovog hrama u Olimpiji, južni dorski friz Partenona, unutrašnji jonski friz hrama u Basama, mnogobrojne slike na vazama itd.

KERAMIKA.

Zanatska izrada slikane keramike bila je veoma značajna u Grčkoj još u mikensko doba (str. 35. i *sl. 14, 15* i *sl. u boji I)*. Ona je dala svoje ime geometrijskoj epohi (str. 50. i dalje i *sl. 23 do 29)*. U arhajsko doba su cvetale radionice u Korintu *(sl. 32, 70)* u Joniji *(sl. 31)* i u Lakoniji *(sl. u boji II)*, dok se atička tradicija održavala kroz protoatičku keramiku (str. 92). U VI veku atinski grnčari potvrđuju svoje stilske odlike i izvanrednu tehniku (str. 359. i dalje). Prvi potpisi grnčara Sofila, KLITIJE i ERGOTIMA (tvorca čuvene *vaze Fransoa*, oko 570—560) pojavljuju se u doba stila crnih figura. Umetnost stila crnih figura cveta između 550. i 530. sa EKSEKIJOM *(sl. 74)*, AMASISOM *(sl. 96)* i Nikostenom *(sl. 73)*. Od tada je atička keramika bez takmaca (str. 92). Pronalazak stila *crvenih figura*, čiji je tvorac ANDOKID, oko 530, daje joj novi polet. EUFRONIJE i EUTIMID krajem VI veka *(sl. 127)*, Brigos, Makron, DURIS *(sl. 48, 128, 129)*, početkom V veka (pre 480) i mnogi bezimeni, izvanredno obdareni slikari rade najlepše vaze *strogog stila*. Posle 480, pojavljuje se slobodni stil koji i pored još uvek izvanrednih svojstava crteža (slikar PENTESILEJE, *sl. 72*, slikar Niobida), nosi u sebi izvesnu nedoteranost. Uticaj velikog slikarstva (POLIGNOT) se odrazio na nekim vazama, ali u celini izrada je manje brižljiva. U FIDIJINO doba (oko 450—430) uticaj klasičnog vajarstva se ogleda kod većeg broja slikara (slikar Ahila, *sl. 69*, pogrebni lekiti sa belom osnovom, *sl. 108, 109, 110* i *sl. u boji IV)*, dok se krajem veka pojavljuje težnja ka izveštačenoj gizdavosti u crtežu kao i u temama (slikar MEIDIJA). Početkom IV veka pad je osetan. Atička keramika je zablistala opet tokom jednog kratkotrajnog perioda između 370. i 340, sa vazama u stilu Kerča (str. 72). Zatim stil crvenih figura iščezava potpuno. Tokom IV veka razvila se keramika u južnoj Italiji (Apulija, Lukanija) po ugledu na atičku keramiku i dala nekoliko lepih vaza (kao što su vaze grnčara Asteasa i Pitona, koji su radili u Posidoniji-Pestumu). Glavni oblici vaza: krater, *sl. 15, 197, 198;* pehar, *sl. 72, 199;* krčag za vino, *sl. 24, 27, 31, 32, 195* i *sl. u boji I, III, V;* lekit, *sl. u boji IV;* riton, *sl. 201;* amfora, *sl. 23, 125, 150, 166;* skifos, *sl. 200.*

KIBELA.

Veliko azijsko božanstvo koje su zvali i Majkom bogova, čiji je kult uveden u Grčkoj krajem arhajskog doba. U Atini je njen hram *Metroon*, koji se nalazio na agori kraj *Buleuteriona*, služio kao arhivsko skladište. Kultna statua u hramu delo je Agorakritovo.

KILON.

Mladi atinski plemić koji je, 632, pokušao da se dočepa tiranije uz pomoć vojske iz MEGARE. Posle poraza je uspeo da pobegne ali su njegovi

saučesnici, moleći za utočište pred žrtvenikom Atene, bili pogubljeni. Sećanje na to svetogrđe dugo je pritiskalo porodicu ALKMEONIDA, na kojoj je ležala odgovornost za učinjeno delo (str. 92).

KIMON.

1. Atinski političar i vojskovođa, sin Miltijada i jedne tračanske kneginje. Posle tegobne mladosti on uspeva da u Atini, uz pomoć svog bogatog zeta Kalije, uspostavi svoj društveni položaj. U 479. postaje strateg, kao Aristidov saveznik protiv TEMISTOKLA. Upravlja mnogim pohodima na Trakiju, Bizant, Skiros, odakle donosi Tesejeve posmrtne ostatke. Aristidovom smrću i Temistoklovim izgnanstvom ostaje jedini usmerivač atinske politike. Pobeđuje persijsku flotu kod Eurimedona (468). U Atini uređuje Agoru i obnavlja južni zid Akropolja. U 463. ugušuje pobunu na Tasosu. Pošto je bio na strani Sparte za vreme mesenske bune 462, prognan je ostrakizmom 461, da bi 457, na traženje Perikla, bio vraćen. U 450. upravlja pomorskim bitkama protiv Persije i umire 449, pri opsadi Kitiona na Kipru (str. 113. i dalje).
2. Sirakuski graver medalja s kraja V veka (str. 365).

KIPAR.

Ovo veliko ostrvo istočnog Sredozemlja imalo je dosta rano, još u IV milenijumu, veoma originalnu praistorijsku civilizaciju koja je kasnije bila pod uticajem Male Azije, a zatim Sirije i Palestine. Veze sa grčkom civilizacijom počinju u XIV i XIII veku, kao što o tome svedoče mnoge mikenske vaze otkrivene u kiparskim nekropolama. Pod imenom Alasija, ostrvo je dugo bilo pod vlašću egipatskog Novog carstva. Ono je tada igralo veoma značajnu ulogu kao tranzitno mesto između egejskog i azijskog sveta. Kiparski grad Enkomi okrenut je prema sirijskom tržištu Ugaritu (Ras-Šamra), gde su Kiprani i Egejci bili stalno nastanjeni (karta 2, str. 27). Početkom XII veka dolazak ahajskih naseljenika podudara se sa legendama o povratku iz trojanskog rata (Teukrovo osnivanje Kiparske Salamine); vek kasnije nov talas Ahajaca došao je iz Grčke posle dorskih osvajanja. Kiparska civilizacija je izrazito helenska sve do VIII veka, kada su se Feničani naselili u jugoistočnom delu ostrva. Već tada su se na Kipru nalazili, naporedo, feničanski (Amatont, Kition) i grčki gradovi (Salamina, Kurion, Pafos, Marion, Soles, Kerinija). Potčinjeno Asiriji u drugoj polovini VII veka, ostrvo je, posle 569, palo u ruke faraona Amasisa, da bi kasnije prešlo pod vlast persijskog Velikog kralja. Ono je bilo podeljeno na više kraljevstava, većinom grčkih, koja su sačuvala samostalnost pod uslovom da plaćaju danak (str. 79). Kralj Salamine je uvukao i druge gradove (sem Amatonta) u jonski ustanak, ali su Persijanci ponovo, 497, uspostavili vlast nad ostrvom. Tokom V veka atinska mornarica je često ratovala u kiparskim vodama ne uspevši da ostrvo konačno oslobodi (smrt KIMONOVA pod zidovima Kitiona 449) (str. 118). U 411. Evagora I postaje kralj Salamine i pokušava tokom svoje duge vladavine (umro je 374—373) da ujedini pod svojom vlašću celo ostrvo, oslobađajući ga persijske vlasti. I pored povremene podrške Atine, on je pretrpeo neuspeh (str. 132). Nov pokušaj ostvarenja nezavisnosti nije imao ništa srećniji ishod (351—344). Tek pod Aleksandrom su kiparski Grci postali slobodni. Kiparski helenizam zauzima posebno mesto u grčkoj civilizaciji. Kiparsku keramiku karakterišu i po obliku i po ukrasu originalne težnje, naročito u mikensko, geometrijsko i arhajsko doba (*sl. 14, 15).* Vajarstvo, uglavnom u tamošnjem krečnjaku i u terakoti, pretrpelo je uticaj Azije, Egipta, a zatim i Jonije pre nego što mu je svoje obeležje dala klasična, prvenstveno atinska umetnost. Sistem pisma koje je izvedeno iz linearnog pisma B (veza je, međutim, u pojedinostima nejasna), zadržao se sve do III veka: ovo *kiparsko pismo* bilo je veoma poznato i služilo je, uporedo sa azbučnim pismom, za transkripciju tamošnjeg grčkog dijalekta kao i jednog još uvek nepoznatog jezika koji se zove *eteokiparski.* Za *Kiparske pesme* vidi str. 324.

KIPSELOS.

Korintski tiranin, osnivač dinastije Kipselida 657, vladao oko 30 godina. Pokazao je svoje ogromno bogatstvo posvećujući jednu riznicu Delfima i prinoseći bogate žrtve u Olimpiji. Nasledio ga je sin PERIADAR (str. 84. i dalje).

KIRENA.

Grčki grad u Libiji, osnovan 631. (str. 66, 86). Dočekao je veliki procvat pod dinastijom osam kraljeva Batijada koji su naizmenično nosili ime Batosa i Arkesilasa. Tri poslednja kralja od 525. do 440. približno vladala su kao grčki tirani. Zauzeli su celu Kirenaiku u kojoj su Kire-

njani osnovali gradove Barkeju, Euhesperide i Taukeiru. Živa trgovina koja je počivala na izvozu poljoprivrednih proizvoda (žito, drvo i jedna tamošnja biljka, *silfion, sl. 131)* vođena je sa Grčkom i naročito Atinom. Posle pada monarhije, oko 440, Kirenom su vladali predstavnici velikih porodica, a povremeno je dolazilo i do borbi među strankama. Bio je poznat i po kovanju novca (zlatnog i srebrnog).
Grad se nalazi na 600 m nadmorske visine, na rubu jedne visoravni. Luka je udaljena oko petnaest kilometara. Na jednom isturenom delu visoravni sa strmim bočnim liticama nalazila se akropola koju je jedan veličanstveni drum spajao sa agorom, gde se nalazila kružna grobnica Batosa, osnivača grada, a zatim, još niže, i svetilište Apolona kao zaštitnika Kirene: Apolonov izvor, dorski hram sa spoljnom kolonadom od 6 × 11 stubova, sagrađen početkom VI veka a obnovljen sredinom IV veka, sa velikim žrtvenikom (str. 218), malim hramom i Artemidinim žrtvenikom, riznicama i fontanama. Istočno, na drugom brežuljku, nalazio se Zevsov hram, veliki dorski hram sa spoljnom kolonadom od 8 × 17 stubova (sagrađen oko 520—490) (str. 85). Nekropole su se prostirale oko grada (grobovi sa podzemnim odajama, katkada sa fasadom arhitektonski obrađenom i isklesanom u steni, pogrebnim kapelama u obliku hrama). Arheološka iskopavanja su otkrila veliki broj vajarskih radova i natpisa.
Domovina filosofa Aristipa i matematičara Teodora.
Sveti zakoni Kirene (str. 203).
Vajarska dela pronađena u Kireni *(sl. 190, 192).*

KLAZOMENA.
Grad u Joniji, na južnoj obali zaliva Smirne. Domovina filosofa ANAKSAGORE. U VI veku tu su se pravili veliki sarkofazi od obojene terakote sa scenama predstavljenim crnim likovima na svetloj osnovi (str. 97).

KLEOMEN.
Spartanski kralj, sin Anaksandridov. Nasledio je svog oca oko 520. (njegov polubrat Dorijej je otišao u izgnanstvo). Slavoljubiv i energičan, pomogao je 510. Alkmeonidima da proteraju Pisistratide iz Atine, ali je 508. propao u sukobu sa KLISTENOM pri pokušaju da pomogne atinskoj aristokratskoj stranci koju je predvodio Isagora. Odbacio je predlog za savez koji mu je ponudio Aristagora, vođ pobunjenih Jonaca, 499. Svrgnuo je svog takmaca kralja Demarata, koji se sklonio kod Kserksa. Poludevši, izvršio je samoubistvo (oko 490). Nasledio ga je brat Leonida.

KLEON.
Atinski političar. Upravljao je jednom štavionicom koža. Posle smrti PERIKLA, koga je žestoko napadao, stavlja se na čelo demokratske stranke: kao pobornik bespoštednog rata surovo ugušuje pobune saveznika; i pored sjajnog uspeha kod Sfakterije (425), ARISTOFAN ga je žestoko kritikovao u delu *Konjanici* (424) (str. 163). Poslat je bio na Halkidiku protiv Braside i poginuo istovremeno kad i njegov protivnik, pred Amfipolisom (422) (str. 123. i dalje).

KLEPSIDRA.
Vodeni časovnik koji se upotrebljavao pri suđenjima da bi se izmerilo vreme na koje ima pravo svaki branilac.

KLERUHIJA.
Kolonija koju je Atina slala na neprijateljsku ili savezničku teritoriju. To je istovremeno vojno uporište i kolonija siromašnih građana koji su dobijali komad zemlje *(kleros);* oni su ostajali atinski građani (str. 95, 113, 149).

KLISTEN.
1. Tiranin iz Sikiona koji je vladao oko 600—570. Ćerka mu se udala za Atinjanina Alkmeona Megakla (str. 84. i dalje).
2. Atinski zakonodavac, unuk prethodnog. Posle pada Pisistratida rukovodio je odbranom demokratije protiv aristokrata koje je pomagala Sparta; potisnut od Isagore, on diže narod, proteruje spartanskog kralja Kleomena i ponovo uspostavlja SOLONOV ustav, preobražavajući ga u smislu još veće demokratije. Njegove reforme su utvrdile trajne političke okvire atinske demokratije (str. 95).
— i Delfsko proročište.

KLITIJA.
(Vidi ERGOTIM).

KNID.
Grčki grad u Maloj Aziji, na krajnjem delu jednog dugačkog rta vezanog za obalu Karije. U gradu se govorilo dorskim jezikom. Imao je svetilište Apolona Triopijena gde su se uz Kniđane okupljali Dorani iz Halikarnasa, sa ostrva Kosa i iz tri grada sa ostrva Rodosa. Oko 550.

grad je podigao u Delfima riznicu od mermera sa Parosa, a kasnije dvoranu za skupove *(leshe)* koju je POLIGNOT ukrasio slikama. U knidskim vodama je KONON, na čelu persijske flote, uz pomoć grčkih najamnika naneo težak poraz lakedemonskoj floti (394) (str. 132). Sredinom IV veka PRAKSITEL je za jedno knidsko svetilište izradio čuvenu statuu Afrodite *(sl. 196)*.

KNOSOS.

Glavni grad minoskog Krita, osvojili ga Ahajci u XV veku. Sećanje na Minosa i Minotaura bilo je još živo u klasično doba, kako o tome svedoči kovanje novca sa likom lavirinta (str. 29).

KODEKS.

Latinsko ime (množina: *codices)* za svaku knjigu od jedne ili više svezaka od papirusa ili pergamenta. Pred kraj starog veka, *kodeks* od mnogo čvršćeg pergamenta zamenio je *volumen* izrađen na papirusu. Sva književna dela koja nisu bila napisana na *kodeksu* izgubljena su (sem retkih izuzetaka do kojih se došlo zahvaljujući papirološkim otkrićima) (str. 321).

KOLOTES.

Učenik i saradnik FIDIJIN. Radio je sa njim na statui Zevsa Olimpijskog i izradio svečani sto u zlatu i slonovači na koji su stavljani venci namenjeni pobednicima Olimpijskih igara (str. 234).

KONON.

Atinski vojskovođa. Počeo je da se ističe poslednjih godina peloponeskog rata. Opkoljen u Mitileni, probio se posle pobede kod Arginuskih ostrva (406). Pošto ga je LISANDAR pobedio kod Egospotama (405), izbegao je na Kipar, stavio se u službu Persijanaca i potukao lakedemonsku flotu kod KNIDA (394), a zatim je opustošio peloponeske obale i pobednički ušao u Atinu. Obnovio je Duge bedeme. Prilikom diplomatskog puta u Kariju, Persijanci su ga bacili u tamnicu, ali je umro zacelo na Kipru. Podigli su mu spomenike u Atini i u mnogim gradovima Jonije (str. 127. i dalje).

KORA (devojka).

(Vidi VAJARSTVO i *sl. 219* i *sl. u boji VIII)*.

KORINT.

Grad na severu Peloponesa, na obali istoimenog zaliva. Mesto je bilo naseljeno još u neolitsko doba. Grad je bio prvo pod vlašću ARGOSA, a postao je nezavisan u VIII veku. Gradom je upravljala zemljoposednička oligarhija, *Bakhijadi*, koji su zajednički vladali, birajući među sobom upravnika koji je imao kraljevske funkcije. Tada su osnovane kolonije Korkira i Sirakusa (str. 74). Bakhijadi su bili proterani sredinom VII veka i Kipselos je zaveo tiraniju koju se nastavili Periandar i Psametih. To je najsjajniji period u istoriji Korinta; osnivanje novih kolonija u Epiru, u Akarnaniji, na HALKIDICI, procvat zanatstva i trgovine (bronza, keramika, mirisi, grimiz, tkanine); pronalazak trijere; snaga umetnosti (slikarstvo, vajarstvo). Sredinom VI veka Atina počinje da potiskuje sa tržišta korintsku keramiku. Ali Korint zadržava prvenstvo u zanatskoj obradi metala: *bronze iz Korinta* uživaju veliki ugled sve do rimskog doba. Oslabljen korkirskim (434) (str. 120), peloponeskim (431—404) i korintskim ratom (395—387) (str. 132. i dalje), grad ostaje po strani u sporovima Grka sa Filipom koji ga pretvara u središte Saveza od 338, i na taj način mu podiže značaj (str. 146. i dalje).

Nad gradom se uzdizala stenovita akropola, visoka 573 m, Akrokorint. Na zapadu je bila luka Lekajon, a u Saronskom zalivu Kenhreja (str. 91). *Diolkos* je omogućavao saobraćaj između dva mora. Iz starog doba su ostali: Apolonov hram, dorski peripter (6 × 15 stubova sa monolitnim srednjim stubom, od sitno štukiranog mekog krečnjaka) iz sredine VI veka (jedan od najstarijih u Grčkoj); starinski elementi (rezervoari i bazeni) česama Pirene i Glauke; agora, preuređena u IV veku, sa dugim tremom; ciglana iz VI veka. Istočno se, među njivama, nalazilo Posejdonovo svetilište gde su se održavale Istamske igre (str. 236).

Korintske kolonije (karta 6, str. 64).
Pogled na Korint *(sl. 119)*.
Diolkos *(sl. 118)*.
Korintska keramika *(sl. 32, 70)*.
Korintski novac *(sl. 35)*.

KORINTSKI KAPITEL.

Vitruvije (IV, 1, 9) pripisuje pronalazak korintskog kapitela atičkom vajaru KALIMAHU koji se po predanju nadahnuo slučajnom igrom prirode: na jednom groblju na Korintu, na grobu neke mlade devojke, izrastao je bokor akanta pod žrtvenom korpom koju je tu stavila njena dadilja. Korintski kapitel se odista sastoji iz

ehinusa (koji se podudara sa korpom iz priče) obavijenog listovima akanta, a na vrhu se nalazi pločica (ili abakus), na koju se savijaju volute iz bokora lišća. Kapitel leži na stubu jonskog tipa i ima jonski nosač. Prema tome, on predstavlja promenu ili obogaćenje jonskog stila. Ako se isključi pretpostavka koja prvi korintski kapitel pripisuje stubiću što je pridržavao desnu ruku Fidijine Atene Partenos, ovi kapiteli se pojavljuju u unutrašnjoj arhitekturi hramova prvo u Basama, a zatim u *tolosu* u Delfima i, konačno, u Tegeji i u *tolosu* u Epidauru. Imali su velikog uspeha u helenističkoj i rimskoj arhitekturi (vidi REDOVI U ARHITEKTURI i *sl. 216).*

KORKIRA (Krf).

Nekadašnja kolonija Eretrije (početak VIII veka), osvojili je Korinćani 733. Njen sukob sa Korintom, 433, doveo je do posredovanja Atine: bio je to jedan od uzroka peloponeskog rata (str. 120). Na Krfu su nađene ruševine jednog Artemidinog hrama sa značajnim vajarstvom (početak VI veka).

KORONEJA.

Grad u Beotiji, između Haliarta i Livadije, jugozapadno od Kopaidskog jezera. Bitke između Tebe i Atine 446. (str. 119); između saveznika i Agesliaja 394. (str. 132).

KOS.

Ostrvo i grad na Dodekanesu, blizu Knida. Jezik dorski. Kos je ulazio u sastav *Heksapole* koja se okupljala oko svetilišta Apolona Triopijena. HIPOKRAT je bio rodom sa Kosa i njegova lekarska škola je nastavila tu da cveta pri tamošnjem Asklepionu (str. 261).

KRATIN.

Atinski pesnik komičar iz V veka. Stariji od ARISTOFANA, požnjeo je svoj prvi uspeh na gradskim Dionisijama 455. Još uvek je stvarao u doba prvih Aristofanovih komedija i 423. bio pobednik sa svojim komadom *Boca,* dok su *Oblaci* zauzeli tek treće mesto. Pripisuje mu se 28 komedija. Izgleda kao da je on odredio antičku komediju kao vrstu, slobodom svoje mašte, svojom žestokom političkom satirom, svojim strasnim napadima. Veličao je negdašnje običaje i šibao političare savremenike, naročito PERIKLA koga je smatrao demagogom (str. 332).

KRENIDES.

Grad u Trakiji blizu Pangejske gore. Kad mu je zapretila opasnost od susednih tračkih plemena, obratio se za pomoć Filipu Makedonskom, koji mu je pomogao, utvrdio ga, naselio u njemu kolone i dao mu ime *Filipi* (str. 142).

KRESILAS.

Vajar iz druge polovine V veka, rodom iz Kidona na Kritu, ali je najviše radio u Atini. Sačuvano je više njegovih potpisa i spominje se nekoliko njegovih dela, među kojima jedna *Ranjena Amazonka,* rađena za čuveno takmičenje u EFESU. Izradio je čuveni (verovatno posmrtni) portret PERIKLA, čija je glava poznata po mnogim kopijama *(sl. 50).*

KRITIJA.

Atinski političar rođen oko 450. Učenik Sokratov (jedan Platonov dijalog nosi njegovo ime), pisac tragedija i političkih rasprava koje su izgubljene, bio je izgnan 410. posle pada vlade Četiri stotine. Vratio se 404. i postao jedan od Trideset tirana; silovit i bezobziran, osudio je na smrt vođu umerene stranke, TERAMENA. Sam je poginuo, 403, u borbi protiv demokrata PIREJA (str. 130. i dalje).

KRITIJE.

Atinski vajar koji je, 477—476, sa svojim saradnikom Nesiotom, izradio statue Tiranoubica Harmodija i Aristogitona, postavljene na agori, na mesto Antenorovih statua koje je Kserks odneo kao plen. Ima više njegovih potpisa. Statue Tiranoubica su poznate po dobrim kopijama. Kritiju se pripisuje jedan mermerni *Efeb,* nađen na Akropolju između zavetnih darova koje su Persijanci porušili 480. Možda je i *Vozar iz Delfa* izišao iz njegove radionice *(sl. 191).*

KROTON.

Grad u južnoj Italiji, koji su osnovali, krajem VIII veka, ahajski kolonizatori. Bio je protivnik susednog Sibarisa i najzad ga razorio 511—510. U to doba u Krotonu je vladao aristokratski poredak za koji se zalagao filosof Pitagora koji je u gradu bio već dvadesetak godina kao izbeglica. Tu je cvetala i jedna čuvena lekarska škola. Dionisije Stariji je zauzeo Kroton i pripojio ga svojim državama (str. 133). Najslavniji Krotonjanin je bio atleta Milon koji je živeo krajem VI veka.

KSENOFAN.
Filosof iz VI veka, rođen u Kolofonu, u Joniji. Kada je Kir pripojio jonske gradove (540), on je izbegao u Eleju, u Italiji, i tu osnovao takozvanu *elejsku* filosofsku školu (str. 267, 334).

KSENOFONT.
Atinski pisac, rođen 427. Slušao je predavanja sofista, a zatim i Sokrata (str. 131). Aristokratskih pogleda i odrastao u bogatoj porodici, napustio je Atinu posle pada Tridesetorice, učestvovao sa grčkim najamnicima u pohodu Kira Mlađeg, a zatim u povlačenju DESET HILJADA (str. 131). Pratio je Agesilaja u Joniju (396), pa u Koroneju (394), gde se borio u lakedemonskoj vojsci. Izgnan iz Atine, povlači se u Spartu, a Lakedemonjani mu daju jedno imanje u Skilontu kraj Olimpije. Tu je napisao *Gozbu, Znamenite ljude*, gde je prikazao Sokrata, *O vođenju gazdinstva*, rasprave o lovu i jahanju, jedan *Lakedemonski ustav, Kirupediju, Anabasu, Helenike*. Imanje su mu 371. opustošili građani Eleje; tada se povukao u Korint. U 367. presuda o izgnanstvu je poništena i Ksenofont se vraća u Atinu, gde umire 355. (str. 339).

KSOANON.
Statua od kamena ili drveta, primitivnog izgleda. U množini *ksoana* (str. 201).

KUĆE.
(Str. 280. i crtež 20, str. 281).

KUMA.
Grad u južnoj Italiji, koji su 757. osnovali Halkiđani na obalama Kampanije (str. 72. i karta 6, str. 64). Grad se morao boriti protiv Etruraca, sve dok HIJERON iz SIRAKUSE nije potukao njihovu flotu na pučini pred gradom (474) (str. 126). Kampanijci su ga razrušili 421.

KUNAKSA.
(Vidi DESET HILJADA).

KUROS (mladić).
U množini, *kuroi*.
Vidi VAJARSTVO.
Pirejski kuros *(sl. 181, 182)*.
Pogrebni kuroi (str. 240).

L

LADEJ.
Ostrvo u Joniji, blizu Mileta, pored koga su Persijanci potukli flotu pobunjenih Jonaca 494. (str. 98).

LAKEDEMON.
Drugo ime za Spartu. Dok ime Sparta označava samo grad, Lakedemon ima šire značenje: upotrebljavali su ga Spartanci da bi označili bilo grad, bilo državu, naročito u odnosima sa ostalim grčkim gradovima. Naziv Lakedemonjani obuhvata Spartance u pravom smislu reči kao i *perieke*. Pretpostavlja se da je ime Lakedemon označavalo i državu osnovanu u Lakoniji još pre dolaska dorskih osvajača (koji su naišli negde u IX veku) (vidi SPARTA).

LAMPADEDROMIJA.
Trka sa bakljama (str. 231).

LAMPON.
Čuveni atinski vrač, savremenik PERIKLOV (str. 248).

LATOMIJE.
Kamenolomi. Reč se odnosila naročito na kamenolome u Sirakusi, koji su služili kao zatvori za atinske zarobljenike posle pohoda na Siciliju (str. 127. i *sl. 210)*.

LAURION.
Planinska oblast na krajnjem jugoistoku Atike, poznata po svojim rudnicima srebronosnog olova, koji su eksploatisani još od VI veka. Oni su odigrali važnu ulogu u ekonomiji Atine u V i IV veku. Ruda se vadila iz okana koja su se nalazila duboko pod zemljom (neka su bila i na 100 m ispod površine zemlje), vrlo niskih i tesnih (1 m visokih, a manje od 1 m širokih). Razdvajanje srebronosnog olova i drugih proizvoda se vršilo ispiranjem u bazenima, a zatim se srebro odvajalo od olova topljenjem u pećima. Vremenu su odoleli važni ostaci ovih antičkih postrojenja (str. 127, 277).

LAVLJA KAPIJA.
(Vidi MIKENA i *sl. 12)*.

LEBADEJA.
Grad u Beotiji, danas Livadija. Sedište Trofonijskog proročišta, gde se proricanje obavljalo u jednoj pećini postupkom koji je prevazilazio maštu (Pausanija, IX, 39, 9. i dalje) (str. 249).

LEKIT.
Vaza za mirise često upotrebljavana pri pogrebnim obredima. U atičkoj KERAMICI iz V veka

postoji posebna vrsta nadgrobnih lekita na kojima se polihromni figuralni ukras postavljao na beloj osnovi (str. 241. i *sl. 108 do 110* i *sl. u boji IV).*

LELANTIN (ravnica).

Ravnica Lelantin se prostire između Halkisa i Eretrije na Eubeji. Oko nje su se otimala ova dva grada, tokom rata koji je podelio Grčku na dva tabora u VII veku (str. 90).

LENEJE.

Svečanosti u čast boga Bakha (Dionisa) u Atici (str. 216).

LEOHAR.

Atinski vajar iz IV veka. Učestvovao je oko 350. na ukrašavanju MAUZOLEJA u Halikarnasu. Izradio je mnogobrojne statue bogova i portrete (između kojih i ISOKRATOV). Posle bitke kod Heroneje radio je za makedonske vladare. Pripisuje mu se original čuvene statue Apolona Belvederskog u Muzeju u Vatikanu (str. 357).

LEONIDA.

Kralj Sparte, poginuo junačkom smrću kod TERMOPILA, 480. (str. 108).

LESHE.

Zgrada sa dvoranom za skupove. *Leshe* Knidana u Delfima bila je ukrašena slikama koje je radio POLIGNOT (str. 259).

LEUKTRA.

Gradić u Beotiji, petnaestak kilometara jugozapadno od Tebe, u dolini u kojoj je EPAMINONDA 371. naneo težak poraz lakedemonskoj vojsci (str. 137).

LIBIJA.

Ime kojim su Grci nazivali Afriku koja je za njih počinjala zapadno od Egipta. U užem smislu ova reč se odnosi na Kirenaiku, jedinu oblast ovog kontinenta koju su zauzele grčke kolonije. Libijska plemena, koja je opisao HERODOT u IV knjizi svoje *Istorije,* bila su sa Grcima čas u miroljubivim, čas u neprijateljskim odnosima.

Kolonizacija u Kirenaici (str. 78. i karta 6, str. 64).

LIBON.

Arhitekta iz Elide koji je sagradio između 468. i 456. Zevsov hram u Olimpiji (Vidi OLIMPIJA i *sl. 100).*

LIDIJA.

Kraljevina u Maloj Aziji, čija je prestonica bio Sard, koja je cvetala za dinastije Mermnada, sve dok je Persijanci nisu osvojili (546) (str. 96. i karta 2, str. 27).

LIGDAMIS.

1. Tiranin sa Naksosa (oko 545—525), prijatelj POLIKRATA sa Samosa (str. 88).
2. Tiranin iz Halikarnasa, u drugoj četvrtini V veka.

LIKURG.

1. Legendarni zakonodavac Sparte, kraljevske loze. Misli se da je živeo krajem IX veka i da su mu kao uzor poslužile društveno-pravne institucije Doraca sa Krita.
2. Atinski besednik iz IV veka. Pripadao je staroj porodici *Eteobutada* i bio sveštenik Posejdona *Erehtejskog.* Učestvovao je sa DEMOSTENOM u borbi protiv Filipa. Posle bitke kod Heroneje upravljao je atinskim finansijama i izveo niz radova: oružnicu u Pireju, Dionisovo pozorište, gimnasiju Likej itd. Umro je 324. Od njegovih govora sačuvao se onaj koji je održao protiv Leokrata, Atinjanina, optuženog da je bekstvom izbegao svoje vojničke obaveze posle bitke kod Heroneje (str. 346).

LINEARNO PISMO B.

Slogovno pismo koje su upotrebljavali stanovnici Mikene (str. 23. i *sl. 13).*

LISANDAR.

Spartanski vojskovođa. Zapovednik flote u Egejskom moru 407, koju je znatno pojačao uz pomoć Kira Mlađeg. Zamenio ga je na izvesno vreme Kalikratida koji je poražen kod Arginuskih ostrva. On je ponovo preuzeo zapovedništvo nad flotom i pobedio atinsku flotu kod Egospotama (405). Opseda i zauzima Atinu 404, ali je ne ruši već samo razara Duge bedeme. Ponesen svojim uspesima, traži da mu se ukazuju posebne počasti: ima svoju statuu u Delfima, žrtvenike i pravi kult u nekim gradovima. Opozvan od efora, držan je podalje od vlasti. Poginuo je u bici kod Haliarta, 395. (str. 127. i dalje).

LISIJA.

Rođen u Atini oko 440, sin bogatog Sirakušanina Kefala, koji se kao metek nastanio u Pireju gde je vodio radionicu oružja. Proveo je nekoliko godina u **TURIJIMA**, a zatim se vratio u Atinu 412; i ovde je imao radionicu oru-

žja (str. 283). Međutim, njegovo bogatstvo su zaplenili Tridesetorica, njegov brat Polemarh je ubijen, a on sam je morao da pobegne u MEGARU (404). Vraća se 403. sa demokratima i drži besedu, da bi osvetio brata, protiv Eratostena, jednoga od Tridesetorice. Prinuđen usled gubitka svoga bogatstva da se bavi logografijom, sastavio je veliki broj govora za parnice: *Za invalida*, *Protiv Diogitona*, *O maslini* (str. 345).

LISIP.

Čuveni vajar iz SIKIONA. Njegov umetnički rad počinje pre 368. (statua Pelopide u Delfima) i nastavlja se negde do 318. Bio je vrlo plodan, a isto tako i majstor bronze i predstave pokreta. Ostavio nam je statue bogova, portrete, alegorije (kao *Kairos*, *Srećan slučaj)*. Bio je omiljeni vajar Aleksandra Velikog.

LITURGIJA.

Novčana obaveza nametnuta od strane atinske države jednom ili većini bogatih atinskih građana. Periodične liturgije su se odnosile na religiozne svečanosti. *Horegija* se sastojala u opremanju i izdržavanju jednog dramskog hora, komičnog ili ditirambskog: novčano obezbeđivanje, ali isto tako i biranje glumaca i horeuta i nadgledanje proba. Horovi su učestvovali na takmičenju, a horeg pobednik je obično prinosio žrtvu božanstvu (spomenici horega). *Hestiasis* se sastojao u podmirenju troškova zajedničkog ručka plemena za vreme neke religiozne svečanosti. Bilo je isto tako i vanrednih liturgija kao što je *trijerahija* (str. 177). Ovaj namet, koji je bio vrlo visok, na kraju se delio između više građana i čak se, sredinom VI veka, delio među članovima jedne *simorije*. Svaki Atinjanin čije se bogatstvo smatralo značajnim morao je da daje liturgije, ali ako smatra da neki drugi građanin, bogatiji od njega, treba da plati namet a to odbija da učini, može da mu predloži prividnu razmenu imovine *(antidosis)*, koju pokreće pred heliastima (str. 303).

LOGOGRAF.

Besednik koji sastavlja besede za građanske parnice. Logograf ne govori lično; on daje tekst koji će branilac pročitati pred sudom. LISIJA i HIPERID su bili logografi po struci. Treba ga razlikovati od *sinegore* — advokata.

M

MAKEDONIJA.

Kraljevina na severu Grčke (str. 141. i karta 15, str. 143).

MANTINEJA.

Grad u istočnoj Arkadiji. Razorila ga je Sparta 385, a ponovo ga je sagradio Epaminonda koji ga je opasao kružnim bedemom od sirove cigle na osnovi od kamena, dugim skoro 4 km, sa 126 kula i 10 ulaza. Bitka kod Mantineje, 362. (str. 138).

MARATON.

Dema na severoistoku Atike. Bitka kod Maratona (str. 102. i crtež 8, str. 103. i karta 9, str. 105).

MASALIJA (Marsej).

Trgovačka naseobina FOKEJE, osnovana oko 600. na obalama Provanse (str. 75. i karta 6, str. 64). Vrlo napredan, grad je podigao jednu zavetnu riznicu u Delfima.

MAUSOL.

Sin Hekatomnov, satrap u Kariji sredinom IV veka. Delotvoran i moćan, doprineo je da se iz atinskog saveza isključe Hios, Rodos i Kos (357—355). Veoma naklonjen helenskoj kulturi, unapredio je HALIKARNAS, svoju prestonicu, načinio od njega veliku luku i kovao novac po ugledu na Rodos. Umro je 353. (str. 142).

MAUZOLEJ.

Veličanstvena Mausolova grobnica u Halikarnasu, zamišljena verovatno još za njegova života, ali čiju je gradnju započela njegova udovica Artemisa; gradnja je verovatno prekinuta njenom smrću 351, ali ju je završio Aleksandar (oko 333). Sastojala se od visoke pravougaone osnove, *cele* okružene sa 36 jonskih stubova i od stepenaste piramide na kojoj se nalazila jedna kvadriga. Neimari su Satiros i PITEOS. Vajane ukrase, koje su izradili SKOPAS, TIMOTEJ, BRIJAKSID i LEOHAR, činila su dva friza (KENTAUROMAHIJA i AMAZONOMAHIJA) za osnovu i jedan friz koji predstavlja trku dvokolica na zidu *cele* (str. 151). Kvadriga, Piteosovo delo, nosila je statue Mausola i Artemise; druge statue i grupa lavova krasili su terasu i prostor između stubova *cele* (str. 355).

MEGALOPOLIS.

Glavni grad arkadskog saveza, koji je osnovao EPAMINONDA 370. na obalama Helisona, objedinio SINOIKIZMOM oko 40 sela. Okružen bedemom dugim 9 km, bio je podeljen rekom na dva dela. Na severu se nalazilo gradsko središte: pravougaona agora, svetilište (Zevs Soter i arkadska božanstva), gimnasija. Na jugu, savezne ustanove: *Tersilion*, velika hipostilna dvorana sa 5 koncentričnih pravougaonih nizova stubova koji nose krov na 4 vode, a koja je služila za stalnu skupštinu (središnja govornica); dorski trem na fasadi je služio kao pozornica (jedan od najvećih u Grčkoj), podignut u drugoj polovini IV veka (str. 138).

MEGARA.

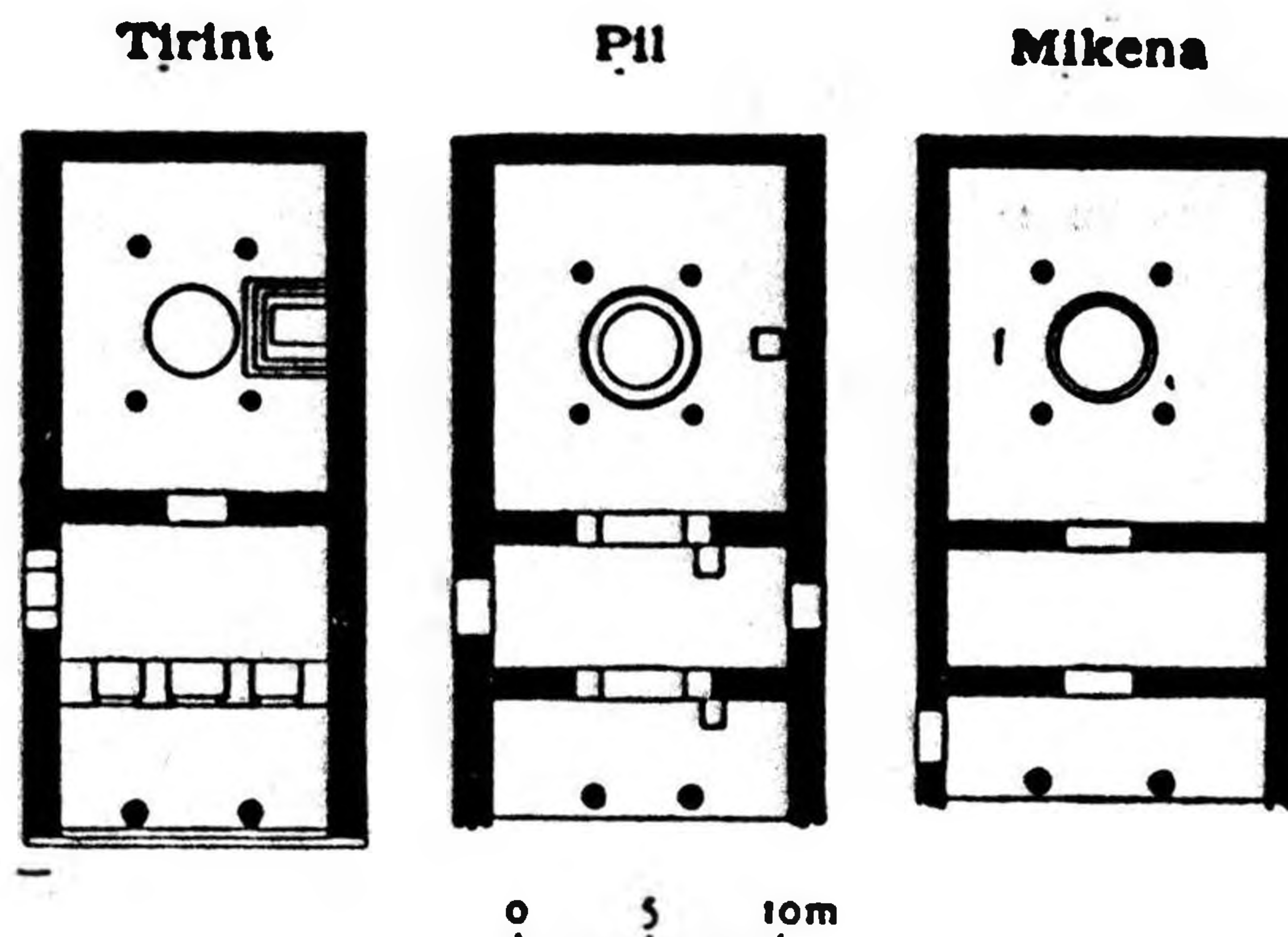
Politički centar Megaride, oblast između Istma, Beotije i Atike. Megara je cvetala još od VIII veka i bila je velika kolonijalna sila (metropola Megare Hibleje i Selinunta na Siciliji, Halkedonije, Bizanta i Herakleje na Propontidi (str. 70. i dalje i karta 6, str. 64). U drugoj polovini VII veka njome je vladao tiranin Teagen, pokretač velikih radova; u VI veku je bila pod oligarhijskom upravom. Dugo je bila takmac Atini jer je držala Salaminu, ali joj se pridružila oko 460, sve do 446; a zatim je ponovna mržnja između dva grada bila povod za peloponeski rat (odluka koja je Megaru isključivala iz atinskih tržišta 432). Zauzimana i pustošena svake godine od Atine, a zatim potpala pod vlast Sparte, Megara je počela ponovo da napreduje u IV veku. Megara je bila domovina elegijskog pesnika Teognisa (570—483) i neimara EUPALINA, koji je radio na Samosu, u Polikratovo doba. Od grada koji je smešten na dva brežuljka, ostale su nam samo razvaline vodovoda i fontane, koju je izgradio Teagen.

MEGARA HIBLEJA.

Grčka kolonija na istočnoj obali Sicilije, koju su 750. osnovali dorski naseljenici iz Megare. Zbog skučene teritorije morala je zatim da osnuje Selinunt (str. 73. i karta 6, str. 64). U 483. razorio ju je GELON, a zatim je ponovo naseljena krajem IV veka. Nedavno su u njoj vršena značajna iskopavanja.

MEGARON.

Pravougaona dvorana ispred koje se nalazio trem na stubovima; postala je središnja dvorana mikenskih dvoraca (str. 33. i dalje i crtež 29, str. 428).

29. MEGARON U TIRINTU, PILU I MIKENI

Raspoznaje se ulazni trem sa dva stuba, predsoblje i velika dvorana sa četiri stuba sa kružnim ognjištem u sredini. U Tirintu i u Pilu, vladarski presto se nalazi uz desni zid.

MEIDIJA.

Atinski grnčar iz poslednje trećine V veka. Kod njega je radio »Slikar Meidijin«, crtač čije ime ne znamo, ali kome se pripisuje ukrašavanje većeg broja vaza *cvetnog stila*, na kojima vidimo prijatne prizore, grupe veoma ljupkih mladih žena, čije haljine imaju na hiljade nabora, sa Amorima i nenaglašenim elementima predela (vidi KERAMIKA).

MERE.

Zbog raznolikosti mernih sistema koji su se upotrebljavali u Grčkoj (str. 314) i nepotpunog karaktera našeg znanja o nekima od njih, biće dovoljno da se ovde izlože samo osnovni elementi atičkog sistema, napominjući pri tom da je upoređenje i davanje odgovarajućih mera našeg sistema više teorijsko nego stvarno, budući da antičke mere nisu nikada bile tako strogo tačne kao što su naše.

1. *Mere za dužinu:* 1 stadij (177,6 m) = 6 pletri (29,6 m) = 100 hvati (1,776 m) = 400 lakata (0,440 m) = 600 stopa (0,296 m). Stopa se deli na 16 daktila od 0,0185 m.

2. *Mere za zapreminu:* a) čvrstih tela: 1 medimna (52,50 l) = 6 hekta (8,75 l) = 48 heniksa (1,09 l). Heniks se deli na 4 kotila od 0,273 l; b) teč-

nosti: 1 metret (26,20 l) = 8 housa (3,27 l). Hous se deli na 12 kotila od 0,273 l.
3. *Mere za težinu:* 1 talanat (26,196 kg) = 60 mina (436,6 gr) = 6.000 drahmi (4,366 gr). Drahma se deli na 6 obola od 0,728 gr (vidi DRAHMA).

MERMER.

Naročito se cenio mermer sa Kiklada, a pre svih onaj sa Parosa (str. 277), krupnozrn, veoma beo, prozračan, otporan, najviše cenjen od vajara. Na Atici mermer sa Himeta, sitnozrn, nežno plave ili sive boje, tvrd, bio je izvanredan materijal za gradnju; mermer sa Pentelikona, tvrd i otporan, beo pri vađenju, na vazduhu je dobijao zlatastu boju; upotrebljavao se u arhitekturi (Partenon, Propileji) i u vajarstvu (ukrasi na Partenonu).

MERMNADI.

Dinastija koja je vladala Lidijom u VII i prvoj polovini VI veka (str. 95).

MESENA.

Grad koji je osnovao EPAMINONDA na padini planine Itoma, 371. (str. 138) da bi prihvatio prikupljene Mesenjane. Bio je zaštićen bedemom dugim 9 km, pravilno ozidanim, pojačan s bokova četvorouglastim ili polukružnim kulama, unutar toga su se nalazile njive i pašnjaci. Ostaci ostavljaju snažan utisak (str. 170).

MESENIJA.

Mesenski ratovi (str. 88. i dalje; 113. i dalje).

METECI.

Stranci nastanjeni u Atini. Nemaju ni građanska ni politička prava, moraju plaćati poseban namet, i moraju imati jemca Atinjanina. Ali imaju udela u javnom životu, služe vojsku i učestvuju u verskim svetkovinama. Za usluge učinjene gradu mogu dobiti građanska prava (meteci *isoteli*). Uglavnom su se bavili zanatstvom i trgovinom (str. 285).

METOPA.

Ploče, od kamena ili pečene zemlje, umetnute između triglifa na dorskom frizu. Nekada su vajane ili jednostavno bojene (vidi REDOVI U ARHITEKTURI i str. 355. i *sl. 185 do 187*).

METRONOMI.

Nadzornici težina i mera u Atini (str. 315).

METROPOLA.

Grad koji osniva neku naseobinu.

MIKALA.

Rt na azijskoj obali, prema SAMOSU. Bitka kod rta Mikale (str. 110. i karta 9, str. 105).

MIKENA.

Grad na severozapadu Argolide, u planinskom predelu, sa čije visine se nadaleko pruža pogled po dolini ARGOSA i može da se nadzire glavni put za Korint. Već je bila naseljena u mlađem kamenom dobu, a svoj najveći procvat je doživela u toku II milenijuma, u periodu kome je dala i svoje ime (str. 30). Razorili su je osvajači krajem XII veka, a kasnije je ponovo naseljena: pripada grupi gradova koji su se borili u bici kod PLATEJE. Ali nešto kasnije, 468, Argos ju je uz pomoć Tegeje i Kleoneje ponovo potpuno razorio. Do izvesnog preporoda došlo je oko III veka, u helenističko doba. Akropola ima oblik nepravilnog trougla i skoro je nepristupačna sa jugoistočne strane, gde je jaruga potoka Haosa vrlo strma. Bedem zvani »kiklopski« (od kamenih blokova nepravilnog oblika) zatvara površinu od 30.000 m2, na koju se dolazilo kroz glavni ulaz (Lavlja kapija) na severozapadu i kroz sporednu kapiju na severu. Prilaz Lavljoj kapiji, kroz koju su mogle da prođu dvokolice, branio je grudobran od ogromnih blokova raspoređenih u pravilne redove (str. 32. i *sl. 12*). Pošto se prođe kroz kapiju, izlazi se na mesto koje je služilo kao ostava za zrnastu hranu i kao kraljevsko groblje u XVI veku: grobovi sa rakama raspoređenim unutar kružnog bedema. U kraljevski dvorac se ulazilo preko jednog prilaza čije su građevine bile raspoređene po terasama na vrhu akropole. Ono što se još vidi (osnove zidova i nasuta zemlja) potiče iz XIV i XIII veka. Prepoznaje se središnje dvorište i megaron ispred koga se nalazi predsoblje i trem. U sredini velike dvorane je kružni hodnik između četiri stuba. Zidovi su bili prekriveni freskama, a pod pokriven štukom ili gipsanim pločama (crtež 29, str. 428).
Stambene četvrti su se nalazile izvan utvrđenog bedema; otkopano je više delova grada, koji su otkrili sposobnost mikenskih neimara da svoje planove prilagode neravninama terena. Kuće, koje su se obično podizale na terasama, često su imale gornji sprat i ostave za hranu u polupri-zemlju; svetlost je dopirala kroz unutrašnje dvorište; krovovi su verovatno bili ravni.

Bilo je vrše tipova grobnica. Za obične građane to su pre svega »grobovi sa kovčezima« (pravougaoni kovčezi od kamenih ploča), a zatim podzemne prostorije (porodične grobnice). Prvi kraljevski grobovi su rake sa stelama (krug grobova na ulazu u akropolu i drugi krug, skorijeg porekla, izvan bedema). Zatim se javljaju *toloi* — kupolaste grobnice — sa kubetima u obliku luka građenog na propuste, sa monumentalnim ulazom, do koga je vodio put *(dromos)* između dve strme padine, koje su katkada podupirali kameni zidovi: cela građevina se nalazila uzidana u padinu nekog brega (grobovi Egista, Lavova, Genija, »Atrejeva riznica«, Klitemnestrin grob) (str. 30 i crtež 3, str. 31. i *sl. 11*).

MIKON.

Atinski slikar, radio je u drugoj četvrtini V veka. Savremenik i suparnik POLIGNOTOV. Učestvuje zajedno s njim na ukrašavanju *Tesejona,* Tesejevog hrama, podignutog na istoku od Atinske agore posle 475, i na ukrašavanju *Anakejona,* svetilišta Dioskura, pored *Tesejona,* gde je izradio sliku na kojoj su predstavljeni Argonauti. Mikon je isto tako bio i vajar; sačuvala su nam se dva postolja za statue atleta, jedno u Atini na Akropolju, a drugo u Olimpiji.

MILET.

Važan grad Jonije, koji se nalazi na ulazu u Latmijski zaliv, na južnoj obali gde zauzima jedno poluostrvo veoma pogodno za odbranu. Već je sredinom II milenijuma tu bila osnovana kritsko-mikenska trgovačka kolonija. Kolonizovana zatim od strane Jonjana, za vreme jonske seobe (str. 46), postala je trgovinsko i kulturno središte i velika kolonijalna metropola. Uloga Mileta je bila odlučujuća na Crnom moru (str. 71. i karta 6, str. 64) i vrlo važna po odnosima sa Egiptom. Milet je bio među prvim grčkim gradovima koji su prihvatili novac pronađen u Lidiji. Bio je na strani Eretrije u LELANTINSKOM ratu. Surova uprava tiranina TRASIBULA, krajem VII i početkom VI veka, dovela je zatim do unutrašnjih pobuna. Milet je bio jedini grčki grad koji se slagao sa Kirom. U VI veku je poznat po svojim naučnicima i filosofima TALESU, Anaksimenu i Anaksimandru. Uvučen u jonsku pobunu preko Aristagore, i pored saveta koje je davao istoričar Hekatej, bio je zauzet i razrušen 494. Njegova obnova je, tokom V veka, omogućila neimarima, među kojima i Hipodamu, da primene svoje teorije (crtež 19, str. 279). Milet se nalazio u sastavu prvog Deloskog saveza.

MILO.

Vulkansko ostrvo južnih Kiklada koje je bilo naseljeno još od trećeg milenijuma. U oblasti Filakopi su se smenila tri grada; prvi, najstariji (1500. do 1100, palate, freske) razorili su Dorci. Grad Melos, na severu, osnovala je tek 700. godine Sparta. Član Deloskog pomorskog saveza iz koga je istupio u vreme peloponeskog rata, dva puta je bio opsedan od strane Atine, surovo opustošen (416) i zauzet od kleruha (str. 124).

MILTIJAD.

Atinski vojskovođa, poreklom iz aristokratske porodice na koju su u jednom trenutku PISISTRATIDI bili ljubomorni. Njegov ujak bio je tiranin u Hersonesu u Trakiji, gde je i on došao 516. Potčinjen Dariju sve do ustanka u Joniji, vratio se u Atinu 493, gde su ga uzalud optuživali politički protivnici. Za stratega izabran 490, odigrao je odlučujuću ulogu u pobedi izvojevanoj kod Maratona (str. 101). Na čelu atinske mornarice, opsedao je bezuspešno Paros, 489. (str. 104). Slučajno ranjen za vreme opsade, vratio se u Atinu, gde je pred narodom bio optužen i osuđen na veliku novčanu kaznu. Ubrzo posle toga umro je od zadobijenih rana. Portret koji danas imamo (*sl. 41*) verovatno je izrađen po nalogu njegovog sina Kimona.

MIMNERMO.

Elegijski pesnik i svirač na fruli, poreklom iz Kolofona (poslednja trećina VII veka) (str. 327).

MINA.

(Vidi NOVAC, MERE).

MIRON.

Vajar iz V veka, poreklom iz Eleutere, na granici Atike i Beotije. Bio je učenik Hageladasa iz Argosa i izgleda da je najviše radio sredinom V veka. Jedno svedočanstvo govori o njegovom suparništvu sa PITAGOROM iz Regiona. On je uglavnom radio u bronzi i naročito se trudio da prikaže pokret. U tekstovima se spominju mnogobrojne statue atleta i božanstava, koje je on radio. Od njegovih dela dva su nam poznata po kopijama ili po likovnim dokumentima: grupa *Atene i Marsije* (na atinskom Akropolju) i poznati *Diskobol,* prikazan u punom pokretu. Miron je isto tako poznat po prikazivanju životinja: izvajao je jednu kravu čiji izuzetan

realizam hvale mnogi stari tekstovi (kažu da je teladi i volovima izgledala kao da je živa).

MISTOS.
Dnevna plata svakog građanina koji je imao neku javnu dužnost (str. 284, 306).

MNESIKLE.
Atinski neimar koji je od 437. do 432. gradio PROPILEJE na AKROPOLJU. Neki mu pripisuju i *Erehtejon.*

N

NAJAMNICI.
(Str. 188).

NAKSOS.
1. Najveće i najbogatije ostrvo Kiklada. Ono je odigralo vodeću ulogu na Egejskom moru u VII i VI veku. U ostrvskom savezu u kome je DELOS bio versko središte, ono je zauzimalo mesto prvog reda, što pokazuju i zavetni pokloni: *mermerni kolos* visok preko 5 m (oko 600; ostalo je nekoliko značajnih fragmenata), dvorana *(oikos)* i trem građana Naksosa (početak i sredina VI veka). Osim toga, oko 575, građani Naksosa poklonili su kao zavetni dar jednu sfingu DELFIMA. Na ostrvu se nalaze znatni majdani mermera, gde su na licu mesta ostavljene ogromne i nedovršene statue iz arhajskog doba. Ostrvo je kovalo novac sa figurom dvouhog pehara, što je upućivalo na njegove vinograde. U doba POLIKRATA sa Samosa ostrvo je bilo pod vlašću tiranina Ligdamisa, koga je aristokratska stranka oterala, uz pomoć Lakedemonjana, 525. Za vreme persijskih ratova ostrvo su zauzeli i opljačkali Persijanci. Zatim je sa ostalim Grcima učestvovalo u bici kod PLATEJE i ušlo u Deloski savez. Primilo je atinske naseljenike. U IV veku, 376, Atinjani su uništili u vodama Naksosa jednu peloponesku flotu.
2. Grad istočne Sicilije, severno od Katanije, koji su osnovali Halkiđani sredinom VIII veka. Grad se smatrao za najstariju grčku koloniju na Siciliji (str. 72. i karta 6, str. 64). Oko 460. tu se kovao veoma lep novac sa likom Dionisa i Silena koji čuči (*sl. 79, 207*).

NAUKRATIS.
Grčka trgovačka naseobina u egipatskoj Delti (str. 78. i karta 6, str. 64).

NAVARH.
Zapovednik lakedemonske flote.

NEMEJA.
Selo na Peloponesu, na teritoriji grada Kleoneje. Po legendi, Herakle je ubio lava koji je širio strah po okolini (*sl. 209*). Tamo se nalazilo svetilište Zevsa Nemejskog, blizu koga su se, počevši od 573, svake druge godine u julu proslavljale Nemejske igre. Još uvek mogu da se vide ostaci Zevsovog hrama u dorskom stilu, koji je podignut sredinom IV veka. Unutrašnji stubovi su imali korintske kapitele.
Nemejske igre (str. 236).

NESTOR.
Grčki heroj iz trojanskog rata, najstariji i najmudriji od grčkih vođa. Njegovoj se dinastiji pripisuje mikenska palata otkrivena u Pilu, u Meseniji (crtež 4, str. 37).

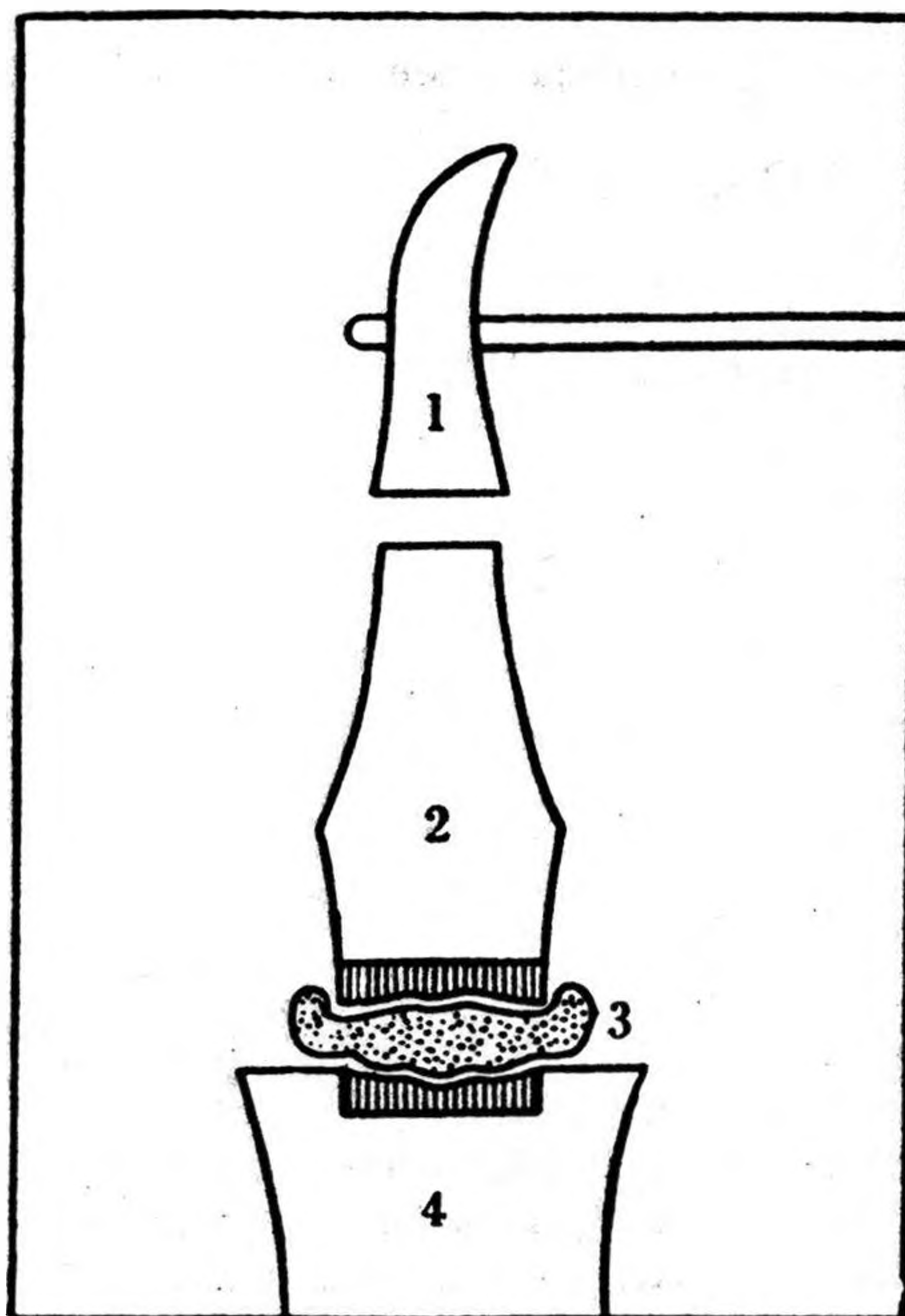
NIKIJA.
1. Atinski političar i vojskovođa iz doba peloponeskog rata. Veoma bogat (imao je preko hiljadu robova koje je iznajmljivao za jedan obol po glavi dnevno), bio je religiozan i umeren. 425, kao strateg, prepustio je KLEONU da reši pitanje Sfakterije. U 424. zauzeo je ostrvo Kiteru da bi blokirao obale Lakonije. Sledeće godine zauzeo je grad Mende na Halkidici. Njegovi vojni uspesi ga nisu sprečili da se založi za potpisivanje mira čim je Kleon umro, 422. Stoga i ugovor iz 421. nosi ime *Nikijina mira* (str. 123). Zatim se usprotivio ALKIBIJADOVOJ pustolovnoj politici, ali ga je narod odredio da i protiv svoje volje vodi pohod na Siciliju, koji on nije smatrao preporučljivim: poginuo je prilikom poraza, 413. (str. 126). Svoju pobožnost je izrazio na taj način što je Apolonovom svetilištu na DELOSU posvetio, 418, veličanstvenu bronzanu palmu.
2. Atinski slikar iz druge polovine IV veka. PRAKSITEL ga je toliko cenio da mu je poverio da ovaj oboji njegove mermerne statue. Naslikao je *Odisejevo prizivanje mrtvih,* ponovo obrađujući temu koju je ranije već predstavio POLIGNOT. Neke od njegovih mitoloških slika: *Io i Argus, Persej i Andromeda, Odisej i Kalipso* poznate su nam po freskama u Pompejima, koje su verovatno njima i nadahnute. One potvrđuju mišljenje Starih koji su naročito cenili njegove ženske likove i istančanost njegovog smisla za oblik. Nikija je voleo kompozicije koje nisu bile previše natrpane i na kojima vlada mirno raspo-

loženje. On bira trenutak pre ili posle neke radnje, a sećanje na tu radnju ili njen predosećaj daju prizoru izvesnu težinu ili dramsku osećajnost. Po tome je njegova nenametljiva i skromna umetnost vrlo klasična.

NOVAC.

Ako je već veoma stari običaj da se kao sredstvo za plaćanje upotrebi izvesna težina metala, tek se mnogo kasnije javila zamisao da se metalna poluga obeleži verodostojnim znakom koji jemči za njen kvalitet i težinu. Ovaj se pronalazak pripisivao bilo Lidanima bilo Fidonu iz Argosa; u svakom slučaju potiče iz VII veka (str. 91). Srebro se, više od lidijskog *elektruma*, upotrebljavalo za kovanje novca u grčkim gradovima. Zlato se mnogo ređe upotrebljavalo, sem u Persijskom carstvu, i njegovo kovanje je obično odgovaralo izvanrednim okolnostima (»kovanje novca u bedi«). Međutim, u IV veku nekoliko gradova (Kirena, Lampsak, Pantikapeja) i Filip Makedonski su kovali redovno zlatan novac. Bronza je služila samo za novčiće male vrednosti i bila je uglavnom u lokalnoj upotrebi. Srebro je, naprotiv, služilo i za spoljašnja poslovanja, a neke od kovnica novca (Egina u arhajsko doba, Atina u klasično doba) služile su kao posrednici u međunarodnoj trgovini. Novčani sistemi, vrlo različiti, uglavnom su se zasnivali na težini osnovnog srebrnog novca. Jedinica je obično *drahma*, koja se deli na 6 *obola*. Najvažniji komad novca u sistemu koji služi kao osnovna žigosana mera je ili komad novca od 4 drahme *(tetradrahma)* ili onaj od 2 drahme *(didrahma):* zove se još i *stater*. Kovanje novca od veće vrednosti, kao 10 drahmi *(dekadrahma)* bilo je izuzetno. Iznad ovih vrednosti Grci su upotrebljavali jedinice za računanje koje nikada nisu odgovarale komadima kovanog novca: ove jedinice za računanje pozajmljene iz težinskih sistema su *mina* (koja vredi 10 drahmi) i *talanat* (koji vredi 60 mina ili 6.000 drahmi).

Prvo je novac kovan sa amblemom samo s jedne strane, a zatim s obe. Ploča od metala, određene težine ali nepravilnog oblika, kovana je na vruće, rukom, između dva duboko gravirana žiga. Jedan od ovih žigova se nalazio učvršćen u nakovnju, drugi je bio donja površina pokretnog kalupa koji je radnik držao u rukama dok je čekićem lupao po gornjoj strani tog pokretnog kalupa. Žigovi su mogli biti od gvožđa ili od bronze. Donji žig odgovara onome što se naziva

30. KOVANJE GRČKOG NOVCA

1. Čekić. — 2. Pokretni kalup sa matricom naličja novca. — 3. Smesa od plemenitih metala. — 4. Utvrđeni nakovanj sa matricom lica novca.

likom novca (aversu) a gornji odgovara naličju (reversu). Prepoznaju se po tome što se krajevi novca malo izdižu oko motiva naličja, pošto je ploča nešto prešla preko pokretnog kalupa, što nije moguće da se dogodi oko učvršćenog žiga na nakovnju. Žigovi su se vrlo brzo trošili, pokretni žig se dva-tri puta više trošio od učvršćenog. Postepeno trošenje žigova, koje možemo slediti u izvesnim slučajevima, pomaže nam da hronološki razvrstamo pojedina puštanja u opticaj. Kovanje novca je preimućstvo samostalnih gradova (str. 313), odakle i dolazi učestano puštanje novca u opticaj u celom helenskom svetu i velika raznolikost tipova pozajmljenih bilo iz lokalnih religioznih tradicija, bilo iz poljoprivredne proizvodnje, a čak i iz etimološke igre reči (ruža sa Rodosa, celer ili *selinunt* iz Selinunta, jabuka ili *melon* sa Mila). Mnogi primerci ovog novca su od ogromne umetničke vrednosti (*sl. 33 do 35, 51, 77 do 79, 131, 132, 194, 202 do 209* i crtež 30, str. 432.)

NUMIZMATIKA.
(Vidi NOVAC).

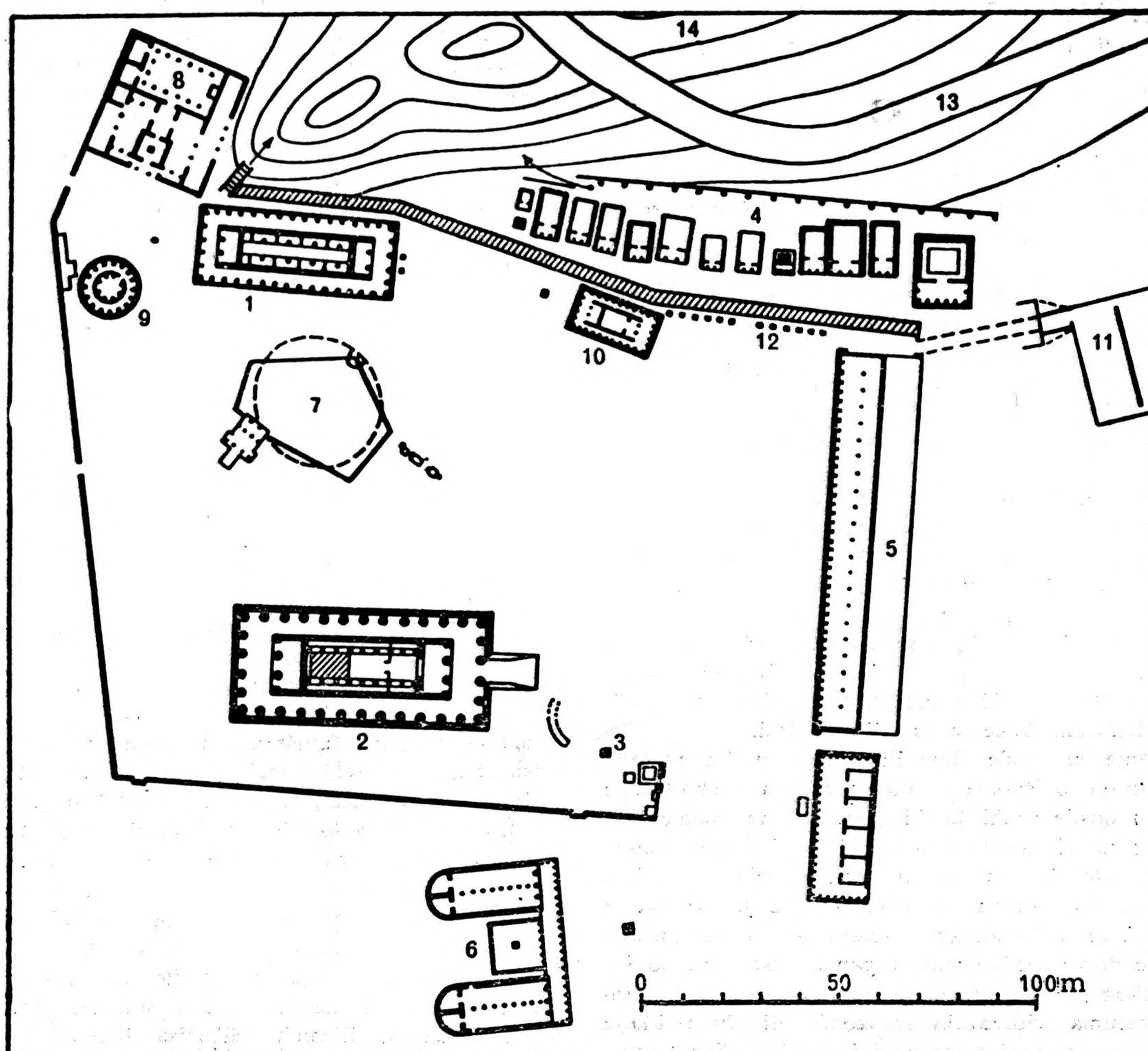
O

ODEĆA.
Svojstvo grčke odeće je da je široka i jednostavna, bilo da je tkana od vune ili od lana. Ljudi su obično nosili jednu kratku tuniku stegnutu u struku sa pojasom (konjanik, *sl. 54*). Zanatlije pričvršćuju tuniku samo na levom ramenu da bi im desna ruka bila potpuno slobodna (*sl. 109*), ili samo stavljaju pregaču (*sl. 151*). Da bi se zaštitili od kiše i hladnoće, Grci su upotrebljavali velike vunene ogrtače, pravougaonu parčad tkanine koju su nabirali na razne načine. Konjanici i putnici su rado nosili hlamide, kratke ogrtače od vune koji su se na ramenu zakopčavali jednom fibulom (str. 162. i *sl. 108*). Noge su im bile bose ili su nosili sandale, ponekad čizme koje su dopirale sve do listova ili duboku obuću sa vrpcama. Na glavi se nosio ili šešir sa širokim obodom (*petas*) (*sl. 108*) ili obična kupasta kapa od dlake (*pilos*). Međutim, najčešće su išli gologlavi.
Žene su nosile dugu ili kratku tuniku od lana (*hiton*) obično sa šivenim rukavima. Preko tunike su nosile veliki šal ili ogrtač sličan onome koji su nosili muškarci ali obično od tanje tkanine i često ukrašen tkanim (a ne vezenim) motivima (*sl. 92*). Takva je tradicionalna jonska odeća (*sl. 156*). Po dorskoj tradiciji neposredno na telo se stavlja jedan vuneni *peplos* sastavljen od velikog pravougaonog komada tkanine koju na ramenima pridržavaju dve kopče (ili *fibule*) i koja pada sa spoljne strane (*sl. 88, 151*). Sve to pridržava pojas u visini struka. Ponekad je deo koji pada tako dugačak da mora da se pridržava sa još jednim pojasom iznad koga se tkanina bogato nabira (*sl. 82, 83, 85, 95*). Vajari su široko koristili plastične mogućnosti koje su im pružali nabori *peplosa*. Žene su rado nosile šešire od dlake i slame ili uvijale glavu šalom. Sandale i cipele su im ponekad bile od vrlo fine kože u raznim bojama. Od rublja su nosile samo jedan visok pojas koji im je služio kao grudnjak. Samo su akrobatkinje nosile neku vrstu pripijenih gaća dok su izvodile svoju veštinu.

ODEON.
Muzička dvorana. Najpoznatiji je odeon koji je PERIKLE podigao blizu Dionisovog pozorišta u jugoistočnom delu AKROPOLJA, 443, da bi se tu sklanjali ditirambski horovi i održavala muzička takmičenja. U osnovi je to bio kvadrat sa devet redova po 9 nosećih stubova u unutrašnjosti; krov je imao oblik piramide i smatralo se da podražava Kserksov poljski šator. Građevina koja je bila razrušena kada je Sula opsedao Atinu, 86. pre n. e., ponovo je sagrađena po istom uzoru.

OKSIRINHOS (Helenici).
Anonimni istorijski spis čiji su važni odlomci otkriveni na papirusima koji su dolazili iz egipatskog sela Oksirinhosa (str. 340).

OLIMPIJA.
Zevsovo svetilište u Elidi, koje se nalazi na ušću reka Alfeje i Kladeja, u podnožju brda Kroniona, na području nastanjenom još od II milenijuma. U 776, sa zvaničnim osnivanjem Olimpijskih igara i proglašavanjem svetog mira koji je pružao bezbedan dolazak vernicima svake četvrte godine, svetilište je postalo panhelensko. Svetilištem je upravljao u ime 16 gradova Elide grad Pisa, a posle 576. tu ulogu preuzima na sebe Elida koja održava svoju vlast i pored svađa sa susedima (uništenje svetilišta od strane Arkađana, 364). Arhitektonski razvitak svetilišta počinje još u arhajsko doba; u svetom gaju ili *Altisu*, uvek pošumljenom, nalazi se Herin hram podignut oko 600. pre n. e. na mestu nekog starijeg hrama, koji se sastoji od trema sa dva stuba, jedne *cele* i jednog opistodoma sa spoljnom kolonadom od 6 × 16 dorskih stubova. Bar deset riznica se nalazilo na severnoj terasi; to su bili darovi gradova Sikiona, Sirakuse, Epidaura, Bizanta, Sibarisa, Kirene, Selinunta, Metaponta, Megare i Gele. Na severozapadu je Pritanej, četvrtasta građevina u kojoj se nalazio Hestijin žrtvenik i u kojoj su se dočekivali pobednici i znameniti gosti. Na istoku se nalazio stadion, dug 600 olimpijskih stopa (191,27 m). Na jugu izvan zida, *Buleuterion*, dve građevine sa apsidama, u okviru jednog četvrtastog zdanja. Zevsov hram je gradio Libon iz Elide od 468. do 456, a hram ima sa spoljne strane kolonadu od 6×13 dorskih stubova. Vajarske radove na zabatima i na metopama izvodio je nepoznati umetnik (možda Peonije iz Mendeja), ali oni predstavljaju remek-dela strogog stila (istočni zabat: Zevs, Pelops i Ojnomah pre trke dvokolica; zapadni zabat: Apolon, Kentauri i Lapiti; dorski friz iznad unutrašnjeg ula-

31. ZEVSOVO SVETILIŠTE U OLIMPU U KLASIČNO DOBA

1. Herin hram. — 2. Zevsov hram. — 3. Peonijeva Pobeda. — 4. Terasa sa riznicama. — 5. Trem Eho. — 6. Buleuterion. — 7. Pelopsova ograda. — 8. Pritanej. — 9. Filipejon. — 10. Hram Majke bogova. — 11. Stadion. — 12. Statue Zana. — 13. Moderni put. — 14. Brdo Kronion.

znog trema i opistodoma; Heraklovi podvizi). Kultna statua ogromnih razmera u zlatu i slonovači, bila je FIDIJINO delo (njegova radionica je podignuta zapadno od svetilišta). U IV veku je izgled svetilišta bio potpuno izmenjen novim građevinama: hram Velike majke na severu i više tremova na istoku i na jugu.

Posle bitke kod Heroneje (338) Filip je podigao kružnu građevinu, *Filipejon*, sa 18 jonskih stubova spolja i 9 korintskih stubova iznutra, da bi smestio statue članova svoje porodice, koje je u zlatu i slonovači izradio LEOHAR. Geometrijskim i arhajskim zavetnim darovima (tronošci, bronzane figure, zavetni oklopi itd.) se pridodaju u klasičnom periodu i statue pobednika, dela najvećih vajara epohe i svakovrsni zavetni darovi, kao što je *Pobeda* koju je radio vajar PEONIJE za Mesenjane ili PRAKSITELOV *Hermes*, koji se

nalazio u Herinom hramu. PAUSANIJA je veći deo V i VI knjige svoje *Periegese* posvetio opisu svetilišta u Olimpiji (str. 208).
Peonijeva Pobeda (*sl. 81*).
Svetilište (crtež 31, str. 434. i *sl. 99, 100, 184, 226*).
Organizacija igara (str. 232. i dalje).
Zevsov žrtvenik (str. 217, 247).
Žrtvenik podignut Mojrama (str. 231).

OLINT.

Grad na Halkidici. Razrušili su ga Persijanci, 479. Ponovo sagrađen i naseljen sredinom V veka, postao je središte saveza grčkih gradova na Halkadici, 392. (str. 318). Napadao ga je kralj Makedonije, opsedala i zauzela SPARTA, 379; ulazi u Atinski savez 375, ali ga napušta već 371. Stupa u savez sa Filipom II 336; međutim, zabrinut zbog njegove osvajačke politike, sklapa odbrambeni savez sa Atinom. Filip ga je zauzeo i sravnio sa zemljom, 384. (str. 144). Američka iskopavanja su omogućila da se prouči plan grada i ostaci kuća za stanovanje iz V i IV veka (str. 280. i crtež 20, str. 281).

ONATAS.

Vajar iz prve polovine V veka, poreklom sa Egine. Od njega nam je poznato nekoliko statua božanstava i zavetnih darova koji se spominju u tekstovima kao i jedna kvadriga za HIJEROMA iz Sirakuse, posle njegove pobede u OLIMPIJI 468. Onatas je naročito mnogo radio u bronzi. Još nije identifikovana nijedna kopija njegovih radova.

ORFIZAM.

Malo poznata eshatološka dokrina koja se iznosila u pesmama, pripisanim tračkom pesniku Orfeju (str. 242).

OSTRAKIZAM.

(Str. 307).

P

PALESTRA.

Palestra je sporedna zgrada GIMNASIJE. Postoje i lične palestre gde deca vežbaju pod rukovodstvom PEDOTRIBA. Palestra se sastoji od dvorišta okruženog zgradama koje služe za ostavljanje odeće, gimnastičkih dvorana, mesta za odmor, a ponekad i kupatila (str. 290).

PAMFIL.

Slikar iz IV veka, poreklom iz Amfipolisa. Naslikao je čuvenu *Bitku kod Fliunta* (odigrala se 366). Pisao je teorijske rasprave o slikarstvu i crtežu i osnovao je, u SIKIONU, sredinom IV veka, pravu slikarsku akademiju, gde je predavao ne samo likovne umetnosti već i aritmetiku i geometriju. Njegovi najistaknutiji učenici su bili PAUSIJA i Apel (vidi SLIKARSTVO).

PANATENEJE.

Velike Panateneje su važan građanski praznik boginje Atene u ATINI. Od 566. do 565. one se proslavljaju raskošno svake četvrte godine, dok se godišnjoj svečanosti pridaje mnogo manje značaja (str. 207). Za vreme svečanosti održavaju se konjička i atletska takmičenja, čiji pobednici kao nagradu dobijaju jednu »panatenejsku« amforu punu ulja dobijenog iz svetih maslinjaka. Održavaju se u julu i traju četiri dana. Održava se jedna noćna svečanost, trka sa bakljama *(lampadedromija)* i čuvena povorka koja je počinjala sa izlaskom sunca. Ceo narod ide za posvećenim žrtvama, mlade devojke koje nose svete korpe *(kanefore)* i visoki činovnici. Tu su i konjanici i kočije, koje FIDIJA oživljuje na jonskom frizu Partenona (str. 216. i *sl. 89, 90*). Ateni *Polias* se prinosio jedan peplos koji su atinske žene i devojke, *ergastine*, tkale devet meseci: na toj posvećenoj odeći bile su prikazane epizode iz GIGANTOMAHIJE, u kojoj je Atena igrala glavnu ulogu.

PANDROSEJON.

(vidi ATINSKI AKROPOLJ).

PANEGIRIJA.

(Str. 235).

PANENOS.

Atinski slikar iz V veka, brat ili nećak FIDIJIN. Sarađivao sa njim na izradi Zevsa u Olimpiji i na ukrašavanju Pekila.

PANGEJ.

Planina u zapadnoj Trakiji, između Strimona, morske obale i Filipijske ravnice. Bila je čuvena po svojim rudnicima zlata i srebra. Tasos, istoričar TUKIDID i kralj Filip Makedonski su iz njih vukli ogromnu dobit (str. 277).

PANIJASID.

Epski pesnik iz prve polovine V veka, poreklom

215. DORSKI ANTABLMAN I KAPITEL (»NEPTUNOV« HRAM U PESTUMU).

Mada je travertin dosta oštećen, arhitekturalni oblici se jasno raspoznaju: četvrtasti kapitel na ehinusu u obliku presečene kupe (koja obrazuje i neku vrstu jastučeta na mestu gde se spaja sa abakusom), arhitrav, friz triglifa i metopa, koji ističe tenija (sa regletama u obliku kapljice uspravno na svaki triglif), ploče u reljefu (čije kapljice su bile nanesene) pod vencem. Odozgo, kosina zabata.

216. KORINTSKI KAPITELI (OLIMPIEJON U ATINI).

Mada ovi stubovi jugoistočnog ugla hrama podignutog na obali Ilisa potiču iz helenističkog doba (prva polovina II veka pre n. e.), njihovi korintski kapiteli ponavljaju u suštini (na Tolosu u Epidauru naročito) tip koji su doterali arhitekti IV veka: oni su ga, međutim, zadržali za unutrašnju kolonadu.

217. JONSKI KAPITEL PROPILEJA (ATINSKI AKROPOLJ).

Zbog vitkijih proporcija jonskog stuba, Mnesikle ga je upotrebio za unutrašnji red Propileja. Na jastučetu išaranom jajastim ukrasima leže dva stubića kapitela, a njihove bočne volute povezane su širokim kanalom. Abakus ima profil tanke pogače. Odozgo je arhitrav sa tri horizontalna pojasa.

218. JONSKA BAZA (SEVERNI TREM EREHTEJONA).

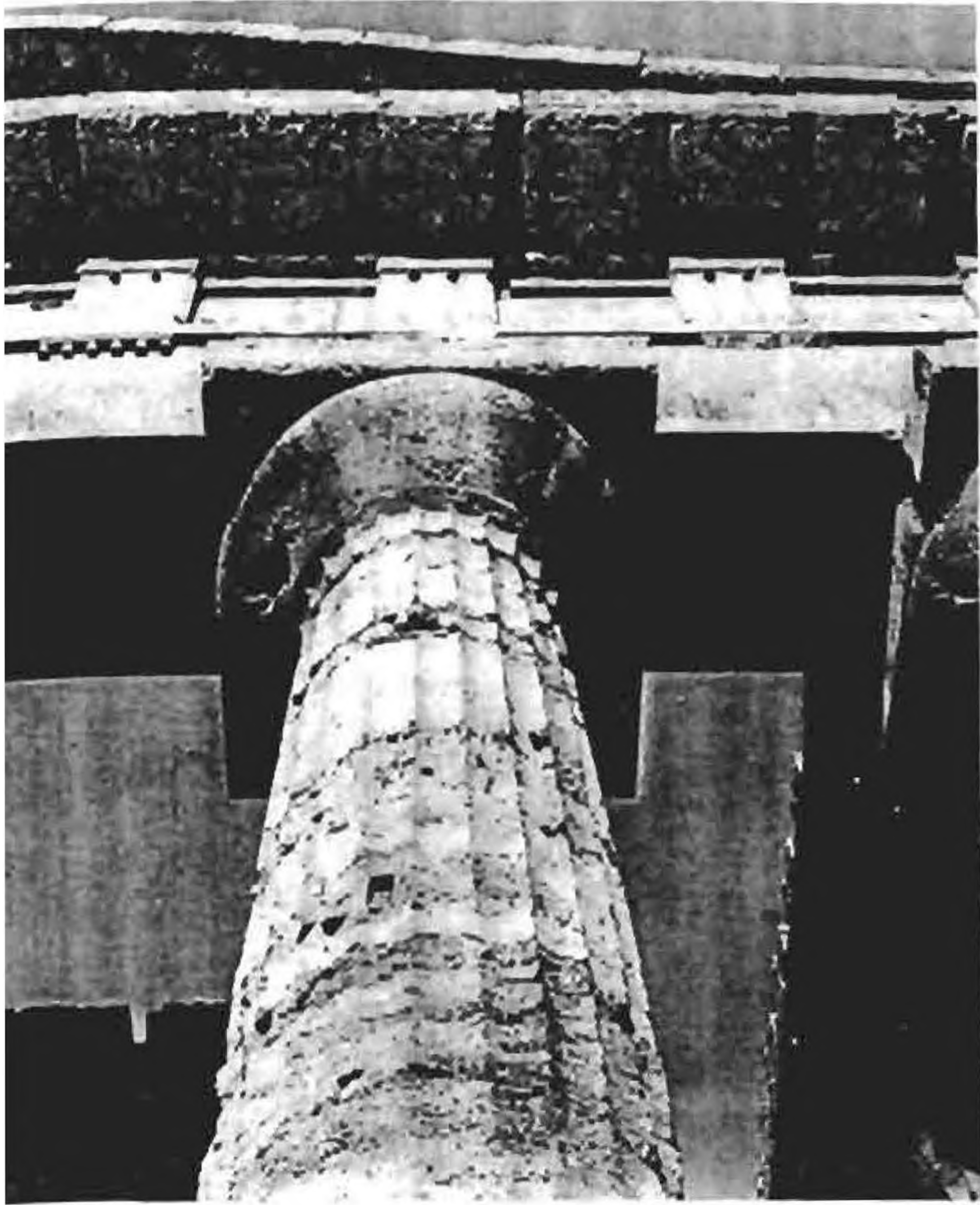
Lep primer »atičke« baze, koju sačinjavaju dva ispupčena venca koje razdvaja jedan izdubeni venac. Gornji venac, manjeg prečnika, ukrašen je pletenicom. Kanelure srednjeg dela stuba odvojene su zasečenim izbočinama, dok dorski stub ima oštre ivice.

219. GLAVA KORE »U PEPLOSU«.

Blistavi sjaj paroskog mermera bio je uvećan polihromijom i o tome ima nekih tragova. U kosi je bila metalna dijadema. Tu, oko 530, čuveni arhajski osmeh zadržava svu svoju ljupkost. Dešavalo se da ovu Koru smatraju poznijim delom nepoznatog majstora koji je izradio Konjanika Rampina (vidi sl. 39). (Muzej Akropolja, br. 679, Atina.)

220. LICE ŽENE (HRAM E U SELINUNTU).

Hram E, verovatno posvećen Heri, bio je ukrašen metopama u krečnjaku gde su ženska lica rađena posebno u paroskom mermeru, a zatim uklopljena (druga

215

216

217

218

219

220

221

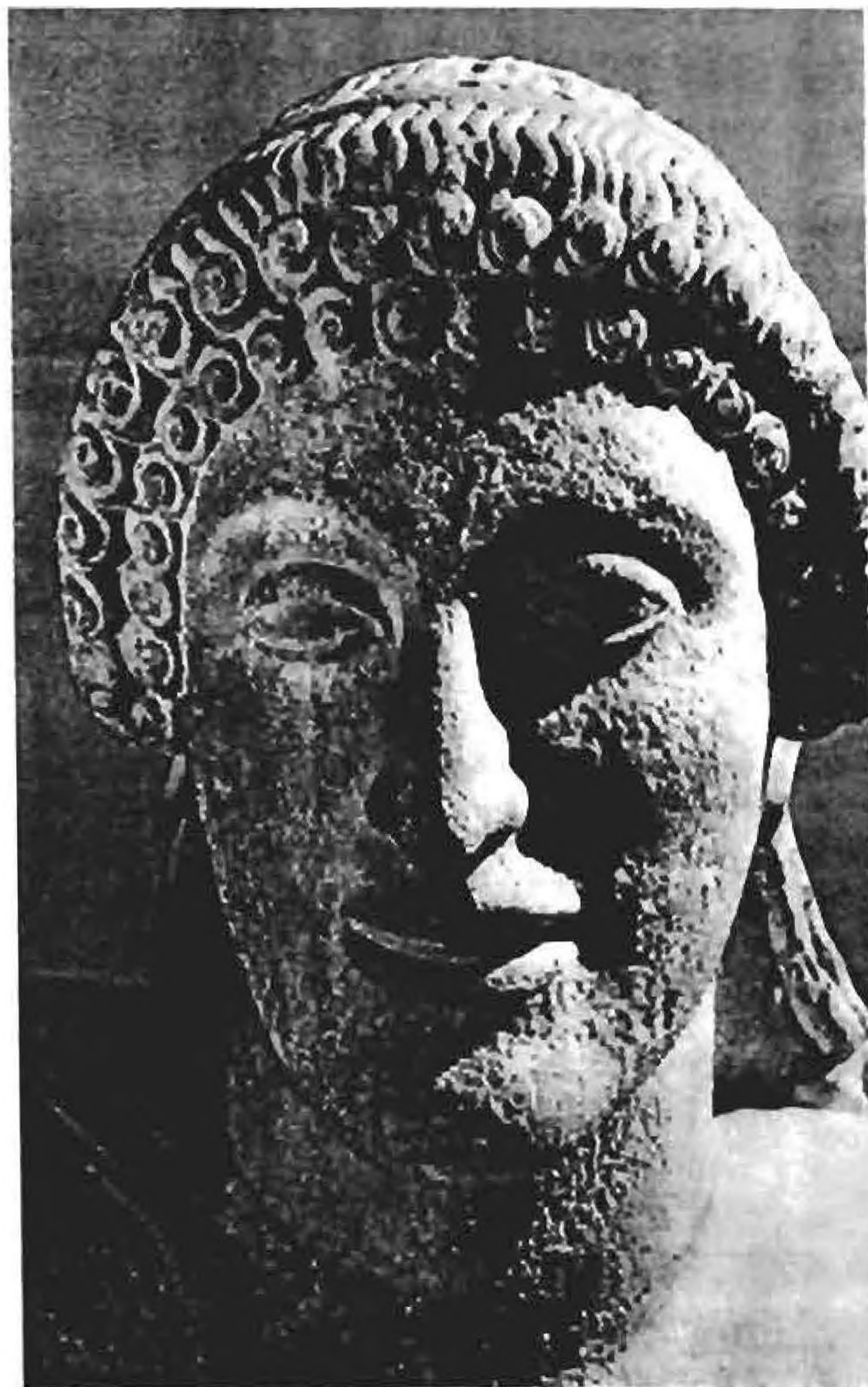

222

223

224

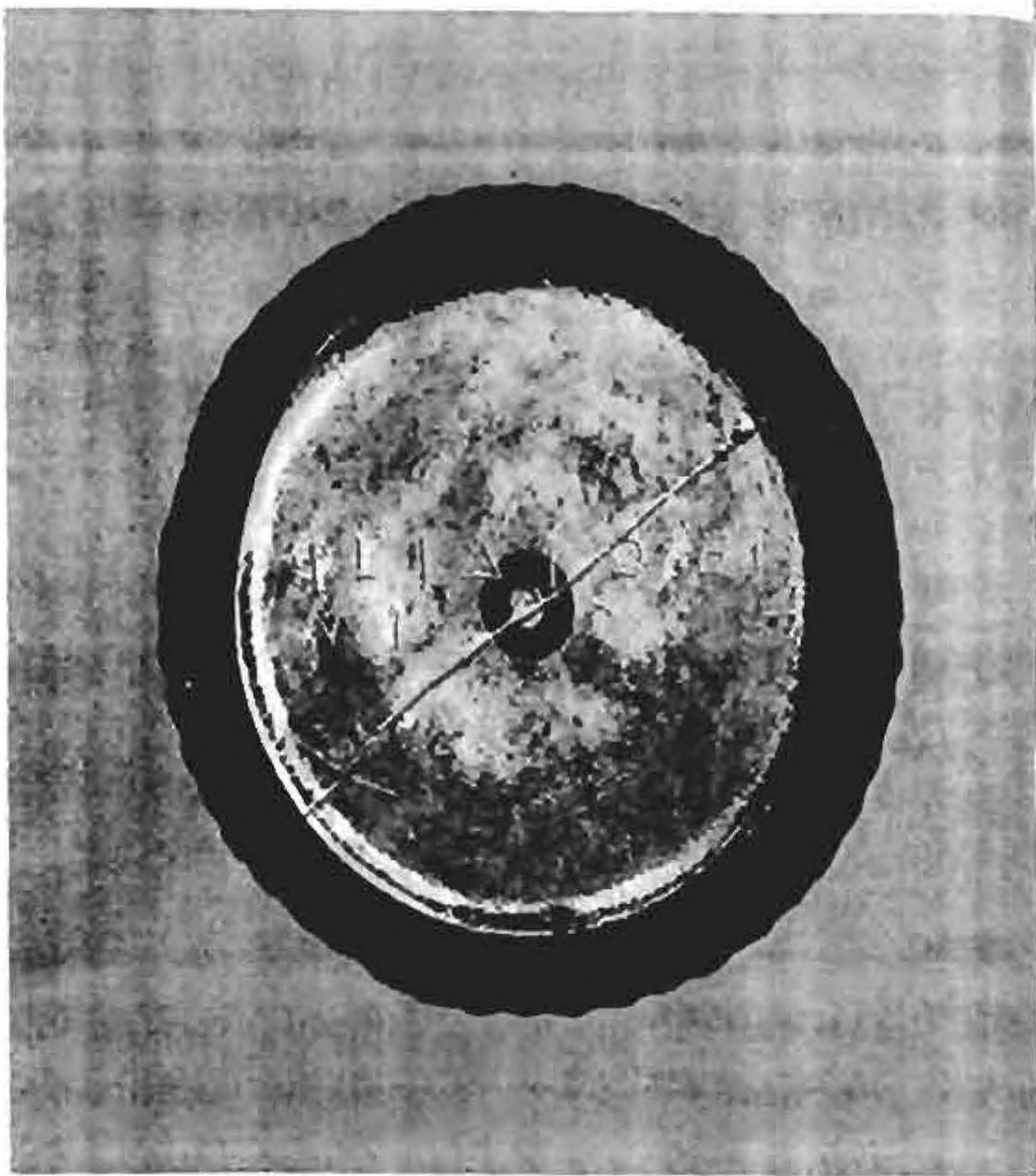
225

226

227

228

229

četvrtina V veka). Ova glava potiče sa jedne nestale metope. Ona pokazuje da »strogi stil«, koji je ostavio remek-dela u Atici, u Olimpiji, u Kireni, i po drugim mestima, nije imao ni najmanjeg uticaja na Siciliji.

221. »MOLITELJKA BARBERINI«.
Originalna statua iz 430—420, ili kopija izrađena u rimsko doba; deo jedne skupine (možda nekog zabata). Ne zna se koju je ličnost i kakav je prizor ta grupa predstavljala. Pravilnost crta i hladnoća izraza, svojstvene umetnosti toga vremena, ne pomažu nam mnogo da to razjasnimo. (Muzej u Louvreu.)

222. GLAVA ŽENE.
Izrazom ljupkosti bez mekoće, ovo se delo nadovezuje na praksitelovska ostvarenja iz druge polovine IV veka. Uporedi Hermesa iz Olimpije (sl. 226). (Muzej u Smirni.)

223. »KLEOBIS«.
Jedna od dve delfske statue koje su veličale Argivljane Kleobisa i Bitona, dva brata čiju je povest Herodot ispričao. Izrađene početkom VI veka, nose potpis jednog argivskog vajara. Snaga i jednostavnost plastično prikazanog oblika širokih površina. S poverenjem, čovek staje pred svog boga. (Muzej u Delfima.)

224. EGINSKI RATNIK.
Jedan od ranjenika koji počivaju u uglovima zapadnog zabata u Afajinom hramu (početak V veka). Patnja se ne ukazuje na licu sa tragovima arhajskog osmeha, koji je dugo nazivan »eginskim« zbog ovih skulptura. (Gliptoteka u Minhenu.)

225. GLAVA KOPLJONOŠE.
Verna kopija koju je u obliku bronzane herme izradio Atinjanin Apolonije, sin Arhijin, otprilike u Avgustovo doba. Pravilna lepota, pomalo hladna, obeležje Polikletovih dela. (Nacionalni muzej, Napulj.)

226. PRAKSITELOV HERMES.
Originalno delo velikog vajara, ili izvanredno brižljiva kopija iz rimskog doba, delo koje nam najbolje govori o malo uznemirenoj ljupkosti kojom se Praksitel proslavio. Na levoj ruci boga je mali Dionis. (Muzej u Olimpiji.)

227. HERMES IZ MARATONA.
Originalna bronza iz sredine IV veka, izvađena iz mora u Maratonskom zalivu. Ona predstavlja mladog Hermesa presrećnog što

je našao kornjaču (bila je na njegovoj levoj ruci), od koje će on napraviti rezonator za liru. (Nacionalni muzej, Atina.)

228. FIDIJIN RUKOPIS.

Grafit na postolju malog pehara od atičke keramike, veoma jednostavan, kojim se Fidija služio u vreme kad je radio Zevsa Olimpijskog. Tu piše: »Pripadam Fidiji.« (Muzej u Olimpiji.)

229. ŠTIT STRANGFORD.

Površna i veoma uprošćena kopija u mermeru štita Atene Partenos, koji je spolja bio ukrašen prikazom amazonomahije u bareljefu. Po nekoj antičkoj tradiciji, možda legendnoj, gologlava i ćelava ličnost, u hlamidi, koja zamahuje nekom vrstom sekire (ili vajarskim čekićem), malo u levo ispod maske Gorgone, mogla bi biti sam Fidija.

iz Halikarnasa (str. 334). Ujak HERODOTOV, borio se protiv tiranina LIGDAMISA, koji ga je pogubio.

PANJONION.
Arhajski savez jonskih gradova u Maloj Aziji (str. 317).

PAPIRUS.
(Str. 322. i dalje).

PARMENID.
Pesnik i filosof iz prve polovine V veka, rođen u Eleji, jonskoj koloniji u južnoj Italiji. Napisao je jednu poemu *O prirodi* (str. 341).

PARASIJE.
Slikar s kraja V veka, rodom iz Efesa. Sokrat se, veli nam Ksenofont, divio psihološkom bogatstvu njegovih slika. Veoma je bio na glasu njegov istančani i izražajni crtež. Njegov *Filoktet* odista pati, a njegova alegorija Naroda *(Demos)* izražava svakovrsna osećanja (str. 365).

PAROS.
Ostrvsko naselje u Kikladima, metropola TASOSA, napredno naročito u arhajsko doba i suparnik Naksosa tokom celog VI veka oko prevlasti u Egejskom moru. Otadžbina pesnika Arhiloha, u čiju je čast posle njegove smrti podignut jedan hram. Važno umetničko stecište (keramika iz VII veka i vajarstvo), Paros je bio pre svega čuven po lepoti svoga mermera, koji se najčešće upotrebljavao u vajarstvu od početka VI veka (str. 277).

PARTENON.
Vidi ATINSKI AKROPOLJ i FIDIJA (crtež 27, str. 418. i *sl. 177, 180).*
Statue *(sl. 86, 89, 90).*

PAUSANIJA.
1. Spartanac, nećak Leonidin, vladao je kao namesnik dok kraljev sin nije postao punoletan. Zapovedao savezničkom grčkom vojskom u bici kod PLATEJE (str. 109). Posle toga je sa uspehom ratovao na Kipru i kod Bizanta koji je oslobodio od Persijanaca. Ali je, lišen zapovedništva nad vojskom, hteo da se učvrsti kao tiranin u istom gradu i stupio u pregovore sa Velikim kraljem. Pošto su ga efori pozvali da se vrati u Spartu, bio je optužen za izdaju i ostavljen da umre od gladi u hramu Atene *Halkioikos* u koji se bio sklonio (467) (str. 113). Postoje verovatne kopije njegovog portreta (*sl. 41*).
2. Pisac iz II veka n. e., napisao jedno vrlo korisno delo: *Opis Grčke* (str. 67, 193).

PAUSIJA.
Slikar iz IV veka, rodom iz SIKIONA. Bio je čuven po nenadmašnoj veštini rada: mnogo je hvaljeno njegovo osećanje vidnog ugla (na slici *Žrtvovanje bika*, životinja je gledana od sapi), utisci providnosti (na slici *Pijanstvo* jedna žena pije iz velike čaše kroz koju se vidi njeno lice) i njegovo *fa presto* (str. 361, 365).

PEAN.
1. Nadimak Apolona iscelitelja (str. 42).
2. Naziv jedne ratničke pesme u čast Apolona (str. 167, 327).

PEDAGOG.
Rob koji je pratio i nadgledao mlade dečake (str. 289).

PEDERASTIJA.
(Str. 269, 291).

PEDOTRIB.
Učitelj gimnastike za decu i odrasle. On radi u palestri (str. 290).

PELOPIDA.
Tebanski političar i ratnik iz IV veka, EPAMINONDIN prijatelj. Prognan iz Tebe pošto su Lakedemonjani zauzeli Kadmeju, učestvovao je u njihovom isterivanju i oslobodio Tebu (379) (str. 136). Na čelu »Svetog odreda« požnjeo je svoj prvi uspeh na otvorenom polju nad Lakedemonjanima u bici kod Tegire, a zatim se slavno borio u bici kod Leuktre (371). Predvodio je zatim nekoliko pohoda na Tesaliju i poginuo, 364, kod Kinoskefala. LISIP je napravio njegov portret u Delfima nešto posle 369. Plutarh mu je posvetio jedan od svojih *Uporednih životopisa.*

PELOPS.
Legendarni heroj rodom iz Male Azije, Tantalov sin. Došao je u Evropu sa Frigijcima; štitio ga je Posejdon, koji mu je dao divne konje. Došao je sa tom kvadrigom da isprosi ruku Hipodamije, ćerke Ojnomaha, kralja Pise u Elidi. Ojnomah je zahtevao od prosilaca svoje kćeri da se bore sa njim u trci na kolima, u kojoj ih je on pobeđivao svojom zapregom dobijenom na dar

od Aresa, a zatim ih ubijao. Pelops je pobedio, Ojnomah poginuo, a Pelops se onda oženio Hipodamijom. Ovu legendu oživljava istočni zabat Zevsovog hrama u OLIMPIJI i PINDAROVA *I Olimpijska oda.* Smatralo se da je Pelops osnovao Olimpijske igre (koje je kasnije obnovio Herakle). Dao je svoje ime Peloponesu.

PELTASTI.

Odred lake pešadije (str. 132, 160).

PENTATLON.

Atletsko takmičenje za svestrane atlete na Olimpijskim igrama. Sastojalo se iz pet borbi (to i samo ime kaže): skok, brza trka, bacanje diska, pesničanje (koje je kasnije zamenjeno bacanjem koplja), rvanje. Ovo takmičenje je uvedeno u Olimpiji za vreme XVIII Olimpijskih igara, 708.

PENTEKONTAETIJA.

Period od otprilike pedeset godina, od persijskih ratova do peloponeskog rata (str. 112).

PENTEKONTORA.

Brod sa pedeset veslača (str. 174).

PENTELIKON.

Planina koja sa severoistočne strane zatvara atinsku dolinu i odvaja je od Maratona. Ima oblik svojstven trouglastom zabatu. Na njoj su eksploatisani majdani koji su davali mermer odličnog kvaliteta za vajarstvo i građevinarstvo (str. 277).

PENTESILEJA.

1. Amazonka koja je došla u pomoć Troji tokom grčke opsade. Ubijajući je, Ahil je bio duboko dirnut njenom lepotom (str. 324).
2. Pod imenom *Slikara Pentesileje* misli se na slikara atičkih vaza iz druge četvrtine V veka, POLIGNOTOVOG savremenika. Njegovo najveće delo je *Pentesilejina smrt* (pehar koji se nalazi u muzeju u Minhenu) (vidi KERAMIKA i *sl.* 72).

PEONIJE IZ MENDE.

Vajar iz V veka, rodom iz Mende, eretrijske kolonije na Halkidici. Pausanija (VI, 26, 1) mu pripisuje *Pobedu* koju su Mesenjani podigli kraj Zevsovog hrama u Olimpiji oko 455, kao i vajarske radove na istočnom zabatu hrama (VI, 10, 8). Pored mermerne *Pobede* (na žalost, veoma oštećene) (*sl. 81*), postoji i posveta ovog zavetnog dara koja navodi Peonijevo ime koja mu pripisuje akrotere u hramu. Peonije se opravdano može smatrati tvorcem vajarskih ukrasa (akrotera, frontona i metopa) čitavog hrama u Olimpiji (str. 357).

PEPLOS.

1. Vidi ODEĆA.
2. Vidi PANATENEJE.

Posvećivanje peplosa (str. 201, 207).

PERIANDAR.

Tiranin Korinta, sin Kipselov. Vladao je od 627. do 586, po tradicionalnoj hronologiji. Jedni su ga opisivali kao vrlo surovog vladara, drugi ga ubrajali među Sedam mudraca (str. 84. i dalje).

PERIECI.

Kategorija stanovnika lakedemonske države i raznih drugih grčkih gradova (str. 285, 309).

PERIEGESA.

Ovaj naziv, što znači »kružni vodič, podrobno objašnjenje, opis«, poslužio je kao naslov geografskim delima, kao što je ono koje je napisao HEKATEJ iz Mileta (str. 334). *Periegesa Grčke,* koju je napisao Pausanija u II veku pre n. e., sačuvala nam je niz važnih obaveštenja (str. 193).

PERIKLE.

Atinski političar, sin stratega Ksantipa. Njegova majka Agarista bila je iz porodice Alkmeonida. Postao je poznat 472, kada je počeo da se bavi horegijom: tom prilikom je dao da se odigraju Eshilovi *Persijanci.* Zatim je postao jedan od vođa demokratske stranke uz Efijalta, koga je podržavao protiv Areopaga. Posle Efijaltove smrti Perikle je postao najuticajniji političar u Atini. Smrt KIMONA sa kojim se ipak bio pomirio, a zatim i ostrakizam (443) TUKIDIDA, sina Melesijina, vođe aristokrata i zeta Kimonovog, ostavili su mu slobodno polje rada. Od 443. do 430, svake godine je ponovo biran za stratega, a ova vlast, i pored toga što je u načelu bila vojnička i zajednička, ipak mu je bila dovoljna da utiče na celokupnu politiku grada. Okružen izabranim prijateljima među najistaknutijim duhovima toga doba kao što su filosof ANAKSAGORA, pesnik SOFOKLE, istoričar HERODOT, vajar FIDIJA, arhitekta HIPODAM, vrač LAMPON, a da ne računamo njegovu ljubavnicu, sjajnu Aspasiju iz Mileta, uzdigao je moć

i ugled Atine do vrhunca. Međutim, on je predvideo kobni sukob sa Spartom i mislio je da će moći da ga započne u pravo vreme sa »megarskom« odlukom iz 432. Pošto je na njega svaljena odgovornost za prva ispaštanja, posledice rata koji je on želeo a koje su se odrazile na njegovu otadžbinu, bilo mu je suđeno i osuđen je da plati kaznu. Istina je da ga je narod i sledeće godine izabrao za stratega: ali, iscrpen radom i brigama, umro je nekoliko meseci kasnije, krajem leta 429. Posmrtna statua od koje nam je nekoliko kopija sačuvano i to samo glava sa šlemom koji podseća na njegov poziv stratega, bila je KRESILASOVO delo (str. 115. i dalje i *sl. 50).*

PERIPLI.

1. Ime davano izvodima iz pomorskog obrazovanja, kojima su se služili grčki mornari. Imamo sačuvan tekst jednog *peripla,* iz IV veka, koji se pogrešno pripisuje geografu Skilaksu iz V veka (str. 315).

PERIPLUS.

Manevri koje su obično izvodile atinske vojne jedinice (str. 182).

PERISTIL.

1. Pridev: upotrebljava se za građevinu koja je okružena kolonadom (kaže se i *peripter).*
2. Imenica: peristil je dvorište okruženo stubovima.

PESTUM.

Rimsko ime uobičajeno za grčku koloniju Posidoniju, koju su na italijanskoj obali, na severu Lukanije, osnovali Sibariti (str. 73). Koloni su se prvo naseljavali uz obalu, a zatim su se premeštali bliže unutrašnjosti, na jednu zaravan na krajnjem jugu ravnice, koja se nalazi uz priobalnu reku Silaris (danas Selej). Tri hrama od tamošnjeg krečnjaka još uvek stoje tamo: »Bazilika« (prva polovina VI veka) takozvani »Neptunov« hram (sredina V veka) i takozvani »Cererin hram« (druga polovina VI veka). Malo severnije, izvan grada, na ušću Silarisa se nalazilo jedno svetilište Here *Argeje:* otkopane su ruševine nekoliko zgrada, hramova i riznica sa lepim nizovima arhajskih metopa. Posidoniju su pokorili domoroci Lukanci početkom IV veka (hramovi: *sl. 175, 176, 215;* metope: *sl. 185 do 187).*

PETASOS.

(Vidi ODEĆA i str. 162).

PIL.

Antičko ime oblasti u blizini Navaronskog zaliva na zapadnoj obali Mesenije. Amerikanci koji su tu vršili iskopavanja nedavno su otkrili jednu značajnu palatu iz mikenskog doba (str. 32. i crtež 4, str. 37).

PINDAR.

Lirski pesnik iz Beotije, rođen kraj Tebe, 518. (str. 85). Pripadao je dorskoj aristokratiji i uvek je zadržao, ponosan na svoje poreklo, izraženu naklonost prema aristokratskim gradovima i vladavinama. Bio je vrlo religiozan i posebno je poštovao Apolona Delfskog. Kasnije se u hramu prikazivalo gvozdeno sedište na kome je sedeo Pindar. Njegov dugi pesnički uspon za nas je počeo *X Pitijskom odom* (498), koju je sastavio u dvadesetoj godini, a završio se *VIII Pitijskom odom* (446), kada je imao sedamdeset i dve godine. Umro je 438. Kao pesnik svestan svoga nadahnuća pisao je svakovrsne lirske pesme, religiozne (himne, peane, ditirambe itd.) ili profane (pohvalnice, tužbalice, pobedničke pesme za Olimpijske igre). Sačuvano je svega nekoliko odlomaka drugih pesama i 4 knjige oda pobednicima (ili *epinikija*), *Olimpijske, Pitijske, Istamske* i *Nemejske* (str. 329).

PIREJ.

Prvo atinsko pristanište bila je otvorena luka, zaliv Faleron. Temistokle je počeo sa uređivanjem Pireja iza poluostrva Akteja. Nailazimo na tri luke koje su branjene istim zidinama: Munihija, Zea i Kantaros. Sve tri su mogle da prime ratne lađe, ali je najvažnija vojna luka bila Zea, zaliv koji je bio skoro zatvoren sa 196 pregrada za lađe i oružnice među kojima i *Skeuoteku* koju je podigao Filon, 356. Kantaros je bila najprostranija luka i postao je trgovačko pristanište *(emporion)* gde su se nalazili: ambari za žito, menjačnica i pijaca (str. 180). Između dve luke se nalazila agora; nedaleko odatle pozorište a više na istok svetilišta, među kojima i hram Artemide *Munihije.* Stambene četvrti su se nalazile na jugu i severu, sa jedne i sa druge strane agore. Kameni stubovi su delili pojedine četvrti. Mnogi od njih su i pronađeni. Plan grada je napravio HIPODAM iz Mileta. Pirej je bio povezan sa Atinom preko dva naporedna zida koji su se zvali »Noge« *(skele)* a koje su podigli, prvi, KIMON, a drugi PERIKLE (crtež 17, str. 179).

PISA.

Mali grad u Elidi, u blizini Olimpije. Legendarni Ojnomah je bio kralj Pise. Posle 580, stanovnici Elide oduzeli su Pisi upravljanje Olimpijskim igrama, koje su sami zadržali, ali sa kratkim prekidima.

PISISTRAT.

Atinski tiranin iz IV veka. Poreklom iz jedne velike porodice iz BRAURONA, varošice kraj istočne obale Atike, postao je vođa narodne stranke. Vodio je pobednički pohod na MEGARU i ponovo zauzeo Salaminu. Posle atentata koji je sam na sebe pripremio, dobio je od naroda telesnu stražu naoružanu tojagama, sa kojom je zauzeo Akropolj i uspostavio tiraniju (560). Dva puta su ga proterali aristokrati, ali se vratio na vlast prvo zahvaljujući savezu sa Alkmeonidom Megaklom, čijom se ćerkom oženio, a zatim i putem sile. Umro je 527. (str. 84. i dalje).

PISISTRATIDI.

Tako se nazivaju ili čitava dinastija Pisistrata i njegovih sinova, ili Hipija i Hiparh, njegovi sinovi koji su među sobom podelili vlast posle njegove smrti. Hiparha su ubili, 514, Harmodije i Aristogiton. Hipija, koji je proteran 510, pobegao je u Persiju. Učestvovao je u Darijevom pohodu i u bici kod Maratona (490) (str. 94, 101).

PITAGORA.

1. Vajar iz V veka, rodom sa Samosa. Kasnije je postao građanin Regiona. Radio je u bronzi mnoge statue atleta u drugoj četvrtini veka. Radio je isto tako statue bogova i heroja, među kojima i jednog *Filokteta* koji izvanredno izražava fizički bol. Izgleda da je tražio izvesne realističke efekte i primenjivao, kao i drugi umetnici njegovi savremenici, sistem razmera sa matematičkom osnovom. Ali njegovo delo nam je vrlo malo poznato.
2. Filosof iz VI veka, rođen na Samosu. Pošto je napustio svoj rodni grad, možda zato da bi izbegao POLIKRATOVU tiraniju, povukao se u Kroton, gde je osnovao jednu filosofsku školu koja je imala pravi karakter sekte sa strogim pravilima: zajednički obedi, uzdržavanje od nekih jela. Učio je da je duša besmrtna i da se posle smrti ovaploćuje u nekom drugom živom biću (metempsihoza) (str. 242). Išao je vrlo daleko u matematičkom posmatranju stvari (Pitagorina teorema): po njegovom učenju brojevi vladaju svetom. Igrao je važnu političku ulogu u Krotonu, gde je sekta dugo držala upravu nad gradom kao oligarhijsko poslanstvo. Ali Pitagoru su isterali iz Krotona i on se sklonio u Lokru, a zatim u Metapont, gde je i umro. Njegov uticaj, koji su po celom grčkom svetu raširili njegovi učenici, bio je dubok i trajan (str. 340).

PITAK.

Zakonodavac u Mitileni, u VII veku (str. 82).

PITEOS.

Graditelj Mauzoleja u Halikarnasu. Misli se da je izvajao i kvadrigu na vrhu spomenika (vidi MAUZOLEJ).

PITIJA.

(Str. 254. i dalje).

PITIJSKE (igre).

(Str. 235).

PITON.

Ogromna zmija, koju je strelama ubio Apolon.

PLATEJA.

Grad u Beotiji, na padinama Kiterona. Bitka kod Plateje, 479. (str. 110. i karta 9, str. 105). Platejci, verni savezu sa Atinom još od bitke kod Maratona, bili su cilj tebanskih napada za vreme peloponeskog rata (str. 122).

PLATON.

Filosof iz IV veka. Rođen u Atini 427, u aristokratskoj porodici, dobio je izvanredno književno i naučno obrazovanje (jedan od njegovih učitelja bio je heraklitovac Kratil). U 407. upoznao je SOKRATA i posvetio se potpuno filosofiji (str. 131). Posle Sokratove smrti, kojoj nije mogao da prisustvuje, povlači se u Megaru, zatim putuje u Kirenu, u Egipat, u južnu Italiju, gde je posećivao pitagorejske krugove. Oko 388. poziva ga DION da dođe u Sirakusu, na dvor Dionisija Starijeg; pošto se s njim posvađao, jedva izbegavši da dopadne ropstva, vraća se u Atinu i osniva Akademiju, 387. Greške su i njegova ponovna putovanja na Siciliju, 367. i 361, na dvor Dionisija Mlađeg. Umro je 347. U njegovom veoma obimnom delu razlikujemo dijaloge, koje je napisao na početku i koji su snažno obeleženi uspomenom i ličnim mislima Sokratovim *(Odbrana Sokratova, Kriton, Ion, Eutifron, Protagora, Gorgija);* i one iz zrelijeg doba, u kojima konačno dobija određeni oblik Platonova lična metafizika i učenje o idejama

kao suštini stvari, čiji je odraz naš vidni svet *(Država, Gozba, Fedar, Fedon);* i konačno dijalozi iz doba starosti *(Parmenid, Timej, Kritija, Zakoni),* gde je stil teži i gde se misao zadovoljava ili kosmogonijom presokratovaca ili slikom idealnog grada u najsitnijim pojedinostima, gde se koristi i istorijom (str. 150). Jasno se pokazuje da je filosofski i književni rad služio Platonu kao zamena za političku delatnost prema kojoj je Atinjanin kao što je bio Platon mogao sasvim opravdano da teži, a od koje se udaljavao usled raznih okolnosti (str. 342. i dalje i *sl. 165*).

PLEME.

Glavna podela grčkog grada (str. 294).

PNIKS.

Atinski breg zapadno od Akropolja i Areopaga, na čijem je vrhu bio običaj da se sastaje *Eklesija* (umesto da se sastaje na AGORI), otprilike od 500. pre n. e. U toku V veka učesnici su se okupljali na blagoj padini brda koja gleda prema severu, dok je govornica bila smeštena na veštačkoj terasi i okrenuta prema jugu, dakle prema moru. Po Plutarhu *(Život Temistoklov,* 19), Tridesetorica tirana su potpuno promenili ovaj raspored, postavljajući govornicu na vrh brda, prednjom stranom okrenutu prema severu, dakle prema unutrašnjosti zemlje, smatrajući da stalna pomisao na more previše podseća na demokratiju. Tako je prvobitni smeštaj bio obnovljen krajem V veka, kada je na padini brda podignut zid sa polukružnim podupiračima koji su služili kao nosači galerija namenjenih narodu, koje su od tada bile okrenute prema jugu. Novi raspored, treći po redu, izvršen u drugoj polovini IV veka, nije promenio smer već se ogledao u proširenju prostora za narod, malo je pomerio govornicu i omogućio izgradnju dva trema na vrhu brda. Ostaci, koji se i danas mogu videti, potiču baš od ove treće promene (vidi ATINA i str. 306).

POIKILE.

Trem na atinskoj agori koji je dobio ime po svojim slikanim ukrasima *(Stoa Poikile,* što doslovno znači »šareni trem«). Izgradio ga je, u trećoj četvrtini V veka, Peisijanaks, KIMONOV zet. Trem se nalazi u severnom delu Agore (koji je još uvek neispitan). Slike koje su se u njemu nalazile bile su verovatno radovi POLIGNOTA, Mikona i PANENOSA (vidi ATINA).

POLEMARH.

Pravo značenje »vođa u ratu«. Naziv koji se davao jednom od ARHONATA u Atini. On je imao prvostepene odgovornosti u upravljanju vojskom još u doba Maratonske bitke, a zatim je njegova odgovornost počela postepeno da prelazi na stratege, i polemarh je zadržao samo neke verske dužnosti i vršio pravosuđe nad strancima i METECIMA. Uporedi: Aristotel, *Atinski ustav,* 58. (str. 164).

POLIADA (božanstvo).

Božanstvo koje štiti neki grad (polis).

POLIGNOT.

Slikar iz V veka, rodom sa Tasosa. Otac mu je bio slikar, kao što je i on to postao. Teofrast kaže da je on »pronašao« slikarstvo, a tačno je da su njegova dela zasenila radove svih njegovih prethodnika. Dokazano je da je radio u Atini, u Tespiji i u Plateji (u Beotiji), kao i u Delfima. Došao je u Atinu i vezao se za Kimonovu sestru Elpiniku, oko 470—460. Radio je na ukrašavanju POIKILE, Tesejevog hrama i svetilišta Dioskura. U Pinakoteci Propileja nalazile su se još neke njegove slike, rađene na drvenim pločama koje su se, kasnije, pričvršćivale na zid. U Delfima je ukrasio *Leshu* (dvoranu za skupove) Knidana sa dve velike kompozicije, *Zauzeće Troje* i *Odisej priziva mrtve,* koje Pausanija podrobno opisuje (str. 239, 259). Zamislio je da stupnjevito prikaže ličnosti, raspoređujući ih po grupama na različitim visinama, što je kompoziciji davalo dubinu. S druge strane, umeo je da prikazuje osećanja dajući licima različite izraze. Njegov kolorit je bio jednostavan a crtež, mada veoma vešt, bio je potpuno linijski, bez težnje za plastičnošću. Arhajski običaj da se upisuju imena lica pored svakog od njih vidi se i na njegovim slikama. Priznaje mu se veoma važan uticaj na nekoliko slikara atičkih vaza iz sredine V veka, kao što su *Slikar Niobida* ili *Slikar Pentesileje* (vidi KERAMIKA i str. 365).

POLIKLET.

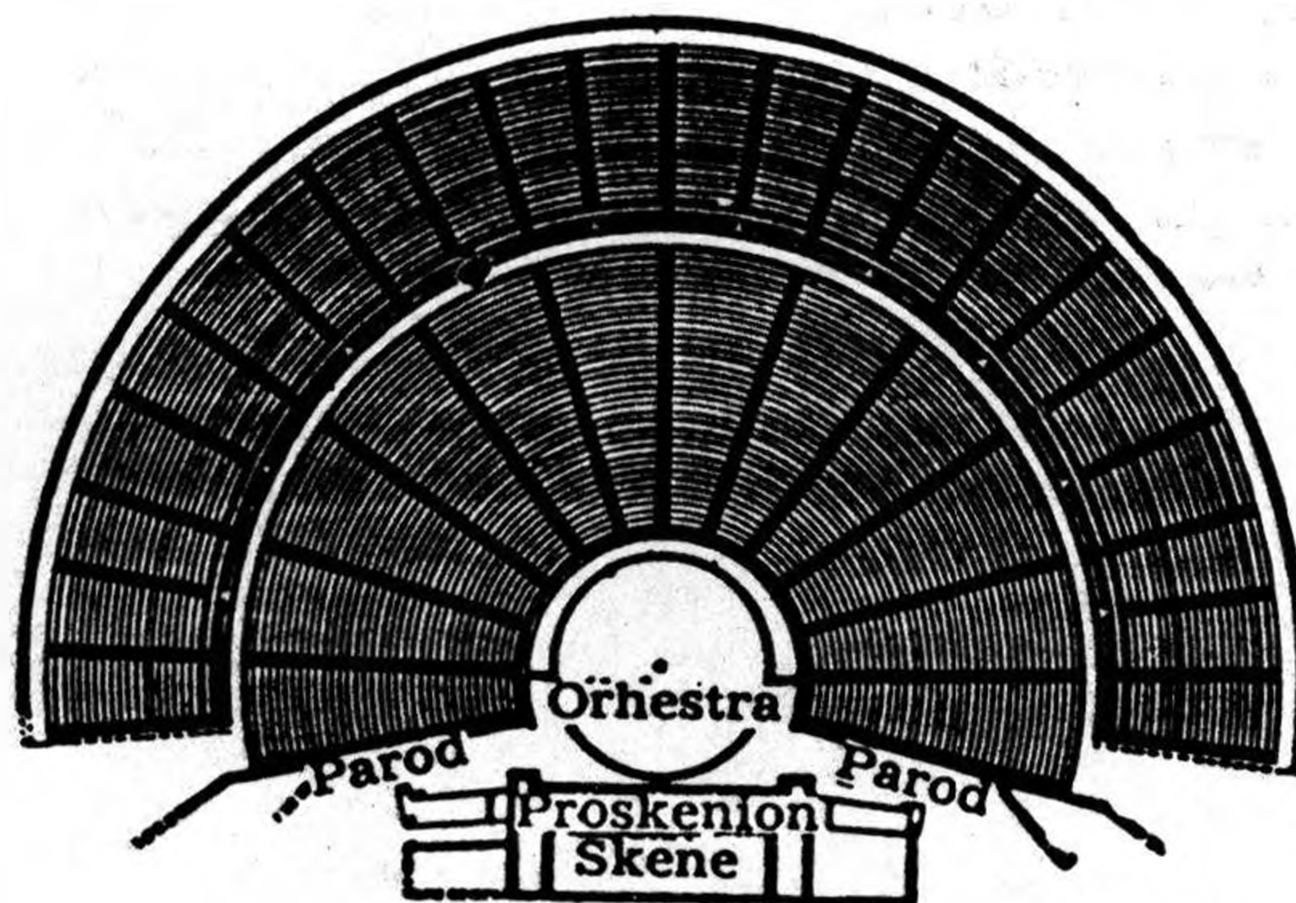
1. Vajar iz V veka, po Platonu i zapisima poreklom iz Argosa. Plinije (koji kaže da je bio poreklom iz SIKIONA) smatra da je vrhunac u svojoj delatnosti ovaj doživeo za vreme 90. Olimpijade, negde oko 420—417. Taj datum bi trebalo da odgovara vajanju Herine statue u zlatu i slonovači za njen hram u Argosu, koji je bio obnovljen posle požara, 423. Pominje se kao tvorac

statua većeg broja atleta: najstarija tako proslavljena pobeda potiče iz 460, ali može da prođe i više godina od pobede do podizanja zavetne statue. Savremenik FIDIJE sa kojim su ga Stari stavljali u prvi red, on je jednom statuom Ranjene Amazonke pobedio na takmičenju u EFESU gde je imao za protivnike Fidiju, KRESILASA i jednog manje poznatog vajara. Od sačuvanih kopija ne zna se koju treba pripisati Polikletu (Amazonku sa Kapitola ili Amazonku iz Berlina i Kopenhagena?). Hera iz Argosa je u grubim crtama predstavljena na novcu iz rimske epohe. Bolje su poznata dva remek-dela ovog majstora, *Dorifor*, statua nagog kopljonoše *(sl. 225)* i *Diadumen*, nag mladić koji stavlja pobednički venac na svoju glavu. Oba dela su poznata po vrlo dobrim kopijama. Kao teoretičar svoje umetnosti, Poliklet je, primivši tradiciju umetnika koji su radili sa bronzom u Argosu, sastavio jednu raspravu o srazmerama ljudskog tela pod naslovom *Kanon*. On je u tom svom delu do krajnosti težio sistematizovanju skladnih razmera pomoću matematičkih obrazaca, čemu su već težili i njegovi neposredni prethodnici. Mada savršenstvo oblika njegovih statua izaziva divljenje, prebacuje im se izvestan nedostatak unutrašnjeg života: one »ne izražavaju potpuno božansku veličanstvenost« (Kvintilijan) (str. 362).

2. Poliklet Mlađi, neimar iz IV veka, graditelj čuvenog *Tolosa u Epidauru* (crtež 25, str. 405), a možda i obližnjeg pozorišta (crtež 33, str. 445). Ipak se nedavno postavilo pitanje i samog njegovog postojanja.

POLIKRAT.

Tiranin sa SAMOSA, iz druge polovine VI veka. Uspostavio je tiraniju oko 535. uz pomoć LIGDAMISA, tiranina sa Naksosa, a protiv bogate aristokratije sa Samosa. Oslanjajući se na najamničku vojsku i veliku flotu, nalazio se neko vreme na čelu najjače države na Egejskom moru. Bio je u prijateljskim odnosima sa Kirom, zatim sa Kambizom i sa faraonom Amasisom. Sparta i Korint su uzaludno pokušavali da ga uklone, ali ga je jedan persijski satrap uvukao u zamku, zatvorio ga i pogubio oko 522. Grci su se divili njegovom bogatstvu i velikim javnim radovima na Samosu (podzemni vodovod koji je sagradio EUPALINOS, dovršenje i obnova velikog Herinog hrama, veliki gat ispred luke), umetničkim delima (među kojima je čuveni Polikratov prsten) i književnim delima koja je podsticao dovodeći pisce i umetnike kao što su bili IBIK i ANAKREONT, ili vajar TEODOROS (str. 84).

32. POZORIŠTE U EPIDAURU

(Rekonstruisana osnova, po Dörpfeldu.) Oko kružne orhestre, u čijem se središtu uzdiže žrtvenik Dionisov, stepenici obrazuju polukrug sa blagim usponom. Oni su odozdo na više izdeljeni na dve zone, nižu i višu, jednim prolazom (diazoma) *iznad kojega su stepenici upola manji. Pred građevinom pozornice* (skena) *nalazi se portik* (proskenion) *okrenut ka orhestri. Između skene i stepenikâ, sa svake strane, po jedan prolaz* (parodos) *kojim se pristupa ka orhestri.*

PORTRET.

Tokom celog arhajskog doba grčka umetnost se nije trudila da prikaže karakteristične individualne crte. Slika, čak i kad je prati ime, predstavlja simbol a ne portret. Isto važi i za nadgrobne spomenike još iz klasičnog doba. Tek se tokom V veka pojavljuje nekoliko likova sa individualnim obeležjem, mada je njihov broj veoma mali. Harmodije i Aristogiton u Kritijevoj grupi *Tiranoubica* iz 477. su još uvek tipizirani likovi: golobradi čovek i zreo čovek (pa prema tome sa bradom). Međutim, nešto kasniji TEMISTOKLOV portret *(sl. 43)*, sačuvan na kopiji iz Ostije i portret PAUSANIJE *(sl. 41)*, su pravi portreti (oko 470—460). Posmrtni lik MILTIJADA *(sl. 42)*, a zatim PERIKLA od KRESILASA *(sl. 50)* pokazuju da uprkos idealističkim težnjama partenonske umetnosti, interesovanje za individualnu sličnost ne iščezava ni u FIDIJINO doba. Kasnije će sve veći broj počasnih statua koje su podizane velikim ljudima za njihova života i razvoj misli koja je išla za procvatom ličnosti, omogućiti i brzi razvoj portreta (str. 354. i dalje).

POSEJDON.

Posejdon iz Histieje (*sl. 80*).

POSIDONIJA.

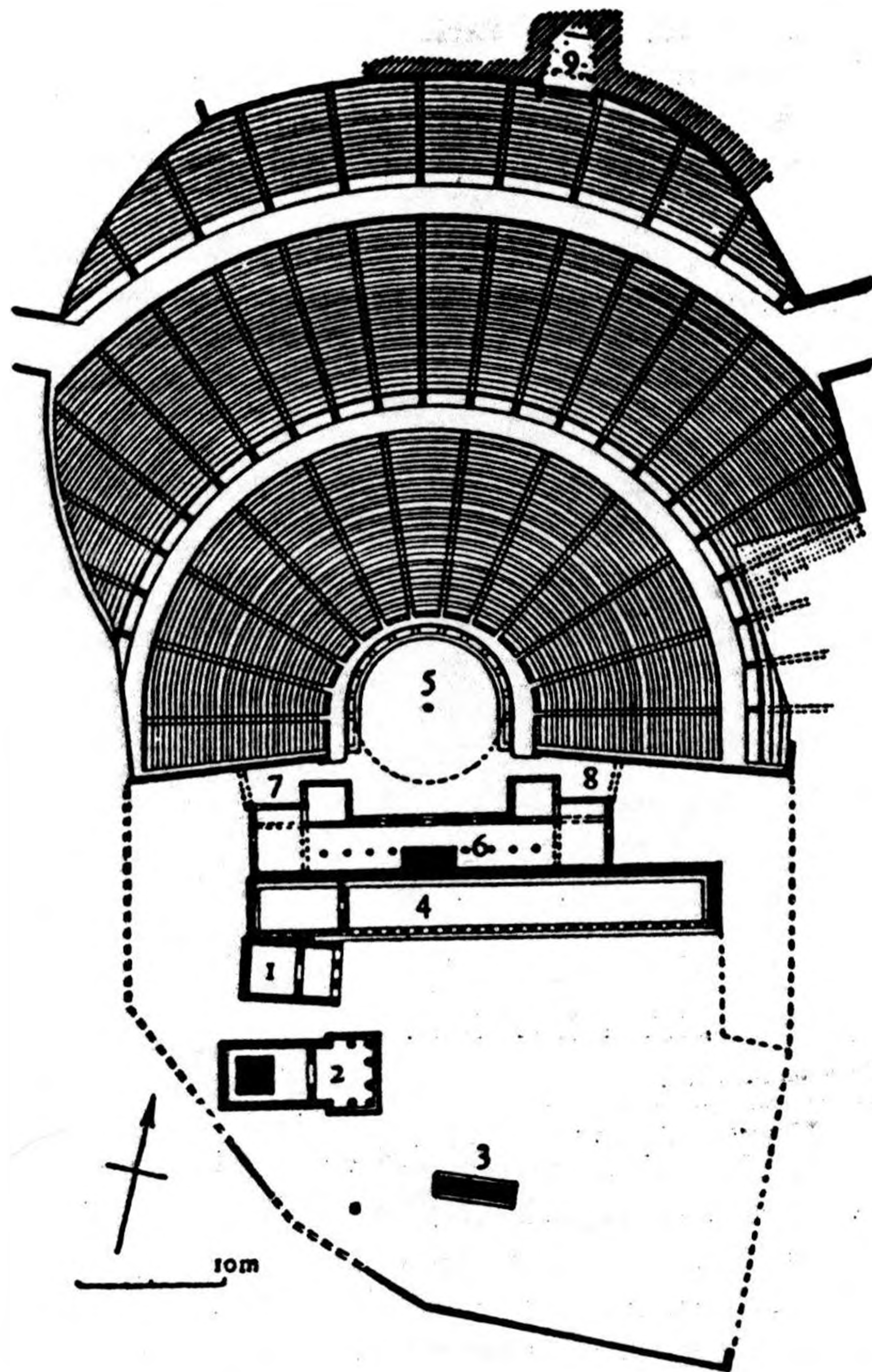
(Vidi PESTUM).

POTIDEJA.

Korintska kolonija na Halkidici, osnovana krajem VIII veka na Palenskoj prevlaci (str. 69. i karta 6, str. 64).
Opsada POTIDEJE od strane Atinjana na početku peloponeskog rata (str. 120, 172).

POZORIŠTE.

Ako široka stubišta kritskih palata, koja nadvisuju neku zaravan možemo smatrati dalekim precima grčkog pozorišta, prvo pozorište u pravom smislu reči pojavljuje se u Atini, krajem V veka. Ono ima jednu zaravan od nabijene zemlje *(orhestra)*, gde se kreće hor oko Dionisovog žrtvenika, uređeni prostor za gledaoce podignut na skelama ili na strmom prostoru i jedno odeljenje pokriveno platnom ili sagrađeno od drveta, određeno za glumce. Vrlo brzo se počinju praviti uređaji za pozorište od čvrstog materijala: prvi tragovi su nađeni u pozorištu Dionisa *Eleuterskog*, na južnim obroncima Akropolja koji potiču još iz poslednje četvrtine V veka. U drugoj polovini IV veka tip grčkog pozorišta je potpuno određen (Dionisovo pozorište u Atini, crtež 32, str. 444. i *sl. 116)*. Kamene klupe za gledaoce raspoređene su u polukrugu, na padini nekog brežuljka i podeljene stepenicama na sektore ili ponekad na zone jednom ili dvema vodoravnim stranama. U središtu je kružna *orhestra*, iza koje se nalaze građevine za pozornicu *(skene)* koje služe kao dekor i kulise. Jedan nizak podijum od drveta, povezan sa *orhestrom* preko nekoliko stepenica, prima glumce kad oni ne učestvuju u kretanjima hora u *orhestri*. U zidu *skene* se nalaze vrata koja omogućavaju izlaz na podijum. Pojavljivanja na pozornici (naročito božanstava) mogu se vršiti i na spratu. Ispred zida *skene* može se nalaziti mali trem *(proskenion)* koji daje veću širinu pozornici. Pokretni elementi (od drveta ili platna) upotpunjavaju dekor. Za posebne efekte korišćeni su razni uređaji. Glumci, samo muškarci, nosili su maske koje su određivale lice i istovremeno služile za pojačavanje glasa.
Obredno poreklo grčkog pozorišta (str. 219. i dalje).

33. POZORIŠTE I SVETILIŠTE DIONISA ELEUTEREJA U ATINI
(Rekonstruisana osnova.) 1. Stari hram. — 2. Novi hram (IV vek). — 3. Žrtvenik. — 4. Trem. — 5. Orhestra pozorišta. — 6. Građevina skene. — 7, 8. Bočni prolaz (parodos) *kojim se pristupa ka orhestri. — 9. Horegijski spomenik Trasilov (IV vek), koji je izduben u steni nad stepenicama pozorišta.*

Pesnici tragičari i komičari (str. 330. i dalje).
Predstave (str. 227. i dalje).

PRAKSITEL.

Atinski vajar iz IV veka, sin vajara KEFISODOTA. Plinije kaže da je bio na vrhuncu slave za vreme 104. Olimpijade (364—360). Živeo je uglavnom u Atini, gde mu je ljubavnica bila hetera FRINA. Razni tekstovi mu pripisuju veliki broj kultnih i žrtvenih statua ne samo u Atini, već i u Beotiji, Mantineji, u Olimpiji i Maloj

Aziji (Knid, Efes, Parion). Radio je u bronzi i mermeru, ali sa osobitom sklonošću ka mermeru. Zamolio je slikara NIKIJU da oboji njegove mermerne statue. Od ovog tako opšte cenjenog umetnika ostalo nam je možda samo jedno originalno delo, *Hermes sa malim Dionisom na rukama*. Ovo delo otkriveno je u Herajonu u Olimpiji (ali neki ne bez razloga smatraju delo izvrsnom rimskom kopijom) (*sl. 226*). Poznate su po dobrim kopijama *Afrodita iz Knida* (*sl. 196*), *Apolon Saurokton* (koji ubija guštera), *Satir koji sipa vino*, možda *Artemida Brauronija* (»Dijana iz Gabija« u Luvru) i nekoliko drugih dela. Sklad, ljupkost, krajnje spokojstvo, mada po cenu izvesne opuštenosti, i religiozno nadahnuće za koje se dugo nije znalo, to su, uz besprekornu tehničku obradu, osobine jedne umetnosti koja je dublje nego ikoja druga obeležila osećajnost starih Grka sve do kraja starog veka (str. 353).

PRITAN, PRITANIJA.

(Vidi BULA i str. 306).

PRODIK.

Sofista iz V veka, rodom sa ostrva Keosa. Savremenik PROTAGORIN, pojavljuje se pored njega u PLATONOVOM dijalogu. Naročito je držao do tačnosti rečnika razlikovanjem nijansi sinonima. Pretpostavlja se da je on izmislio čuvenu basnu o Heraklu koji treba da se opredeli između puta poroka i puta vrline (str. 344).

PROKSEN.

Građanin nekog grčkog grada, koga drugi grad naimenuje da zastupa interese njegovih građana u gradu u kome živi: gostoprimstvo, pravna, politička ili novčana pomoć. Zvanje proksena, *proksenija*, dodeljuje se ukazom i predstavlja istovremeno i počast i dužnost.

PROPILEJ.

Monumentalni ulaz u obliku trema sa stubovima ispred neke kapije. Kada je kapija napravljena u bedemu, može postojati još jedan trem, simetrično sa prvim, ali okrenut ka unutrašnjosti. U tom slučaju (kao na ATINSKOM AKROPOLJU), ta reč se upotrebljava u množini: Propileji (*sl. 114, 115, 179*).

PROROČIŠTA.

(Str. 246. i dalje).

PROTAGORA.

Sofista iz V veka, rođen u Abderi. Pojavljuje se u jednom PLATONOVOM dijalogu (koji nosi njegovo ime), kao već stariji čovek (432), slavan i svestan toga, rečit i uzvišen, verujući samo u svoju sposobnost da uči druge umetnosti ubeđivanja. On je izrazio misao da je čovek »mera svih stvari«. Zbog svog skepticizma bio je izveden na suđenje kao bezbožnik i morao da napusti Atinu gde je nekoliko puta boravio. Ugled mu je omogućavao da vrlo skupo naplaćuje svoje časove. Poginuo je 411. u jednom brodolomu (str. 341).

R

RAMNUNT.

Dema na severu Atike, na obali Eubeje, severno od Maratona. To je bilo dobro utvrđeno uporište (sa bedemom iz IV veka) (str. 165, 170). Nešto malo dalje, u unutrašnjosti zemlje, nalazilo se svetilište boginje Nemese, sa dorskim hramom sagrađenim u drugoj polovini V veka. Kultnu statuu u mermeru izradio je AGORAKRIT sa Parosa. Nađen je jedan deo glave (Britanski muzej) i nekoliko veoma oštećenih elemenata reljefa koji su ukrašavali osnovu.

REDOVI U ARHITEKTURI.

Grčki neimari su obično poštovali izvesne zakone koji su se odnosili na usklađivanje nekih osnovnih elemenata građenja kad su bile u pitanju brižljivo dizane građevine, a naročito ako im je trebalo dodati i stubove. Ova pravila uglavnom razlikuju dva osnovna reda, dorski i jonski. Ovaj drugi, bogatiji, imao je više oblika: eolski, u staro doba, i korintski, u klasično doba i kasnije. *Dorski red* se najpre odlikuje svojim stubom. Stub naleže neposredno na gornji sloj temeljnog zida (zvanog *stilobat)* bez posredstva osnove. Stub je kaneliran (20 kanelura oštrih ivica, nekada 16, a retko 24). Ima kapitel koji se sastoji od kružnog *ehinusa* (jastučić u obliku pogače ili presečene kupe) i *abakusa* (kockasta ploča koja drži arhitrav). *Arhitrav* (ili *epistil)* je noseći deo koji ide od jednog do drugog stuba. On je ukrašen uzanom trakom koja je malo ispupčena i koja ide duž gornje strane. To je *tenija*. Sem toga, upravno na svaki triglif, tenija je naglašena jednim *ravnalom*, ukrašenim kapima koje lebde. Sloj

koji dolazi iznad arhitrava je friz. On se sastoji od naizmenično postavljenih triglifa koji su ukrašeni sa tri uspravne trake koje su odvojene kanelurama sa oštrim ivicama, i metopa koje su glatke ili ukrašene reljefima. Po pravilu u osi svakog stuba nalazi se po jedan triglif i još jedan u sredini, između stubova. Gore se nalazi venac koji je neka vrsta ispupčenja iznad friza: zove se *streja* jer na svome donjem delu ima ploče u reljefu *(mutule* ukrašene kapima koje lebde). Gornji deo venca može da ima oluk (sa otvorima za oticanje vode, koji su često ukrašeni lavljim čeljustima). Ako nema oluka, onda rub crepova nosi uspravan ukrasni motiv koji se zove *antefiks.* Na fasadi krov na dve vode sačinjava *zabat* zatvoren trouglastim zidom ili *timpanonom.* Dva nagnuta venca koji pokrivaju zabat su *okomiti.* Vodoravni venac zabata može da služi kao podnožje za statue: ali to nije pravilo. Konačno, uglovi građevine i vrh zabata su obično ukrašeni motivima koji se zovu *akroterije (sl. 99 do 103, 117, 172 do 180, 215).* U jonskom redu se stub, vitkije građen, nalazi na opervaženoj osnovi. Stub ima obično 24 kanelure tupih ivica. Kapitel se sastoji od ehinusa, obično sa jajastim ukrasima, na kome se nalazi motiv sa dvostrukom volutom, koju na svojim ivicama čine dva vodoravna valjka; kapitel je upotpunjen pravougaonim abakusom koji je tanak i obično opervažen. Arhitrav sačinjavaju dva naizmenična ispupčenja koja tako odvajaju tri slobodne površine jednu iznad druge. Iznad ovoga dolazi neprekidni friz koji je obično gladak, a katkada vajan. Ponekad može da bude zamenjen jednim redom konsola sa duplim volutama, *zupcima* na koje naleže venac. On nema sa donje strane ploče u reljefu. Obično se sastoji od oluka koji ide unaokolo. U jonskom redu su obično zabati bez ikakvog vajanog ukrasa *(sl. 217, 218).* O KORINTSKOM KAPITELU vidi *sl. 216.* Kapitel zvani *eolskim,* sa dve volute koje izlaze iz samog stuba i koje su odvojene palmovim listom i kapiteli *sa palmama* ili *sa lišćem* koje pada naniže, predstavljaju stare i malo rasprostranjene varijacije jonskog kapitela.

REGION.

Halkidička kolonija, osnovana oko 730—720, na italijanskoj obali Mesinske prevlake (karta 6, str. 64). Među kolonima su bili i Mesenjani koji su napustili svoj kraj posle lakedemonskih osvajanja: igrali su važnu ulogu među aristokratijom koja je upravljala gradom u arhajsko doba. Početkom V veka kolonija je izuzetno zablistala, zahvaljujući tiraninu Anaksilasu. U 387. grad je zauzeo i razrušio DIONISIJE Stariji (str. 133). DIONISIJE Mlađi ga je ponovo izgradio. Region je bio domovina pesnika IBIKA, a u njemu se nastanio i samoski vajar PITAGORA.

RETRA.

Osnovni zakon SPARTE koji tradicija pripisuje Likurgu (str. 308).

RIZNICA.

Mala građevina u kojoj su građani ostavljali svoje žrtvene darove u panhelenističkim svetilištima (str. 207, 256). »Atrejeva riznica« (vidi MIKENA i crtež 3, str. 31). Atinska riznica u Delfima *(sl. 103).*

ROBOVI.

(Str. 282. i dalje).

RODOS.

Pošto je u mikensko doba najpre igralo važnu ulogu na putu iz Azije i sa Kipra, ostrvo su kolonizovali Dorci. Njegova tri grada Kamiros, Lindos i Jalisos, članovi dorske Heksapole, cvetala su u arhajsko doba (lepa rodoska keramika u VII i VI veku). Rođani su učestvovali u osnivanju GELE početkom VII veka, neki su bili u NAUKRATISU, dok su se neki pridružili Teranima u Kireni, oko 580—575. (karta 6, str. 64). Jedan građanin Lindosa, Kleobul, savremenik SOLONA i PERIANDRA, bio je jedan od Sedam mudraca, njemu su pripisivali izreku: »Ništa nije tako vredno kao umerenost«. U V veku Rodos je ulazio u sastav Atinskog saveza do 412, kada se povezao sa Spartom. U 408. tri rodoska grada su se ujedinila SINOIKIZMOM da bi osnovali novi grad Rodos. Taj grad je stupio u drugi Atinski pomorski savez, izdvojio se iz njega 357—355, za vreme građanskog rata, ali kada mu je zapretila opasnost od Mausola a zatim i od Artemise, zatražio je ponovo pomoć Atine, 350. Mada su imali Demostenovu podršku, Rođani nisu dobili pomoć i pali su pod vlast halikarnaskog satrapa, sve do Aleksandrovog pohoda.

ROIK.

Samoski neimar i vajar iz VI veka. Sagradio je sa TEODOROM veliki Herin hram na Samosu (nešto pre sredine VI veka) koji je po

naređenju POLIKRATOVOM bio obnovljen posle jednog požara. Roika su, zajedno sa Teodorom, smatrali pronalazačem livenja bronze u voštane kalupe sa peskom.

RUDNICI.

(Str. 277).

S

SALAMINA.

1. Ostrvo u Saronskom zalivu, koje zatvara Eleusinski zaton. Atinjani su se prvi put ovde nastanili oko 600, proteravši megarske naseljenike. Posle nekoliko uzastopnih ratova, PISISTRAT je konačno osvojio ostrvo. U VI veku na njemu su se nastanili klerusi. O bici u 480. vidi str. 108. i crtež 10, str. 107. i kartu 9, str. 105. Posle tiranije Tridesetorice Salamina je, zajedno sa Eleusinom, postala utočište izbeglih oligarha. Na Salamini su naročito slavili heroja Ajaksa, Telamonovog sina i eponima jednog od dva atička plemena.
2. Grad na ostrvu KIPRU.

SAMOS.

Veliko ostrvo u Egejskom moru, blizu azijske obale, nastanjeno Pelazgima, a zatim Karijcima. U XI veku ga je kolonizovao jedan Jonac, Prokles, čiji su potomci vladali na ostrvu sve do 680. Doživelo je svoj najveći procvat u doba POLIKRATOVE tiranije (535—522). Pošto su ga osvojili Persijanci, Samos je učestvovao u ustanku u Joniji, a zatim stupio u Deloski savez. Posle pobune protiv Atine, 440—439, Samos je morao da se preda i potčini Periklu (str. 119). Za vreme peloponeskog rata ostrvo je bilo jedna od glavnih baza atinske flote. Služilo je kao utočište demokratima za vreme vladavine Četiri stotine i ostalo verno Atini sve do doba Tridesetorice, zbog čega su svi građani Samosa dobili atinska građanska prava, 405. U 404, posle pobede Sparte, Samos se odvojio od Atine i stupio u Tebanski savez, 392. Persijanci su ga ponovo pokorili, zatim su ga 365. Atinjani povratili, i tada su na ostrvo došli klerusi. Po ugovoru koji je sklopljen posle Heroneje, Samos je potpao pod atinsku vlast (str. 146). Nemci su, vršeći iskopavanja, otkrili kraj antičkog naselja, na južnoj obali ostrva (zapadno od male luke Tigani), ostatke Herinog svetilišta sa elementima velikog jonskog hrama koji su sagradili ROIKOS i TEODOROS (a obnovio ga POLIKRAT), kao i više obrednih građevina. Ovaj ogromni hram sa dvostrukom spoljnom kolonadom merio je 51 × 102 m.
Atinski ukaz o Samljanima (*sl. 49*).
Pokloni na Samosu (str. 208).

SAMOTRAKA.

Ostrvo u Tračkom moru, između Tasosa i Hersonesa (karta 5, str. 47), koje su u VIII i VII veku kolonizovali Eolci sa Lezbosa i iz Eolide. Ostrvo je imalo u svojoj vlasti početkom V veka veoma veliku oblast na tračkoj obali i bilo pre dolaska Grka središte kulta Velikih bogova ili Kabira koji su kasnije pomešani sa Dioskurima, Kastorom i Poluksom. Bili su u vezi sa jednim ženskim azijskim božanstvom, Velikom majkom. Herodot, Lisandar i makedonski kraljevi su tu bili posvećeni u kult. Antički grad se nalazio na severozapadu ostrva, a svetilište, nešto više ka zapadu, nedavno su istraživali Amerikanci. Većina spomenika potiče iz helenističkog doba.

SAPFA.

Pesnikinja s kraja VII ili početka VI veka, rodom sa Lezbosa (str. 328).

SAVEZI.

(Str. 317. i dalje).

SEGESTA.

Domorodačka naseobina zapadne Sicilije, nastanjena Elimima, koji predstavljaju jedno od tri glavna domorodačka plemena na Siciliji (druga dva su Sikani i Sikuli). Segesta je stalno održavala veze sa Grcima i Kartaginjanima. Bila je u savezu s Atinom protiv Sirakuse 458, 426. i 415, a kad joj je, posle poraza Atine, zapretila opasnost od Selinunta, Segesta je pozvala u pomoć Kartaginjane, što je dovelo do razaranja Selinunta, Agrigenta, Gele i Himere, 409—405. Očigledno je da su privredne teškoće, koje su usledile za ovim događajima, sprečile građane Segeste da dovrše dorski hram čije su građenje otpočeli po uzoru na grčke hramove i čija je samo jedna spoljna kolonada (6 × 14 stubova) bila sagrađena (stubovi nisu kanelirani, a blokovi temeljnog zida još uvek imaju svoje klinove za prenos) (str. 358. i *sl. 178*).

SELINUNT.

Grčki grad zapadne Sicilije, koji je osnovala Megara Hibleja sredinom VI veka (str. 73. i

karta 6, str. 64). Grad se nalazio na jednom obronku koji pada na obalu između dveju strmih jaruga. Bio je vrlo napredan sve dok ga, 409, nisu razrušili Kartaginjani. U njemu je bilo mnogo hramova koji su se nalazili na glavnom brežuljku i jednom drugom brežuljku, više ka istoku. Od hramova sa glavnog brežuljka najvažniji je hram C, iz treće četvrtine VI veka, gde je nađeno više arhajskih metopa. Druga grupa se sastojala od hrama E (verovatno posvećenog Heri; metope starog stila: oko 470—450) *(sl. 220)*, hrama F (sredina VI veka) i hrama G (kraj VI veka, posvećenog Apolonu). Vajarski radovi se nalaze u Muzeju u Palermu. Selinunt je kovao veoma značajan srebrni novac.

SFAKTERIJA.
Ostrvce koje zatvara Pilski zaliv gde se, 424, odigrala jedna važna pomorska bitka (str. 159).

SICILIJA.
Atinski pohod 415—413 (str. 124. i crtež 12, str. 125).
Kolonizacija (str. 72. i dalje i karta 6, str. 64).
Opasnost od Kartagine i Dionisije Stariji (str. 133. i dalje i karta 13, str. 135).
Polazak u pohod po pričanju Tukidida (str. 181).
Uloga najamnika (str. 189).

SIFNOS.
Ostrvo i grad u Kikladima. Zahvaljujući otkriću rudnika zlata i srebra, 530, doživeo je kratak i blistav period napretka (Herodot, III, 57—58), o kome svedoči posvećivanje Delfima jedne skulpturama bogato ukrašene mermerne riznice (str. 277. i *sl. 58)*.

SIKION.
Grad na Peloponesu, blizu Korinta. Nadvisivao je plodnu ravnicu na južnoj obali Korintskog zaliva. Sa veštačkom lukom malog značaja, nikada nije mogao da igra privrednu ulogu koja bi se dala uporediti sa ulogom Korinta: ali je zablistao od sredine VII do sredine VI veka, pod tiranijom Ortagorida, a naročito za vreme vladavine najsjajnijeg od tirana, KLISTENA, koji je vladao otprilike od 600. do 570. i posvetio Delfima dva veoma brižljivo rađena spomenika (str. 84. i *sl. 38)*. Umetnici iz Sikiona, slikari i vajari, uživali su veliki ugled (kao vajar KANAH, zatim LISIP, ili slikar PAUSIJA).

SIKOFANTI.
Lica koja su pod raznim izgovorima predavala sudu bogate građane u nadi da će primiti jedan deo njihovih dobara, ukoliko ovi budu osuđeni. Poreklo reči nije jasno, ali se iz raznih govora vidi koliko su ovi skoro profesionalni potkazivači izazivali strah i prezrenje.

SILANION.
Atinski vajar koji je radio sredinom i krajem IV veka, tvorac jednog čuvenog Platonovog portreta *(sl. 165)*, kao i jedne savršene statue pesnikinje Sapfe.

SIMONID.
Lirski pesnik, rodom sa ostrva Keosa. Rođen oko 556, vrlo brzo je postao slavan i stekao prijateljstvo Pisistratida Hiparha (str. 85, 328). Kasnije je posećivao dvor tesalskih kneževa, Skopada. Opevao je grčke pobede u persijskim ratovima (str. 108), zatim je otišao Hijeronu u Sirakusu i umro u Agrigentu 468. Sastavljao je *Peane, Epinikije, Trene* (tužbalice) i *Epigrame.* Sačuvano je nekoliko njegovih epigrama. Boi je ujak pesnika BAKHILIDA.

SINEGOR.
Prijatelj jednog parničara, koji mu pred sudom besplatno pruža pomoć u vidu svoje rečitosti. Treba ga razlikovati od LOGOGRAFA.

SINOIKIJA.
Zajednička zgrada za stanovanje (str. 282).

SINOIKIZAM.
Ujedinjenje više naselja u jedan grad. Ovaj politički čin nije uvek praćen stvaranjem grada. Smatralo se da je Tesej ostvario sinoikizam Atine. U klasično doba neki gradovi, kao Megalopolis, još uvek su se stvarali sinoikizmom (str. 79, 274).

SINOPA.
Kolonija Mileta, osnovana oko 630, na južnoj obali Crnog mora. Sinopa je i sama bila metropola nekoliko manje značajnih naseobina u istoj oblasti (str. 71. i karta 6, str. 64).

SIRAKUSA.
Grčka kolonija u istočnom delu Sicilije, koju je 733. osnovao Korint na kamenitom ostrvcetu Ortigiji (karta 6, str. 64). Ona se postepeno širila na kopnu i utvrdila ka unutrašnjosti čitavu Epipolsku visoravan. Postala je najmoćniji sicilijanski grad, koji su njegovi tirani Deinomedi GELON i HIJERON, a zatim Dionisije Sta-

riji i Dionisije Mlađi, ukrasili raskošnim spomenicima.
Atinski pohod 415. (str. 126. i crtež 12, str. 125. i *sl. 120).*
Dionisije Mlađi (str. 140. i dalje).
Gelon i Hijeron (str. 124).
Osnivanje (str. 73).
Tiranija Dionisija Starijeg (str. 133. i dalje i karta 13, str. 135).

SITOFILASI.
Ljudi koji su nadgledali trgovinu žitom u Atini (str. 395). Vidi: Aristotel, *Atinski ustav,* 51.

SKAPTE-HILE.
Neutvrđeno mesto na planini Pangeju gde su se nalazili bogati rudnici plemenitih metala (str. 277).

SKEUOTEKA.
Oružnica (str. 180). (Vidi PIREJ).

SKILIS.
(Vidi DIPOINOS i str. 364).

SKOLIJA.
Skolijama (na grčkom *skolion)* su se nazivali kratki kupleti koji su se pevali na gozbama.

SKOPAS.
Vajar iz IV veka, rođen na Parosu. Stari Grci su veoma cenili njegova dela i o tome ostavili mnoge zapise. Učestvovao je u ukrašavanju halikarnaskog MAUZOLEJA, oko 350. Izvajao je jedan od ukrašenih stubova Artemisiona u EFESU (koji je bio obnovljen posle požara, 356). Dao je nacrte za hram Atene Aleje u Tegeji, u Arkadiji (koji je bio obnovljen sredinom IV veka, pošto je izgoreo 395—394). Misli se da je moguće raspoznati njegov stil na nekoliko oštećenih glava koje potiču sa pročelja ovoga hrama. Vrlo je vešto radio u mermeru i kao da je naročito umeo da izvanredno izrazi snažna osećanja (kao u svojoj *Zanesenoj Menadi)* ili osećanje čežnje (kao u *Potosu,* alegoriji ljubavne želje). Njegov uticaj na helenističku umetnost bio je veoma značajan (str. 357).

SLIKARSTVO.
Stari su voleli ovu umetnost i bavili se njome bar isto koliko i vajarstvom, a oduševljavala ih je veština kod velikih slikara. Ali daleka podražavanja njihovih dela, koja možemo naći na vazama ili na zidnim ukrasima i mozaicima rimske epohe, jedva da nam pružaju neku predstavu o velikom grčkom slikarstvu. Freska je bila poznata još u mikensko doba (slike po palatama u Mikeni i Pilu, str. 33). Njom su se i kasnije dosta bavili, ali isto tako i slikarstvom na drvenim pločama. Po Aristotelu, grčko slikarstvo vodi poreklo još od nekog DEDALOVOG rođaka. Ali nekoliko imena arhajskih slikara koja su dospela do nas nemaju nekog većeg značaja sve do Kimona iz Kleoneje (kraj VI veka?), koji je izgleda uneo neke novine u crtež, u doba kada je cvetalo vazno slikarstvo stila crvenih figura. POLIGNOT sa Tasosa je u drugoj četvrtini V veka zasenio sve prethodnike svojim smislom za kompoziciju i dubinom osećanja koja izražavaju njegove slike. MIKON je, kao njegov savremenik, imao slične odlike. Zatim su se i sam FIDIJA (unutrašnja strana štita Atene Partenos) i njegov brat ili nećak PANENOS isticali kao slikari. Krajem veka, PARASIJE i TIMANT postižu tako tanane psihološke efekte da je raskid između velikog slikarstva i vaznog slikarstva primećen još u Polignotovo vreme, sada konačan. IV vek je zlatno doba grčkog slikarstva. APOLODOR Skijagraf je otkrio vrednost senke i uveo perspektivu. Otuda potiče ZEUKSIDOV (kraj V i početak IV veka) plastični naturalizam. ARISTID iz Tebe se ogleda u prikazivanju gomile u nekom kretanju. Njegov učenik EUFRANOR, u prvoj polovini veka, zadivljuje slikama koje prikazuju bitke. PAMFIL piše teorijska dela i vaspitava učenike u svojoj radionici u Sikionu iz koje će izaći PAUSIJA, majstor efekata, prozračnosti i vidnog ugla, kao i Apel, najveći grčki slikar, Aleksandrov ljubimac. I konačno, NIKIJA, Praksitelov prijatelj, primer klasičnog slikara. Posle njega Apel i Protogen će u Aleksandrovo doba započeti epohu velikog helenističkog slikarstva. Sa njima je, veli Ciceron, »najzad dostignuto savršenstvo« (str. 365).

SLONOVAČA.
(Str. 40. i sl. *17 i 18).*

SOFISTI.
(Vidi str. 344).

SOFOKLE.
Tragički pesnik, rođen u Kolonu, kraj Atine, 496. Bio je sin bogatog oružara. Svirajući u liru, vodio je hor efeba (mladića) koji je pevao pobedničku himnu posle Salamine. Pobedio je

Eshila na svom prvom dramskom takmičenju (468). Bio je strateg 441. i pratio Perikla u pohodu na Samos. Umro je u Atini, 406. Dvadeset puta je pobedio. Od 130 komada koje je napisao, ostalo je samo 7 tragedija: *Ajaks, Antigona* (442), *Elektra, Kralj Edip, Trahinjanke, Filoktet* (409), *Edip na Kolonu* (koji je igran posle njegove smrti, 401), kao i odlomci jedne satirične drame: *Uhode* (str. 330). Sofoklov portret *(sl. 158).*

SOKRAT.

Filosof rođen u Atini, oko 470. Sin vajara Sofroniska i jedne babice, učio je prvo vajarski zanat i izradio na Akropolju jedan reljef koji predstavlja Harite; zatim se preko fizike i astronomije posvećuje filosofiji. Sprovodio je jedan originalni metod nastave, majeutiku, ili umetnost rađanja misli koje se izazivaju uzastopnim pitanjima. Učestvovao je kao hoplit u potidejskom pohodu, 431, i borio se kod Deliona, 424. Kao pritan, za vreme Arginuskog suđenja, uzalud se trudio da spreči nezakonito osuđivanje stratega. Pošto su ga KRITIJA i ALKIBIJAD kompromitovali i pošto je izazvao nespokojstvo u atinskoj demokratiji svojim sopstvenim filosofskim stavom, optužen je, 399, da kvari omladinu i da ne veruje u bogove grada; osuđen na smrt, on odbija da pobegne iz poštovanja prema zakonima svoje domovine i u zatvoru ispija otrov od kukute.
Njegova misao (str. 341).
— i pravo ratovanja (str. 184).
Razlozi njegovog osuđivanja (str. 130, 268).
Sokratov portret *(sl. 164).*

SOLON.

Pesnik i zakonodavac, rođen u Atini oko 640, u velikoj ali siromašnoj porodici, obogatio se trgovinom. U svojim pesmama savetovao je da se izvrši pripajanje Salamine Atini. Kao arhont, 594—593, izmenio je atinski ustav i privredu, proglasio svoje zakone neprikosnovenim na deset godina, putovao u daleke zemlje, a zatim se vratio u Atinu gde je umro, oko 550, pošto je uzalud pokušavao da se bori protiv Pisistrata. Njegove moralne i političke elegije su prvo sačuvano atinsko književno delo. On je bio jedan od Sedam mudraca.
Solonovi zakoni (str. 82, 93, 283).

SPARTA.

Grad u Lakoniji, nastao u IX veku SINOIKIZMOM četiri sela. Osnovao ga je polulegendarni zakonodavac LIKURG kao oligarhijsku i vojničku državu koja se tokom vekova održavala bez vidljivih promena. Postavši najsnažniji grad na Peloponesu (str. 88), Sparta je u V veku dugo bila takmac Atine (str. 121. i dalje) i na kraju je izašla kao pobednik (str. 122). Ali je, posle jednog kratkog perioda neosporne prevlasti (str. 128), njenu moć srušio EPAMINONDA. O ustavu Sparte vidi str. 309. i dalje. Grad se sastojao od više naseobina međusobno dosta udaljenih, od Pitaneja na severu do Amikleje na jugu, uz dolinu Eurote. Imajući poverenja u vrednost svojih vojnika, Sparta sve do kraja klasičnog doba nikada nije imala odbrambene zidove. Siromašna spomenicima, ona je ipak imala svetilišta kojima se pobožno klanjalo, kao što je to bilo svetilište Atene *Halkioikos* (»na bronzanom staništu«) čiji je hram bio ukrašen bronzanim pločama, hram Artemide *Ortije* (boginje poljskih radova) ili hram Apolona u Amikleji sa statuom ovog boga i njegovim »prestolom« koji je delo BATIKLA iz Magnesije (str. 90).

SPONDOFORI.

Izaslanici koji su u grčkim gradovima proglašavali sveti mir prilikom Olimpijskih igara (str. 232).

STAFILODROMIJA.

Trka sa grozdom, koja je ulazila u sastav Karnejskih svetkovina u Sparti (str. 231).

STELE.

(Str. 240 i *sl. 53, 54, 88, 112).*

STEPTERION.

Sveta drama koja se igrala svake osme godine u Delfima (str. 227).

STESIHOR.

Lirski pesnik, rođen u Himeri sredinom VII veka (str. 328).

STRATEZI.

Vojni zapovednici u Atini, birani na godinu dana. Bilo ih je deset. Njihova uloga u vojsci (str. 164). Vidi: Aristotel, *Atinski ustav*, 61.

T

TAKMIČENJA.
Dramska takmičenja (str. 230. i dalje).
Obredno poreklo (str. 230).
Panhelenske igre: Olimpijske, Pitijske, Istamske, Nemejske (str. 232. i dalje).

TALES.
Filosof iz prve polovine VI veka, rodom iz Mileta. Bio je matematičar, astronom, filosof i prirodnjak. Smatrao je da je sve postalo od vode. Bio je jedan od Sedam mudraca (str. 96, 280, 340).

TAMBOS.
Osećanje poštovanja i religioznog straha (str. 196).

TANAGRA.
Grad u Beotiji, blizu atičke granice, čuven po mnogobrojnim statuetama od terakote, naročito iz IV veka, koje su nađene u obližnjoj nekropoli. Bitka kod Tanagre, 457. (str. 115).

TARENT.
Kolonija Sparte u južnoj Italiji, osnovana krajem VIII veka (str. 67. i karta 6, str. 64).

TASOS.
Ostrvo u Tračkom moru. Kolonizovali su ga početkom VII veka Parani, predvođeni Telesiklom, ocem pesnika Arhiloha (str. 69. i karta 5, str. 47). Pred kraj arhajskog doba to je najnapredniji grad na severu, i to zahvaljujući iskorišćavanju rudnika zlata i srebra na kopnu, na planini Pangeju. Pošto je najpre bilo pokoreno od Darija, 491, ostrvo je ušlo u Deloski savez, ali je 466—465. istupilo iz njega. Opsedao ga je i pokorio Kimon, 463. (str. 114). Ali njegovo bogatstvo je ostalo veliko sve do kraja starog veka (mermer, ulje, vino, trgovina tračkim robljem). Domovina slikara POLIGNOTA i atlete Teogena. Antički grad se nalazio na severnom delu ostrva, koji je nadvisivala jedna dvostruka akropola (svetilište Atene i Apolona), a okruživao ga je jak bedem od mermera i gnajsa (početak V veka). Tu se raspoznaje luka, agora i nekoliko svetilišta, naročito svetilište Herakla čiji je kult bio od posebnog značaja u ovom gradu.
Bareljef Hermesa i Harita (*sl. 188*).

TEAGEN.
Megarski tiranin iz druge polovine VII veka.

TEBA.
Po legendi ovaj grad u Beotiji osnovao je Feničanin Kadmos, a njime je zatim upravljala dinastija Labdakida (kojoj su pripadali Laj i Edip). Opsedali su ga Sedmorica argoskih vojskovođa i razorili ga njihovi sinovi (Epigoni). Pred kraj mikenske epohe postao je najznačajniji grad Beotije, ali se morao dugo boriti protiv svog takmaca Orhomena. Za vreme persijskih ratova bio je u savezu sa Persijancima, a zatim se borio protiv Atine (bitka kod Tanagre, 457, i kod Koroneje, 447). U 382. ga je osvojio jedan lakedemonski odred, ali ga je 379. oslobodio Pelopida, i zahvaljujući Epaminondi postao je velika vojna sila (str. 136. i dalje). No smrt Epaminondina kod Mantineje (362) značila je za Tebu kraj prevlasti. Kada se, 336, pobunila protiv Aleksandra, bila je osvojena, stanovnici prognani, a sam grad razrušen. Na njenoj akropoli, Kadmeji, koja je imala sedam kapija u bedemu, nađeni su ostaci jedne mikenske palate iz XIV veka, izgorele u XIII veku.

TEGEJA.
Grad u Arkadiji, čuven po svom hramu Atene Aleje za koji je SKOPAS izradio plan sredinom IV veka. Nađeno je nekoliko odlomaka statua koje su ukrašavale zabate.

TEMISTOKLE.
Atinski državnik, rođen oko 525. Arhont 493, uticajan politički vođa između 490. i 480, bio je tvorac atinske pomorske moći, pošto je uredio luku u PIREJU i sagradio trijere od novca dobijenog iz rudnika srebra u Laurionu. U 482. ostrakizmom je prognao svog suparnika Aristida. Prilikom druge persijske najezde ubedio je Atinjane da napuste grad i prisilio grčku mornaricu da se upusti u bitku kod Salamine (480). Počeo je izgradnju Dugih bedema između Atine i Pireja. I sam proteran ostrakizmom 471, posle sukoba sa Kimonom, stupa u dosluh sa Pausanijom. Progonjen kao i ovaj, potražio je utočište kod persijskog kralja, koji ga je velikodušno primio. Umro je u Magnesiji Sipilskoj, 459. (str. 106. i dalje). Njegov lik poznat nam je po jednoj bisti iz Ostije (*sl. 43*).

TEODOR.

1. Vajar, neimar i zlatar iz VI veka, rodom sa Samosa (str. 85). Pronašao je livenje šupljih bronzanih figura pomoću voštanih kalupa sa peskom (vidi BRONZA), sagradio sa Roikom Herin hram na Samosu i izrezbario čuveni Polikratov prsten i jedan veliki srebrni krater koji je ovaj tiranin poklonio Delfima (str. 365).
2. Fokidski arhitekta, graditelj Tolosa u Delfima (*sl. 102*) i pisac jednog spisa posvećenog ovoj građevini (prva polovina IV veka).

TEOGNID.

Pesnik iz VI veka, rodom iz Megare (str. 328).

TEOGONIJA.

Rodoslov bogova; Hesiodova poema o toj temi (str. 60).

TEORI.

(Str. 236).

TERA (Santorin).

Vulkansko ostrvo u južnim Kikladima, kolonizovala ga Sparta u IX veku, metropola Kirene (str. 66. i dalje). Grad se prostirao u dužinu na uskoj stenovitoj visoravni koja se ističe nad morem na istočnoj padini *Mesa Vuno*. Svetilište Apolona Karnejskog se nalazilo na krajnjem istoku visoravni.
Nekropole (str. 240).

TERAMEN.

Atinski političar, Prodikov i Sokratov učenik, umeren u svojim shvatanjima. Igrao važnu ulogu u prevratu od 411. Kao trijerarh na Arginuskim ostrvima nalazio se među onima koji su optuživali stratege. Bilo mu je stavljeno u dužnost da sa Spartom pregovara o predaji Atine, 404. Kao jedan od Tridesetorice, osuđivao je njihova nasilja. Kritija ga je zatvorio i pogubio (str. 127. i dalje).

TERMOPILI.

Klanac između mora i planine Kalidroma, preko kojeg se išlo iz severne u srednju Grčku.
Bitka u Termopilima (str. 107. i karta 9, str. 105).
Demetrino svetilište (vidi AMFIKTIONIJA).

TERON.

Tiranin Agrigenta negde od 488. (str. 124). Stupio je u savez sa GELONOM kome je dao za ženu svoju ćerku Demaretu, a oženio se njegovom nećakom. Kad su ga 480. napali Kartaginjani u Himeri, potukao ih je zahvaljujući Gelonovoj pomoći. Posle Gelonove smrti, Teron je imao dosta teškoća sa njegovim naslednikom Hijeronom, ali ih je pesnik Simonid izmirio. Umro je 472. Pindar je u svojoj *II* i *III Olimpijskoj odi* opevao pobedu Teronove kvadrige, 476, u Olimpiji.

TERPANDAR.

Muzičar i pesnik, rodom sa Lezbosa (početak VII veka). Bio je čuveni svirač na kitari. Odneo je pobedu na jednom muzičkom takmičenju u Sparti, oko 675, za vreme praznika Apolona Karnejskog (str. 289, 327).

TESMOFORIJE.

Jedan od Demetrinih praznika u Atini i u nekoliko drugih grčkih gradova.

TESPIS.

Najstariji atinski pesnik tragičar, polulegendarna ličnost. Sredinom VI veka dodao je pesmi ditirambskog hora prolog i replike koje je izgovarao jedan glumac, čiju je ulogu on sam igrao (str. 228). Igrao je svoje komade po atičkim demama, prevozeći inventar i družinu na jednim kolima, odakle i izreka: »Tespisove kočije«.

TIJASA.

Dionisova povorka (str. 228).

TIMANT.

Slikar s kraja V veka, rodom sa Kitnosa u Kikladima, savremenik PARASIOSOV, proslavio se kao i ovaj psihološkim bogatstvom svojih slika. Naslikao je jedno *Žrtvovanje Ifigenije* na koje podseća zidno slikarstvo u Pompejima (vidi SLIKARSTVO).

TIMOLEON.

Političar iz IV veka, rodom sa Korinta. Naredio je da se, 365, u Korintu ubije njegov brat Timofan koji je hteo da zavede tiraniju. Poslat u SIRAKUSU da okonča političku krizu (344), zbacio je Dionisija Mlađeg, vratio izgnanike i uspostavio umerenu vladu. Potukao je Kartaginjane na obalama Krimisosa (341), ponovo osvojio i preuredio grčke gradove na Siciliji. Zatim je napustio vlast (337) i umro, 336, u Sirakusi (str. 140).

TIMOTEJ.

1. Lirski pesnik s kraja V i početka IV veka, rodom iz Mileta. Proslavio se svojim himnama, odama, ditirambima i *nomama* (str. 329).
2. Atinski vojskovođa iz prve polovine IV veka, KONONOV sin (str. 136). Igrao je važnu ulogu u obrazovanju drugog Atinskog pomorskog saveza, 377. Oteo je Samos Persijancima 365, sjajno rukovodio vojskom u Makedoniji i na Halkidici, ali je pretrpeo poraz pred Amfipolisom, 361. Za vreme građanskog rata nije uspeo da osvoji Hios, 356. Po povratku bio je optužen i morao da plati ogromnu globu od 100 talanata. Otišao je u izgnanstvo u Halkis i umro 354.
3. Vajar iz prve polovine IV veka, dao uzore za statue u Asklepijevom hramu u Epidauru (oko 370), izuzev onih na zabatima i akrotera zapadne fasade. Radio je kasnije na ukrašavanju Mauzoleja u Halikarnasu (str. 357).

TIRANOKTONI (Tiranoubice).

Nadimak Harmodija i Aristogitona, koji su 514. ubili Hiparha, jednog od sinova i naslednika atinskog tiranina Pisistrata. Njihove statue u bronzi, Antenorovo delo (posle 510) nalazile su se na agori; Kserks ih je odneo 480, a 477. zamenila ih je jedna druga grupa, koju su izradili Kritija i Nesiot (str. 87, 94, 291). (Vidi HARMODIJE, ANTENOR, KRITIJA).

TIRINT.

(Str. 32. i crtež 29, str. 428. i *sl. 9, 10)*.

TIRTEJ.

Lirski pesnik koji je živeo u Sparti, u drugoj polovini VII veka. Pisao je borbene elegije (str. 89, 167, 327).

TRAGEDIJA.

(Str. 330. i dalje).

TRASIBUL.

Atinski vojskovođa i političar, koji je odigrao veliku ulogu u drugom delu peloponeskog rata. Za vreme prevrata Četiri stotine zapovedao je atinskom flotom na Samosu i doprineo uspostavljanju demokratije. Bio je trijerarh na Arginuskim ostrvima i nalazio se među tužiocima stratega. Prognan je u Tebu od strane Tridesetorice, ali se 403. vratio sa nekoliko pristalica, zauzeo utvrđenje File, zatim Pirej i bio glavna ličnost u svrgavanju Tridesetorice. Kasnije je, 389, rukovodio vojnim dejstvima na severnom delu Egejskog mora i umro 388. (str. 127).

TREM.

Pokrivena galerija sa kolonadom. Ovaj tip građevine, odavno poznat, razvio se naročito u V i IV veku i imao praktičnu namenu (da se u njemu sklone prolaznici i trgovci i da se smeste sudovi), kao i versku i građansku namenu (proslavljanje podviga vojničkim trofejima, plenom i umetničkim delima). Urbanistima je ovaj tip građevine bio pogodan za ograničavanje i uređivanje gradskih trgova.
Brauronski trem (*sl. 117*).
Kraljevski trem u Atini (*sl. 113*).

TRGOVINA.

(Str. 315).

TRIBUT.

Novčani doprinos koji je jedna država plaćala nekoj drugoj, ili nekom saveznom udruženju. Plaćali su ga članovi prvog Deloskog saveza, srazmerno svom bogatstvu, a skupljali su ga svake godine posebni činovnici, *helenotami*. Do 454. polagan je u Apolonov hram na Delosu; zatim je riznica bila preneta u Atinu i čuvana ispod Akropolja. Tribut je od tada predstavljao osnovni izvor prihoda atinske države koja je određivala njegovu visinu na svake četiri godine i naplaćivala ga u odgovarajućim gradovima, podeljenim na pet okruga. Epigrafički spiskovi na kojima su se beležile sume koje se duguju (dugovi) predstavljaju važan dokumenat za političku i privrednu istoriju tog vremena (str. 113).

TRIJERA.

Ratni brod sa tri reda veslača, za koji se mislilo da su ga stvorili Korinćani (str. 175. i dalje i crtež 34, str. 455. i *sl. 75)*.

TRIJERARH.

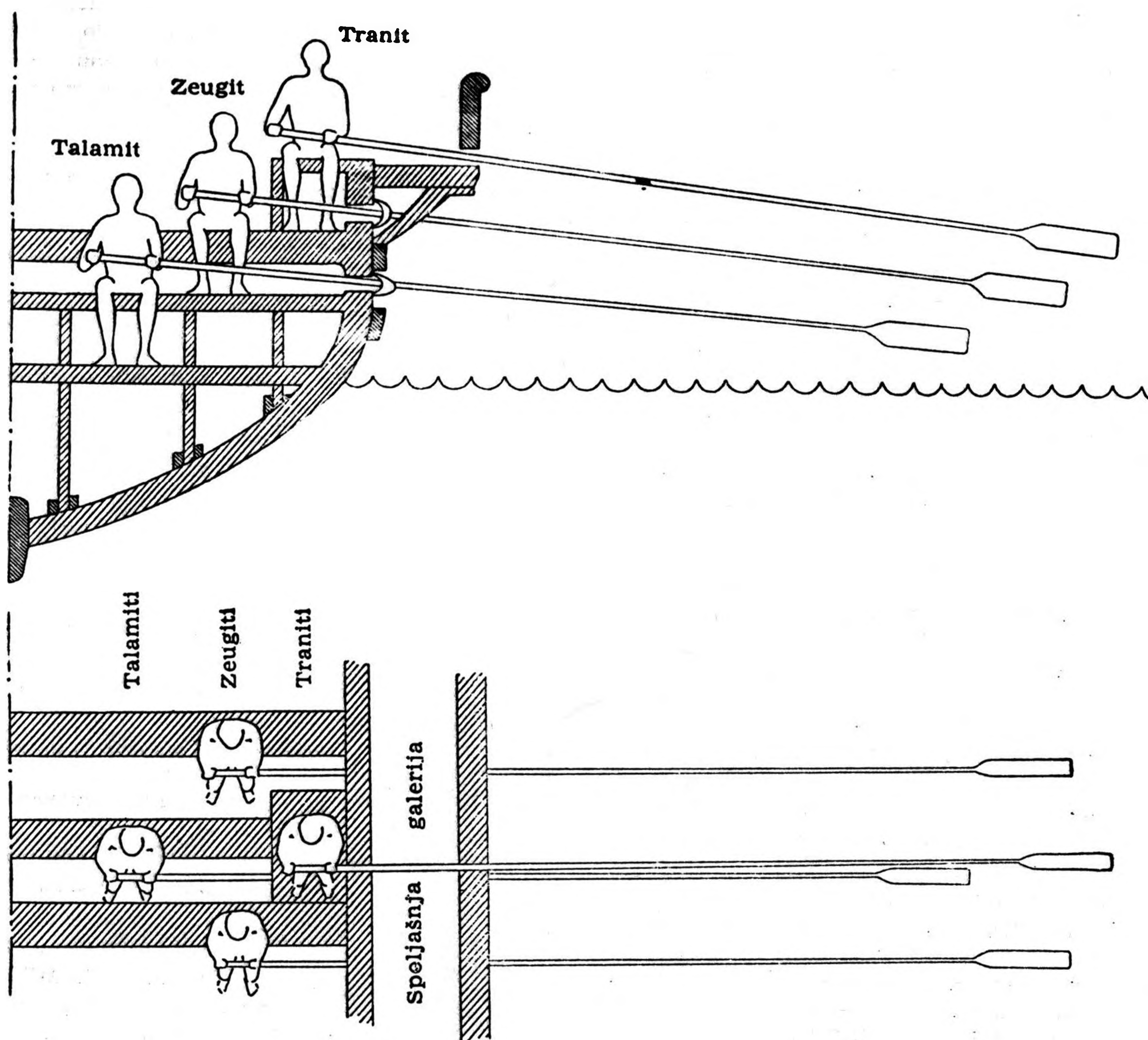
Zapovednik trijere (str. 177).

TRIJERARHIJA.

(Vidi LITURGIJA i str. 177).

TUKIDID.

1. Atinski političar, sin Melesijin. Kao PERIKLOV protivnik bio je prognan ostrakizmom, 444.
2. Atinski istoričar, sin Olorosov, rođen oko 460. u jednoj bogatoj porodici vezanoj za tračke kneževe. Imao je zlatne rudnike na planini Pangeju.

34. RASPORED VESLAČA NA TRIJERI

Kao strateg, 424, nije mogao da spreči Brasidu da zauzme Amfipolis i morao je da pobegne u Trakiju. Tada je počeo da piše istoriju peloponeskog rata (str. 61, 123). Bio je ubijen pošto se vratio u Atinu, 404—403. (str. 335). Tukididov portret (*sl. 162*).

TURIJI.

Grčka kolonija u južnoj Italiji, koju su, prema Periklovom predlogu, koloni iz raznih grčkih naroda osnovali 443. na mestu nekadašnjeg Sibarisa (str. 119. i karta 13, str. 135). Koloni su bili podeljeni u deset plemena, već prema tome iz koga su grada dolazili. Pridružili su im se preživeli stanovnici Sibarisa koji je razrušio Kroton 510. Grad je bio podeljen u dvanaest četvrti sa tri poprečne i četiri uzdužne ulice, po načelima milećanskog urbanizma (str. 280). Turiji su brzo uznapredovali i uskoro se odvojili od Atine.

V

VAJARSTVO.

Dobro je poznato mikensko poreklo vajarstva (*sl. 12, 17, 18, 19, 20*). Tokom »mračnih« vekova

nekoliko radova u slonovači, u terakoti i nekoliko malih komada u bronzi jedina su svedočanstva o tome da je plastična umetnost postojala u helenskom svetu. Počev od VII veka, svedočanstava ima sve više: »dedalske« statue i reljefi (*sl. 36, 37*), bronzani ukrasi na posuđu i oružju, velike reljefne vaze od terakote, male statuete od terakote (*sl. 37, 130*), a i monumentalno vajarstvo se ponovo pojavljuje (hram A u Priniji na Kritu). Prva istorijska imena vajara vezuju se za predanje o DEDALU (DIPOINOS i SKILIS). Krajem VII veka, ogromni mermerni *kuroi* (mladići) govore o veštini vajara Kiklada i Atike. U VI veku bogata je proizvodnja u radionicama Jonije, ostrvlja, Peloponesa i Atike: monumentalni ukrasi ATINSKOG AKROPOLJA, Artemidinog hrama na Krfu, »sikionske« metope (*sl. 38*), zatim riznica Sifnjana (*sl. 58*) u Delfima, vajani arhitrav Asosa u Troadi, vajani stubovi i venci u EFESU kojima na Zapadu odgovaraju zdanja u Selinuntu i Herajon u Silarisu (blizu Pestuma) (*sl. 185 do 187*). Kao zavetni spomenici podižu se *kuroi* i *kore* (devojke) po svim svetilištima (Atina, Delos, Samos, Delfi, Ptojon u Beotiji) (str. 97. i *sl. 181, 182* i *sl. u boji VIII*). Pojavljuje se u ogromnom broju sitna bronzana plastika (*sl. 52*) i zavetni predmeti od terakote (*sl. 136 do 140, 140 do 147*). Tekstovi, a naročito natpisi (sa potpisima umetnika) upoznaju nas sa velikim brojem vajarskih dela: na žalost, retko kad se može utvrditi veza između jednog imena i jednog sačuvanog dela. Tektajos i Angelion (Apolon sa delosa). BATIKLE iz Magnesije (Presto i Apolon iz Amikleje, kraj Sparte), TEODOR sa Samosa, a zatim, krajem veka, KANAH iz Sikiona, ENDOJOS i ANTENOR u Atini su najugledniji umetnici. Oko 500, riznica Atinjana u Delfima i spomenik Harpijama u Ksantosu, u Likiji, zatim zabati Atajinog hrama na Egini (*sl. 224*) predstavljaju poslednje ukrasne celine arhajskog doba. Sa »strogim stilom«, posle Maratona, grčko vajarstvo se nalazi u periodu svoje prve zrelosti, još pre Fidije, oko 490. do 450. HAGELADAS iz Argosa, ONATAS sa Egine, KALAMIS, KRITIJE iz Atine, PITAGORA iz Regiona, zatim MIRON iz Eleutere stvaraju remek-dela koja nam velikim delom nisu sačuvana. Mnogo divnih nepotpisanih dela dozvoljava nam da ih zamislimo: Delfski *Auriga* (vozar kola) (*sl. 191*), Histiejski *Posejdon* (*sl. 80*), *Plavi efeb* ili *Kritijev efeb*. Jedna monumentalna celina kao što su zabati (*sl. 184*) i metope Zevsovog hrama u Olimpiji (verovatno delo PEONIJA iz Mende) sačuvala je svu svoju širinu. Od tada istorija grčkog vajarstva može da prati istoriju vajara, mada ih nije uvek lako uklopiti. FIDIJA i POLIKLET obeležavaju vrhunac prvog klasicizma, zajedno sa ALKAMENOM, AGORAKRITOM, KRESILASOM, takmacima ili učenicima Fidijinim. Dok se svetilišta pune zavetnim darovima (*sl. 82*), a nekropole nadgrobnim stelama (*sl. 88, 112*), plemenita ozbiljnost Fidijinog stila i skladno savršenstvo Polikletovo nameću se svim radionicama. Ali dolazi do novih težnji: manirizam Atinjanina KALIMAHA, ljupka nežnost njegovog sunarodnika KEFISODOTA. U IV veku razvijaju se novi rodovi kao što je portret, kojim se ranije nisu mnogo bavili, u čemu se ističe SILANION, vajar Platonovog portreta (*sl. 165*). Veliki majstori nameću svoju osećajnost i svoje viđenje plastičnog celoj kasnijoj epohi: SKOPAS, koji je umeo da izrazi zabrinutost ili čežnju, PRAKSITEL koji izražava bezbrižnost i tihu požudu, najzad LISIP, snažni i svestrani majstor koji pripada već helenističkom dobu. Imena drugih umetnika su samo nešto manje slavna: LEOHAR, BRIJAKSID, TIMOTEJ, koji su sarađivali sa Skopasom na Halikarnaskom mauzoleju. Isto tako ne bi se smelo zaboraviti ni zanatstvo malih predmeta od bronze i terakote, kojima se proslavio beotski gradić Tanagra.

Grčki vajari su radili u drvetu (o hriselefantinskoj tehnici vidi str. 360), u terakoti (nađene su velike statue od terakote u Olimpiji i Pestumu), u BRONZI, u krečnjaku i MERMERU. Ovaj poslednji materijal, koji grčko tlo daje u izobilju (str. 277), omogućio je izradu velikih vajanih arhitektonskih ukrasa, nadgrobnih spomenika i, uporedo sa bronzom, izradu mnogobrojnih statua. Uvek treba voditi računa o tome da je polihromija pravilo za grčko vajarstvo: svi vajarski radovi u mermeru bili su obojeni. Onakvi kao što izgledaju danas, beli i goli, izgledali bi sumorni i beživotni za velike davne umetnike.

VASPITANJE.

(Str. 289. i dalje i *sl. 127 do 129*).

VODOVODI.

U glavnim gradskim mestima nađeni su ostaci. Najpoznatiji, što ga je zamislio EUPALINOS iz

Megare za SAMOS, u VI veku, dug 7 stadija (1.250 m), bio je probijen kroz brdo i imao je jedan prolaz i, dublje postavljenu, kanalizaciju od terakote, koja je izlazila u grad. Atina je imala mnogobrojne vodovodne kanale: najvažniji je dolazio od Pantelikona i snabdevao veliki rezervoar u podnožju Likabeta. »Svi gradovi imaju svoju službu za vodu, ali većina poverava ovu dužnost jednom posebnom službeniku« (R. Marten, *Urbanizam u staroj Grčkoj*, str. 64).

VRAČANJE.
(Str. 246. i dalje).
Predskazanja pred bitku (str. 166).

Z

ZANE.
Bronzane statue Zevsa, koje su Heleni podizali u Olimpiji sredstvima dobijenim od raznih nameta (str. 233).

ZAVETNI POKLONI.
(Str. 206. i dalje i *sl. 87, 92, 94).*

ZEMLJORADNJA.
(Str. 275. i dalje i sl. 130 do 132, 134, 135).

ZENON.
Filosof iz V veka, rodom iz Eleje u južnoj Italiji. Čuveni su njegovi sofizmi, kojima poriče postojanje kretanja (str. 341).

ZEUKSID.
Slikar rodom iz Herakleje (bilo je više gradova sa tim imenom), stvarao krajem V i početkom IV veka. Živeo je u Atini i radio za kralja Arhelaja Makedonskog. Veoma je cenjeno naturalističko svojstvo njegovog slikarstva i majstorstvo u igri senki i u plastici. Radio je i kameje (vidi SLIKARSTVO i str. 353, 365).

ZEVS.
(Sl. 77, 189, 190).

Ž

ŽRTVENIK.
(Str. 216. i dalje).

BIBLIOGRAFIJA

Ova bibliografija predstavlja veoma ograničen izbor. Navedena su značajnija dela, ili radovi koji iznose novija saznanja i probleme. Da bi se olakšalo čitaocu bibliografija je data po redu poglavlja ove knjige.

I. MIKENSKA CIVILIZACIJA

Dešifrovanje *Linearnog pisma B* obeležava odlučan preokret u proučavanju mikenske civilizacije. Ono je izneto pred naučnu javnost u jednom članku koji su napisali M. VENTRIS i J. CHADWICK, *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives, Journal of Hellenic Studies,* 73, 1953, str. 84—105. Vidi i J. CHADWICK, *The Decipherment of Linear B,* Njujork, 1958. Zbirka najvažnijih tekstova je: M. VENTRIS, J. CHADWICK, *Documents in Mycenaean Greek,* Kembridž, 1956. Druge zbirke su usledile i proučavanje se nastavlja. Kao primer istraživanja o jeziku, može se navesti: M. LEJEUNE, *Mémoires de philologie mycénienne,* Pariz, 1958.

Povodom tablica iz Knososa, koje se stavljaju uglavnom u XV vek, jedno oprečno mišljenje podržao je L. R. PALMER, *Mycenaeans and Minoans,* London, 1961, koji ih stavlja isključivo u XII vek.

O glavnim nalazištima mogu se konsultovati:

1) opšti pregledi: F. MATZ, *Kreta, Mykene, Troja,* Štutgart, 1956;

S. MARINATOS, M. HIRMER, *Crete and Mycenae*, 1960 (bogati album sa fotografijama).
2) Mikena: A. J. B. WACE, *Mycenae*, Prinston, 1949; G. E. MYLONAS, *Ancient Mycenae*, London, 1957.
3) Tirint: G. KARO, *Führer durch Tiryns*, Atina, 1934, i izdanje o iskopavanjima, *Tiryns*, 4 sveske, 1912. i dalje.
4) Pil: sumaran pregled načinio je C. BLEGEN, *American Journal of Archaeology*, 43, 1939, str. 557. i dalje, i, od 1953, u istom časopisu, godišnje.
5) Troja: C. BLEGEN i saradnici, *Troy*, 4 sveske, Prinston, 1950—1958.

O mikenskoj keramici treba pre svega videti A. FURUMARK, *The Chronology of Mycenae*, Štokholm, 1941, i *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*. Atička keramika je obrađena u posebnoj studiji: F. J. STUBBINGS, *Mycenaean Pottery of Attica, Annual of the British School at Athens*, 42, 1947, str. 1. i dalje.

II. GEOMETRIJSKA CIVILIZACIJA

Danas postoji vrlo obimna bibliografija u vezi sa Homerom koja se istovremeno odnosi i na geometrijsku civilizaciju (doba u kojem je živeo Homer) i na mikensku civilizaciju (na koju se retrospektivno povezuje). Mogu se konsultovati sledeća dela:
1) na francuskom: A. SEVERYNS, *Homère, I, Le cadre humain. II, Le poète et son oeuvre. III, L'artiste.* Brisel, 1943—1948; F. ROBERT, *Homère*, Pariz, 1950.
2) na nemačkom: W. SCHADEWALDT, *Von Homers Welt und Werk*, 3 izd., Štutgart, 1959; R. HAMPE, *Die Gleichnisse Homers und die Bildniskunst seiner Zeit*, Tibingen, 1952.
3) na engleskom: H. L. LORIMER, *Homer and the Monuments*, London, 1950; M. I. FINLEY, *The World of Odysseus*, London, 1956; T. B. L. WEBSTER, *From Homer to Mycenae*, London, 1958 (prevedeno na francuski pod naslovom *La Grèce de Mycènes a Homère*, Pariz, 1962); D. PAGE, *History and the Homeric Iliad*, Berkli (Kalifornija), 1960; G. S. KIRK, *The Songs of Homer*, Kembridž, 1962. Zabeležimo

isto tako i zajedničko delo u redakciji koju su izvršili A. J. B. WACE i F. J. STUBBINGS, *A. Companion to Homer*, London, 1963 (opšti pogledi na razne vidove ovog pitanja, korisni ali katkada sporni).

Za geometrijsku keramiku, pogledati glavna dela o keramici, koja su naznačena u poglavlju IX, dodajući tome i V. R. d'A. DESBOROUGH, *Protogeometric Pottery*, Oksford, 1952.

III. i IV. ARHAJSKO DOBA I KLASIČNO DOBA

Za istoriju ovog razdoblja treba najpre potražiti tekstove velikih grčkih istoričara, Herodota, Tukidida i Ksenofonta, kao i »malih« istoričara (o ovima poslednjima vidi staro, ali još uvek zadovoljavajuće izdanje, C. MULLER, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Pariz, 1841—1870, sa latinskim prevodom i skorašnje izdanje: F. JACOBY, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin, zatim Lajden, objavljivanje u toku od 1923, sa komentarima na nemačkom).

Opšti istorijski pregledi: 1) na francuskom: F. CHAPOUTHIER i A. AYMARD, u P. JOUGUET i saradnici, *Les premières civilisations*, Pariz, 1950 (poglavlja koja se odnose na Grčku); P. ROUSSEL i P. CLOCHÉ, *La Grèce et l'Orient, des guerres médiques à la conquête romaine*, Pariz, 1938; G. GLOTZ i R. COHEN, *Histoire grecque, I. Des origines aux guerres médiques. II. La Grèce au Ve siècle. III. La Grèce au IVe siècle: La lutte pour l'hégémonie*, Pariz, 1925—1936 (opširno delo, ali zastarelo); J. HATZFELD, *Histoire de la Grèce ancienne*, 3 izd. popravio A. AYMARD, Pariz, 1962 (živo, tačno, podesno).
2) na nemačkom: H. BENGTSON, *Griechische Geschichte*, Minhen, 1950 (izvanredan priručnik, kritičan i veoma iscrpan).
3) na engleskom: u *Cambridge Ancient History*, gde naročito valja pregledati sveske IV, V i VI, 4 izd. 1953. Vrlo sažeti pregled: N. G. L. HAMMOND, *A History of Greece to 322 B. C.*, Oksford, 1959.

Od koristi je bibliografija u H. BENGTSON, *Einführung in die alte Geschichte*, Minhen, 2 izd., 1953, i E. MANNI, *Introduzione allo studio della storia greca e romana*, Palermo, 2 izd., 1952; odgovara-

juće karte u H. BENGTSON i V. MILOJČIĆ, *Grosser historischer Weltatlas, I, Vorgeschichte und Altertum*, Minhen, 1953.

O kolonizaciji, opšti pregled u J. BERARD, *L'expansion et la colonisation grecques jusqu'aux guerres médiques*, Pariz, 1960; vidi isto tako C. ROEBUCK, *Ionian Trade and Colonization*, Njujork, 1959. O arhajskom dobu: A. R. BURN, *The Lyric Age of Greece*, London, 1960; th. J. DUNBABIN, *The Greeks and their Eastern Neighbours*, London, 1957, i *The Western Greeks*, Oksford, 1948.

V. RAT

Pitanja taktike i naoružanja skoro da i nisu raspravljana u celini posle dela J. KROMAYER i G. VEITH, *Heerwesen und Kriegführung der Griechen und Römer*, Minhen, 1928, i P. COUISSIN, *Les institutions militaires et navales de la Grèce*, Pariz, 1932. O najamnicima: H. W. PARKE, *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsos*, Oksford, 1933. O konjici, vidi J. K. ANDERSON, *Ancient Greek Horsemanship*, Berkli - Los Anđelos, 1961. O utvrđenjima, vidi bibliografska uputstva koja daje R. MARTIN, *Urbanisme*, str. 190—203, i R. WYCHERLEY, *How the Greeks...*, str. 46—49 (dela navedena u poglavlju VII), kao i zapažanja koja je učinio A. AYMARD, *Remarques sur la poliorcétique grecque*, u *Etudes d'archéologie classique II, Annales de l'Est, mémoire n⁰ 22*, Pariz, 1959, str. 1—15. U istom zborniku, str. 16—27, isti pisac je objavio studiju *Mercenariat et histoire grecque* kojom smo se ovde poslužili.

O mornarici, vidi A. KOSTER, *Das antike Seewesen*, Berlin, 1923, i L. CASSON, *The Ancient Mariners* (prevedeno na francuski: *Les marins de l'antiquité*, Pariz, 1961).

O *Skeuoteci* Filonovoj, u Pireju, vidi W. B. DINSMOOR, *Architecture* (navedeno u pogl. IX), str. 241. i dalje.

O ratnom pravu, vidi F. KIECHLE, *Zur Humanität in der Kriegführung der griechischen Staaten*, u *Historia*, 7, 1958, str. 129—156.

VI. RELIGIJA

Pausanijina *Periegesa* prevedena je dva puta na engleski: J. G. FRAZER, London, 1897 i dalje, 6 svezaka sa podrobnim komentarom; W. H. S. JONES, London, 1918—1935, 5 svezaka *(Coll. Loeb)*, tekst i prevod (sveska V je, zahvaljujući radu koji je obavio R. E. WYCHERLEY, bila ponovo izdata 1955. sa dodacima: ona je u celini posvećena arheološkim komentarima sa slikama). Postoji i nemački prevod: E. MEYER, *Pausanias, Beschreibung Griechenlands*, Cirih, 1955 (bez istorijskih digresija).

Opšti pregledi o grčkoj religiji: 1) na francuskom: E. des PLACES, u M. BRILLANT i R. AIGRAIN, *Histoire des religions*, III, Pariz, 1955, str. 159—291 (pregled zasnovan poglavito na književnim izvorima i skoro isključivo usmeren na religioznu misao pisaca i filosofa); A. — F. FESTUGIÈRE, u GORCE i MORTIER, *Histoire générale des religions, Grèce-Rome*, Pariz, 1944 (tanana, duboka i sugestivna analiza, široko zasnovana na svedočanstvima Pausanijinim, natpisima i arheološkim spomenicima); L. GERNET i A. BOULANGER, *Le génie grec dans la religion*, Pariz, 1932 (prevashodno sociološko gledište).
2) na nemačkom: M. P. NILSSON, *Geschichte der griechischen Religion*, I, 1941 (II prerađeno izd. 1955); II, 1950, Minhen. Osnovni priručnik za svako proučavanje grčke religije. Knjiga II izlaže religiju helenističkog i rimskog doba, ali isto tako sadrži dragocena obaveštenja o prethodnom razdoblju.
3) na engleskom: J. HARRISON, *Prolegomena to the Study of Greek Religion*, London, 1903 (etnološko gledište); L. R. FARNELL, *Cults of the Greek States*, 5 svezaka, London, 1896—1909.

O mitologiji, pregledati mali *Dictionnaire de la mythologie grècque et romaine*, od P. GRIMAL-a, Pariz, 1951 (veoma podesan: pruža glavna uputstva koja se odnose na stare tekstove); ogromni *Ausführliches Lexicon des griechischen und römischen Mythologie* koji je načinio W. H. ROSCHER, Lajpcig, 1884—1937; ili priručnik koji je sastavio H. J. ROSE, *A Handbook of Greek Mythology*, London, 1928 (više puta ponovljeno izdanje, poslednje iz 1958). Mnogobrojni članci o mitologiji u *Real-Encyclopädie* (vidi na kraju pogl. X).

O kultovima: P. STENGEL, *Die griechischen Kultusaltertümer*, 3 izd., Minhen, 1920, i *Opferbraüche der Griechen*, 1910; L. R. FARNELL, *Greek Hero Cults*, London, 1921. Zbornici svetih zakona: I. von PROTT i L. ZIEHEN, *Leges sacrae*, 1896—1906; F. SOKOLOWSKI, *Lois sacrées de l'Asie Mineure*, Pariz, 1955, i *Lois sacrées des cités grecques (supplément)*, Pariz 1962.

O kultu mrtvih: K. FRIIS JOHANSEN, *The Attic Grave-Reliefs of the Classical Period, an Essay in Interpretation*, Kopenhagen, 1951. O Eleusinskim misterijama: G. E. MYLONAS, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, Prinston, 1961. O Teogenu sa Tasa: J. POUILLOUX, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos*, I, Pariz, 1954, str. 62. i dalje (uz ograde učinjene u *Revue des études grecques*, 72, 1959, str. 359—361). Tablicu iz Farsale, sa njenim orfičkim tekstom, objavio je N. M. VERDÉLIS, *Archaïlogiké Ephéméris*, 1950—1951, str. 99.

O proročištima: mala knjiga čiji je pisac R. FLACELIÈRE, *Devins et oracles grecs*, Pariz, 1961, pruža izvanredna obaveštenja. Vidi isto tako M. DELCOURT, *L'oracle de Delphes*, Pariz, 1955; H. W. PARKE i D. E. WORMELL, *The Delphic Oracle*, 2 sveske, Oksford, 1956; P. AMANDRY, *La mantique apollinienne à Delphes*, Pariz, 1950. Opšti prikaz svetilišta u Delfima sa izvanrednim fotografijama: P. DE LA COSTE-MESSELIÈRE i G. DE MIRÉ, *Delphes*, 2 izd., Pariz, 1957.

VII. GRAD

Sjajan uvod dao je V. EHRENBERG, *Der Staat der Griechen, I, Der hellenische Staat*, Lajpcig, 1958, u engleskom prevodu *The Greek State*, Oksford, 1960. Delo koje je pisao G. GLOTZ, *La Cité grecque*, i koje je ponovo izdao P. CLOCHÉ, Pariz, 1953, je sistematsko ali nepotpuno. Veoma je bogata dokumentacija o ustanovama u G. BUSOLT i H. SWOBODA, *Griechische Staatskunde*, 3 izd., 2 sveske, Minhen, 1920—1926. Uvod u epigrafske izvore u G. KLAFFENBACH, *Griechische Epigraphik*, Getingen, 1957; A. G. WOODHEAD, *The Study of Greek Inscriptions*, Kembridž, 1959; J. POUILLOUX,

Choix d'inscriptions grecques, Pariz, 1960; L. ROBERT, *L'épigraphie*, u *Encyclopédie de la Pléiade, L'histoire et ses méthodes*, str. 435—497, Pariz, 1961.

Obeležja grčkog grada: E. KIRSTEN, *Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes*, Bon, 1956; C. B. WELLES, *The Greek City*, u *Studi in onore di A. Calderini e R. Paribeni*, I, 1956, str. 81—99.

O privredi u grčkom svetu: F. M. HEICHELHEIM, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, 2 sveske, Lajden, 1938. Prva sveska (do sredine VI veka) bila je izdata i u engleskom prevodu: *An Ancient Economic History*, I, Lajden, 1958, sa bibliografskim dodacima. O ropstvu: W. L. WESTERMANN, *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*, Filadelfija, 1955.

O urbanizmu: R. MARTIN, *L'urbanisme dans la Grèce antique*, Pariz, 1956; R. E. WYCHERLEY, *How the Greeks built the Cities*, London, 1949, ponovno izdanje 1962. O vaspitanju: H. I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, 2 izd., Pariz, 1950; W. JAEGER, *Paideia, The Ideals of Greek Culture*, Oksford, I, 1936; II, 1944; III, 1945. O svakodnevnom životu: R. FLACELIÈRE, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, Pariz, 1959; Ch. PICARD, *La vie privée dans la Grèce classique*, Pariz, 1930. O grčkom novcu: Ch. SELTMAN, *Greek Coins*, 2 izd., London, 1955; B. V. HEAD, *Historia Numorum*, 2 izd., Oksford, 1911. O gradnji trgovačkih brodova: L. CASSON, u *Studi... A. Calderini e R. Paribeni*, I, Milano, 1956, str. 231—238.

O odnosima između gradova: V. MARTIN, *La vie internationale dans la Grèce des cités* (VI—IV vek), Ženeva, 1940.

VIII. FILOSOFIJA I KNJIŽEVNOST

Uvod u grčku književnost: R. FLACELIÈRE, *Histoire littéraire de la Gréce*, Pariz, 1962 (tečno i živo). Od novijih je najpotpuniji priručnik A. LESKY, *Geschichte der griechischen Literatur*, Bern, 1958.

Može se takođe konsultovati, radi potpunije bibliografije, M. PLATNAUER (i saradnici), *Fifty Years of Classical Workship*, Oksford, 1954. O portretima grčkih pisaca i filosofa: K SCHEFOLD, *Die Bildnisse der antiken Dichter, Redner und Denker*, Bazel, 1943.

Za filosofsku misao, pored dela koje je napisao JAEGER i koje je navedeno u pogl. VII, treba pregledati A. RIVAUD, *Histoire de la philosophie, I, Des origines à la scholastique*, Pariz, 1948; P. M. SCHUHL, *Essai sur la formation de la pensée grecque*, 2 izd., Pariz, 1949; C. J de VOGEL, *Greek Philosophy, a Collection of Texts selected and supplied with some notes and explanations, I, Thales to Plato*, 1963; W. K. C. GUTHRIE, *A History of Greek Philosophy, I, The Earlier Presocratics and the Pythagoreans*, 1962. O naukama, vidi P. H. MICHEL i J. BEAUJEU, u R. TATON, *Histoire générale des sciences, I, La science antique et médiévale*, Pariz, 1957.

IX. UMETNOST

Dao sam kratak i sažet pregled grčke umetnosti od VI do IV veka u R. HUYGHE, *L'art et l'homme*, I, Pariz, 1957, str. 251—298. O *Setnoj Ateni* vidi *Bulletin de correspondance hellénique*, 81, 1957, str. 141—159. O *Hermesu sa Maratona* vidi *Etudes d'archéologie classique, II, Annales de l'Est, mémoire n⁰ 22*, Pariz, 1959, str. 38. i dalje. O tehnici izrade atičke keramike vidi C. P. T. NAUDÉ, *Acta Classica*, II, Le Kap, 1959, str. 106—116, i J. V. NOBLE, *American Journal of Archaeology*, 64, 1960, str. 307—318.

Opšta dela o grčkoj umetnosti su mnogobrojna. Podesan uvod pruža G. M. A. RICHTER, *A Handbook of Greek Art*, London, 1959. Novija sjajna sinteza: G. HAFNER, *Geschichte der griechischen Kunst*, Cirih, 1961. O arhajskoj umetnosti: G. M. A. RICHTER, *Archaic Greek Art*, Njujork, 1949. O vrhuncu klasične umetnosti: P. DEVAMBEZ, *L'art au siècle de Périclès*, Lozana, 1955.

O arhitekturi su osnovni priručnici: D. S. ROBERTSON, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, 2 izd., Kembridž, 1945; W. B. DINSMOOR, *The Architecture of Ancient Greece*, London, 1950; A. W. LAWRENCE, *Greek Architecture*, London, 1957.

O vajarstvu: Ch. PICARD, *Manuel d'archéologie grecque: la sculpture*, 4 knjige u 7 svezaka, Pariz, 1935—1963 (veoma podroban rad, od početaka do IV veka); G. LIPPOLD, *Die griechische Plastik* (u *Handbuch der Archäologie)*, Minhen, 1950 (veoma bogat priručnik, objektivan i faktografski način izlaganja); G. M. A. RICHTER, *The Sculpture and Sculptors of the Greeks*, III izd., Jel, 1950. Dve knjige koje je pisao J. CHARBONNEAUX, *La sculpture grecque archaïque* i *La sculpture grecque classique*, 3 sveske, Pariz, 1945—1946, vrlo upečatljivi prikazi.

O slikarstvu i keramici: M. ROBERTSON, *La peinture grecque*, Ženeva, 1959. Izvanredan uvod u keramiku u F. VILLARD, *Les vases grecs*, Pariz, 1956. Osnovni je priručnik A. RUMPF, *Malerei und Zeichnung* (u *Handbuch der Archäologie)*, Minhen, 1953. Vidi takođe R. M. COOK, *Greek Painted Pottery*, London, 1960. O numizmatici se treba obratiti na delo Ch. Seltmana, navedeno u pogl. VII. O gliptici pregledati uvod koji je dao G. M. A. RICHTER, *Metropolitan Museum of Art, New York, Catalogue of Engraved Gems Greek, Etruscan and Roman*, Rim, 1956, str. XV i dalje.

X. OPŠTA DELA

Za opštu orijentaciju gde se nalaze glavna mesta i nalazišta u Grčkoj čitaocu mogu poslužiti: J. i G. ROUX, *La Grèce, Coll. Les Beaux Pays*, Pariz i Grenobl, 1957. i ponovljeno izd. 1963; P. LÉVÊQUE, *Nous partons pour la Grèce*, Pariz, 1961; FOUGÈRES, BÉQUIGNON i saradnici, *La Grèce, Coll. Les Guides bleus*, Pariz (mnoga ponovljena izd.); E. KIRSTEN, W. KRAIKER, *Griechenlandkunde*, Hajdelberg, 1956; M. CARY, *The Geographic Background of Greek and Roman History*, Oksford, 1949.

GRČKA CIVILIZACIJA

Dva novija dela o grčkoj civilizaciji zaslužuju da se posebno spomenu: A. AYMARD, u *Histoire générale des civilisations, I, L'Orient et la Grèce antique*, Pariz, 1953, str. 256—383 (poglavlja o arhajskoj i klasičnoj Grčkoj); A. J. TOYNBEE, *Hellenism, the History of a Civilization*, London, 1959.

Najzad, ne bi trebalo zanemariti dve velike enciklopedije koje predstavljaju neiscrpan izvor obaveštenja o klasičnoj starini: C. DAREMBERG, E. SAGLIO, E. POTTIER, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, 5 knjiga u 9 svezaka, Pariz, 1877—1919 (o ustanovama i pojmovima u vezi sa ličnim i javnim životom pruža veoma obilatu dokumentaciju, zasnovanu na dalekosežnom raščlanjavanju književnih tekstova; naslovi članaka su na latinskom, tekst na francuskom); *Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, PAULY, WISSOWA, KROLL i saradnici, Štutgart, od 1893, na putu da se dovrši (oko 70 svezaka sa velikim bogatstvom podataka; izvesni članci su duge naučne rasprave; obaveštava o ličnostima antike, kao i o činjenicama i spomenicima).

BELEŠKA PISCA

Moje kolege J. TRÉHEUX i O. MASSON su pročitali, proverivši u celini ili delimično, poglavlja ove knjige. Mnogo im dugujem za njihove korisne savete i izražavam im prijateljsku zahvalnost.

SPISAK
CRNO-BELIH REPRODUKCIJA

Ukoliko nema posebne napomene, reprodukovana vajarska dela su u mermeru, a novac u srebru.

GRČKA ZEMLJA

1. Rt Sunion (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
2. Aktejsko poluostrvo i planina Atos (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
3. Tempejska dolina (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
4. Pogled na ostrvo Patmos. *(Snimci J. Lacarrière.)*
5. Okolina Epidaura. *(Snimak Roger-Viollet.)*
6. Dolina Plistos, pokraj Delfa. *(Snimak A. Abegg.)*
7. Morska obala u Tolonu. *(Snimak Roger-Viollet.)*

MIKENSKA CIVILIZACIJA

8. Mikenska akropola (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
9. Tirint: mikenski dvorac. *(Snimak Roger-Viollet.)*
10. Tirint: pristup u dvorac. *(Snimak E. Boudot-Lamotte.)*
11. Mikena: unutrašnjost Atrejeve riznice. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio B. Aury.)*

HOMEROVO DOBA

ARHAJSKO DOBA

32. Korintski krčag za vino. *(Otisak Editions Tel.)*
33. Atinski novac. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
34. Eginski novac. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
35. Korintski novac. *(Snimak Bibliothèque Nationale, Pariz.)*
36. Košuta lopatara sa svojim lanetom. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
37. Kvadriga od terakote. *(Snimak R. Descharnes.)*
38. Pljačka. Metopa sa jednog sikionskog spomenika iz Delfa. *(Snimak Francuske škole u Atini.)*
39. Glava Rampin. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*

OD PERSIJSKIH RATOVA DO FILIPA II MAKEDONSKOG

40. Maratonski zaliv (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
41. Pausanija. *(Snimak O. Vaering Naisjona Galleriet, Oslo.)*
42. Miltijad. *(Snimak Fotonews, Ravena.)*
43. Temistokle. *(Snimak Soprintendenza alle Antichità, Ostija.*
44 do 47. Bitka kod Plateje. *(Snimci British Museum.)*
48. Grk protiv Persijanca. *(Snimak Giraudon.)*
49. Zaglavlje jednog atičkog ukaza. *(Snimak Muzeja na Akropolju, Atina.)*
50. Perikle. *(Snimak British Museum.)*
51. Novac Filipa II Makedonskog. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*

RATNA VEŠTINA

52. Hoplit. *(Snimak Staatliche Museen, Berlin.)*
53. Nadgrobna stela Atinjanina Aristiona. *(Snimak E. Boudot-Lamotte.)*
54. Nadgrobna stela Atinjanina Deksileja. *(Snimak Giraudon.)*

55 i 56. Dva »korintska« šlema od bronze. *(Snimak 55: Roger-Viollet. Snimak 56 : Nemački arheološki institut u Atini.)*

57. Geometrijski oklop. *(Snimak Francuske škole u Atini.)*
58. »Korintski« šlem. *(Snimak R. Descharnes.)*
59. Bronzani štit. *(Snimak Nemačkog arheološkog instituta u Atini.)*

60 do 62. Napad na utvrđenu varoš. *(Snimci Kunsthistorisches Museum, Beč.)*

63. Amazonka na konju. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
64. Ugao Eleuterske tvrđave. *(Snimak Francuske škole u Atini.)*
65. Bedem u Geli. *(Snimak E. Boudot-Lamotte.)*
66. Utvrđenja u Egostenu (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
67. Eleuterska tvrđava (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
68. Ahil. *(Snimak Anderson-Viollet.)*
69. Trostruki Gerion. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio A. Martin.)*
70. Dvoboj. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
71. Spartanski ratnici se vraćaju iz boja. *(Snimak Staatliche Museen, Berlin.)*
72. Ahil i Pentesileja. *(Snimak Izdavač Hirmer, Minhen.)*
73. Ratni brodovi sa raširenim jedrima. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
74. Atinska pentekontora. *(Snimak Giraudon.)*
75. Atinska trijera. *(Snimak R. Obligi.)*

VERSKI ŽIVOT

76. Mantiklov Apolon. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
77. Zevs Amon. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
78. Hera (novac Argosa, IV vek). *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
79. Dionis (novac Naksosa). *Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*

GRAD, OKVIR SVAKODNEVNOG ŽIVOTA

112. Teanina nadgrobna stela. *(Snimak Louis-Frédéric, agencija Rapho.)*
113. Hefestov hram i zapadni prilaz atinskoj agori. *(Snimak American School, Atina.)*
114. Atinski Akropolj. *(Snimak American School, Atina.)*
115. Atina i Akropolj, pogled s brega Muza. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio B. Aury.)*
116. Pozorište u Epidauru (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
117. Trem svetilišta u Brauronu. *(Snimak L.-Y. Loirat.)*
118. Diolkos na Korintskoj prevlaci. *(Snimak Francuske škole u Atini.)*
119. Korintska agora (pogled iz vazduha). *(Snimak Grčko kraljevsko vazduhoplovstvo.)*
120. Kamenolomi u Sirakusi. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio B. Aury.)*
121. Skakač. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
122. Bacač diska. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*

123 i 124. Postolje palestre. *(Snimci Giraudon.)*

125. Efebi i dečaci. *(Snimak Giraudon.)*
126. Žene koje sviraju u liru. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
127. Pre koncerta. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*

128 i 129. Atinsko vaspitanje. *(Snimci Staatliche Museen, Berlin.)*

130. Oranje. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio A. Martin.)*
131. Silfion. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
132. Klas žita. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio A. Martin.)*
133. Lov na divljeg vepra. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
134. Oranje i sejanje. *(Snimak British Museum.)*
135. Mlaćenje maslina. *(Snimak British Museum.)*

136 i 137. Životinje od terakote. *(Snimci Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*

138 do 140. Kuvarice i pekarice. *(Snimci Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
141. Kućni prizor. *(Snimak Soprintendenza alle Antichità, Tarent.)*
142 i 143. Ženski poslovi. *(Snimci Sales, Metropolitan Museum of Art, Njujork.)*
144 i 145. Porodični prizori. *(Snimci Museum of Fine Arts, Boston.)*
146 i 147. Prizori iz kuhinje. *(Snimci Museum of Fine Arts, Boston.)*
148. Kod obućara.*(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
149. Kod kovača. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
150. Merenje. *(Snimak Metropolitan Museum of Art, Njujork.)*
151. U vajarskoj radionici. *(Snimak Metropolitan Museum of Art, Njujork.)*
152. U grnčarskoj radionici. *(Snimak Ashmolean Museum, Oksford.)*

MISLIOCI I PESNICI

153. Homer. *(Snimak Alinari.)*
154. Svirač na kitari. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
155. Svirač u dvojnu sviralu. *(Snimak British Museum.)*
156. Alkej i Sapfa. *(Snimak Izdavač Hirmer, Minhen.)*
157. Anakreont. *(Snimak Gliptoteke Ny Carlsberg, Kopenhagen.)*
158. Sofokle. *(Snimak Alinari.)*
159. Eshil. *(Snimio Alinari.)*
160. Euripid. *(Snimak Gliptoteke Ny Carlsberg, Kopenhagen.)*
161 i 162. Herodot i Tukidid. *(Snimci Soprintendenza alle antichità della Campania, Napulj.)*
163. Hipokrat. *(Snimak Soprintendenza alle antichità, Rim.)*
164. Sokrat. *(Snimak Anderson.)*
165. Platon. *(Snimak Gliptoteke Ny Carlsberg, Kopenhagen.)*
166. Pronomova vaza. *(Snimak Anderson.)*
167 i 169. Komički horovi. *(Snimci Museum of Fine Arts, Boston.)*
168. Konjanici. *(Snimak Staatliche Museen, Berlin.)*
170. Demosten. *(Snimak Gliptoteke Ny Carlsberg, Kopenhagen.)*
171. Eshin. *(Snimak Alinari.)*

UMETNOST

172. Hram u Basama. *(Snimak E. Boudot-Lamotte.)*
173 i 174. Afajin hram na Egini. *(Snimak L.-Y. Loirat.)*
175 i 176. »Neptunov« hram u Pestumu. *(Snimak 175: Leonard von Matt; Snimak 176: S. Moulinier.)*
177. Partenon, pogled sa Propileja. *(Snimak S. Moulinier.)*
178. Unutrašnjost hrama u Segesti. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio B. Aury.)*
179. Pogled s južne strane na unutrašnji trem Propileja. *(Snimak L.-Y. Loirat.)*
180. Partenon: zapadni ugao duge severne strane. *(Snimak S. Moulinier.)*
181 i 182. Bronzani kuros iz Pireja. *(Snimci E. Boudot-Lamotte.)*
183. Moshofor. *(Snimak Louis-Frédéric, agencija Rapho.)*
184. Vrač (istočni zabat sa Zevsovog hrama u Olimpiji). *(Snimak Louis-Frédéric, agencija Rapho.)*
185 do 187. Metope sa jedne zgrade u svetilištu Here Argeje kod Pestuma. *(Snimci R. Descharnes.)*
188. Hermes i jedna Kora. *(Snimak R. Descharnes.)*
189. Profil Zevsa iz Olimpije. *(Snimak Staatliche Museen, Berlin.)*
190. Zevs. *(Snimak Ufficio Scavi, Kirena.)*
191. Glava delfskog Aurige. *(Snimak E. Seraf, Francuska škola u Atini.)*
192. Ženska glava u strogom stilu. *(Snimak Soprintendenza alle antichità, Kirena.)*
193. Zlatna zdela, zaveštanje Kipselida. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*
194. Novac Halkiđana. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
195. Atički krčag. *(Kliše Izdanja Tel.)*
196. Torzo Afrodite Knidske. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*

KERAMIKA

197. Krater sa volutama. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*

198. Krater u obliku putira. *(Snimak Arheološkog muzeja, Ferara.)*
199. Atički pehar. *(Snimak Giraudon.)*
200. Čaša za piće. *(Snimak British Museum.)*
201. Atički riton sa crvenim figurama. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio H. Adant.)*

NOVAC

202. Apolon. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio G. Franceschi.)*
203. Hermes. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
204. Nimfa ili boginja. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
205. Atena. *(Snimak Bibliothèque Nationale, Pariz.)*
206. Bik u napadu. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
207. Silen u čučećem položaju. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
208. Falant na delfinu. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*
209. Herakle i nemejski lav. *(Snimak Editions Arthaud. Snimio M. Lavrillier.)*

PREDMETI OD BRONZE I ZLATARSTVO

210. Artemida Daidaleja. *(Snimak Museum of Fine Arts, Boston.)*

211 i 212. Nakit od elektruma (VII vek). *(Snimci Museum of Fine Arts, Boston.)*

213 i 214. Otisak intalja (druga polovina V veka). *(Snimci Museum of Fine Arts, Boston.)*

REDOVI U ARHITEKTURI

215. Dorski antablman i kapitel (»Neptunov« hram u Pestumu.) *(Snimak S. Moulinier.)*
216. Korinski kapiteli (Olimpiejon u Atini). *(Snimak Souis-Frédéric, agencija Rapho.)*

GLAVE

FIDIJA

SPISAK
REPRODUKCIJA U BOJI

SPISAK KARATA I CRTEŽA

TEHNIČKI UREDNIK
MILE GROZDANIĆ

REDAKTOR
SULEJMAN MEHMEDBAŠIĆ

KOREKTOR
RADOSLAV VUKOJIČIĆ

